

AZƏRBAYCAN
UNİVERSİTETİ

Gənc tədqiqatçıların VIII respublika elmi konfransının materialları

14 mart 2025-ci il

www.au.edu.az

Azərbaycan Universiteti

**GƏNC TƏDQİQATÇILARIN VIII RESPUBLİKA
ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

14 mart 2025-ci il

Bakı | AZƏRBAYCAN

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

SƏDR

Səadət Əliyeva

Rektor, Azərbaycan Universiteti

Üzvlər

Yusif Qasimov, Azərbaycan Universiteti

Nüşabə Quliyeva, Azərbaycan Universiteti

Lətifə Ağamalıyeva, Azərbaycan Universiteti

Asif Paşayev, Azərbaycan Universiteti

Səfər Məmmədov, Azərbaycan Universiteti

Elvin Talışinski, Azərbaycan Universiteti

Arzu Quliyev - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Nəriman Böyükkişi, Azərbaycan Universiteti

Nigar Şahhüseynbəyova, Azərbaycan Universiteti

Rəşad Məstəliyev, Azərbaycan Universiteti

Aygün Qasımova, Azərbaycan Universiteti

Tural Qocayev, Azərbaycan Universiteti

Gülнар Rzayeva, Azərbaycan Universiteti

Katib

Afiq Nadirov

MÜNDƏRİCAT

Abbasova Səbinə, Abbaslı Ülkər.....	17
RƏQƏMSAL TƏDRİS PLATFORMALARININ TƏHSİL PROSESİNƏ İNTEQRASIYASININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
Abbasova Oksana.....	18
GENUYADAN HAQQAYA GEDƏN YOL	
Abbasov Emin.....	20
XÜSUSİ MÜSADİRƏ CİNAYƏT-HÜQUQİ XARAKTERLİ DİGƏR TƏDBİRLƏRİN BİR NÖVÜ KİMİ	
Abdinzadə Günay.....	22
RƏQƏMSAL İNNOVASIYALAR VƏ YAŞIL TEXNOLOGİYALAR: EKOLOJİ DAYANAQLILIĞIN YENİ PERSPEKTİVLƏRİ	
Abdullayev Hüseyn.....	24
AEROGELLƏ MODİFİKASIYA OLUNMUŞ KLİNOPTİOLİTİN VASİTƏSİLƏ SULARIN AĞIR METALLARDAN TƏMİZLƏNMƏSİ	
Abdul Waris.....	26
THE ENGLISH ASSESSMENT AT COMMON ASEAN TOURISM CURRICULUM (CATC)	
Агаларова Рамила.....	27
ЭВОЛЮЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ВЕТЕРАНОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ПОСЛЕ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ	
Ağaməliyeva Züleyxa.....	29
JURNALİSTLƏRİN ETİK KODEKSİ: ONUN YAYIM MƏZMUNUNA TƏSİRİ	
Allahverdiyeva Fəridə.....	30
XƏLİFƏ BİN XƏYYATIN HƏYATİ VƏ ELMİ İRSİ	
Allahverdiyev İlkin.....	32
SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNDƏ KOMMERSIYA RİSKLƏRİN SİĞORTASININ HÜQUQİ FORMALARI	
Anyinyo Norman Oyuga.....	34
THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN SHAPING THE TRAJECTORY OF HIGHER EDUCATION	
Atakışızadə Kənan.....	34
XÜSUSİ QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLARIN TƏHSİLİNDƏ SOSIAL İŞÇİLƏRİN ROLU	
Babayeva Rəhimə.....	36
MÜASİR TƏLİM ÜSULLARININ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ	
Bağırov Ağahüseyn.....	38
ƏLAVƏ DƏYƏR VERGİSİNİN DOLAYI VERGİTUTMA SİSTEMİNDƏ TƏTBİQİ PRİNSİPLƏRİ	
Bağışov Elbrus.....	41
TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİNDƏN SONRA ERMƏNİ ƏHALİSİNİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANA KÖÇÜRÜLMƏSİ	

Baxşəliyeva Nişanə.....	43
MƏKTƏBDƏ ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Bayramli Gunel.....	45
THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN SOCIAL WORK: OPPORTUNITIES, RISKS AND ETCHICAL CONCERNS	
Bayramova Kəmalə.....	47
“MÜBAHİSƏLİ ŞƏHƏR” ROMANINDA İKİ AVTOBİOQRAFİK OBRAZ	
Bayramova Lalə.....	49
KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAKİ AKTİVLİYİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Bayramov Məhəmməd.....	51
XIV-XVI ƏSRLƏRDƏ ORDUBAD PİRLƏRİNİN TARİXİ VƏ MEMARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Behbudova Həmidə.....	54
TƏŞKİLATİ DƏYİŞİKLİKLƏRİN İDARƏ OLUNMASINDA İNSAN RESURLARININ ROLU	
Böyükxanlı Əlişir.....	56
AZƏRBAYCANIN DÜNYA BAZARINA İNTEQRASIYASINDA NƏQLİYYAT XƏRCƏLƏRİNİN AZALDILMASI YOLLARI	
Carçıyeva Türkan.....	57
SÜRGÜN DÖVRÜ KRİM-TATAR ƏDƏBİYYATINA QISA NƏZƏR	
Джавадова Улькер.....	58
ТЕОРИЯ ПЕРФОРМАТИВНОСТИ И НОВЫЕ ГЕНДЕРНО-НЕЙТРАЛЬНЫЕ ЭВФЕМИЗМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, РУССКОМ И АМЕРИКАНСКОМ ДИСКУРСАХ	
Cəbrayilov Fəhruz.....	60
AZƏRBAYCANIN FINTECH SEKTÖRUNDƏ RƏQƏMSAL İNAM: MALİYYƏ İSTİFADƏSİ VƏ İNNOVASIYANIN TƏKAN VERİCİSİ KİMİ	
Cəfərli Əsmər.....	62
BƏDİİ ÜSLUB KONSEPTİN ESTETİK TƏQDİMİNDƏ ƏSAS VASİTƏ KİMİ (Dəli Kür romanı əsasında)	
Cəfərli Günel.....	66
UNİVERSAL DİZAYNIN PRİNSİPLƏRİ VƏ TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Cəfərli Ləman.....	67
VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARLA SOSİAL İŞİN EFFEKTİV TƏŞKİLİ	
Cəfərova Nigar, Hümbətov Mahmud.....	69
CƏNUBİ XƏZƏRİN SAHİLYANI SULARINDA FİTOPLANKTONUN ÜFÜQİ VƏ ŞAQLI YAYILMASI	
Cəfərova Validə.....	70
BƏZİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ İNSAN ALVERİ QURBANLARININ SOSİAL PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Чжан Цзя.....	73
МОЛОДЕЖЬ КАК РАСПРОСТРАНТЕЛЬ КУЛЬТУРЫ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ	

Daşdəmirov Nurxan	74
AZƏRBAYCANDA MƏŞĞULLUQ STRUKTURUNUN TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ (2010-2023)	
Dəmirova Aygöl	77
AZƏRBAYCANDA YÜNGÜL SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN PERSPEKTİV İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	
Dilənova Lalə	79
FÖVQƏLADƏ HALLARDA İCTİMAİ DİPLOMATİYA: AZƏRBAYCANIN KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ İCTİMAİ DİPLOMATİYA FƏALİYYƏTLƏRİ	
Əbdülrəhimova Təranə, Nəsirova Nuranə	81
İMARƏT TIPLI YAŞAYIŞ EVLƏRİNİN MEMARLIQ DEKORATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ (XVIII-XIX əsrlər)	
Əfəndiyeva Aytən	82
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ANLAMA FEİLLƏRİNİN SİNONİMİK SAHƏSİ	
Əhmədli Hafizə	85
ŞİRKƏTLƏRDƏ MƏNFƏƏT VƏ ZƏRƏR HAQQINDA HESABATIN PRAKTİKİ PROBLEMLƏRİ	
Əhmədli Nicat	87
AZƏRBAYCANDA ELEKTRON TİCARƏTİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN EMPİRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
Əhmədova Günel	89
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASI	
Əhmədov Nizami	91
İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AKTİVLƏRİN AMORTİZASİYASI VƏ ONLARIN UÇOTUNUN APARILMASI QAYDALARI	
Ələkbərov Tural	92
MÜASİR GÜRCÜSTANDA SİYASİ LEGİTİMLİK BÖHRANININ YARANMA TƏSİRLƏRİ	
Ələsgərov Elçin	94
MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARI VƏ BANK SEKTORUNA TƏTBİQİ	
Аливардиева Тарана	96
КАРАБАХСКИЙ КРИЗИС: НАЧАЛО И РАЗВИТИЕ КОНФЛИКТА	
Əliyeva Emiliya	98
KRİSTİN BRUK ROUZUN “RƏDD OL” ROMANINDA POSTMODERN DÜNYADUYUMU	
Əliyeva Günay	100
MƏRKƏZİ BANKIN ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU	
Əliyeva Könül	101
İQDIR (SÜRMƏLİ) BÖLGƏSİNİN AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN TARİXİNDƏ YERİ	
Əliyeva Leyla	103
CÖNATAN KOU YARADICILIĞININ İLKİN ARAŞDIRILMASI VƏZİYYƏTİ	
Əliyeva Nailə	105
ÜMUMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA ROLU	

Əliyeva Nuriyyə.....	107
FÜZULİNİN QƏZƏLLƏRİNDƏ XƏBƏRLİK ŞƏKİLÇİLƏRİNİN POETİKASI	
Aliyeva Rubaba.....	109
TECHNIQUES AND METHODS FOR TRANSLATING ENGLISH IDIOMATIC EXPRESSIONS INTO RUSSIAN	
Əliyeva Tura.....	111
ŞAGİRD ÖZÜNÜTƏRBİYƏ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI	
Əliyev Əli.....	112
QAFQAZDA GEOSİYASİ ƏMƏKDAŞLIQ VƏ ABŞ-IN MARAQLARI: TÜRKİYƏ-İRAN FAKTORUNUN TƏHLİLİ	
Əliyev Xanhüseyn.....	114
KİÇİK SAHİBKARLIĞIN HÜQUQİ ƏSASLARI	
Əliyev Zahid.....	116
“İCTİMAİ RƏY” MƏFHUMU VƏ GƏNCLƏRİN SEÇİM MƏSƏLƏSİ	
Али-заде Ариф.....	119
ВЛИЯНИЕ СТАТУСА И ПОПУЛЯРНОСТИ ИСТОЧНИКОВ НА ДОВЕРИЕ К ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ	
Əlizadə Aytən.....	120
MÜASİR AMERİKA BƏDİİ DİSKURSUNDA GENDER METAFORALARI NÜMUNƏLƏRİNİN TƏDQİQİ	
Əlizadə Elnur.....	122
MƏSAMƏLİ MÜHİTDƏ MÜXTƏLİF ÖZLÜLÜKLÜ YAĞLARIN SIXIŞDIRILMASI DİNAMİKASININ TƏDQİQİ	
Alizadeh Gunay.....	125
METONYMS AND THEIR COGNITIVE FEATURES IN THE NOVEL “HARRY POTTER AND THE PHILOSOPHER’S STONE”	
Əlizadə Simnar.....	127
BƏDİİ, ELMİ VƏ PUBLİSİSTİK MƏTNLƏRDƏ CÜMLƏNİN İNFORMASIYA YÜKÜ	
Əsədova Nuranə.....	129
İNGİLİS DİLİNİN QLOBAL STATUSU	
Əsgərova Bənövşə.....	130
MƏTNİN İNFORMASIYA STRUKTURU FUNKSIONAL DİLÇİLİYİN ƏSAS ANLAYIŞLARINDAN BİRİ KİMİ	
Əsgərova Nigar.....	132
SACİLƏR SÜLALƏSİNİN AZƏRBAYCANDA HAKİMİYYƏTİ ƏLƏ ALMASI	
Ellazova Zulfiyyə.....	135
ECONOMIC GROWTH AND FINANCIAL STABILITY	
Eyvazlı Günel.....	137
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU	
Fərəcullayeva Nərmin.....	138
ANALİTİK FƏLSƏFƏDƏ YENİ PERSPEKTİV: ƏDƏBİYYATIN EPİSTEMİK DƏYƏRİ	

Fərzəliyeva Ədilə.....	140
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ SOSİAL PRAKTİKASI	
Fərzəliyeva Zümrüd.....	141
İNVERSİYA VƏ EMFAZANI BİRLƏŞDİRƏN DİL STRUKTURLARININ REKLAM VƏ ƏDƏBİ NİTQDƏKİ FUNKSIONAL ƏHƏMİYYƏTİ	
Farzaliyev Elkhən.....	143
MODERN FORMS AND METHODS OF DISTRIBUTION OF GOODS AND SERVICES ON THE REPUBLIC MARKET	
Həjiyeva Leyla.....	144
SIGNIFICANT IMPACT OF ABBREVIATION IN FOREIGN LANGUAGES	
Hacıyeva Səbahət.....	145
DANIŞIQ AKTLARINDA NÖVBƏLƏŞMƏ MEXANİZMLƏRİ	
Hacıyev Şahmar.....	147
AZƏRBAYCANDA TƏBİİ YAYILMIŞ GAVALI GENOTİPLƏRİNİN ANAÇ KİMİ TƏDQİQİNİN METODOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Hashimov Rahim.....	148
THE IMPACT OF THE INTERNET AND SOCIAL MEDIA ON THE MANAGEMENT OF INNOVATION ACTIVITIES IN SMALL BUSINESSES	
Həbibova Könül.....	150
REKLAM MƏTNLƏRİNDƏ MANİPULYATİV NİTQ ELEMENTLƏRİ (Sözlər bizim seçimimizə necə təsir edir)	
Həsənova Aynur.....	152
YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN “QƏTL GÜNÜ” ROMANINDA BƏDİİ PSİXOLOGİZMİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Həsənova Elmira.....	154
İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRTLƏRİNİN SOSİALLAŞMASINDA AİLƏNİN ROLU	
Həsənova Günay.....	155
QUBA BÖLGƏSİNDƏ TİKİNTİ SƏNƏTİNİN İNKİŞAF TARİXİ HAQQINDA (XVIII əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri)	
Həsənova Nəcəbət.....	157
İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMLƏRİNİN RİYAZİ HAZIRLIĞIN KEYFİYYƏTİ: YENİ TƏHSİL PROQRAMLARININ TƏDQİQİ	
Hasanova Ramila.....	159
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A NEW GLOBAL TREND IN MARKETING COMMUNICATIONS IN THE BANKING SECTOR (The example of Azerbaijan)	
Hasanzadə Konul.....	161
CONTRIBUTIONS OF COGNITIVE LINGUISTICS TO THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE	
Hüseynli Odər.....	163
BALTIKYANI DÖVLƏTLƏRİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFININ HÜQUQİ TƏMİNATI	

Hüseynova Afina.....	166
MƏDƏNİ İDENTİKLİK KONSEPTİNİN SEMANTİK SAHƏ DEFİNİSİYASI HAQQINDA	
Hüseynova Nabat.....	168
TARİXİ SERİALLAR ESKAPİZM FORMASI KİMİ	
Hüseynova Samirə.....	170
BİRİNCİ VƏ İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ADI DİFERENSİAL TƏNLİKLƏR VƏ ONLARIN MATLAB SİMULNİK ANALİZİ	
Hüseynova Ülvüyyə.....	171
İNVEKTİV LEKSİKANIN FUNKSİYALARI VƏ TƏSNİFATI: DİL VƏ ÜSLUB PERSPEKTİVLƏRİ	
Hüseynov Kamran.....	173
MÜƏSSİSƏDƏ İŞÇİLƏRİN ƏMƏK FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI	
Huseynzade Aytan.....	175
CULTURAL IDENTITY AND ITS IMPACT ON COLLOQUIAL ENGLISH LEARNING IN AZERBAIJANI SECONDARY SCHOOLS	
Hüseynzadə İnci.....	176
QLOBAL MİQYASDA KEYS MENECMENTİN SOSIAL İŞDƏ TƏTBİQİ	
İbrahimov Rafiq.....	178
KEYFİYYƏT DƏYİŞİKLİKLƏRİ KONTEKSTİNDƏ LİBERAL BEYNƏLXALQ NİZAMIN BÖHRANI	
Inas Laheg.....	180
(NEO)PATRIARCHY IN BETWEEN HOMELAND AND EXILE IN ABOULELA’S NOVELS	
İsayeva Nigar.....	183
BİR SƏSİN FƏCİƏSİ	
Искендерова Афет.....	186
РОЛЬ НАГЛЯДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ ЛЕКСИКЕ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	
İsmayılı Rəfayıl.....	188
İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ	
İsmayılı Xatın.....	190
QƏDİM UYĞUR TÜRKLƏRİNİN TARİXİNƏ VƏ DİLİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ	
İsmayılova Nuranə.....	191
BİZNESİN RƏQƏMSAL İDARƏ EDİLMƏSİ	
İsmayılova Sevinc.....	192
ƏLİLLİYƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR, TARİXİ BAXIŞ VƏ MÜASİR KONSEPSİYALAR	
Исмаилова Сона.....	194
ВЛИЯНИЕ ВИКТОРИАНСКИХ ПРАВОВ НА ЖЕНСКУЮ ПСИХОЛОГИЮ В РОМАНЕ ЭМИЛИ БРОНТЕ “ТРОЗОВОЙ ПЕРЕВАЛ”	
İsmaylov İlğün.....	195
QEYRİ-BƏRABƏR ÖLÇMƏLƏRİN NƏTİCƏLƏRİNİN RANQLAMA METODUNUN KÖMƏYİLƏ İŞLƏNİLMƏSİ	

İsmayilov Natiq.....	197
SONLU QEYRİ-XƏTTİ DİFERENSİAL TƏNLİKLƏR SİSTEMİNİN İNTEQRALLANMASI METODU	
İsmayilov Rafiq.....	200
İFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ MÜASİR TƏHLÜKƏLƏRİN TƏHLİLİ	
İsmayilov Şahismayıl.....	202
HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEAOLOGİYASI VƏ MUTLİKULTURALİZM MODELİ	
İsmizadə Səbriyyə.....	204
BRİTANIYA POSTKOLONİAL ROMANINDA YADDAŞ VƏ KİMLİK PROBLEMİ	
İsrafilova Elmira, Abdullayeva Mineyla.....	206
CURRENT ISSUES IN THE APPLICATION OF MACHINE LEARNING	
Kamallı Şərafət.....	208
TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ	
Kərimova Nigar.....	210
KİMSƏSİZ VƏ VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM UŞAQLARIN SOSIAL MÜDAFİƏSİ BEYNƏLXALQ SOSIAL SİYASƏTİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ	
Kuhi Rəhimə.....	211
TƏDRİS METODLARI VƏ RESURLARININ PLANLAŞDIRILMASINDA MİLLİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN ROLU	
Manafova Zenfira.....	213
OĞUZ TÜRKLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN	
Mehdiyev Pənah.....	215
DÖVLƏT VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ SOSIAL VƏ VERGİ SİYASƏTİ ARASINDAKI QARŞILIQLI ƏLAQƏ	
Mehdiyev Rəşid.....	217
XX ƏSRİN 70-80-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN DEMOQRAFİK İNKİŞAFI (Heydər Əliyevin milli siyasəti kontekstində)	
Məhərrəmov Babək.....	221
MACHİAVELLENİN FƏLSƏFƏSİNDƏ “OLAN VƏ OLMASI GƏRƏKƏN İNSAN” ANLAYIŞLARI	
Məhyəddinova Könül.....	222
TİBBİ İXTİSARLARIN SAĞLAMLIQ KOMMUNİKASIYASINDA ROLU VƏ TƏSİRLƏRİ: İSTİFADƏ, RİSKLƏR VƏ HƏLL TƏKLİFLƏRİ	
Məmmədəliyeva Leyla.....	224
KAMİL ƏFSƏROĞLUNUN “ÇADIR” ROMANINDA İDEYA İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ QƏLƏBƏYƏ İNAM	
Məmmədli Ceyhun.....	226
GƏLİR BƏRABƏRSİZLİYİNİN AZALDILMASINDA VERGİ İSLAHATLARININ ROLU	
Məmmədli Əli.....	228
AZƏRBAYCANDA DAXİLİ TURİZMİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	

Məmmədova Mədinə.....	230
RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ ONUN TURİZM SEKTORUNDA İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	
Məmmədova Nərmən.....	232
XIX ƏSR LƏNKƏRAN ƏDƏBİ MÜHİTİNİ FORMALAŞDIRAN ƏSAS AMİLLƏR	
Məmmədova Nurana.....	233
PREVENTION OF DISCRIMINATION AND MULTICULTURAL VALUES IN EDUCATION	
Məmmədov Elnur.....	234
BANK İNVESTİSIYA ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN GARCH VƏ ARCH MODELLƏRİ	
Məmmədov Emin.....	237
MÜHARİBƏ ŞƏRAİTİNDƏ ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN PSIXOLOJİ VƏ SOSIAL VƏZİYYƏTİ	
Məmmədov Yusif.....	239
BANK LİKVIDLİYİNİN PUL-KREDİT SİYASƏTİNDƏ ROLU	
Məmmədov Bənövşə.....	240
XIX ƏSRİN SONUNDA AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI	
Mərdanlı Fədai.....	241
BEYİNLƏR MİQRASIYA EDİR, YOXSA İQTİSADİYYAT? ƏMƏK MOBİLİZASIYASININ PARADOKSU	
Mikayılova Gülsən.....	243
RİYAZİYYATIN DİGƏR FƏNLƏRLƏ İNTEQRASIYASININ MÜXTƏLİF ASPEKTLƏRİ	
Mirzəyeva Aysu.....	245
MÜXTƏLİF ONOMASTİK VAHİDLƏRDƏ TƏZAHÜR EDƏN MİFOLOJİ ELEMENTLƏR	
Mirzəyeva Nura.....	247
BANKLARIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ İNSAN RESURSLARININ ROLU	
Muradova Dünya, Ələkbərli Aytən, Əsədova Könül.....	248
TƏDRİSDƏ METAVERS TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ VƏ İMKANLARI	
Muradova Qismət.....	250
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINDA VYANA KONQRESİNİN ROLU	
Musayeva Zülfiyyə.....	252
GENDER TƏSƏVVÜRLƏRİNİN FORMALAŞMASINA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN TƏSİRİ	
Mustafayev Məhəmməd.....	254
EVDƏN İŞLƏMƏK, YOXSA İŞİ EVƏ GƏTİRMƏK? AZƏRBAYCANDA DİSTANT ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ	
Muxtarova Mələk.....	256
İNGİLİSDİLLİ QƏZET DİSKURSUNUN GENDER MƏCAZLAŞMALARININ AZƏRBAYCAN MEDIA DİSKURSUNA TƏSİRİ	
Nadirov Afiq.....	258
ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN YARADICILIĞINDA PANİSLAMİZM FƏLSƏFƏSİ	

Naghiyeva Shafa	259
THE IMPACT OF ECONOMIC FRAMING ON PUBLIC PERCEPTION	
Namazov Ramin	261
İSTEHLAK ELEKTRONİKASI BAZARINDA ELEKTRON TİCARƏTİN İNKİŞAFI	
Наджафова Сабина	263
ЗООНИМЫ В БОТАНИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКЕ: ПАРАЛЛЕЛИ И РАЗЛИЧИЯ В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ	
Nərimanov Etibar	265
QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURUN TURİZM CƏLBEDİCİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ	
Nəsibova Ülkər	267
MALİYYƏ STRATEGİYASI VƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN MÜFLİSLƏŞMƏSİ	
Nəsifov Tural	269
İXRAC BAZARLARININ ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİ: AZƏRBAYCAN ÜÇÜN YENİ İQTİSADİ İMKANLAR	
Nəsirova Reyhan	271
PSİXOLOGİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNƏ KREATİV YANAŞMA YOLLARININ MODELLƏŞDİRİLMƏSİ	
Nəsirov Cavad	273
AVİAŞİRKƏTLƏRDƏ RİSKLƏRİN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ	
Novruzov Kənan	274
AZƏRBAYCANDA SİYASİ PUBLİSİSTİKA TARİXİNDƏN	
Nuriyeva Günəş	276
ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNİN CİNAYƏT-HÜQUQİ MÜHAFİZƏSİ	
Nurməhəmmədi Samirə	278
İBTİDAİ RİYAZİ TƏLİM PROSESİNDƏ ŞAĞİRD ÖZÜNƏNƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ	
Ömərlı Aytac	280
MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ YARANAN YENİ NATAMAM AİLƏ MODELLƏRİ	
Orucov Asif	282
ONLAYN TƏHSİL TEXNOLOGİYASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK TƏDBİRLƏRİ	
Orujov Elshan	284
GLOBAL TRADE ORGANIZATIONS IN CRISIS: THE WORLD TRADE ORGANIZATION'S ROLE DURING THE TRUMP TRADE WARS	
Paşayev Zöhrab, Babaşov Fərid	286
VERGİ GÜZƏŞTLƏRİNİN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Paşayev Zöhrab, Hacızadə Hüseyn	288
İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR	
Piriyeva Sama	290
FINANCIAL INSTITUTIONS AND THEIR ROLE IN THE COUNTRY'S CREDIT SYSTEM (Local and foreign experience)	

Pirmammadova Aytan.....	292
COGNOMINAL STYLISTIC DEVICES IN ENGLISH AND AZERBAIJANI	
Putayeva Elnarə.....	294
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ANA DİLİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏSAS MƏQAMLARI	
Qafulova Fidan.....	295
COP29 - “YAŞIL ENERJİ” YOLUNDA NÖVBƏTİ ADDIM	
Qasimli Mehdi.....	298
İNSTİTUTLARIN İQTİSADİ ARTIMA TƏSİRİ BARƏSİNDƏKİ PANEL QIYMƏTLƏNDİRİCİLƏR ƏSASINDA APARILMIŞ ARAŞDIRMALARIN TƏNQİDİ TƏHLİLİ	
Qasimova Türkan.....	300
QARABAĞ HƏQİQƏTLƏRİ: DÜNƏN, BU GÜN, SABAH	
Qasimov Emil.....	303
ASIYA ÖLKƏLƏRİNDƏ RİYAZİYYAT TƏDRİSİNİN METODOLOJİ YANAŞMALARI VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİNİN AZƏRBAYCAN KONTEKSTİNDƏ TƏTBİQİ İMKANLARI	
Qaziyeva Aytac.....	305
MİFOLOJİ YARADILIŞ VƏ İNSAN ŞÜURU	
Qəmbərova Gövhər.....	307
POST-MÜHARİBƏ ƏRAZİLƏRİNİN YENİDƏNQURMA PROSESLƏRİNƏ BANK İNVESTİSİYALARININ QLOBAL TƏCRÜBƏSİ	
Qəmbərova Xəyalə.....	309
İNGİLİS DİLİNDƏKİ XƏBƏR DİSKURSUNDA ŞƏXSİN METAFORLAR VASİTƏSİLƏ KONSEPTUALLAŞMASI	
Qocayeva Arifə, Ağayeva Könül.....	311
SOSIAL MEDİANIN MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN TƏKAMÜLÜNƏ TƏSİRİ	
Qocayeva Leyla.....	313
ÇAĞDAŞ MACAR ƏDƏBİYYATINDA MƏRKƏZİ-ŞƏRQİ AVROPA ƏNƏNƏLƏRİ	
Quliyeva Aytən.....	315
ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏHSİL MARKETİNQİ ÜZRƏ İSTİFADƏ OLUNAN ƏSAS KONSEPSİYALAR	
Quliyeva Fatimə.....	316
İKİDİLLİLİYİN KOMMUNİKATİV PROSESLƏRƏ TƏSİRİ	
Quliyeva Fatimə, Əlizadə Nəzrin.....	318
SÜNİ İNTELLEKT TEXNOLOGİYASI VƏ HÜQUQ: MÜASİR DÖVRÜN ÇƏTİNLİKLƏRİ	
Quliyeva Günel.....	319
SEYİD ƏZİM ŞİRVANİYƏ MƏXSUS ARXIVİN ELMİ TƏSVİRİ	
Quliyeva Nərminə.....	321
KLASTERLƏŞMƏNİN İQTİSADİYYATIN RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİNƏ TƏSİRİ	
Quliyeva Növrəstə.....	322
MÜSTƏQİLLİYİN BƏRPASINDAN SONRA AZƏRBAYCAN-ÖZBƏKİSTAN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ	

Quliyeva Sayalı.....	324
DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ASPEKTLƏRİNİN TƏHLİLİ	
Quliyeva Səadət.....	326
ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏLAVƏ TƏLİM MATERİALLARININ TƏTBİQİ	
Quliyev Hacı.....	328
TƏHSİL SİSTEMİNDƏ FORMAL VƏ QEYRİ-FORMAL LİDERLİYİN ROLU VƏ QARŞILIQLI MÜQAYİSƏSİ	
Quliyev Səbuhi.....	330
İKİNCİ QARABAG MÜHARİBƏSİNDƏ İSRAİLİN MÖVQEYİ	
Qurbanova Mirvari.....	332
HEYDƏR ƏLİYEVİN AĞCAKƏND NİTQİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANIN ETNİK TƏMİZLƏNMƏ PROSESİNƏ KONSEPTUAL BAXIŞ	
Rəcəbli Cəvahir.....	334
HASİLAT QUYULARININ LƏĞVİ ZAMANI RAST GƏLİNƏN GEOLOJİ-TEXNİKİ PROBLEMLƏRİN TƏSNİFATI	
Rəhimova Məryəm.....	335
ŞAH I ABBASIN HƏRBİ VƏ İNZİBATİ İSLAHATLARININ NƏTİCƏLƏRİ	
Rəsulova Xuraman.....	337
UŞAQLARIN PROBASİYA PROSESİNDƏ REABİLİTASİYASI	
Reza Aprianti, Rina Pebriana, Gita Astrid, Sonia Nurprameswari.....	339
DISASTER COMMUNICATION: PUBLIC RESPONSE TO THE SOCIAL MEDIA IN INDONESIA	
Rufiyeva Aidə.....	340
VERGİ DƏRƏCƏLƏRİNİN VƏ STRUKTURLARININ İQTİSADİ ARTIM GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİ: NƏZƏRİ YANAŞMALAR	
Rüstəmov Murad.....	341
KİBERMƏKANIN DÖVLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏKİ ROLU: ƏMƏKDAŞLIQ VƏ SİYASİ RƏQABƏT	
Rzayeva Aysu.....	343
İSMAYIL ŞİXLİNİN “DƏLİ KÜR” ROMANINDA İSTİFADƏ OLUNMUŞ TAMAMLIQLARIN QRAMMATİK VƏ STRUKTUR-SEMANTİK FUNKSİYALARI	
Rzayeva Gülnar.....	345
CONATAN SAFRAN FOYERİN “BURADAYAM” ƏSƏRİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Sadiqova Elzadə, Salahova Ceyran.....	346
FRAZEOLÖGİYANIN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ. AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ SOMATİK FRAZEOLÖGİYANIN YERİ	
Sadiqov Elcan.....	348
BƏZİ AQROTEXNİKİ TƏDBİRLƏRİN “MAURIZIO” YUMŞAQ BUĞDA SORTUNA TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ	
Sadıxzadə Fərid.....	350
ELEKTRON HÖKÜMƏTDƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK	

Sarıyeva İlahə	352
ƏNƏNƏVİ ETİKETİN TRANSFORMASIYASI: AZƏRBAYCANDA SOSIAL DAVRANIŞIN VƏ TEKNOLOJİ İNKİŞAFIN TƏSİRİ	
Səfərli Riad	353
AZƏRBAYCANIN DİNİ PLÜRƏLİZMİ: XRİSTİAN MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN TURİZMƏ TƏSİRİ	
Səfərova Reyhanə	355
GÖZƏTÇİ QALASI: İMİŞLİ RAYONUNUN ARXEOLÖJİ MİRASI VƏ ONUN AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏKİ ROLU	
Seidova Emma	356
LEXICAL INNOVATION THROUGH ABBREVIATIONS AND INITIALISMS	
Салимова Лейла	358
ЭКСТРАДИЦИЯ И ПРИВЛЕЧЕНИЯ К УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЦ, СОВЕРШИВШИХ ХОДЖАЛИНСКИЙ ГЕНОЦИД	
Seyfullah Cavid	360
BÜDCƏ XƏRCLƏRİNİN İQTİSADI ARTIMA QEYRİ-XƏTTİ TƏSİRİ	
Seyidzadə Şəbnəm	362
DİL VƏ KİMLİK	
Sofiana Afifah Jamil	364
ANALYSIS OF THE ROLE OF CRITICAL THINKING AMONG INTERNATIONAL STUDENTS AT BAKU STATE UNIVERSITY IN SOCIAL AWARENESS AND CONCRETE ACTIONS IN THE SOCIAL ENVIRONMENT	
Софиева Камалә	365
ИСЛАМ В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ: ВЬЕТНАМ	
Sultanlı Ləman	366
MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ VƏ TƏHLİLİ	
Сулейманова Гульшан, Микаилова Камилла	369
ПРИМЕНЕНИЕ НАНОСЕПТИКИ ДЛЯ РАЗРАБОТКИ КРЕМОВ	
Süleymanova Zümrüd	370
TEKNOLOGİYALARIN SOSIAL MÜNASİBƏTLƏRDƏ ROLU	
Süleymanzadə Süleyman	371
STARTAPLARIN İNKİŞAFI ÜÇÜN VENÇUR MALİYYƏLƏŞDİRMƏ MEXANİZMLƏRİ	
Şahbalayeva Aytac	373
BAHARLI VƏ TEYMURİ QARŞIDURMASI	
Şahhüseynli Ramil	375
İŞGƏLDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ SOSIAL İNFRASTRUKTURUN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT-ÖZƏL SEKTOR TƏRƏFDAŞLIĞININ ƏHƏMİYYƏTİ	
Şəmilova Dünya	377
YUXU PROSESİNDƏ FORMALAŞAN ETİK DİLEMMALAR VƏ İNTROSPEKSİYA	
Şirinova Aynurə	379
İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNDƏ AUTENTİFİKASIYA VƏ AVTORİZASIYA SİSTEMLƏRİNİN TƏHLÜKƏSİZLİK YANAŞMALARI	

Tağıyeva Aygün.....	380
DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN DÖVLƏTİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU	
Talibova Leyla.....	382
THE EMERGENCE OF CAUCASIAN MUSLIM IMMIGRANT SOCIETIES IN TURKEY AND THEIR ACTIVITY DIRECTIONS	
Talışinski Elvin.....	384
MÜASİR QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İNFORMASIYA TERRORİZMİ ANLAYIŞI	
Tanrıverdiyeva Hüsniyyə.....	386
METAFORLARIN DİLDƏ STRUKTUR MODELƏŞDİRİLMƏSİ VƏ TƏTBİQ SAHƏLƏRİ	
Təhməzli Təranə.....	388
PSİXOLOJİ ASPEKTDƏN ERKƏN ANALIQ	
Teymurlu Tunzala.....	389
THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN RESOURCES MANAGEMENT STRATEGY AND THE ORGANIZATION'S BUSINESS IN AZERBAIJAN: IN THE PUBLIC AND PRIVATE SECTORS	
Vaqifli Abdurahman.....	391
SU NİŞANLAMA TEXNOLOGİYALARININ PİRATÇILIQLA MÜBARİZƏDƏ ROLU	
Vəlizadə Aytən.....	393
ARAZ ƏHMƏDOĞLUNUN “SON TUFƏNG” HEKAYƏSİNDƏ QARABAĞ MÖVZUSU	
Халилова Айнур, Абдуллаева Нармина.....	394
ПЧЕЛИНЫЙ ПРОПОЛИС (<i>APIS PROPOLIS</i>), БИОЛОГИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ, ПЕРСПЕКТИВЫ В МЕДИЦИНЕ И КОСМЕТОЛОГИИ	
Xəlilova Aysel.....	396
AİLƏDƏ SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN UŞAQLARIN İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ ŞAGİRDŁƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRƏ HAZIRLANMASI AMİLLƏRİ	
Xəlilova Gülnar.....	398
SUAL CÜMLƏLƏRİNDƏ PROTOTİPİK SÖZ SIRASI VƏ ONUN QRAMMATİK CƏHƏTDƏN MƏQBUL SÖZ SIRASI DƏYİŞMƏLƏRİ: KOQNİTİV YANAŞMA	
Xəlilzadə Şəbnəm.....	399
CORC SONDER'S YARADICILIĞININ AMERİKA SATİRİK ƏDƏBİYYATININ DİNAMİKASININ TƏCƏSSÜMÜ KİMİ	
Xudiyeva Fəridə.....	401
TƏLİMDƏ ESTETİK TƏRBİYƏNİN İNKİŞAFINA DƏSTƏK VERƏN YANAŞMA VƏ İSTİQAMƏTLƏR	
Ян Сюэ.....	403
КАК ХОРОШО РАССКАЗЫВАТЬ КИТАЙСКИЕ ИСТОРИИ В НОВОЙ МЕДИА-СРЕДЕ?	
Yahyayeva Gulshad.....	405
CONTENT MARKETING STRATEGIES: KEY DRIVES OF MARKETING DEVELOPMENT	
Yuniszadə Rəya.....	407
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ RUSİYA FEDERASIYASI ARASINDA İDXAL-İXRAC MÜNASİBƏTLƏRİ: EKONOMETRİK TƏHLİL	

Юсубов Джавид.....	409
ЭВОЛЮЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНА ОТ СССР К НЕЗАВИСИМОСТИ	
Zeynalı Əmrah.....	411
TURİZMİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLU VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	
Zeynalov İlqar.....	413
MÜASİR RƏQƏMSALLAŞDIRMA ŞƏRAİTİNDƏ VERGİ NƏZARƏTİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ	

RƏQƏMSAL TƏDRİS PLATFORMALARININ TƏHSİL PROSESİNƏ İNTEQRASIYASININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Səbinə Abbasova, Ülkər Abbaslı

Azərbaycan Universiteti

ulkrabbs123@gmail.com

XXI əsrdə bir çox sahələrdə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə geniş yayılmışdır. Təhsil prosesi də İKT-in (informasiya-kommunikasiya texnologiyaları) geniş tətbiq olunduğu sahələrdən biridir. Distant təhsilə (məsafədən təhsil) formasında İKT-dən istifadə günümüzün qlobal mövzudur. İKT-in dərslərə inteqrasiyası ilk olaraq əyani şəkildə kompüterin giriş və çıxış qurğularının istifadəsi zamanı meydana gəldi. Bu qurğular printer, skaner, proyektor və sair kimi bir neçə giriş-çıxış qurğularıdır. Bu qurğulardan istifadə etməklə tələbələr tədris prosesində bir çox yeniliklərlə tanış oldular. Belə ki, ənənəvi metodlardan fərqli olaraq artıq onlar internetə qoşulu olduqları halda yerli və beynəlxalq dərs vəsaitlərindən asanlıqla istifadə edə bilirlər. Daha sonra isə informatika fənnini müəllimlər ağıllı lövhədə tədris etməyə başladı və bu lövhə də İKT-in bir növü idi.

Təhsil alanların maraq və inkişafını nəzərə alaraq yeni təhsil proqramının (kurikulum) yaranması ilə birgə təhsil müəssisələrində daha çox İKT-dən istifadəyə zərurət yarandı. Beləliklə informatikanın bir hissəsi olan Rəqəmsal bacarıqlar fənni meydana gəldi. “Rəqəmsal bacarıqlar”(Alqoritmika) fənninin əsas məqsədi təhsil alanların marağını göz önündə tutaraq, onlara kompüter, onun aparat və proqram təminatını daha dərinlən, səmərəli şəkildə öyrədilməsi idi. Rəqəmsal bacarıqlar fənni informatika fənninin bir qoludur: Bu zaman ortaya suallar çıxır: “Bu fənn nə üçün tədris olunur?”, “İnformatika fənni ilə aralarındakı fərq nədir?”, “Fənnin müsbət və mənfi tərəfləri nədir?” və s.

Rəqəmsal bacarıqlar fənni tam orta və ali təhsil müəssisələrində tədris olunur. Tam orta təhsil müəssisələrində 2-9-cu siniflərə ibtidai təhsil dövründən təhsil alanların marağını nəzərə alaraq təhsil alanlara proqramlaşdırma dillərini daha sadə, ilkin anlaşılan şəkildə tədris etməkdir. Hal-hazırda 53 şəhər və rayon olmaqla 532 məktəbdə Rəqəmsal bacarıqlar fənni tədris edilir. Bu layihə çərçivəsində 28 tam orta təhsil müəssisəsində 10-11-ci siniflər üçün informatikayönlü tədrisin göz önünə alınması məqsədilə təmayül siniflər yaradıldı. Ali təhsil müəssisələrində tədris olunma məqsədi isə İnformatika fənnini tədris edə biləcək təhsil verənlərin yetişdirilməsidir. Belə ki, təhsil verənlər proqramlaşdırma dillərinin daha mürəkkəb formasını öyrənərək, ilkin anlayışları təhsil alanlara tədris edir.

İnformatika fənni ilə aralarında nə kimi fərqlər var?. Əslində bu sualın cavabını tapmaq çox da çətin deyil. Alqoritmika fənni informatika fənninin daha mürəkkəbləşdirilmiş və təkmilləşdirilmiş bir hissəsidir. Bu fənnin müsbət və mənfi tərəfləri nələrdir?

Müsbət tərəfləri:

1. Təhsil alanlar proqramlaşdırma dillərində işləmə bacarığına malik olması;
2. Hər bir bölmənin sadəcə nəzəri deyil, əyani şəkildə öyrədilməsi;
3. Təhsil alanların qeyd götürmək məcburiyyətində qalmaması - Rəqəmsal bacarıqlar platforması özü əsas olan hər bir məlumatı prezentasiya şəklində yerləşdirir;
4. Hər bir bölmə üzrə verilən test tapşırıqlarının düzgün cavab tapılması üçün 2 cəhd verilir. Çünki təhsil alan bütün variantları sınayaraq düzgün cavabı tapmağa çalışır.
5. Bu fənn üzrə təhsil alanların hər birinə həvəsləndirici sertifikat verilməsi;
6. Hər bir təhsil alanın şəxsi istifadəçi adı və şifrəsi olması.

Mənfi tərəfləri:

1. Hər bir təhsil alanın kompüterinə olmaya bilər, ona görə də bəzi təhsil alanlar yoldaşlarından verilən tapşırıqları vaxtılı-vaxtında yerinə yetirmədiyinə görə geri qalırlar;
2. Təhsil alanlar uzun müddət şüaya məruz qalır;

3. Verilən suallar bir qədər mürəkkəb olur;

Rəqəmsal texnologiyalar təhsil sahəsinə integrasiya olunduqdan sonra təhsil səviyyəsi bir qədər artmışdır. Bu müsbət mənada olan artımdır. Təhsil sahəsində yeni innovasiyalardan istifadə həm təhsil alanların, həm də təhsil verənlərin maraqlarına uyğunluq göstərmiş, tədris dövrünü daha səmərəli şəkildə gətirmişdir.

Açar sözlər: İKT, distant təhsil, rəqəmsal bacarıqlar, rəqəmsal platforma, rəqəmsal texnologiyalar.

Ədəbiyyat

1. Alhammad, N., Yusof, A.B., Awae, F., Abuhassna, H., Edwards, B.I. & Adnan, M.A.B.M. (2024). E-Learning platform effectiveness: Theory integration, educational context, recommendation and future agenda: A systematic literature review. *Reimagining Transformative Educational Spaces*, 101-118.
2. Kuleshova, V.V., Kutsak, L.V., Liulchak, S.Y., Tsoi, T.V. & Ivanenko, I.V. (2020). Implementation of modern distance learning platforms in the educational process of HEI and their effectiveness. *International Journal of Higher Education*, 9(7), 217-229.
3. <https://edu.gov.az/>
4. <https://regioninfo.az/2025/01/21/interaktiv-r%C9%99q%C9%99msal-t%C9%99dris-platformalarinin-d%C9%99rs%C9%99-integrasiyasi-layih%C9%99sinin-icrasi-davam-edir/>

GENUYADAN HAQQAYA GEDƏN YOL

Oksana Abbasova

Bakı Dövlət Universiteti

oksana.abbasova.ebdul@bsu.edu.az

Haaqa beynəlxalq maliyyə-iqtisadi konfransı 1922-ci il 15 iyun-19 iyulda Genuya konfransının qərarına əsasən, Haaqada keçirilmişdir. Konfransın işində Almaniya, Polşa və Yaponiyadan başqa Genuya konfransının iştirakçısı olan bütün dövlətlərin nümayəndələri iştirak etmişdi. Sovet nümayəndə heyətinə M.M. Litvinov başçılıq edirdi. Avropa dövlətləri kreditlər və Sovet nümayəndələrinin beynəlxalq əməkdaşlıq məqsədilə verdiyi bütün təklifləri müzakirə etməkdən imtina etdi. Qərb Sovet hökumətinin xarici kapitalın milliləşdirilməsinin əleyhinə çıxaraq onun keçmiş sahibkarlarının milliləşdirilmiş mülkiyyətinin qaytarılmasını təkid etdi. Sovet nümayəndə heyəti isə bu tələbləri qəti şəkildə rədd etdi. Bir sözlə, Haaqada heç bir qərar qəbul edilmədi. Genuya konfransında olduğu kimi, Haaqa konfransında da Sovet Rusiyası Respublikamızın milli sərvətlərindən öz siyasi mənafe və maraqları üçün istifadə etməyə cəhd etdi.

Genuya konfransının davamı olan Haaqa konfransı iyun ayının 15-dən iyul ayının 19-a qədər fəaliyyət göstərmişdi. Haaqa konfransında Genuyadan fərqli olaraq siyasi nümayəndələrin iştirakı daha zəif idi, konfransa daha çox “ikinci dərəcəli diplomatlar” təşrif buyurmuşdular.

İngiltərənin xarici ticarət naziri Lloyd Qrim, “Royal Doyç” kampaniyasının sədri Henri Deterinq, Rusiya-Asiya Bankının keçmiş direktoru L. Urkvart, Hollandiya neft şirkəti Şell kompaniyasının prezidenti Valter Samuel, ABŞ-ın “Standart Oyl” nümayəndələri polkovnik Boyl, Fransa-Belçika sindikatının vitse-prezidenti Lun Lambo və katibi Şarl Lorak, Fransanı Rusiyadakı fransız vətəndaşlarının əmlakını müdafiə bürosunun direktoru Alfand iştirak edirdi [2, s.537; 8, s.123; 10]. Azərbaycan neftçilərini Azərbaycan mühacir hökumətinin nümayəndəsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ticarət və sənaye naziri olan Ağamirzə Əsədullayev təmsil edirdi [1, s.95]. Neft şirkətlərinin konfransda iştirakının başlıca məqsədi birinci dünya müharibəsinə qədər və 1918-ci ildən sonra neft yataqlarının müştərək istismar hüquqlarını yenidən bərpa etmək idi. Konfransa Hollandiyanın xarici işlər naziri Paten sədrlik edirdi. Konfransda üç komissiya yaradıldı: xüsusi, borclar və kredit [4, s.273].

Moskvada Haaqa konfransına ciddi hazırlıqlar gedirdi. Genuya konfransından fərqli olaraq Rusiya nümayəndə heyətinin tərkibinə digər sovet respublikalarının nümayəndələri daxil edilməmişdi. Haaqaya gedən Rusiya nümayəndə heyətinin üzvləri Xalq xarici işlər komissarının müavini M. Litvinov, Krasin və Krestinski seçilmişdi və onlar iyunun 26-da Haaqada olmalı idilər. Konfrans iştirakçıları 11 gün rusların iştirakı olmadan “rus məsələsini” müzakirə edib, ortaqlar mövqelərini formalaşdırmağa bildilər. Həmin 11 gün ərzində konfrans müzakirələri sükut və sükunət içərisində cərəyan etdi. M. Litvinovun başçılıq etdiyi Rusiya nümayəndə heyəti iyunun 26-da konfransa təşrif buyurdu və gürultu bundan sonra başladı. Sovet Rusiyası Haaqa konfransına bir layihə təklifi ilə gəlmişdi. M. Litvinov 27 iyun konfransdakı ilk çıxışında Sovet Rusiyasının maliyyə ehtiyaclarını sadalayaraq (böyük aclıq, dağıntı və s.) qeyd etdi ki, Rusiyanın kreditlərə olan maliyyə ehtiyacı təmin edilməyincə Sovet nümayəndələri müzakirələrə başlamayacaqdır [5, s.35]. Litvinov bəyan etdi ki, Rusiyaya 3 milyard 224 milyon qızıl rubl məbləğində 1923-1925-ci illəri əhatə edən kreditin ayrılmasına təminat verilməsi məqsədə uyğun olardı [2, s.540]. Bu təminat həyata keçirilməyincə, sovetlər keçmiş əmlak sahiblərinə hər hansı bir təminat ödəmək və yaxud əmlakın qaytarılması barədə müzakirə aparmaq fikrində deyildi [5, s.35].

Rusiya kredit verilməsi qarşılığında Qərbə neft, meşə, minerallar, metallurgiya, kənd təsərrüfatı, dağ və digər sənaye sahələri şirkətlərini əhatə edən konsessiyaya dair güzəştlər siyahısı təklif edirdi [11]. Rusiyanın əsas şərti bu idi ki, Sovet xalq təsərrüfatı ilə bağlı bütün qərarlar Rusiya hökumətinə məxsus olmalı idi, konsessiyaya dair edilən güzəştlərin köməyi ilə Sovet Rusiyası iqtisadiyyatı tez bir zamanda gücləndirilməli idi. Lakin qərb ölkələri xarici kapitalistlərin şəxsi mülklərinin geri qaytarılmasını israrla təkid edirdi. Həmçinin, Rusiyaya heç bir kreditin verilməyəcəyini açıq-aşkar bəyan etdilər. Haaqa konfransında çıxış edən Sovet siyasətçisi Karl Radek Rusiya nümayəndə heyəti adından komissiyanın qərarlarını qəbul etmələrinin mümkünsüzlüyünü belə izah etdi: “Biz konfransa sizinlə birgə irəliyə doğru addım atmaq məqsədi ilə gəlmişik. Amma deyəsən, siz bu addımı irəli atmaq istəmirsiniz. Təminat komissiyasının qəbul etdiyi qərar, özünə köynək belə ala bilməyən alman fəhləsini Stinnesin siyasətinə görə təminat ödəməyə məcbur edir. Necə olur ki, konqres yalnız Fransa və Belçika üçün təminat tələb edir, lakin müharibədən daha çox zərər çəkən Yuqoslaviya və ya Polşa üçün deyil? Çünki konqres Puankare və onun 800.000 əsgərinin təzyiqi qarşısında baş əyir. Millətlər Liqası diplomatik danışıqlar aparan aparatdan başqa bir şey deyil...” [9].

Rusiyanın ağır iqtisadi-maliyyə durumu, Rusiyanın konfransdakı mövqeyini bir qədər yumşaltmağa vadar etdi. Qərbin kreditlərinə ümidli olan, bu fürsəti qaçırmmaq istəməyən M. Litvinov 7 iyulda Sovet hökumətinin hansı şərtlər daxilində xüsusi mülkiyyətçilərə imtiyaz verə biləcəyi açıqlaması ilə çıxış etdi [6, s.47]. Hətta, Litvinovun müzakirəyə təqdim etdiyi həmin sənəddə Azərbaycan, Qroznı, Ural-Emba, Kuban və Türkiyənin konsessiyaya veriləcək neftli ərazilərin xəritəsi və müəssisələrin siyahısı qeyd olunmuşdu [11, s.5, s.36-37]. Lakin, Sovet hökuməti imtiyaz verəcəyi dairəni seçmək hüququnu öz əlində saxlayırdı, məsələnin belə qoyuluşu Qərb dövlətlərini qane etmədi. Lloyd Qrimin 12 iyul konfransdakı çıxışında Rusiyada xaricilərə məxsus müsadirə edilmiş əmlakın restitusiya prosesinə aydınlıq gətirilməsini, mülk sahiblərinin pozulmuş hüquqları necə bərpa ediləcəyi və dəymiş ziyanın ödənilməsi hansı qaydada həyata keçiriləcəyi barədə məlumatlandırmağı tələb edirdi [2, s.541].

Bakının neft ərazilərinin konsessiyalara verilməsi məsələsi gündəmə gəldikdən sonra, Avropadakı Azərbaycan mühacir təşkilatları fəallaşmağa başladılar. Bununla bağlı, Ceyhun Hacıbəyli tərəfindən Haaqa konfransına etiraz notası göndərilmişdi, notada Rusiya tərəfindən Bakı nefti məsələsinin Haaqa konfransında müzakirəyə çıxarılmasına kəskin etiraz var idi [3, s.507]. Haaqa konfransının davam etdiyi günlərdə Londonda olan Azərbaycan siyasi mühacir hökumətinin nümayəndəsi “Röyter” agentliyinə müsahibə verərək, Azərbaycan milli hökumətinin nümayəndələrinin ölkənin milli sərvətlərinin bu şəkildə qərar edilməsinə razı olmayacaqlarını bütün hökumətlərə bəyan edirdi [4, s.275].

Litvinov iyul ayının 19-da daha yeni bir bəyanatla çıxış edib, güzəştləri yumşaltmaq istiqamətində Moskvadan teleqram gözlədiyini bildirsə də, Qərb dövlətlərinin siyasi və işgüzar

dairələrinin nümayəndələri bu bəyanatı və verilən yeni vədləri mənasız hesab etdi. Haaqa konfransının son günü, iyul ayının 20-də Belçika nümayəndəsi Katle tərəfindən təqdim edilmiş qətnamədə Rusiyaya qarşı “sanitar kordonu” yaratdılar. Qətnamədə qeyd olunurdu ki, konfransda təmsil olunan hökumətlər sahiblərinin razılığı və iştirakı olmadan 1917-ci ilin noyabr ayının 7-dən sonra Rusiyada müsadirə edilən əmlakın keçmiş sahibləri tərəfindən satın alınmasına yardımda iştirak etməməlidirlər, bir sözlə, heç bir dövlət sovet neftini konsessiyaya götürə bilməzdi [4, s.256]. Qərb dövlətlərinin fikrincə, tez-gec sovet hökuməti devriləcək və neft sahələri əvvəlki sahiblərinə qaytarılacaqdı [8, s.132]. Haaqa konfransı, əslində heçbir qərar qəbul etmədi və nəticəsiz oldu [7, s.55].

Qərb diplomatları, eləcə də siyasi və işgüzar dairələrin təzyiqi ilə Sovet nümayəndələri Haaqa müzakirələrindən geri çəkilməyə məcbur oldu. Ümumiyyətlə, Rusiyanın iqtisadi-maliyyə kreditlərinə olan ehtiyacı, ölkədə baş verən irimiqyaslı dağıntı və hökm sürən dəhşətli aclıq bu strateji manevr etməsində önəmli xüsusiyyət kəsb edirdi.

Açar sözlər: Haaqa konfransı, Bakı nefti, kredit, kapitalist, təzminat.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova, R.B. (2006). *Avropa Dövlətləri və Azərbaycan (1920-1922-ci illər)*. Bakı: Planet-Press, 209.
2. Həsənlı, C.P. (2012). *Sovet Dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1920-1939)*. Bakı: Adiloğlu, 656.
3. Həsənlı, C.P. (2013). *Tarixi Şəxsiyyətin Tarixi: Əlimərdan Bəy Topçubaşov*. Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, 588.
4. Qasimov, M.C. (1998). *Xarici Dövlətlər və Azərbaycan (Aprel İşğalından SSRİ Yaradılana Qədərki Dövrə Diplomatik-Siyasi Münasibətlər)*. Bakı: Qanun, 360.
5. Mehdiyev, M.Y. (1994). *Beynəlmiləl Siyasətdə Petrol*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 60.
6. Musa, İ.M. (2010). *Azərbaycanın Xarici Siyasəti*, ikinci hissə. Dövlətlərarası münasibətlər və Azərbaycan (aprel 1920 - oktyabr 1991-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti, 516.
7. Nərimanov, N. (1992). *Ucqarlarda İnqilabımızın Tarixinə Dair (İ.V. Stalinə Məktub)*. Bakı: Azərnəşr, 55.
8. Səlimov, Ş.D. (2005). *Azərbaycan Nefti Beynəlxalq Münasibətlərdə (1920-1922-ci illər)*. Bakı: Bakı Universiteti, 160.
9. <https://www.marxists.org/history/international/comintern/inprecor/>
10. <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Hague+Conference+of+1922>
11. <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1922/jul/26/hague-conference>

XÜSUSİ MÜSADİRƏ CİNAYƏT-HÜQUQİ XARAKTERLİ DİGƏR TƏDBİRLƏRİN BİR NÖVÜ KİMİ

Emin Abbasov

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi

Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda xüsusi müsadirə indiki məzmun və formasında olmasa da, mahiyyət etibarı ilə sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra həmişə mövcud olmuşdur. Ölkəmizdə hazırda qüvvədə olan, 1999-cu il 30 dekabr tarixli Qanun ilə təsdiq edilən Cinayət Məcəlləsinin ilk redaksiyasında əmlak müsadirəsi 51-ci maddədə aşağıdakı məzmununda müəyyən edilmişdir:

“Əmlak müsadirəsi məhkumun cinayət törədərkən istifadə etdiyi alət və vasitələrin, cinayətin predmetlərinin, habelə cinayət yolu ilə əldə etdiyi əmlakın məcburi qaydada və əvəzsiz olaraq dövlət nəfinə alınmasından ibarətdir. Əmlak müsadirəsi yalnız bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda təyin olunur. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak və ya

cinayətin predmeti istifadə edildiyi, özgəninkiləşdirildiyi və ya başqa səbəblərdən dövlət nəfinə alına bilinmədiyi halda həmin əmlakın dəyəri məbləğində məhkuma məxsus olan pul və ya digər əmlak müsadirə edilir”.

Rusiya Federasiyasının qüvvədə olan 1996-cı il tarixli CM-nin ilk redaksiyasında əmlak müsadirəsi cəzanın sistemində nəzərdə tutulsa da 8 dekabr 2003-cü il tarixli Qanunla Məcəllədən tam şəkildə çıxarılmışdır. Bunun lehinə çıxış edən müəlliflərin əsas arqumenti ondan ibarət olmuşdur ki, əmlak müsadirəsi xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin inkişafına, iqtisadi sferaya böyük həcmli və uzunmüddətli investisiyaların qoyuluşuna, hüquqi dövlət quruculuğuna mane olur [3]. CM-dən əmlak müsadirəsinin çıxarılmasının əleyhinə olan müəlliflər isə haqlı olaraq göstərmişlər ki, əks mövqe həm dövlətin cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində apardığı siyasətə, həm də beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə uyğun deyildir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində xüsusi müsadirənin əlavə cəzanın növü kimi deyil, cinayət-hüquqi xarakterli digər tədbirlərin bir növü kimi nəzərdə tutulması bu mövzuya diqqət yetirilməsinin əhəmiyyətini artırmışdır. Belə ki, milli qanunvericilik təcrübəsində əmlak müsadirəsi uzun müddət ərzində əlavə cəzanın bir növü kimi tətbiq olunmuşdur. Bu cinayət-hüquqi təsir vasitəsinin cəzanın bir növü kimi deyil, cinayət-hüquqi xarakterli digər tədbirlərin bir növü kimi nəzərdə tutulması isə xüsusi müsadirənin normativ əsasları, predmet dairəsi, tətbiqi şərtləri və digər məsələlərin araşdırılmasını və bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsini zəruri etmişdir.

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasında ictimai həyatın bütün sahələrində yeni dövlət quruluşunun forma və məzmununa uyğun islahatların həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Lakin müstəqilliyin ilk illərində Ermənistan dövlətinin ölkəmizə qarşı təcavüzü, dövlət hakimiyyətinin peşəkarların deyil, siyasi müdriklik, idarəetmə səriştəsi olmayan şəxslərin əlində olması qeyd olunan istiqamətlər üzrə işlərin məqsədyönlü şəkildə aparılmasına imkan verməmişdir. 1993-cü ildə xalqın dəvəti ilə ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı və ictimai-siyasi sabitliyin bərpa olunması ilə ölkəmizin bütün həyatında, o cümlədən hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində sistemli və kompleks islahatların həyata keçirilməsinin əsası qoyulmuşdur. Artıq ötən əsrin doxsanıncı illərinin sonunda bir sıra mühüm normativ hüquqi aktlar, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət Məcəlləsi qəbul edilmişdir. Lakin yeni Cinayət Məcəlləsində sovet ənənəsindən imtina edilməyərək, cəza sistemində əmlak müsadirəsi demək olar ki, əvvəlki məzmununda (məhkumun əmlakının, qanuni yolla əldə edib-etməməsindən asılı olmayaraq, hamısının və ya bir hissəsinin müsadirə olunması) nəzərdə tutulmuşdur (Azərbaycan Respublikası CM 42.0.8. və 51-ci maddələri) [1]. Halbuki 1995-ci il 12 noyabr tarixində Azərbaycan Respublikasının ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin 4-cü hissəsində məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətdən məhrumetmənin qeyri-mümkünlüyü və əmlakın tam müsadirəsinin yolverilməzliyi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 12 yanvar 1999-cu il tarixli qərarı ilə 1960-cı il CM-nin 32-ci maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin IV hissəsinə uyğun olmaması təsbit edilmişdir.

Belə olan vəziyyətdə CM-nin əmlak müsadirəsini tənzim edən norması, həmçinin dövlətin cəmiyyətin inkişafının bazar iqtisadiyyatının iqtisadi qanunauyğunluqları ilə idarə olunmasını nəzərdə tutan siyasətinə zidd idi. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının 7 mart 2012-ci il tarixli Qanunu ilə Cinayət Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklə əmlak müsadirəsi növündə əlavə cəza cəzanın sistemindən çıxarılmışdır. Bununla da Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsində təsbit edilmiş “Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur” müddəası cinayət-hüquqi baxımdan real məzmun kəsb etmişdir. Ədəbiyyatda cinayət qanuna edilən bu dəyişikliyin aşağıdakı yenilikləri doğurduğu göstərilmişdir:

- 1) Əmlak müsadirəsi cəzanın növü sayılmayaraq, onun sistemindən çıxarılmışdır;
- 2) Əmlak müsadirəsi cəzasının adı dəyişdirilib, xüsusi müsadirə adlandırılmışdır;
- 3) Xüsusi müsadirə cinayət-hüquqi xarakterli digər tədbirlər sırasına daxil edilmişdir;
- 4) Xüsusi müsadirə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər barəsində tətbiq edilə bilər;

5) Əmlak müsadirəsindən fərqli olaraq xüsusi müsadirənin predmeti ola bilən əmlakın dairəsi genişdir;

6) Cinayət törədilərkən istifadə olunan alət və vasitələrin, habelə cinayət yolu ilə əldə edilən əmlakın qanuni sahibinə qaytarılmalı olduğu hallarda xüsusi müsadirənin tətbiqi istisna olunur;

7) Əmlak müsadirəsi yalnız cinayət məəcəlləsinin xüsusi hissəsinin sanksiyalarında göstərilən hallarda tətbiq edildiyi halda, xüsusi müsadirə cm-in 15-1-ci fəslində nəzərdə tutulmuş bütün hallarda tətbiq edilə bilər [2].

Əmlak müsadirəsinin cəzanın sistemindən xaric edilməsi, şübhəsiz, Azərbaycan Respublikasında son illərdə məhkəmə hüquq islahatları çərçivəsində xüsusi diqqət yetirilən istiqamətlər kimi cinayət-hüquqi siyasətin liberallaşdırılması, cəzanın humanistləşdirilməsi, cəzadan azad etmə institutunun daha geniş tətbiq edilməsi, cəmiyyətdən təcrid etmə ilə bağlı olmayan alternativ cəza sisteminin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər sistemində xüsusi müsadirəyə, obrazlı ifadə etsək, cinayətkarlığı iqtisadi əsaslarından məhrum edən vasitə kimi baxmaq lazımdır. Bir sıra növ cinayətlər, o cümlədən tamah motivi ilə törədilən cinayətlər, mütəşəkkil cinayətkarlıq, terrorçuluq, korrupsiya əməlləri ilə effektiv mübarizə xüsusi müsadirənin tətbiqi olmadan mümkün deyildir. Xüsusi müsadirə bu baxımdan təkcə dövlətlərin daxili qanunvericiliyində deyil, həm də beynəlxalq hüquqi aktlarda cinayətkarlığın xəbərdarlığı sisteminin vacib elementlərindən bir kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Cinayət qanunu, cəza, əlavə cəza, xüsusi müsadirə, sanksiya, əmlak müsadirəsi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. <https://www.e-qanun.az/framework/46947>
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. (2018). Bakı, Hüquq Yayın Evi, 704.
3. Михайлов, В.И. (2008). Законодательное закрепление конфискации имущества: Позитивный анализ. *Уголовное Право*, 2, 24-27.

RƏQƏMSAL İNNOVASIYALAR VƏ YAŞIL TEXNOLOGİYALAR: EKOLOJİ DAYANAQLILIĞIN YENİ PERSPEKTİVLƏRİ

Günay Abdinzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
abdinzadegunay@gmail.com

Müasir dövrdə insan fəaliyyəti ətraf mühitə ciddi təsir göstərir. Sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə və digər insan fəaliyyəti sahələri təbii resursların sürətlə tükənməsinə, atmosferin çirklənməsinə və iqlim dəyişikliklərinə səbəb olur. Bu proseslərin nəticəsində global istiləşmə, ozon təbəqəsinin nazikləşməsi, biomüxtəlifliyin azalması və su ehtiyatlarının tükənməsi kimi ekoloji böhranlar meydana gəlir. Lakin düzgün idarə olunan texnologiyalar ekoloji tarazlığın bərpasına töhfə verə bilər.

Texnologiyaların inkişafı bu problemlərin həllində yeni perspektivlər açır. Rəqəmsal innovasiyalar və yaşıl texnologiyalar ətraf mühitə dəyən zərəri minimuma endirmək, enerji səmərəliliyini artırmaq və ekoloji dayanıqlılığı təmin etmək üçün əsas alətlərə çevrilmişdir. Xüsusilə, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) ekoloji idarəetmənin optimallaşdırılması və resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsinə imkan yaradır [1].

Ağıllı şəbəkələr - ənənəvi enerji sistemlərini rəqəmsal texnologiyalarla birləşdirərək enerji istehlakını və paylanmasını daha effektiv idarə etməyə imkan verir. Əsas məqsəd ənənəvi enerji infrastrukturunu qabaqcıl informasiya texnologiyaları ilə inteqrasiya edərək enerji itkilərini minimuma endirmək və şəbəkənin səmərəliliyini artırmaqdır. Bu şəbəkələr süni intellekt, sensor

sistemləri və avtomatlaşdırılmış idarəetmə vasitələri ilə enerjinin optimal istifadəsini təmin edir. Ağıllı şəbəkələrin geniş tətbiqi qlobal karbon emissiyalarının azalmasına töhfə verir [2].

Ağıllı şəhərlər - konsepsiyası texnologiya vasitəsilə resurslardan səmərəli istifadə etməyi və ekoloji tarazlığı qorumağı hədəfləyir. Bu şəhərlər həm ekoloji, həm də iqtisadi baxımdan dayanıqlı inkişafı dəstəkləyir və insanların yaşayış keyfiyyətini artırır. Məsələn, enerji istehlakını optimallaşdıran və alternativ enerji mənbələrindən istifadə edən ağıllı binalar; sensor əsaslı sistemlər vasitəsilə tullantıların çeşidlənməsi və emalı prosesini avtomatlaşdıran innovativ tullantı idarəetməsi.

Ağıllı nəqliyyat və logistika: nəqliyyat sektoru ekoloji problemlərin əsas mənbələrindən biridir. Rəqəmsal texnologiyalar bu sahədə yanacaq sərfiyyatını azaldaraq ekoloji tarazlığı qorumağa imkan verir. Məsələn, Peyk naviqasiya sistemləri həm vaxta, həm də yanacağa qənaət edərək ən yaxşı marşrutları tapa bilir və yanacaq sərfiyyatını azaldır. Elektriklə işləyən avtomobillər ənənəvi benzin və dizel mühərrikli avtomobillərlə müqayisədə atmosfərə zərərli tullantılar buraxmır. Bu avtomobillər işləyərkən birbaşa qaz emissiyası yaratmır və beləliklə, havanın çirklənməsini azaldır. Ağıllı avtobus və metro sistemləri sərnişin axınını təhlil edərək marşrutları optimallaşdırır və yanacaq sərfiyyatını azaldır. Bu innovasiyalar şəhərlərdə hava çirkliliyini və enerji israfının azalmasına kömək edir [3].

Yaşıl texnologiyalar: ətraf mühitə zərər verməyən və təbii resurslara qənaət edən, uzunmüddətli inkişafda ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyadır. Bu texnologiya ətraf mühitin pisləşməsinə və təbii resursların tükənməsinə minimuma endirir. Yaşıl texnologiyaların həyatımızda tətbiqləri:

- Günəş paneli: Günəş enerjisindən istifadə edərək elektrik istehsal edir. Günəş panelləri elektrik enerjisi xərclərini kəskin şəkildə azalda və hətta aradan qaldıra bilər.

- Külək enerjisi: Küləyi meydana gətirən hava axınının sahib olduğu hərəkət enerjisidir. Bu enerji ekoloji təmizliyinə və tükənməzliyinə görə ən sərfəlisidir.

- Yenidən istifadə edilə bilən su şüşəsi: Plastik tullantıları azaldaraq ekologiyaya töhfə verir.

- Günəş enerjisi ilə işləyən su qızdırıcısı: Belə qızdırıcılar həm elektrik enerjisindən qənaət edir, həm də ətraf mühitə faydalıdır.

- Yağış suyunu yığan sistem: Yağış kollektor sistemlər yağış sularını kanalizasiya sisteminə və ya damdakı digər su toplama şəbəkəsinə toplayır, daha sonra istifadə edir (məsələn bitkiləri suvarma).

- Ekoloji tikinti materialları və texnologiyalar: İnşaatçılar ənənəvi binadan daha az karbon izi olan strukturlar yaratmaq üçün bərpa edilmiş materiallardan, passiv günəş dizaynından, təbii ventilyasiyadan və yaşıl dam örtüyü texnologiyalardan istifadə edə bilərlər. Bu üsullar təkcə ətraf mühiti yaxşılaşdırmaqla kifayətlənmir, həm də orada yaşayan insanlar üçün daha sağlam mühit yaradır [4].

Hazırda bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda ekoloji problemlərin həllinə böyük əhəmiyyət verilir. Bu sahədə ən müasir texnologiyalar ölkəmizdə geniş istifadə edilir və rəqəmsal innovasiyaların tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atılır. Azərbaycanda keçirilən BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının 29-cu sessiyasının (COP29) ölkəmizin ekoloji dayanıqlılığa verdiyi töhfənin göstəricisidir. Qarabağ və Zəngəzur regionlarında ekoloji cəhətdən təmiz və texnoloji inkişaf yönümlü şəhərsalma layihələri keçirilir. Bu təşəbbüslər Azərbaycanın ekoloji dayanıqlılıq strategiyasının tərkib hissəsidir.

Rəqəmsal innovasiyalar və yaşıl texnologiyalar ekoloji problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Ağıllı şəbəkələr, ağıllı binalar, ağıllı nəqliyyat və yaşıl texnologiyalar vasitəsilə enerji səmərəliliyi artırılır, təbii resurslardan daha effektiv istifadə edilir və ekoloji tarazlıq qorunur. Gələcəkdə rəqəmsal innovasiyalar və yaşıl texnologiyaların daha geniş tətbiqi ekoloji problemlərin həllinə əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir.

Açar sözlər: Rəqəmsal innovasiya, yaşıl texnologiya, ekoloji dayanıqlılıq, ağıllı şəbəkə, ağıllı şəhər, ağıllı nəqliyyat, enerji səmərəliliyi.

Ədəbiyyat

1. Lovett, R. (2018). *Endangered Species List Expands to 16,000*. *National Geographic News*.
2. Smith, D., Henretig, J., Pittenger, J., Bernard, R., Kofmehl, A., Levine, A., ... & Piette, M.A. (2011). Energy-smart buildings: Demonstrating how information technology can cut energy use and costs of real estate portfolios. Accenture Corporation: Dublin, Ireland.
3. Odadzic, B., Panajotovic, B. & Jankovic, M. (2011). Energy efficiency and renewable energy solution in telecommunication. *RE&PQJ*, 1, 147-52.
4. Gangadhar, B., Naidu, R. (2017). Green technology vs environmental sustainability in India –an overview. *International Journal of Current Advanced Research*, 6(3), 2465-2468. <https://doi.org/10.3923/jeasci.2017.954.962.041>

AEROGELLƏ MODİFİKASIYA OLUNMUŞ KLİNOPTİLOLİTİN VASİTƏSİLƏ SULARIN AĞIR METALLARDAN TƏMİZLƏNMƏSİ

Hüseyn Abdullayev

Sumqayıt Dövlət Universiteti

huseyn.abdullayev.2000@bk.ru

İşin məqsədi klinoptilolit və polimer aerogelin birləşdirilməsi ilə daha effektiv bir material əldə edilməsidir. Klinoptilolit təbii adsorbsiya xüsusiyyətlərini polimer aerogelin məsaməli quruluşu ilə birləşdirmək üçün onları aseton həlledicisində müəyyən şərtlərdə daxil edirik. Proses zamanı 70-90°C temperaturda və 3-9 saat ərzində sintez aparıldı. Bu modifikasiya nəticəsində alınan kompozit materialın çirkab suların təmizlənməsi, xüsusilə də kadmium (Cd^{2+}) və nikel (As^{3+}) kimi ağır metalların sudan çıxarılması üçün çox effektiv olduğunu müşahidə etdik. Əldə edilən material həm yüksək məsaməliliyi, həm də davamlılığını qeyd etmək olar. Bu yanaşma göstərir ki, klinoptilolit və polimer aerogelin birləşməsi çirkab suların təmizlənməsi kimi ətraf mühit problemlərinin həllində mühüm rol oynaya bilər.

Materiallar: Tovuzdan gətirilən klinoptilolit, aktivləşdirilmiş karbon aerogelləri və digər lazım olan materiallar təmizləmə prosesində istifadə ediləcək. Bu maddələr, tullantı sularındakı çirkləndiriciləri effektiv şəkildə udub, təmizlənməsini təmin edəcək. Klinoptilolit, təbii bir zeolit mineralıdır və onun yüksək səth sahəsi, çirkləndiriciləri yaxşı udma qabiliyyəti var. Aktivləşdirilmiş karbon aerogelləri isə daha kiçik ölçülü porlara malikdir və daha çox çirkləndirici maddələri qəbul edir. Bu materiallar birlikdə çalışaraq, suda olan ağır metallar və digər zərərli maddələri təsirli şəkildə aradan qaldıracaq.

Karbon aerogeli 1-3 mm ölçüsündə, klinoptilolit isə 1-2 mm ölçüsündə götürülür. Bu ölçülər, hər iki materialın effektiv adsorbsiyon xüsusiyyətlərini təmin etmək üçün ən uyğun olan ölçülərdir. Bu ölçülər, materialların səth sahəsini artıraraq, çirkləndirici maddələrin daha yaxşı tutulmasına imkan verir.

Təcrübənin keçirilməsi

1. Əvvəlcə sintetik çirkli su hazırlanmışdır. Hər litr distillə edilmiş suya 20 mq/L konsentrasiyasında Cd^{2+} və Ni^{2+} ionları əlavə edilərək qarışdırılmışdır.
2. Hazırlanmış çirkli su müxtəlif sütunlardan 5 ml/dəqiqə axma sürəti ilə keçirilmişdir.
3. Sütunlardan keçən su nümunələri hər 10 dəqiqədən bir götürülərək AAS cihazı vasitəsilə analiz edilmişdir.

Nəticələrin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi

Hər bir sorbentin çirkləndiriciləri çıxarma effektivliyi aşağıdakı düsturla hesablanmışdır:

$$\text{Effektivlik (\%)} = \frac{\text{Başlangıç konsentrasiya (C}_0\text{)} - \text{Son konsentrasiya (C)}}{\text{Başlangıç konsentrasiya (C}_0\text{)}} \times 100$$

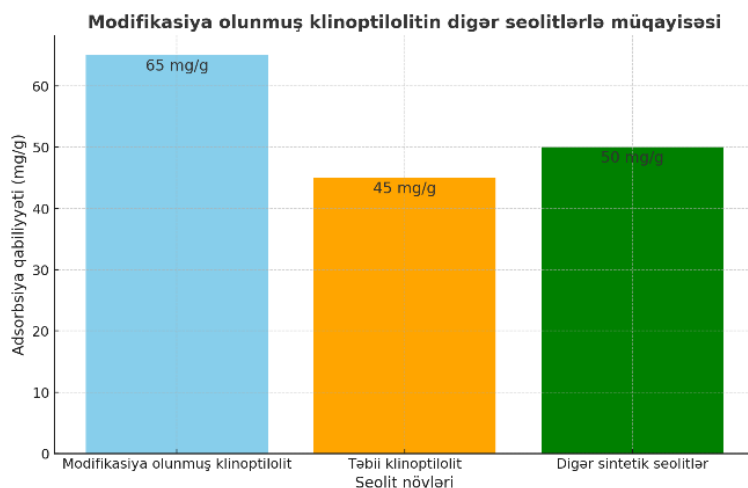
Burada:

- *Başlanğıc konsentrasiya (C_0)*: Çirkəndirici maddənin təcrübə başlamazdan əvvəl suda olan miqdarıdır (məsələn, Cd^{2+} və ya Ni^{2+} ionlarının konsentrasiyası, mq/L ilə ölçülür).
- *Son konsentrasiya (C)*: Çirkəndirici maddənin təcrübə bitdikdən sonra təmizlənmiş suda qalan miqdarıdır (mq/L ilə ölçülür).

Analizlər hər sütun üçün üç dəfə təkrarlanmış və orta nəticələr təqdim olunmuşdur.

Mühüm texniki şərtlər:

- Çirkəndiricinin hərəkətini və sorbentin performansını təmin etmək üçün sütunların alt və üst hissələrinə filtrasiya qatları əlavə edilmişdir.
- Təcrübə otaq temperaturunda ($25^{\circ}C \pm 2^{\circ}C$) həyata keçirilmişdir.

Qrafik modifikasiya olunmuş klinoptilolit digər seolitlərlə müqayisədə daha yüksək təmizləmə qabiliyyətini göstərir.

Açar sözlər: Apofilit, polimer aerogel, modifikasiya, aseton, çirkab suların təmizlənməsi, ağır metal ionları (As^{3+} , Ni^{2+}), məsaməlilik.

Ədəbiyyat

1. Crini, G., Lichtfouse, E., Wilson, L.D. & Morin, N. (2019). Conventional and non-conventional adsorbents for wastewater treatment. *Environmental Chemistry Letters*, 17(1), 195-213. <https://doi.org/10.1007/s10311-018-0786-8>
2. Calabrò, P.S., Bilardi, S. & Moraci, N. (2021). Advances in the use of filtration materials for the removal of heavy metals from multi-contaminated solvents. *Current Opinion in Environmental Science & Health*, 20, 100241. <https://doi.org/10.1016/j.coesh.2021.100241>
3. Chen, X., Yu, L., Zou, S., Xiao, L. & Fan, J. (2020). Zeolite cotton in tube: A simple robust household water treatment filter for heavy metal removal. *Scientific Reports*, 10, 4719. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-61776-8>
4. Hembach, N., Alexander, J., Hiller, C., Wieland, A. & Schwartz, T. (2019). Prevention of dissemination of antibiotic-resistant and facultative pathogenic bacteria by ultrafiltration and ozonation in a municipal wastewater treatment plant. *Scientific Reports*, 9(1), 1843. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-49263-1>
5. Gupta, R.K., Dunderdale, G.J., England, W. & Hozumi, A. (2017). Oil/water separation methods: Recent developments and future directions. *Journal of Materials Chemistry A*, 5(31), 16025-16058. <https://doi.org/10.1039/C7TA02070H>
6. Pećarević, M., Mikuš, J., Prusina, I., Juretić, H., Cetinić, A.B. & Brailo, M. (2018). New role of hydrocyclone in ballast water treatment. *Journal of Cleaner Production*, 188, 339-346. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.03.299>

7. Pérez-Calderón, J., Santos, M.V. & Zaritzky, N. (2018). Optimal purification of emulsified oily wastewater via surfactant/chitosan biopolymer. *Environmental Chemistry Engineering Journal*, 6(4), 3808-3818. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-49263-1>
8. Kizas, G.Z., Matis, K.A. (2018). Flotation treatment in water and wastewater. *Processes*, 6(8), 116. <https://doi.org/10.3390/pr6080116>
9. Syafalni, S., Singh, S.R.B. & Zawawi, M.H. (2014). Sorption of dye wastewater by using natural zeolite, anionic-cationic surfactant modified zeolite and cationic surfactant modified zeolite. *World Applied Sciences Journal*, 32(5), 818-824.
10. Dionisiou, N.S., Matsi, T. & Misopolinos, N.D. (2012). Phosphorus adsorption-desorption on a surfactant-modified natural zeolite: A laboratory study. *Water Air Soil Pollution*, 224(1), 1-8.
11. Dionisiou, N.S., Matsi, T. & Misopolinos, N.D. (2013). Removal of boron by surfactant modified zeolitic tuff from northeastern Greece. *Journal of Agricultural Science*, 5(12), 94.
12. Hammond, K.D., Gharibeh, M., Tompsett, G.A., Dogan, F., Brown, A.V., Grey, C.P., ... & Conner Jr, W.C. (2010). Optimizing the synthesis of nitrogen-substituted zeolites. *Chemistry of Materials*, 22(1), 130-142.

THE ENGLISH ASSESSMENT AT COMMON ASEAN TOURISM CURRICULUM (CATC)

Abdul Waris

Baku State University

abdul.waris@bsu.edu.az

The objective of this study is to describe the implementation of English language assessment in secondary tourism vocational schools in Indonesia which is part of the implementation of the Common ASEAN Tourism Curriculum (CATC), so the method used in this study is qualitative research by interviewing several related parties. English language assessment in this curriculum is conducted in three stages: 1) Peer-Assessment (Diagnostic Assessment), 2) Formative Assessment and 3) Summative Assessment. These three stages have their respective assessment instruments, which become a series of English assessments to comply with the requirements of the Mutual Recognition Arrangements for Tourism Professionals (MRA-TP) to recognise the competence of competent and professional tourism human resources, especially in communicating English which covers six topics and seventeen learning objectives at the intermediate level (operator) in ASEAN (Association of Southeast Nations) countries.

Keywords: English assessment, CATC, MRA-TP.

ЭВОЛЮЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ВETERАНОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ПОСЛЕ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

Рамила Агаларова

Бакинский Государственный Университет

Alr.aghalarova@gmail.com

Вторая Карабахская война 2020 года стала переломным моментом в истории Азербайджанской Республики, не только изменив военно-политический баланс в регионе, но и значительно повлияв на внутреннюю социальную политику государства. Вопрос социальной защиты ветеранов, инвалидов войны и семей шехидов приобрел первостепенное значение. Государство предприняло широкомасштабные меры, направленные на постконфликтное восстановление общества и поддержание социальной справедливости.

На протяжении истории социальные гарантии ветеранам в Азербайджане менялись в зависимости от политических условий. В СССР после Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) была создана разветвленная система социальной защиты ветеранов, включавшая бесплатное медицинское обслуживание, санаторно-курортное лечение, право на внеочередное получение жилья, налоговые льготы и трудовые привилегии. Ветераны войны получали повышенные пенсии, а инвалиды боевых действий - специализированные пособия и льготы на проезд в общественном транспорте. Государство также активно занималось трудоустройством ветеранов, предоставляя им рабочие места на государственных предприятиях [1]. Однако к концу 1980-х годов, в условиях экономического кризиса, многие из этих льгот становились менее доступными, что во многом повлияло на необходимость реформирования системы поддержки в постсоветский период. После Первой Карабахской войны (1988-1994 гг.) государство предоставляло ветеранам и семьям погибших определенные социальные льготы, однако их объем был недостаточным [2].

Вторая Карабахская война потребовала кардинальных реформ. После окончания конфликта в 2020 году правительство Азербайджана внесло ряд ключевых изменений в законодательство. После Второй Карабахской войны в основной закон были внесены значительные изменения и дополнения, расширившие перечень социальных гарантий [3]. В частности, были увеличены размеры пособий для ветеранов и инвалидов войны, введены новые льготы по медицинскому обслуживанию и реабилитации, а также предусмотрены дополнительные выплаты семьям шехидов [4].

В 2021 году в Азербайджане был создан Фонд “YAŞAT” с целью поддержки раненых военнослужащих и семей шехидов. В рамках его деятельности были предусмотрены единовременные выплаты: 11 000 манатов для семей шехидов и от 8 000 до 15 000 манатов для раненых военнослужащих, в зависимости от степени увечий. В течение 3 лет по линии Фонда была оказана поддержка всем обратившимся членам семей шехидов Отечественной войны и лицам, у которых установлена инвалидность, удовлетворены 36.553 обращения, с этой целью из бюджета Фонда по назначению израсходованы средства в размере 75.575.943 маната [5].

Важным направлением стало обеспечение жильем. В 2021 году стартовала государственная программа по предоставлению квартир и домов ветеранам и семьям шехидов. Согласно официальным данным, только за первые 2 года после войны более 3 000 семей получили новое жилье. Следует особо отметить, что после победы Азербайджана в Отечественной войне программа обеспечения жильем шехидов и инвалидов войны была расширена в пять раз [6].

После Второй Карабахской войны были предприняты значительные шаги по обеспечению медицинской реабилитации и психологической поддержки ветеранов и семей

шехидов. В стране функционируют одиннадцать реабилитационных центров, а также Центр протезно-ортопедического производства и реабилитации Государственного агентства социально-медицинской экспертизы и реабилитации, подчиняющийся Министерству труда и социальной защиты. Четыре реабилитационных центра оказывают услуги в Баку, а остальные семь - в регионах страны.

В сфере трудоустройства и образования ветераны и члены семей шехидов получили особые льготы. Кроме того, был запущен проект профессиональной переподготовки, в рамках которого тысячи бывших военнослужащих прошли обучение и получили новые квалификации. В рамках совместной инициативы Государственного агентства занятости и Агентства по развитию малого и среднего бизнеса был реализован проект “Qarabağ KOB”-ları, направленный на улучшение социального обеспечения и поддержку трудоустройства семей шехидов, участников войны и их близких. В ходе проекта представители данной категории, соответствующие установленным требованиям, прошли специализированное обучение для повышения уровня деловых знаний и навыков в таких сферах, как финансы, бухгалтерский учет, управление персоналом, менеджмент, продажи и маркетинг. По завершении обучения участникам, успешно освоившим программу, Государственное агентство занятости предоставило необходимое оборудование в соответствии с их специальностью [7].

Таким образом, вторая Карабахская война стала катализатором глубоких изменений в социальной политике Азербайджана. Государство не только расширило спектр предоставляемых льгот, но и заложило фундамент для долгосрочной системы социальной поддержки ветеранов. Эти меры демонстрируют стремление Азербайджана к социальной справедливости и обеспечению достойных условий жизни для защитников родины и их семей.

Ключевые слова: Карабахская война, ветераны, социальная защита, государственная забота.

Литература

1. Суркова, И.Ю. (2010). Система социальной защиты участников ВОВ в СССР. *Журнал Социология*, 2, 65.
2. Veteranlar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı, 1994.
3. Veteranlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Qəzeti, 125.
4. Azərbaycan Respublikasının Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı adı verilmiş şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Xalq Qəzeti, 1.
5. <https://president.az/ru/articles/view/59465>
6. Мамедов, Э. (2023). 14600 семей павших и раненых за Карабах получили квартиры. 7600 - автомобили. <https://haqqin.az/news/304284>
7. <https://dma.gov.az/layiheler/sosial-layiheler/qarabag-kob-lari-proqrami>

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan Respublikasının veteranlarının sosial müdafiəsi üzrə dövlət siyasətinin təkamülü

İşdə 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan Respublikası veteranlarının sosial müdafiəsi üzrə dövlət siyasətinin təkamülü araşdırılmışdır. Azərbaycanın 44 günlük müharibədə qələbə çalmasından sonra aparılan islahatlara xüsusi diqqət yetirilir. Əsas tədbirlərə veteranlara, müharibə əlillərinə və şəhid ailələrinə sosial müavinətlərin artırılması, Yaşat Fondunun yaradılması, mənzil proqramlarının genişləndirilməsi, tibbi reabilitasiya və psixoloji yardım sisteminin inkişafı, məşğulluq və peşə hazırlığı üzrə təşəbbüslər daxildir. İkinci Qarabağ müharibəsi ölkənin sosial siyasətində genişmiqyaslı dəyişikliklərin katalizatoruna çevrilmişdir. Həyata keçirilən tədbirlər təkcə veteranların dəstəklənməsinə deyil, həm də uzunmüddətli sosial

ədalət sisteminin formalaşdırılmasına, müharibə iştirakçılarının iqtisadi və sosial həyata inteqrasiyasına yönəlib.

JURNALİSTLƏRİN ETİK KODEKSİ: ONUN YAYIM MƏZMUNUNA TƏSİRİ

Züleyxa Ağaməliyeva
Bakı Slavyan Universiteti
agamaliyevazuleyxa02@gmail.com

Jurnalistika cəmiyyətin informasiya əldə etməsində və ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin sağlam informasiya alması üçün jurnalistlərin peşə etikası və onların fəaliyyətini tənzimləyən qaydalar vacibdir. Jurnalistlərin etik kodeksi onların peşəkar davranışlarını və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətlərini müəyyən edir. Bu işdə jurnalistlərin etik kodeksi və onun yayım məzmununa təsiri araşdırılmışdır.

Jurnalistlərin etik kodeksi jurnalistikanın obyektiv və qərəzsiz olması üçün yaradılan əsas prinsipləri əhatə edir. Müxtəlif ölkələrdə tətbiq edilən etik kodekslər jurnalistlərin peşəkar fəaliyyətlərini istiqamətləndirmək və onları etik qaydalara uyğun hərəkət etməyə sövq etmək məqsədi daşıyır.

Jurnalistlərin Etik Kodeksi: Jurnalistlərin etik kodeksi müxtəlif ölkələrdə fərqli prinsiplərə əsaslanarsa da, ümumi olaraq aşağıdakı dəyərləri ehtiva edir:

- *Dəqiqlik və obyektivlik:* Jurnalistlər informasiyanı dəqiq və qərəzsiz təqdim etməlidirlər. Xəbərin hərtərəfli araşdırılması və mənbələrin yoxlanılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
- *Müstəqillik və tərəfsizlik:* Jurnalistika siyasi və iqtisadi təsirlərdən uzaq olmalıdır. Jurnalistlər öz işlərində azad olmalı və hər hansı bir maraq qrupunun təsiri altında qalmamalıdırlar.
- *Məxfilik və şəxsi həyatın toxunulmazlığı:* İnsanların şəxsi məlumatları qorunmalıdır. Jurnalistlər informasiya yayarkən şəxsi həyatın məxfiliyini nəzərə almalı və buna hörmət etməlidirlər.
- *Zərər verməmək:* Xəbər və məqalələr insanlara və cəmiyyətə zərər verməməlidir. Sensasiya yaratmaq məqsədilə yalnız və ya manipulyasiya edilmiş məlumatların yayılması yolverilməzdir.

Bu kodekslər beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Beynəlxalq Jurnalistlər Federasiyası və UNESCO tərəfindən təsdiqlənmiş prinsiplərlə uyğunlaşdırılmışdır [2, s.4]. Müasir dövrdə sosial medianın və onlayn jurnalistikanın geniş yayılması etik məsələlərin daha da aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan etik qaydalar jurnalistlər üçün daha ciddi məsuliyyətlər yaradır.

Etik Kodeksin Yayım Məzmununa Təsiri: Jurnalistlərin etik kodeksi onların hazırladığı məqalələrdə, televiziya və radio verilişlərdə, eləcə də onlayn media platformalarında öz əksini tapır. Bəzi təsirlər bunlardır:

1. *Xəbərlərdə obyektivlik və qərəzsizlik:* Etik kodeksə əməl edən jurnalistlər xəbərləri obyektiv və hərtərəfli təqdim edirlər [3]. Faktlara əsaslanan məlumatların verilməsi jurnalistikanın etibarlılığını artırır.
2. *Sensasiya və dezinformasiyanın qarşısının alınması:* Kodeksə riayət edilməsi jurnalistlərin yalan və şişirdilmiş məlumat yaymasının qarşısını alır [2]. Sensasiya xarakterli xəbərlərin yayılmaması cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyini qoruyur.
3. *Məxfi və şəxsi məlumatların qorunması:* Xəbər və məqalələrdə insanların şəxsi həyatına müdaxilənin qarşısı alınır. Əks halda, jurnalistlərin etibarlılığı şübhə altına düşə bilər.
4. *İctimai maraq və etik balans:* Medianın təqdim etdiyi məzmun cəmiyyətin maraqlarını nəzərə alaraq etik çərçivədə formalaşdırılır. Etik dəyərlər jurnalistikanın əsas funksiyalarını qorumağa kömək edir.
5. *İctimai etimadın qorunması:* Jurnalistlərin peşə etikası onların cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsində mühüm rol oynayır. Etik qaydalara riayət olunmaması cəmiyyətin jurnalistikaya inamını azalda bilər.

Etik Pozuntular və nəticələri: Jurnalistlərin etik kodeksə riayət etməməsi ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Bu pozuntular aşağıdakı şəkildə təsnif edilir:

- *Dezinformasiya və saxta xəbərlər:* Yalan məlumatların yayılması ictimaiyyətdə çaşqınlıq yaradır. Saxta xəbərlər cəmiyyətə yanlış istiqamət verə bilər.
- *Şəxsi həyatın pozulması:* Məxfi informasiyanın yayılması hüquqi və sosial problemlərə yol açə bilər. İnsanların icazəsi olmadan şəxsi məlumatların yayılması jurnalistlərin etibarlılığını sarsıdır.
- *Tərəfkeşlik və manipulyasiya:* Siyasi və iqtisadi maraqlara xidmət edən xəbərlər cəmiyyətə mənfi təsir göstərir. Jurnalistlər məlumatları qərəzsiz şəkildə təqdim etməlidir.
- *Təhqir və nifrət nitqi:* Etik kodeksə riayət edilmədikdə, bəzi jurnalistlər cəmiyyətin müəyyən qruplarına qarşı nifrət nitqi yayımlaya bilər ki, bu da sosial sabitliyi poza bilər.

Bu kimi halların qarşısını almaq üçün etik kodekslərin tətbiqi və jurnalistlərin davamlı təlimlərə cəlb edilməsi vacibdir [1]. Media təşkilatları etik nəzarəti gücləndirməli və jurnalistlərin etik qaydalara uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin etməlidir.

Təvsiyələr:

1. *Jurnalistlər üçün etik təlimlərin artırılması:* Peşə etikasına bağlı davamlı təlimlər keçirilməlidir.
2. *Mediada etik nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi:* Media qurumları etik qaydalara riayət olunmasına nəzarət etməlidir.
3. *İctimaiyyətin media savadlılığının artırılması:* Cəmiyyətə təqdim edilən informasiyanın doğruluğunu qiymətləndirmək üçün vətəndaşların media savadlılığı artırılmalıdır.
4. *Sosial mediada jurnalist etikasına bağlı qaydaların tətbiqi:* Onlayn medianın və sosial şəbəkələrin etik çərçivədə fəaliyyət göstərməsi üçün tənzimləyici mexanizmlər gücləndirilməlidir.

Açar sözlər: Jurnalistika, etik kodeks, media, obyektivlik, dezinformasiya, peşə etikasına, jurnalist məsuliyyəti, etik pozuntular, media etibarlılığı, ictimai maraq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Mətbuat Şurası (2021). Azərbaycan jurnalistlərinin etik davranış qaydaları.
2. Beynəlxalq Jurnalistlər Federasiyası (2020). Etik kodekslər və onların tətbiqi.
3. Kovach, B., Rosenstiel, T. (2014). *The Elements of Journalism*, 3rd edition. Three Rivers Press.
4. UNESCO (2019). Media Ethics and Global Standards.

XƏLİFƏ BİN XƏYYATIN HƏYATI VƏ ELMİ İRSİ

Fəridə Allahverdiyeva

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
tagiyevaferide@gmail.com

Xəlifə bin Xəyyat əl-Uşfuri (təqribən 777-854) Abbasilər dövründə yaşamış məşhur müsəlman tarixçi və sərcümət (bioqrafiya) alimlərindən biri olmuşdur. O, Bağdad və ya Bəsrə şəhərində doğulmuş, əsasən, Abbasi xilafətinin elmi-mədəni mühitində yetişmişdir. O, Şəbab ləqəbi ilə məşhurdur, hansı səbəbdən ona verildiyi bilinmir. Bahili və Temimi ləqəbləri ilə tanınan xəlifə Uşfuri ləqəbi ilə də tanınır, çünki ailəsi ya “təhlükəsiz aspir” adlanan parça boyası ticarəti ilə məşğul olurdu, ya da bu adla tanınan qəbilə qoluna mənsub idi. Onunla eyni adda olan babası Ebu Hübeyrə Halife b. Həyyət hədislə məşğul olan etibarlı ravi olduğu kimi, atası Həyyat da hədis ravidir. Xəlifə b. Həyyat 240-cı ildə (854-55) Bəsrədə vəfat etmişdir. Onun 230-cu il (845) və ya 246 (860) illərdə vəfat etdiyi də iddia edilir. Lakin onun ət-Tarihində 232 (846-847) hadisələrinə gəlməsi və 236-cı ildə (850-851) ilində vəfat edən “Təbahətü'r-ruvat”ında qeyd etməsi onun 240 (854-855) ildə vəfat etdiyini göstərir.

Xəlifə bin Xəyyat dövrünün nüfuzlu alimlərindən dərs almış, həm dini, həm də tarixi biliklərə dərinlən yiyələnmişdir. O, xüsusilə hədis, fiqh və tarix elmləri ilə məşğul olmuşdur. Onun əsərlərində İslam tarixçiliyində istifadə edilən isnad sistemi və xronoloji metodun əsasları açıq şəkildə görünür.

O, məşhur hədis və tarix alimlərindən elm almışdır. Müəllimləri arasında İbn Sədd, Vaqidi və digər Abbasi dövrünün tanınmış tarixçiləri var idi. Öz növbəsində, onun tələbələri arasında sonrakı tarixçilərə böyük təsir göstərmiş şəxslər olmuşdur. Xəlifə bin Xəyyatın metodları və yanaşmaları daha sonrakı tarixçilərin işlərinə istiqamət vermişdir.

Zehebi bəzi hədis alimlərinin xəlifənin hədisləri nəql etməkdə ləng olduğunu demələrini düzgün hesab etməmiş və onu mötəbər qəbul edən alimlərin fikirləri ilə razılaşmışdır. Xəlifənin günümüzə qədər gəlib çatan iki əsərini hazırlayan Əkrəm Ziya əl-Öməri onun Buxari tərəfindən etibarlı rəvayətçi kimi qəbul edildiyini söyləyir və ət-Tarihu'l-kebirdə xəlifənin lehinə və ya əleyhinə heç bir ifadənin olmadığını bildirir.

Xəlifə bin Xəyyat İslam tarixçiliyinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun ən məşhur əsərləri bunlardır: “Tarih” (Tarix kitabı) - Bu əsərində İslam tarixini xronoloji qaydada təqdim etmiş və hadisələri isnad sistemi ilə təsdiqləməyə çalışmışdır. Bu kitab İslam tarixinin erkən mənbələrindən biri hesab edilir. “Təbəqat” (Sərcümət kitabı) - Bu əsəri bioqrafik məlumatları ehtiva edir və alimlər, siyasi liderlər haqqında ətraflı məlumatlar təqdim edir. Onun tarixçilik yanaşması, hadisələri isnadlarla təqdim etməsi və xronoloji metodundan istifadə etməsi İslam tarix yazıcılığında əhəmiyyətli bir mərhələ olmuşdur. Daha sonrakı tarixçilər, o cümlədən Təbəri, İbn Kəsir və İbn Xəldun onun metodlarından bəhrələnməmişlər. Maraqlıdır ki, dövlət daxilində baş verən hadisələrdən daha çox müharibə və fəthlərə yer verən müəllif Əməvilər dövründən geniş bəhs etdiyi əsərində şəxsən şahidi olduğu Abbasilər dövrünü qısaca təsvir edir. Xəlifə b. Həyyət əsərində İslam fəthləri xəbərlərini iki şəkildə nəql etmişdir. Bunlardan birincisi, fəth edilən ölkələrin yerli rəvayətləri, digəri isə rəsmi rəvayət sayılan Mədinə əhlinin rəvayətləridir. Məsələn, Misirin fəthi ilə bağlı rəvayətlər əvvəlcə misirli İbn Lahiyə və başqalarından, sonra isə Mədinə əhalisindən Urvə b. Zübeyr rəvayət etmişdir. “Təbəhətü'r-ruvət” əsərində izlədiyi üsulun əksinə olaraq, ət-Tarihdə rəvayətlər üçün rəvayətlər silsiləsi qeyd edir. Hədis rəvayətində nisbətə vacibliyini çox yaxşı bilən Xəlifə b. Həyyət tarix sahəsində geniş yayılmış anlayışı mənimsəmiş, ondan daha sərbəst istifadə etmişdir. Bu səbəbdən hədis rəvayətində münqati və mürsəl sənədlərlə yanaşı, islah və düzəlişlərə məruz qalan bəzi şəxslərin rəvayətlərini götürməkdə bir eybi görməmiş, İbn əl-Kəlbə və Vaqidi kimi müəlliflərin rəvayətlərini nəql etməkdən çəkinməmişdir.

Xəlifə bin Xəyyat Abbasi dövrünün ən mühüm tarixçilərindən biri olmuşdur. Onun tarixi və bioqrafik əsərləri İslam tarixinin erkən dövrlərinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbələrdən hesab olunur. O, İslam tarixçiliyinə yeni metodoloji yanaşmalar gətirmiş və elmi dünyaya böyük töhfələr vermişdir.

Açar sözlər: Xəlifə bin Xəyyat, tarixçi, İslam tarixçiliyi.

Ədəbiyyat

1. Xəlifə bin Xəyyat. Tarikh Khalifah ibn Khayyat (تاريخ خليفة بن خياط)
2. Rosenthal, F. (1908). *A history of Muslim historiography*. Brill Archive.
3. Leder, S. Khalifa b. Khayyat. The Encyclopaedia of Islam, second edition. Leiden: Brill.

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNDƏ KOMMERSİYA RİSKLƏRİ SİĞORTASININ HÜQUQİ FORMALARI

İlkin Allahverdiyev
Azərbaycan Universiteti
allahverdiyev.ilkin@icloud.com

Müasir iqtisadiyyatın dinamik inkişafı sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə və yeni biznes imkanlarının yaranmasına səbəb olur. Bununla yanaşı, sahibkarlar fəaliyyətlərini həyata keçirərkən müxtəlif risklərlə qarşılaşırlar. Xüsusilə kommersiya riskləri - bazar dəyişiklikləri, maliyyə itkiləri, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi, valyuta dalğalanmaları və digər gözlənilməz hadisələr biznesin dayanıqlılığına ciddi təsir göstərə bilər.

Kommersiya risklərinin idarə edilməsi sahibkarlar üçün vacib strateji yanaşmalardan biridir. Risklərin azaldılması və potensial itkilərin qarşısının alınması üçün müxtəlif vasitələr mövcuddur ki, onlardan biri də sığortadır. Sığorta sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə sabitliyini qorumağa, mümkün zərərləri minimuma endirməyə və fəaliyyətlərini davam etdirməyə imkan yaradır. Sahibkarlıq fəaliyyətində kommersiya risklərinin sığortalanması müasir biznes mühitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlar öz fəaliyyətlərini qurarkən müxtəlif risklərlə qarşılaşır və bu risklər biznesin dayanıqlılığına və gəlirliliyinə təsir edə bilər. Kommersiya riskləri, əsasən, bazar riskləri, maliyyə riskləri, hüquqi risklər və əməliyyat riskləri kimi kateqoriyalara bölünür. Bu risklərin sığortalanması sahibkarların maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək və potensial itkiləri minimuma endirmək üçün istifadə olunan effektiv mexanizmlərdən biridir. Kommersiya risklərinin sığortalanması qanunvericilik çərçivəsində tənzimlənir və bu sahədə müxtəlif hüquqi formalar mövcuddur. Sahibkarlar öz fəaliyyət növünə və risklərin xarakterinə uyğun olaraq fərqli sığorta növlərindən yararlanırlar. Məsələn, əmlak sığortası, məsuliyyət sığortası, kredit risklərinin sığortalanması və müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi hallarına qarşı sığorta sahibkarlar üçün geniş yayılmış müdafiə mexanizmləridir.

Əmlak sığortası sahibkarların fiziki aktivlərini, o cümlədən binaları, avadanlıqları və malları gözlənilməz hadisələrdən, məsələn, yanğın, təbii fəlakətlər və oğurluqdan qorumaq məqsədilə tətbiq edilir. Məsuliyyət sığortası isə sahibkarların üçüncü şəxslərə vurduğu ziyanların ödənilməsinə təmin edir və beləliklə, biznesin hüquqi risklərdən qorunmasına kömək edir. Bundan əlavə, sahibkarlıq fəaliyyətində maliyyə riskləri ilə bağlı xüsusi sığorta növləri də mövcuddur. Kredit sığortası sahibkarları borcluların ödəniş etməməsi riskindən qoruyur və maliyyə sabitliyini təmin edir. Həmçinin, beynəlxalq ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlar üçün ixrac sığortası vacibdir ki, bu da xarici bazarlarda ödənişlərin gecikməsi və ya həyata keçirilməməsi riskini azaldır.

Kommersiya risklərinin sığortalanması hüquqi aspektdən müəyyən qaydalar çərçivəsində tənzimlənir və bu sahədə qanunvericilik aktları mühüm rol oynayır. Sahibkarlar sığorta müqavilələrini bağlayarkən sığorta qanunvericiliyinə və mülki hüquq normalarına uyğun hərəkət etməlidirlər. Müqavilələrdə sığorta hadisələrinin şərtləri, ödəniş prosedurları və mübahisələrin həlli mexanizmləri dəqiq şəkildə müəyyən edilməlidir. Dünyada kommersiya risklərinin sığortalanması sahəsində müxtəlif təcrübələr mövcuddur. İnkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarlar sığorta mexanizmlərindən geniş istifadə edirlər və bu, biznesin davamlılığını təmin edən əsas amillərdən biri hesab olunur. Ölkəmizdə bu sahədə hüquqi bazanın gücləndirilməsi və sahibkarların sığorta sistemindən daha səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün müəyyən tədbirlər görülür.

Kommersiya risklərinin sığortalanması sahibkarların biznes fəaliyyətinin davamlılığını və sabitliyini təmin edən əsas mexanizmlərdən biri olsa da, bu sahədə bir sıra çətinliklər və problemlər mövcuddur. İlk növbədə, sahibkarlar arasında sığorta mədəniyyətinin yetərincə formalaşmaması və sığorta mexanizmlərinin tam potensialının anlaşılmaması bu prosesin geniş yayılmasına maneə olur. Bir çox sahibkarlar sığortanı əlavə xərc kimi qiymətləndirir və yalnız məcburi sığorta növlərindən istifadə edirlər. Halbuki, sığorta risklərin idarə olunmasında və gözlənilməz maliyyə itkilərinin

qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Digər bir problem sığorta bazarının inkişaf səviyyəsi və sığorta şirkətləri ilə sahibkarlar arasında etimad məsələsidir. Bəzi hallarda sahibkarlar sığorta şirkətlərinin ödəniş etməkdə ləngiməsi və ya müqavilə şərtlərindəki məhdudiyyətlər səbəbindən kommersiya sığortasına etibar etmir. Bunun qarşısını almaq üçün sığorta qanunvericiliyinin daha şəffaf və sahibkarlar üçün əlverişli olması, eləcə də sığorta xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması vacibdir. Dövlət tənzimləyici qurumlarının sığorta bazarına nəzarəti gücləndirməsi və sahibkarların hüquqlarını qoruyacaq mexanizmlər yaratması bu istiqamətdə mühüm addımlardan biri ola bilər. Kommersiya risklərinin sığortalanmasının daha effektiv tətbiq edilməsi üçün beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və ölkə daxilində uyğun mexanizmlərin tətbiqi də əhəmiyyətlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə biznes sığortası daha geniş yayılıb və sahibkarlar risklərdən qorunmaq üçün müxtəlif sığorta növlərindən istifadə edirlər. Məsələn, ABŞ və Avropa ölkələrində kommersiya sığortası sistemləri kifayət qədər inkişaf edib və burada sahibkarlara xüsusi risklərə uyğun fərdi sığorta paketləri təklif olunur. Ölkəmizdə də bu kimi fərdi yanaşmaların tətbiqi sahibkarlar üçün daha cəlbedici ola bilər.

Sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi və kommersiya risklərinin sığortalanmasının təşviq edilməsi üçün bir neçə mühüm tədbir görüldü bilər. İlk növbədə, sahibkarlar üçün sığorta məhsullarının əlçatanlığını artırmaq və onların sığorta xidmətlərindən istifadəsini stimullaşdırmaq məqsədilə vergi güzəştləri və digər maliyyə təşviqləri tətbiq edilə bilər. Məsələn, sahibkarların ödədiyi sığorta haqlarının müəyyən hissəsinin vergi güzəştlərinə daxil edilməsi onların bu sistemdən daha fəal istifadə etməsinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, sığorta şirkətləri ilə sahibkarlar arasında əlaqələrin gücləndirilməsi və qarşılıqlı etimadın artırılması üçün şəffaf və operativ xidmətlərin göstərilməsi vacibdir. Sahibkarların sığorta müqavilələrinin şərtləri haqqında daha geniş məlumatlandırılması, ödəniş prosedurlarının sadələşdirilməsi və sığorta hadisələri zamanı problemlərin minimuma endirilməsi bu sahədə irəliləyişə gətirib çıxara bilər. Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi sahibkarlar üçün kommersiya risklərinin idarə olunmasını asanlaşdıracaq və biznes mühitinin daha sabit və təhlükəsiz olmasına kömək edəcək. Nəticə etibarilə, sahibkarlar sığorta mexanizmlərindən daha effektiv istifadə etməklə öz fəaliyyətlərini davamlı şəkildə inkişaf etdirə, riskləri minimuma endirə və gözlənilməz hadisələr qarşısında maliyyə dayanıqlığını təmin edə bilərlər. Sonda qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya risklərinin sığortalanması sahibkarlar üçün mühüm müdafiə vasitəsidir və biznesin sabit inkişafına töhfə verir. Bu sistemin daha effektiv işləməsi üçün sahibkarlar sığorta bazarının imkanlarından düzgün istifadə etməli, risklərini qiymətləndirərək uyğun sığorta məhsullarını seçməlidirlər.

Açar sözlər: Sahibkarlıq, kommersiya, risk, sığorta, hüquqi, forma.

Ədəbiyyat

1. Mahmudov, O.T. (2018). Müasir şəraitdə kommersiya risklərinin sığortalanması. Magistr dissertasiyası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
2. Aslanlı, A. (2016). Sahibkarlıq risklərinin idarə olunmasının nəzəri-metodoloji əsasları. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
3. Əliyev, A. (2019). Kommersiya təşkilatlarında risklərin qarşısının alınmasında auditin rolu. Xəzər Universiteti.
4. Asurbəyli, H., Hüseynova, N.P. (2017). Maliyyə risklərinin idarə edilməsi. Bakı Dövlət Universiteti.
5. Əliyev, A. (2015). Sığortanın funksiyaları: Risk funksiyası və xəbərdarlıq funksiyası.
6. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. (2025). Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi.
7. Sahibkar qadınlara kiçik biznes fəaliyyəti üçün bələdçi. (2013). ATƏT-in Bakı ofisi.
8. Sahibkarlıq. (2018). Elektron dərslik portalı.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN SHAPING THE TRAJECTORY OF HIGHER EDUCATION

Anyinyo Norman Oyuga

Baku State University

anyinyo.norman@bsu.edu.az

The integration of Artificial Intelligence (AI) in higher education has reached a new dimension, particularly in the post-COVID-19 era. Institutions of higher learning have found the utilization of AI in administration, instruction and learning inevitable. However, there has been a reluctance to fully accept this integration in managing certain functions in Higher Education Institutions. This study, therefore, assessed the impact of AI on instructional and administrative processes in higher education, the challenges of AI integration and their mitigation strategies. The descriptive design was employed. The study focused on an examination of the related literature on the question. The qualitative data drawn from research articles, e-books, dissertations and conference articles were content-analyzed. The study established that AI has led to individualized learning, better learning outcomes, automation, prediction, accelerated research and open access to learning. The study further identified challenges that result from AI use; staff redundancy, inequity, paradigm shift, digital divides, data privacy and misuse. The study recommends data-centricism in policy formulation and implementation of strategic mitigations.

Keywords: Artificial Intelligence, adaptive learning, automation, operational efficiency, ethical concerns.

XÜSUSİ QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLARIN TƏHSİLİNDƏ SOSIAL İŞÇİLƏRİN ROLU

Kənan Atakişizadə

Azərbaycan Universiteti

atakisizadk@gmail.com

Sosial işçilər xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların dəstəklənməsi, onların təhsil sistemlərinə daxil edilməsinin təmin edilməsi və bərabər öyrənmə imkanları hüquqlarının müdafiəsində mühüm rol oynayır. Onların işi bu uşaqların üzləşdiyi emosional, sosial və akademik problemlərin həllini, eyni zamanda inklüziv mühit yaratmaq üçün ailələr, müəllimlər və təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlığı əhatə edir. Azərbaycanda xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilində sosial işçilərin rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki ölkə inklüziv təhsil təcrübələrini və sosial dəstək sistemlərini inkişaf etdirməyə davam edir.

Sosial işçilər xüsusi ehtiyacı olan uşaqlara çoxşaxəli dəstək verirlər, məqsədi təhsildəki maneələri aradan qaldırmaq və onların ümumi rifahını artırmaqdır. Əsas funksiyalara aşağıdakılar daxildir:

Sosial işçilər xüsusi ehtiyacı olan uşaqların ümumi təhsilə daxil edilməsini və lazımı resurslara çıxışını təmin etmək üçün onların hüquqlarını müdafiə edirlər. Onlar ayrı-seçkiliyi aradan qaldırmaq və məktəblərin inklüzivliyi təşviq edən siyasətlərə riayət etməsini təmin etmək üçün çalışırlar [1].

Sosial işçilər hər bir uşağın unikal ehtiyaclarını qiymətləndirir və onların problemlərini həll etmək üçün xüsusi planlar hazırlayır. Bura məsləhət, xüsusi təhsil xidmətlərinə çıxışın asanlaşdırılması və ya terapiya seanslarının əlaqələndirilməsi daxil ola bilər.

Sosial işçilər müəllimlər, ailələr və tələbələr arasında körpü rolunu oynayır. Onlar müəllimlərə inklüziv sinif mühiti yaratmaq, təhsil sistemlərini idarə və dəstək xidmətlərindən istifadə etmək üçün ailələrlə işləmək barədə təlimat verir [2].

Uşaqların emosional və ya sosial böhranlarla üzləşdiyi vəziyyətlərdə sosial işçilər dərhal müdaxilə edir. Bu, uşağın təhsilinə təsir edən zorakılıq, davranış problemləri və ya ailə ilə bağlı problemlərin həllini əhatə edə bilər.

Sosial işçilər ailələri səhiyyə təminatçıları, reabilitasiya xidmətləri və icma proqramları kimi xarici resurslarla əlaqələndirirlər. Bu vahid yanaşma uşaqların sinifdən kənarda hərtərəfli dəstək almasını təmin edir [3].

Azərbaycanda da daxil olmaqla bir çox ölkələrdə sosial işçilər çox vaxt məhdud resurslarla, məsələn, xüsusi təhsil proqramları üçün kifayət qədər maliyyələşmə və ya ixtisaslaşdırılmış alət və vasitələrin çatışmazlığı ilə bağlı problemlərlə üzləşirlər.

Sosial işçilər əlilliklərlə bağlı cəmiyyətdə stiqma və yanlış təsəvvürləri aradan qaldırmalıdır. Bu, çox vaxt icmaların maarifləndirilməsini və inklüziv münasibətin müdafiəsini əhatə edir.

Qeyri-adekvat siyasətlər və ya inklüziv təhsil çərçivələrinin qeyri-ardıcıl tətbiqi sosial işçilərin effektivliyinə maneə ola bilər. Onlar tez-tez sistem dəyişikliklərini müdafiə edərkən bu boşluqları aradan qaldırmağa çalışırlar.

Azərbaycan BMT-in Əlillərin Hüquqları haqqında Konvensiyası kimi beynəlxalq müqavilələri rəhbər tutaraq, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inklüziv təhsilin təşviqində irəliləyişlər əldə edib. Ölkədə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumi təhsilə inteqrasiyasına və ixtisaslaşdırılmış dəstək sistemlərinin inkişafına yönəlmiş siyasətlər qəbul edilmişdir.

Azərbaycanda sosial işçilər getdikcə inklüziv təhsil çərçivəsinə mühüm töhfə verənlər kimi tanınırlar. Onlar xüsusi ehtiyacı olan uşaqlara və onların ailələrinə dəstək olmaq üçün məktəblərdə, reabilitasiya mərkəzlərində və ictimai təşkilatlarda işləyirlər [5]. Onların məsuliyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Təbliğat: Xüsusi ehtiyacı olan uşaqların ümumi məktəblərə daxil edilməsinin təşviq edilməsi;

- Təlim: Xüsusi ehtiyacları başa düşmək və həll etmək üçün pedaqoqlar və valideynlər üçün seminarların keçirilməsi;

- Məsləhət: Uşaqlara və onların ailələrinə emosional və sosial dəstəyin göstərilməsi.

Təhsil almış sosial işçilərin məhdud mövcudluğu, məktəblərdə qeyri-adekvat infrastruktur və ictimai damğa mühüm maneələrdir. Hökumətin sosial işçilərin sayını artırmaq və peşəkar inkişaf proqramlarına sərmayə qoymaq səyləri bu problemlərin həlli istiqamətində mühüm addımlardır.

Əməkdaşlıq xüsusi ehtiyacı olan uşaqlara dəstək olmaqda sosial işçilərin uğurunun açarıdır. Effektiv tərəfdaşlıqlara aşağıdakılar daxildir:

Sosial işçilər fərdiləşdirilmiş təhsil planlarını (IEP) tərtib etmək, əlçatanlığı və inklüziv təcrübələr üzrə peşəkar inkişafı təmin etmək üçün müəllimlər, məktəb administratorları ilə sıx əməkdaşlıq edirlər.

Uşaqların hərtərəfli ehtiyaclarını qarşılamaq üçün ailələrin cəlb edilməsi vacibdir. Sosial işçilər ailələrə rəhbərlik, dəstək və resurslara çıxışla təmin edir, onlara çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə və uşaqlarını müdafiə etməyə kömək edirlər.

Azərbaycanda qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) və dövlət qurumları sosial işçilərin təsirinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu qurumlarla əməkdaşlıq resurs boşluqlarını aradan qaldırmağa və xidmətlərin əhatə dairəsini genişləndirməyə kömək edir.

Sosial işçilər üçün ixtisaslaşdırılmış təlim proqramlarının mövcudluğunun artırılması vacibdir. Bura onların əlillik, inklüziv təhsil və müasir müdaxilə üsulları haqqında biliklərlə təchiz edilməsi daxildir.

Azərbaycanda inklüziv təhsili dəstəkləyən siyasətlər olsa da, effektiv icra və monitoring tələb olunur. Sosial işçilər siyasətin təkmilləşdirilməsi və mövcud çərçivələrə əməl olunmasının təmin edilməsində əsas rol oynaya bilərlər.

İnklüzivliyin əhəmiyyəti və sosial işçilərin rolu haqqında məlumatlılığın artırılması stiqmanı azalda və xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar üçün icma dəstəyini gücləndirə bilər.

Nəticə olaraq, sosial işçilər xüsusi ehtiyacı olan uşaqların təhsil mühitində inkişaf etmək üçün lazım olan dəstəyi və resursları almasını təmin etmək üçün əvəzolunmazdır. Resurs məhdudiyyətləri, stiqma və siyasət boşluqları kimi problemlərin həlli hökumətlərin, QHT-lərin, təhsil işçilərinin və ailələrin birgə səyini tələb edir. Təlim, infrastruktur və ictimai məlumatlandırmaya sərmayə qoymaqla Azərbaycan sosial işçilərin təsirini daha da artırma və bütün uşaqlar üçün bərabər təhsil mühiti yarada bilər.

Açar sözlər: Sosial işçilər, xüsusi ehtiyaclar, inklüziv təhsil, Azərbaycan.

Ədəbiyyat

1. Gallagher, C. (2017). Social work and professional development: A critical reflection about group work. *Groupwork*, 26(1), 49-58.
2. National association of social workers (2012). The new standards in School Social work practice. Standards for School Social Work Services Work Group, USA.
3. Terzi, L. (2010). *Special Educational Needs: A New Look*. London: Continuum.
4. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci - Xüsusi qayğıya möhtac uşaqların ailələri ilə iş.
5. Nəsim, A. (2024). Azərbaycanda inklüziv təhsil: Görülən işlər və həll yolları. <https://apa.az/social/azerbaycanda-inkluziv-tehsil-gorulen-isler-ve-hell-yollari-arasdirma-836406>

MÜASİR TƏLİM ÜSULLARININ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ

Rəhimə Babayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

rahimababayeva70@gmail.com

Hal-hazırda ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sərbəst düşünmə bacarığını, çevikliyini və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirməyə yönəlmiş aktiv təlim metodlarına xüsusi diqqət yetirilir. İngilis dili dərslərində müasir təlim üsullarından istifadə edilməsi idrak və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına təkan verir. Bu yanaşma tələbələrdə müstəqil düşüncə, mühüm qərarlar qəbul etmə, həm fərdi, həm də qrup şəklində problemlərin həllinə yönəlmiş bacarıqları inkişaf etdirir. Bu metodların əsas məqsədi tələbənin biliyi öz baxışlarına əsaslanaraq qavramasını təmin etməkdir. Müəllimin rolu isə tələbələrə istiqamət vermək, onları dəstəkləmək və öyrənmə prosesini effektiv təşkil etməkdən ibarətdir. Müəllimin ən mühüm vəzifəsi isə tələbələrə “öyrənməyi öyrətmək”dir.

Müasir müəllim yalnız bilik verən deyil, həm də tələbələrə mövzunu müstəqil öyrənmək üçün dəstək olan, onların məntiqi və tənqidi düşüncə qabiliyyətlərini gücləndirən bir rəhbərdir. Tələbələrə əldə etdikləri bilikləri analiz etmək, qiymətləndirmək, nəticə çıxarmaq və başqaları qarşısında öz mövqelərini müdafiə etmək bacarıqları öyrədilir. Beləliklə, ingilis dilinin tədrisində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi tələbələrin bilik və bacarıqlarını zənginləşdirməklə yanaşı, onların təfəkkür və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına, biliyi müstəqil şəkildə əldə etmək və tətbiq etmək vərdislərinin möhkəmlənməsinə mühüm töhfə verir.

Müasir təlim yanaşmalarından biri olan interaktiv metod, ingilis dilinin tədrisi prosesində effektivliyi artırır, tələbə fəallığını yüksəldir və təlimin inkişaf dinamikasını gücləndirir. Bu metoddan istifadə zamanı dərslərin təşkilində motivasiya, problem qoyuluşu, tədqiqatın təşkili, məlumat mübadiləsi, məlumatın strukturlaşdırılması, nəticə çıxarılması və tətbiqi kimi mərhələlər nəzərə alınır. Belə tədris prosesində dərslər fərdi, cütlərlə və ya qrup şəklində təşkil olunur.

İnteraktiv təlimin əsas xüsusiyyətlərindən biri dərs zamanı tələbələrə düşünməyə yönəldən, bilikləri təhlil etməyi və ümumiləşdirməyi təşviq edən müxtəlif problemlər təqdim etməkdir. Bu yanaşma tələbələrin öyrəndikləri biliklər əsasında məntiqi və yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün şərait yaradır.

İnteraktiv təlim metodunun tətbiqi tələbələri dərslərin aktiv iştirakçılarına çevirir və onların idrak aktivliyinin artmasına şərait yaradır. Bu prosesdə tələbələr daha rahat və azad şəkildə ünsiyyət qurur, interaktiv fəaliyyətin bir hissəsinə çevrilirlər. Dərs zamanı yalnız müəllimlə tələbələr arasında deyil, həm də tələbələrin öz aralarında dialoqlar qurulur. Bu dialoqlar tələbələrin şifahi nitq bacarıqlarını, məntiqi, tənqidi və yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Tələbələr qazandıqları biliklərə və təcrübələrə əsaslanaraq öz fikirlərini sərbəst ifadə edir, bir-birlərini dinləməyi, kömək etməyi, sual verməyi və dialoqlar qurmağı öyrənirlər. Belə dərs yanaşması, ingilis dilinin müasir üsullarla tədrisi, istedadlı tələbələrin potensialını inkişaf etdirməklə yanaşı, zəif tələbələrin də fəal iştirakını təmin edir və onlara müsbət təsir göstərir.

İnteraktiv təlim metodunun aşağıdakı üsulları var:

Qruplarla iş; Beyin həmləsi (Brainstorm); INSERT; BİBO (KWL); Klaster; Ziqzaq; Dəyirmi masa; Venn diaqramı; Karusel; Jigsaw; Dəyirmi masa; Rollu oyunlar və başqaları.

İnteraktiv təlim metodlarından biri olan “Beyin həmləsi” (Brainstorm) ingilis dili dərslərində tələbələrin sərbəst düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirmək və dil baryerini aradan qaldırmaq üçün effektiv üsuldur. Bu metod tələbələrin hər hansı bir problemin həlli ilə bağlı öz fikirlərini azad şəkildə ifadə etmələrinə imkan yaradır. Bütün tələbələr prosesə cəlb olunur və onların fikirləri qısa vaxt ərzində qeyd olunur. Bu yanaşma tələbələrin yaddaşında söz və ifadələrin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Dərs mövzusu “Health” olduğu halda, müəllim tələbələrdən bu anlayışın onlar üçün nə ifadə etdiyini soruşur. Tələbələr bildiklərini paylaşır və mövzu ilə bağlı müzakirə aparırlar. Bütün fikirlər qəbul olunur və əsas məqsəd, mümkün qədər çox ideya irəli sürülməsini təmin etməkdir. Bu üsul həm tələbələrin mövzu üzərində düşüncələrini inkişaf etdirir, həm də onları müzakirəyə fəal şəkildə cəlb edir. Müəllim isə prosesi istiqamətləndirir.

Digər bir interaktiv metod olan “BİBO” (KWL) tələbələrin mövcud biliklərini yeni məlumatlarla əlaqələndirməyə və mövzu haqqında düşüncələrini strukturlaşdırmağa imkan verir.

Dərs mövzusu “The London Eye” olduqda, müəllim əvvəlcə tələbələri qruplara bölür və lövhədə üç sütunlu cədvəl hazırlayır:

1. *Nə bilirəm?*
2. *Nəyi bilmək istəyirəm?*
3. *Nə öyrəndim?*

Tələbələr əvvəlcə “The London Eye” haqqında mövcud biliklərini birinci sütunda qeyd edirlər. Daha sonra öyrənmək istədiklərini ikinci sütunda yazırlar. Mətn oxunduqdan sonra tələbələr əldə etdikləri yeni bilikləri üçüncü sütunda qeyd edirlər.

Bu metod tələbələrin düşünmə, təhlil etmə və fikir mübadiləsi aparma qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Onlar yalnız bilik əldə etməklə kifayətlənmir, həm də qrup işi və dialoq vasitəsilə ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirirlər. Belə interaktiv yanaşmalar təkcə istedadlı tələbələrin deyil, eyni zamanda zəif tələbələrin də fəal iştirakına şərait yaradır.

Topic: The London Eye		
What I Know	What I Want to know	What I Learned
The London Eye is in London.	How high is the London Eye?	The London Eye was opened in 1999.
It is the tallest wheel.	How many capsules are there?	It moves at a speed of about 15 metres a minute.

İnteraktiv təlim metodlarından biri də rollu oyunlardır. Bu oyunların dərs prosesində tətbiqi tələbələrin şəxsiyyətinin inkişafına, öz fikirlərini ifadə etmə bacarıqlarının gücləndirilməsinə kömək edir. Oyunların sadə, anlaşılan və cəlbəedici olması tələbələri daha da həvəsləndirir. Rollu oyunlar tədrisin bütün mərhələlərində kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə edilir. Bu yanaşma, xüsusilə, tələbələrin danışmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onlara sərbəst şəkildə ifadə imkanı yaratmaq baxımından təsirli olur. Oyunların keçirilməsi zamanı tələbələrin öyrəndikləri materialların nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rollu oyunlar vasitəsilə tələbələrin biliklərinin möhkəmləndirilməsi və fəallığının artırılması mümkündür. İngilis dili dərslərində leksika və qrammatikanın tədrisində rollu oyunlardan istifadə etmək, dərslər daha maraqlı və interaktiv şəkildə keçirilməsinə imkan yaradır.

Beləliklə, müasir təlim üsulları yalnız tələbələrin yeni biliklər əldə etməsini təmin etmir, həm də onların düşünmə, müstəqil öyrənmə və bilik mənimsəmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu üsullarla təşkil olunan dərslər ingilis dilinin praktiki olaraq öyrədilməsi üçün əlverişli şərait yaradır, tələbələrin kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirir və onların idrak fəaliyyətini fəallaşdırır.

Açar sözlər: İnteraktiv metod, motivasiya, ünsiyyət, bacarıq, məntiqi, yaradıcı, təfəkkür.

Ədəbiyyat

1. Qədimova, X.H. (2003). *İnteraktiv Təlim Metodları və Onların Tətbiqi Yolları*. Metodiki tövsiyyə. Bakı, 30.
2. Кашлев, С.С. (2005). *Технология Интерактивного Обучения*. Белоруссия, 160.
3. Сафонова, Л.Ю. (2015). *Применение Интерактивных Форм Обучения*. Методические указания. Великие Луки, 39.
4. Стронин, М.Ф. (2006). *Обучающие Игры на Уроках Английского Языка*. Москва: Просвещение, 298.
5. Суворова, Н.А. (2005). *Интерактивное Обучение: Новые Подходы*. Москва, 167.

ƏLAVƏ DƏYƏR VERGİSİNİN DOLAYI VERGİTUTMA SİSTEMİNDƏ TƏTBİQİ PRİNSİPLƏRİ

Ağahüseyn Bağirov

Azərbaycan Universiteti

aghahuseyn.baghirov@student.au.edu.az

Məlum olduğu kimi, respublika iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, sosial məsələlərin müsbət həlli, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi və digər məsələlərin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi dövlət büdcəsinin ödəmə imkanlarından çox asılıdır. Respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçdiyi hazırkı dövrdə, dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin əsasını hüquqi və fiziki şəxslərdən alınan vergilər təşkil edir. Bunun xeyli hissəsi hüquqi şəxslərin payına düşür.

Dövlət büdcəsinin formalaşmasında müəssisələrdən alınan vergilərin mühüm rol oynamasını nəzərə alaraq, hər bir müəssisə büdcəyə ödəyəcəyi vergi məbləğlərini düzgün hesablamalı və büdcəyə çatan vəsaitin vaxtında ödənilməsinə təmin etməlidir.

Eyni zamanda dövlət vergi orqanları tərəfindən təsərrüfat subyektləri və fərdi sahibkarlar tərəfindən vergilərin düzgün hesablanması, vaxtında və tam həcmdə dövlət büdcəsinə ödənilməsi, eləcə də ümumilikdə vergi qanunvericiliyinə riayət olunması üzərində ciddi nəzarət sistemi həyata keçirilməlidir.

Bəzi vergi sistemləri və mexanizmləri uzun müddət ərzində dəyişməz olaraq fəaliyyət göstərir, digərləri isə dövlətin sosial-iqtisadi vəziyyətindəki dəyişikliklərlə əlaqədar vergitutma sisteminin adaptasiya olunması səbəbindən vergi islahatlarının aparılması nəticəsində modifikasiyaya məruz qalır. Deməli, yalnız dövlət büdcəsinin doldurulması mənbəyi deyil, dövlətin vergi siyasəti çərçivəsində onun iqtisadiyata müdaxiləsinin təsirli müdaxilə mexanizmi kimi, birbaşa və dolaylı vergilərin tərkib və nisbətlərindəki dəyişiklikləri dolaylı vergitutmanın yaranması və inkişafının xarakterik cəhəti hesab etmək olar.

Bir sıra müəlliflərin fikrincə, dolaylı vergitutmanın yaranması dövlət və cəmiyyətin son inkişaf mərhələsində rüsum vergitutmasının yaranması və inkişafı ilə əlaqələndirir [6]. Dolaylı vergilər birbaşa vergilərdən daha sonra yaranmasına baxmayaraq onlar dövlət xərclərinin əsas maliyyələşmə mənbələrinə çevrildilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər ölkəmizin vergi sistemində, istərsə də büdcə vergi daxilolmaları arasında dolaylı vergilər (xüsusilə əlavə dəyər vergisi) böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Öz təbiətinə, təyinatına və tutulması üsullarına görə dolaylı vergilər digər vergilərdən fərqlənilir. Bu vergilər istehlak sferasında tutulduğu üçün prinsipcə ədalətsiz hesab olunur. Yəni bu vergilərin ödəyiciləri istehsalçılar (satıcılar) olduğu halda, vergi məbləğini faktiki olaraq istehlakçılar (alıcılar) ödəyir. Çünki dolaylı vergilər süni olaraq müəssisələrin satdıqları malların (işlərin, xidmətlərin) qiymətini şişirdir ki, bununla da əhalinin alıcılıq qabiliyyətini aşağı salmaqla yanaşı ümumi mal dövriyyəsini aşağı salır.

Digər tərəfdən dolaylı vergilər dövlət büdcəsinin stabil gəlir mənbələrindən biri sayılır və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərin əsas iqtisadi dayacağı kimi xidmət edir. Dolaylı vergilərin vergitutma bazasının həcmnin mühasibat uçotunda asanlıqla müəyyən edilməsi vergi ödəyicilərinin vergi ödənilməsindən yayınmasına maneçilik törədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə büdcəyə daxil olan vergi ödənişləri arasında ən çox xüsusi çəkiyə malik olan dolaylı vergilər arasında əlavə dəyər vergisi olmuşdur. ƏDV böyük xüsusi çəkiyə malik olması onun vergitutma əhatəsinin geniş olmasından irəli gəlir. Belə ki, bu vergi məhsul satışının, işlər görülməsinin və xidmətlər göstərilməsinin bütün mərhələlərində tutulur.

Məhz bu səbədən onun hesablanması, vergitutulan dövriyyənin müəyyən edilməsi və büdcəyə ödənilməsi qaydası spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Ona görə alınmış qiymətlər üzrə ƏDV hesablanması və onun büdcədən əvəzləşdirilməsi üzrə əməliyyatların mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydası olduqca mürəkkəb və əməktutumlu işdir.

Dolaylı vergilər öz təbiəti, təyinatı və tutulması üsullarına görə praktikada bir neçə əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə malikdir. Eyni zamanda, dolaylı vergilər bütün səviyyədə olan büdcələr üçün (istər dövlət, istərsə də bələdiyyə) ən stabil gəlir mənbəyidir. Dolaylı vergilərin vergitutma bazası həcmnin mühasibat uçotundakı aşkarlığı səbəbindən vergidən yayınmağa maneçilik törədir. Onlar inkişaf etmiş keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə əsas iqtisadi dayaq kimi xidmət edir.

Dolaylı vergilər milli vergi sistemində əhəmiyyətli yer tutur. Bu vergilərə ƏDV, aksizlər, yol vergisi və gömrük yığımları aid edilir. İstər dolaylı vergilər, istərsə də büdcə gəlir mənbələrinin tərkibində ƏDV daha əhəmiyyətli rol oynayır. Həm daxili bazardakı mal dövriyyəsi, həm də Azərbaycan Respublikasının yaxın və uzaq xarici ölkələrlə həyata keçirdiyi xarici ticarət fəaliyyəti zamanı formalaşan dövriyyə bu vergiyə cəlb olunur.

Azərbaycan Respublikasında büdcə gəlirlərinin formalaşmasında və iqtisadiyyatın tənzimlənməsində əlavə dəyər vergisi xüsusi rola malikdir. O, əmtəə bazarında tələb və təklifi tənzimləmək məqsədilə tətbiq olunmaqla, həm ölkə daxilində, həm də onun hüduqlarından kənarda baş verən təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı aparılan əməliyyatları əhatə edir. Əlavə dəyər vergisi dövlət xəzinəsini dolduran əsas vergi növlərindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, artıq bir neçə ildir ki, əlavə dəyər vergisi həm mütləq, həm də nisbi ifadədə büdcə daxilolmaları üzrə ön sıralardan birini tutur [4].

Əlavə dəyər vergisi özlüyündə istehsal və tədavülün bütün mərhələsində yaradılan və satılmış malların (işlərin, xidmətlərin) dəyəri ilə, istehsal (tədavül) xərclərinə aid edilən maddi məsrəflərin məbləği arasındakı fərq kimi müəyyən edilən əlavə dəyərin bir hissəsinin büdcəyə tutulması formasıdır. Əlavə edilmiş dəyər dedikdə, məhsulun dəyəri və maddi məsrəflər arasındakı fərq nəzərdə tutulur.

Əlavə dəyər vergisinin tutulması formasının müxtəlif olmasına baxmayaraq inkişaf etmiş əksər ölkələrdə tətbiq olunur. Respublikamızda istehsal-kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan bütün müəssisələr bu vergini ödədiyindən, hər bir mühasib əlavə dəyər vergisinin ödənilməsi qaydası və prinsiplərini yaxşı bilməlidir. Lakin, istənilən mühasib bilir ki, müəssisələrdə əlavə dəyər vergisinin ayrıca uçotu aparılmır. Onun haqq-hesab yolu ilə aparılması mümkünə, lakin bu daha çox əmək məsrəfi tələb edir. Hesablama sisteminin sadələşdirilməsi məqsədilə bütün vergi ödəyiciləri üçün vergitutma obyektinə əlavə olunmuş dəyər deyil, müəssisələrin satdığı malların, işlərin, xidmətlərin istehsal (tədavül) xərclərinə silinmiş material məsrəflərinin dəyərinin də (onlara ödənilmiş ƏDV nəzərə alınmadan) daxil olduğu satış dövriyyəsi götürülür.

Vergi Məcəlləsinin 153-cü maddəsinə əsasən, ƏDV malların istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və tədavülü prosesində onların dəyərinə əlavənin bir hissəsinin, həmçinin ölkə ərazisinə gətirilən vergi tutulan bütün malların dəyərinin bir hissəsinin büdcəyə tutulması formasıdır. Əlavə dəyər vergisi mallar istehsalının (göndərilməsinin), işlər görülməsinin və xidmətlər göstərilməsinin bütün mərhələlərində ödənilir [4].

Əlavə dəyər vergisinin hesablanması və uçotu qaydasını müəyyən edən əsas elementlərdən biri də təsərrüfat əlaqələrinin həyata keçirilməsi prosesində malsatanlara ödənilmiş vergi məbləğinin dövlət büdcəsindən vergi ödəyicisinə kompensasiya edilməsidir. Büdcəyə ödəniləcək vergi məbləği müəyyənləşdirilərkən büdcədən kompensasiya ediləcək və yaxud əvəzləşdiriləcək ƏDV müəyyən edilməsi qaydası Vergi Məcəlləsinin 175-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Bu maddəyə uyğun olaraq vergi ödəyicilərinin malsatanların təqdim etdikləri vergi hesab-fakturaları üzrə ödədikləri məbləğ əvəzləşdiriləcək vergi məbləği kimi qiymətləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, əlavə dəyər vergisi ödəyicisi kimi uçota alınmış və vergi tutulan əməliyyatlar həyata keçirən şəxs vergi hesab-fakturası yazaraq 5 gündən gec olmayaraq alıcılara təqdim etməlidir. Vergi hesab-fakturaları ödəyici tərəfindən vergi orqanlarına təqdim edilir. Beləliklə, hesabat dövrü üçün büdcəyə ödəniləcək əlavə dəyər vergisi məbləği vergi tutulan dövriyyədən hesablanmış vergi məbləği ilə Vergi Məcəlləsinin 175-ci maddəsinə uyğun olaraq əvəzləşdiriləcək vergi məbləği arasındakı fərq kimi müəyyən edilir [2].

Malsatanlara ödənilmiş büdcədən əvəzləşdiriləcək əlavə dəyər vergisi məbləğinin hesablanması üçün aşağıdakı qaydaları formalaşdırmaq olar:

- Mallar (işlər, xidmətlər) istehsal xarakterli olmalı və əlavə dəyər vergisinə cəlb olunan məhsulun maya dəyərinə silinməlidir;
- Malsatanlardan vergi hesab-fakturası tələb olunmalıdır;
- Mal-material qiymətliləri mədaxil edilməli, işlər yerinə yetirilməli, xidmətlər göstərilməli və maya dəyərinə silinməlidir;
- Mallar (işlər, xidmətlər) təqdim edən şəxsin bank hesabına nağd ödəmə halları istisna olmaqla, malsatanlardan alınmış malların (işlərin, xidmətlərin) dəyəri onlara ƏDV ilə birlikdə nağdsız qaydada ödənilməlidir.

Açar sözlər: Vergi sistemi, dolaylı vergituma, verginin əvəzləşdirilməsi, vergitutma elementləri, vergi bazası.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
2. Kərimov, A. (2020). *Mühasibat Uçotu, Vergilər*. Bakı, 580.
3. Bayramov, A. (2023). *Vergi uçotu: A-dan Z-yə*. Bakı, 1088.
4. Sadıqov, T.Ə. (2014). *Vergi Uçotu və Auditi*. Bakı, 680.
5. Рогоуленко, Т.М. (2020). *Актуальные Проблемы Учета, Анализа, Контроля и Налогообложения в Условиях Цифровизации Экономики*. Москва: Русайнс, 308.
6. Бодарева, Н.А. (2020). *Финансы, Налоги и Налогообложение*. Москва: Кнорус, 242.
7. Горский, И.В. (2013). *Налоги в Рыночной Экономике*. Москва, 340.

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİNDƏN SONRA ERMƏNİ ƏHALİSİNİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANA KÖÇÜRÜLMƏSİ

Elbrus Bağışov
Bakı Dövlət Universiteti
elbrus2080@gmail.com

Türkmənçay müqaviləsi (1828) Azərbaycan tarixində mühüm dönüş nöqtələrindən biri olmuşdur. Rusiya və Qacarlar arasında bağlanan bu müqavilə nəticəsində Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiya İmperiyasının tərkibinə keçdi. Bu müqavilə yalnız siyasi və hərbi nəticələr doğurmadı, həm də bölgənin demoqrafik quruluşunda ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu [2, s.21].

Müqavilədən sonra çar Rusiyası Cənubi Qafqazda öz mövqelərini gücləndirmək və müsəlman əhalinin sayını azaltmaq üçün sistemli məskunlaşdırma siyasəti həyata keçirdi. Bu siyasətin əsas istiqamətlərindən biri ermənilərin Osmanlı və İran torpaqlarından Şimali Azərbaycana köçürülməsi idi. Nəticədə, erməni əhalisi Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ kimi strateji bölgələrə yerləşdirildi və bu, gələcəkdə regionun etnik-siyasi xəritəsinin dəyişməsinə səbəb oldu.

Bu işdə Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülmə prosesinin səbəbləri, həyata keçirilməsi və nəticələri araşdırılmışdır [5, s.22].

1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanan Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Talış xanlıqları Rusiya imperiyasının tərkibinə keçdi. Bu müqavilə, yalnız ərazi dəyişikliklərinə səbəb olmadı, həm də Cənubi Qafqazda yeni etnik-siyasi reallıqların formalaşmasına gətirib çıxardı. Rusiya imperiyası yeni işğal etdiyi torpaqlarda mövqeyini möhkəmləndirmək üçün sistemli demoqrafik dəyişikliklərə başladı və bu çərçivədə ermənilərin kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycana köçürülməsi həyata keçirildi.

Rusiya imperiyasının əsas məqsədi yeni işğal olunmuş müsəlman torpaqlarında etnik balansı dəyişdirmək və xristian elementi gücləndirmək idi. Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsinə əsasən, İran ərazisində yaşayan ermənilərə Rusiya ərazilərinə köçmək hüququ verildi. Müqavilənin imzalanmasından dərhal sonra rus hökuməti ermənilərin köçürülməsi üçün xüsusi tədbirlər gördü. Bunun üçün ermənilərə vergi və hərbi xidmət güzəştləri tətbiq edildi, köçənlərə torpaq sahələri və maliyyə yardımı ayrıldı [1, s.12].

1828-1830-cu illərdə təkcə İranın müxtəlif bölgələrindən 40 mindən çox erməni Cənubi Qafqaza köçürüldü. Bununla yanaşı, Osmanlı imperiyasından da 84 min erməni gətirilərək Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan bölgələrinə yerləşdirildi. Ümumilikdə, XIX əsr ərzində Rusiya hökumətinin təşviqi ilə Cənubi Qafqaza 200 mindən çox erməni köçürüldü. Ermənilər, əsasən, İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində məskunlaşdırıldı. Rusiya hökuməti köçürülən erməniləri tarixi Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirməklə burada gələcəkdə xristian üstünlüyü yaratmağa çalışırdı. Müsəlman əhali isə müxtəlif yollarla sıxışdırılır, bəziləri isə öz torpaqlarını tərk etməyə məcbur edilirdi. Bu proses İrəvan şəhərinin etnik tərkibinə xüsusilə böyük təsir göstərdi. Türkmənçay müqaviləsindən əvvəl İrəvan xanlığının əhalisinin təxminən 80%-i azərbaycanlılar təşkil edirdi. Lakin ermənilərin kütləvi köçürülməsi nəticəsində şəhərin etnik tərkibi dəyişdirildi və sonrakı onilliklərdə ermənilər burada üstünlük təşkil etməyə başladılar [3, s.20].

Ermənilərin kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycana köçürülməsi bölgədə uzunmüddətli etnik-siyasi qarşıdurmalara səbəb oldu. Rusiya imperiyası tərəfindən yaradılmış süni etnik balans gələcəkdə erməni-müsəlman münaqişələrinin əsasını qoydu. Bu köçürmə siyasətinin nəticələri XX əsrdə daha aydın şəkildə özünü göstərdi. Ermənilərin Cənubi Qafqazda məskunlaşdırılması onların siyasi iddialarını gücləndirdi, bu, İrəvan və Qarabağ məsələlərində Azərbaycan xalqı üçün ciddi problemlər yaratdı.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi regionun etnik və siyasi quruluşuna ciddi təsir göstərmişdir. Çar Rusiyası bu köçürmə siyasətini həyata keçirərkən əsas məqsədi Cənubi Qafqazda xristian əhalinin sayını artırmaq, müsəlman-türk əhalinin

say üstünlüyünü azaltmaq və bölgədə öz mövqeyini gücləndirmək idi [6, s.56]. Bu məqsədlə 1828-ci ildən başlayaraq İran və Osmanlı imperiyasından minlərlə erməni köçürülərək İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində məskunlaşdırıldı. Bu köçürmə nəticəsində XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığında müsəlman-türk əhalisinin üstünlüyü olsa da, 1832-ci ilə qədər ermənilərin sayı süni şəkildə artırıldı və ümumi əhalinin təxminən 45%-i təşkil etdi. Rusiya hökuməti ermənilərə torpaq sahələri, vergilərdən azad edilmə və digər imtiyazlar verərək onların bu ərazilərdə qalmasını təmin etdi. Xüsusilə Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinə köçürülən ermənilər buradakı demoqrafik balansı dəyişdirdi və bu, etnik münaqişələrin əsasını qoydu. Ermənilərin köçürülməsi yalnız demoqrafik deyil, həm də siyasi və iqtisadi nəticələrə səbəb oldu. Rusiyanın dəstəyi ilə İrəvan xanlığının ərazisində ermənilər üçün xüsusi şərait yaradıldı və bu, Ermənistan dövlətinin əsasını qoydu [3, s.11]. Bununla yanaşı, köçürülən ermənilər müsəlman əhali ilə etnik və dini fərqlərə görə müəyyən qarşıdurmalara girdi. XIX əsrin sonlarından etibarən bu qarşıdurmalar açıq münaqişələrə çevrildi və XX əsrin əvvəllərində İrəvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələrində müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıq hadisələri baş verdi. Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi uzunmüddətli strateji planın bir hissəsi idi. Rusiya imperiyası bölgədə xristian əhalinin sayını artıraraq öz idarəetməsini möhkəmləndirmək, müsəlman-türk əhalinin üstünlüyünü zəiflətmək və gələcəkdə burada özünə sadıq sosial təbəqə yaratmaq məqsədi güdürdü. Bu siyasət çərçivəsində ermənilərin köçürülməsi yalnız 1828-1830-cu illərlə məhdudlaşmadı, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən daha geniş miqyas aldı.

Rusiya imperiyasının təşkil etdiyi köçürmə prosesi sistemli şəkildə həyata keçirilirdi. Dövlət ermənilərə pulsuz torpaq sahələri ayırır, onların kənd təsərrüfatı və ticarətlə məşğul olması üçün xüsusi şərait yaradırdı. Eyni zamanda, yeni gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün müsəlman əhalinin torpaqlarından istifadə edilirdi. Nəticədə, xüsusilə İrəvan və Zəngəzur bölgələrində yerli azərbaycanlı əhali kütləvi şəkildə öz ata-baba yurdlarından didərgin düşdü. XIX əsrin sonlarına doğru artıq ermənilər Cənubi Qafqazda güclü siyasi və iqtisadi mövqeyə sahib olmağa başladılar [2, s.21]. Onlar ticarət və sənətkarlıq sahələrində üstünlük əldə edərək bölgədə ciddi təsir gücünə malik oldular. Rusiyanın dəstəyi ilə erməni icmaları müxtəlif siyasi və ictimai təşkilatlar formalaşdırdı. 1885-ci ildə “Armenakan”, 1890-cı illərdə “Daşnaksütyun” və “Hnçak” kimi erməni millətçi partiyaları yaradıldı. Bu təşkilatların əsas məqsədi Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin qurulması idi və bu yolda hər cür vasitəyə əl atmaqdan çəkinmirdilər. XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları daha açıq şəkildə özünü göstərməyə başladı. 1905-1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələri İrəvan, Zəngəzur, Qarabağ və Bakı kimi bölgələrdə yerli müsəlman əhaliyə qarşı silahlı hücumlar təşkil etdilər. Bu hadisələr nəticəsində yüzlərlə azərbaycanlı kəndi yandırıldı, minlərlə insan öldürüldü və ya qaçqın vəziyyətinə düşdü. Rusiya hökuməti baş verən hadisələrə qarşı açıq şəkildə erməni tərəfini müdafiə etdi və bu, ermənilərin Cənubi Qafqazda daha da güclənməsinə imkan yaratdı.

1918-ci ildə çar Rusiyasının süqut etməsi və Zaqafqaziya Seyminin dağılması ilə ermənilər İrəvan və ətraf bölgələrdə öz dövlətlərini elan etdilər. 1918-ci il mayın 28-də yaradılan Ermənistan dövləti əvvəlcə kiçik bir ərazidə qurulsada, tezliklə qonşu müsəlman ərazilərinə hücumlar etməyə başladı. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanın ərazisi genişləndirildi və bu proses 1920-ci ildə bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsinə qədər davam etdi [3, s.19]. Ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsinin əsas nəticələrindən biri də Qarabağda etnik gərginliklərin yaranması idi. Rusiya imperiyası erməniləri Qarabağa yerləşdirərək burada demoqrafik tarazlığı dəyişdirdi. Bu isə XX əsr boyu Qarabağda baş verəcək münaqişələrin əsasını qoydu. 1923-cü ildə bolşeviklər Qarabağda erməni əhalisinin sayının artmasını əsas gətirərək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini yaratdılar. Bu addım gələcəkdə Ermənistanın Qarabağa qarşı iddialarını gücləndirdi və 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə səbəb oldu.

Açar sözlər: Türkmənçay, Erməni, əhali, şimal, Azərbaycan.

Ədəbiyyat

1. Nuriyeva, İ.T. (2024). *Azərbaycan Tarixi*. Bakı: Elm.
2. Vəlixanlı, N.M. (1998). *Azərbaycan VII-XII Əsrlərdə: Tarix, Mənbələr, Şərhlər*. Bakı: Elm.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2015). *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan - XXI əsrin əvvəlinədək)*. Bakı: Elm.
4. Bünyadov, Z.M. (1994). *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*. Bakı: Elm.
5. Bosworth, C.E. (1968). The political and dynastic history of the Iranian world (A.D. 1000-1217). In *The Cambridge History of Iran*, 5, 1-202. Cambridge University Press.
6. Minorsky, V. (1953). *Studies in Caucasian History*. London: Cambridge University Press.

MƏKTƏBDƏ ŞAĞIRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nişanə Baxşəliyeva

Azərbaycan Universiteti

baxselyevanisane@gmail.com

Hər bir şagirdin hərtərəfli formalaşmasında bir sıra əsas faktorlar çıxış edir. Şagirdin şəxsiyyətinin doğru şəkildə qurulması, məktəbin təhsil və inkişaf prosesində mühüm rol oynayır. Psixoloji cəhətdən, şəxsiyyətin inkişafı, insanın daxili əlamətləri və xarici mühitin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir [3]. Şagirdin şəxsiyyətinin psixoloji əlamətləri, onun davranışlarını və emosional reaksiya mexanizmlərini müəyyən edir. İsmayilov [4] qeyd edir ki, şagirdin psixoloji inkişafının əsası məktəbdə qarşılaşdığı sosial və emosional hallara əsaslanır. Bu hallar şəxsiyyətin formalaşmasında və inkişafında əhəmiyyətli təsirə malikdir. Şəxsiyyətin inkişafı olduqca qəliz və çoxistiqamətli bir prosesdir, məktəbdəki təhsil fəaliyyətləri və istiqamətləri bu inkişafın əsas mərhələlərini təşkil edir. Məktəbin psixoloji funksiyaları və sosial mühitin vacibliyi, şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasına bir sıra müsbət və mənfi təsir göstərə bilər [6]. Məktəbdə ictimai münasibətlərin və qarşılıqlı əlaqələrin qurulması, uşağın əxlaqi və psixoloji cəhətdən inkişafına olduqca böyük təsir göstərir.

Şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasında və inkişafında bir neçə əhəmiyyətli psixoloji faktor mövcuddur. Bu faktorlar həm daxili, həm də xarici ünsürlərlə əsaslı şəkildə əlaqəlidir. Daxili ünsürlər arasında şagirdin psixoloji inkişafı, temperamenti, duyğusal vəziyyəti və şəxsi motivasiyaları yer alır. Xarici ünsürlər isə məktəbin təhsil şəraiti, müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətləri, sosial mühit və müəllimlərin pedaqoji yanaşmalarından ibarətdir.

Şagirdin şəxsiyyətinin qurulmasında əsas psixoloji faktorlardan biri, onun məktəbdə aldığı təhsil və tərbiyədir. Hüseynov [2] vurğulayır ki, şagirdin özünə inamının yaranmasında, özünü bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmasında məktəbin göstərdiyi sosial və psixoloji şərait əsas amil kimi çıxış edir. Bu şərait şagirdin əsaslı təməlində psixoloji və sosial inkişafına yol açır.

Valideynlərin şagirdin təhsilinə, davranışlarına və hərtərəfli inkişafına təsiri çox böyükdür. Rəhimov [8] qeyd edir ki, valideynlərin tərbiyəvi yanaşmaları və onların sosial mühitdəki tutduğu status şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Məktəbin şagirdə verdiyi bir sıra əhəmiyyətli sosial sınaqlar və onların necə dəyərləndirdiyi də şəxsiyyətin əsas inkişafverici amilləri sırasındadır. Qasimova [7] ictimai şəraitin, xüsusən də məktəb mühitinin şagirdin şəxsiyyətini formalaşdırın və inkişaf etdirən əsas amil olduğunu vurğulayır. Məktəb, şagirdin sosial bacarıqlarını inkişaf etdirən və ona müxtəlif sosial rollarda özünü yoxlamağa, özünü tapmağa imkan verən bir mühitdir.

Məktəb, şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasında və inkişafında çox vacib və əvəzsiz bir rol oynayır. Məktəbin tədris planı, tədris metodu və təşkil etdiyi bir sıra ictimai işlər şagirdin şəxsiyyətinin müxtəlif sahələrini inkişaf etdirir. Hüseynov [2] yazır ki, məktəbin psixoloji şəraiti,

şagirdin davranışlarını və şəxsiyyətin müxtəlif aspekt və əlamətlərini əsaslı şəkildə müəyyən edir. Bu mühitin təhsilin xüsusiyyətləri ilə olduqca sıx əlaqəsi vardır.

Müəllimlərin şagirdlərə qarşı yanaşma üslubu, mövqeyi onların özünə inamını artırır və şəxsiyyətlərinin inkişafını dəstəkləyir.

Məktəbin tərbiyəvi rolları bu prosesi daha da gücləndirir. Məktəb şagirdə yalnız ixtisaslaşmış biliklər vermir, həmçinin onun əxlaqi və sosial formalaşmasına hərtərəfli dəstək olur. Şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasında bu ünsürlər çox vacibdir, çünki məktəb, şagirdin dünyagörüşünü və əxlaqi qaydalarını əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdıran bir mühitdir [5].

Şagirdin davranışları, onun daxili dünyasının əksidir. Çünki şagirdin davranışları onun xarakteri, özünəməxsus keyfiyyətləri ilə formalaşır. Rəhimov [8] yazır ki, məktəbdəki davranış keyfiyyətləri və dəyişiklikləri, şagirdin ətrafına olan münasibətləri, onun şəxsiyyətinin psixoloji ünsürlərindən biri kimi inkişaf edir. Bu fəaliyyətlər, həmçinin müəllimlərin tərbiyəvi yanaşmaları ilə sıx bağlıdır.

Şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasında müsbət və mənfi sosial sınaqlar arasında balansın qorunması və bərabərlik çox önəmlidir. Məktəb, şagirdə həm tərbiyəvi, həm də sosial inkişaf sahələrində əhəmiyyətli dəstək verir, lakin bəzi hallarda mənfi sosial sınaqlar da normal olaraq mövcud ola bilər. Bu mənfi sınaqlar şagirdin özünə inamını gözəcarpacaq şəkildə zədələyə bilər. Məktəbdəki müəllim-tələbə münasibətləri və sosial əlaqələr də şəxsiyyətin inkişafına təsir edən mühüm ünsürlər və əlamətlər sırasına daxildir.

Şagirdin şəxsiyyətinin formalaşması, bir çox psixoloji və sosial faktorların qarşılıqlı və əsaslı şəkildə təsirinin nəticəsidir. Məktəb, bu inkişafın əsasında duran əsas və aparıcı faktorlardan biridir. Məktəbin psixoloji şəraiti, müəllimlərin tədris metodları və şagirdlərin sosial inteqrasiyaları, onların şəxsiyyətini formalaşdıran və inkişaf etdirən mühüm amillərdir. Məktəbin bu funksiyasını düzgün qiymətləndirmək və təhsil prosesini bu cür inkişaf etdirmək, şagirdin şəxsiyyətinin sağlam şəkildə inkişaf etməsinə və tam şəkildə formalaşmasına zəmin yaradır.

Şagirdin şəxsiyyətinin formalaşması yalnız tədris fəaliyyəti ilə bitmir. Sosial, psixoloji və tərbiyəvi üsulların düzgün inteqrasiyası, bir-birinə uyğunlaşması şagirdin həyatında müsbət dəyişikliklərə səbəb olacaqdır. Məktəb və sosial şərait şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasında əvəzsiz və aparıcı rol oynayır.

Açar sözlər: Məktəb, şagird, şəxsiyyət.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2017). *Sosial Mühit və Şəxsiyyətin İnkişafı*. Bakı: Şərq Qurtuluş Nəşriyyatı.
2. Hüseynov, E. (2017). *Təhsil və Şəxsiyyətin Formalaşmasında Psixoloji Faktlar*. Bakı: Şərq Qurtuluş Nəşriyyatı.
3. İsmayılova, B. (2018). *Şagirdin Psixoloji İnkişafı və Məktəbin Rolu*. Bakı: Psixologiya Nəşriyyatı.
4. İsmayılov, K. (2021). *Şagirdin Şəxsiyyətinin Psixoloji Xüsusiyyətləri və İnkişafı*. Bakı: Təhsil Press.
5. Məmmədov, A. (2021). *Pedaqogik Psixologiya və Şagirdin İnkişafı*. Bakı: Təhsil Press.
6. Nəsimov, E. (2019). *Məktəbdə Şagirdin Şəxsiyyətinin İnkişafı*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
7. Qasımova, S. (2018). *Məktəb və Şəxsiyyətin Formalaşmasında Sosial Mühitin Rolu*. Bakı: Elm və Təhsil.
8. Rəhimov, T. (2019). *Şagirdin Davranışları və Şəxsiyyətinin İnkişafı*. Bakı: Psixologiya Kitabxanası.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN SOCIAL WORK: OPPORTUNITIES, RISKS AND ETHICAL CONCERNS

Günel Bayramli

Azerbaijan University

gunelbayramly@gmail.com

Technology has taken over many areas and robots are almost replacing humans. As the field of social work evolves, questions arise about whether artificial intelligence can be successful and whether it can truly help people. Social work aims to assist individuals facing difficult living conditions. However, artificial intelligence and robots cannot fully replace human empathy and emotions. While they can follow written instructions, they cannot shape human thought and understanding. AI cannot completely take over social work, but it can serve as a valuable tool. It can help by quickly analyzing data and suggesting effective solutions to problems.

Artificial intelligence plays an important role in areas such as data analysis, automated counseling, social policy development, mental health support and support services for the disabled and elderly. However, it is also argued that AI carries some risks in terms of ethical issues, privacy, human factors and equality. In particular, lack of empathy, data security and biases in decision-making processes raise questions about whether artificial intelligence can fully replace the human factor in social work.

The use of new information and communication technologies in the provision of social services brings about “digital social work”. Guidelines for digital practice areas are set out by NASW (2017). Accordingly, within the scope of “Technology Standards in Social Work”, ethical codes for the use of technology in social work practice have been put in place. This document provides information to the public; services design and delivery; collection and management of client information, storage and access; training social workers and supervision and oversight of ethics. In addition to the updated NASW ethics codes, in 2018, the Social Work Education Council published a report titled “Designing the Future of Social Work”, emphasizing the need to embrace technology in social work practice.

One of the leading applications of artificial intelligence in social work education is the inclusion of virtual reality in educational processes. For example, there are various software programs that allow social work students to conduct home visits with virtual reality applications. These software applications enable social work students to work with different client systems; gain complex skills such as observation, active listening and interviewing; assume the role of social worker and create an intervention plan [2].

Some countries have started to use artificial intelligence (AI) applications in social services. Especially European Union countries such as Denmark, Italy, and France are taking various steps towards AI-based public services. These countries aim to make processes more efficient and effective by applying AI technologies in public services, including social services. Furthermore, countries such as Estonia have also made significant progress in digitalization and AI integration. Estonia’s strategic framework aims for citizens to receive 99% of public services digitally. In this context, the delivery of social services is made more accessible and effective through AI-based assistants and other digital solutions [5].

Although artificial intelligence offers various advantages in the field of social work, it also brings with it some significant risks. These risks can be evaluated in terms of ethical, technical and human factors. Artificial intelligence can produce biased results depending on the data sets it is trained on. Since social services include sensitive and personal information, failure to ensure data security in artificial intelligence systems may lead to the misuse of personal information. It is not always easy to understand how artificial intelligence makes decisions. Lack of transparency in decision-making processes can lead to trust issues. Additionally, artificial intelligence systems can

sometimes make incorrect assessments. For example, they may make mistakes when assessing whether an individual is at risk, leading to misdirection or negligence. AI systems also need to be constantly updated and their errors corrected. Otherwise, systems that work with incorrect or incomplete data may cause erroneous social service decisions [1].

In real-world applications, AI has been used in different areas of social work. In the UK, social workers were struggling to analyze large amounts of data to identify at-risk children. To address this, AI-powered data analytics systems scanned past case files to identify high-risk children earlier. The system analyzed factors such as domestic violence, substance abuse and school attendance rates, providing social workers with fast and accurate information. With this technology, social workers were able to intervene earlier with high-risk children and reduce the likelihood of neglect or abuse [6].

A similar approach has been taken in Japan, where the growing elderly population was creating a huge burden for social workers. AI-powered robots were introduced to provide elderly people with services such as medication reminders, calling for help in emergencies and social interaction. Thanks to these robots, the safety and well-being of elderly people living alone improved, and the workload on social workers was reduced [4].

In the United States, particularly in Los Angeles, the homeless population was growing rapidly, and social services were struggling to reach them quickly. AI was used to identify homeless hotspots and direct social workers to them. It also analyzed the background of homeless individuals and suggested the most effective ways to help them. Thanks to the AI-powered system, homeless individuals were provided with faster housing, health and psychological support [3].

Artificial intelligence plays an essential role in modernizing social services and increasing their efficiency. However, AI cannot fully replace the human factor in social work due to its lack of empathy and ethical concerns. AI should be seen as a tool that assists social workers rather than replacing them. To maximize the benefits of AI while minimizing its risks, several measures can be taken. Ethical guidelines for AI-based social work applications should be established and enforced. Strong security measures should be implemented to protect sensitive personal information. AI should be developed in a way that supports social workers rather than replacing them. Finally, social workers should be trained in AI and digital technologies to ensure that they can effectively integrate these tools into their practice.

Keywords: Technology, artificial intelligence, social work, empathy.

References

1. Cummings, S. (2021). Social work tech notes - social work and future technology: What can be automated, will be. The News Social Worker.
2. Recover, M.A.M., Lafuente, P.H. & Macias, J.M.M. (2021). Home visit training in social work with virtual reality. *Journal of Sociology & Social Welfare*, 48, 53.
3. <https://www.cnn.com/2024/04/19/los-angeles-is-using-an-ai-pilot-program-to-try-to-predict-homelessness.html>
4. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/817989?utm_source
5. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3735912?utm_source
6. https://www.istanbulbarosu.org.tr/files/komisyonlar/yzcg/2021aralikbulten.pdf?utm_source

Sosial işdə suni zəkanın rolu: imkanlar, risklər və etik qayğılar

Bütün dünyada texnologiya sürətli inkişaf edir. Süni intellekt müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirmək üçün insan zəkasını təqlid edən və topladıqları məlumatlara görə özlərini təkmilləşdirə bilən sistemlərdəndir. Süni intellekt ünsiyyət qurmaq, qavramaq, planlaşdırmaq, düşünmək, obyektləri hərəkət etdirmək, proqnozlaşdırmaq və öyrənmək kimi funksiyaları yerinə yetirə bilər. Bu çoxyönlü sistemlər insan həyatına bir çox cəhətdən təsir göstərir. Bu sahələr, şübhəsiz ki, sosial işlə sıx bağlıdır.

“MÜBAHİSƏLİ ŞƏHƏR” ROMANINDA İKİ AVTOBİOQRAFİK OBRAZ

Kəmalə Bayramova

Azərbaycan Universiteti

mrs.bayramova.kemale@gmail.com

Avtobioqrafizm müəllifin avtobioqrafiyasının bir sıra məqamlarının bədii inikasıdır. Avtobioqrafiyadan fərqli olaraq avtobioqrafik əsər bədii üslubu ilə seçilir, burada müəllifin həyatından müəyyən hadisələr, müəllifin şəxsi ilə ədəbi qəhrəman arasındakı bənzərliklərin dəqiqliyi və ya çoxluğu diqqəti cəlb edir. Rus ədəbiyyatının tədqiqatçısı, professor Medariç [9, s.5] “Avtobioqrafiya/avtobioqrafizm” məqaləsində “Avtobioqrafizm tərcümeyi-hal janrının əks-sədasını vurğulayan ədəbi üslubdur. O özlüyündə tərcümeyi-hal olmayan, avtobioqrafiya kimi yazılmayan və qəbul edilməyən mətnlərdə görünür” kimi qeyd etmişdir.

Beləliklə, avtobioqrafizm avtobioqrafiyadan fərqli olaraq bədii əsərdir. Burada yazıçı bədii təxəyyülə də yer verə bilər. Yəni, müəllif əsərin süjetinə, obrazların fərdi xüsusiyyətlərinə və s. poetiklik qata bilər, lakin əsas olan-əsərin məzmununun həyat materialı olması faktı dəyişməz qalır. Ədəbiyyatçı alim Səmədovanın [4, s.12] “Azərbaycan memuar ədəbiyyatının yaranması, təşəkkülü və inkişaf mərhələləri” adlı monoqrafiyasında avtobioqrafiya və avtobioqrafizmi belə fərqləndirir: “Tanınmış adamların öz həyat və fəaliyyətini ədəbi üslubda qələmə alması avtobioqrafiya adlanır. Avtobioqrafik roman və povestlərdə surətlərin ad və soyadları demək olar ki, həmişə başqası ilə əvəz edilir”.

Avtobioqrafik qəhrəmanların digər bədii obrazlardan fərqi ondan ibarətdir ki, əsəri oxuduqca qeyri-ixtiyari olaraq onu müəllif şəxsiyyəti ilə müqayisə etmək olur. Yazıçı ona öz bioqrafiyasını bəxş edir, taleyində öz taleyini, xarakterində isə xakteri əks etdirir. Bu zaman bədii ədəbiyyatın spesifikasiyasından anlamayan oxucular belə bu qəhrəmanları müəllif ilə eyniləşdirməyə meyil edirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, avtobioqrafik obraz heç vaxt müəllifin başdan-başa surəti kimi yaradılmaz. Yazıçı prototipi olan obrazları fərdiləşdirmə və ümumiləşdirmədən istifadə etməklə daha da təkmilləşdirə bilər.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olan Süleyman Vəliyev avtobioqrafik əsərlər müəllifi kimi tanınır. Onun taleyinin müharibədən, partizan düşərgələrindən, əsir kolonlarından keçməsi, sürgün həyatının məşəqqətlərini yaşaması kənarda mövzu axtarmasına ehtiyac yaratmamışdır. Yazıçı Böyük Vətən müharibəsində Kerç yarımadası uğrunda gedən döyüşlərin birində kontuziya olmuş, Kerçdə əsir düşmüşdür. Ətrafda baş verən bombardman zamanı fərsətdən istifadə edərək dostu ilə birlikdə düşərgədən qaçmış, yerli italyan əhalisinin köməyi ilə Triyest vilayətinin dağlarında partizan dəstələrinə qoşulmuşdur. O, burada Sila adı ilə qəhrəmanlıqlar göstərmiş, ad-san qazanmışdır. Müharibə bitdikdən sonra əsir düşməsi ittihamı ilə Stalin hökuməti tərəfindən istintaqa cəlb edilmiş, Sibirə sürgünə göndərilmişdir. Yalnız Stalinin ölümündən sonra bəraət alaraq vətənə dönə bilmişdir.

Yazıçı həyatının ahıl çağlarında “Qanadı sınmış quş da uçarmış” memuarını qələmə alaraq taleyinin bir çox həqiqətlərinə işıq salmışdır. Lakin buna qədər o, artıq bir neçə avtobioqrafik roman yazmışdır. “Mübahisəli şəhər” romanında, “Mənə sən də” povestində müharibə yaşantılarını, “Daşlı bulaq” romanında sürgün taleyini, “Düynlər” romanında repressiya gerçəkliklərini bədii şəkildə inikas etdirmişdir. Bundan başqa bir sıra xatirə-hekayələrində, yol qeydlərində yaşadığı hadisələri əks etdirmişdir.

Tədqiqatçı Şirinov [6, s.48] qeyd edir ki, “Mübahisəli şəhər” yazığının ilk romanı olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında beynəlxalq antifaşist müqavimət hərəkatını işıqlandıran ilk roman kimi də dəyərlidir”.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsər yazığının başqa bir yaradıcılıq priyomunu gerçəkləşdirməsi ilə xarakterikdir. Süleyman Vəliyev ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq şəxsi keyfiyyətlərini və həyat materialını iki obraz arasında bölüşdürməklə eyni əsərdə iki avtobioqrafik obraz yaratmışdır. Romanın iki əsas qəhrəmanı - Aslan və Sila obrazlarının hər ikisi avtobioqrafik obrazlardır. Yazıçı

yaşadığı hadisələrin böyük bir hissəsini Aslan obrazının, bir hissəsini isə Sila obrazının taleyində əks etdirmişdir. Aslanın müharibə başlanan kimi hərbi çağırış gözləmədən cəbhəyə yollanması, məhz 1942-ci ildə, döyüşlərdən birində kontuziyaya uğrayaraq faşistlərə əsir düşməsi, əsirlikdə yaşadığı hadisələr, italyan qızının köməyi ilə düşərgədən qaçaraq partizanlara qoşulması və başqa hadisələr müəllifin taleyi ilə birbaşa paralellik təşkil edir. Konkret olaraq Süleyman Vəliyevin həyat yolu tipik azərbaycanlı qızıl əsgər obrazı kimi yaratdığı Aslan obrazının keçdiyi həyat yoluna çox bənzəyir. Təbii ki, bu cəhət həmin dövr ədəbiyyatşünaslarının da diqqətindən yayınmamışdı: "...Əsgər Ələkbər oğlu Məmmədov - Dağlı Əsgərin, dəstə komandiri Sando-Sılanın, əhvalatları danışan birinci şəxs (müəllif) isə romandakı Aslanın prototipləridir" [2, s.233]. Həyatının ən çətin dönməsində - əsir düşərgəsində belə düşməyə əylməkdənsə ölümü üstün tutması Aslanın qürurluluğunun göstəricisi sayılırsa, can rahatlığı üçün faşist əsgərlərinə skripka çalmaqla gün keçirən, sonra isə peşman olaraq partizan dəstəsinə keçən Məzlumu bağışladığı zaman mərhəmətli, müəllimi Yaqubu axtarıb tapdığı zaman sadıq, Anita ilə sevgi macərası yaşadığı zaman isə romantik obrazdır. Bütün bu hadisələrlə müəllif romanı sadə müharibə gündəliyindən fərqləndirərək bədii estetikliyi təmin edir. Aslan obrazı daxili məziyyətlərinə, yaşadığı taleyin oxşarlığına görə müəllifin prototipi hesab edilir. Zəhəri cəhətdən "italyana bənzəməsi, boy-buxunlu olması" [8, s.45] onu müəllifdən fərqləndirən cəhətdir.

Avtobioqrafik cəhətinə görə diqqət çəkən digər obraz - Sila isə xarici görkəminə görə müəllifin özünə daha çox bənzəyir. Bu obrazın üzündə - qaşının yanında çapıq izinin olması (Süleyman Vəliyev alman zabiti ilə əlbəyaxa olduğu zaman yaranan bu çapıq izi barəsində xatirələrində bəhs edir), uşaqlıqdan evlərində inqilab, sosializm quruluşu, Sovet hökuməti barəsində söhbətləri eşitməsi və ən əsası isə əsl adının Süleyman olması kimi məsələlər onun da avtobioqrafik obraz kimi qiymətləndirilməsini mümkün edir. Yazıcının partizan dəstələrinin tərkibində bu təxəllüslə göstərdiyi fəaliyyət də əsərdəki Silanın qorxmaz mübarizəsi ilə oxşardır. Böyük Azərbaycan yazıçısı Süleyman Rəhimov Sila obrazını təhlil edərkən avtobioqrafik cəhətlərə diqqət çəkərək yazırdı: "Müharibə illərində, İtaliya Müqavimət hərəkatının iştirakçıları arasında Sila adlı bir partizan şöhrət tapmışdı. Bu məşhur partizan Süleyman Vəliyev idi... O, faşistlərin qəniminə çevrildi... vətənimizin düşmənlərinə aman verməyən intiqamçı oldu" [4, s.4].

Sila adı ilə vuruşması barədə Süleyman Vəliyev özü də sonralar xatirələrində yazırdı: "İtaliyada Müqavimət hərəkatında iştirak edəndə partizan adım Sila idi" [8, s.78]. Bu barədə şair Mehdi [1, s.7] də yazır: "Bəs onun özü tərəfindən qələmə alınmış "Mübahisəli şəhər" romanı bilavasitə müəllifin şahidi olduğu səhnələr və ya öz başına gələn hadisələr deyilmi? Axı, Süleyman Vəliyev İtaliya dağlarında müqavimət hərəkatının iştirakçısı kimi "Harribaldi" partizan dəstəsində vuruşmuş, partizan Sila adı ilə məşhurlaşmışdır".

Əsərin sonunda Triyest şəhəri faşistlərdən təmizlənir. Lakin bu hələ azadlıq demək deyil. İndi şəhərdə Amerikalı əsgərlər "ədaləti bərpa etməyə" çalışırlar. Əsərin sonunda yazıçı Sila obrazının taleyinin oxucu üçün qaranlıq saxlamaqla həm müharibədə itkin düşən insan talelərini əks etdirir, həm də sovet rejimində keçmiş döyüşçülərin sonrakı qaranlıq taleyinə işarə edir. Bu barədə Süleyman Vəliyevin irsini tədqiq edən Şirinov [7, s.51] araşdırmasında qeyd edir: "Bütün bu faktlar yazıcının öz bioqrafiyasından olmuş hadisələrin qəhrəmanları Sila və Aslan obrazlarında təəcəssüm tapdığını göstərir".

"Mübahisəli şəhər" romanı 1946-1947-ci illərdə, yəni stalin rejiminin ədəbiyyat üzərində ciddi nəzarət sistemi qurduğu vaxtda qələmə alınmışdır. Bu, elə bir dövr idi ki, repressiya dalğası müharibə səbəbindən nisbətən səngimiş, lakin tam sovuşmamışdı. Digər tərəfdən, Stalinin 1941-ci ildə imzaladığı məşhur 270 sayılı əmri ilə sovet əsgərinə əsir düşmək qadağan edilməsindən sonra minlərlə sovet əsgəri "azad" edildikdən sonra sovet ordusu tərəfindən güllələnmişdi. Süleyman Vəliyev də əsir taleyini yaşamış olduğuna görə "ehtiyatlı" olmaq məcburiyyətində idi. Yaşadıqlarını bədiiləşdirmək istəyi ilə rejimin etibarsızlığı yazıçıda həqiqətləri deformasiya edərək, şəkil dəyişdirərək təqdim etmək tendensiyasını formalaşdırmışdır. Çox güman ki, yazıcının avtobioqrafik cəhətləri iki obraz üzərinə köçürməsi bu səbəblə bağlı olmuşdur.

Açar sözlər: Avtobioqrafizm, Süleyman Vəliyev, müharibə, avtobioqrafik obraz, "Mübahisəli şəhər".

Ədəbiyyat

1. Mehdi, F. (1983). *Vəliyev S. Seçilmiş Əsərləri*, 2 cildə, I cild. Bakı, Yazıçı, 518.
2. Nəbiyev, B. (1977). *Böyük Vətən Müharibəsi və Azərbaycan Ədəbiyyatı*. Bakı, Elm, 330.
3. Rəhimov, S. (1983). Mərd istedad. *Vəliyev S. Daşlı Bulaq*. Bakı, Gənclik, 360.
4. Səmədova, N.Ə. (2011). Azərbaycan memuar ədəbiyyatının yaranması, təşəkkülü və inkişaf mərhələləri. Filologiya üzrə elmlər doktoru, dissertasiya avtoreferatı. Bakı, 46.
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Sovet_%C4%B0ttifaq%C4%B1n%C4%B1n_ke%C3%A7mi%C5%9F_m%C3%BCharib%C9%99_%C9%99sirl%C9%99rin%C9%99_qar%C5%9F%C4%B1_repressiyas%C4%B1
6. Şirinov, F. (2021). Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında tarixilik və müasirlik. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Sumqayıt, 145.
7. Vəliyev, S. (2017). *Qanadı Sınmış Quş da Uçarmış*. Bakı, Xan nəşriyyatı, 100.
8. Vəliyev, S. (1974). *Mübahisəli Şəhər*. Bakı, Azərnəşr, 382.
9. Медарич, М. (1998). *Автомобюграфия, Автомобюграфизм*. СПб., 5-32.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAKİ AKTİVLİYİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Lalə Bayramova

Gəncə Dövlət Universiteti

lala.bayramova2013@mail.ru

Kiçikyaşlı məktəblilərdə aktiv idraki fəaliyyəti formalaşdırmağın əhəmiyyətini təhlil etməyə başlayarkən, bu məsələ ilə bağlı hələ XVII əsrdə meydana gəlmiş ideyalara nəzər salmamaq olmaz. O zamanlar aktiv idraki fəaliyyətin rolu barədə məsələ bütün uşaqların təhsil almasının vacibliyi ideyası ilə bağlı qoyulurdu. İdraki fəaliyyət uşağın əqli və zehni gücünü inkişaf etdirmək vasitəsi və əməli fəaliyyət üçün ilkin şərt kimi qəbul edilirdi.

Komenski [5, s.72] idrak fəallığını - insanda inkişaf etdirilməli olan ən vacib xüsusiyyət hesab edirdi. O, uşaqlarda biliklərə marağı materialın mənimsənilməsinin vacib şərti kimi görür və uşağın daxili aləminə güvənməyi təklif edirdi: “İnsanda təbiətən öz-fəaliyyət və öz-özünə hərəkət gücü vardır...” O, tərbiyə metodikasının mahiyyətini “...şəxsiyyətin özünüinkişafını təmin edən, şagirdləri idrak fəallığına təhrik edən metod, forma və vasitələrin axtarılmasında görürdü”.

“XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada pedaqoji fikrin antologiyası”nın müəlliflərinin [3, s.247] qeyd etdikləri kimi, XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada təlimlə bağlı məsələlərə müraciət edərkən doqmatik yolla biliklərin əldə olunmasının əvəzinə idraki fəallığa təlim vasitəsi kimi baxmağa başladılar. Bu vaxta kimi “təbiət hadisələri və fəvqəltəbii qüvvələr qarşısında olan qorxu və dəhşətlərin” əvəz olunduğu idraki maraqların artıq inkişaf etdirilməsi vacibliyi meydana çıxdı”. Bu əsərdə tədqiq olunan problemlə bağlı o dövrün pedaqoqlarının maraqlı ideyalarına rast gəlirik. Xüsusən, idrak fəallığına böyük əhəmiyyət verən P.F. Kapterev yazırdı: “...bütün əqli və hətta mənəvi, fiziki inkişafa səbəb olan amil də biliyə marağın yaranmasına xidmət edir...”. Bu səbəbdən bütün didaktikanın əsas vəzifəsi zehni fəaliyyətin ilk mərhələsi kimi, uşaq və gənclərin maraqlarının inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsidir” [3, s.258]. İdrak fəallığının inkişaf etdirilməsində o, ətraf aləmə, məqsədyönlü təsirə, cəlbədicə məzmunə, təlimin fəal metodlarından (təcrübə, uşaq öz-fəaliyyətinin inkişafı, əyani nümayiş etdirmə) istifadəyə xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Serebryakova [6] uşaq davranışında müəyyən bir istiqamətin tərbiyə olunmasının vacib şərti kimi uşaq fəallığının formalaşdırılması məsələsinə böyük diqqətlə yanaşmış, uşaq fəallığının təzahür göstəricilərini axtararaq, onları məhz uşaq məsələlərində tapmışdır. Onun fikrincə, bu yaşda kiçikyaşlı məktəblilər hər şeylə maraqlanırlar və bu, öz təzahürünü onların verdiyi çoxsaylı suallarda tapırırlar.

Şukina [7] tərbiyəyə idraki fəallıqların inkişafı ideyasını gətirərək, uşaqlarda yaranan idraki fəaliyyətin psixoloji yaş xüsusiyyətlərini verməyə çalışmışdır. O, uşaqların idrak fəaliyyətinin məzmununu və müxtəlif yaş dövrlərində onların xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə cəhd göstərmişdir. Özünün “Uşaq maraqları və pedaqoji işdə onun əhəmiyyəti” adlı işində qeyd edir ki, yaşla bağlı uşağın dərk etmə qabiliyyətləri də inkişaf edir, dərinləşir, genişlənir və öz inkişafında beş mərhələdən keçir: hissi, obyektiv, subyektiv, aydın və məntiqi. O, təsdiq edir ki: “... uşaq idraki fəallığa qadir, lakin fərqli dərəcədə, rüşeymlərlə doğulurlar: birində bir şeyə maraq, digərindəki maraqdan yüksək olur. Fərdiyyət inkişaf etdikcə fərdi sayda müxtəlif maraqlar ətraf aləmdəki bu və ya digər təsirlərin altında getdikcə daha da kəskinləşməyə başlayır” [7, s.78]. Uşağın təbii maraqlarına təlim və tərbiyənin müəyyən dərəcədə təsirini qəbul edərək, Əliyev uşağın “irsi” meyllərinin inkişafı üçün pedaqoji vasitələrin imkanlarından istifadənin mümkünlüyü qənaətinə gəlir. Onun fikrincə, tərbiyənin vəzifəsi əsas qoyulmuş müsbət maraqları inkişaf etdirib və mənfi olanların inkişafını ləngitməkdir [1, s.118].

“XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada pedaqoji fikrin antologiyası”na [3] yenidən müraciət edərək biz, idrak maraqlarının formalaşdırılmasının mahiyyətinə dair Şatskinin ideyaları ilə də tanış olduq. Onun elmi-tədqiqat işlərində idraki maraqların əhəmiyyətinə xüsusi önəm verilir. O, belə hesab edir ki, uşağın təcrübəsi ilə ətrafdakı adamların təcrübəsinin müqayisəsi yeni idraki tələbatların təzahürünə gətirib çıxarır. Bu isə fəaliyyətə maraq doğurur, sonra uşaq fikirləri, mühakimələri, adətləri, hərəkətləri və maraqları yaranır [3, s.96]. Pedaqoqun uşaqlarda fəaliyyətə marağın yaranmasına düzgün münasibət göstərməsi emosional tərbiyəvi gücə də malik olur.

Kiçik məktəbyaşlı uşaqlarda idrak fəallığını ayrı-ayrı aspektlərə bölərək araşdıran Əlizadənin bu məsələyə baxışını da nəzərdən keçirmək vacib olar. O, qeyd edir ki, “nəinki böyük məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq, hətta kiçik məktəb yaşı dövründə biz onlarda idraki fəallığın istiqamətlərini görürük” [2, s.209]. Müəllif idrak fəaliyyətinin keyfiyyətli xüsusiyyətlərindən danışarkən: müddəti, intensivliyi, davamlılığı, istiqamətin xarakterini nəzərdə tutur və onun gəldiyi qənaətə görə, bu xüsusiyyətləri yaşla məhdudlaşdırmaq olmaz. Qordonanın fikrincə, uşaqların maraqları yaş hədləri ilə deyil, təlim-tərbiyə ilə şərtləndiyi üçün, yaşlar arasında sədlər yoxdur: “...yaşlı dövründə maraq barəsində deyil, öz hərəkətliliyi və gözəlliyi ilə uşağın diqqətini cəlb edən bu və ya digər obyektə olan maraq anlarından danışmaq lazımdır. Bu hal kiçik məktəb yaş dövründə də baş verir. Kiçik məktəb yaş dövründə, idraki fəaliyyət prosesinin özünə istiqamətlənmə ilə yanaşı, onun nəticəsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu, idraki fəaliyyətin gücləndirilməsi barədə də danışmağa əsas verir. Lakin onlar ilk mərhələdə birtərəfli, dəyişkən və təsadüfi olur. İlk növbədə canlı və hərəkətdə olan hər bir şey maraq yaradır ki, bu da uşağa fəallıq göstərmək - hərəkət etmək, fəaliyyət yaratmaq imkanı verir. Bu yaşda idraki maraqlar, məlum olduğu kimi, subyektiv xarakter daşıyır, yəni onları cəlb edən obyekt, ilk növbədə özü üçün deyil, subyekt üçün lazımlı nöqtəyi-nəzərdən keçirilir” [4, s.141].

Kiçikyaşlı məktəblilərdə idrak maraqlarını və idraki fəallığı inkişaf etdirməyin əhəmiyyətini müəyyən edən digər yanaşmaları da nəzərdən keçirməyi lazım bildik. Tədqiqatların bir qismində idraki maraqlar uşaq fəaliyyətinin motivi və onu gücləndirən vasitə kimi nəzərdən keçirilir. L.F. Zaxareviç və İ.Ç. Krasovskinin tədqiqatları nümunəsində, görürük ki, onlar idraki maraqlara fəaliyyət növü kimi baxır. Onların fikrincə, idraki maraqların meydana gəlməsi kiçik məktəb yaşlı uşağın idraki fəallığa meyilli olması ilə şərtlənir.

İdraki fəallığın sürətləndirilməsi sosial dairə, sahə və uşaq fəaliyyətinin xarakteri, təlim-tərbiyəsi ilə müəyyən edilir. Bu proses daha çox ailədən, pedaqoqlardan, pedaqoji texnologiyalardan asılıdır. İdrak fəaliyyətinin sürətləndirilməsi prosesi mənəvi dəyərlərlə ünsiyyətdə olma məqamlarını da özündə əks etdirir. Həmçinin, idrak maraqlarının inkişafında və idraki fəaliyyətin gücləndirilməsində yaş amili xüsusi rol oynayır, idraki fəaliyyətin daha yüksək səviyyəyə keçməsinə kömək edən integrasiya olunmuş fənn biliklərinin də böyük əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: Pedaqoji və psixoloji tədqiqatlar, idraki maraq, idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, idrakın hərəkətverici və tənzimləyici imkanları, insan psixikası, fəaliyyət mexanizmi.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R.İ., Əliyeva, G.B. (2010). *Şəxsiyyət Psixologiyası*. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 144.
2. Əlizadə, Ə.Ə. (2006). *İdrak Prosesləri və Hisslər*. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 345.
3. Лебедев, П.А. (1990). *Антология Педагогической Мысли России Второй Половины XIX – Начала XX Века*. Москва: Педагогика, 680.
4. Гордона, Л.А. (2010). *Психология и Педагогика Интереса*. Киев: Радяная школа, 348.
5. Коменский, Я.А. (2001). *Мир Чувственных Вещей в картинках Или Изображение И Наименование Всех Главнейших Предметов в Мире и Действий в Жизни*. Москва: Педагогика, 308.
6. Серебрякова, Т.А. (2019). Формирование познавательной активности у детей старшего дошкольного возраста в общении со взрослыми. Нижний Новгород, 23.
7. Щукина, Г.И. (2011). *Проблема Познавательного Интереса в Педагогике*. Москва: Педагогика, 352.

XIV-XVI ƏSRLƏRDƏ ORDUBAD PİRLƏRİNİN TARİXİ VƏ MEMARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məhəmməd Bayramov

Naхçıvan Dövlət Universiteti

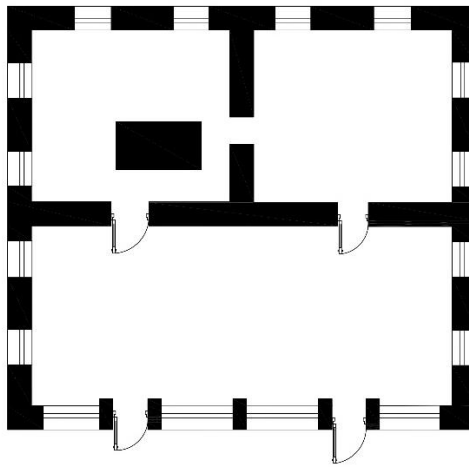
mehammedbayramli996@gmail.com

Ordubad, Azərbaycan Respublikasının cənub-qərb hissəsində yerləşən qədim bir şəhərdir və zəngin tarixə malikdir. Bu bölgə, xüsusilə XIV-XVI əsrlərdə mühüm dini və mədəni mərkəzlərdən biri olmuşdur. Ordubadın ən əhəmiyyətli memarlıq abidələrindən biri olan pirlər, dini və mədəni həyatın mərkəzi olaraq fəaliyyət göstərməklə yanaşı, bölgənin memarlıq üslubunun ən yaxşı nümunələrini təqdim edir. Sözü gedən pirlər, tarixilik baxımından qədim və dərin mənaya malikdir. Onlar yalnız dini abidələr olmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda bizim tarixi yaddaşımızın da bir hissəsidir. Bu pirlər, qədim dövrlərdə yaşamış nəsillərin inanclarını, memarlıq sənətini və mədəniyyətini bizə çatdırır. Onlar, keçmişin izlərini bu günə qədər qoruyub saxlayaraq, zamanın keçməsi ilə necə dəyişikliklərini və nə kimi təhriflərə məruz qaldıqlarını nümayiş etdirir. Bu pirlər, özlərinin strukturlarını qismən saxlasa da, tarixiliyini də bir o qədər itirmişdir.

Seyid sultan Səfi piri. Seyid Sultan Şəfi piri, Ordubad rayonunun Düylün kəndində yerləşən, tarixi və dini əhəmiyyətə malik bir məkandır. Bu pir, orta əsr qəbristanlığının yaxınlığında yerləşərək həm dini, həm də mədəni baxımdan mühüm bir yerə sahibdir. Tarixən, pir dördkünc formada olan möhrəvi bir binadan ibarət olub, zamanla yerli əhali üçün ziyarətgah kimi fəaliyyət göstərmişdir. Lakin müasir dövrdə pirin binası tamamilə bərpa edilərək müasir üslubda yenidən inşa olunmuşdur. Pirin orijinal strukturu, əzəmətli bir dördkünc salondan ibarət idi, hansı ki, bu geniş salonun mərkəzi hissəsində, digər dini abidələrdən fərqli olaraq, bir müsəlman qəbri yerləşirdi. Bu quruluş, həm dini inancların, həm də arxitektural mühitin tarixi təhlilini təkmilləşdirir və pirin önəmli dini, mədəni irsini qoruyur. Seyid Sultan Səfi piri keçmişdə qəbrin olduğu tək bir otaqdan ibarət olmuşdur. Daha sonra əlavə otaqlar inşa edilərək genişləndirilməyə başlanmışdır. XX əsrin əvvəllərində V.M. Sısoyev pir haqqında məlumatlar qeyd edərək, onun içərisində müqəddəs qəbir olan binadan ibarət olduğunu, yarım dairəvi günbəzlə qapadıldığını yazmışdır [1, s.165].

Şəkil 1. Seyid Sultan Səfi piri: 1 - Keçmiş fotosu; 2 - İndiki fotosu (Müəllif)

Şəkil 2. Seyid Sultan Səfi pirinin planı (Müəllif)

Seyid Sultan Səfi piri zaman keçdikcə təmir edilərək bərpa olunmuşdur. Pirin daxili hissəsi müasir üslubda yenidən qurulmuş, xarici hissəsi isə bişmiş kərpiclə örtülmüşdür. Əvvəllər Pir sadə binadan ibarət idi, amma sonradan hər iki tərəfində minarələr ucaldılmışdır. Bu minarələrdən biri 2006-cı ildə, digər isə 2007-ci ildə inşa edilmişdir. Hazırda, qəbrin yerləşdiyi otağa bitişik əlavə bir otaq tikilmiş və bu otaqların önündə geniş bir balkon yaradılmışdır. Balkon, arakəsmə divar vasitəsilə iki hissəyə bölünərək kişilər və qadınların rahat ibadət etməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Seyid Sultan Səfi pirinin ətrafında müxtəlif əlavə tikililər də inşa olunmuşdur. Pirin qarşısında yerləşən yeni binanın bir bölməsi isə mərasimlər zamanı mətbəx olaraq istifadə edilir.

Xanağa piri. Xanağa piri, Ordubad rayonunun Xanağa kəndindən şərqdə yerləşən tarixi və dini əhəmiyyətə malik bir abidədir. Bu pir, dördkünc forma ilə inşa edilmiş və daşdan hazırlanmış bir binadan ibarət olub, öz memarlıq üslubuna görə fərqlənir. Binanın şimal və qərb tərəfləri geniş açıq balkonlarla əhatə olunmuşdur. Daha sonra, bu balkonun funksionallığını artırmaq məqsədilə onun sahəsi genişləndirilmişdir. Pirin daxili hissəsində isə bir müsəlman qəbrı yerləşir. Xanağa pirinin içərisində iki kitabəsi vardır. Pir vaxtilə, bu ərazidə olan Sufi xanəgahının yerində yaranmışdır [2, s.165]. Pirin ətrafında qəbristanlıq və yaşayış yerləri var. Xanağa piri öz formasını saxlasa da tarixiliyini qorunmamışdır.

Şəkil 3. Xanağa piri: 1 - Keçmiş fotosu; 2 - Yeni fotosu (Müəllif)

Şəkil 4. Xanağa pirinin içərisi (Keçmiş foto)

Ordubad pirlərinin tarixi dərinliyi və memarlıq inkişafı, keçmişdən bu günə uzanan zəngin bir mirası əks etdirir. Seyid Sultan Səfi və Xanağa pirlərinin qədim dövrlərdəki formaları və strukturları, o dövrün inanc və sənət anlayışlarını bizə çatdırır. Lakin zaman keçdikcə, bu abidələr həm təbii amillərin, həm də insan müdaxilələrinin təsiri ilə dəyişilmişdir. Keçmişlə bu gün arasında gözlə görünən fərqlər vardır: bəzi memarlıq detalları təhrif olmuş, bərpa prosesləri nəticəsində orijinal strukturlarında dəyişikliklər baş vermişdir. Bugünkü dövrdə, bu tarixi pirlərin qorunması və bərpası önəmli bir məsələyə çevrilmişdir. Hər iki piri orijinal quruluşlarının qorunması, onların tarixi və mədəni kimliyini saxlamaq üçün vacibdir. Ordubad pirlərinin keçmişlə bu gün arasında olan əlaqələri, həm də onların müasir dövrdə qorunmasına olan ehtiyacı bir daha vurğulayır. Tarixi abidələrimizə göstəriləcək diqqət, onların dəyərini və əhəmiyyətini gələcəkdə də yaşatmaq üçün vacibdir.

Açar sözlər: Ordubad, ziyarətəgahlar, müqayisəli təhlil.

Ədəbiyyat

1. Сысоев, В.М. (1927). Нахичеванский край Нах. АССР (отчет о поездке летом 1926 г.). Баку: Известия Азкомстариса, 123-215.
2. Səfərli, H.F. (2021). Ordubad bölgəsinin epigrafiq abidələri. Naxçıvan: Əcəmi, 336.

TƏŞKİLATI DƏYİŞİKLİKLƏRİN İDARƏ OLUNMASINDA İNSAN RESURLARININ ROLU

Həmidə Behbudova

Bakı Biznes Universiteti

hemidebehbudova1@gmail.com

İnsan resursları (HR) təşkilati dəyişikliklərin idarə edilməsində vacibdir və proses boyunca ünsiyyətin asanlaşdırılmasında əsas məsuliyyət daşıyır. HR-nin əsas rollarından biri işçilərin dəyişiklik, onun məqsədi və gözlənilən nəticələri haqqında yaxşı məlumatlandırılmasını təmin etməkdir. Aydın və şəffaf ünsiyyəti təmin etməklə, HR tez-tez dəyişikliklərlə müşayiət olunan narahatlıq və qeyri-müəyyənliyi azaldır, işçilərə dəyişiklik prosesinin təkcə “niyə”ni deyil, həm də “necə” olduğunu başa düşməyə kömək edir [3]. HR buna e-poçtlar, xəbər bülletenləri, görüşlər və seminarlar kimi müxtəlif kanallar vasitəsilə nail ola bilər. Çətinliyin və dezinformasiyanın qarşısını almaq üçün təşkilatın bütün səviyyələrində ardıcıl mesajlaşma təmin etmək HR üçün çox vacibdir. Məsələn, yüksək səviyyəli liderlər dəyişikliyə dair vahid vizyon yaratmaq üçün ünsiyyətlərində eyni mesajları gücləndirməlidirlər. Bundan əlavə, HR işçilərin narahatlıqlarını, rəylərini və təkliflərini fəal şəkildə dinləməli, inam və bağlılığı gücləndirən ikitərəfli ünsiyyət yaratmalıdır. Dəyişikliyə qarşı müqavimətin aradan qaldırılmasında effektiv ünsiyyət də vacibdir. Narahatlıqları aradan qaldırmaq və dəyişikliklərin əsasını izah etməklə, HR işçilərə yeni istiqamətin faydalarını və imkanlarını görməyə kömək edə bilər. Bu, dəyişikliyə müsbət münasibət bəsləməyə kömək edir, nəticədə daha hamar həyata keçirilməsinə və daha yaxşı işçi alışına töhfə verir. Nəticə etibarilə HR-nin ünsiyyəti asanlaşdırmaqda rolu təkcə məlumatın yayılması deyil, həm də işçilərin dəyərli, məlumatlı və dəyişiklik prosesində iştirak etdikləri mühitin yaradılmasından ibarətdir. Bu proaktiv kommunikasiya strategiyası təşkilati dəyişiklik təşəbbüslərinin uğurunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

İnsan resursları dəyişikliklərin idarə edilməsinin effektiv planlaşdırılması vasitəsilə təşkilati dəyişikliklərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. HR-nin əsas vəzifələrindən biri təşkilatın məqsədlərinə uyğun gələn hərtərəfli dəyişikliklərin idarə edilməsi strategiyasının hazırlanmasında rəhbərlik etmək və ya əməkdaşlıq etməkdir [1]. Bu strateji plana, adətən, aydın məqsədlərin qoyulması, dəyişikliyin əhatə dairəsinin müəyyən edilməsi və cəlb olunan maraqlı tərəflərin müəyyən edilməsi daxildir. Bununla HR, liderlikdən tutmuş cəbhə işçilərinə qədər dəyişiklikdən təsirlənən hər kəsin planlaşdırma prosesində nəzərə alınmasını təmin edir [4]. HR-ın iştirakı işçi qüvvəsinin hazırkı vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və dəyişikliyin təşkilat daxilində müxtəlif qruplara potensial təsirinin başa düşülməsi ilə başlayır. Bura menecerlər, komanda liderləri və işçilər kimi əsas maraqlı tərəflərin və onların dəyişiklik prosesində rolunun müəyyən edilməsi daxildir. HR bu maraqlı tərəflərin ehtiyac və narahatlıqlarının həll edilməsinə kömək edir ki, bu da dəyişiklik söylərində daha çox dəstək və iştiraka şərait yaradır. Dəyişikliklərin idarə edilməsinin planlaşdırılmasında HR-ın rolunun digər mühüm aspekti uğurlu icra üçün tələb olunan resursların müəyyən edilməsidir. HR dəyişikliyi asanlaşdırmaq üçün lazım olan zəruri təlim proqramlarını, texnologiyaları və dəstək sistemlərini müəyyən etməyə kömək edir. Bundan əlavə, HR dəyişiklik prosesi üçün real vaxt qrafiki hazırlamağa görə liderlərlə sıx əməkdaşlıq edir, mərhələlərin təyin olunmasını, irəliləyişin izlənilməsini və keçidin rəvan şəkildə baş verməsini təmin edir. Planlaşdırma mərhələsinə HR-ı cəlb etməklə, təşkilatlar dəyişikliklərə strukturlaşdırılmış, yaxşı resurslu və vahid yanaşma təmin edə, uğurlu nəticələr əldə etmək şanslarını artırır və işçi qüvvəsində fasilələri minimuma endirə bilər.

Təşkilati dəyişikliklər kontekstində İnsan Resursları təlim və inkişafda mühüm rol oynayır, işçilərin yeni mühitdə inkişaf etmək üçün lazımi bacarıq və biliklərlə təchiz olunmasını təmin edir. Təşkilatlar inkişaf etdikcə, istər texnoloji təkmilləşdirmələr, istər proses təkmilləşdirmələri, istərsə də strategiyada dəyişikliklər yolu ilə HR işçilərin bu dəyişikliklərə uyğunlaşmasına dəstək olmaq üçün məqsədyönlü təlim proqramlarının işlənilməsinə və hazırlanmasına və çatdırılmasına cavabdehdir. HR-ın əsas vəzifələrindən biri həyata keçirilən dəyişikliklər nəticəsində yarana biləcək bacarıq boşluğunu

müəyyən etməkdir. Bu, HR-dan işçilərin cari imkanlarını qiymətləndirmək və bacarıqlarının artırılması və ya yenidən ixtisaslaşmaya ehtiyacı olan sahələri müəyyən etmək üçün şöbə rəhbərləri ilə sıx əməkdaşlıq etməyi tələb edir. Məsələn, bir təşkilat yeni bir proqram sistemini qəbul edərsə, HR işçilərin sistemdə səmərəli naviqasiya etməsi üçün lazımı təlim almasını təmin edəcəkdir. Bu proses təkcə texniki təlimləri əhatə etmir, həm də menecerlər üçün liderlik təlimi və ya yeni texnologiyalarla işləyən komandalar üçün ünsiyyət bacarıqları kimi yumşaq bacarıqların inkişafı daxildir. İxtisasların artırılması ilə yanaşı, HR davamlı öyrənmə mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində əsas rol oynayır [6]. Bunun bir hissəsi kimi HR işçi qüvvəsinin xüsusi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış seminarlar, onlayn kurslar, vebinarlar və mentorluq proqramları kimi müxtəlif öyrənmə üsullarını təqdim edə bilər. Bu yanaşma bütün səviyyələrdə çalışanlara dəyişikliklərə uyğunlaşmağa və öz rolları daxilində davamlı olaraq böyüməyə kömək edir. HR, həmçinin keçid zamanı dəstək mexanizmlərinin təmin edilməsinə cavabdehdir. Buraya kouçinq və ya mentorluq təklif etmək, həmyaşıdlara dəstək şəbəkələrini asanlaşdırmaq və ya işçilərə narahatlıqlarını ifadə etməyə və dəyişiklik prosesində istiqamət almağa imkan verən rəylərin yaradılması daxil ola bilər. Təlim və inkişafa diqqət yetirməklə, HR işçilərin güclü və inamlı hiss etmələrini təmin edir ki, bu da dəyişikliyin uğurlu qəbulu və uzunmüddətli təşkilati uğur üçün çox vacibdir.

İnsan resursları performans idarəetmə sistemlərinin təşkilatın yeni istiqaməti və məqsədlərinə uyğunlaşdırılmasını təmin etməklə təşkilati dəyişiklik zamanı performans gözləntilərinin idarə olunmasında mühüm rol oynayır [2]. Təşkilatlar dəyişikliklərə məruz qaldıqca, HR transformasiyanın arzu olunan nəticələrini dəstəkləmək üçün performansın idarə edilməsi çərçivələrini nəzərdən keçirməli və düzəliş etməlidir. Bu proses təşkilatın yeni vizyonunu və strategiyasını əks etdirən aydın, ölçülə bilən məqsədlərin müəyyən edilməsini, işçilərə fərdi töhfələrinin daha geniş təşkilati məqsədlərlə necə uyğunlaşdığını anlamağa kömək etməyi əhatə edir. Bu sahədə HR-nin əsas vəzifələrindən biri həyata keçirilən dəyişiklikləri əks etdirən yeni performans göstəricilərinin yaradılmasıdır. Məsələn, əgər təşkilat daha çox müştəri mərkəzli yanaşmaya keçirsə, HR müştəri xidmətlərini, komanda işini və uyğunlaşma qabiliyyətini vurğulamaq üçün performans qiymətləndirmələrinə yenidən baxa bilər. Performans gözləntilərini aydın şəkildə müəyyən etməklə, HR işçilərin inkişaf edən mühitdə onlardan nə gözlədiyini dəqiq bilmələrini təmin edir. Bu, çaşqınlığı azaltmağa kömək edir və dəyişikliyə qarşı müqaviməti azaldır, çünki işçilər transformasiyada öz rollarını başa düşürlər [5]. HR həm də müsbət davranışları gücləndirərək və yeni şəraitə uyğunlaşma səylərini tanıyaraq dəyişiklik prosesi boyunca işçilərin motivasiyasında əsas rol oynayır. Buna müntəzəm rəylər, tanınma proqramları və işçiləri dəyişikliyi qəbul etməyə, təşkilatın uğuruna töhfə verməyə görə mükafatlandıran həvəsləndirmələr vasitəsilə nail olmaq olar.

Açar sözlər: Təşkilat, təşkilat dəyişiklikləri, insan resursları, insan resurslarının rolu.

Ədəbiyyat

1. Jaffee, D. (2012). *Human Resource Management: A Global Perspective*. New York, Wiley, 510.
2. Koster, F., Moen, P. (2014). *Human Resource Development: A Practical Guide*. New York, Routledge, 310.
3. Noe, R.A. (2020). *Human Resource Management: Gaining a Competitive Advantage*. New York, McGraw-Hill Education, 520.
4. Pfeffer, J. (2021). *The Human Equation: Building Profits by Putting People First*. Boston, Harvard Business School Press, 430.
5. Taneja, S., Gupta, P. (2014). *Human Resource Management in Practice*. New Delhi, Sage Publications, 450.
6. Ulrich, D. (2020). *Human Resource Champions*. Boston, Harvard Business School Press, 410.

AZƏRBAYCANIN DÜNYA BAZARINA İNTEQRASIYASINDA NƏQLİYYAT XƏRCƏLƏRİNİN AZALDILMASI YOLLARI

Əlişir Böyükxanlı

Azərbaycan Texniki Universiteti

alishir.boyukkhani.nm@student.aztu.edu.az

Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə iştirakını artırmaq üçün nəqliyyat və logistik xərclərinin optimallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya bazarına integrasiya prosesində daşımaların effektiv idarə olunması, nəqliyyat marşrutlarının düzgün seçilməsi və infrastrukturun gücləndirilməsi ölkənin iqtisadi potensialına birbaşa təsir göstərir. Xüsusilə, Azərbaycanın tranzit ölkə kimi rolu, yeni infrastruktur layihələri və ticarət yolları bu sahədəki inkişaf imkanlarını daha da genişləndirir.

1. Azərbaycanda nəqliyyat xərclərinin optimallaşdırılması

Nəqliyyat və lojistika xərclərinin əsas komponentləri - Nəqliyyat xərcləri daşımaların növündən və marşrutlardan asılı olaraq dəyişir. Bu xərclərə yanacaq, infrastruktur, gömrük rüsumları və digər əməliyyat xərcləri daxildir. Xərclərin azaldılması üçün əsas strategiyalar bunlardır:

- Daha effektiv və qısa marşrutların seçilməsi;
- Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi;
- İnfrastrukturun yenilənməsi və optimallaşdırılması [2].

Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə tranzit potensialı - Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ölkəni Avropa ilə Asiyanı birləşdirən əsas tranzit dəhlizlərindən birinə çevirir. Xəzər dənizi vasitəsilə Asiya və Avropanı birləşdirən Orta Dəhliz (Middle Corridor) və Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu bu potensialı artırır. Bununla yanaşı, Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə Azərbaycanın logistika imkanları daha da genişlənəcək və nəqliyyat xərclərinin azalmasına töhfə verəcək [3].

2. Xərc azaltma strategiyaları və iqtisadi effektivlik

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi - Blokçeyn texnologiyaları və IoT (Internet of Things) kimi innovasiyalar vasitəsilə logistik əməliyyatların daha şəffaf və səmərəli idarə olunması mümkündür. Məsələn, avtomatik izləmə sistemləri nəqliyyat müddətini qısaldır və gecikmələrin qarşısını alır [4].

Ekoloji cəhətdən dayanıqlı nəqliyyat modellərinin tətbiqi - Yaşıl logistika və alternativ enerji mənbələrindən istifadənin artırılması nəqliyyat xərclərinin azaldılmasına kömək edir. Elektrik və hibrid nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi uzunmüddətli perspektivdə yanacaq xərclərini aşağı salır və ekoloji təsiri minimuma endirir [5].

Regionda yeni infrastruktur layihələrin təsiri - Son illərdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yol və nəqliyyat infrastrukturunun bərpası və inkişafı Azərbaycanın dünya bazarına çıxışını daha da asanlaşdıracaq. Füzuli beynəlxalq hava limanı, yeni dəmir yolu xətləri və magistral yollar Azərbaycanın iqtisadiyyatına böyük töhfə verəcək və ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaradacaq [6].

3. Nəqliyyat xərclərinin azaldılmasının sosial və iqtisadi təsirləri

Ticarət və investisiya axınlarının artması - Nəqliyyat xərclərinin azaldılması Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə və yeni bazarlara çıxışına şərait yaradır. Xərclərin azaldılması ticarət həcmi artırır və xarici investorlar üçün daha cəlbedici mühit yaradır [1].

Rəqabət qabiliyyətinin artırılması - Nəqliyyat infrastrukturunun optimallaşdırılması Azərbaycan məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırır. Azaldılmış logistika xərcləri yerli istehsalçıların məhsullarının daha münasib qiymətlərlə bazara çıxmasına imkan yaradır [2].

Sosial rifahın yaxşılaşdırılması - Səmərəli nəqliyyat sistemlərinin inkişafı iş yerlərinin sayının artmasına və əhəlinin sosial rifahının yüksəlməsinə səbəb olur. Logistika və nəqliyyat sektorunda yaradılan yeni imkanlar iqtisadi artımı dəstəkləyir [3].

Azərbaycanın dünya bazarına integrasiyası prosesində nəqliyyat xərclərinin optimallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha effektiv nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə və infrastrukturun yenilənməsi bu sahədə iqtisadi səmərəliliyi

artıracaq. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən layihələr və Zəngəzur dəhlizinin açılması Azərbaycanın tranzit potensialını gücləndirəcək və beynəlxalq ticarət imkanlarını genişləndirəcək.

Nəqliyyat xərclərinin azaldılması və səmərəliliyinin artırılması istiqamətində görülən tədbirlər Azərbaycanın regional və global ticarət mühitində daha güclü mövqeyə sahib olmasına şərait yaradacaq. Bu strategiyalar ölkənin iqtisadi inkişafına və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə töhfə verəcəkdir.

Açar sözlər: Nəqliyyat xərcləri, logistika, tranzit potensialı, rəqəmsal texnologiyalar, yaşıl logistika, ticarət marşrutları.

Ədəbiyyat

1. World Bank. (2022). Trade and transport facilitation in the Caucasus region.
2. Asian Development Bank. (2021). Logistics performance in emerging markets.
3. AR Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi. (2023). Zəngəzur dəhlizinin regional əhəmiyyəti.
4. European Logistics Association. (2020). Blockchain and digitalization in transport.
5. International Energy Agency. (2022). Sustainable transport and green logistics.
6. AR İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). İşğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialı.

SÜRGÜN DÖVRÜ KRİM-TATAR ƏDƏBİYYATINA QISA NƏZƏR

Türkan Carçıyeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

carciyevaturkan@gmail.com

Krım-tatar ədəbiyyatı 1783-cü ildə Rus imperiyası tərəfindən işğal edilməsi ilə yüz il davam edən zülmət və ziddiyyətli dövr yaşadı. Krım-tatar ədəbiyyatının ən önəmli ziyalılarından biri İ. Qaspiralının 22 aprel 1883-cü ildə “Tərcüman” qəzetini nəşr etdirməsi ilə bu qaranlıq dövr işıqlanmağa başladı. Çox təəssüf ki, 1917-ci il bolşevik inqilabı və 18 may 1944-cü il Böyük Krım sürgünü zamanı ədəbiyyat məhv olma təhlükəsi həddinə çatmışdı [3, s.153]. Sürgün dövründə xeyli sayda əlyazmalar və nəşrlər məhv edilmişdir. Belə ağırlı dövrə Krımda kitabxanalarda olan yaradıcılıq nümunələri dağıdılır və yandırılırdı. Ən acınacaqlısı isə odur ki, Krım tatarcası illərdir yazı dil kimi istifadə olunmurdu. 1944-cü ildən 1957-ci ilə qədər həyatla, yaşamlı bütün əlaqələri qoparılan, mədəniyyətləri, milli mənlilikləri unutturulmağa çalışılan, doğma vətən Krımın adının çəkilməsi cinayət hesab olunan Krım tatarları 1957-ci ildən Stalinin ölümündən sonra nəfəs almağa başladılar. Belə ki, 1 may 1957-ci ildən həftədə iki dəfə çıxan kiçik həcmli “Lenin bayrağı” qəzeti sürgün olunduqları Özbəkistanda Yazıçılar İttifaqının tərkibində Krım tatarları üçün ayrıca şöbənin yaradılmasına icazə verilmişdir [1, s.181]. Bu dövrün nümayəndələrindən Abdurəhim Altanı, Yusuf Bolat, Şamil Ələddin, Abdulla Dərmənci, Əşrəf Şəmişadə, Ziyadin Cavtöbeli, Rahim Tınçerov, Şevki Bektore, Mehmet Sevdilər, Rəşid Murad, Fəttah Hakim və Qafar Bulğanaklı kimi yazıçı və şairlər Krım-türk ədəbiyyatını cana gətirməyə, təbliğ etməyə çalışdılar.

Deportasiya dövründə poeziya əksər ədəbi janrları önləyirdi. Bu dövrə krım-tatar ədəbiyyatının ən görkəmli ziyalılarından olan Əşrəf Şəmişadə 1908-ci ildə Kezlev şəhərində anadan olmuşdur. 1915-cü ildə atası - “Şəm”i təxəllüsü ilə əsərlər yazan Hafiz Əbdürrəhman Əfəndi onu özü ilə İstanbula aparmışdır. Əşrəf Şəmişadə Kezlevdə orta məktəbi bitirdikdən sonra Ağməsciddə “Realni məktəb”ində təhsilini davam etdirmiş, buranı bitirdikdən sonra müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Dövrün bir çox ziyalıları kimi Əşrəf Şəmişadə rejimə görə düşmənçilikdə, millətçilikdə və pantürkçülükdə ittiham olunmuş, Atatürkü böyük bir türk dövləti başçısı kimi tərifləməsini, latın qrafikalı əlifbadan kiril əlifbasına keçidi ruslaşdırma siyasəti hesab etməsini və Bəkir Çobanzadəyə

şeyrlər həsr etməsini cinayət hesab etmişlər. Buna görə görkəmli poeziya nümayəndəsi 1941-ci ildə Krimda iki ay müddətinə həbs olunmuş, bundan sonra Sibirin İrkutsk şəhərinə sürgün edilmişdir.

Kırım türklərinin ən istedadlı şairlərindən biri olan Şəmizadə bir sıra şeyrlərin və əsərlərinin müəllifidir. Ədib U. Şekspirin “On oktyabr gecəsi” faciəsini, A.S. Puşkinin, M.Y. Lermontovun və Nizami Gəncəvinin bəzi əsərlərini rus dilindən ana dilinə çevirmişdir [1, s.187].

Bu dövr Kırım-tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Şevki Bektore hesab edilir. 1888-ildə Ruminiyada Kavlaklar kəndində müəllim ailəsində anadan olmuş Şevki Bektore ilk təhsilini kənddə, Rüşdiyə təhsilini isə Haymana şəhərində aldıqdan sonra təhsilini davam etdirmək üçün İstanbula getmişdir. 1909-cu ildə Kırma gələn ədib Kırım-tatar folklor və etnoqrafiyası ilə yaxından maraqlanır.

Yaradıcılıqda ilk addımlarını gənc yaşlarından atmışdır. 1917-ci ildə “Türk yurdu” adlı məcmuədə “Silem” adlı şeyirini, 1920-ci ildə isə Ağməsciddə “Ergenekon” adlı şeyrlər məcmuəsini nəşr etdirmişdir [2, s.451].

Dövrünün bir çox ədəbiyyat xadimləri kimi Şevki Bektore də KGB-nın adamları tərəfindən həbs edilərək milliyətçiliklə ittiham olunmuş, 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

Beləliklə, sürgün dövrü Kırım-tatar ədəbiyyatının ümumi mənzərəsinə diqqət etdikdə aydın olur ki, bu mərhələdə kırım-tatar ədəbiyyatı tarixinə dair hər hansı fundamental elmi nəşrlərin ortaya çıxmadığını söyləmək mümkündür. Nəzərdən keçirdiyimiz məsələlərə həm də tədqiqatçılar və tarixçilər tərəfindən də lazımınca diqqət yetirilməmişdir. Kırım-tatar xalqının ədəbiyyatı, dili, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi müasir Azərbaycan ədəbi türkoloji ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran aktual problemlərdəndir.

Açar sözlər: Kırım-tatar xalqı, deportasiya, poeziya, rus çarlığı.

Ədəbiyyat

1. Akpınar, Y., Ağca, F. (2018). *Çağdaş Türk Edebiyatları*. Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 245.
2. Kerim, İ., Şevket, M. (1999). Başlangıcından günümüze kadar Türkiye dışındaki türk edebiyatları antolojisi. *Kırım Türk-Tatar Edebiyatı*, 13 cilt. Ankara, Kültür bakanlığı, 600.
3. Sava, I.I. (2018). 18 Mayıs 1944 sürgününden günümüze Kırım Tatarcasının durumu. *Dil ve Edebiyat Araştırmalar Dergisi*, 153-161.

ТЕОРИЯ ПЕРФОРМАТИВНОСТИ И НОВЫЕ ГЕНДЕРНО-НЕЙТРАЛЬНЫЕ ЭВФЕМИЗМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, РУССКОМ И АМЕРИКАНСКОМ ДИСКУРСАХ

Улькер Джавадова

Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

ulkar.javadova@azmiu.edu.az

Современное идеологическое пространство Западного мира, в частности американский дискурс с его постмодернистским подходом всеобъемлющей инклюзивности сделало возможным некое переформатирование гендерной терминологии. На основе этого идеологического новшества произошла частичная деконструкция и переконструирование концепта “гендер” [4, сс.5-16]. Сравнительный анализ реализации концепта “гендер” на материалах различных институциональных субдискурсах локального американского, азербайджанского и русского дискурсов, дает возможность диагностирования уровня интенсивных изменений, произошедших за последний два десятилетия.

Одним из немаловажных факторов, повлиявших на такого рода идеологическую модернизацию (иными словами: идеологическое переименование) концепта “гендер” является теория перформативности. Автор данной теории – известный американский философ Джудит Батлер, будучи сама представителем сексуального меньшинства, ратует за идею

перформативной установки гендерной идентичности. Исходя из данной концепции, язык и коммуникация играют определяющую роль в формировании гендерных стереотипов и установок [1]. По данной логике вещей, исходя от обратного, можно предположить, что, если скорректировать сформировавшиеся в языке и речи гендерные стереотипы и установки, то можно прийти к гендерной нейтральности. Данный подход заложил идейную основу для формирования квир идеологии и соответствующей ему квир терминологии. В американском дискурсе, идеологическая доктрина трансгуманизма, поддерживаемый ведущими либеральными кругами, сделало возможным доминирование данного микро-концепта. Иными словами, в семантической реализации глобального (макро-) концепта “гендер”, американский дискурс презентует себя, как самый продвинутый локальный дискурс, по сравнению с двумя другими вышеупомянутыми (азербайджанским и русским) локальными дискурсами. Американский дискурс, в силу своей лояльности по отношению к данному вопросу, упорядочил и возвел в ранг языковой и речевой нормы условно-нейтральный гендерный язык.

Известно, что, гендерно-нейтральный язык - это язык (термин «язык», здесь используется условно) избегающий вербализации, семантико-маркерной репрезентации гендерных, сексуальных различий [2, сс.113-124]. Данный формат коммуникативной реализации или самореализации охватывает подавляющее большинство американских субдискурсов (политический субдискурс, медиа субдискурс, художественный субдискурс и т.д.). Тогда как в азербайджанском и русском дискурсах, вышеупомянутый микро-концепт занимает периферийное местоположение, а неологизмы, порождённые гендерно-нейтральным языком, не получают ожидаемого “отклика” в институциональных субдискурсах. В русском дискурсе, в частности в медиа и академических субдискурсах используются неологизмы, термины новой гендерной идеологии. Например, такие понятия как: нормативная бинарная концепция телесности, бинарная матрица пола, гендерная дисфория, возрастная инициация (“превращенный пол”), культурная маска пола, бинарная гендерная культура тела [4, сс.5-15] и т.д. чаще всего встречаются в академическом-научном субдискурсе. Неологизмы и термины на подобие: квир идеология, трансгендер, пансексуал, бинарность, третий пол и т.д. достаточно часто используются в медиа субдискурсе, но тем не менее они нельзя сказать, что, данный вокабуляр новой (западной) гендерной идеологии должным образом «освоился» в русских институциональных субдискурсах. В виду отсутствия соответствующей идеологической ниши, вышеперечисленные гендерные понятия не имеют возможности тиражирования. Известно, что, российская государственная идеология не приемлет агитацию квир-сообщества и на основе этого были приняты соответствующие законодательные меры [5]. Данное обстоятельство не может не отразиться на распространении и растиражировании новой гендерной терминологии, так как она, по сути, не является столь актуальной и повсеместной, так её аналоги в Западном мире, в частности в американском дискурсе. В частности, стоит только упомянуть тот факт, что один из наиболее распространённых гендерный неологизмов (эвфемизм понятий трансгендер, бинарная персона и т.д. - альтернативное местоимение “они” не получил распространения ни в одном русском субдискурсе. Напомним что, в последние годы в американском дискурсе как элемент самопрезентации для альтернативной гендерной идентичности, довольно часто используется местоимение they или его аналог s/he [2, с.117].

Если сравнить американские и русские субдискурсы с азербайджанскими институциональными субдискурсами, то можно прийти к выводу о том, что последние имеют большее сходство с русским дискурсом. Так как, в силу азербайджанского менталитета, теория гендерной перформативности, в целом, квир идеология, с их соответствующими понятиями и терминологией не смогли внедриться в вокабуляр азербайджанского дискурса. Также, как и в русском дискурсе, азербайджанский научный дискурс использует новую гендерную терминологию: *neytral cins*, *bioloji cins* - *sosial cins*, *gender statusu*, *cinsin qazanılması*, *öz cinsi mənsubiyyətini təyin etmə imkanları* и т.д. [3, сс.159-161]. Но тем не менее данные понятия и

неологизмы не тиражируются в повседневном субдискурсе и только имеют локальное, ограниченное использование в медиа субдискурсе.

Ключевые слова: Теория перформативности, гендерно-нейтральный язык, азербайджанский, русский и американский дискурсы, неологизмы.

Литература

1. Butler, J. (1999). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York and London: Routledge, 256. <https://selforganizedseminar.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/07/butler-gender-trouble.pdf>
2. Sarrasin, O., Gabriel, U. & Gyga, P. (2012). Sexism and attitudes toward gender-neutral language the case of English, French and German. *Swiss Journal of Psychology*, 71(3), 113-124. <https://core.ac.uk/download/pdf/20662509.pdf>
3. Zərqanayeva, İ. (2018). Genderin ideoloji funksiyası və cəmiyyətdəki sosial-psixoloji təsirləri. *Gender Problemi və Müasir Azərbaycan II Respublika Elmi Konfransının Materialları*. Bakı, 159-162.
4. Воронина, О.А. (2019). Конструирование и деконструкция гендера в современном гуманитарном знании. *Вестник Пермского Университета. Философия. Психология. Социология*, 1, 5-16. <https://cyberleninka.ru/article/n/konstruirovanie-i-dekonstruktsiya-gendera-v-sovremennom-gumanitarnom-znanii>
5. Путин подписал закон о полном запрете пропаганды ЛГБТ. (2022). ТАСС: Новости в России и мире. <https://tass.ru/obschestvo/16506021>

Performativlik nəzəriyyəsi və Azərbaycan, Rus və Amerika diskurslarında yeni gender-neytral evfemizmlər

Məruzədə Azərbaycan, Rus və Amerikan diskurslarında gender konseptinin reallaşmasında iştirak edən gender neytrallıqlı evfemizmlər araşdırılır. Məlum olur ki, müasir gender ideologiyaları gender neytrallığının dildə bərqərar olunmasını təbliğ edir. C. Batlerin performativlik nəzəriyyəsində iddia edilir ki, sabit və dayanıqlı gender fərqliliyi mövcud deyil. Sosial anlamda cins, yəni gender nitq mexanizmlərinin təsiri ilə, qəlibləşmiş (və dildə inikas tapan) gender stereotiplərinə istinad edir. Bu mənada dildəki gender neytrallığını pozan ifadələrin korrektəsi yeni gender yanaşmasını ortaya qoya bilər. Bu yanaşmanı əsas götürən Qərb, o cümlədən Amerikan diskursunda gender neytrallığını təmin edən ifadələrin kütləvi halda tətbiqi tendensiyası müşahidə edilir. Bu tendensiya bəzi məqamlarda Rus və Azərbaycan dillərində müvafiq əks-sədasını tapsa da, bəzi ifadələrə varan təzahür formalarında haqlı olaraq qəbul edilmirlər.

AZƏRBAYCANIN FINTECH SEKTORUNDA RƏQƏMSAL İNAM: MALİYYƏ İSTİFADƏSİ VƏ İNNOVASİYANIN TƏKAN VERİCİSİ KİMİ

Fehruz Cəbrayilov

Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutu

fehruzjabrayilov@gmail.com

Son illərdə FinTech sahəsinin sürətli inkişafı global maliyyə ekosistemində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal ödənişlər, “peer-to-peer” kreditləşmə, blokçeyn və mərkəzsiz maliyyə (DeFi) kimi yeni həllər meydana çıxmışdır [7]. Azərbaycanın FinTech sektoru bu inkişaflardan faydalanmaq üçün yaxşı mövqedədir və bu proses maliyyə inklüzivliyini artırmaqla, xüsusilə də bank xidməti göstərilməyən və ya məhdud şəkildə göstərilən əhali qrupları arasında ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verə bilər. Rəqəmsal inam istifadəçilərin rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin təhlükəsizliyinə, məxfiliyinə və etibarlılığına olan inancını ifadə edir. Əslində, rəqəmsal inam bu transformasiyanın əsas təkanverici amillərindən biridir. Rəqəmsal ödənişlər və

mobil bankçılıq sahəsində əldə edilmiş mühüm nailiyyətlərə baxmayaraq, bir çox Azərbaycan istifadəçisi məlumatların məxfiliyi, kibertəhlükəsizlik və şəffaflıqla bağlı narahatlıqlar səbəbindən bu xidmətlərdən istifadəyə hələ də skeptik yanaşır [3]. Bu məqalə Azərbaycanın FinTech sektorunun mövcud vəziyyətini nəzərdən keçirir, rəqəmsal inamla bağlı mövcud problemləri müzakirə edir və bu problemlərin həlli üçün strategiyaları müəyyənləşdirir.

Rəqəmsal inam, FinTech-in həm qəbulu, həm də uğurlu tətbiqi baxımından global miqyasda ən həlledici amillərdən biri kimi ön plana çıxmışdır. Tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, ümumiyyətlə, inam səviyyəsinin daha aşağı olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu əlaqə - texnologiyanın qəbulunda inamın rolu daha da aktuallaşır. Gefen və digərləri [2] elektron ticarət və rəqəmsal platformalarda inamın mühüm rolunu qeyd edərək, inamın qəbul edilən riskləri azaltıldığını və istifadəçi iştirakını artırdığını bildirirlər. Bu yanaşma FinTech sahəsinə də şamil edilə bilər; burada platformanın təhlükəsizliyinə, məlumat məxfiliyinə və tənzimləyici nəzarətə olan inam birbaşa istifadəçilərin texnologiyaya qəbul etməsinə təsir edir. Əhmədov [1] Azərbaycanda rəqəmsal inamın ən ciddi maneələrindən birinin güclü məlumat mühafizəsi qanunlarının olmaması olduğunu vurğulayır. Buna oxşar olaraq, Quliyev [3] istifadəçilərin şəffaflıq və kibertəhlükəsizlik məsələlərindən narahat olduqlarını bildirir və qeyd edir ki, bu problemlər aşağı rəqəmsal savadlılıq səviyyəsi ilə daha da kəskinləşir. Məmmədov [5] isə bu məsələdə təhsilin roluna toxunaraq bildirir ki, hədəflənmiş rəqəmsal savadlılıq təşəbbüsləri mövcud bilik boşluqlarını doldura və rəqəmsal maliyyə xidmətlərinə inamı artırmağa bilər.

Blokçeyn texnologiyası global səviyyədə maliyyə ekosistemlərində inamı gücləndirən vasitə kimi getdikcə daha çox tanınır. Nakamoto [6] blokçeyni maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün mərkəzləşdirilməmiş və təhlükəsiz bir metod kimi təqdim etmişdir ki, bu da sonrakı dövrlərdə müxtəlif sahələrdəki inam çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün tətbiq edilmişdir. Həsənov [4] blokçeyn texnologiyasının Azərbaycanın FinTech mənzərəsində potensialını vurğulayaraq, şəffaflığı artırmaq və qanundan yayınma hallarının qarşısını almaq üçün onun integrasiyasını təklif edir. Bu genişlənən araşdırma mövzusu rəqəmsal inamın çoxşaxəli təbiətini və FinTech-in qəbulunda mühüm rolunu diqqət mərkəzinə gətirir.

Azərbaycanın FinTech Sektorunda Rəqəmsal İnamin Qarşısında olan Çətinliklər. Azərbaycanın FinTech ekosistemində tələb olunan rəqəmsal inamın qurulması istiqamətində unikal çətinliklər mövcuddur. İlk növbədə, FinTech fəaliyyətlərinin tənzimlənməsində nəzərəcərpacaq dərəcədə boşluqlar müşahidə olunur. Məlumatların qorunması, kibertəhlükəsizlik və istehlakçı hüquqları ilə bağlı əhatəli qanunvericiliyin olmaması həm istifadəçilər, həm də xidmət təminatçıları üçün qeyri-müəyyənliklər yaradır. Əhmədov [1] qeyd edir ki, belə bir tənzimləmənin olmaması rəqəmsal maliyyə platformalarına olan inamı zəiflədir və yeni istifadəçilərin bu xidmətləri qəbul etməsinə çətinləşdirir.

İkincisi, kibertəhlükəsizlik təhdidləri insanlar üçün rəqəmsal inama ciddi risk yaradır. Maliyyə xidmətlərinin getdikcə rəqəmsallaşması ilə kiberhücumlar, məlumatların sızması və şəxsiyyətin oğurluğu halları artmışdır. Güclü kibertəhlükəsizlik tədbirləri və protokollarının olmaması istifadəçilərin narahatlığını daha da artırır, bu xüsusən də rəqəmsal savadlılıq səviyyəsi aşağı olan insanlar arasında müşahidə edilir [3]. Bundan əlavə, əhali səviyyəsində rəqəmsal savadlılığın çatışmazlığı FinTech xidmətlərinin qəbulunda əsas maneələrdən biridir. Əksər istifadəçilər rəqəmsal platformalarda özlərini inamlı hiss etmək üçün zəruri bilik və bacarıqlara malik deyillər. Bu bilik boşluğu təkcə FinTech həllərinin istifadəsini məhdudlaşdırmır, həm də bu həllərin etibarlılığına və təhlükəsizliyinə olan inamı azaldır [5].

Rəqəmsal İnami Artırmaq üçün Strategiyalar. Azərbaycanın FinTech sektorunda rəqəmsal inamı artırmaq üçün nəzərə alınmalı əsas amillərdən biri möhkəm tənzimləyici çərçivənin inkişaf etdirilməsidir. Ümumilikdə, beynəlxalq standartlara, məsələn, GDPR-ə uyğun olan məlumatların qorunması qanunları qəbul edilməlidir. Həmçinin, kibertəhlükəsizlik təcrübələri və istehlakçıların qorunması haqqında aydın rəhbərliklər, sektorda əlavə şəffaflıq və hesabatlılıq təmin edə bilər [1].

Qabaqcıl kibertəhlükəsizlik infrastrukturuna sərmayə qoymaq və riskləri azaltmaq, istifadəçi etimadını möhkəmləndirməkdə çox kömək edəcəkdir. Təhlükəsizliyin inkişaf etmiş tədbirləri

şifrələmə texnologiyaları, çoxfaktorlu autentifikasiya və real vaxtda işləyən saxtakarlıq aşkarlama sistemlərini əhatə edə bilər. Qlobal kibertəhlükəsizlik şirkətləri ilə əməkdaşlıq, kibertəhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı müdafiə hazırlıqlarını inkişaf etdirmək üçün əlavə bacarıq və resursların gətirilməsini təmin edəcəkdir [3]. FinTech istifadəsi sahəsindəki bu bilik boşluğu, rəqəmsal savadlılıq səviyyəsini artıran təhsil təşəbbüsləri ilə aradan qaldırıla bilər. Rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin faydaları və riskləri, habelə ən yaxşı təcrübələr haqqında ictimai məlumatlandırma, ictimai kampaniyalar, seminarlar və təlim proqramları vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bütün bunlar, hökumət və əlaqəli özəl sektor və təhsil müəssisələri arasında tərəfdaşlıqlar vasitəsilə dəstəklənə bilər [5].

Rəqəmsal inam, Azərbaycanda FinTech-in tətbiqi və innovasiyasının əsas stimulyatorudur. Ölkədə tənzimləyici boşluqları aradan qaldırmaq, kibertəhlükəsizlik infrastrukturunu gücləndirmək və rəqəmsal savadlılığı artırmaqla rəqəmsal maliyyə xidmətləri sahəsində təhlükəsiz və etibarlı bir mühit yaradıla bilər. Bu, maliyyə savadlılığını, qəbulunu daha da artıracaq və Azərbaycanın dünya FinTech səhnəsində rəqəbatqabiliyyətini artıracaq. Gələcək tədqiqatlar, bu strategiyaların istifadəçi davranışı və iqtisadi inkişafa olan uzunmüddətli təsirlərini araşdırı bilər.

Açar sözlər: Rəqəmsal inam, FinTech, innovasiya, iqtisadi artım, inam problemləri, çoxsaylı əməkdaşlıq, Azərbaycan, FinTech ekosistemi.

Ədəbiyyat

1. Ahmadov, R. (2021). Data protection and regulatory challenges in Azerbaijan's digital economy. *Journal of Digital Transformation*, 8(2), 45-56.
2. Gefen, D., Karahanna, E. & Straub, D.W. (2003). Trust and TAM in online shopping: An integrated model. *MIS Quarterly*, 27(1), 51-90.
3. Guliyev, A. (2021). Cybersecurity concerns in Azerbaijan's FinTech sector. *Caspian Economic Review*, 12(3), 67-82.
4. Hasanov, E. (2021). Blockchain adoption in Azerbaijan: Opportunities and challenges. *Caucasus Tech Journal*, 15(4), 102-118.
5. Mammadov, N. (2020). The role of digital literacy in enhancing financial inclusion. *Azerbaijan Economic Studies*, 14(1), 33-50.
6. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
7. World Bank. (2022). Global FinTech report. *World Bank Publications*. <https://www.worldbank.org/fintech>

BƏDİİ ÜSLUB KONSEPTİN ESTETİK TƏQDİMİNDƏ ƏSAS VASİTƏ KİMİ (Dəli Kür romanı əsasında)

Əsmər Cəfərli

Sumqayıt Dövlət Universiteti

umudovaasmer@mail.ru

Konsept anlayışı dilçilik və linqvokulturoloji tədqiqatlarda fundamental termin olub, dil, düşüncə və mədəniyyət arasındakı əlaqəni öyrənir. Konsept anlayışı şüurda formalaşan idrak vahidi kimi insanın mental və mədəni bilik sistemini əks etdirir. Konseptlə üslubun əlaqəsi, dilin həm məzmununu, həm də ifadə tərzini təşkil edən iki əsas elementin bir-birini tamamlaması kimi xarakterizə edilə bilər. Bədii mətnlərdə konsept metaforlar, epitetlər və digər bədii təsvir vasitələri ilə ifadə olunur. Konseptin bədii mətnlərdə işlənmə üsulu müəllifin fərdi üslubunu formalaşdıran əsas komponentlərdən biridir.

Konseptin bədii üslub vasitəsilə estetik formaya salınması onun daha təsirli, yadda qalan və emosional olmasını təmin edir. Ədəbiyyatda konseptlərin emosional yüklənməsi (məsələn, metaforlar, təşbehlər) məhz bədii üslub vasitəsilə həyata keçirilir. Yəni, konsept və üslub arasında

əlaqə dilin həm məna, həm də ifadə aspektlərini əhatə edən mürəkkəb bir qarşılıqlı təsir sistemidir. Konseptlər dilin məzmununu müəyyən edirsə, üslub bu məzmunun necə təqdim olunacağını müəyyənləşdirir. Bədii üslub isə konseptin estetik, sosial və mədəni dəyərini formalaşdırır. Konseptlər, həmçinin üslubla birləşərək müəyyən bir müəllifin, dövrün və ya sosial qrupun dilini və düşüncə tərzini əks etdirir. Konseptin üslub vasitəsilə formalaşması, onun mətnin janrına, müəllif dünyagörüşünə və oxucu qavrayışına təsiri bu sahənin müasir dilçilik və humanitar elmlər üçün mühüm tədqiqat istiqaməti olduğunu göstərir.

Bu yanaşma dilçilik, üslubiyyat, mətnşünaslıq sahələrində konseptual təhlilin daha da inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. Müasir dilçilikdə konsept və üslub anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqi, mətnlərarası münasibətlərin, müəllif üslubunun, mədəni semantik kodların daha dərinlən anlaşılmasına kömək edir. Bu, ədəbi tədqiqatlar, tərcümə nəzəriyyəsi və interkultural kommunikasiyada yeni metodoloji yanaşmaların inkişafına imkan yaratması baxımından olduqca aktualdır. Tədqiqat zamanı *təsviri* metod tətbiq edilir. Seçilmiş nümunələr bu metod əsasında təhlil edilir, onların məna dərinliyi, üslubi xüsusiyyətləri və konseptual strukturu izah olunur.

Konsept termininin dilçilik elmində istifadəsi XX əsrin ikinci yarsından etibarən genişlənmişdir. S. Askoldov konsepti ilk dəfə “Konsept və Söz” məqaləsində anlayışın daha geniş və kompleks mənası kimi təqdim etmişdir. E.S. Kubryakova [5, s.89-90] konsepti insan şüurunun idrak proseslərini əks etdirən mental vahidi hesab edərək onu “bilik strukturunun elementi” kimi xarakterizə edir. Y.S. Stepanov [8, s.43] konsepti “mədəniyyət laxtası” adlandıraraq onun dildə və mədəniyyətdə əhəmiyyətli rola malik olduğunu qeyd edir. N.D. Arutyunova, Z.D. Popova və İ.A. Sternin konsepti insan düşüncə sisteminin əsas komponenti kimi qiymətləndirirlər. Rus dilçiliyində İ.A. Tarasovanın, G. İvanov və İ. Annenski, E.V. Kupçikin, A. Qorodnitskinin, O.Q. Zqazinskanın, M. Voloşinin əsərlərində apardıqları təhlillər əsasında konseptin müəllif üslubu ilə sıx əlaqəli olduğu göstərilmişdir. Bu yanaşma, həmçinin N.S. Bolotnova, İ.İ. Babenko, A.A. Vasilyeva kimi tədqiqatçıların M. Tsvetayeva, O. Mandelştam, N. Qumilyov və İ. Brodskinin apardığı araşdırmalarda da əks olunmuşdur. Müasir yanaşmalarda “konsept - mətn - üslub” [7, s.128] üçlüyü üzərində qurulan sistemli yanaşma, konseptin bədii mətnlərdəki spesifik funksiyalarını araşdırmağa və onun məzmun-struktur əlaqələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Üslubi analizdə konsept təkcə həm də müəllifin bədii dünyagörüşünün açar elementi kimi nəzərdən keçirilir. Koqnitiv yanaşmalar çərçivəsində tədqiqatçılar bədii konseptləri təhlil edərək, onların müəllif üslubuna, bədii məndəki semantik sistemə və məna qatlarına təsirini araşdırırlar. Azərbaycan dilçiliyində Ə. Dəmirçizadədən başlayaraq A. Məhərrəmov, Ə. Bağirov, T. Hacıyev, T. Əfəndiyeva, M. Cahangirov, A. Qurbanov, Q. Mustafayeva və başqaları üslubiyyatla bağlı tədqiqatlar aparmış, üslubun nəzəri əsaslarını yaratmışlar. Müxtəlif əsərlərin bədii dilinin araşdırılması üslubiyyatın inkişafına töhfələr vermişdir. Bu baxımdan Ə. Tanrıverdinin ““Dəli Kür” romanının poetik dili” monoqrafiyası, H. Hüseynlinin “Hüseyn Cavidin mənsur dramalarının dil və üslub xüsusiyyətləri”, N. Xudiyevin “Azərbaycan şairi Saib Təbrizinin bədii irsi və ədəbi dili”, E. Abdullayevanın “M.F. Axundzadənin bədii dili” və s. tədqiqatlar əhəmiyyətlidir. İsmayıl Kazımov “Müasir Azərbaycan dili leksikasının koqnitiv və linqvokulturoloji əsasları” məqaləsində zaman, işıq, həyat konseptlərinə aid nümunələr verərək bədii diskursun konseptlərin formalaşmasında mühüm rolu olduğunu vurğulayır. Müəllifin fikrincə, “*dilin lüğət tərkibinin konseptsfera ilə möhkəm əlaqəsi vardır. Yəni dilin lüğət tərkibinin strukturu dünyanın etnodil mənzərəsini əks etdirir, konseptsferadakı informasiyaları müxtəlif sahələr üzrə kodlaşdırır*” [4, s.24]. İsmayıl Kazımovun vurğuladığı kimi, konseptlər çoxqatlı semantik struktura malik olaraq dilin etnodil mənzərəsini formalaşdırır. Konseptlərin çoxobrazlı ifadəsini biz daha çox bədii üslubda görürük. Bədii əsərlərdə konseptlərin metafor, epitet, mübaligə, təzad və ironiya kimi vasitələrlə ifadəsi onların yeni estetik məna çalarlarının formalaşmasına səbəb olur. Bunu əsaslandırmaq üçün bədii əsərlərdə işləkliyi ilə seçilən təbiət və qələbə konseptlərini araşdırdıq.

1. *Təbiət konsepti*. Təbiət konsepti Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “*Yerdə təbii şəraitin (Yerin səthi, bitki aləmi, iqlim) məcmusu, üzvi və qeyri-üzvi aləm, Yerdə insan fəaliyyəti ilə yaradılmamış hər şey, şəhər və ya başqa yaşayış məntəqəsindən kənar yer və ya yerlər (meşə, dağ və çay kimi), xasiyyət, xarakter*” [2, s.282] kimi izah olunur. Bəs bədii üslubda təbiət konsepti necə ifadə

olunur? Bunun üçün İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanından nümunələr seçilmiş və təhlil edilmişdir. Əsərdə təbiət konsepti sadəcə fiziki məkan və ya təbii mühit kimi deyil, həm də insan duyğularına, cəmiyyətin vəziyyətinə, mənəvi dəyərlərə aid metaforik, simvolik mənə daşıyan bir obraz kimi təqdim olunur. Əsərdən seçdiyimiz nümunələri təhlil edərək təbiət konseptinin bədii üslubda hansı çalarlar qazandığını müəyyənləşdirək:

1) Təbiət canlı varlıq kimi təsvir olunur (şəxsləndirilir): *“Həmişə Kür tərəfdən əsən meh də dayanmışdı. Sanki təbiət nəfəsini içəri çəkib susur, çəmən otlarını, kolların yarpaqlarını xışıldadıb, mürgüləyən kəndi oyadacağından ehtiyat edirdi”* [3, s.166]. Təbiət burada canlı bir varlıq kimi nəfəs alır, susur və hətta ehtiyat edir. Müəllifin yaratdığı metaforlarla təbiət yalnız statik bir mənzərə deyil, insanlarla əlaqədə olan dinamik, hissiyyatlı bir obraz kimi təsvir olunur.

2) Təbiət rahatlıq və harmoniya gətirən bir qüvvə kimi təsvir olunur: *“Hardansa uçub gəlmiş bal arıları gah yarpızlara qonur, bir müddət dayanıb nə isə axtarır, sonra da vızıltı ilə havaya qalxıb bənövşə rəngli güllərin başına dolanırdı. Təbiətin bu sakit ahəngi elə bil zümzümə edir və adama layla çalırdı”* [3, s.246]. Bu nümunədə təbiət insanı sakitləşdirən, layla çalan bir ana kimidir. Təbiətin ahəngi insana təsir edir, yeni duyğular oyadır.

3) Təbiət sosial ədalətsizliklərin və bərabərsizliyin fonunda təqdim olunur: *“Bütün insanları Allah yaratmayıbmı? Onlar hamısı təbiətin övladı deyilmi? Bəs bu ayrı-seçkilik nə deməkdir?”* [3, s.114]. Verilmiş nümunədə ritorik suallardan istifadə edərək müəllif təbiəti bəşəriyyətin ortaq və bərabər bir dəyəri kimi təqdim edir. Təbiət hər kəs üçün eyni olsa da, cəmiyyətdə bərabərsizliklər mövcuddur. Təbiət burada sosial ədalətsizliyə qarşı çıxan bir rəmz kimi işlənir. Həmçinin, təbiət ümitsizlik və yoxsulluğun əks etdiricisi kimi təsvir olunur, torpaq insanın yaşaması üçün əsas amil olsa da, bəzi insanlar üçün bu, ağır mübarizə fonunda təqdim olunur: *“Bir parça torpağın həsrətini çəkib qarın dolusu çörək axtaranların halına heç kəs qalmır. Görəsən bu niyə belədir? Axı, deyirlər insanlar bərabərdir. Əgər belədirsə, hamı təbiətin övladıdırsa, nə üçün biri kasıb, o biri varlıdır?”* [3, s.345].

4) Təbiət insan həyatının bir güzgüsüdür: *“Buranın təbiəti şimala bənzəmirdi, nə bəyaz gecələr, nə də uzun sürən yay axşamları var idi. Birdən-birə zil qaranlıq çökür, birdən-birə də dan yerində şəfəqlər oynayırdı”* [3, s.310]. Müəllif bu nümunədə maraqlı təzad yaradır və təbiət anlayışını Göytəpə ilə, buranın hadisələri ilə eyniləşdirir.

Deməli, bədii üslubda təbiət konsepti sadəcə təbii mühit anlamında qalmır, o, insanın daxili aləminin, cəmiyyətin sosial vəziyyətinin, ədalətsizliyin və sakitlik axtarışının rəmzi kimi təqdim edilir, təbiət canlandırılır, duyğularla yüklənir, insan həyatı və taleyi ilə əlaqələndirilir, bəzən isə sosial-mənəvi problemlərin fonunda təsvir olunur. Bu kontekstdə konsept və bədii obraz arasındakı əlaqə xüsusi maraq doğurur. V.V. Vınogradovun *“sözlərdəki obrazlar”* nəzəriyyəsinə əsasən, metaforlar, epitetlər və digər ifadə vasitələri konseptin əsas daşıyıcısı kimi çıxış edir [7, s.129].

Nümunələr təbiətin bədii üslubda yalnız mənzərə deyil, eyni zamanda emosional, fəlsəfi və simvolik mənə daşıyan bir konsept kimi işləndiyini sübut edir.

2. *Qələbə konsepti*: *“Qələbə-qalibiyyət, müharibədə, döyüşdə tam müvəffəqiyyət, bir şey uğrunda mübarizədə əldə edilən müvəffəqiyyət”* deməkdir [1, s.106]. Bədii üslubda qələbə konsepti təkcə müharibə və döyüş kontekstində deyil, həm də insan xarakteri, mənəvi güc, həyatın müxtəlif aspektlərində üstünlük və qələbə qazanmaq anlayışlarında təqdim olunur. Verilmiş nümunələr əsasında qələbə konseptinin bədii üslubda qazandığı incə mənə çalarlarına baxaq:

1) Qələbə təkcə fiziki üstünlük deyil, həm də mənəvi və psixoloji zəfərdir: *“Arvad öz mətanət və alicənablığı ilə onun nəzarində bir daha da böyüdü. Ona elə gəldi ki, anası hər şeyi Allaha, taleyə bağlamaqla özünü sakitləşdirir, sarsıntılara qalib gəlmək üçün mənəvi təskinlik axtarır”* [3, s.214]. Nümunədə qələbə fiziki deyil, daxili güc, dözümlülük və mənəvi mətanət kimi təqdim olunur. Mübarizə fiziki savaş deyil, insanın taleyə, çətinliklərə qarşı göstərdiyi güc ilə ölçülür. *“İşıq isə onu deşir, ordan-burdan süzüb parıldayır. O, tabe olmur, İynə ulduzu boyda da olsa yer tapır, özünə yol açır, kimə isə işıq verir. Maraqlı deyilmi, hə, Aleksey Osipoviç, necə bilirsiniz, nə qalib gələcək, işıq, yoxsa qaranlıq?”* [3, s.314]. Nümunədə İsmayıl Şıxlı çox maraqlı təzad yaradaraq qələbəni işıq və qaranlıq arasında məcazi mübarizənin nəticəsi kimi təsvir etmişdir. Burada qələbə yalnız fiziki güc

deyil, həqiqət, aydınlıq və haqqın zəfər çalması ilə əlaqələndirilir.

2) Qələbə cəsarət kimi təqdim olunur: “*Kürü üzüb o üzə keçməkdə birincilik qazanan, at çapıb xəncər oynatmaqda heç kəsə aman verməyən, yaba, yumruq davasında dəfələrlə qalib gələn Şamxal buradan uzaqlaşmağı qərara aldı*” [3, s.18]. “*Hamı təəccüblə cıdırın qalibinə baxırdı*” [3, s.38]. Nümunədə qələbə yarış kontekstində təqdim olunur, cıdır yarışının qalibi Cahandar ağa cəsarəti, məğrurluğu ilə digər insanlardan seçilir.

3) Qələbə ailə-məişətdə üstünlük kimi təsvir olunur: “*Elə onun evdə qalmağı bəsdir, hələlik qələbə Mələyindir. Mələk qələbəsinə əmin olduğundan, cəld ləyəni götürdü və ərinin üzünə öləri nəzər salıb gülümsündü*” [3, s.153]. Verilmiş cümlədə qələbə bir ailə içindəki üstünlük kimi təqdim olunur. Qadının öz ərinə qarşı kiçik bir üstünlük qazanması da qələbə konseptinə aid oluna bilər. Və ya “*Pakizə döyüşdən qalib çıxdığına fərləndi və bərkdən qəhqəhə çəkdi. Onun səsi qayalarda əks-səda verib meşədə uğuldadı*” [3, s.267] cümləsində qələbə fiziki deyil, yəni Pakizə rəfiqələri ilə zarafatlaşarkən onların sualına cavab vermək istəmir. Onun buna nail olması isə əsərdə mənəvi, emosional qələbə kimi təsvir olunur. “*Pakizə arkyana Əşrafın gözünün içinə baxdı və qələbəsinə əmin olan adamlar kimi dabanı üstə fırlanıb, o biri qızın dalınca yüyürdü*” [3, s.250].

4) Qələbə qürur və üstünlük hissi ilə ifadə olunur: “*Cahandar ağa zəminin kənarına çatanda belini düzəldib dikəldi. Orağı kənara atıb qaliblər kimi qürurla Sərkis kişiyə baxdı*” [3, s.289]. Verilmiş nümunələrdən göründüyü kimi, bədii üslubda qələbə konsepti yalnız müharibə və ya fiziki döyüşlə məhdudlaşmır. O, mənəvi güc, həyatdakı kiçik, böyük uğurlar, insanın öz hisslərinə və taleyinə qalib gəlməsi, gündəlik həyatda qazandığı üstünlüklər, hətta sosial vəziyyətlərdəki zəfərlərlə də əlaqələndirilir.

Əsərdə müəllif üç nöqtə ilə qələbə konseptinə maraqlı estetik çalar qatır. Məsələn: “*Şamxal bu işləri belə qoymaz, - deyər özünə təsəlli verdi. - Harada olsa gəlib çıxacaq. Kimin anasının mələk qaldığını onda görürük...*” [3, s.9]. Nümunədən göründüyü kimi, Zərnigarın qəlbindən keçən, Mələk üzərində arzuladığı qələbəni müəllif sözlərlə, uzun cümlələrlə deyil, üç nöqtə ilə ifadə edir. Bədii əsərlərdə qələbə konseptinin üç nöqtə ilə ifadə olunması, müəllifin məna yükünü dolay yolla oxucunun təxəyyülünə ötürməsinə xidmət edir. Bu, xüsusilə, qəhrəmanların daxili dünyasını, onların arzularını, gözləntilərini oxucuya hiss etdirmək üçün istifadə olunur.

Beləliklə, tədqiqatdan əldə etdiyimiz nəticələr bunlardır:

1. Konsept dilin idrak və mədəniyyət daşıyıcısıdır - Konseptlər yalnız məna vahidləri deyil, həm də insan düşüncə sistemini, mədəni kodlarını formalaşdıran əsas elementlərdir. Bu elementlər üslub vasitəsilə estetika qazanır.

2. Bədii üslub konseptin formalaşmasına təsir edən əsas elementlərdən biri kimi obrazlı düşüncəni, həmçinin, sözün estetik dəyərini müəyyənləşdirir.

3. Konsept və üslub qarşılıqlı inkişafdadır - konseptlər dilin məzmununu formalaşdırdığı kimi, üslub da bu məzmunun estetik, funksional səviyyədə necə təqdim olunacağını müəyyənləşdirir.

Beləliklə, konsept və üslub arasındakı qarşılıqlı təsir dili sadə kommunikasiya vasitəsi olmaqdan çıxarır. Bu təsir dilin estetik, mədəni və koqnitiv bir proses olduğunu göstərir.

Açar sözlər: Konsept, mətn, üslub, dilçilik, bədii.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, III cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2006.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, IV cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2006.
3. Şıxlı, İ. (2005). Seçilmiş əsərləri 2 cildə, II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 400.
4. Kazimov, İ. (2021). Müasir Azərbaycan dili leksikasının koqnitiv və linqvokulturoloji əsasları. *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatın Tədrisi*, 3(269), 10-29.
5. Кубрякова, Е.С., Демьянков, В.З., Панкрац, Ю.Г., Лузина, Л.Г. (1996). Концепт. In *Краткий Словарь Когнитивных Терминов*, 90-92. Москва: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова,
6. Mustafayeva, Q. (2010). *Azərbaycan Dilinin Üslubiyyatı*. Bakı, Elm nəşriyyatı, 388.
7. Романова, Н.Н., Попова, И.А. (2012). Научно-теоретические основы лингвостилистического анализа концепта и его метафорической экспликации в триаде

концепт–текст–стиль. *Известия Юго-Западного Государственного Университета. Серия: Лингвистика и Педагогика*, 2, 128-134.

8. Степанов, Ю.С. (2004). *Константы. Словарь Русской Культуры*. Москва: Школа Языки русской культуры, 824.

UNIVERSAL DİZAYNIN PRİNSİPLƏRİ VƏ TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Günəl Cəfərli

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

gunelmahar@gmail.com

Dizayn layihələndirilməsi istiqamətində müntəzəm olaraq yeni baxışlar və müasir yanaşmalar özünü göstərir. Belə yanaşmalardan və mühüm istiqamətlərdən biri də sözsüz ki, universal dizayndır.

Layihələndirmə zamanı dizayner müyyən prinsiplərə əsaslanır. Bu gün, ümumilikdə, xüsusi adaptasiyaya ehtiyac olmadan mümkün qədər çox istifadə edilə bilən obyektlərin dizaynını təmin edən, “universal dizayn” adlı bir yanaşmaya ehtiyac yaranır. İnsanların dizayn həllərindən maksimum istifadə edə bilməsi üçün nəzəriyyə, prinsiplər və tələblərin işlənməsi universal dizaynın əsas konsepsiyalarından biridir. Universal dizaynın əsas məqsədi harmonik və komfortlu mühitin yaradılmasını təmin etməkdir [1]. Eləcədə əlçatanlıq, rahatlıq, təhlükəsizlik və məlumat məzmununu özündə birləşdirən maneəsiz mühitin yaradılmasını nəzərdə tutulur. Universal dizayn vasitəsilə sərbəst hərəkət, maksimum rahat fəaliyyət və şəxsin fərdi inkişafını uğurlu həyata keçirməsi üçün şərait yaradılır.

“Universal dizayn” termini memar Ronald Meys tərəfindən verilmişdir [2]. Yaşından, qabiliyyətindən və sosial statusundan asılı olmayaraq, bütün insanlar tərəfindən mümkün qədər estetik cəhətdən xoş və rahat istifadə edilə bilən mühitlərin dizayn konsepsiyasını təsvir etmək üçün yaradılmışdır. Konsepsiya daha sonra digər müəlliflər tərəfindən inkişaf etdirilib.

Son dövrlərdə universal dizaynın geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq, mütəxəssislər tərəfindən mövcud həllərin qiymətləndirilməsi və yeni həllərin tətbiq edilməsi üçün əsas prinsiplərin hazırlanması ehtiyacı yaranmışdır. Bu prinsiplər ABŞ, Şimali Karolina Universitetində tərtib edilmişdir [3]. Aşağıda universal dizaynın 7 prinsipi təqdim olunmuşdur və hər biri dizaynın inklüzivliyini və müxtəlif istifadəçi qrupları üçün əlçatanlığını təmin edir:

İstifadədə bərabərlik. Universal dizaynın əsas prinsiplərindən biri, bütün istifadəçilərin eyni şərtlərlə obyektləri və cihazları istifadə etməsini təmin etməkdir. Bu prinsipə əməl edilməsi, heç bir ayrım və ya damğa qoyulmadan, hər kəsin dizayn edilən məhsul və ya məkanı eyni şəkildə istifadə etməsini təmin edir. Məhsulun müxtəlif istifadəçi qrupları üçün əlçatan, təhlükəsiz, cəlbədicə və etibarlı olması zəruridir. Hər bir insanın ehtiyacları və qabiliyyətləri nəzərə alınaraq, dizaynın bu prinsipə uyğun olması, inklüzivliyini artırır.

İstifadədə elastiklik. Universal dizayn, istifadəçilərə müxtəlif qabiliyyətlərə və üstünlüklərə uyğun olaraq elastiklik təqdim etməlidir. Bu, istifadəçilərin məhsul və ya məkanı fərqli şəkildə istifadə etmə imkanı verilməsi ilə təmin edilir. Dizayn, sağ və sol əlli şəxslərin istifadəsini nəzərə almalı və hər bir istifadəçiyə uyğun bir istifadə üsulu təklif etməlidir. İstifadəçilərə, məhsulu diqqətli və dəqiq istifadə etməyə kömək etməli və onların sürətinə uyğunlaşma imkanı təqdim etməlidir.

Sadə və intuitiv başlamaq. Dizayn, bütün istifadəçilər üçün sadə və intuitiv olmalıdır. Bu, onların bilik səviyyəsindən, təcrübəsindən və diqqət qabiliyyətlərindən asılı olmayaraq, məhsulu asanlıqla başa düşmələrini təmin edir. Dizayn, istifadəçinin gözləntiləri və intuisiyası ilə uyğun olmalı, lazımsız çətinliklərdən uzaq durmalıdır. Eyni zamanda, vacib məlumatları təqdim etməli və onları effektiv təkliflər dəstəkləməlidir.

Asan qəbul edilən məlumat. Məlumatın asanlıqla qəbul edilməsi, universal dizaynın əhəmiyyətli prinsiplərindən biridir. Məlumatın vizual, toxunma və şifahi üsullarla asan və aydın şəkildə ötürülməsi təmin edilməlidir. Bu, istifadəçinin fərqli qavrayış xüsusiyyətlərindən və ətraf

mühit şəraitindən asılı olmayaraq, məlumatı asanlıqla əldə etməsinə kömək edir. Vacib məlumatlar başqalarından ayrılmalı və istifadəçilərin başa düşməsinə asanlaşdıracaq şəkildə təqdim olunmalıdır.

Səhvlərin qəbul edilməsi. Universal dizaynda istifadəçilərin səhvlərə qarşı tolerantlıq və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədinə xidmət edən prinsiplər mövcuddur. Dizayn, istifadəçilərin qeyri-iradi hərəkətlərindən irəli gələn riskləri və təhlükələri minimuma endirməli, potensial səhvlər və təhlükəli vəziyyətlər barədə xəbərdarlıq əlamətlərini təqdim etməlidir. Texniki nasazlıqlar və ya zədələnmə hallarında, təhlükəli nəticələrin qarşısını almalı, həmçinin istifadəçilərin qeyri-ixtiyari hərəkətlərini azaltmalıdır.

Az fiziki səy. Universal dizayn, istifadəçinin fiziki səyini minimuma endirmək məqsədi güdür. Dizayn, istifadəçinin minimal fiziki səy sərf etməsini və bədəninin rahat vəziyyətini qoruyub-saxlamağını təmin etməlidir. Təkrarlanan hərəkətləri və uzun müddətli fiziki səy tələb etməməli, istifadəçiyə effektiv və rahat bir təcrübə təqdim etməlidir.

Ölçü və istifadə üçün yer. Universal dizaynın bir başqa mühüm prinsipi, müxtəlif bədən quruluşlarına, boylara, hərəkətilik səviyyələrinə və digər fiziki xüsusiyyətlərə uyğun ölçü və məkanın təmin edilməsidir. Hər bir istifadəçi üçün rahatlıqla giriş və istifadə üçün lazımi ölçü və yer təmin edilməlidir. Bu, həmçinin, köməkçi vasitələr və müşayiət edən şəxslər üçün kifayət qədər yerin təmin olunmasını da nəzərdə tutur. Dizayn, hər bir ziyarətçinin rahatlıqla istifadə etməsi üçün əsas elementlərin görünməsini təmin etməlidir.

Bu prinsiplər, universal dizaynın əsasını təşkil edir və əhatə etdiyi istifadəçi qruplarının müxtəlifliyini nəzərə alaraq, dizaynın inklüzivliyini artırır. Lakin bu prinsiplər əsasında yaradılan həllərin estetik tələblərə cavab verib-vermədiyi və onları necə daha estetik və funksional hala gətirmək mümkün olacağı müzakirələrə açıqdır. Universal dizaynın məqsədi yalnız funksional deyil, həm də estetik baxımdan da istifadəçilər üçün cəlbədicə və uyğun bir mühit yaratmaqdır.

Açar sözlər: Dizayn, universal dizayn, layihələndirmə prinsipləri, əlçatan mühit.

Ədəbiyyat

1. Пантюхина, А.И. (2018). Принципы эстетического проектирования в универсальном дизайне. *Многомерность Общества: Человек в Социальном Взаимодействии*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 53-56.
2. https://research.gsd.harvard.edu/hapi/files/2015/11/HAPI_ResearchBrief_UniversalDesign-112315.pdf?utm_source=chatgpt.com
3. Александровна, С.М., Раифовна, Ш.Э. (2019). Формирование доступной среды в гостиницах для лиц с ограниченными возможностями в Российской Федерации и за рубежом. *Вестник Ассоциации Вузов Туризма и Сервиса*, 2.

VALIDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARLA SOSİAL İŞİN EFFEKTİV TƏŞKİLİ

Ləman Cəfərli

Azərbaycan Universiteti
l.ceferli2003@gmail.com

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar (VHMU) cəmiyyətin ən həssas və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan qruplarından biridir. Dünyada təxminən 220 milyon uşaq (hər 10 uşaqdan biri) valideyn himayəsindən məhrum olub və ya bunu itirmək riski ilə üzləşir [1]. Azərbaycanda isə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sayı son illərdə artmışdır. 2023-cü ildə İnternat müəssisələrində təlim-təربiyə alan, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sayı 1363, 2024-cü ildə isə bu uşaqların sayı 1459 nəfər olub. Onlardan 409 nəfəri valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün internat müəssisələrinə yerləşdiriliblər [2].

VHMU dedikdə, müxtəlif səbəblərdən (hər iki valideynin vəfat etməsi, valideynlik hüquqlarının məhrum edilməsi və ya məhdudlaşdırılması halları, imtina və s.) ailəsindən ayrı düşmüş uşaqlar nəzərdə tutulur [3]. Bu uşaqlar, valideyn himayəsindən məhrum edilmə nəticəsində bir sıra ciddi çətinlik və problemlərlə üzləşirlər. Bunlara emosional və psixoloji çətinliklər, təhlükəsizlik və sağlamlıq problemləri, tibbi yardıma çatmaqda çətinliklər, iqtisadi və maddi məhdudiyyətlər, pis vərdislərə və cinayətkar fəaliyyətlərə meyl, sosial əlaqələrdə çətinliklər, təhsil və iş imkanlarının məhdudluğu, gələcəkdə öz ailələrini qurma məsələsində çətinliklər və digər bir sıra sosial problemlər daxildir.

Bu baxımdan, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla işdə sosial işçilərin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Effektiv sosial iş yanaşmaları bu uşaqların psixososial rifahına və gələcəkdə cəmiyyətə uğurla inteqrasiya olunmasına müsbət təsir göstərir.

Sosial işçilərin rolu və vəzifələri:

Sosial işçilərin peşəkar bacarıqları, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla effektiv sosial işin keyfiyyətində mühüm rol oynayır. Bu bacarıqlara empatiya, hüquqi və etik biliklər, psixoloji və emosional bacarıqlar, komanda ilə işləmə, müdaxilə, qərarvermə, planlaşdırma bacarıqlarını aid edə bilərik.

Sosial işçilər uşaqlara fərdi yanaşma göstərməlidir, çünki hər bir uşaq öz psixoloji və sosial ehtiyaclarına əsasən, müxtəlif dəstək metodlarına ehtiyac duyur.

Psixososial reabilitasiya və təhsil dəstəyi: Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək üçün sosial işçilər, uyğun QHT-lər və sosial iş mərkəzləri ilə əməkdaşlıq edərək, uşaqlara uzunmüddətli psixososial reabilitasiya dəstəyi verməlidirlər. Reabilitasiya prosesində uşaqların təhsil almaları və sosial bacarıqlarının artırılması məqsədilə xüsusi tədbirlər görülməlidir [4].

Foster ailələr və bioloji ailələrdə yerləşdirmə: Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların cəmiyyətdə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün onların foster ailələrdə və ya bioloji ailələrində yerləşdirilməsi vacibdir. Bu prosesdə sosial işçilər, həm ailə üzvləri, həm də uşaqlarla sıx əməkdaşlıq edərək, hər iki tərəfin uyğunlaşmasını və uşağın yeni mühitə inteqrasiyasını təmin edirlər [4].

Valideynlərin sosial vəziyyətinə dəstək: Sosial işçilər, valideynlərinin sosial vəziyyəti aşağı olan ailələrə dəstək verməli, onlara uyğun qayğı və müvafiq resurslarla kömək etməlidirlər. Dövlət tərəfindən təmin edilən bu dəstək, uşaqların yaxşı yaşamaq şəraitinə malik olmaları və sağlam inkişafı üçün əsas şərtədir [4].

Uşaqların adaptasiyasına yardım: Uşaqlar ailələrdə yerləşdirilərkən, sosial işçilər hər iki tərəfi diqqətlə izləyərək, uşağın yeni mühitə uyğunlaşmasını asanlaşdırmalıdırlar. Bu, uşaqların güvənli və dəstəkləyici bir mühitdə inkişaf etmələrini təmin edəcəkdir [4].

Uşaqların hüquqlarının qorunması: Sosial işçilər, bu uşaqların hüquqlarının qorunmasını təmin etmək üçün lazımi tədbirləri görməli və onların sosial vəziyyətlərini yaxşılaşdırma məqsədini güdməlidirlər. Onlar, uşaqların hüquqlarının qorunması və sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması məqsədilə dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edərək, qanunvericilikdən istifadə edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Uşaq Hüquqları haqqında qanunda valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müdafiəsi ilə bağlı xüsusi maddə mövcuddur: Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müdafiəsi onların övladlığa, qəyyumluğa, himayəçiliyə, digər ailəyə verilməsi, bunlar mümkün olmadıqda isə uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrində yerləşdirilməsi üsulu ilə təmin edilir [5].

Uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrində saxlanan valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar tam dövlət təminatındadırlar. Onlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş güzəşt və imtiyazlardan istifadə edirlər [5].

Effektiv sosial işin təşkilində əməkdaşlıq da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla sosial işçilər, səhiyyə xidmətləri, təhsil müəssisələri, dövlət

orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər), psixoloji dəstək təmin edən qurumlar və icma təşkilatları birgə işləməlidir.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların rifahının təmin olunması və vəziyyəti cəmiyyətin gələcəyi üçün vacib məsuliyyətdir. Sosial işin bu sahədəki rolu, onların müsbət gələcəyini formalaşdırmaq, sağlam həyat təmin etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, VHMU, sosial iş, sosial işçilərin rolu, psixo-sosial reabilitasiya, sosial vəziyyət, sosial müdafiə, uşaqların hüquqları, cəmiyyətə inteqrasiya.

Ədəbiyyat

1. <https://www.sos-childrensvillages.org/news/global-report-on-children-at-risk-of-losing-care>
2. <https://azedu.az/news/83252/valideyn-himayesinden-mehrum-olmush-ushaqlarin-sayi-artib-reqemler/>
3. <https://e-qanun.az/framework/3859>
4. <https://socialresearchjournal.az/index.php/2023/10/04/usaq-evlerinin-mezunlari-ile-bagli- aparilan-sosial-siyasetin-empirik-tedqiqi/>
5. <https://e-qanun.az/framework/3292>

CƏNUBİ XƏZƏRİN SAHİLYANI SULARINDA FİTOPLANKTONUN ÜFÜQİ VƏ ŞAQU Lİ YAYILMASI

Nigar Cəfərova, Mahmud Hübətov
Qərbi Kaspi Universiteti

Cənubi Xəzərin sahilyanı sularında fitoplanktona dair tədqiqatlar 2023-cü ilin oktyabr-dekabr, 2024-cü ilin aprel-iyul aylarında müxtəlif kəsiklər üzrə aparılmışdır. Tədqiqat nəticəsində 2023-cü ildə 98 növ, 2024-cü ildə isə 145 növ müəyyən etmişdir. Növlərin rastgəlmə intensivliyinə görə diatom yosunlar dominantlıq edir. Fitoplanktonun üfqi yayılması göstərir ki, əsasən, sahil zonalarında (0 - 10 m) fitoplanktonun gur inkişafı müşahidə olunur [1]. Bu ərazilər dayaz və temperaturu yüksək olur. Fitoplanktonun sahil zonalarında yüksək olması çaylarla bağlıdır. Xüsusən Cənubi Xəzərdə Kür çayının rolu böyükdür. Bu ərazilərdə fitoplanktonun vegetasiyası yüksək olur.

Cədvəl 1. 2023-cü ildə Cənubi Xəzərdə 0-25 m dərinlikdə fitoplanktonun sayı (mln. hüc./m³)

No	QRUPLAR	AYLAR		
		Oktyabr	Noyabr	Dekabr
1	Cyanophyta	24250	16200	250
2	Chrysophyta	30500	18350	500
3	Bacillariophyta	58600	38400	359
4	Euglenophyta	18750	8550	288
5	Dinophyta	9000	7200	302
6	Chlorophyta	21000	18000	108
7	CƏMİ	162100	106700	1807

Cənubi Xəzərin Pirallahı və Şimali Abşeron körfəzi sularında fitoplanktonun gur inkişafı müşahidə olunur. Sumqayıt kəsimində üfqi yayılan növlərin sayı nisbətən aşağıdır. Buna səbəb bu ərazilərdə çirklənmənin yüksək olmasıdır. Sıx kəsində, əsasən, Rhizosolenia calcar-avis, Prorocentrum cordata növləri kütləvi şəkildə inkişaf edir. Bu ərazilərdə diatom yosunlardan Rh. calcar-avis, Prorocentrum cordata rastgəlmə intensivliyinə görə fərqlənirlər [3].

2023-2024-cü illər ərzində tədqiq olunan sahələr üzrə fitoplanktonun şaquli yayılması fərqlidir. Açıq dənizdə Rh. calcar-avis növü 100 m dərinliklərdə müşahidə olunur. Müəyyən olunmuşdur ki, yayın sonlarında fitoplanktonun sayı azalır, dinofitlər üstünlük təşkil edirlər.

Cədvəl 2. 2024-cü ildə Cənubi Xəzərin 0-25 m dərinlikdə fitoplanktonun inkişafı (mln. hüc./m³)

No	QRUPLAR	AYLAR			
		Aprel	May	İyun	İyul
1	Cyanophyta	185300	132250	202300	210250
2	Chrysophyta	118700	128000	142500	164000
3	Bacillariophyta	147500	152500	165250	168350
4	Euglenophyta	98000	118000	124200	130350
5	Dinophyta	119000	145000	174000	180000
6	Chlorophyta	80250	98450	112300	120540
7	CƏMİ	660550	774200	923950	973490

2023-cü ildə Cənubi Xəzərdə fitoplankton orqanizmlərin şaquli yayılmasına dair məlumatlar müvafiq cədvəldə əksini tapmışdır (Cədvəl 1). Cədvəldən göründüyü kimi 25 m-lik dərinlikdə göy-yaşıl yosunların sayı 250-14500 mln. hüc., qızılı yosunların sayı isə 560-30500 mln. hüc. arasında dəyişmişdir. Həmin ilin oktyabr ayında fitoplankton orqanizmlərin sayı 162100 mln. hüc., noyabr ayında 106700 mln. hüc., dekabr ayında isə 1807 mln. hüc., oktyabr ayında isə fitoplankton orqanizmlərin sayı qruplar üzrə 9000-30500 mln. hüc. olmuşdur. Noyabr ayında qruplar üzrə fitoplankton orqanizmlərin sayı dəyişkən olmuşdur. Belə ki, bu ayda orqanizmlərin sayı 7200-38400 mln. hüc., dekabr ayında isə orqanizmlərin sayı 108-560 mln. hüc. arasında dəyişmişdir.

2024-cü ildə isə Cənubi Xəzərin fitoplanktonuna dair aparılan tədqiqatların nəticələri Cədvəl 2-də verilmişdir. Cədvələ görə diatom yosunlardan *Rhizosolenia calcar-avis*, dinofitlərdən isə *Prorocentrum cordata* dominantlıq edirlər. Qış fəslindən fitoplanktonda diatom yosunları üstünlük təşkil edir. Planktonda, həmçinin göy-yaşıl və yaşıl yosunlar da mühüm rol oynayır [1]. Yazda diatom yosunların “çiçəklənməsi” dövründə dənizin üst təbəqəsi fitoplanktonla zəngin olur və onun miqdarı 5-10 m dərinliklərdə yüksək olur. Fitoplanktonun maksimal inkişafı yaz fəslində müşahidə olunur.

Açar sözlər: Fitoplankton, Cənubi Xəzər, yosunların “çiçəklənməsi”.

Ədəbiyyat

1. Ахундова, Н.А. (2001). Систематический состав фитопланктона Южного Каспия. Баку, 47-52.
2. Мəmmədov, Ç.А., Hacıyev, R.Y. & Hacıyev, R.V. (2016). *Akvakulturalar*. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 326-328.
3. Qasımov, Ə.H. (2004). *Xəzər Dənizinin Planktonunun Ekologiyası*. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 33-35.

BƏZİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ İNSAN ALVERİ QURBANLARININ SOSIAL PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Validə Cəfərova

Azərbaycan Universiteti

sharifovavalida@gmail.com

XX əsrin sonlarında Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərində baş verən baş verən siyasi, iqtisadi, sosial deqradasiya Qərbi Avropada insan alverinin yüksələn xətlə inkişafına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda Asiya, Afrika və Latın Amerikasından bu qitəyə xeyli insan miqrasiya etmişdir. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə nə qədər miqrantın insan alverinə məruz qalması haqqında sistemli tədqiqat məlumatı yoxdur. Çünki bu mövzu ilə bağlı həmin dövrlərdə heç bir araşdırılma aparılmamışdır. Hazırkı dövrümüzdə insan alverinin baş verməsi səbəbləri, qurbanların istismar olunduqları sahələr və s. haqqında fikirlər formalaşmışdır. Ancaq bütün bunlar insan alveri haqqında, insan alveri qurbanlarının sayı, istismarçılar, belə istismar vəziyyətindən əldə

edilən gəlirlər haqqında dəqiq məlumat verməyə imkan vermir. Miqrantların qazanc əldə etmək üçün əməyin istismarına məruz qalması labüddür. Belə vəziyyətlər nəzərə alınaraq 86-cı Beynəlxalq Əmək Konfransında (1998-ci il) uşaq əməyinin qarşısını almaq, əməkçilər arasında ayrışdırıcıya son qoymaq, icbari və məcburi əməyin baş verməsinin qarşısını almaq, kollektiv sövdələşmək hüququnun yaranmasına əsas verən Bəyənnamə qəbul edilmişdir. Bu Bəyənnamənin davamı olaraq 2001-ci ildə BMT tərəfindən Məcburi Əməyə Qarşı Mübarizə üzrə Xüsusi Fəaliyyət Proqramı (SAP-FL) fəaliyyətə başlanmışdır. SAP-FL-in fəaliyyət dairəsinə məcburi əməyin tədqiqi, maarifləndirmə tədbirləri, əməyin istismarına qarşı mübarizə aparmaq üçün müxtəlif səviyyələrdə əməkdaşlıq daxildir [5, s.1-4].

Qeyd etmək lazımdır ki, insan alveri qurbanları mikro və makro səviyyədə istismarçı qruplar tərəfindən qeyri-qanuni yollarla istismar olunur. Nəqliyyat, rabitə əlaqələrinin yaxşı səviyyədə olması, urbanizasiyanın artması, səyahət məkanlarının genişliyi mikro səviyyəli insan alveri cinayətlərinin artmasına imkan verir. İnkişaf etmiş ölkələr təhlükəli, çətin, çirkli işlərdə immiqrant əməyindən istifadə edirlər. Miqrantların əməyindən sui-istifadə, zorakılıq nəticəsində aldıkları psixoloji, mənəvi, fiziki zərblər onların sağlamlığına, psixologiyasına zərər verir, bəzən yolxucu xəstəliklərin daşıyıcısına çevirir [1, s.158-161]. Miqrasiya etdikləri ölkənin dilini bilməyən, qanunvericilikdən xəbəri olmayan, gündəlik tələbatları (qida, yaşayış yeri, geyim və s.) ödənməyən insanlar haqsızlığa məruz qalırlar. Bu kimi səbəblər insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində dövlətlər arasında anlaşmanı, əməkdaşlığı artırmağa sövq edir. Bu baxımdan BMqT-nin fəaliyyətinin genişləndirilməsi zəruridir [1, s.200-201]. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının nümayəndələri müxtəlif statistik metodlardan istifadə edərək qurbanların sayını, onların əməyindən istifadə nəticəsində əldə edilmiş gəlirləri müəyyən etmək üçün araşdırma aparmışlar. Araşdırmaların nəticəsində məlum olmuşdur ki, əməyin istismarından 31 milyard gəlirin əldə edilmişdir. 28 milyard ancaq cinsi istismardan əldə edildiyi güman edilir [6, s.17-20].

2011-ci ildə Avropa İttifaqına üzv ölkələr insan alveri sosial probleminin aradan qaldırılması, problemə qarşı mübarizə, qurbanların hüquqlarının müdafiəsi üzrə direktiv haqqında razılıq imzalamışdılar. Direktivdə Aİ üzvlərinin insan alveri probleminə qarşı mübarizə tədbirlərində məcburi dilənçiliyin, insan orqanlarının istismarının qarşısının alınması məqsədilə minimum standartları müəyyən edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, QHT-ları öz növbəsində Avropa ölkələrində insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində fəaliyyət göstərirlər. Almaniyada fəaliyyət göstərən QHT şəbəkəsi (KOK) 1999-cu ildən fəaliyyət göstərir. Miqrant qadınların hüquqları, zorakılığa məruz qalan insan alveri qurbanlarının hüquqlarının müdafiə sahəsində nəinki Almaniyada, hətta Avropada özünü təsdiq etmiş şəbəkələşmə modeli kimi vahid koordinasiya şəbəkəsidir. KOK-un əsas məqsədi insan alveri qurbanlarına hüquqi yardımı gücləndirmək, qurbanların hüquqlarının təmin olunmasına nail olmaqdır [2, s.25-27]. Böyük Britaniyada insan alveri qurbanlarına qarşı mübarizənin aparılması ATƏT tərəfindən hazırlanmış modelə əsaslanmışdır. Bura Milli İstiqamətləndirmə Mexanizmi, Miqrant Yardımı və Maarifləndirmə Alyansı tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər daxildir. 2017-2021-ci illərdə İngiltərənin Edinburq Universitetində ölkədə insan alverinə qarşı aparılan tədbirlərin tənqidi araşdırılması həyata keçirilmişdir. MİM İngiltərədə insan alverindən əziyyət çəkmiş potensial qurbanları müəyyən etmək və reabilitasiya etmək üçün tədbirləri əhatə edir. Vətəndaşın insan alverinə məruz qalması müəyyən edildikdə mütəxəssislər tərəfindən MİM-ə yönləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Vahid Səlahiyyətli Qurum tərəfindən beş gün ərzində qurban haqqında qərar qəbul edilir. İngiltərə, Uels və Şimali İrlandiyada 45 gün, Şotlandiyada 90 gün müddətində qurbanların statusu ilə bağlı qərar qəbul edilir. Bu müddət İnsan Alverinə Qarşı Fəaliyyət haqqında Konvensiyada qurbanların sağalma və düşünmə müddəti üçün nəzərdə tutulmuş vaxtdan (30 gün) çoxdur. Qurbanlara göstərilən dəstək müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir. Ancaq burada qurbanların ehtiyacları ödənmir. QHT-lar arasında əməkdaşlığın zəif olması, aşağı keyfiyyət miqrantlara məşğulluq, yaşayış və rifah vəziyyətini yaratmağa əngəl olur [7].

Hollandiyada insan alveri qurbanları ilə Sığınacaq Axtaranların Qəbulu Agentliyi iş aparır. Qurbanlar yaşayış xərcləri ilə, tibbi, hüquqi yardımla, üç ay ərzində aylıq müavinətlə təmin edirlər.

Ancaq qurbanlar insan alverçilərini təqib edən orqanlarla əməkdaşlıq etmədikdə bu yardımdan istifadə edə bilməzlər [3, s.312].

Danimarka hökumətinin insan alveri qurbanları ilə iş sahəsində koordinasiya və sektorlar arasında əməkdaşlığı yüksək səviyyədə təşkil olunmuşdur. Yeni qəbul edilmiş Fəaliyyət Planı özündən əvvəlki fəaliyyət planlarında əldə edilən müsbət təcrübəni özündə əks etdirir. Bura insan alverçilərinin müəyyən olunması, qurbanlara sosial dəstəyin artırılması, vətəndaşların bu problem haqqında məlumatlılığının artırılması, beynəlxalq sahədə əməkdaşlığın artırılması daxildir. Qurbanların ehtiyac olduqda 30 gündən 100 günə kimi ölkədə qalması təmin edilir. Hüquqi, tibbi, psixoloji yardım, sosial-pedaqoji dəstək, doğma ölkələrinə repatriasiya təşkil edilir [4, s.18-19].

Qərb ölkələrində insan alveri sosial problemini aradan qaldırmaq sahəsində müxtəlif dövlətlərdə aparılan fəaliyyətlərin ümumiləşdirilməsindən belə nəticəyə gəlmək olur ki:

1. Qərb dövlətləri insan alveri qurbanları ilə aparılan iş zamanı müxtəlif beynəlxalq razılaşmalara: ATƏT-in Palermo Protokolu, İnsan Alverinə Qarşı Avropa Konvensiyası, BƏT-nin Məcburu Əməyə Qarşı Mübarizə üzrə Xüsusi Fəaliyyət Proqramı, Zorakılıq Cinayəti Qurbanlarına Təminat üzrə Avropa Konvensiyası, Beynəlxalq Reabilitasiya Şurasının qərarlarına və s. əsaslanır.

2. Əksər qərb dövlətləri insan alveri qurbanlarının kompensasiya hüquqlarını təsdiqləyir. Avropa Şurası insan alveri qurbanlarının vətəndaşlığından asılı olmayaraq reabilitasiyaya, kompensasiyaya cəlb olunması sahəsində dövlətləri əməkdaşlığa çağırır. Avropa ölkələrində QHT-lərin qurbanlarla iş sahəsində müsbət nəticələr əldə etməsi məlumdur. Təkcə QHT-lər deyil, dövlət sosial xidmət müəssisələri, ictimai birliklər, vətəndaş cəmiyyəti üzvləri ilə əməkdaşlıq şəraitində, əlaqələndirilmiş surətdə həyata keçirilir. QHT-lər və dövlət orqanları vasitəsilə vətəndaşların insan alveri haqqında maarifləndirilməsinə, beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığa səy göstərilir. Bu sahədə qərb dövlətlərinin qanunvericiliyi bir sıra ümumi cəhətlərə malikdir. Bu ATƏT-in Palermo Protokolundan irəli gəlir.

3. Xarici ölkələrdə insan alveri qurbanlarının sığınacaqlarda qalma müddətləri, reabilitasiyanın səviyyəsi, kompensasiyanın məbləği ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Çünki, insan alveri qurbanlarının reabilitasiyasına daxil olan xidmətlər dövlət büdcəsi tərəfindən maliyyələşdirilən qurumlar tərəfindən həyata keçirilir. Deməli, iqtisadi inkişafın səviyyəsi insan alveri qurbanlarının problemlərinin həllinə təsir edir.

Açar sözlər: Zorakılıq, qeyri-qanuni, yolxucu xəstəliklər, koordinasiya, mikro və makro səviyyələr.

Ədəbiyyat

1. Adıgüzel, Y. (2016). *Göç Sosyolojisi*. Ankara: Basım, 237.
2. Матвеев, Р.Ф. (2013). Неправительственные организации, иностранные агенты и всемирное правительство. Москва: Юридический институт МИИТа, 101.
3. ООН (2008). Сборник методических пособий по вопросам борьбы с торговлей людьми. Нью-Йорк, 562.
4. ООН (2008). Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, 164.
5. Van Liemt, G. (2004). *Human Trafficking in Europe: An Economic Perspective*. Geneva.
6. Follmar-Otto, P., Rabe, H. (2009). *Human Trafficking in Germany: Strengthening Victim's Human Rights*, 96. DEU.
7. <https://www.iriss.org.uk/resources/insights/addressing-trauma-human-trafficking-victims-uk>

МОЛОДЕЖЬ КАК РАСПРОСТРАНИТЕЛЬ КУЛЬТУРЫ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ

Чжан Цзя

Бакинский Государственный Университет

1872217123@qq.com

В современную цифровую эпоху исследования культурной коммуникации имеют очень важное практическое значение. Человечество вступило в качественно новую фазу развития, где ведущими компонентами культуры стали знания, информация, коммуникативные технологии [3]. В условиях быстрого развития социальных сетей молодежь играет жизненно важную роль в качестве культурных коммуникаторов. Они являются не только опытными пользователями цифровых технологий, но также создателями и распространителями культурного контента. Под влиянием волны цифровизации скорость и широта распространения информации достигли беспрецедентного уровня, предоставляя молодым людям широкую платформу для передачи культуры более инновационным и разнообразным способом. Роль культуры в формировании нравственности и социально значимой позиции молодежи несомненна, поскольку именно культура составляет ценностно-смысловую базу национальной самоидентификации каждого человека [1].

Прежде всего, молодежь является одной из наиболее активных групп в эпоху цифровых технологий. Будучи новой силой в обществе, молодые люди полны жизненной энергии и непредвзяты. У них есть смелость пробовать что-то новое, и они умеют принимать и распространять разнообразные культуры. Интернет становится творческой лабораторией, в которой молодые пользователи пробуют и учатся искусству презентации себя внешнему миру, в пространстве, которое кажется более безопасным, чем оно есть на самом деле [2]. Они знакомы и умеют использовать новые коммуникационные инструменты, такие как различные социальные сети и платформы для коротких видео. Они могут быстро зафиксировать «горячие точки» в социальных сетях и представить публике культурный контент в более яркой и интересной форме. Этот метод общения не только разрушает ограничения времени и пространства, но и значительно повышает интерактивность и участие культуры, делая культурное общение ближе к жизни людей.

Во-вторых, молодые люди играют роль моста и связующего звена в распространении культуры. Они являются одновременно наследниками традиционной культуры и новаторами современной культуры. Глубоко изучая сущность традиционной культуры и сочетая ее с современной эстетикой и выражениями, молодые люди могут представить традиционную культуру молодому поколению в новом свете, стимулируя их чувство культурной самобытности и гордости. В то же время молодые люди также могут активно знакомить и учиться на выдающихся культурных достижениях других стран, способствовать культурному обмену и интеграции, а также способствовать разнообразию и процветанию мировой культуры.

Однако молодые люди также сталкиваются со многими проблемами в культурной коммуникации в эпоху цифровых технологий. С одной стороны, культурная фрагментация, вызванная информационным взрывом, становится все более серьезной. Молодым людям необходимо научиться фильтровать ценный контент из массивной информации, чтобы не поддаваться влиянию вульгарной и негативной информации. С другой стороны, быстрое развитие цифровых технологий также привело к возникновению таких проблем, как защита авторских прав и информационная безопасность. Молодым людям необходимо повышать свою правовую осведомленность, уважать права интеллектуальной собственности других людей и обеспечивать законность и безопасность культурного общения.

Как известно, самой креативной частью населения принято считать молодежь, которая способна полностью отдаваться идее. Данная группа населения стоит на стороне прогресса,

с легкостью вос- принимает технические новинки и имеет большую степень готовности брать на себя риски [4]. Таким образом, будучи распространителями культуры в эпоху цифровых технологий, молодежь имеет уникальные преимущества и играет важную роль. Им следует в полной мере использовать свои технологические преимущества и инновационный дух для активного продвижения культурного наследия и инновационного развития. В то же время они также должны взять на себя соответствующие обязанности и ответственность и внести вклад в создание более разнообразной, инклюзивной и гармоничной культурной экологии.

Ключевые слова: Молодежь, культура, цифровая эпоха, технология, социальные сети.

Литература

1. Антипкина, Е.Н. (2019). Проблема трансляции культурных ценностей в современном медиапространстве. *Наследие Веков*, 4(20), 80-86.
2. Годик, Ю.О. (2011). Цифровое поколение и новые медиа. *Медиаэкон*, 2, 9.
3. Зеленина, Е.В., Порецкая, Т.Ю. (2018). Социальные и культурные ценностные ориентации молодежной печати. *Вестник Волжского Университета им. ВН Татищевой*, 1(4), 180-192.
4. Мурзагалина, Г.М. (2019). Особенности молодежной предпринимательской культуры: формирование и распространение. *Инновации и Инвестиции*, 8, 230-233.

Gənclər digital dövrdə mədəniyyətin paylayıcıları kimi

Rəqəmsal dövrdə gənclər mədəniyyəti yayanlar kimi mühüm rol oynayırlar. Onlar təkcə ənənəvi mədəniyyətin varisliyi missiyasını daşıyır, həm də mədəniyyətin yayılması yolunda yeniliklər etmək üçün müasir elmi və texnoloji vasitələrdən istifadə edirlər ki, ənənəvi mədəniyyət müasir cəmiyyətdə yeni canlılıqla parlaya bilsin. Onlar həm də dünya mədəniyyətinin təbliğatçılarıdır, mədəni mübadiləni və inteqrasiyanı təşviq edirlər. Bununla belə, bugünkü informasiya partlayışında gənclər informasiyanı identifikasiya etməyi, mədəniyyətin yayılmasının legitimliyini və təhlükəsizliyini təmin etməyi, harmonik mədəni ekologiya qurmağı öyrənməlidirlər.

AZƏRBAYCANDA MƏŞĞULLUQ STRUKTURUNUN TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ (2010-2023)

Nurxan Daşdəmirov

Azərbaycan Universiteti

nurxan20011297@gmail.com

İqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən biri məşğulluğun dinamikasıdır. Məşğulluğun səviyyəsi iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrində yaranan iş imkanlarını, əmək bazarının vəziyyətini və ölkədə sosial rifahın səviyyəsini əks etdirir. İşçi qüvvəsinin paylanması iqtisadiyyatda baş verən struktur dəyişikliklərini və prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [2].

Azərbaycanda son illər iqtisadi diversifikasiya prosesləri, texnoloji yeniliklər və qlobal iqtisadi dəyişikliklər məşğulluq səviyyəsinə və sektorlar üzrə işçi qüvvəsinin bölgüsünə təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, 2010-2023-cü illər ərzində məşğul əhəlinin dəyişmə dinamikasını və əsas meyilləri təhlil etmək, iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif istiqamətlərində baş verən dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək əhəmiyyətlidir.

Cədvəl 1-də 2010-2023-cü illər ərzində məşğul əhəlinin sayı və onun müxtəlif iqtisadi fəaliyyətlər üzrə paylanmasını əks olunmuşdur [1].

Cədvəl 1. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin sayı (min nəfər) (ilin sonuna)

İqtisadi fəaliyyət növləri	2010	2015	2019	2020	2021	2022	2023
İqtisadiyyat üzrə - cəmi	4329.1	4671.6	4785.6	4721.2	4831.1	4901.1	4963.3
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	1655.0	1698.4	1720.4	1696.5	1732.9	1753.1	1777.4
Mədənçıxarma sənayesi	41.5	39.1	40.3	40.1	39.4	39.3	39.7
Emal sənayesi	208.9	229.8	259.5	255.3	266.0	276.3	285.0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	30.6	27.1	30.5	28.3	27.2	27.9	29.1
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	25.2	25.4	30.2	29.9	32.7	33.6	34.6
Tikinti	287.5	336.4	363.6	358.0	373.9	379.7	388.6
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	626.7	693.7	699.4	682.3	695.2	702.2	707.2
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	179.1	197.1	198.6	195.6	199.7	199.8	202.7
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	46.9	61.5	77.5	65.5	76.9	87.9	95.1
İnformasiya və rabitə	55.8	60.3	60.3	58.6	59.6	60.2	59.5
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	24.4	33.0	28.0	28.9	31.9	35.1	37.2
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	69.6	89.7	87.5	84.4	85.2	85.8	84.9
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	45.6	59.6	62.4	61.1	61.6	62.9	66.7
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	46.5	55.2	70.4	90.3	94.9	97.1	96.8
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat	279.1	287.3	242.6	238.1	236.7	234.9	230.5
Təhsil	349.8	373.5	370.6	369.9	373.8	375.5	376.1
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	170.3	180.8	188.2	187.1	186.3	188.7	189.7
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	59.6	69.6	66.6	63.1	64.3	65.2	65.4
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	127.0	154.1	189.0	188.2	192.9	195.9	197.1

Cədvəldən göründüyü kimi, 2010-cu ildə ümumi məşğul əhali sayı 4329.1 min nəfər olduğu halda, 2023-cü ildə bu göstərici 4963.3 min nəfərə çatmışdır. Bu, təxminən 634.2 min nəfərlik, yəni 14.7%-lik bir artımı göstərir. Ən böyük artım 2021-2023-cü illərdə müşahidə olunur. 2021-ci ildə 4831.1 min nəfər olan məşğul əhali, 2023-cü ildə 4963.3 min nəfərə çatıb. Bu, cəmi iki il ərzində 2.7%-lik bir artıma bərabərdir. Məşğulluğun sektorlara görə dəyişməsi fərqli dinamikalarla xarakterizə olunur. 2010-cu ildə 1650.5 min nəfər olan məşğulluq 2023-cü ildə 1777.4 min nəfərə qədər yüksəlmişdir. Bu, 7.7%-lik artım deməkdir. Bununla belə, 2019-cu ildə 1698.4 min nəfərə qədər azalma olub, lakin sonrakı illərdə yenidən yüksəlmişdir. Müəyyən sahələrdə məşğulluq azalma meyli nümayiş etdirir. 2010-cu ildə 41.5 min nəfər olan məşğulluq, 2023-cü ildə 33.7 min nəfərə düşmüşdür. Bu, 18.8%-lik bir azalma deməkdir və sektorun işçi tələbatının azaldığını göstərir. Ən böyük azalma 2015-ci ildə qeydə alınmışdır - 29.1 min nəfər. 2010-cu ildə 208.9 min nəfər məşğul olduğu halda, 2023-cü ildə bu rəqəm 237.7 min nəfərə yüksəlmişdir. Ümumi 13.8%-lik artım müşahidə edilir, lakin 2015-ci ildə 189.1 min nəfərə düşməsi sektorda müəyyən çətinliklərin olduğunu göstərir.

Məşğulluğun azalması müşahidə olunan digər sahələrdən biri də tikinti sektorudur. 2010-cu ildə 285.7 min nəfər olduğu halda, 2023-cü ildə bu göstərici 271.3 min nəfərə enmişdir. Bu, 5.1%-lik azalma deməkdir və sektorun məşğulluq baxımından bir qədər daraldığını göstərir.

Əhəmiyyətli artım müşahidə olunan sahələrdən biri ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sektorudur. 2010-cu ildə 626.7 min nəfər olduğu halda, 2023-cü ildə 793.4 min nəfərə çatmışdır. Bu, 26.6%-lik bir artımı göstərir və sektorun məşğulluq baxımından ən dinamik sahələrdən biri olduğunu sübut edir. Ən böyük sıçrayış isə 2019-cu ildən sonra müşahidə olunur.

Turizm və iaşə sektorunda da artım dinamikası müşahidə olunur. 2010-cu ildə 49.8 min nəfər olan məşğul əhali, 2023-cü ildə 84.6 min nəfərə yüksəlmişdir. Bu, 69.9%-lik bir artımdır və sektorun inkişaf etdiyini, xüsusilə şəhər turizmi və iaşə obyektlərinin genişləndiyini göstərir [3].

Maliyyə və sığorta sektorunda da artım müşahidə olunur. 2010-cu ildə 24.4 min nəfər olduğu halda, 2023-cü ildə bu göstərici 33.2 min nəfərə yüksəlmişdir. Bu, 36.1%-lik artımı ifadə edir və bankçılıq, sığorta xidmətlərinin genişlənməsi ilə əlaqələndirilə bilər.

Dövlət idarəçiliyi və müdafiə sahəsində məşğulluq nisbətən stabil qalmışdır. 2010-cu ildə 240.9 min nəfər, 2023-cü ildə isə 236.7 min nəfər olmuşdur. Burada 1.7%-lik cüzi azalma müşahidə edilir ki, bu da sektorun stabil məşğulluq səviyyəsini qoruduğunu göstərir.

Ümumilikdə, 2010-2023-cü illər ərzində məşğulluq 14.7% artmışdır. Bəzi sahələrdə məşğulluq sürətlə artdığı halda, digərlərində azalmalar qeydə alınmışdır. Ən yüksək artım turizm və iaşə (69.9%), ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri (26.6%), maliyyə və sığorta (36.1%) sahələrində müşahidə edilir. Ən çox azalma isə müəyyən sənaye sahələrində (18.8%) və tikinti sektorunda (5.1%) qeydə alınıb.

Bu statistik göstəricilər Azərbaycanda iqtisadi strukturun dəyişdiyini, bəzi sahələrin sürətlə inkişaf etdiyini, digərlərinin isə daraldığını göstərir. Xidmət sektoru əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmiş, bəzi ənənəvi sahələrdə isə müəyyən enişlər müşahidə olunmuşdur. Bu tendensiyalar ölkənin gələcək əmək bazarına təsir edəcək əsas faktorlar kimi qiymətləndirilə bilər.

Aparılmış təhlil əsasında bir sıra təkliflər irəli sürmək mümkündür. Məşğulluğun artım dinamikasının davamlı olması üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində balanslı inkişaf təmin edilməlidir. İş yerlərinin qorunması və yeni imkanların yaradılması üçün texnologiyaların tətbiqi və müasir innovasiyaların stimullaşdırılması vacibdir [4]. Səmərəliliyin artırılması məqsədilə mövcud resurslardan daha effektiv istifadə edilməli, rəqəbat qabiliyyəti artırılmalıdır.

Məşğulluğun azalmasının müşahidə edildiyi istiqamətlərdə problemlərin həlli üçün sistemli yanaşmalar tətbiq olunmalıdır. İşçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinin artırılması və əmək bazarının dəyişən tələblərinə uyğunlaşma qabiliyyətinin gücləndirilməsi zəruridir. Təhsil və təlim proqramları əmək bazarının real ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır ki, bu da uzunmüddətli dövrdə məşğulluq səviyyəsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Yeni investisiyaların cəlb edilməsi və iqtisadi fəallığın artırılması üçün sahibkarlıq mühiti daha da yaxşılaşdırılmalıdır. Məşğulluq üçün perspektivli sahələrin inkişaf etdirilməsinə görə dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı gücləndirilməlidir [5]. Rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırmanın geniş tətbiqi iş yerlərinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, yeni məşğulluq sahələrinin formalaşmasına da töhfə verə bilər. Məşğulluğun artırılması və iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsi üçün struktur islahatları davam etdirilməli, iqtisadiyyatın dəyişən tələblərinə uyğun strategiyalar hazırlanmalıdır. Əmək bazarının tələbləri və inkişaf tendensiyaları nəzərə alınaraq, müxtəlif sahələrdə yeni iş imkanlarının yaradılması üçün addımlar atılmalıdır. İqtisadi inkişafın davamlı olması və məşğulluğun artım tempinin qorunması üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Açar sözlər: Məşğulluq, iqtisadi dinamika, işçi qüvvəsi, inkişaf tendensiyaları, əmək bazarı

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan Respublikasında məşğulluq və əmək bazarı: Statistik göstəricilər.
2. Əliyev, İ. (2020). Azərbaycan iqtisadiyyatı: İnkişaf meyilləri və perspektivlər. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Dünya Bankı. (2022). Azərbaycan: Əmək bazarı və məşğulluq siyasəti üzrə təhlil. Vaşinqton.
4. Əhmədov, R. (2019). *İqtisadi İslahatlar və Əmək Bazarında Dəyişikliklər*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
5. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO). Qlobal məşğulluq trendləri və Azərbaycan üzrə hesabatlar. Cenevrə.

AZƏRBAYCANDA YÜNGÜL SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN PERSPEKTİV İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Aygül Dəmirova

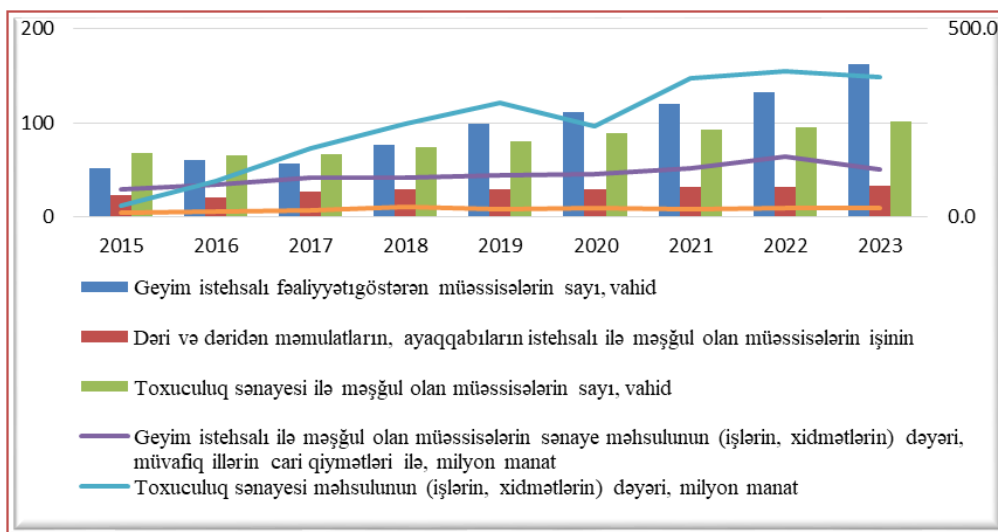
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

ayguldemirova020@gmail.com

Müasir qlobal dünyada ölkə iqtisadiyyatının genişləndirilmiş sənaye strukturunun qlobal rəqabət üçün əhəmiyyəti azdır. Hər bir ölkənin beynəlxalq arenada uğur qazanması üçün yalnız öz şəxsiz ixracat liderləri olmalıdır. Lakin iqtisadi təhlükəsizlikdən, ölkə əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılması, bütün sahələrə, xüsusən də insanların rahatlığı ilə birbaşa bağlı olan sahələrin inkişafı tələb olunur [1]. Bu baxımdan, ölkəmizdə sistemli şəkildə az maliyyələşdirilən yüngül istehsal sahələri ön plana çıxır. 1990-cı ildə ümumi sənayedə yüngül sənayenin payı 19,5%, emal sənayesində isə 21,7% olduğu halda, 2023-cü il üzrə azalaraq ümumi sənayedə yüngül sənayenin payı 0,78%, emal sənayesində isə 2,84% olmuşdur [6]. Azərbaycanda yüngül sənayenin inkişafı bir sıra problemlərlə çətinləşir. Bu problemlər aşağıdakıları aid etmək olar:

- Xammal bazasının idxal materiallarından güclü asılılığı. Belə ki, pambıq parça istehsalı üçün xammalın böyük əksəriyyəti hazırda xaricdən gətirilir;
- Avadanlıqların və əsas vəsaitlərin fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlməsi. İstehsal güclərindən istifadə dərəcəsi 80% faizdən azdır.
- İdxalın və saxta məhsulların əhəmiyyətli payının çox olması.
- Bank kreditlərinə çıxışda çətinliklərin olması. Buraya girov üzrə uçot dərəcəsinin artırılması, banklar tərəfindən verilən məbləğin orta hesabla 20%-i ehtiyatların artırılması, girov və qısa kredit şərtlərinə dair sərt tələblərin olması.

Bütün bu problemlər daxili iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətin azalması ilə xarakterizə olunur. Yerli yüngül sənaye mövcud rəqabət üstünlüklərini reallaşdırma bilmir [3]. Bu, əsasən, Azərbaycanda yüngül sənayenin qlobal iqtisadiyyatın müvafiq segmentindən kənarda qalması ilə izah edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu sektorda müəssisələrin sayının və istehsalın həcmının artmasına baxmayaraq, əhalinin yüngül sənaye məhsullarına olan tələbatının əsas hissəsi idxal hesabına ödənilir. Aşağıdakı qrafikdən bunları daha aydın görmək olar [6].

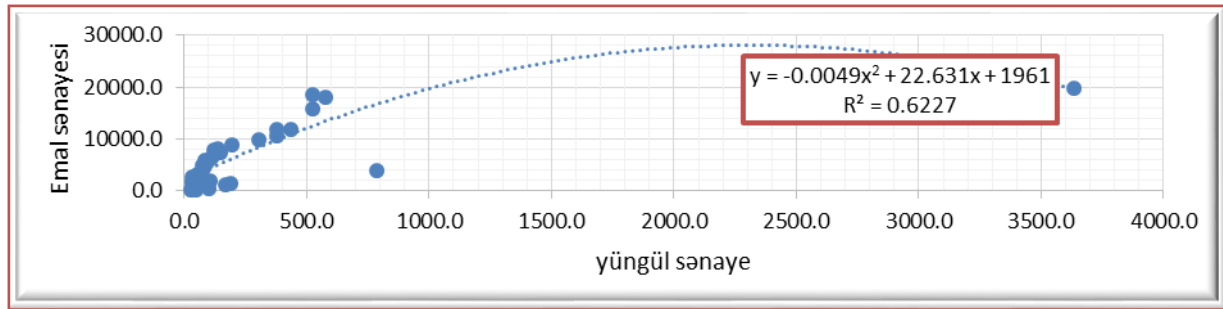

Qrafik 1. 2015-2023-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikasında yüngül sənaye sahələri üzrə müəssisələrin sayı və istehsalın həcmi

Mənbə: [6]

Qrafikdən göründüyü kimi Azərbaycanda geyim istehsalı fəaliyyəti göstərən müəssisələrin

sayı 2023-cü ildə 2015-ci ilə nisbətən 3,1 dəfə artaraq 162 vahid, dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayı 1,43 dəfə artaraq 33 vahid, toxuculuq sənayesi ilə məşğul olan müəssisələrin sayı isə 1,5 dəfə artaraq 102 vahid olmuşdur. Geyim istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sənaye məhsulunun dəyəri, 2015-ci ilə nisbətən 2023-cü ildə 1.7 dəfə artaraq 125,2 milyon manat, toxuculuq sənayesi məhsulunun dəyəri 11,7 dəfə artaraq 372,3 milyon manat, dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı üzrə sənaye məhsulu 2 dəfə artaraq 24,8 milyon manat olmuşdur. Qeyd edək ki, yüngül sənaye məhsullarının artması ümumilikdə emal sənayesi istehsalının artımını şərtləndirir. Aşağıdakı qrafikdə bu göstəricilər arasındakı asılılıq göstərilmişdir.

Qrafik 1. Azərbaycan Respublikasında yüngül sənaye istehsalı ilə emal sənayesi arasındakı asılılıq
Mənbə: [6]

Qrafikdən göründüyü kimi Azərbaycanda yüngül sənaye istehsalı ilə emal sənayesi arasında

$$y = -0,0049x^2 + 22,631x + 1961$$

reqressiya tənliyi ilə ifadə edilən korrelyasiya əlaqəsi vardır. Əgər elastiklik əmsalını hesablasaq, aşağıdakı nəticəni alırıq [2].

$$E = \frac{\alpha \times \bar{x}}{\bar{y}} = \frac{5,4297 \times 9750}{211308,3} = 0,251$$

Elastiklik əmsalına görə Azərbaycanda yüngül sənaye istehsalının 1% artması, ümumilikdə emal sənayesi üzrə istehsalın 0,25% artması ilə nəticələnir.

Açar sözlər: Emal sənayesi, qeyri-neft sektoru, elastiklik əmsalı, ümumi daxili məhsul, korrelyasiya, reqressiya, idxal, rəqəmsal iqtisadiyyat.

Ədəbiyyat

1. Aslanov, Z.Y., Əfəndiyev, E.M. (2008). *Yüngül Sənaye Məhsullarının Standartlaşdırılması və Sertifikatlaşdırılması*. Bakı, Elm, 275.
2. Yadigarov, T.A. (2022). Econometric assessment of the level of development of balanced foreign economic relations in conditions of uncertainty. *Finance: Theory and Practice*, 1.
3. Ponomaryov, S.V., Mişşenko, S.V., Belobraqin, V.Y. (2008). *Məhsulun Keyfiyyətinin İdarə Edilməsi*. Bakı: İqtisad Universiteti, 270.
4. Бузов, Б.А. (2006). Управление качеством продукции. Технический регламент, стандартизация и сертификация. Москва: Академия, 380.
5. Попович, Ю. (2015). Принципы инновационного развития легкой промышленности. Технология легкой промышленности. *Научный Журнал*, 2.
6. <https://www.stat.gov.az/source/industry>

FÖVQƏLADƏ HALLARDA İCTİMAİ DİPLOMATİYA: AZƏRBAYCANIN KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ İCTİMAİ DİPLOMATİYA FƏALİYYƏTLƏRİ

Lalə Dilənova

Azərbaycan Universiteti

lale.dilanova@au.edu.az

Tezisdə Azərbaycanın COVID-19 pandemiyası dövründə Türk Dövlətlərinin Əməkdaşlıq Şurasına (TDƏŞ) və Qoşulmama Hərəkətinə (QH) sədrliyi çərçivəsində müraciət etdiyi ictimai diplomatiya fəaliyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Məqsəd ictimai səhiyyə böhranı kontekstində fəvqəladə vəziyyətlər zamanı ictimai diplomatiya fəaliyyətlərində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsidir.

2019-cu ilin dekabr ayında Çində aşkar edilmiş koronavirus dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrinə sürətlə yayılaraq beynəlxalq narahatlıq yaradan ictimai səhiyyə böhranına çevrilmişdir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) 2020-ci ilin fevral ayında virusun səbəb olduğu xəstəliyin adını COVID-19 qoymuş, həmin il martın 11-də isə koronavirusu pandemiya elan etmişdir. Pandemiya təxminən 3 il davam etmiş, ÜST 2023-cü ilin may ayında xəstəliyin pandemiya statusunun ləğv olunduğunu bəyan etmişdir.

Bütün dünyanı əhatə edən qlobal, iqtisadi və sosial böhrana çevrilən pandemiya yeni çağırışları aktuallaşdıraraq fərqli bir situasiya yaratmışdır. ÜST-ün pandemiya çağırışına çevik reaksiya verən Azərbaycan həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə fəal addımlar atmışdır. Pandemiyanın ilk günlərindən başlayaraq xəstəliyin nəzarət altına alınması üçün ölkədə qabaqlayıcı tədbirlər görülmüş, pandemiyanın idarə olunması üzrə əksər ölkələrdə tətbiq olunan karantin rejimi, sərhədlərin bağlanması kimi məhdudiyyətlərdən istifadə edilmiş, sosial dəstək layihələri həyata keçirilmişdir [1]. ÜST-ün tərəfdaş olduğu COVAX (COVID-19 əleyhinə vaksinlərin istehsalı və mərkəzləşdirilmiş tədarükü mexanizmi) layihəsinə qoşulan və peyvəndləmə prosesinə Avropadan 1 ay sonra - 2021-ci ilin yanvarında başlayan Azərbaycan [2], pandemiyanın intensiv dövründə birincisi Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (2019-2021), ikincisi isə Qoşulmama Hərəkəti (2019-2023) olmaqla iki beynəlxalq təşkilata sədrlik etmişdir. Qeyd olunan təşkilatların sədri qismində koronavirus ilə qlobal mübarizə məqsədilə Azərbaycanın bir sıra təşəbbüsləri olmuş, 2020-ci ilin aprel və may aylarında hər iki təşkilatın xüsusi Zirvə görüşü keçirilmişdir.

TDƏŞ-in 10 aprel 2020-ci ildə videokonfrans vasitəsilə keçirilən “COVID-19 pandemiyası ilə mübarizədə həmrəylik və əməkdaşlıq” mövzusunda fəvqəladə Zirvə Görüşündə “Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının Fəvqəladə Zirvə Görüşünün Bakı Bəyannaməsi” qəbul olunmuşdur. Bu görüş beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində COVID-19 pandemiyasına həsr olunmuş ilk beynəlxalq tədbir, həmçinin dövlət başçıları səviyyəsində pandemiya ilə bağlı ilk Zirvə görüşü kimi tarixə düşmüşdür. Zirvə görüşündə tərəflər pandemiya ilə mübarizədə elmi, yenilikçi, texnoloji və tibbi potensialları tam səfərbər etməklə təlimatlandırılmış, iqtisadi, sosial və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq prinsipləri, həyata keçirilən tədbirlər, təhlükəsizliyin və sağlamlığın qorunması, həmçinin pandemiya sonrası iqtisadi tənəzzüldən qurtulmaq üçün atılacaq addımlar müzakirə olunmuşdur. Görüşdə ölkə rəhbərlərinin qəbul etdikləri qərarların icrasını təmin etmək və koronavirus pandemiyası ilə mübarizə istiqamətində söylərin birləşdirilməsi məqsədilə aprelin 28-də Türk Şurasının səhiyyə nazirlərinin, aprelin 30-da nəqliyyat sahəsi üzrə məsul nazirlərin, mayın 6-da iqtisadiyyat nazirlərinin və gömrük idarələri rəhbərlərinin toplantısı və mayın 7-də miqrasiya sahəsindəki dövlət qurumu rəhbərlərinin videokonfrans vasitəsilə toplantısı keçirilmişdir [3].

Azərbaycanın Qoşulmama Hərəkətinə sədrliyi dövründə isə 2020-ci ilin mayında Qoşulmama Hərəkətinin liderlər səviyyəsində onlayn Zirvə toplantısı, 2020-ci ilin dekabrında BMT Baş Assambleyasının COVID-19 ilə mübarizəyə həsr edilmiş dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində xüsusi sessiyası keçirilmişdir [4]. Bu dövrdə Azərbaycanın təşəbbüsü ilə bütün ölkələr üçün

peyvəndlərə ədalətli və universal çıxışla bağlı BMT qətnamələrinin qəbul edilməsi xüsusi qeyd edilməlidir.

Azərbaycanın təşəbbüsü ilə baş turan Zirvə toplantısında COVID-19-un müalicəsi ilə bağlı məlumat bazası hazırlamaq üçün hərəkətin İşçi Qrupunun yaradılması qərara alınmış və məlumat bazası yaradılmışdır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı pandemiya ilə mübarizədə Qoşulmama Hərəkətinə üzv dövlətlərin ehtiyaclarını müəyyən etmək üçün bu məlumat bazasına istinad etmiş, bu da öz növbəsində ÜST-ə öz dəstəyini düzgün planlaşdırmağa və proqnozlaşdırmağa kömək etmişdir [5].

23 mart 2021-ci il tarixində BMT-in İnsan Hüquqları Şurasının 46-cı sessiyası çərçivəsində “COVID-19 əleyhinə peyvəndlərə bərabər, məqbul qiymətə, vaxtında və universal əlçatanlığın təmin edilməsi” adlı qətnamənin qəbul edilməsinə 133 ölkə dəstək vermiş, COVID-19 əleyhinə peyvəndlərə bütün ölkələrin bərabər, münasib, vaxtında və universal əlçatanlığının təmin edilməsi ilə bağlı qətnamə isə 2021-ci il dekabrın 16-da BMT-in Baş Assambleyasında 179 ölkənin dəstəyi ilə qəbul edilmişdir. Qeyd olunan sənədlər inkişaf etmiş ölkələrin “peyvənd millətçiliyi siyasəti” və inkişaf etməkdə olan ölkələrə qarşı ədalətsiz və biganə yanaşmasına son qoyulması üçün Qoşulmama Hərəkəti adından Azərbaycan tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bundan əlavə, Azərbaycan əksəriyyəti Qoşulmama Hərəkətinə üzv olan 80-dən çox ölkəyə ya ikitərəfli qaydada, ya da ÜST vasitəsilə COVID-19 ilə bağlı maliyyə və humanitar dəstək göstərmişdir. Təmənnasız olaraq bir neçə ölkəni peyvənd dozaları ilə təmin etmiş, eyni zamanda, yoxsul ölkələrin dəstəklənməsi üçün ÜST-ə könüllü olaraq 10 milyon dollar həcmində maliyyə töhfəsi etmişdir [6].

Azərbaycanın sədrliyi dövründə hərəkətin önəmli tədbirlərindən biri 2023-cü ilin martında Bakıda keçirilmiş Qoşulmama Hərəkətinin pandemiya sonrakı bərpaya həsr olunmuş növbəti sammiti olmuş, bu sammitdə Prezident İlham Əliyev Afrika və inkişaf etməkdə olan kiçik ada dövlətlərində postpandemiya dövründə bərpanı dəstəkləmək üçün iki qlobal çağırış elan etmiş və Azərbaycan ilk donor kimi hər iki çağırış üçün bir milyon ABŞ dolları ayırmışdır.

Azərbaycan sədrliyi dövründə Qoşulmama Hərəkətinin institusional inkişafına da xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə 2021-ci ildə Qoşulmama Hərəkəti Parlament Şəbəkəsi və 2022-ci ildə Qoşulmama Hərəkəti Gənclər Təşkilatı yaradılmış, 2023-cü ildə Qoşulmama Hərəkətinin Qadınlar Platformasının yaradılması ideyası üzv dövlətlər tərəfindən dəstəklənmişdir. Azərbaycanın sədrliyi Hərəkət daxilində sahəvi əməkdaşlığa da töhfə vermiş, üzv dövlətlərin əmək, səhiyyə, təhsil və informasiya və kommunikasiya sahəsinə cavabdeh nazirlərinin görüşləri, beyin mərkəzlərinin ilk iclası keçirilmişdir.

Xarici siyasətdə dəstəkləyici mexanizm olan və beynəlxalq müstəvidə fəallığı tələb edən ictimai diplomatiya fəaliyyətləri ənənəvi şəraitdə olduğu kimi, fəvqəladə hallar zamanı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın koronavirus pandemiyasının ən intensiv dövründə nümayiş etdirdiyi fəallıq və irəli sürdüyü təşəbbüslərin beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən dəstəklənməsi ictimai diplomatiya kontekstində nəzərdən keçiriləndə aydın olur ki, ictimai diplomatiyanın ölkənin beynəlxalq nüfuzunun və çəkisinin artmasına, müsbət obrazının yaradılmasına xidmət edən əlaqələr qurmaq üçün beynəlxalq ictimaiyyət ilə təmas nöqtələri tapmaq məqsədinə nail olunmuşdur. TDƏŞ və QH kimi iki beynəlxalq təşkilata sədrlik edən Azərbaycan pandemiya ilə mübarizədə təkə milli səviyyədə yox, beynəlxalq ictimaiyyətin səfərbər edilməsi istiqamətində də məsuliyyət nümayiş etdirmişdir.

Açar sözlər: Pandemiya, COVID-19, ictimai səhiyyə böhranı, ictimai diplomatiya.

Ədəbiyyat

1. <https://president.az/az/articles/view/40297> Müraciət tarixi: 16.01.2025.
2. <https://president.az/az/articles/view/50738> Müraciət tarixi: 10.02.2025.
3. https://azertag.az/xeber/turkdilli_dovletler_arasinda_strateji_emekdasliq_azerbaycanin_xususi_r_olu-1500519 Müraciət tarixi: 10.02.2025.
4. <https://president.az/az/articles/view/48495> Müraciət tarixi: 17.01.2025.
5. <https://president.az/az/articles/view/53946> Müraciət tarixi: 17.01.2025.

6. <https://nnk.gov.az/azerbaycan/qosulmama-herekatinda-azerbaycanin-sedrliyi> Müraciət tarixi: 10.02.2025.

İMARƏT TIPLI YAŞAYIŞ EVLƏRİNİN MEMARLIQ DEKORATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ (XVIII-XIX əsrlər)

Təranə Əbdülrəhimova, Nuranə Nəsirova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Azərbaycan memarlığı əsrlər boyu öz möhtəşəmliyi ilə fərqlənmişdir. Tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycan memarlığı öz tarixi irsini qorumuşdur və bu irs - ənənəvi yaşayış evlərinin formalaşmasına təsir etmişdir. Ənənəvi yaşayış evlərinin formalaşmasında müxtəlif faktorlar arasında təbii-coğrafi şərait, mədəni faktorlar, tarixin müxtəlif dövrlərində insan tələbatlarının formalaşması və s. amillər əsas götürülür. Azərbaycanda əsrlər boyu müxtəlif tip ənənəvi yaşayış evləri formalaşmışdır. Ən çox tələbat olan ənənəvi yaşayış evlərindən biri İmarət tipli evlərdir. İmarət tipli evlərinin formalaşma tarixi qədim zamanlara təsadüf edir, yəni VII əsrdən başlayaraq, ən pik nöqtəsi isə XIII-XX əsrlər olmuşdur. İmarət tipli yaşayış evləri bir və ya iki mərtəbəli daş və ya kərpicdən inşa edilmiş evdir. Bu cür tikililər geniş pəncərələr və balkonlarla, həmçinin dekorativ elementlərlə tərtib edilmişdir. Bu tip yaşayış evlərində otaqların sayı ev sahibinin sosial mövqeyindən asılı olaraq 2-dən 10-a qədər dəyişirdi [1].

18-19-cu əsrlərdə inşa edilmiş imarət tipli yaşayış evləri, bu dövrdə ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti və sənətkarlıq ənənələrinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu imarətlər həm estetik cəhətdən gözoxşayan, həm də funksional cəhətdən rahat yaşayış yerləri kimi formalaşmışdır [5]. İmarətlər qədim dövrlərdə meydana gəlib. Tarixi mənbələr Midiyanın paytaxtlarının böyük tikililəri barədə məlumat verir. Orada daş və ya digər materiallardan dekorativ tərtibatlı fasadları ilə fərqlənən imarətlər tikilirdi. XIII-XVI əsrlərə aid tarixi sənədlərdə göstərilir ki, bu dövrdə iki və üç mərtəbəli imarətlərdə bəzəkli balkonlardan geniş istifadə olunurdu. Bu tip imarətlər daha çox Azərbaycan və Cənubi Qafqazın bəzi şəhərlərində geniş yayılmışdır [1]. XIX əsrdən başlayaraq neft və qaz sənayesinin inkişafı Azərbaycanın bölgələrində, xüsusilə kənd yerlərində şəhər mədəniyyətinin inkişafını sürətləndirmişdir. Bu təsir altında kənd yerlərində çoxsaylı imarətlərin inşasına başlanmışdır. Tikinti texnologiyası da yaxşılaşmış, xüsusilə daş və ağac emalı sənəti inkişaf etmişdir. İmarətlər müxtəlif sosial təbəqə arasında müəyyən dəyişikliklərə malik olub, həm otaqların sayı, həm də bədii tərtibat səviyyəsi ilə fərqlənirdi. Bu evlər arasında çoxlu sayda otaqları və yüksək bədii dəyəri olduğu ilə bərabər daha sadə və kiçik olanları da mövcud idi. Aşağı sosial təbəqələr və orta təbəqə əhalisi, əsasən, iki və dörd otaqdan ibarət evlərdə yaşayıb və bu evlərin çoxu təkmərtəbəli olub. İmarətlərdə zəngin ailələrin evlərində, adətən, beşdən onadək otaq olurdu. İmarətin ilkin forması bir otaqlı evlərdən ibarət olmuşdur [1].

İmarət tipli evlərin tikintisində zaman keçdikcə həm eksteryerlərində, həm də interyerlərində dekorativ - bədii bəzəklərdən istifadə artmışdır. Azərbaycanın memarlıq - dekorativ tərtibatı, ölkənin zəngin mədəni irsindən, təbiətindən və tarixi ənənələrindən qaynaqlanaraq müxtəlif dövrlərdə inkişaf etmiş və fərqli bölgələrdə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmuşdur [4]. Dekorativ elementlərdə həmin dövrlərə xas sənətkarlıq ənənələri öz əksini tapmışdır. V-VI əsrlərdən başlayaraq İmarət tipli evlərin tikintisində müxtəlif memarlıq və dekorativ elementlərdən istifadə olunmuşdur, bu elementlərə damlar, sütunlar, qapılar, pəncərələr, taxta üzərində oymalar, şəbəkə sistemi və s. elementlər daxildir. Yerli ustalar Azərbaycanın mədəni irsinin qorunmasına daxil olan bədii ağac emalı nümunələri yaratmışlar, bu isə Azərbaycan memarlığının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Azərbaycan xalq memarlığında bədii ağac emalı sənəti XIX əsrin ikinci yarısında yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış və bu dövrdə ən əsas memarlıq elementləri olan evlərin fasadlarındakı ağac işləmələri bədii cəhətdən yüksək sənətkarlıqla hazırlanmışdır [1]. Taxta üzərində oyma sənəti imarət tipli evlərin qapılarında, eyvanların sütunlarında, pəncərələrdə istifadə olunurdu

və bu oymalarda milli naxış elementlərindən istifadə edilirdi. Dekorativ taxta elementlər daha çox evin ümumi estetik görünüşünü gücləndirir, bu isə bütün binanın daha çox diqqətəlayiq görünməsinə təmin edir. Bu cür bəzəklər həmçinin evin xarici quruluşunun daha rəngarəng və estetik olmasına kömək edirdi [1]. İmarət tipli yaşayış evlərinin memarlıq elementləri sırasında sütunlar və onların dekorativ tərtibatı əhəmiyyətli dərəcədə yer tutur. Azərbaycanın bölgələrində sütunlar geniş şəkildə işlənmişdir və bəzəklərin müxtəlif formaları axtarılırdı [1].

Konstruktiv funksiyanı daşıyan sütunların tərtibatında çox zaman dekorun ifadəli elementləri tətbiq edilmişdir. Bəzən bu sütunlar kirişli və şəbəkə formasında olur, xüsusilə Şuşa, Lənkəran və Cəbrayıl ərazilərində bunlara rast gəlmək olur. Lənkəran, Astara və Füzuli bölgələrində ucaldılan evlərin sütunlarının sadə forması və sadə naxışlar üstünlük təşkil edirdi. Böyük yaşayış qəsəbələrində, xüsusən Afurca kəndində ənənəvi sütun formaları geniş yayılmışdır [1]. İmarət tipli evlərin əsas dekorativ elementlərindən biri də şəbəkə pəncərələrdir. Tikilinin fasadlarının memarlıq ifadəliyi pəncərələrə dekorativ ağac barmaqlıq - mürəkkəb həndəsi formalı və rəngarəng şüşələrlə tutulmuş şəbəkələr - vitrajlarla tərtibat verməklə gücləndirilirdi. Şəbəkə ənənəsi ona görə bənzərsizdir ki, həm tikilinin interyerində, həm də eksteryerində dizayn işini eyni dərəcədə uğurla həll etməyə imkan verir. Şəbəkənin naxışları əksəriyyət hallarda binanın eyni zamanda həm daxili, həm də xarici məkanına yönəlmiş olur [3]. Azərbaycan memarlığında həm daş, həm də taxta şəbəkədən istifadə edilmişdir. Şəki, Quba-Xaçmaz, eləcə də Zaqatala bölgələrində balkonların bədii tərtibatı zəngin və mürəkkəb bir şəkildə dekorasiyalanmış profilləri və günəşdən qoruyucu elementlər ilə başlıca olaraq ağac konstruksiyalarla yerinə yetirilirdi. Pəncərə çərçivələri həndəsi naxış əmələ gətirən kiçik plitələrin kompleks toxunuşu ilə örtülmüşdür, açılışları çox rəngli şüşələrlə doldurulmuşdur. Şəbəkə əlavə metal bərkidicilər, mismarlar və yapışqan istifadə edilmədən zəncirlərə bərkidilirdi. Fasada, eləcə də interyerə xüsusi dekorativ görünüş verən şəbəkə Şəki, Şuşa, Lənkəran, Ordubad, Naxçıvan, Gəncə və s. memarlıq abidələrində istifadə edilmişdir [2].

İmarət tipli evlərin inşa edilməsi, Azərbaycan memarlığının ən baris nümunələrindən biri hesab edilir. Bu tipli evlər özündə həm yerli, həm də xarici faktorları birləşdirərək yaşayış, estetik baxımdan özünəməxsus memarlıq xüsusiyyətlərinə malik idi. İmarətlərin daxili və xarici görünüşündə istifadə edilən dekorativ elementlər, həmin dövrün incəsənət və sənətkarlıq nümunələrini özündə əks etdirərək gələcək nəsillərə ötürür. Müasir dövrümüzdə bu imarətlərin bəziləri muzey, ictimai bina və ya tarixi abidə kimi qorunub-saxlanılır, bu isə imarət tipli evlərin memarlıq irsimizdəki mühüm rolunu vurğulayır.

Açar sözlər: İmarət tipli evlər, formalaşma tarixi, sütunlar, şəbəkə.

Ədəbiyyat

1. Мехтиев, А.М. (2001). *Народное Жилище Азербайджана*, 165-229, 229-290.
2. Абдулрагимова, Т.Р. (2014). Архитектурно-декоративные особенности экстерьеров зданий г. Баку XIX начала XIX веков. Баку, 13-14.
3. Salamzadə, Ə. (2009). *Tofiq Rəsulov. Şəbəkə Sənəti*. İstanbul, 15.
4. https://aak.gov.az/upload/dissertasion/s_n_t_nasl_q/Avtoreferat_az16.pdf
5. <https://chatgpt.com/c/67ab3275-aab0-800e-8fb4-f7a620451645>

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ANLAMA FEİLLƏRİNİN SİNONİMİK SAHƏSİ

Aytən Əfəndiyeva
Gəncə Dövlət Universiteti

Müxtəlif dillərdə feil semantikasi ənənəvi olaraq tədqiqat üçün ən cəlbəedici mövzulardan biridir, belə ki, leksik-qrammatik kateqoriya kimi feilə kompleks yanaşma nəinki nitq söyləməsinin komponenti kimi sözün mahiyyətinin açıqlanmasına kömək edir, eləcə də cümlənin tərkib hissəsi kimi feilin rolunu müəyyən edir. İntellektual fəaliyyət feillərinə həsr olunmuş elmi əsərlərdə anlama

feillərinin leksik-semantik qrupunun tərkibi və həddləri, onun komponentlərinin leksik semantikasi, eləcə də onların digər feillərlə sintaqmatik əlaqəsi məsələləri tədqiqatın mərkəzi aspektləridir. *“Feillərdə leksik və grammatik xüsusiyyətlər üzvi şəkildə çulğalaşır, ona görə də onların leksik-semantik cəhətdən öyrənilməsi grammatik xüsusiyyətlərini nəzərə almadan mümkün deyil”* [4, s.268]. Bununla belə, lüğət mənalarının sadə təhlili ilə onların semantikasının xüsusiyyətlərini və sinonimlik dərəcəsini müəyyən etmək problemli görünür, çünki onların lüğət girişləri, əksər hallarda, çoxlu sayda bir sözdən ibarət tərifləri (tək-sözlü) ehtiva edən çarpaz istinad tərifləridir. Bununla belə, bir leksikoqrafik mənbədən bir sözdən ibarət tərifləri seçməklə hətta iki ayrı vahidin sadə müqayisəsi də aydın mənzərə vermədiyini müşahidə etmək olar.

Azərbaycan dilçiliyində feillər zəngin forma və funksiyaları ilə seçilir və onların öyrənilməsi şəkilçi sistemləri, zaman, səs və modallığın başa düşülməsini tələb edir. Bu cəhətlər, feilləri dilin grammatik quruluşunun əsasını, onun sintaktik təşkilinin mühüm elementini təşkil edir.

Azərbaycan dilində təfəkkür feilləri fikirlərin qavranılması, təhlili, şərh və ifadəsi ilə bağlı idraki prosesləri əks etdirdiklərinə görə dilçilik tədqiqatlarında mühüm yer tutur. Bu feillər koqnitiv dilçilik, psixologiya, dil fəlsəfəsi və pragmatika ilə sıx bağlı olan leksik-semantik sahənin bir hissəsidir. Kazımov [3, s.183] anlama feillərini təfəkkür feillərinin tərkibində tədqiq edir. Azərbaycan dilində təfəkkür feilləri müxtəlif psixi prosesləri, məsələn, dərk etmə, düşünmə, qərar qəbul etmə, yadda saxlama və s. təsvir edir. Onlar qavrayış, qiymətləndirmə və proqnozlaşdırma prosesləri ilə sıx bağlıdır.

Anlama feillərinin mürəkkəb semantikasi var, çünki onlar çox vaxt həm saf düşüncənin, həm də emosional və ya sosial kontekstin aspektlərini birləşdirir:

a) çoxfunksionallıq. Eyni feil müxtəlif kontekstlərdə istifadə oluna bilər. Məsələn, düşünmək həm sadə düşünmə, həm də dərin təhlil mənasını verə bilər.

b) semantik nüanslar. Feillər çox vaxt mənada incə fərqləri bildirir. Məsələn, *fikirləşmək* subyektiv yanaşmanı, *dərk etmək* isə dərin dərk etməyi təklif edir.

Anlama feilləri istənilən dildə, o cümlədən Azərbaycan dilində semantik təfəkkür sahəsinin mühüm tərkib hissəsidir. Onlar məlumatın dərk edilməsi, təfsiri və mənimsənilməsi proseslərini təsvir edir. Belə feillər biliyin qavranılması və emalı ilə bağlı idrak əməliyyatlarını ifadə edir.

Anlama feillərinin semantik təsnifatında bu meyarlar nəzərə alınır: 1) subyektin informasiyanı qəbul etmə, onu emal etmə və anlama yolu - bir şəxs tərəfindən məlumat əldə etmək prosesi vizual və duyğu ilə baş verir; 2) başa düşmə prosesinin idarə oluna bilməsi/nəzarətsizliyi ilə həyata keçirilir. Anlama subyekt qəsdən dərk etməyə çalışa bilər və ya anlayış ondan asılı olmaya bilər. Əgər başa düşmə prosesi idarəolunmazdırsa, o zaman subyekt tərəfindən anlama gözlənilmədən baş verir; 3) nəticəlilik/nəticəsizlik/anlamanın mənfi nəticəsi - anlama prosesinin nəticəliliyi dedikdə, prosesin sonu, subyektin müəyyən (arzu olunan/arzuolunmaz) yekun nəticəyə nail olması nəzərdə tutulmalıdır. Anlama feillərinin lüğət şərhlərində başa düşmə prosesinin tamlığını və ya onun xüsusi nəticəsini əks edilir; 4) anlamanın prosesinin müddəti/sürəti - bu xüsusiyyət subyektin obyektinə nə qədər sürətli/yavaş başa düşdüyünü göstərir və çox vaxt istəyə bağlıdır. O, anlama feillərin lüğət şərhlərində gizli şəkildə ifadə edilə bilər və kontekstdə sözlərin aydınlaşdırılması ilə təmsil olunur.

Azərbaycan dilində təsvir olunan mənalar ilk növbədə *anlamaq* və *başa düşmək* feilləri ilə ifadə edilir. Demək olar ki, bütün lüğət şərhlərində bu feillərin hər birinin mənalarından biri digəri vasitəsilə müəyyən edilir və əksər kontekstlərdə onlar bir-birini əvəz edə bilər. Qeyri-propozisional istifadəsini nəzərə alsaq, o zaman predikatların semantikasındakı fərqlər var. Başa düşmək feili, əsasən, konkret, praktiki başa düşməyi (dili başa düşmək), eləcə də mücərrəd başa düşməyi (ideyaları başa düşmək) ifadə etmək üçün işlədildiyi halda, anlamaq feili, əsasən, “qlobal şeylər”in mücərrəd (qavranışları anlamaq) başa düşülməsini bildirir. Eyni zamanda, birbaşa obyektli konstruksiyalarda hər iki feil həm mücərrəd lüğətlə (problemlər, səbəblər, fərqlər, hisslər), həm də geniş mənada mətni (sözlər, işarələr, məna, nitq) ifadə edən sözlərlə işləyə bilər. Azərbaycan dilində anlama feilləri idrak proseslərini ifadə etməkdə əsas rol oynayır. Onlar zəngin semantika, müxtəlif formalar və geniş funksionallıq ilə xarakterizə olunur. Onların öyrənilməsi dilin koqnitiv və mədəni xüsusiyyətlərini, eləcə də təfəkkürlə əlaqəsini daha dərinlən dərk etməyə kömək edir.

Anlama feilləri təfəkkür feillərinin tərkibində ayrıca bir qrup olaraq götürülür, görmə, eşitmə, hissetmə feilləri isə bir qrupda birləşdirilir. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətində *anlamaq* feilinin sinonimi *qanmaq*, *başə düşmək* kimi verilir. Bu feillər əsas götürülsə də, *baş çıxarmaq*, *baş açmaq*, *dərk etmək*, *düşünmək*, *qavramaq* feilləri də bu sıraya daxil edilir [5, s.24].

Bu feillərin bəzilərinin mənasına diqqət yetirək.

Anlamaq - 1. *Başə düşmək*, *qanmaq*, *düşünmək*, *dərk etmək*; 2. *Duymaq*, *sezmək*, *hiss etmək*, *başə düşmək*; 3. *Bir şey haqqında müəyyən fikri, baxışı olmaq* [1, s.119].

Başə düşmək - *anlamaq*, *düşünmək*, *qanmaq* [1, s.233].

Dərk etmək - *anlamaq*, *başə düşmək*, *öz düşüncəsi ilə qavramaq* [1, s.529].

Qanmaq - *anlamaq*, *başə düşmək* [2, s.37].

Anlama feillərində anlamaq semantik sahənin nüvəsini təşkil edirsə, başə düşmək və qanmaq yaxın periferiyaya daxil olan feillərdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz ki, bu üç feildən başqa anlamaq mənasını verən feillər vardır, bunlar da aşağıdakı feillərdir:

Baş açmaq - 1. *Başə düşmək*, *anlamaq*, *düşünmək* [1, s.230]; baş açmamaq *başə düşməmək*, *anlamamaq*, *qana bilməmək* [2, s.230]; baş çıxarmaq - *anlamaq*, *başə düşmək*, *qanmaq* [1, s.230].

Düşünmək sözünün mənasına nəzər salsaq, onun birinci mənası nəyinsə haqqında fikirləşmək, fikir etmək, ikinci mənası yada salmaq, fikrinə gətirmək, xatirinə gətirməkdir, yalnız *üçüncü mənası başə düşmək*, *anlamaq*, *dərk etməkdir* [1, s.729].

Bu feillərin mənalılarına nəzər saldıqdan sonra deyə bilərik ki, bu feilləri uzaq periferiyaya daxil olan feillər kimi götürmək olar. Azərbaycan dilində anlama feilləri dil tipologiyası ilə aqqlütinativ olduğundan, diqqətçəkən struktur xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərin hər birinə ətraflı nəzər salaq.

1. Aqqlütinasiya Azərbaycan dilinin əsas xüsusiyyətidir. Anlama feilləri kökə affikslər əlavə etməklə düzəlir və dəyişdirilir. Anla - ("anlamaq") kökü müxtəlif formaların və törəmələrin əmələ gəlməsi üçün əsas rolunu oynayır. Məsələn:

- anlamaq - anlamaq (məsdər).
- anladım - başə düşdüm (keçmiş zaman).
- anlayan - anlama (indiki zaman iştirakçısı).
- anlayacağam - başə düşəcəyəm (gələcək zaman).
- anlaşımaq - bir-birini başə düşmək, razılığa gəlmək.

Azərbaycan dilindəki affikslər feilə zaman, modal və başqa əlamətlər əlavə edir. Bu, feil formaları sistemini çevik və ifadəli edir. Məsələn, Mən səni anlayıram, O, problemi anladı, biz hələ anlaşımamışıq.

2. Affiksləşmə yolu ilə çoxmənalılıq. Azərbaycan dilində affiksləşmə feilin mənasını dəyişməyə və aydınlaşdırmağa imkan verir. Eyni söz yaradıcılığı bazası birləşən morfemlərdən asılı olaraq əlavə mənə çalarları əldə edə bilər. Məsələn: anla-, anlaşı-, anladır- və s. Cümlədə işənməsi: Biz məsələni anladıq, O mənə problemi anladır, Uşaqları bir-birini anlayır. Affiksləşmə yolu ilə belə çoxmənalılıq anlama feillərinin funksional imkanlarını genişləndirir və idrak proseslərinin müxtəlif aspektlərini daha dəqiq ifadə etməyə kömək edir.

3. Mürəkkəb feillər. Azərbaycan dilində kökün əlavə ünsürlərlə birləşdiyi mürəkkəb feillərdən geniş istifadə olunur, bu da struktura yeni mənə verir. Anlam feillərindən ən çox yayılmış feillərdən biri - başə düşməkdir. Məsələn, başə düşmək, fikrini tutmaq, bir şeyin mahiyyətini anlamaq. Cümlədə: Nəhayət, o, mənim sözümü başə düşdü, Onun fikrini tuta bilmədim, Biz mahiyyəti anlaya bilmədik.

4. Sabit birləşmələr və idiomatiklik. Azərbaycan dili frazeoloji ifadələrlə zəngindir, burada başə düşmə mənası sabit birləşmələr vasitəsilə verilir. Bu ifadələr çox vaxt dilin mədəni və koqnitiv xüsusiyyətlərini əks etdirir.

5. Eksplisitliyə meyl. Azərbaycan dilində anlama çox vaxt kontekst və ya əlavə elementlər vasitəsilə aydınlaşdırılır. Bu, hərəkət obyektinə və ya dərk etmə nəticəsi kimi əlavə spesifikasiyaların istifadəsində ifadə olunur. Məsələn: Məsələni başə düşdü; Kitabı oxuyandan sonra, məsələni daha aydın anladım; Bu mövzu o qədərdir ki, anlamaq çox çətindir. Eksplisitlik ifadələri daha dəqiq etməyə

və təkcə dərkətmə faktını deyil, həm də onun nəticəsini və ya prosesini çatdırmağa imkan verir.

Azərbaycan dilində anlama feilləri tələffüz aqqlütinasiyası, çoxmənalılıq, mürəkkəb feillərin işlədilməsi, frazeoloji ifadələr və aydınlıq ilə səciyyələnilir. Bu xüsusiyyətlər həm dilin tipoloji xarakterini, həm də danışanların mədəni və idrak xüsusiyyətlərini əks etdirir. Belə strukturların təhlili anlama feillərinin fəaliyyətini və onların dil sistemindəki rolunu daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Digər dillərlə müqayisədə Azərbaycan dilində anlama feilləri daha çoxdur və bu dilimizin zəngin leksikaya malik olmasını faktını bir daha sübut edir. Azərbaycan dilində bir çox məqamlarda iş, nitq və digər semantik sahələrin nüvələrinə daxil olan feillər leksik-semantik variantları ilə anlama semantik blokuna da daxil ola bilər və nitq prosesində bu cür feillər xüsusi dinamikliyə malikdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, təfəkkür feilləri, sinonimiya, müqayisəli təhlil.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, 2006, 742.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, 2006, 672.
3. Kazımov, Q.Ş. (2023). *Azərbaycan Dilinin Qrammatikası*. Bakı: Elm və təhsil, 1016.
4. Musayev, M.M., Cəfərov, Q.H. (2014). *Azərbaycan Dilinin Funksional Qrammatikası: Morfologiyaya Yeni Baxışlar və Leksematika*. Bakı, 326.
5. Seyidov, Y.M. (2010). *Azərbaycan Dilinin Qrammatikası. Morfologiya*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 215.

ŞİRKƏTLƏRDƏ MƏNFƏƏT VƏ ZƏRƏR HAQQINDA HESABATIN PRAKTİKİ PROBLEMLƏRİ

Hafizə Əhmədli

Azərbaycan Universiteti

hafiza.ahmadli@student.au.edu.az

Mənfəət və zərər haqqında hesabat (MZHH) hər bir şirkətin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün əsas hesabatlardan biridir. Bu hesabat müəssisənin gəlirləri, xərcləri və maliyyə nəticələri haqqında ətraflı məlumat verir. Lakin praktiki tətbiqdə müxtəlif problemlər ortaya çıxır ki, bu da hesabatın dəqiqliyinə və etibarlılığına təsir göstərir. Mühəsibat uçotu standartlarının seçimi - Şirkətlər müxtəlif mühəsibat standartlarına (IFRS, GAAP və s.) uyğun hesabat təqdim edirlər [1]. Fərqli standartların tətbiqi nəticəsində maliyyə nəticələrinin müqayisəsi çətinləşir. Mühəsibat uçotu standartları (MUS) şirkətlərin maliyyə hesabatlarını vahid prinsiplər əsasında hazırlamasını təmin edən qaydalar toplusudur. Bu standartların əsas məqsədi maliyyə hesabatlarının şəffaflığını, müqayisə edilə bilməsini və etibarlılığını artırmaqdır. Lakin praktikada müxtəlif standartların mövcudluğu və onların tətbiqi bir sıra problemlərə səbəb ola bilər [2].

Müxtəlif ölkələrdə və beynəlxalq səviyyədə tətbiq edilən əsas mühəsibat uçotu standartları bunlardır: *Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları* (IFRS - International Financial Reporting Standards) - dünya üzrə geniş yayılmış standartlar toplusudur. Avropa İttifaqı, Asiya və digər regionlarda geniş tətbiq olunur. Şəffaflığın artırılması və beynəlxalq bazarlarda müqayisəli hesabatların təmin edilməsi məqsədini daşıyır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının Ümumi Qəbul Edilmiş Mühəsibat Prinsipləri (GAAP - Generally Accepted Accounting Principles) - ABŞ-da fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün tətbiq olunur. IFRS-dən fərqli olaraq qaydalara əsaslanan və konkret detallı tələblər ehtiva edən bir sistemdir.

Milli Mühəsibat Uçotu Standartları (NMUS) - hər ölkənin öz iqtisadi və qanunvericilik tələblərinə uyğun müəyyənləşdirdiyi mühəsibat prinsipləri və qaydalarıdır. IFRS və ya GAAP standartları ilə müəyyən qədər oxşarlıq göstərə bilər, lakin yerli qanunvericiliyə əsaslanır [3].

Mühəsibat Standartlarının Seçimi və Problemləri. Mühəsibat uçotu standartlarının seçimi şirkətlərin maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə, müqayisəliliyinə və etibarlılığına təsir göstərən

mühüm amildir. Müxtəlif standartların mövcudluğu bəzi problemlər yaratsa da, şirkətlər öz fəaliyyət sahəsi, qanunvericilik tələbləri və beynəlxalq bazarlara uyğun olaraq optimal standart seçməlidirlər [1].

Gəlirlərin və xərclərin müvafiq dövrə aid edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə gəlirlərin tanınması (revenue recognition) məsələsində subyektiv yanaşmalar və hesabat manipulyasiyası mümkündür. Maliyyə hesabatlarının etibarlılığı və şəffaflığı üçün gəlirlərin və xərclərin düzgün tanınması əsas şərtlərdən biridir. Mühəsibat uçotu standartları bu sahədə müəyyən prinsiplər və qaydalar müəyyən etsə də, praktikada bir sıra problemlər və çətinliklər ortaya çıxır [4].

Gəlirlərin Tanınması Prinsipləri. Gəlirlərin tanınması mühəsibat uçotu standartları çərçivəsində müəyyən qaydalara əsaslanır. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına (IFRS) görə gəlir aşağıdakı hallarda tanınır: Müəssisə məhsul və ya xidmət üzrə öhdəliyini yerinə yetirib [2]. Gəlirin məbləği etibarlı şəkildə müəyyən edilə bilər. Ödənişin alınması ehtimalı yüksəkdir. Əməliyyatın dəyəri dəqiq müəyyən edilib.

IFRS və GAAP üzrə Gəlirlərin Tanınması. IFRS (IFRS 15 - Revenue from Contracts with Customers) gəlirlərin tanınması üçün 5 mərhələli model təqdim edir: Müqavilənin müəyyən edilməsi; müqavilə üzrə öhdəliklərin təyin edilməsi; əvəz ödəməsinin müəyyən edilməsi; əvəz ödəməsinin öhdəliklərə bölüşdürülməsi; gəlirin tanınması. GAAP (ASC 606 - Revenue Recognition) də oxşar prinsipləri əsas götürsə də, bəzi fərqlər var, məsələn, detallı qaydalar daha sərt şəkildə müəyyən edilib.

Xərclərin tanınması və onun praktiki problemlər. Xərclərin tanınması prinsipləri. Xərclərin tanınması zamanı əsas prinsip ondan ibarətdir ki, xərclər müvafiq gəlir əldə olunan dövrə aid edilməlidir. IFRS və GAAP xərclərin tanınması üçün bu prinsipləri müəyyən edir:

- Uyğunluq prinsipi (Matching Principle): Xərclər, onlarla əlaqəli gəlir əldə edildiyi dövrdə tanınmalıdır;
- Sədaqət prinsipi (Faithful Representation): Xərclər real məbləğə əsaslanmalı və düzgün sənədləşdirilməlidir;
- Açıq-aşkar və şəffaflıq prinsipi: Xərclər hesabatlarda tam və aydın şəkildə göstərilməlidir.

Gəlirlərin və xərclərin düzgün tanınması şirkətlərin real maliyyə vəziyyətini əks etdirmək və maliyyə fərqləndirilməsinə qarşısını almaq üçün vacibdir. Müxtəlif uçot standartlarının tələblərinə əməl edilməsi, şəffaflıq və dəqiq hesabatlıq prinsiplərinə riayət olunması maliyyə hesabatlarının etibarlılığını artırır və şirkətlərin uzunmüddətli dayanıqlığını təmin edir [3].

Vergi tənzimləmələri, şirkətlərin maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Vergi qanunvericiliyi və mühəsibat uçotu prinsipləri arasında bəzən fərqliliklər mövcud olduğuna görə, şirkətlər vergi öhdəliklərini hesablamaqla yanaşı, maliyyə hesabatlarında düzgün məlumat təqdim etməli, həmçinin vergi qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərməlidirlər [2]. Vergi tənzimləmələrinin maliyyə hesabatlarına təsiri müxtəlif amillərdən asılıdır və bu təsirlər şirkətin maliyyə vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər.

Vergi tənzimləmələrinin ümumi mühüm aspektləri. Vergi tənzimləmələri, şirkətlərin gəlir vergisi, ƏDV, digər vergi növləri və bu vergilərin hesablanması ilə bağlı müəyyən qaydaları əhatə edir. Bu tənzimləmələr, əsasən, aşağıdakı aspektlərə təsir göstərir:

Vergi öhdəliklərinin hesablanması: Şirkətlərin gəlirlərini və xərclərini düzgün şəkildə qiymətləndirərək vergi öhdəliklərini hesablamaq vacibdir. Bu, vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən olunmalıdır [1].

Vergi xərclərinin tanınması: Vergi xərcləri mühəsibat uçotunda gəlir və xərc olaraq təsnif edilir, bu da mənfəətə və xalis gəlirə təsir göstərir.

Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV): ƏDV, şirkətlərin mal və xidmətlərin satışından əldə etdiyi gəlirlərdən alınan bir vergi növüdür. Şirkət bu verginin ödənilməsinə həyata keçirir, amma bu vergi mühəsibat hesabatlarında gəlir və xərc kimi qeyd olunmur. ƏDV, əslində vergi ödəyicisinə əvəzlənən bir yük olduğu üçün, mühəsibat hesabatlarında müvafiq olaraq qeyd alınmalıdır.

Mühəsibat uçotu və vergi qanunvericiliyi arasındakı fərqlər. Vergi tənzimləmələri, şirkətlərin maliyyə hesabatlarını düzgün hazırlamasında mühüm rol oynayır. Şirkətlərin vergi qanunvericiliyinə

uyğun hərəkət etməsi və maliyyə hesabatlarında şəffaflıq və düzgünlük təmin etməsi uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün vacibdir [4].

Maliyyə hesabatlarında informasiyanın açıqlanması və şəffaflıq, müasir biznes mühitində şirkətlərin etibarlılığı və investorların güvənini təmin etmək üçün mühüm amillərdən biridir. Mühasibat uçotu standartları (məsələn, IFRS və GAAP) şirkətlərin maliyyə vəziyyəti, gəlirləri, xərcləri və digər maliyyə göstəriciləri haqqında dolğun və düzgün məlumat təqdim etməsini tələb edir. Bununla belə, bəzi hallarda məlumatların tam və şəffaf şəkildə açıqlanmaması müxtəlif problemlərə səbəb ola bilər. İnformasiyanın açıqlanması, şirkətlərin maraqlı tərəflərinə (investorlar, kreditorlar, dövlət qurumları, səhmdarlar və ictimaiyyət) maliyyə vəziyyəti, əməliyyat nəticələri və risklər haqqında tam və dəqiq məlumat təqdim etməsini nəzərdə tutur [3]. Şəffaflıq isə şirkətlərin bu məlumatları açıq, obyektiv və vaxtında təqdim etməsini təmin edən bir prinsipdir. Şəffaflıq dərəcəsi nə qədər yüksək olsa, şirkətin etibarlılığı və investisiya cəlbəediciliyi bir o qədər artır. Bəzi hallarda şirkətlər maliyyə hesabatlarında informasiyanı tam açıqlamır və ya manipulyasiya edirlər. Bu, səhmdarlar, investorlar və digər maraqlı tərəflər üçün ciddi problemlər yarada bilər. Əsas problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar [2]. Bəzi şirkətlər qəsdən və ya təsadüfən maliyyə məlumatlarını səhv təqdim edirlər. Bu, əsasən, aşağıdakı üsullarla baş verir:

Şirkətlər müəyyən dövr üçün gəlirləri süni şəkildə artıraraq investorları və səhmdarları cəlb etməyə çalışırlar. İnformasiyanın açıqlanması və şəffaflıq, müasir biznes mühitində uğurlu fəaliyyətin əsas şərtlərindən biridir. Şirkətlərin maliyyə hesabatlarında manipulyasiyaların və qeyri-dəqiqliklərin qarşısını almaq üçün beynəlxalq standartlara uyğun hesabatlar hazırlanmalı, güclü daxili nəzarət sistemləri tətbiq edilməli və dövlət nəzarəti gücləndirilməlidir. Bu addımlar maliyyə hesabatlarının etibarlılığını artıraraq investor güvənini və biznes mühitinin şəffaflığını təmin edəcək [4].

Açar sözlər: Mənfəət və zərər hesabatı, maliyyə hesabatları, gəlirlərin tanınması, xərclərin uçotu, vergi təsiri, maliyyə manipulyasiyaları, mühasibat standartları, maliyyə şəffaflığı, audit problemləri, maliyyə riskləri.

Ədəbiyyat

1. Səbzəliyev, S. (2019). *Maliyyə Hesabatı*. Bakı: UNEC.
2. İsmayilov, M., Əhmədov, Y., Məmmədov, İ., Həsənova, N. (2017). *Maliyyə Hesabatının Təhlili*. Dərslik.
3. Fətullayev, R., İbadov, İ., Abbaslı, F. (2018). *Mühasibat Uçotu. Məqalələr Toplusu*. DİN PA.
4. Qəhrəmanov, T. (2015). Maliyyə nəticələrinin və mənfəətdən istifadənin uçotunun nəzəri və praktiki problemləri. UNEC, magistr dissertasiyası.

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON TİCARƏTİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN EMPIRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

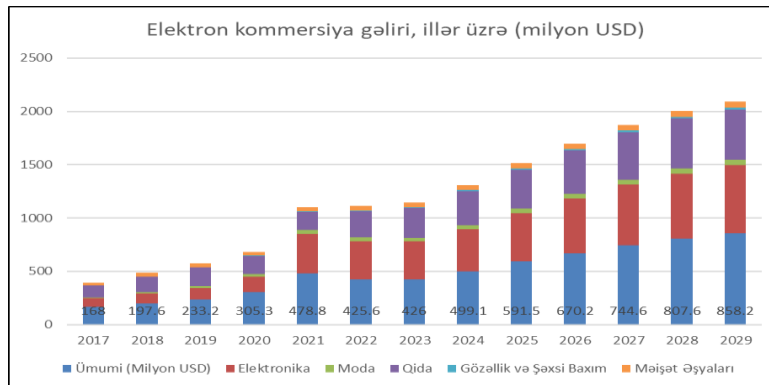
Nicat Əhmədli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

nicat.ahmadli99@gmail.com

Qloballaşma nəticəsində vahid qlobal iqtisadiyyat, geosiyasi və sosial-mədəni məkan formalaşır və siyasət, iqtisadiyyat, elm, mühəndislik, texnologiya, informasiya, hüquq, təhsil və mədəniyyət sahələrində mövcud milli sərhədlər aradan qalxır. Bu gün qloballaşma keyfiyyət baxımından yeni inkişaf mərhələsindən keçir ki, bu da informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı, internet və mobil rabitənin geniş yayılması ilə xarakterizə olunur. Qlobal informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafında müasir nailiyyətlər “elektron ticarət” adlanan iqtisadi fəaliyyətin sürətlə inkişafına gətirib çıxarmışdır. Elektron ticarətin inkişafı və həcmnin artması qlobal iqtisadiyyat üçün bir sıra müsbət təsirlərlə müşayiət olunur. Bunlara əməliyyat xərclərinin azalması, ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi, investisiya axınları üçün

imkanların genişləndirilməsi, biznesin coğrafi ərazisinin və əlçatanlığının genişləndirilməsi, rəqabətin artması daxildir [6].

Qrafik 1. Elektron kommersiya gəliri, illər üzrə (milyon, USD)
Mənbə: [4]

Qrafik 1-də 2017-2029-cu illər arasında müxtəlif sahələr üzrə e-ticarət gəlirlərini əks olunmuşdur. Məlumatlar Elektronika, Moda, Qida, Gözəllik və Şəxsi Baxım, Məişət Əşyaları və Ümumi gəlirlər daxil olmaqla kateqoriyalara bölünüb.

Hal-hazırda Azərbaycanda ənənəvi neft sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun, o cümlədən informasiya kommunikasiyalarının inkişafı və informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması prioritet hesab olunur. 2011-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının müəyyən etdiyi bir sıra vəzifələrdən bunları qeyd edə bilərik: informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi; bilik iqtisadiyyatının yaradılması; dövlət və yerli idarəetmə strukturlarında İKT tətbiqinin diversifikasiyası, e-xidmətlərin inkişafı; Milli Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin yaradılması və fəaliyyətinin sürətləndirilməsi; cəmiyyət üzvlərinin İKT məhsulları və xidmətlərinə olan ehtiyaclarının tam şəkildə təmin edilməsi; ixrac yönümlü və rəqabətqabiliyyətli İKT potensialının gücləndirilməsi. Ölkədə “Azərbaycanın Rəqəmsal Ticarət Qovşağı” yaradılmışdır ki, bu da sənədlərin, o cümlədən müqavilələrin elektron formada hazırlanmasını və imzalanmasını, eləcə də vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçmiş şəxslərlə xarici biznes tərəfdaşları arasında real vaxt rejimində elektron xidmətlərin həyata keçirilməsini mümkün edir. 10 may 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının “Elektron Ticarət Haqqında” Qanunu qəbul edilmişdir. Elektron ticarətlə bağlı bütün hüquq və öhdəliklər, tərəflərin məsuliyyətləri bu qanunla tənzimlənir [3].

Əlavə olaraq, onlayn ödəniş sistemində ilk addımlar Azərbaycanda 2008-ci ildə atılmışdır. Elektron ticarətin genişləndirilməsi və elektron ödəniş sistemlərinin inkişafı Azərbaycanın öhdəliklərindən biridir. Elektron ticarətin inkişafı “Elektron Hökumət” Dövlət Proqramının da prioritetlərindən biridir. Bu baxımdan, Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafı 2008-ci ildən müşahidə olunur. 2020-ci ilin yanvar-mart aylarında ölkənin elektron pərakəndə ticarət şəbəkəsində 10,1 milyon manatlıq məhsul satılmışdır [1]. Bu, 2016-cı ilin yanvar-mart aylarına nisbətən 1,7 dəfə çoxdur. Ekspertlərin fikrincə, Azərbaycanda elektron ticarət ənənəvi ticarət əməliyyatlarının cəmi 4%-i təşkil edir. Müqayisə üçün, ABŞ-da ticarətin 80%-i, Avropada isə 60%-i elektron şəkildə həyata keçirilir. Buna görə də, dövlət büdcəsində vergilərin aşağı payını nəzərə alaraq, Azərbaycan hökuməti bu sahənin inkişafında birbaşa maraqlı olmalıdır [2].

Elektron ticarət kompüter şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilən elektron əməliyyatlarla mal satışının həyata keçirilməsi kimi müəyyən edilir. Elektron ticarət, malların sifarişlərinin elektron interfeyslər vasitəsilə hazırlanmasını ehtiva edir. Elektron interfeys müstəqil iki sistemin və ya sistemlə son istifadəçinin əlaqə saxlamasına imkan verən qurğu və ya proqram kimi başa düşülməlidir. Bu geniş anlayışdır və veb-sayt, portal, keçid, bazar yeri və ya tətbiq proqram interfeysi (API) daxil olmaqla bir çox şeyi əhatə edə bilər. Elektron ticarət, veb-saytlar (“səbətə əlavə et” funksiyası olan sifariş və ya bron sistemi), mobil rabitə şəbəkələri üzərindən işləyən mobil tətbiqlər

və ya elektron mesaj mübadiləsi və ya EDI mesajları (elektron məlumat mübadiləsi) vasitəsilə həyata keçirilə bilər [5].

Açar sözlər: Elektron kommersiya, ticarət, İKT, onlayn alış-veriş

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanda Elektron Ticarətə dair Statistik Hesabat, Yanvar-Mart 2020.
2. Azərbaycanda Elektron Ticarət və Vergitutma, İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutu.
3. Azərbaycan Respublikasının Elektron Ticarət Haqqında Qanunu, 2005.
4. [eCommerce - Azerbaijan | Statista Market Forecast](#)
5. EU4Digital: Şərq Tərəfdaşlığında Rəqəmsal İqtisadiyyat və Cəmiyyətin Dəstəklənməsi.
6. Hacıyeva, L. Qloballaşma kontekstində Azərbaycanda elektron ticarətin perspektivləri və problemləri.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASI

Günəl Əhmədova

Azərbaycan Universiteti

gunel.ahmadova@au.edu.az

Dildə xüsusi, özünəməxsus şəkildə ifadə edilən qrammatik mənalardan biri də müəyyənlik və qeyri-müəyyənlikdir. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, dilin semantikasını və sintaksisini ilə sıx bağlı olan, hər iki dildə təhlil edilə biləcək əsas kateqoriyalardan biridir. Bu kateqoriyalar, bir predmetin və ya hadisənin müəyyən olub-olmaması, onun konkret və ya ümumi olması ilə bağlı məlumatları ifadə etməyə xidmət edir. Həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərində bu kateqoriyalar müxtəlif vasitələrlə özünü göstərir. Bu anlayış, əşya və hadisələrin insan təfəkküründə mücərrəd şəkildə əks olunması nəticəsində meydana gəlmişdir. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının mövcudluğu dünya dillərində dilçilərin çox zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Bir çox dillər arasında bu mövzu dairəsinə oxşar və fərqli cəhətlər xüsusi və dərinlən araşdırılmışdır. Bəzi dilçilər tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu kateqoriya müxtəlif dillərdə özünü müxtəlif şəkildə büruzə verir. Bəzi dillərdə bu kateqoriya özünü ümumi şəkildə qrammatik kateqoriya kimi göstərməyə belə, həm qrammatikanın, həm də semantikanın ortaq nöqtələrində fəal şəkildə fəaliyyət göstərir.

Türk dillərinə nisbətən Hind-Avropa dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının mövcud olma tarixi daha qədim sayılır. Türk dillərində bu tədqiqatın tarixi XVII əsrə söykənir. Bu dövrdən başlayaraq bir sıra türkoloqlar ayrı-ayrı türk dilləri ilə birlikdə, həmçinin Azərbaycan dilində də müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının mövcudluğu ilə əlaqədar bir sıra məsələlər araşdırmağa başlamışlar. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası haqqında bir çox dilçilər tərəfindən araşdırmalar aparılmışdır. Bu kateqoriya barəsində ilk monoqrafiyanı yazan Ağamalı Həsənov olmuşdur. O, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarını bu cür izah etmişdir: “Müəyyən əşyalar diskurs nümayəndələrinin şüurunda ”identik”, qeyri-müəyyən əşyalar isə ”adekvat” olan əşyalardır. Bəs identik mənə dedikdə nə başa düşülür? İdentik mənə dedikdə, başqa bir eyniadlı əşyalarla əvəz edilə bilməyən hər hansısa bir əşya başa düşülür. Adekvat mənə isə hər hansısa eyniadlı əşyalardan yalnız konkret biri yox, hamısına aid olan əşyalar nəzərdə tutulur” [1, s.15].

Bu sahədə aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, bütün dünya dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik mövzusu qrammatik kateqoriya kimi çıxış etmir. Müəyyənlik qrammatik kateqoriya kimi özünü yalnız artıqlı kimi bilinən göstəricilərin mövcud olduğu dillərdə göstərir. Müəyyənlik tez-tez ismi birləşmələrin semantik və ya pragmatik tərkibi kimi formalaşır. Bu kateqoriya müqayisəli

şəkildə öyrəniləndikdə qrammatik göstəricilərin mövcud olduğu dillərdə oxşarlıqların çıxması ilə yanaşı həmçinin fərqli cəhətlər də meydana çıxmışdır [3].

C. Lyons qrammatik definitlik mövcudluğuna əsasən, dilləri aşağıdakı formada təsnif etmişdir [4, s.11]:

1. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin qrammatik kateqoriya kimi mövcud olmadığı dillər.

2. Müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyin sadəcə ismi birləşmələrdə özünü göstərdiyi əvəzlilik ilə ifadə olunmuş dillər.

3. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin yalnız əvəzlilik ilə ifadə olunmuş ismi birləşmələrdə deyil, bütün ismi birləşmələrdə özünü göstərdiyi dillər. C. Lyonsa görə, struktur baxımından əvəzliliklərin tam şəkildə ismi birləşmələrdən fərqləndirilməsi hadisəsi qeyri-adi hal hesab olunmur [4, s.31].

İngilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin kateqoriya kimi mövcud olması artiklla əlaqəlidir [2]. Müəyyən artikllar əgər işarə əvəzliliklərindən əmələ gəlmişdirsə, qeyri-müəyyən artikllar *bir* sayından törəmişdir. Belə bir sual ortaya çıxır ki, *the car (maşın)*, *the naughty child (dəcəl uşaq)* və *a naughty child (dəcəl bir uşaq)*, *the rose I planted last summer (keçən yay əkdiiyim qızılgül)* və *a rose I planted last summer (keçən yay əkdiiyim bir qızılgül)* arasındakı məna fərqi nədən ibarətdir? Bir çox ənənəvi qrammatiklər bu suala bu cür cavab verir: burada *the* artiklı göstərir ki, danışan və ya yazan hər hansı bir maşından deyil, xüsusi bir maşından danışır. Əgər biz desək ki, *I bought a car this morning (Bu səhər bir maşın aldım)*, burada hər hansı bir maşına deyil, xüsusi və adresantın fikrində bütün digərlər maşınlardan fərqləndirilmiş bir maşına istinad edilir.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası dilin müxtəlif sahələrində, müxtəlif vasitələrlə təzahür edir. Bu kateqoriyanı tədqiq edən dilçilərdən biri olan A. Həsənov Azərbaycan dilində bu kateqoriyanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün dilin leksikasının, semantikasının, eləcə də qrammatikasının təhlilini təklif edir. Məhz bu səbəbdən də, o, definitlik şəklində qruplaşdırmışdı. A. Həsənov bu anlayışın leksik-semantik müəyyənlik bildirən vasitələr, leksik-semantik qeyri-müəyyənlik bildirən vasitələr, leksik-qrammatik müəyyənlik bildirən vasitələr, leksik-qrammatik qeyri-müəyyənlik bildirən vasitələr, qrammatik müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən vasitələr adı altında sadalayaraq tədqiq etməyi daha məqsədə uyğun hesab edir [1, s.25]. Beləliklə, hər iki dildə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışlarının təhlili göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində bu kateqoriya müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur və ingilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin əsas göstəricisi artikllar olduğu halda, Azərbaycan dilində artikllar mövcud olmadığı üçün bu kateqoriyanın əsas ifadə vasitələri ismin müxtəlif halları, müəyyənlik bildirən əvəzliliklər, saylar və bəzi şəkilçilərdir.

Açar sözlər: Müəyyənlik kateqoriyası, qeyri-müəyyənlik kateqoriyası, identik məna, adekvat məna.

Ədəbiyyat

1. Həsənov, A. (1970). *Azərbaycan Dilində Müəyyənlik və Qeyri-Müəyyənlik Kateqoriyası*. Bakı, 75.
2. Hüseynov, A.R. (1975). Müəyyənlik kateqoriyası və onun xüsusi isimlərə münasibəti (İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında). *Elmi Əsərlər*, 3, 88-94.
3. Muradova, Ü. (2017). *İngilis və Azərbaycan Dilindəki Müəyyənlik və Qeyri-Müəyyənlik Kateqoriyasının İfadə Vasitələri*. Bakı, ADU, 69.
4. Lyons, C. (1999). *Definiteness*. Cambridge University Press, 398.

İSTEHSAL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ AKTİVLƏRİN AMORTİZASIYASI VƏ ONLARIN UÇOTUNUN APARILMASI QAYDALARI

Nizami Əhmədov
Azərbaycan Universiteti
nizamihmdov22@gmail.com

İqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi olan istehsal proseslərinin düzgün və açıq şəkildə idarə edilməsi istehsal firmalarında amortizasiya olunan aktivlərin uçotundan asılıdır. Bu mühasibat uçotu proseduru biznesin maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünə zəmanət verir, vergilərə riayət etməyə kömək edir və şirkətin maliyyə vəziyyətini düzgün qiymətləndirir. Aktivin köhnəlməsi prosesi təşkilatın uzunmüddətli aktivlərinin dəyərinin tədricən aşağı düşməsinə təmsil edir və düzgün həyata keçirildikdə, biznesin idarə edilməsinə, eləcə də kreditorlar, investorlar və dövlət orqanları kimi digər maraqlı tərəflərə kömək edir. Bu mənada düzgün strukturlaşdırılmış amortizasiya uçotu sistemi firmanın maliyyə sabitliyini yaxşılaşdırır və onun gələcək artımını dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir [3, s.22-30].

Şirkətin maliyyə hesabatlarının açıqlığı və düzgünlüyü amortizasiya müddətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi və istehsal firmalarında aktivlərin qiymətləndirilməsi ilə təmin edilir. Bu, təşkilatın maliyyə vəziyyətini düzgün qiymətləndirmək və onun gəlir və xərclərini əks etdirmək üçün çox vacibdir. Şirkət, həmçinin maliyyə məlumatlarının açıqlığı sayəsində strateji qərarlar qəbul edə, gələcək investisiyaları düzgün planlaşdırma və maliyyə resurslarını səmərəli idarə edə bilər.

Sürətli texniki irəliləyişlər və rəqəmsallaşma müasir iqtisadiyyatda sənaye proseslərini dəyişdirir. Bu modifikasiyalar istehsal firmalarının əməliyyatlarının çevikliyini və səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, həm də amortizasiya müddətlərinin və aktivlərin dəyərinin dəqiq hesablanması çətinləşdirir. Bəzi hallarda klassik amortizasiya üsullarının tətbiqi texnoloji irəliləyişlər və yeni istehsal üsulları ilə çətinləşir ki, bu da metodların müasir istehsal proseslərinin tam əks olunmaması ilə nəticələnə bilər. Buna görə də müəssisələr yeni texnologiyaların və avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqini nəzərə alaraq, amortizasiya prosedurlarını müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yeniləməli və həyata keçirməlidirlər [2, s.98-110].

Əsas məqsəd istehsal müəssisələri üçün amortizasiya metodlarını düzgün seçmək və istifadə etməyin nə qədər vacib olduğunu vurğulamaqdır. Müəssisələr öz aktivlərinin iqtisadi ömrünü daha dəqiq qiymətləndirə və nəticədə müvafiq amortizasiya metodlarından istifadə etməklə öz maliyyə hesabatlarını daha dəqiq və etibarlı şəkildə təqdim edə bilərlər. Müəssisələr öz maliyyə resurslarını daha yaxşı idarə edə və aktivləri lazımı şəkildə qiymətləndirildikdə, gələcək üçün məlumatlı investisiya planları qura bilərlər. Bu strategiya daxili prosedurları sadələşdirməklə yanaşı, şirkətin bazarda rəqabət qabiliyyətini artırır.

Rəqəmsal mühasibat uçotu sistemlərindən istifadə etməklə məlumatlar daha tez və dəqiq şəkildə toplanır, emal edilir və təhlil edilə bilər. Bu həllər biznesin maliyyə vəziyyətinin dəqiq və şəffaf şəkildə təqdim edilməsinə kömək edir. Bundan əlavə, məlumatları avtomatik toplayan və təhlil edən rəqəmsal alətlər sayəsində müəssisələr əməliyyatlarını effektiv və çevik idarə edə bilər. Bu, bizneslərə gələcəkdə daha yaxşı strateji seçimlər etməyə və bazar dəyişikliklərinə daha tez uyğunlaşmağa imkan verir [4, s.47-50].

Maliyyə hesabatlarını şəffaf etməkdən əlavə, təkmilləşdirilmiş amortizasiya uçotu biznesə gələcək artım üçün daha yaxşı planlar qurmağa, maliyyə resurslarını daha yaxşı idarə etməyə və bazardakı dəyişikliklərə çevik reaksiya verməyə imkan verir. Müəssisələr düzgün amortizasiya uçotunun köməyi ilə öz aktivlərini dəqiq qiymətləndirə və etibarlı investisiya qərarları verə bilərlər. Amortizasiyanın dəqiq uçotu vergi öhdəliklərinin düzgün yerinə yetirilməsinə və vergi siyasətinin effektiv olmasına kömək edir. Buna görə də, istehsal firmalarında amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsi daha yaxşı maliyyə hesabatları, bazar rəqabət qabiliyyətinin artması, maliyyə resurslarının təkmilləşdirilməsi və uzunmüddətli inkişaf daxil olmaqla bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu texnikadan istifadə etməklə müəssisələrin maliyyə vəziyyəti dəqiq əks etdirilə, strateji

qərarlar düzgün qəbul edilə bilər. O, həmçinin bizneslərə daha səmərəli fəaliyyət göstərməyə və gələcəkdə baş verən hadisələrə uyğunlaşmağa imkan verir. Bundan əlavə, amortizasiya uçotunun təkmilləşdirilməsi hesabına dövlət vergi gəlirlərinin dəqiq hesablanması və vergi siyasətinin şəffaf, səmərəli həyata keçirilməsi mümkün olur [1, s.39].

Açar sözlər: Amortizasiya, maliyyə, idarəetmə, müəssisə, uçot.

Ədəbiyyat

1. Balsam, M.L. (2019). *Accounting for Fixed Assets: A Comprehensive Guide to Depreciation Methods*. Wiley.
2. Əliyeva, N. (2022). Amortizasiya uçotunun inkişafı və onun vergi öhdəliklərinə təsiri. *Vergi və Maliyyə Hüququ Jurnalı*, 11(3), 98-110.
3. İsmayilov, F. (2017). İstehsal müəssisələrində aktivlərin amortizasiyası: Nəzəri və praktiki məsələlər. *İqtisadiyyat və İdarəetmə Jurnalı*, 8(4), 22-30.
4. Məhərrəmov, K. (2019). *İstehsal Müəssisələrində Amortizasiya Uçotunun Təkmilləşdirilməsi*. Bakı: Dövlət iqtisadiyyat nəşriyyatı.

MÜASİR GÜRCÜSTANDA SİYASİ LEGİTİMLİK BÖHRANININ YARANMA TƏSİRLƏRİ

Tural Ələkbərov

Gəncə Dövlət Universiteti

turalekbarov@gmail.com

Gürcüstanın siyasi mənzərəsi hakimiyyət uğrunda əhəmiyyətli mübarizələr, müharibələr və idarəetmədə dəyişikliklərlə yadda qalıb. Son 20 ildə ölkə daxili siyasi qeyri-sabitliklə, o cümlədən hökumət fraksiyaları ilə müxalifət qüvvələri arasında gərginlik, eləcə də 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsi kimi münaqişələrin nəticələri ilə üzləşib. Gürcüstan hökuməti, həm yerli aktyorlar, həm də xarici güclər tərəfindən daim sorğulanan bir hakimiyyətdir [3].

1. *Gürcüstanda legitimlik böhranı (Qızılgül inqilabı)*. 2003-cü ilin noyabrında Gürcüstanın başında duran şiddətli siyasi böhran və sosial narazılıq fonunda baş verdi. İnqilab, hakimiyyətin təkrarlanan seçki saxtakarlıqları, siyasi təzyiqlər və korrupsiya ilə əlaqəli narazılıqlara cavab olaraq meydana gəldi. Gürcüstanda prezident Eduard Şevardnadzenin 2000-ci illərin əvvəllərində keçirdiyi parlament seçkiləri, böyük ölçüdə saxtalaşdırıldı, bu da xalqın etirazlarına səbəb oldu [1, s.113]. Şevardnadzenin siyasətinə qarşı yaranan kütləvi etirazlar, xüsusilə müxalifət lideri Mixeil Saakaşvilinin rəhbərlik etdiyi hərəkatın dəstəyi ilə yayıldı.

Gül İnqilabı, etirazçıların "gül" adını verdikləri barışçıl nümayişlərlə, sosial şəbəkələr və kütləvi informasiya vasitələrinin (məsələn, televiziya və radio stansiyalarının) gücü ilə həyata keçirildi. Bu inqilabın adı, müxtəlif rəngli qələbə çiçəklərinin simvolik olaraq istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. İnqilabın səbəbləri arasında seçki saxtakarlığı xüsusilə, 2003-cü ildəki parlament seçkiləri nəticəsində Şevardnadze'nin rəhbərlik etdiyi hakimiyyət, seçkilərin nəticələrini saxtalaşdırmaqla və müxalifətə qarşı repressiyalar tətbiq etməklə etibarını itirmişdi. Seçki nəticələrinə qarşı kütləvi etirazlar başlandı. Növbəti olaraq korrupsiya və rüşvət Gürcüstanın hakimiyyət orqanlarında və prezidentin yaxın ətrafında yayılan ciddi problem idi. Bu, hökumətin legitimliyini sarsıtdı və gücünü itirməsinə səbəb oldu. Xalqın etirazını daha da artırdı və öz növbəsində hakimiyyətin legitimliyinə sarsıdıcı zərbə vurdu [1, s.115]. Bu inqilab, Gürcüstanın demokratik inkişafı yolunda mühüm bir addım oldu və ölkənin siyasi sistemini dəyişməyi, korrupsiyaya qarşı mübarizə aparmağı və daha şəffaf hökumət qurmağı hədəflədi.

2. *Rusiya-Gürcüstan müharibəsi və xalqın hakimiyyətə reaksiyası*. Gürcüstandakı müharibələr, xüsusən də 2008-ci ildə Rusiya ilə münaqişə siyasi legitimliyə böyük təsir göstərdi. Müharibədən sonra hökumətin daxili mövqeyinin zəifləməsi müşahidə edildi, çünki ərazi

bütövlüyünün təmin edilməməsi hökumətin bütövlüyünün şübhə altına alınmasına səbəb oldu. Beynəlxalq miqyasda müharibə Gürcüstanın xarici əlaqələrinin dinamikasını dəyişərək, onun strateji müttəfiqliklərinin və milli təhlükəsizlik problemlərinin yenidən qiymətləndirilməsinə töhfə verdi [2, s.155]. 2003-cü ildən sonra Avropa İttifaqı və NATO ilə yaxınlaşmağa çalışmışdı. Gürcüstanın qərbyönlü siyasəti, Rusiyanın bölgədəki təsirini zəiflətmək məqsədini daşıyırdı və bu da müharibəni təhrik edən digər amil oldu.

Gürcüstan-Rusiya müharibəsi, Gürcüstanın Cənubi Osetiya və Abxaziya bölgələrindəki münaqişələrə dair beynəlxalq aləmdəki gərginliyin bir nəticəsi olaraq meydana gəldi. Müharibə həm Gürcüstanın daxili siyasi vəziyyətinə, həm də ölkənin hakimiyyətinin legitimliyinə ciddi təsir etdi. Bu hadisələr gürcü cəmiyyəti daxilində parçalanmaları dərinləşdirdi və hökumətin öz xalqını effektiv şəkildə birləşdirə bilmə qabiliyyətinə meydan oxudu. Məğlub olmuş dövlətdə müxalif güclərin səsi daha da yüksəldi və xalqın hakimiyyəti düzgün xarici siyasət yürütməməsi ilə bağlı fikirlərini çoxaltdı. Müharibədən sonra Gürcüstan hakimiyyəti daha da qərb meyilli siyasət yürütməyə başladı, bunun nəticəndə dövlətin Aİ - integrasiyası sürət qazanmağa başladı. Gürcüstan prezidenti Saakaşvili və hökumətinin müharibə zamanı apardığı siyasət, daxili legitimlik məsələlərini gündəmə gətirdi. Geniş çərçivədən baxdıqda, müharibə Gürcüstan hakimiyyətinin legitimliyinə kifayət qədər mənfi təsir göstərdi [2, s.159].

3. *Xarici agent qanunu və onun siyasi legitimliyə təsiri.* Gürcüstanda 2023-cü ildə təqdim olunan və geniş ictimai etirazlara səbəb olan Xarici Agentlər Qanunu, ölkənin siyasi legitimliyi və demokratik dəyərləri üzərində ciddi müzakirələrə yol açdı. Bu qanun, xarici maliyyə yardımı alan qeyri-kommersiya təşkilatlarının və kütləvi informasiya vasitələrinin “xarici agent” kimi qeydiyyatdan keçməsinə tələb edirdi. Tənqidçilər bu qanunu demokratiyanı məhdudlaşdıran, ifadə və fəaliyyət azadlığına zərbə vuran bir addım kimi qiymətləndirdilər. Daxili legitimliyə təsir kimi ictimai etirazlar artmağa başladı. Qanun layihəsi geniş miqyaslı etirazlarla qarşılandı. Minlərlə insan Tbilisidə və digər şəhərlərdə küçələrə çıxaraq qanunun geri çəkilməsinə tələb etdi [4]. Bu etirazlar, qanunun əhalinin böyük bir hissəsi tərəfindən qəbul edilmədiyini göstərirdi. Hökumətin demokratiya prinsiplərinə bağlılığını şübhə altına aldı. Qanunun təqdim edilməsi hökumətə qarşı ictimai etimadsızlığı artırdı və ölkə daxilində siyasi gərginliyi yüksəltdi.

Beynəlxalq legitimliyə təsiri isə ABŞ və Avropa İttifaqı qanuna kəskin reaksiya verdi [4]. Onlar, qanunun qəbul edilməsini Gürcüstanın Avropaya integrasiyası və demokratik inkişafına maneə kimi qiymətləndirdilər. Avropa İttifaqı, qanunun qəbulunun Gürcüstanın namizədlik statusuna mənfi təsir göstərə biləcəyini bəyan etdi. Xarici dairələr, qanunun Rusiya siyasətinə bənzədiyini vurğulayaraq, Gürcüstanda *avtoritarizmin* güclənə biləcəyindən narahat oldu. Bu, Gürcüstan hökumətinin beynəlxalq aləmdəki mövqeyinə ciddi zərbə vurdu. Qanunun qəbul edilməsinə qarşı baş verən etirazlar, hökumətin daxili legitimliyini zəiflətdi, beynəlxalq reaksiyalar isə Gürcüstanın Qərb dünyası ilə münasibətlərini mürəkkəbləşdirdi. Demokratik dəyərlərə zidd olaraq qəbul edilən bu qanun, hökumətin avtoritarizmə doğru irəlilədiyi haqqında fikirləri gücləndirdi və nəticədə Gürcüstanın siyasi mühitində dərin iz buraxdı.

Ümumilikdə belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qızılgül inqilabından sonra hakimiyyətin dəyişməsi siyasi legitimliyin artmasına səbəb olsa da, həmin hakimiyyətin müharibədən məğlub ayrılması ilə yenidən zərbə aldı. XXI əsrin əvvəllərindən artıq qərbə integrasiya olmağa çalışan Gürcüstan hakimiyyətinin bu formada siyasi gediş etməsi onsuzda parçalanmış və müxtəlif yönümlü olan xalqın böyük bir hissəsinin narazılığına səbəb oldu.

Açar sözlər: Legitimlik, dövlət, hakimiyyət, xalq, inqilab, qanun.

Ədəbiyyat

1. Fairbanks, C.H. (2004). Georgia's rose revolution. *Journal of Democracy Johns Hopkins University Press*, 15(2), 110-124. <http://dx.doi.org/10.1353/jod.2004.0025>
2. Stefes, C.H., George, J.A. (2010). The battles after the battle: International law and the Russia-Georgia conflict. In *Conflict in the Caucasus: Implications for International Legal Order*, 153-176. Palgrave Macmillan, London. https://dx.doi.org/10.1057/9780230292413_8

3. Gegenava, D. (2021). 25 years in the search of legitimacy: Constitution of Georgia in action. *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*, 14(1), 121-125. <https://doi.org/10.32084/tekapr.2021.14.1-11>
4. Ələsgərli, M. (2024). Xarici agent qanununa paradoksal yanaşma. Qafqazinfo press. <https://qafqazinfo.az/news/detail/xarici-agent-qanununa-paradoksal-yanasma-abs-ozu-bundan-imtina-edebilermi-434755>

MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARI VƏ BANK SEKTORUNA TƏTBİQİ

Elçin Ələsgərov
Azərbaycan Universiteti
elcinalaskarov9@gmail.com

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları (IFRS) bank sektorunda şəffaflığı artırmaq, risklərin idarə olunmasını təkmilləşdirmək və maliyyə məlumatlarının müqayisəliliyini təmin etmək məqsədilə tətbiq olunur. Banklar, maliyyə bazarlarının sabitliyində və kapital axınlarının effektiv idarə olunmasında mühüm rol oynadığı üçün onların maliyyə hesabatlarının dəqiqliyi və uyğunluğu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. IFRS standartlarının bank sektoruna inteqrasiyası kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətini daha aydın şəkildə əks etdirməklə yanaşı, investorların və tənzimləyici qurumların qərarvermə prosesini də gücləndirir. Eyni zamanda, IFRS-in tətbiqi bank sektorunda kredit risklərinin qiymətləndirilməsini və aktivlərin dəyərinin düzgün hesablanmasını tələb edir ki, bu da bankların gəlirliliyi və kapital strukturlarına təsir göstərir.

IFRS bank sektorunda mühasibat uçotunun prinsiplərini vahid çərçivəyə salaraq, aktivlərin və öhdəliklərin qiymətləndirilməsini bazar əsaslı yanaşmaya uyğunlaşdırır [2]. Bankların IFRS standartlarına keçidi daha şəffaf hesabatlılıq yaratmaqla yanaşı, beynəlxalq bazarlarda kapitalın cəlb edilməsini də asanlaşdırır [4]. Xüsusilə IFRS 9 standartı kredit itkisi ehtimallarının daha erkən tanınmasını tələb edərək bankların risk menecment strategiyalarını dəyişdirib.

Bank sektorunda IFRS tətbiqi maliyyə hesabatlarının strukturunda fundamental dəyişikliklərə səbəb olub. Ən mühüm yeniliklərdən biri olan IFRS 9, əvvəlki IAS 39 standartından fərqli olaraq, gözlənilən kredit itkisi modeli əsasında aktivlərin qiymətləndirilməsini tələb edir ki, bu da bankların gəlirliliyinə və kapital adekvatlığına təsir göstərir [5]. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, IFRS 9-un tətbiqi bankların problemlı kreditlərə qarşı daha erkən ehtiyat yaratmasına səbəb olmuş və bu, ümumilikdə bank sisteminin dayanıqlığını artırmışdır [3].

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması bank sektorunda sərmayədarların məlumatlılığını və etimadını artırır. IFRS-in tətbiqi investorların maliyyə hesabatlarını daha dəqiq qiymətləndirməsinə imkan yaradır, bu isə bazarda qeyri-müəyyənliyi azaldır və maliyyə institutlarının kapitallaşmasını gücləndirir [1]. Lakin bəzi tədqiqatçılar IFRS-in tətbiqinin yüksək inzibati və əməliyyat xərclərinə səbəb olduğunu və kiçik banklar üçün əlavə maliyyə yükü yaratdığını bildirir [4].

Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarının tətbiqi eyni zamanda bank sektorunda tənzimləyici qurumlar üçün yeni çağırışlar yaradır. IFRS 9 kreditlərin təsnifat qaydalarını dəyişdirdiyi üçün bank nəzarət orqanları risklərin idarə olunmasını daha sərt nəzarət mexanizmləri vasitəsilə tənzimləməlidir [3]. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan bazarlarda IFRS standartlarının tətbiqi üçün uyğun hüquqi və institusional çərçivənin olmaması çətinliklər yaradır ki, bu da bank sektorunda normativ uyğunlaşma prosesinin daha mürəkkəb hala gəlməsinə səbəb olur.

Müxtəlif ölkələrdə IFRS standartlarının bank sektoruna tətbiqinin müqayisəsi göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə IFRS hesabatlılığın keyfiyyətini artıraraq bazar şəffaflığını gücləndirib, lakin bəzi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda IFRS-ə keçid tənzimləyici və əməliyyat problemləri ilə

müşayiət olunub [5]. Bu, bank sektorunda hesabatlılıq və şəffaflıq baxımından ölkələrarası fərqlərin davam etməsinə səbəb olub.

Cədvəl 1-də IFRS standartlarının bank sektoruna təsirləri və onların tətbiqi ilə bağlı mövcud problemləri əks olunmuşdur. IFRS 9-un tətbiqi kredit risklərinin daha erkən tanınmasını tələb etdiyi üçün banklar daha çox ehtiyat yaratmalı olmuş və bu da onların kapital strukturuna təsir etmişdir. IFRS 7 standartı bankların maliyyə alətləri barədə daha ətraflı açıqlamalar verməsini tələb edərək hesabatların şəffaflığını artırıb, lakin hesabat hazırlama müddətinin uzanmasına səbəb olub. IFRS 13 ədalətli dəyər ölçümünün tətbiqini tələb etdiyi üçün bankların aktivlərinin qiymətləndirilməsində qeyri-müəyyənliklər yaratmışdır. Digər tərəfdən, IFRS 16 standartı icarə müqavilələrinin maliyyə hesabatlarında borc kimi tanınmasını tələb edərək bankların maliyyə öhdəliklərinin artmasına gətirib çıxarıb.

Cədvəl 1. IFRS tətbiqinin bank sektoruna təsiri

IFRS Standartı	Bank sektoruna təsiri	Bank sektorundakı çağırışları
IFRS 9	Kredit risklərinin erkən tanınması	Artan ehtiyat tələbləri, kapital yükü
IFRS 7	Maliyyə alətləri üzrə açıqlamaların genişlənməsi	Hesabat hazırlama müddətinin uzanması
IFRS 13	Ədalətli dəyər ölçümünün tətbiqi	Aktivlərin qiymətləndirilməsində qeyri-müəyyənliklər
IFRS 16	Bankların icarə müqavilələrinin tanınması	Maliyyə öhdəliklərinin artması

Mənbə: Müəllif tərəfindən araşdırma [1-5] əsasında tərtib edilmişdir

Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarının bank sektoruna tətbiqi şəffaflıq, hesabatlılıq və investisiya mühiti baxımından mühüm inkişaflara səbəb olub. IFRS-in tətbiqi bankların risk idarəetmə strategiyalarını dəyişdirməklə daha dayanıqlı maliyyə sisteminin qurulmasına kömək etsə də, eyni zamanda tənzimləyici və əməliyyat çətinlikləri yaratmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, IFRS 9 standartının tətbiqi bankların aktiv keyfiyyətini artırırsa da, onun ehtiyat yaratma mexanizmini sərtləşdirməsi bank sektorunda kapital adekvatlığına təsir etmişdir. İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda IFRS-in tətbiqi daha yüksək hesabat keyfiyyəti və bazar şəffaflığı ilə nəticələnmiş, lakin inkişaf etməkdə olan bazarlarda uyğunlaşma problemləri davam etməkdədir. Uzunmüddətli perspektivdə IFRS-in effektiv tətbiqi üçün bank nəzarəti gücləndirilməli, tənzimləyici çərçivələr təkmilləşdirilməli və maliyyə mütəxəssisləri üçün IFRS üzrə ixtisaslaşmış təlimlər artırılmalıdır.

Açar sözlər: Maliyyə hesabatı, beynəlxalq standartlar, bank sektoru, IFRS 9, risk idarəetməsi.

Ədəbiyyat

1. Barth, M.E., Landsman, W.R. & Lang, M. H. (2008). International accounting standards and accounting quality. *Journal of Accounting Research*, 46(3), 467-498.
2. Bushman, R.M., Smith, A.J. (2001). Financial accounting information and corporate governance. *Journal of Accounting and Economics*, 32(1-3), 237-333.
3. Laeven, L., Levine, R. (2009). Bank governance, regulation and risk taking. *Journal of Financial Economics*, 93(2), 259-275.
4. Gornjak, M. (2017). IFRS 9-Expected credit loss model. *Journal of Risk Management in Financial Institutions*, 10(1), 92-102.
5. Laux, C., Leuz, C. (2009). The crisis of fair-value accounting: Making sense of the recent debate. *Accounting, Organizations and Society*, 34(6-7), 826-834.

КАРАБАХСКИЙ КРИЗИС: НАЧАЛО И РАЗВИТИЕ КОНФЛИКТА

Тарана Аливардиева

Бакинский Государственный Университет

taranaaliverdiyeva@mail.ru

В марте 1985 года, с приходом Михаила Горбачева к власти, была заложена политика перестройки и гласности. Несмотря на то, что эти реформы были заданы с намерением улучшить положение в Советском Союзе, они, объективно, привели к зарождению первых семян демократии и свободомыслия на территории СССР. Однако, эта политика, как оказалось, не только не устранила кризисные явления, существующие в стране, но и углубила их, усилив политический, экономический и социальный кризис в Советском Союзе.

С каждым годом в Советском Союзе утратился динамичный процесс развития, научно-технические достижения не использовались в полной мере, а задачи, поставленные в области социальной, экономической и культурной реконструкции, не были выполнены. Основными причинами кризиса стали системные искажения, которым подверглось общество. Бюрократическая автократия стала серьезной преградой для интеграции страны в мировую цивилизацию и тормозила ее развитие. Партийно-государственное устройство замедляло прогресс, доверие к государственной власти падало, моральные и этические основы размывались, увеличивалась насилие и преступность. Политика Горбачева не была последовательной, и он находился под влиянием различных группировок. Одной из таких группировок было армянское лобби, которое занимало высокие позиции в центральных органах власти СССР. Это лобби состояло из представителей правительственных и научных кругов, что значительно влияло на политику в отношении Азербайджана и Нагорного Карабаха.

В 1987 году на Пленуме Центрального Комитета Коммунистической партии СССР было объявлено о новой линии реформ. Перестройка, предложенная Горбачевым, изначально предусматривала социально-экономические реформы, однако вскоре она охватила и политико-идеологическую сферу [1]. В Советском Союзе (включая Азербайджан) начался процесс гласности, свободы слова и развития национальных движений.

Однако «перестройка» привела к распаду Советского Союза всего через четыре года. В условиях обострения ситуации началось движение республик за полный суверенитет. Важно отметить, что в 1970-80-е годы, когда Гейдар Алиев возглавлял Азербайджан и представлял республику в центральной власти, армянские сепаратисты не могли добиться успехов на территории Азербайджана. Удаление Гейдара Алиева с его поста в 1987 году дало возможность армянским сепаратистам активизировать свою деятельность.

Во времена руководства Гейдара Алиева, сепаратистские настроения в Нагорном Карабахе пресекались в корне. Армянские националистические организации, как в Карабахе, так и в Ереване, использовали социальные и экономические недовольства для того, чтобы разжигать сепаратизм и распространять этнический шовинизм среди армян. Внимание людей фокусировалось на территориальных претензиях к Азербайджану, и требования передачи Нагорного Карабаха Армении становились всё более агрессивными. 20 февраля 1988 года в истории межнациональных отношений Советского Союза произошло беспрецедентное событие. Члены Нагорно-Карабахского Совета народных депутатов, состоящие в основном из армян, большинством голосов приняли решение обратиться к Верховным советам Азербайджанской и Армянской ССР с просьбой о передаче Нагорного Карабаха в состав Армении [3]. Это решение вскоре было подтверждено Верховным Советом Армянской ССР 15 июня 1988 года, в то время как Азербайджан категорически отверг эту инициативу, ссылаясь на нарушение Конституции СССР. Согласно статье 78 Конституции СССР, территория союзной республики не может быть изменена без её согласия, а любые изменения

должны быть одобрены Союзом. Это решение о передаче Нагорного Карабаха было противозаконным и нарушало территориальную целостность Азербайджана.

12 февраля 1988 года, в связи с ухудшением ситуации в Нагорном Карабахе, председатель ЦК Компартии Азербайджана К. Багиров обратился в Центральный Комитет КПСС с жалобой на действия сепаратистов, которые способствовали ухудшению положения в регионе.

Сепаратизм в Нагорном Карабахе развивался под лозунгами социальной справедливости. Одним из основных аргументов сепаратистов было то, что численность армян в Нагорном Карабахе якобы уменьшалась. Хотя этот факт действительно имел место, истинные причины сокращения армянской численности не были таковы, как утверждали армянские идеологи. Суть проблемы заключалась в том, что в период с 1959 по 1970 годы число армян в Азербайджанской ССР увеличивалось на 9,38%, а в период с 1970 по 1979 годы этот показатель составил лишь 1,66%. Таким образом, в Азербайджане за этот период число армян возросло на 442 тыс. человек. В то же время в Грузинской ССР армянская численность в тот же период увеличивалась на 2,12%, а в 1970–1979 годах всего лишь на 0,05%, что говорит о том, что в Грузии, среди христиан-армян, рост был в 6,6 раза меньше по сравнению с ростом армян в мусульманском Азербайджане [3].

Вследствие этой политики и дальнейших действий армян в 1988 году началась волна насилия против азербайджанцев. С 15 января 1988 года армяне начали массовые депортации азербайджанцев с территорий, которые теперь находятся в составе Армении. Этот процесс продолжался до 1990 года, и фактически на территории Армении была создана моноэтническая республика. Уже 28 февраля 1988 года, в результате этнических чисток, около 2000 азербайджанцев были вынуждены покинуть свои дома в районе Кафан, на исторической азербайджанской земле, и бежать в Губадлы и другие районы Азербайджана [1].

Таким образом, политика перестройки, начавшаяся с надеждой на реформы, привела к разрушению Советского Союза, эскалации этнических конфликтов и массовым депортациям.

Ключевые слова: Карабахский конфликт, Нагорный Карабах, Азербайджан, Армения, этнический конфликт, 1988 год, сепаратизм.

Литература

1. The Foreign Affairs of the Azerbaijan Republic (1994). Aggression of the Republic of Armenia against the Azerbaijani Republic. Baku, 67.
2. *Нагорный Карабах: Разум Победит. Документы и Материалы*. 1989, Баку, 4-9.
3. Султанов, Ч.А. (2004). *Последний Удар Империи*. Баку, 765.

Qarabağ böhranı: müqavilənin başlanması və inkişafı

İşdə 1988-ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağda baş verən münaqişənin səbəbləri və onun nəticələri araşdırılmışdır. Sovet İttifaqının son dövründə M. Qorbaçovun başladığı yenidənqurma və aşkarlıq siyasəti, regionda etnik gərginliyi artırmış və ermənilərin separatçı fəaliyyətlərinə yol açmışdır. Dağlıq Qarabağda ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə iddiaları, 1988-ci ildə bu məsələnin Sovet rəhbərliyi tərəfindən müzakirəyə çıxarılması ilə daha da kəskinləşmişdir. İşdə həmçinin, Dağlıq Qarabağda baş verən etnik şovinizmin yayılması, Azərbaycanın suverenliyinə qarşı təhdidlər və bu münaqişənin beynəlxalq səviyyədə necə qəbul edildiyi haqqında məlumat verilmişdir.

KRİSTİN BRUK ROUZUN “RƏDD OL” ROMANINDA POSTMODERN DÜNYADUYUMU

Emiliya Əliyeva
Azərbaycan Universiteti
Emiliya.Aliyeva@au.edu.az

“...I’m not destroying the text by destroying what’s just happened.
I’m creating a new text”.

“Mən olayları mətnlə birlikdə məhv etmirəm.
Yeni mətn yaradıram”.

Çağdaş Britaniya ədəbiyyatının innovativ yazıçıları sırasında özünə yer tutmuş Kristin Bruk Rouz istər nəzəriyyəçi, istərsə də romançı kimi dünya ədəbi-bədii elm aləmində kifayət qədər populyarlıq qazanmışdır. Narratologiya, metafor nəzəriyyələri istiqamətində tədqiqatlar aparmış yazıçı uzun illər (1968-1988) Vinsendə universitetdə (Universite de Paris VIII) orta dövr ingilis və fransız ədəbiyyatından mühazirələr oxumuş, dövrünün aparıcı Avropa estetik tendensiyaalarının mahiyyətini dərinlən mənimsəmişdir. Burada söhbət Fransanın “yeni roman” axımından gedir. Yazıcının uşaqlıq və yeniyetməlik dövrünü keçirdiyi bir sıra Avropa ölkələrindəki həyat təcrübəsini, öyrəndiyi dilləri də nəzərə alsaq Bruk Rouz yaradıcılığını tədqiqata cəlb edərkən qarşılaşacağımız rəngarəng dünyanı əvvəlcədən az-çox təxmin etmək elə də çətin olmayacaqdır.

Parisə köçəndən sonra bütün diqqətini elmə yönəldən yazıcının günbəgün artan, qələmini inkişaf etdirən təcrübəsi, apardığı elmi araşdırmalar, əlaqədə olduğu intellektual dostlarının da təsiri nəticəsində yaradıcılığında radikal dönüş etdiyinə, tamamilə yeni üslub xüsusiyyətlərinə malik bədii əsərlər ərsəyə gətirdiyinə şahidi oluruq. Bu təcrübə təkcə romanlarının üslubuna deyil, eyni zamanda romanlarında anlatdığı hadisələrin məkan, zaman çərçivəsini aşaraq, Britaniya gerçəkliyi fonunda əslində oxuculara müasir insanın postmodern dünyaduyumunun ümumi bədii mənzərəsinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Bruk Rouz yaradıcılığının ikinci, realizmdən imtina dövründə ictimaiyyətə təqdim etdiyi “Rədd ol” (*Out*), “Belə” (*Such*), “Arasında” (*Between*), “ İçindən “ (*Thru*) romanlarını nəzərdən keçirən zaman, əvvəlki romanlarında təzahür edən məntiqi ardıcılıqla inkişaf edən süjet, realist orbazlar, ənənəvi təhkiyə forması, dialoqlar bir sözlə ənənəvi roman konsepsiyasının artıq iflas etdiyini görürük. Beləliklə, realist romanlarında qaldırdığı problematika qəhrəman, onun həyatı, münasibətləri, həyəcanları və düşüncələrindən ibarət bədii müstəvidə oxucuya təqdim olunurdusa, adicəkilən romanlarda problem protaqonisti aşmışdır, nəticədə oxucu bütün dünyanı ağışına alan, bəşəriyyəti maraqlandıran qlobal bir məsələ ilə üzləşmişdir. Tədqiqata cəlb olunan “Rədd ol” (1964) romanı bu baxımdan son dərəcə spesifik xarakterə malikdir.

Roman bizə naməlum bir gələcək zaman kəsiyində antiutopik bir dünyanı anladır. Bəşəriyyət oxucuya məlum olmayan, nüvə partlaması və ya müharibə kimi hansısa bir qlobal fəlakətin qurbanı olmuşdur. Bu fəlakətin səbəb olduğu radiasiya insanlara irqələrindən asılı olaraq müxtəlif formada təsir edir. Əsərdə “the colorless” - rəngsizlər adlanan insan nəslinin, yazıçı burada ağ irqin nümayəndələrini nəzərdə tutur, dəhşətli xəstəliyə yoluxduğu halda, qaradərililər radiasiyaya davamlı olduğundan fəlakətə tab gətirirlər. Belə olan halda dünyanın demoqrafik təbəqələri arasında yerdəyişmə, “displacement” baş verir, yəni tarix boyu idarəetməni əlində saxlayan ağ irq xəstəlikdən dolayı ölüm ayağındadır, artıq güc və idarəetmə qaradərili irqin ixtiyarındadır.

Xəstəlik romanın başlıca metaforası, postmodern əhvalın təzahür forması olmaqla müəllifin nəzər nöqtəsini müəyyən edir. Hadisələr ağ irqə mənsub olan anonim protaqonist, xəstə kişinin dumanlı şüuru üzərindən təqdim olunur. Keçmişini xatırlamağa çalışan qəhrəmanın şüur axını texnikasında yazılmış nitqi anlaşıqsız fikirlər, qeyri-dəqiq hadisələr, təkrarlar, fraqmentlər şəklində romana səpələnmiş olaylarla doludur, oxucu qəliz təhkiyədən təxmin edir ki, bu kişi nə vaxtsa, ola bilsin ki, Londonda professor olmuş, radiasiyaya məruz qalaraq sağlamlıq imkanları məhdudlaşdıqdan sonra o, öz peşəsini, yaşadığı yeri tərk etmiş, arvadı ilə birlikdə, güman ki, Afrikaya

köçüb gəlmişdir. Kişi vaxtının bir hissəsini iş axtarmaqla, qalan hissəsini də arvadı ilə yaşadığı daxmasında keçirir. Əvvəlcə yerli xanım Mqulunun (Mrs Mgulu) malikanəsində bağbanlıq, sonra isə fəhləlik edir. Təhkiyə irəlilədikcə biz protaqonistin psixi və fiziki durumunun daha da pisləşdiyini görürük, sağlamlıq vəziyyəti onun işini itirməyinə səbəb olur və romanın geri qalan böyük bir hissəsini öz daxmasında, arvadının himayəsində nəql edir.

Qarabasmaları artdıqca reallıq anlayışını itirən protaqonistin şübhələri daha da artıq, qavrama qabiliyyəti tamamilə zəifləyir, metaforlarını idarə etməkdə acizdir, səbəb-nəticə əlaqələrinin yerini itirmişdir. “Displacement from cause to effect” [4, s.119] - səbəbin nəticə ilə yerdəyişməsi keçmişin mövcudluğunun inkar edilmədiyi halda, xəstə insanların keçmişlərini xatırlaya bilməməsindən irəli gəlirdi. Ümumiyyətlə xəstəliyin mənşəyi və yaranma səbəbi onun simptomları hesab olunurdu.

Yeni erada aparıcı irq nümayəndələri tərəfindən tez-tez səsləndirilən bir ifadə var: “...diagnosis merely prognosticates aetiology” [4, s.169] - diaqnoz ancaq xəstəliyin mənşəyini proqnozlaşdırır - səbəb keçmişə aid hadisə, proqnoz vermək isə gələcəyə yönəlmiş hərəkətdir, xəstəliyin gedişatını, nəticəsini proqnozlaşdırmaq olar. Burada səbəbi proqnozlaşdırmaq səbəb və nəticə ardıcılığının pozulması, romandakı növbəti “displacement” idi.

Başqa bir məqam isə fəlakət sonrası Yer kürəsində daha əvvəllər mövcud olmayan yeni ölkələrin meydana gəlməsi idi; Afro-Avrasiya, Sino-Amerika, Çin-Avropa. Bu bölgü yeni idarəçi, sağlam irqin nüfuzu ilə bağlı idi. Radiasiyadan sonra böhran vəziyyətindəki, işləmək qabiliyyətini itirən ağ irq artıq cəmiyyətdən “out”- rədd olmağa, bizim protaqonist kimi öz daxmasına məhkum olmağa layiqdir.

Nəticə etibarilə, təqdim olunan məqamları əsas götürməklə, Kristin Bruk Rouzun “Rədd ol” romanında rasizm, müstəmləkəçilik kimi acı gerçəkliklər fonunda postmodern dünyaduyumunun insan psixikasına təsiri nəticəsində ortaya çıxan mənzərəni bütün çılpalığı ilə görmüş oluruq. “Postmodernist düşüncə tərzinin aparıcı xüsusiyyətlərindən biri dünyanın xaos kimi qavranılması - hiss olunması ilə bağlıdır” [2, s.249], romanda ortaya çıxan bu “displacement” - yerdəyişmə əslində həmin xaosun doğulması və bəşər nəslini yeni düşüncə tərzinə və əhvalına yoluxdurmasıdır.

Açar sözlər: Kristin Bruk Rouz, postmodernizm, strukturalizm, post-müharibə, yeni roman.

Ədəbiyyat

1. Quliyev, Q. (2012). *XX Əsr Ədəbiyyatşünaslıq Konsepsiyaları*. Bakı.
2. Quliyev, Q. (2019). *Ədəbi Cərəyanlar və İstiqamətlər*. Bakı, OL NPKT.
3. Birch, S. (1994). *Christine Brook-Rose and Contemporary Fiction*. Oxford University Press.
4. Brooke-Rose, C. (2014). *The Christine Brooke-Rose Omnibus: Four Novels: Out, Such, Between, Thru*. Carcanet Press Ltd, 742.
5. Darlington, J. (2021). *Christine Brooke-Rose and Post-War Literature*. Springer Nature.
6. Scott-Kilvert, I. (1997). *British Council, British Writers*. Macmillan, New York.
7. <https://www.scribd.com/document/48578704/Interview-with-Christine-Brooke-Rose>

MƏRKƏZİ BANKIN ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

Günay Əliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

gunay.aliyeva5@mail.ru

“Hər bir müstəqil dövlət, dünya iqtisadiyyatına sıx integrasiya olan müstəqil dövlət, sərbəst iqtisadiyyat yoluyla, bazar iqtisadiyyatı yoluyla gedən müstəqil dövlət mütləq müasir tələblərə uyğun, dünya standartlarına uyğun maliyyə-kredit, maliyyə-bank sistemi təsis etməlidir. Biz bunu təsis etmişik və bugün də inkişaf etdiririk”.

Ümummilli lider Heydər Əliyev

Maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olan bank sisteminin sağlam və dayanıqlı olması ölkənin maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında mühüm yer tutur. Bugün ölkəmizdə kifayət qədər güclü bank sistemi formalaşmış. Müstəqilliyin ilk illərində həyata keçirilən özəl bankların sağlamlaşdırılması tədbirləri bank sisteminin davamlılığının möhkəmlənməsinə və maliyyə vasitəçilik funksiyasının yaxşılaşmasına mühüm şərait yaradıb. Belə ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə müasir tələblərə cavab verən monetar idarəetmə mexanizmi quruldu, çevik pul-kredit siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. “Azərbaycan Respublikası Milli Bankının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 11 fevral tarixli Fərmanı əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı yaradıldı. “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” 18 mart 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktının qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar olaraq “Azərbaycan Respublikası Milli Bankı” “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı” adlandırıldı.

Mərkəzi Bank yarandığı ilk dövrdən başlayaraq fəaliyyətini milli iqtisadiyyatın yeni inkişaf çağırışlarına əsasən, qurur. Mərkəzi Bankın əsas funksiyalarını dövlətin pul və məzənnə siyasətinin müəyyən edilməsi və onun həyata keçirilməsi, manatın xarici valyutalara nisbətə rəsmi məzənnəsinin müəmmadi müəyyən edilməsi və elan edilməsi, sərəncamında olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanması və idarə edilməsi, nağd pul dövriyyəsinin təşkil edilməsi, əmanətlərin sığortalıması sahəsində nəzarət sisteminin fəaliyyətinin təmin edilməsi, ödəniş sistemlərinin sabit, təhlükəsiz və effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi və inkişafına dəstək verilməsi, maliyyə bazarlarında istehlakçıların və investorların hüquqlarının qorunması üçün tədbirlərin görülməsi təşkil edir [2].

Son illər uğurla gerçəkləşdirilən strategiya nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı yüksək tempə inkişaf etmişdir. Bunu iqtisadi göstəricilər əyani sübut edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatına görə 2024-cü ildə ÜDM 2023-cü ilə nisbətən 4,1% artaraq 126 milyard 337 milyon manat, əhalinin nominal gəlirləri isə 6,4% artaraq 83 milyard 93,4 milyon manat təşkil etmişdir. Kredit qoyuluşları 29 milyard 288,2 milyon manat təşkil etmişdir ki, onun 24,4%-i dövlət bankları, 69,4%-i özəl banklar və 6,2%-i isə qeyri-bank kredit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Kredit portfeli ötən ilə nisbətən 18,5% artaraq 27 milyard 477,7 milyon manat təşkil etmişdir. Kredit portfelində biznes kreditləri 14 milyard 787,2 milyon manat, istehlak kreditləri 8 milyard 445 milyon manat və ipoteka kreditləri isə 4 milyard 245,5 milyon manat təşkil etmişdir [1, s.69].

2024-ci ilin dekabr ayında depozit portfeli 7,1% artaraq 40 milyard 270,8 milyon manat olmuşdur. Depozit portfelinin 62,1%-i hüquqi şəxslərin, 37,9%-i isə fiziki şəxslərin depozitlərindən ibarət olmuşdur. 2024-cü ildə pul kütləsi 3,6% artaraq, 36 milyard 652 milyon manat təşkil etmişdir. Bank sektorunun xarici öhdəlikləri 2023-cü ilə nisbətən 20,9 milyon manat azalaraq 2 milyard 577,2 milyon manat təşkil etmişdir. 2024-cü ilin sonuna valyuta ehtiyatları isə 11 milyard dollar təşkil etmişdir [1, s.2].

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı ölkənin dayanıqlı inkişafında maliyyə sektorunun rolunun gücləndirilməsini təmin etmək məqsədilə 2023-2026-cı illəri əhatə edən

Dayanıqlı Maliyyə üzrə Yol xəritəsi hazırlamışdır. Yol xəritəsinin başlıca məqsədi iqlim dəyişmələri və ESI (ekoloji, sosial və idarəetmə) amillərini nəzərə alan dayanıqlı maliyyə ekosistemin formalaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsidir. Tədbirlər planı maliyyə sektorunun müxtəlif sahələrini, o cümlədən bank, sığorta və kapital bazarlarını əhatə edəcəkdir.

Yol xəritəsində nəzərdə tutulmuş başlıca hədəflər aşağıdakılardır:

- Bazarda şəffaflığın və nizam-intizamın təmin edilməsi;
- “Yaşıl maliyyə imitasiyasının” qarşısının alınması;
- Risklərin idarə edilməsi və nəzarət çərçivəsinə inteqrasiya;
- Dayanıqlı maliyyə alətləri üçün ekosistemin hazırlanması;
- Əhəmiyyətli risklərin qiymətləndirilməsi və monitorinqi və s.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının qəbul etdiyi “2024-2026-cı illərdə Maliyyə Sektorunun İnkişaf Strategiyası” ölkədə maliyyə sisteminin mühüm sektorları olan sığorta, kapital bazarları və ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi, həmçinin bank sektorunun dayanıqlılığının daha da gücləndirilməsini əhatə edir. Bundan əlavə maliyyə inklüzivliyinin genişləndirilməsi, korporativ idarəetmənin tətbiqi, sektorda səmərəliliyin yüksəldilməsi, şəffaflığın artırılması əsas prioritetlərdir.

Aparılan islahatlar nəticəsində kapital bazarlarının maliyyə sistemində rolunun artırılması, kapital bazarlarının ehtimal olunan potensialının qeyri-neft ÜDM-də payının cari 10%-dən 14%-ə çatdırılması, o cümlədən əhalinin kapital bazarlarında investisiyalarının həcmi cari 150 milyon manatdan 1 milyard manata çatdırılması gözlənilir. Cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bugün ölkədə ən müasir maliyyə xidmətləri göstərən yüksək beynəlxalq reytinglərə malik bank sektoru fəaliyyət göstərir.

Açar sözlər: Mərkəzi bank, iqtisadi inkişaf, kredit portfeli, depozit portfeli.

Ədəbiyyat

1. Statistik Bülleten, №12/297 (2024). Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Bakı, 97.
2. www.cbar.az

İQDIR (SÜRMƏLİ) BÖLGƏSİNİN AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN TARİXİNDƏ YERİ

Könül Əliyeva

AMEA Tarix İnstitutu

Konulqabilqizi@mail.ru

İqdir (Sürməli) bölgəsi orta yüzilliklərdə və yeni dövrdə davamlı olaraq tarixi İrəvan vilayətinin - xanlığının tərkibində olmuşdur. Bu bölgə Azərbaycanın cənub-qərbində, İrəvan şəhərindən və eyni adlı mahaldan cənubda, Araz çayının cənub sahilı boyunca yerləşən tarixi torpaqlarımızdır. Arpaçayın Araz çayına töküldüyü yerdən Naxçıvana kimi Arazın sağ sahilı boyu və cənubda Ağrı dağına qədər ərəzilər qədimdən Sürməli mahalı adlanırdı və Azərbaycan türkləri olan Səədli tayfasının yurdu idi. XV əsrin əvvəlində Baharlı sülaləsi Təbrizdə hökmranlığa başlayanda Səədli nəslı Sürməli mahalı da daxil olmaqla bütün İrəvan vilayətinə sahiblik edirdi. Elə həmin dövrdən də bütün bölgənin Çuxursəəd adlanması baş verdi.

Sürməli bölgəsi (mərkəzi İqdir olduğu üçün, həm də İqdir bölgəsi, mahalı, qəzası adlanmışdır - K.Ə.) orta yüzilliklərdə Baharlı, Bayandurlu və Səfəvi sülalələrinin hakimiyyəti dövründə bir qayda olaraq Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuşdur. Müasir dövrdə Türkiyə Respublikasının şimal-şərqində yerləşən İqdir ili - İqdir vilayəti daha öncə Sürməli mahalı adı ilə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Çuxursəəd bəylərbəyliyinə, XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin ilk otuzilliyində İrəvan xanlığına aid idi.

Müasir dövrdə İqdir (Sürməli) bölgəsi Türkiyə Respublikasına daxildir və ölkənin şimal-şərq ucqarında İqdir ilini - vilayətini təşkil edir. Əhalisi 195 min nəfər (2017-ci il yanvarın 1-ə olan

məlumatla görə), ərazisi 3588 km²-dir. Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinə aid ən uca zirvə olan Böyük Ağrı dağı (5165 m hündürlükdə) bu bölgədədir [1, s.20].

İqdır (Sürməli) bölgəsi 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında Batumda bağlanmış müqavilələrə və 1921-ci il martın 18-də Moskvada imzalanmış Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında, həmin il oktyabrın 13-də Qarsda Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz sovet respublikaları arasında bağlanmış müqavilələrə görə Türkiyəyə keçmişdir. İqdır bölgəsi bir nahiyyə kimi əvvəlcə Bəyazid vilayətinə, 1934-cü ildə Qars vilayətinə daxil edilmişdir. 1992-ci ildə İqdır bölgəsi Qaraqoyunlu, Aralıq və Tuzluca bölgələri ilə birlikdə ayrıca vilayətə çevrilmişdir [1, s.68].

İqdır adı öncə Sürməlinin qonşuluğunda olan bir bölgənin adı, daha sonra Sürməli mahalının inzibati mərkəzi kimi mənbələrdə xatırlanır. Türk tarixçisi Fəruq Sumerə görə İqdır adı Oğuz xanın oğlanlarından birinin - İğdirin adından alınmışdır: “Oğuz xanın oğlu Dənizxanın - Dənizalpın oğulları İğdir, Büğduz, Yıvə və Kınık olmuşlar. Qaraqoyunlu tayfaları bu boylardan birinə mənsub olmuşdur. Qara Yusif 41-ci nəsilədən Dənizalpa bağlanır” [2, s.14]. Azərbaycanlı tədqiqatçı Nəcəfli [3, s.26] də bu mülahizənin XV əsrdə Qara Yusifin və varislərinin hökmdarlıq etdikləri zamana aid qaynaqlarda əks olunduğunu qeyd etmişdir.

İqdır bölgəsinin tarixi haqqında qaynaqların nəşr olunduğu toplunun giriş hissəsində də İqdır adının keçmişinin Oğuz xan nəslinə qədər uzandığı qeyd edilmişdir. Toplu müəllifləri yazmışlar ki, VIII əsrdə Uyğur xaqanı Moyun Çor tərəfindən inşa edilmiş “Terhin yazıtı” adlı abidədə İğdir adı əks olunmuşdur. Daha sonrakı dövrdə Mahmud Kaşğari “Divanü Lüğat-it-Türk” əsərində İğdir, Fəzlullah Rəşidəddinin “Cəmi-ət-təvarix” əsərində Yığdır, Yazıçıoğlunun “Tarixi əl-Səlcuq” əsərində İğdir, Mehmet Nəşrinin “Kitabi Cihannüma” əsərində İğdir adı işlənmişdir [1, s.19].

Toponimika üzrə araşdırmalarda İğdir (İqdır) adının mənası igidlik, böyüklük, bahadırlıq bildirilir.

İqdır (Sürməli) bölgəsi Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Çuxursəəd bəylərbəyliyiinin ərazisinə daxil idi. Lakin Osmanlı sultanı III Murad (1574-1595) Amasiya sülhünün şərtlərini pozaraq 1578-ci ildə Səfəvi dövlətinə qarşı yeni müharibəyə başladıqdan sonra Azərbaycanın böyük bir hissəsini, o cümlədən Çuxursəəd bəylərbəyliyiini (O dövr Osmanlı mənbələrində bu bölgə həm də “Sürməli çukuru”, İrəvan-İğdir ovası [4, s.103] adlanırdı - K.Ə.) özünə tabe etmişdi.

Görkəmli tarixçi akademik Bünyadov və Məmmədovun araşdırmalarına [5, s.12; 6, s.94] görə, Çuxursəəd bəylərbəyliyiinin əhalisi Osmanlı ağalığı dövründə ağır vəziyyətə düşdü. 1579-cu ilin sentyabr ayında Abaran nahiyyəsindən Əli bəyin 3 min ailədən ibarət tayfası Ərzurum əyalətinə köçürüldü. Bir ay sonra Şərəbxana nahiyyəsindən 20 min nəfər əsir aparıldı. 1583-cü ilin yayında İrəvan şəhərinin və ətraf nahiyyələrin azərbaycanlı əhalisi yeni müharibə təhlükəsi ilə əlaqədar yaşayış yerlərini tərk edib, Ağrıdağ yaxınlığındakı yaylaqlara, osmanlıların əlinin çatmadığı digər yerlərə qaçmışdılar.

1590-cı ildə sultan III Muradın əmri ilə tərtib olunmuş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri” adlı mötəbər mənbədən aydın olur ki, işğaldan sonra Çuxursəəd bəylərbəyliyi rəsmən İrəvan əyaləti adlanmış və iki livaya bölünmüşdü: İrəvan və Naxçıvan. İrəvan livasına 10 nahiyyə daxil idi: İrəvan, Karbi, Gərnə, Vədi, Abaran, Şərəbxana, Talin, Ərmus, Abnik və Aralıq [7, s.8]. Aralıq nahiyyəsi bu mötəbər mənbədə İqdır (Sürməli) bölgəsinin adı kimi göstərilmişdir.

“İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndəki məlumatlara görə, Aralıq nahiyyəsində - İqdır (Sürməli) bölgəsində XVI əsrin 80-ci illərinin sonunda 28 kənd, 2 qışlaq və 8 məzrəə (tərk edilmiş yaşayış məskəni - K.Ə.) mövcud idi [8, s.213-218]. Həmçinin “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndən bəlli olur ki, Osmanlı qoşunlarının hücumu zamanı bu bölgənin şiə əhalisinin böyük bir qismi dini təqiblərdən ehtiyat edərək öz ata-baba yurdunu tərk etmək məcburiyyətində qalmış və yurdları məzrəəyə çevrilmişdi.

Azərbaycanlı əhalinin boş qalmış yurdlarına Osmanlı sultanı III Muradın əmri ilə Diyarbəkir tərəfdə və Dəclə çayı boyunda yaşayan sünni məzhəbindən olan kürd tayfaları köçürülmüşdü: “Diyarbəkir və sair yerlərdən sünni məzhəbli kürdlər, “Kurmac” adlanan Dəclə kürdləri İrəvan və

Naxçıvan bölgələrinə gətirilərək, buralardan köçmüş Qızılbaş-türkmənlərdən və Oyrat xalqından boşalan kənd və qəsəbələrdə yerləşdirildi” [9, s.437-438].

Görkəmli tarixçi akademik Mahmudov [10, s.4] İqdırda və İrəvan əyalətinin digər bölgələrində XVI yüzilliyin son onilliklərində Osmanlı sultanları tərəfindən yeridilmiş bu etnik yerdəyişmələrin gələcək nəticələri çox ağır olan yanlış siyasət olduğunu qeyd etmişdir: “Uzun sürən Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə xalqlarımız hər iki tərəfdə ağır faciələrlə üz-üzə qalmışlar. Zaman-zaman Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə müvəffəq olan Osmanlı sultanları Türkiyə ilə həmsərhəd olan Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən İrəvan bölgəsində möhkəmlənmək üçün bu yerlərdən didərgin düşmüş şiə məzhəbindən olan Azərbaycan türklərinin boş qalmış şəhər və kəndlərinə Osmanlı torpaqlarından sünni məzhəbindən olan kürdləri və xristianları köçürürdülər. Ümumtürk tarixi üçün gələcək təhlükəni qiymətləndirə bilməyən Osmanlı sultanları Qərbi Azərbaycan torpaqlarında erməniləri məskunlaşdırır və onlara xüsusi “qayğı” göstərirdilər”.

Açar sözlər: İrəvan mahalı, Sürməli bölgəsi, Qərbi Azərbaycan.

Ədəbiyyat

1. Güneş, M., Akyıldız, A. & Keklik, M. (2017). *Osmanlı Belgelerinde İğdır*. İğdır Universitesi, Basım Matsis Matbaa, 19-68.
2. Sümer, F. (1984). *Kara Koyunlular: Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar*, 1. Türk Tarih Kurumu.
3. Nəcəfli, T.H. (2012). *Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətləri*. Bakı, Çarşıoğlu, 604.
4. Arslantürk, A. (2012). İrəvan hanlığı. 3. *Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. Erzurum, 101-108.
5. Bünyadov, Z., Məmmədov, H. (1996). *İrəvan Əyalətinin İcmal Dəftəri*. Bakı: Elm, 184.
6. Məmmədov, İ. (2003). *Tariximiz, Torpağımız, Taleyimiz*. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 700.
7. Nəcəfli, T.H. (2009). Müfəssəl dəftər haqqında qısa məlumat. *İrəvan Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri*. Bakı: Çarşıoğlu, 6-13.
8. Nəcəfli, T.H. (2009). *İrəvan Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri*. Bakı: Çarşıoğlu, 676.
9. Kırzioğlu, F.M. (1998). *Osmanlıların Kafkaz - Ellərini Fethi (1451-1590)*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 550.
10. Mahmudov, Y.M. (2009). Qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan bölgəsinin tarixinə dair qiymətli ilk mənbə “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”. *İrəvan Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri*. Bakı: Çarşıoğlu, 3-5.

CONATAN KOU YARADICILIĞININ İLKİN ARAŞDIRILMASI VƏZİYYƏTİ

Leyla Əliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

rleyla83@gmail.com

Müasir ingilis yazıçı Conatan Kounun romanları ölkəsindən kənarda böyük sevgi və oxucu rəğbəti qazanmış, əsərləri bir çox ədəbi mükafatlara layiq görülmüşdür. İngilis tənqidçisi Elison Flada görə “onun əsərləri müasir Britaniyanı öyrənmək üçün bələdçi ola bilər” [4]. Onlarla roman və hekayələrin, elmi-publisistik yazıların müəllifi olan Kou ingilis milli kimliyindən, ingilis adət-ənənəsinin gətirdiyi gerçəklikdən yazır, “ingilisi ingilisin gözü ilə tənqid edir” [1]. Elə bu səbəbdən onu “millətin vəziyyətini əks edən roman” müəllifi adlandırırlar [1, s.4]. O, sözün həqiqi mənasında XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlində əhatə edən dövrün ən mühüm ingilis yazıçılarından biridir.

Conatan Kou Birminhem yaxınlığındakı Bromsrouv şəhərində anadan olub. Atası fizika sahəsi üzrə tədqiqatçı, anası isə musiqi müəllimi işləyib. Birminhemdəki Kral Edvard məktəbini bitirən yazıçı Kembridc universitetinin Trinit-kollecinə daxil olur, Henri Fildinqin “Tom Consun hekayəsi” romanının tədqiqi ilə bağlı dissertasiya müdafiə edir və Vorvik Universitetində fəlsəfə doktorluğu dərəcəsini alır. Kou erkən yaşlarından yazmağa başlayır.

Yazıcının “Təsadüfi qadın” (1987) eksperimental romanında H. Fildinq və S. Bekketin təsirini açıq şəkildə görmək olur. Roman nəşr edildiyi gündən ədəbi tənqiddə böyük maraq doğurur. Əsəri bəyənlərlə yanaşı onun tənqidi də geniş səs-küyə səbəb olur. Daha sonra Kou “Sevginin toxunuşu” (1989), “Ölüm cırtıdanları” (1990) romanlarını yazır və məhz bu əsərlərdən sonra böyük ədəbi auditoriya qazanır. Bu romanlar bədii əsərin təhkiyə üsulu və kompozisiyasının öyrənilməsi baxımından eksperimental xarakter daşıyır. Sonralar yazıçı hər iki eksperimentdən dəfələrlə istifadə edir və bu yanaşma “Orta İngiltərə” (2018) və “Mister Vaylder və mən” (2000) romanlarının struktur xüsusiyyətini müəyyən edir.

Ədəbi aləmdə tanınan Kou Londona köçür və hüquq firmasında çalışmağa başlayır. Həyatının bu dönməsində o, ədəbiyyatla daha ciddi məşğul olur, ABŞ-ın məşhur aktyorları Hamfri Boqart və Ceyms Stüartla bağlı avtobioqrafik əsərlər yazır. Kino onun uşaqlıq arzuları, həyata keçməyən istəkləri ilə bağlı idi və bu səbəbdən yazıçı ciddi cəhddə yazır, özünü avtobioqrafiya janrında sınayır. Sonralar o, yazır: “Mən ən ecazkar sənət növünü yazıya almaq istəyirdim” [5].

1994-cü ildə “Bu nə dələduzluq!” romanına görə Fransanın Ən Yaxşı Xarici Kitab mükafatına, 1998-ci ildə “Yuxu evi” romanına görə Mediçi mükafatına, 2001-ci ildə isə “Rotterlər klubu” romanına görə İspaniyanın Bolincer Vudhauz Ədəbiyyat mükafatına layiq görülmüşdür. Kounun ondan artıq romanı, üç elmi-populyar əsəri, uşaqlar üçün yazılmış iki kitabı və Samuel Conson mükafatına layiq görülmüş “Alovlulu fil kimi: B.S. Consonun hekayəsi” bioqrafik əsəri var.

Ədəbi tənqid Kounun romanlarında qaldırılan satirik eyhamları təqdir edir və yazıcını Henri Fildinq, Uilyam Tekkerey, İvlin Vo və Müriel Spark satirasına yaxınlaşdırır [7, s.38]. Yazıçı “Bu nə dələduzluq!” əsərində qaldırdığı problemlərin hələ də sona yetmədiyini deyir və müsahibələrinin birində nədən bu mövzunu satiranın əhatəsində əks etdiyini izah edir: “Bu nə dələduzluq!” romanındakı Uinşoular ailəsi sonda məhv ola bilər, lakin onların təsiri, mirası qalacaq. Tetçerizm Britaniyanı heç vaxt tərk etmədiyi üçün onlar bu və ya digər formada geri dönəcəklər. Onlar bir ideologiya kimi mövcuddurlar” [3]. Elə bu baxımdan Kou cəmiyyətin problemlərini satiranın, sarkazmın diliylə təsvir edən Fildinq, Tekkerey, Vo və Spark yaradıcılığına yaxındı. “Bu nə dələduzluq!” romanı kəskin siyasi satirasına görə Dikkensin “Soyuq ev” və Keril Çorçillin “Ciddi pul” əsərlərini xatırladır. İngilis yazıçısı Nik Koenə görə “əsər dövrümüzün ən böyük satirik romanıdır, amma siz heç də düşünməyin ki, deyilənləri zarafat kimi qəbul etdik. Bizim üçün Britaniyanı aldadan Uinşou ailəsinin qrotesk təsviri heç də fantaziya deyil, Tori partiyasının o dövrdəki ən doğru görüntüsüdür” [6]. Başqa sözlə, Kou ingilis cəmiyyətini içəridən görür və tənqid edir, bütövlükdə, müasir cəmiyyəti səciyyələndirən laqeydlilik fəlsəfəsini önə çəkir. Kəskin satira yalnız Uinşoular ailəsinə yönəlmir, satirik təsvir, həmçinin seyrçi nəzərlərlə baxan, görüb sükutla keçən toplumdan da yan keçmir. Bu baxımdan əsər “qorxulu gülüşlə” yazılan əsər kimi dəyərləndirilir [5, s.5].

Yazıcının sonrakı “Yuxu evi” əsəri müasir ingilis tənqidçisi Malkolm Bredberi tərəfindən “hər yaşda olan insan üçün düşündürücü”, intellektual roman kimi dəyərləndirilmişdir. Bredberi qeyd edir ki, roman müasir gəncliyin problemlərini əks edir və elə bu səbəbdən onu oxumaq lazımdır [9, s.4].

Kounun bütün romanları onu deməyə əsas verir ki, yazıçı siyasətin və siyasi fikirlərin insanın həyatına və şəxsi münasibətlərinə təsir etdiyini önə çəkir. O, sosial-siyasi proseslər fonunda sırası ingilisin adi insani qayğılarının faciəyə çevrildiyini əsas gətirir. Beləcə, İngiltərənin və onun sırası vətəndaşının portretini yaradır, Lisa Alardisin də qeyd etdiyi kimi “ingilisi ingilisin gözü ilə tənqid edir” [1, s.5]. O, fərdin və ya bir ailənin təmsalında müasir ingilis cəmiyyətini ifşa edir, sosial-siyasi asılılığın eybəcərliyini göstərir.

Kou yaradıcılığının erkən mərhələsində daha çox kimlik və şəxsiyyət böhranı məsələlərindən yazır, fərdin cəmiyyət və ailə qarşısında yaranan problemlərini önə çəkirdi. İlk qələm təcrübəsi olan “Təsadüfi qadın” romanında kimlik və şəxsiyyət böhranı məsələlərini qaldırır, fərdin özünsüzlüyünü sosial və ekzistensial kimliyin itməsi ilə əlaqələndirirdi. Pol Leyti də bu vacib məqamı qeyd edir və yazırdı ki, Kounun “Təsadüfi qadın” romanında Fildinq və Bekketin, həmçinin 1960-cı illər avanqard yazıçıların təsiri açıq görünür [9].

Ədəbi tənqid “Təsadüfi qadın” romanı ilə yanaşı “Sevgi toxunuşu” və “Ölüm cırıdanları” romanlarında qaldırılan problemləri yazıcının sonrakı yaradıcılığında davam etdiyini qeyd edir. Bu onunla bağlıdır ki, hər üç roman Kou yaradıcılığının forma və struktur bütövlüyünü müəyyən edir. Elə bu səbəbdən Kounun erkən yaradıcılığını daha geniş şəkildə öyrənməklə “Bu nə dələduzluq!”, “Yuxu evi”, “Rotterlər klubu”, “Orta İngiltərə”, “Maksvell Simin inanılmaz şəxsi həyatı” romanlarına aydınlıq gətirmiş olarıq. Vanessa Ginyerinin də qeyd etdiyi kimi “Kounun erkən romanları tarixi və siyasi konteksti arxa planda saxlayır” [8, s.157].

Conatan Kou yaradıcılığı Qərb ədəbi tənqidində ictimaiyyətin müzakirəsinə verilmiş, əsərləri ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Ölkəmizdə müasir ingilis ədəbiyyatına olan marağı nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Kou yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

Açar sözlər: Conatan Kou, ədəbi tənqid, eksperimental roman, satira.

Ədəbiyyat

1. Coe, J. (2022). We're a nation driven by emotion and not by reason. The Guardian.
2. Akbar, A. (2020). What a Carve Up! review - ingenious and gripping reimagining of Coe's novel. The Guardian.
3. Guignery, V. (2018). An interview with Jonathan Coe - looking backwards and forwards. *Études Britanniques Contemporaines. Revue De La Société D'études Anglaises Contemporaines*, 54.
4. <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/reviews/book-review-expo-58-by-jonathan-coe-8780050.html>
5. <https://www.irishtimes.com/culture/books/jonathan-coe-all-my-influences-were-pushing-me-towards-film-and-television-1.4394347>
6. Cohen, N. (2015). Jonathan Coe review - rose-tinted satire. The Guardian.
7. Guignery, V. (2015). *Jonathan Coe*. Red Globe Press, 192.
8. Guignery, V. (2015). The way we live now: Jonathan Coe's re-evaluation of political satire. *Etudes Anglaises*, 2(68), 156-169.
9. Laity, P. (2010). A life in writing: Jonathan Coe. The Guardian.

ÜMUMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA ROLU

Nailə Əliyeva

Mingəçevir Dövlət Universiteti

aliyevanaile@98gmail.com

Ulu öndər Heydər Əliyev dövlət başçısı olduğu ilk gündən etibarən elmin, dövlət dilinin və ədəbiyyatının inkişafı ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun dövründə Azərbaycan dili dövlət dili kimi SSR-in müvafiq qanunlarında öz əksini tapmış, Moskvanın qadağa və etirazlarına baxmayaraq rəsmiləşmişdir. Habelə, Sovet Respublika məktəblərindən fərqli olaraq Azərbaycan gənclərinin ana dilində təhsil almaqlarına üstünlük verilib. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində mətbuatın intibahı da ulu öndərin adıyla bağlıdır. Bunun nəticəsidir ki, yazıçı və şairlərimiz əsərlərini heç bir qadağa, hədə-qorxu olmadan ana dilində yazmış, “Ulduz” və “Azərbaycan” jurnalları Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur.

Təqdirə layiq haldır ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev ümumilli lider Heydər Əliyevin yolunu davam etdirərək, ana dilinə, milli adət-ənənələrimizə, qədim mədəniyyətimizə hər zaman böyük həssaslıqla yanaşır. Azərbaycanın dili ilə yanaşı, ədəbiyyatı da Heydər Əliyevin önəm verdiyi sahələrdən biri olmuşdur. “Heydər Əliyev insan zəkasının elə bir sahəsi yoxdur ki, orada söz sahibi olmasın, iz buraxmasın. Bu mənada onun söz sənətinə, ədəbiyyata, yazıçı və şairlərə olan münasibəti tam mənada fərqlənir” [3, s.8].

Heydər Əliyev məktəbdə oxuduğu illərdə ədəbiyyat dərnəyinin üzvü olmuşdur. Bu da onun gənclik illərindən ədəbiyyata böyük həvəs və maraq göstərdiyinin sübutudur. O, Lev Tolstoyun “Hərb və sülh” romanını orijinaldan oxuyan ilk tələbə olub. H. Əliyev yazıçı və şairlərimizin yubiley və anım günlərinin təntənəli formada keçirilməsinə, əsərlərinin çap olunub, heykəllərinin ucaldılmasına böyük önəm vermiş, həmçinin bir çox ədiblərimizi zindan həyatından qurtarmış, onların çap olunmağa icazə verilməyən əsərlərinin çapına nail olmuş, qadağaları aradan qaldırmışdır. Azərbaycanla bağlı bütün məsələlərə ciddi və həssaslıqla yanaşan ulu öndər demək olar ki, bütün varlığını millətinin və dövlətinin yolunda qurban vermişdir. Heydər Əliyevin çox sevdiyi şeirlərdən biri Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri olmuş, hətta dünya səviyyəli çıxışlarının birində bu şeiri söyləyərkən kövrəlmişdir.

Heydər Əliyev hakimiyyəti illərində N. Gəncəvi, M. Füzuli, İ. Nəsimi yaradıcılığına xüsusi önəm vermiş, onların yubileylərinin və Azərbaycanın qədim tarixini özündə əks etdirən, qəhrəmanlıq dastanlarımızdan biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin YUNESKO səviyyəsində keçirilməsinə nail olmuşdur. “M. Füzulinin 500 illiyi ilə əlaqədar Tehran, Təbriz, Ankara, Bağdad, Paris, Moskva, Pekin və digər şəhərlərdə yubiley çərçivəsində tədbirlər təşkil etməsi ulu öndərin yürütdüyü dövlətçilik siyasətinin ifadəsi idi” [3, s.10]. Bununla yanaşı Hüseyn Cavidin nəşinin çətinliklə də olsa Naxçıvan şəhərinə gətirilməsi, 100 illik yubileyinin orada ağır şərait altında keçirilməsi, onun göstərişi ilə H. Cavid, İ. Nəsimi, C. Cabbarlı, N. Nərimanov və s. kimi ədəbi şəxsiyyətlərə heykəllər ucaldılması məhz onun adı ilə bağlıdır.

Ədəbiyyatın hər sahəsinə maraq göstərən ulu öndər Aşıq yaradıcılığına da diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Aşıq yaradıcılığının önəmli simalarından olan Aşıq Ələsgərin 150 və 180, Aşıq Alının isə 180 illik yubileyinin yüksək səviyyədə qeyd olunması, onlara fəxri adların verilməsi məhz ulu öndərin göstərişi ilə baş tutmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalını və Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesini sevən Heydər Əliyevin dramaturgiyaya da maraq göstərdiyini açıq-aydın görmək mümkündür. Hətta onun göstərişi ilə xalq yazıçısı Anarın “Şəhərin yay günləri” adlı pyesinin motivləri əsasında “İmtahan” adlı bədii film çəkildi.

Heydər Əliyev B. Vahabzadə, M. Araz, X.R. Ulutürk və s. kimi xalq şairlərinin ədəbi bədii irsini yüksək səviyyədə dəyərləndirmiş, onların yubileylərinin keçirilməsini təşkil etmiş və ilk dəfə olaraq üç şairi: B. Vahabzadə, M. Araz, X.R. Ulutürkü Azərbaycanın ən yüksək ordeni olan “İstiqlal” ordeni ilə təltif etmişdir.

Azərbaycan dövlətinə, xalqına, elmi, dili və ədəbiyyatına göstərdiyi qayğı və diqqət ona təkcə Azərbaycanda yox, ölkənin hüdudlarından kənarda yaşayan xalqımızın sonsuz sevgi və rəğbətini qazandırmışdır. Sevindirici və qürurverici haldır ki, onun vaxtilə müxtəlif tədbirlərdə söylədiyi fikirlər bu gün də xatırlanır. Ədəbiyyat və incəsənətlə bağlı söylədiyi müdrik fikir və kəlamlar olduqca çoxdur. Lakin onlar yetirəncə nəzərdən keçirilməmişdir. Onun bu sahədəki irsi dərinlən öyrənilməli və xalqımıza bütöv şəkildə çatdırılmalı, ümumilikdə, Heydər Əliyev obrazı geniş formada araşdırılmalı və oxucuların diqqətinə çatdırılmalıdır.

Açar sözlər: Ümumilli lider, dövlət, elm, dil, ədəbiyyat.

Ədəbiyyat

1. Sadıqlı, A.Ə. (2013). *Ümumilli Lider Heydər Əliyev və Azərbaycan Ədəbiyyatı*. Bakı: Mütərcim, 308.
2. http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2013/mart/297038.htm
3. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/aprel/116655.htm>

FÜZULİNİN QƏZƏLLƏRİNDƏ XƏBƏRLİK ŞƏKİLÇİLƏRİNİN POETİKASI

Nuriyyə Əliyeva

AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Dilçilikdə xəbərlilik kateqoriyasının struktur tərkibi barəsində ciddi bir fikir ixtilafı yoxdur. Lakin bəzi tədqiqatlarda isimlərə aid xəbərliliklə feillərə aid şəxs kateqoriyası arasındakı prinsip fərqi üzrə fikir müxtəlifliklərinə rast gəlmək olur. Məsələn, Hüseynzadə [2, s.58] xəbərlilik kateqoriyasının prinsipi ilə əlaqədar yazır: *“Bu kateqoriyanı ifadə edən şəkilçilər cümlədə xəbər ola bilən bütün nitq hissələrinin sonuna artırılıb həmin nitq hissəsinin hansı şəxs ilə ifadə olunduğunu müəyyənləşdirir”*. İsmi xəbərlilik kateqoriyası ilə feilin şəxs kateqoriyası arasında şəkilçilərə görə nisbi uyğunluq vardır. Prinsipcə fərqlənmə odur ki, xəbərlilik kateqoriyası əşyaya aid, şəxs kateqoriyası isə hərəkətə aid hadisələrin ifadəsini bildirir. Buludxan Xəlilov isə xəbərlilik və şəxs kateqoriyalarının bir-birindən fərqlənmədiyini göstərərək onların ümumilikdə şəxs kateqoriyası kimi səciyyələndirilməsinin tərəfdarıdır. Seyidov [4, s.156-157] bu iki kateqoriyanın oxşar prinsiplərə malik olduğunu nəzərə alır və onun Həsən Mirzəyevin təklif etdiyi kimi şəxs-xəbərlilik kateqoriyası adlandırılmasının məqsədəuyğun olduğunu göstərir. Abdullayeva [1, s.42-43] *“Müasir Azərbaycan dili”* kitabında xəbərlilik və şəxs kateqoriyalarını səciyyələndirərək yazır ki, *“Çox vaxt ismə məxsus xəbərlilik şəkilçiləri ilə feilə məxsus şəxs şəkilçiləri qarışdırılır və eyniləşdirilir. Lakin bu onları qarışdırmağa heç də əsas vermir. Əslində həm şəxs, həm də xəbərlilik şəkilçiləri şəxs əvəzliliklərindən formalaşsa da şəxs şəkilçiləri daha rəngarəngdir”*.

Xəbərlilik və şəxs şəkilçilərinin arasındakı fərq əslində elə də ciddi deyildir. Bu fərq daha çox onların şəkilçiləri arasındakı özünəməxsusluqdan ibarətdir. Ona görə də nə qədər ki, həmin kateqoriyalar xəbərlilik və şəxs adında davam edəcəkdir, o qədər də müxtəlif əlamətləri əldə əsas tutmaqla fərqləndirmə meyilləri də davam edəcəkdir. Ona görə də yaxşı olardı ki, ismə aid kateqoriya ismi xəbərlilik, feilə aid kateqoriya isə feilə aid xəbərlilik adlandırılınsın.

Bədii mətnlərdə xəbərlilik şəkilçilərinin üslubi poetik xüsusiyyətləri həm ardıcıl işlənən həmcins üzvlərin tərkibində, həm də paralel konstruksiyalarda təcəssüm olunur. Həm ardıcıl işlənən həmcins üzvlərdə, həm də paralel tərkiblərdə xəbərlilik şəkilçilərinin tam şəkildə işlənməsi məzmunca konkretlik, dəqiqlik və bütövlük anlayışı yaradır. Həmcins üzv kimi ardıcıl işlənən üzvlərdə xəbərlilik şəkilçisinin təkrar-təkrar işlədilməsi ilə yaradılan qrammatik konkretliklə poetik ahəngdarlıq cümlə daxilində bir-birini tamamlayır, oxucu təsəvvüründə əşya, hadisə və obyekt barədə psixoloji dəqiqlik, bitkinlik, əhval-ruhiyyəsi canlandırılır:

“Edəmən tərək Füzuli, sərg-kuyin yarın

Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim” (Füzuli, I, s. 216).

Və ya

“Sənsən genə bu Turi-dili nuri-nar edən

Sənsən genə bu Xançobanı məsti-yar edən

Sənsən genə bu qönçələrə rəngü bu verən

Sənsən genə bu gülşəni rəşki-bar edən” (Nəbati, s.58).

Təkrar elementlər cümlədə müxtəlif sintaqmlar üzrə işlənir. Xəbərlilik şəkilçiləri də buna uyğun olaraq müvafiq poetik informasiyanı canlandırır. Məsələn, eyni söz normativ sıra qaydasında həm cümlənin sonunda, həm də inversiya olunmuş şəkildə dövrəvi təkrar kimi bir də qarşı-qarşıya işlənir və cümləyə yeni bir poetik vüsət verir:

“Niyə dəxi nahaq yerə nəçərnika deysən, nəçərnika də yazıb arvadı gətirsin divanxanaya, xeyir, arvad yazıqdır, yazıqdı arvad. Allaha xoş gəlməz” [5, s.102].

“Baharın qabağında çöməldi, əlini onun başına, dağınıq qara qıvrım saçına çəkib dedi: - Qoçaqdır; çox qoçaqdır mənim quzum” [6, s.49].

Cümlədə eyni söz xəbər kimi bir təyinedici üzvlə işlənərək hadisənin təfərrüatını canlandırır, xəbər şəkilçilərinin belə bir təkrarında ritmiklik poetik informasiya yaradır:

Qəzəldür səfəbəxşi- əhli-nəzər

Qəzəldür güli-bustani-hünər.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətin,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətin (Füzuli, s.30).

Füzulinin bu şeirində hər beytin sonunda xəbərlilik şəkilçisi təkrar istifadə olunur. Bu halda poetikliyi səciyyələndirən ritmik ahəngdarlıq əvvəlki sözdə, emosiya isə sonuncu sözdə canlandırılır. Hər iki məqamda poetik vüsət ritm və emosiya ilə qovuşuq şəkildə ifadə olunur:

*Pərişan olma kim, gülbərg tək hala bu gülşəndə
Nişatü eyş üçün əsbabi- cəmiyyət mühəyyadır.
Açıldı lalə, güldü qönçə, gəldi işrət əyyamı,
Zəbani- hali- səbzə işrət iymasına guyadır (Füzuli, s.336).*

Təkrar olunan üzvlərdə xəbər şəkilçisinin işlədilməməsi ilə qrammatik konkretlik üslubi emosionallığa çevrilir. Təkrarlıq isə özlüyündə xəbərin ritmikliyini canlandırır. Təkrar olunan üzvlərdəki ahəngdarlıq poetik informasiya yaradır:

Bağə girdim, səri-kuyin anıb əfğan etdim,
Gül görüb, yadın ilə çaki- giriban etdim.
Baxuban nərgisə, əyyar gözün qıldım yad,
Nərgisi naləvü əfğanıma heyran etdim (Füzuli, s.229).

Təkrarlar ayrı-ayrı cümlələrdə ardıcıl işlənərək üslubi cəhətdən bədii təsviri kamilləşdirir. Təsəvvürdə daha canlı bir təəssürat yaradır. Təkrar olunan xəbərlilik elementləri isə ardıcıl ritmlə cümlələrdə poetikliyi canlandırır.

Paralel tipli konstruksiyalarda hər bir paralel tərkib özündən sonrakı tərkibdəki mənanı konkretləşdirir, bütövləşdirir, dəqiqləşdirir və bitkin bir təəssürat yaradır. Hər bir paralel tərkibdəki eyni xəbərlilik şəkilçisinin qrammatik vəzifəsi konkretliyi təmin edirsə, onların təkrarlığı, ritm və ahəngdarlığı, bununla yanaşı, poetikliyin təcəssümü kimi çıxış edir. Xəbərlilik şəkilçilərinin iştirak etdiyi tərkiblərdə konkretliklə ritmik ahəngdarlıq həm də poetikliyin müştərək ifadə vasitəsi kimi özünü göstərir:

Sinə çəkü didə nəmnakü əfğandır,
Can həzin, xatir qəmin, şeyda könül bimaridir.
Mən bu qəm içrə ki, dəfin eyləmək nəçardir,
Məsləhət sordum, dedilər məsləhət izhardir (Füzuli, s.332).

“Başına dolanım, xan, məni çövrür balalarının başına, məni bağışla! Mənim heç bir günahım yoxdur. Bir kətdi adamam, mən nə bilirəm kağız nədi, qutu nədi, poçt nədi?” [7, s.126].

Azərbaycan dilinin qrammatik ifadə imkanları zəngin olduğu kimi onun poetik təcəssümü də bitməz-tükənməzdir. Bədii mətnləri özünün ifadə tərzinə görə bir-birinə bənzətmək, birini digərinin təkrarı saymaq mümkün deyildir. Hər bir bədii mətn ana dili qaynaqlarından güc alaraq bir yaradıcılıq təxəyyülünün məhsuluna çevrilir. Eyni zamanda, hər bir obrazlı söz, ifadə, fikir xalqın milli-mədəni təfəkkürünün bünövrəsində formalaşır. Azərbaycan xalqının həm intellektual, həm də bədii, obrazlı təfəkkürü qədim ənənələrə malikdir. Obrazlaşdırıcılıq imkanları güclü olan bir dildə daimi yeniləşmə prosesi baş verdiyi üçün onun ifadə vasitələrini hansısa məhdud bir çərçivədə standartlaşdırmaq mümkün deyildir.

Poetizmin ifadə vasitələri nitq vahidlərinin ardıcılığı, paralelliyi, təkrarlığı, parselyativ variantlığı, elliptiklik və s. şəklində təcəssüm olunur. Poetizmin vüsəti isə dil vasitələri hesabına baş verən ritorizmlə, pafosla, ritmlə, ahəngdarlıqla müşayiət olunur. Ad nitq hissələrinə aid olan xəbərlilik şəkilçiləri cümlədə ardıcıl, təkrar, paralel elementlər kimi işlədilərək ritmlə, ahəngdarlıqla, ritorizmlə, pafosla müşayiət olunan poetizm yaradır.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, poema, predikativ şəkilçilər, metafora.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, G. (2013). *Müasir Azərbaycan Dili*, 2-ci hissə. Bakı, Elm və təhsil, 308.
2. Hüseynzadə, M. (1983). *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı, Maarif, 319.
3. Sadıqov, İ. (2012). *Şumer və Türk Dastanları*. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 208.

4. Seyidov, Y. (2000). *Azərbaycan Dilinin Qrammatikası. Morfologiya*. Bakı, Bakı Universiteti, 403.
5. Məmmədquluzadə, C. (1894). *Danabaş Kəndinin Əhvalatları*, 102.
6. Cəlil, M. (1939). *Bir Gəncin Manifesti*, 49.
7. Məmmədquluzadə, C. (1903). *Poçt Qutusu*, 126.

TECHNIQUES AND METHODS FOR TRANSLATING ENGLISH IDIOMATIC EXPRESSIONS INTO RUSSIAN

Rubaba Aliyeva

Azerbaijan State Agricultural University
rubaba.aliyeva.99@mail.ru

Phraseology represents a highly intricate phenomenon, demanding specific research methodologies and drawing on insights from various fields, including lexicology, grammar, stylistics, phonetics, language history, history, philosophy, logic and area studies. Learning the English language is highly popular in our country. A deep understanding of any language, including English, is incomplete without knowledge of its phraseology. Mastery of phraseology greatly simplifies the reading of both journalistic and literary texts. The proper use of idiomatic expressions makes speech more natural and expressive. Phraseological expressions, which are understood figuratively rather than translated literally, add to the aesthetic appeal of the language.

Most English idioms are of native origin, with their creators often unknown. Examples of widely used idioms include:

Bite off more than one can chew - “to take more than you can handle”, equivalent to “орешек не по зубам” or “дело не по плечу”.

Have a bee in one's bonnet - to obsess over an idea or “носиться с какой-л. идеей, быть помешанным на чём-л”.

In for a penny, in for a pound - “if you're in for a penny, you're in for a pound”, similar to “назвался груздем - полезай в кузов” or “взялся за гуж, не говори, что не дюж”.

Pay through the nose - to pay an excessive price, akin to “платить бешеные деньги” or “платить втридорога”.

These and other native English idioms are closely tied to the traditions, customs and beliefs of the English people, as well as to their historical events, folklore and cultural realities.

The translation of set expressions from one language to another is both a complex and intriguing problem for philologists, addressed within translation studies. The intricate semantics of phraseological units, containing diverse information about emotional states and attitudes, adds an extra layer of difficulty. Amosova emphasizes that phraseologisms function as single words; therefore, each idiom should be treated as the basic linguistic unit during translation. It is also important to recognize the critical role of context in translating these units [1, p.27].

Linguistics recognizes several methods of classifying phraseological units, with one of the primary approaches focusing on their semantic cohesion. The most widely accepted classification, introduced by Academician V.V. Vinogradov, identifies three types: fusions, unities and combinations [2, p.35]. In later research, V.N. Shansky expanded this system by incorporating phraseological expressions into the framework.

Phraseological fusions (idioms) are fixed expressions with complete semantic cohesion, meaning that their overall interpretation cannot be deduced from the literal meanings of the words they contain. For example:

afis history - выдумка

dead as a doornail - без признаков жизни

red tape - волокита, бюрократизм

Phraseological unities are expressions with an overall meaning, usually figurative, that is somewhat derived from the meanings of their constituent words.

For example:

as busy as a bee - занятый как пчелка

to know which way the cat is jumping - знать, куда ветер дует

to be born with a silver spoon in one's mouth - родиться в сорочке

to spill the beans - выдать секрет

to paint the devil blacker than he is - сгущать краски

to put a spoke in smb.'s wheel - вставлять палки в колеса и т.д.

Phraseological combinations are fixed expressions made up of words with both independent and phraseologically bound meanings, where the meaning of the entire phrase is determined by the meanings of its individual components.

For example:

to meet a demand - удовлетворить требования

to break a promise - нарушить обещания

black frost - мороз без снега

to pay through the nose - платить втридорога

the last straw - последняя капля

(to have) a narrow escape - спастись чудом и др.

It should be emphasized that the challenges in translating phraseological units have been explored by scientists such as V.V. Vinogradov, N.L. Shadrin, S. Florin, E.F. Arsenyeva, A.V. Fedorov, V.N. Komissarov, Y.P. Solodub and N.F. Smirnova. They claim that polysemy and homonymy, which are inherent in both words and phraseological units, as well as contextual semantic shifts, authorial transformations and the ethnocultural distinctions between semantically similar phraseological units in different languages, contribute to additional difficulties for translators [5, p.45]. Additionally, phraseological units with the same meaning but different stylistic tones further complicate translation. Therefore, context plays an essential role in selecting the appropriate translation. The phraseology of any language reflects a specific “mirror” of human values, ethical foundations and changes in society, making the culture, worldview and mentality of an ethnic group deeply reflected in language, particularly in phraseological units.

Keywords: Phraseological units, idiomatic expressions, phraseology, translation of phraseological expressions.

References

1. Амосова, Н.Н. (2013). *Основы Английской Фразеологии*. Москва: Эдиториал УРСС, 180.
2. Виноградов, В.С. (2001). *Введение в Переводоведение*. Москва, 224.
3. Флорин, С., Влахов, С. (1980). *Непереводимое в Перевод*. Москва: Международные отношения, 343.
4. Шадрин, Н.Л. (1991). *Перевод Фразеологических Единиц и Сопоставительная Стилистика*. Авторское учебное пособие, 218.
5. Шанский, Н.М. (2012). *Фразеология Современного Русского Языка*. Москва: Либроком, 160.

İngilis dilində idiomatik ifadələrin rus dilinə tərcüməsi üçün texnika və metodlar

Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi, onların xüsusi leksik quruluşuna görə mürəkkəbdir və hər dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu işin əsas əhəmiyyəti frazeoloji semantikanın milli və mədəni xüsusiyyətlərinə yönəlməsidir, çünki müqayisəli dilçilik təhlili vasitəsilə İngilis dilindəki idiomatik ifadələrin xüsusi xarakterini daha yaxşı anlamağa kömək edir. Frazeoloji semantikanın mədəni və milli xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə araşdırmaq, İngilis frazeologiyasının unikallığını və onun tarixi, ənənəvi və milli elementlərlə əlaqələrini daha dərinlən başa düşməyə imkan yaradır.

ŞAGİRD ÖZÜNÜTƏRBIYƏ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI

Tura Əliyeva

Gəncə Dövlət Universiteti

[tureeliyeva@mail.ru](mailto:turaeliyeva@mail.ru)

Şagirdlərin özünütərbiyə işinin fəallaşdırılmasında fəaliyyətin stimullaşdırılması xüsusi yer tutur. İşdə əsas məqsəd bu məsələlərlə bağlı ədəbiyyatlarda verilən fikir ayrılığına aydınlıq gətirməkdir. Bir çox tədqiqatçılar Ananyev [1], Qumurman [2], Qordin [3], Ruvinski [6] əsərlərində davranış və fəaliyyətin pedaqoji stimullaşdırılması metodlarını araşdırmış, bizim aşağıda sadalayacağımız bütün pedaqoji vasitələrdən və metodlardan səmərəli şəkildə istifadə etməyin vacibliyini qeyd etmişlər.

Özünütərbiyə fəaliyyətinin stimullaşdırılması sistemində rəğbətləndirmə, cəzalandırma və yarış mühüm yer tutur.

Özünütərbiyə işinin rəğbətləndirilməsi şagirdə müsbət keyfiyyətlərin aşılmasına, öz imkanlarına inamın yüksəlməsinə, müsbət davranışın stimullaşdırılmasına kömək göstərir, özünütərbiyəni nümunə əsasında həyata keçirməyə alışdırır. Lakin rəğbətləndirmənin əhəmiyyətini mütləqləşdirmək düzgün deyildir. Özünütərbiyə sahəsində fəaliyyət bəzən şagirdə “özündən razılıq”, müştəbehlik, özünə toxtaqlıq vermə kimi mənfi keyfiyyətlərin əmələ gəlməsinə aparıb çıxarır ki, bu da özünütərbiyə işinin səmərəli gətməsinin qarşısını alır.

İlk baxışda adama elə görünür ki, şagirdə xəbərdarlıq etməklə bu mənfi cəhəti aradan götürmək mümkündür. Yəni uşağı tərifi etmədən də keçinmək mümkündür. Lakin rəğbətləndirmənin nəticəsi bir sıra hallarda müxtəlif olur. Məktəbli həvəsləndirilərkən öz üzərində işləməkdən razı qala bilər və müəyyən dərəcədə əldə olunmuş nəticə onu gələcək fəaliyyətdən çəkinməyə sövq edir. Müştəbehlik kimi mənfi keyfiyyətin yaranmaması üçün şagirdi öz üzərində işləməyi davam etdirməyə alışdırmaq lazımdır.

Rəğbətləndirmə təsir ölçüsü kimi şagirdin özünə qiymətindən asılı olaraq bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Gücünə, imkanlarına arxayın olmayan uşaqları, adətən, layiq olduqlarından artıq həvəsləndirirlər. Bunun da səbəbi odur ki, həmin şagirdlər tərbiyəçinin etimadını itirməmək, özlərini doğrultmaq üçün öz üzərində daha yaxşı çalışmağa başlayırlar. Lakin öz qüvvəsini, imkanlarını həddindən artıq şişirdən uşaqlar üçün rəğbətləndirmə məhdudlaşır.

Birinci halda şagirdə müştəbehlik, ikinci halda inamsızlıq kimi mənfi xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsinə yol vermək olmaz. Əks təqdirdə formal rəğbətləndirmə məktəblilərin öz öhdəliklərinə müəllimlər, kollektiv, böyüklər qarşısında “borc” kimi münasibət yarada bilər.

Tədqiqat belə bir nəticəyə gəlməyimizə əsas verir ki, şagird yalnız öz tələbləri ilə şəxsi keyfiyyətləri arasındakı ziddiyyəti aydın anladıqdan sonra, onda şəxsiyyətin daxili ziddiyyətləri, insanın öz-özünə münasibətində ziddiyyətlərin formalaşması və öz-özündən narazılıq yaranır ki, bunlar da məktəbli aktiv fəaliyyətə istiqamətləndirir. Bu vaxt şagird uğursuzluğun səbəbini öz çatışmazlıqlarında görür. Belə vəziyyəti nəzərə alaraq, yaxşı olar ki, məktəblilərə məqsəd və planlarının həyata keçirməyə çalışan çatışmazlıqlar və bunların mənfi nəticələri başa salınsın. Öz qüsurlarının şəxsi mahiyyətini anlamaq, özündən narazılıq şagirdə səhvlərini düzəltmək istəyi yaradır.

Əgər məktəbli öz çatışmazlıqlarının və yaxud səhvlərini başa düşmürsə, onları yalnız tərbiyəçidən eşitməklə kifayətlənirsə və bunları mücərrəd şəkildə təsəvvürünə gətirirsə, bütün bu qüsurlarını özününkü kimi qəbul etmir. Təcrübə göstərir ki, heç də həmişə səhvlərin, çatışmazlıqların sadəcə izahı şagirdə daxili narazılıq yaratmır. Bu biliklər formal olaraq, söz şəklində qalaraq fəaliyyətin mahiyyətinə təsir etmir.

Bu zaman pedaqoji tələbkarlıqdan, ictimai rəydən və ixtilafı, vəziyyətlərdən də müvəffəqiyyətlə istifadə etmək mümkündür.

Daxili ziddiyyətlərinin formalaşmasında, çatışmazlıqların başa düşülməsində və onların aradan qaldırılmasında cəzalandırma da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin cəza müsbət təsirlə yanaşı, mənfi nəticəyə gətirib çıxara bilər. Bu, cəzanın düzgün verilmədiyi halda baş qaldırır və şagirdlə tərbiyəçi arasında olan yaxşı münasibəti pozur hətta məktəbli digər mənfi hərəkətlərə istiqamətləndirir. Odur ki, cəzalandırma metodunun tətbiqində bəzi cəhətlərin nəzərə alınması vacibdir: birincisi, cəzalandırma zamanı şəxsiyyətin qüsurları diqqətdən yayınmamalıdır; ikincisi pis hərəkətlərin motivlərinin nədən ibarət olduğu aydınlaşdırılmalıdır. Çünki ola bilər ki, şagird yaxşı bir hərəkət etmək istəyərkən, səhvə yol vermişdir.

Əgər hərəkət şəxsiyyətin çatışmazlığından, onun pis vərdislərindən, adətlərindən irəli gəlsə, onda cəza səmərəli təsir vasitəsi ola bilər.

Prof. M.Ə. Muradxanov "Məktəblilərin iradə tərbiyəsinin prinsip və üsulları" [5] əsərində qeyd edir: "Uşaq əxlaqi hərəkət edərkən onu tərifləyirlər. O, bundan həzz alır. Bu zaman təriflənməklə yaxşı hərəkət arasında assosiativ əlaqə yaranır. Uşaq həmin həzz hissini bir də yaşamaq üçün yenə əxlaqi hərəkət edir. Eləcə də pis hərəkət cəza ilə nəticələnir. Uşaq isə cəzadan kədərlənir, iztirab çəkir. Bu iztirab hissi ilə, pis hərəkət arasında assosiativ əlaqə yaranır. Uşaq bir daha həmin iztirab hissini yaşamamaq üçün o hərəkətdən daşınır. Yaxşı hərəkət üçün rəğbətləndirmə və pis hərəkət üçün cəzalandırmanın əxlaqa təsirinin mexanizmi belədir" [5, s.31]. Prof. Kazımov özünütərbiyəni tərbiyə prosesinin zəruri yüksək pilləsi hesab edir. Burada tənqidi əsas amil kimi götürür [4, s.137].

Tənqid, nəinki tərbiyədə, həmçinin özünütərbiyədə də böyük əhəmiyyətə malikdir. Tənqid şagirdə öz çatışmazlıqlarını başa düşməkdə və onları aradan qaldırmaqda kömək edir. Şəxsiyyətin xarakterindən, şəraitdən və hərəkətdən asılı olaraq, tənqid yumşaq yaxud da kəskin ola bilər. Hər iki halda o, nikbin səciyyə daşmalıdır. Valideyn uşağı tənqid etməklə yanaşı, həm də səhvlərin yeniyetmənin öz gücü ilə aradan götürülməsi imkanları haqqında da məsləhətlər verməlidir. Bu vaxt uşağı öz gücünə inandırmaq əsas şərtidir. Bunsuz özünütərbiyə mümkün deyildir.

Açar sözlər: Özünütərbiyə, fəaliyyətin stimullaşdırılması, şagird, rəğbətləndirmə, cəzalandırma.

Ədəbiyyat

1. Ананьев, Б.Г. (1995). *Психология Педагогической Оценки*. Л.: изд-во ин-та мозга, 115.
2. Гмурман, В.Е. (2012). *Поощрение и Наказание В Школе*. Москва: Знание, 161.
3. Гордин, Л.Ю. (2021). *Поощрение и Наказание в Воспитаний Детей*. Москва: Просвещение, 213.
4. Kazımov, N.M. (2009). *Məktəb Pedaqogikası*. Bakı: OKA Ofset, 436.
5. Muradxanov, M.Ə. (1984). *İradə Tərbiyəsinin Prinsip və Üsulları*. Bakı: Maarif, 71.
6. Рувинский, А.И. (2016). *Самовоспитание Школьников*. Москва: Просвещение, 260.

QAFQAZDA GEOSİYASİ ƏMƏKDAŞLIQ VƏ ABŞ-IN MARAQLARI: TÜRKİYƏ-İRAN FAKTORUNUN TƏHLİLİ

Əli Əliyev

AMEA akademik Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
alinizami1917@gmail.com

Qafqaz regionu tarixi, geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyəti baxımından beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm yer tutur. Bu ərazi strateji mövqeyi, enerji resursları və tranzit yolları ilə həm regional, həm də global güclərin maraq dairəsindədir. ABŞ-ın Qafqaz siyasəti, əsasən, regionda sabitliyin təmin olunması, enerji marşrutlarının təhlükəsizliyi və Rusiyanın təsirinin məhdudlaşdırılması istiqamətində formalaşmışdır. Bu çərçivədə Türkiyə və İran faktorları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [4, s.22]. Türkiyə, həm NATO üzvü, həm də regionda mühüm oyunçu kimi Qafqazda ABŞ-ın əsas müttəfiqlərindən biri hesab olunur. Ankara Qərbə inteqrasiya olunmuş siyasət

yürütməklə yanaşı, regionda balans siyasəti apararaq Rusiya və İranla da əməkdaşlığını davam etdirir. Bununla belə, ABŞ-ın Qafqazdakı maraqları və Türkiyənin geosiyasi rolu bəzən fərqli yanaşmalar ortaya çıxarır. İran isə Qafqaz regionunda tarixi, mədəni və iqtisadi əlaqələri ilə diqqət çəkən ölkələrdən biridir. Tehran regionda öz təsirini gücləndirmək və ABŞ-ın bölgədəki nüfuzunu azaltmaq məqsədilə Rusiya və Çinlə yaxın əməkdaşlıq edir. İranın Ermənistanla əlaqələri, eləcə də enerji təhlükəsizliyi məsələlərində Qərbə qarşı mövqeyi, ABŞ-ın regiondakı siyasətinə müəyyən problemlər yaradır. Bu araşdırma Qafqazda geosiyasi əməkdaşlıq çərçivəsində ABŞ-ın maraqlarını, bu kontekstdə Türkiyə və İran faktorunun təsirini təhlil etməyi hədəfləyir. Türkiyə və İranın fərqli siyasi prioritetləri və regional strategiyaları nəzərə alınaraq, onların ABŞ-ın Qafqaz siyasətinə təsiri, əməkdaşlıq və qarşılıqlı maraqları araşdırılacaqdır. Türkiyə və İran arasında rəqabət və əməkdaşlıq eyni anda mövcuddur [1, s.13]. Hər iki dövlət Qafqaz regionunda nüfuzunu artırmağa çalışsa da, fərqli geosiyasi və ideoloji maraqlara malikdir. Türkiyə NATO üzvü və Qərbə inteqrasiya olunmuş siyasət yürüdən ölkə kimi çıxış edərkən, İran anti-Qərb mövqeyində dayanır, daha çox Rusiya və Çinlə əməkdaşlığa üstünlük verir.

Türkiyənin Azərbaycanla sıx hərbi və iqtisadi əlaqələri, eləcə də Gürcüstanla strateji əməkdaşlığı, onun Qafqaz regionundakı mövqeyini gücləndirən əsas amillərdəndir. Azərbaycanın 2020-ci ildə Vətən müharibəsində qələbəsi, Türkiyənin regiondakı nüfuzunu daha da artırdı və bu prosesdə ABŞ da dolayısı ilə Azərbaycanın mövqeyini dəstəklədi. Bunun əksinə olaraq, İran Ermənistanla yaxın münasibətlərini qoruyaraq, Azərbaycan və Türkiyənin Cənubi Qafqazda güclənməsini balanslaşdırmağa çalışır [3, s.18]. ABŞ üçün Türkiyə və İranın Qafqazdakı rolu birbirindən fərqlidir. Türkiyə, hərbi və enerji sahəsində Qərbin regiondakı əsas tərəfdaşı kimi çıxış edir. İran isə ABŞ-ın nüfuzunu məhdudlaşdırmaq üçün Rusiya və Çinlə koordinasiya siyasət yürüdür [5, s.16]. Bu səbəbdən Vaşinqton Türkiyəni Cənubi Qafqazda öz maraqlarını qorumaq üçün əsas regional oyunçu kimi görsə də, Ankaranın Rusiya və İranla münasibətləri ABŞ-la strateji uzlaşmada müəyyən boşluqlar yaradır. İranın Cənubi Qafqazdakı enerji siyasəti də ABŞ-ın maraqlarına ziddir. Tehranın məqsədi region üzərindən öz enerji resurslarını dünya bazarına çıxarmaq və ABŞ sanksiyalarını təsirsiz hala gətirməkdir [2, s.11]. Bunun qarşısını almaq üçün ABŞ Azərbaycan və Türkmənistan kimi enerji istehsalçıların Türkiyə üzərindən Avropaya çıxışını dəstəkləyir. Bu kontekstdə Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) və Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) kimi layihələr ABŞ-ın regiondakı strateji planlarının əsas hissəsini təşkil edir. Qafqazın strateji təsiri yalnız hərbi və enerji sahələri ilə məhdudlaşmır; bölgənin iqtisadi, mədəni və sosial strukturları da qlobal diqqət mərkəzindədir. Son illərdə infrastrukturun inkişafı, nəqliyyat koridorlarının genişləndirilməsi və texnoloji yeniliklər Qafqazın regional inteqrasiyaya daxil olmasında mühüm rol oynayır. Bu istiqamətdə, müxtəlif beynəlxalq investisiya proqramları və ticarət təşəbbüsləri vasitəsilə, həm yerli, həm də xarici aktorlar bölgənin davamlı inkişafına töhfə verməyə çalışır.

Regionda mövcud olan etnik və dini müxtəliflik, dövlətlərin daxili siyasətlərində və regional əməkdaşlıq mexanizmlərində öz əksini tapır. Müstəqil idarəetmə modellərinin və demokratik institutların gücləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar, həm sabitliyin qorunmasına, həm də xalqlar arasında qarşılıqlı etimadın yaradılmasına şərait yaradır. Bu baxımdan, yerli icmaların və qeyri-hökumət təşkilatlarının təşəbbüsləri, mədəni irsin və tarixi dəyərlərin müdafiəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Regional təhlükəsizlik problemlərinin həlli üçün yeni yanaşmalar və dialoq platformaları inkişaf etdirilir. Təhlükəsizlik strategiyalarının modernləşdirilməsi, kiberhücumlar və qeyri-ənənəvi təhdidlərin aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən tədqiqatlar, mövcud geosiyasi reallıqlara adaptasiya olunmuş yeni konsepsiyaların formalaşmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, sərhəd bölgələrində yaranan gərginliklərin sülh yolu ilə həlli məqsədilə çoxşaxəli regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri gücləndirilir. Qlobal arenada digər böyük aktorların - xüsusilə Rusiya və Çin kimi dövlətlərin - Qafqaz siyasətinə inteqrasiya olunması, regionda çoxqatlı təsir mexanizmlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu ölkələrin infrastruktur layihələrinə sərmayə qoymaları, enerji resurslarının istismarı və yeni ticarət marşrutlarının yaradılması sahəsindəki fəaliyyəti, bölgənin strateji xəritəsində yeni dinamika yaradır. Bu çərçivədə, ABŞ və Avropa ölkələrinin də öz maraqlarını qoruyub-saxlamaq üçün diplomatik və iqtisadi alətlərdən səmərəli istifadə etməsi vacibdir. Eyni

zamanda, rəqəmsal texnologiyaların və informasiya müharibələrinin artan rolu, regiondakı siyasi proseslərə yeni impuls verir. İnnovativ kommunikasiya vasitələrinin və sosial media platformalarının təsiri, ictimai rəyin formalaşmasına və qərar qəbul etmə mexanizmlərinin şəffaflığının artırılmasına xidmət edir. Bu tendensiya, həm regional liderlər, həm də xarici maraq qrupları üçün əlavə strategiyaların hazırlanmasına ehtiyac yaradır [2, s.44].

Regionun iqtisadi potensialının tam olaraq qiymətləndirilməsi üçün enerji, nəqliyyat və turizm sahələrində yeni əməkdaşlıq modelləri irəli sürülür. Qafqazın beynəlxalq enerji bazarına integrasiyası, eyni zamanda, ekoloji və səmərəlilik prinsiplərinə əsaslanan innovativ layihələrin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır. Bu cür təşəbbüslər, bölgədə uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin və sosial inkişafın təmin olunmasına xidmət edir. Gələcəkdə, Qafqazın geosiyasi mənzərəsində dövlətlərin xarici siyasətində dərin dəyişikliklər və yeni əməkdaşlıq istiqamətləri müşahidə olunacaq. Diplomatik dialoqun və regional tərəfdaşlıqların genişləndirilməsi, qarşılıqlı inamın bərpasına və həssas problemlərin sülh yolu ilə həllinə təkan verəcək. Belə şəraitdə, ABŞ, Türkiyə və İran kimi əsas oyunçuların strategiyalarının yenidən gözdən keçirilməsi və adaptasiyası, regionda çoxşaxəli maraqların tarazlanmasına xidmət edəcəkdir [3, s.45]. Nəticə etibarilə, Qafqazın beynəlxalq münasibətlər sistemindəki rolu, yalnız mövcud güc mübarizəsi ilə deyil, həm də yeni iqtisadi, texnoloji və mədəni istiqamətlərin formalaşması ilə əlaqədardır. Ərazidəki dinamizmin və regional potensialın qiymətləndirilməsi, uzunmüddətli sülh və sabitliyin təmin olunmasına yönəlmiş strateji addımların atılmasına şərait yaradacaqdır.

Açar sözlər: Geosiyasi əməkdaşlıq, regional alyanslar, Zəngəzur dəhlizi, Rusiya və Qafqaz, ABŞ-Türkiyə münasibətləri.

Ədəbiyyat

1. Andican, A. (2008). Kafkasya ile ilişkiler. *Türk Dış Politikası 1919-2008*. Platin Yayınları.
2. Aydın, M. (2012). Kafkasya'da Türk dış ve güvenlik politikalarının değişen dinamikleri. *Kafkasya'da Değişim Dönüşüm*. Nobel Yayınları.
3. Məmmədov, Ş. (2017). Azərbaycan-ABŞ münasibətləri: Humanitar və iqtisadi əlaqələr. *GeoStrategiya*, 3(39), 59-61.
4. Məmmədov, Ş. (2018). Corc Buş və Bill Klinton administrasiyası dövründə ABŞ-ın Qafqaz siyasətinin doktrinal əsasları. *Strateji Təhlil Jurnalı*, 1-2, 425-435.

KİÇİK SAHİBKARLIĞIN HÜQUQİ ƏSASLARI

Xanhüseyn Əliyev

Azərbaycan Universiteti

xanhuseyineliyev03@gmail.com

Kiçik sahibkarlığın hüquqi əsasları sahibkarların fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra qanunvericilik aktlarını və normativ-hüquqi sənədləri əhatə edir. İlk növbədə, sahibkar kimi fəaliyyət göstərmək istəyən şəxslər hüquqi statuslarını müəyyən etməlidirlər. Bu, fərdi sahibkar və ya hüquqi şəxs kimi qeydiyyatdan keçmək seçimindən asılıdır. Fərdi sahibkarlıq daha sadə prosedurlara malik olsa da, hüquqi şəxs statusuna malik olan şirkətlər daha geniş fəaliyyət imkanlarına və hüquqi müdafiəyə malik olurlar.

Biznesin dövlət qeydiyyatı kiçik sahibkarlıq üçün əsas tələblərdən biridir. Qeydiyyat prosesi, adətən, dövlət qurumları tərəfindən elektron və ya ənənəvi qaydada həyata keçirilir. Bu mərhələdə hüquqi ünvanın müəyyən edilməsi, təsis sənədlərinin hazırlanması və müvafiq vergi orqanlarında uçota alınma vacibdir. Bundan sonra sahibkarın fəaliyyət növünə uyğun olaraq lisenziyalaşdırma tələb oluna bilər. Müəyyən sahələrdə, xüsusilə maliyyə, tibb, nəqliyyat və qida sənayesi kimi sektorlarda fəaliyyət göstərmək üçün müvafiq icazələrin alınması zəruridir.

Vergi rejimi kiçik sahibkarların hüquqi çərçivədə fəaliyyət göstərməsində mühüm rol oynayır. Kiçik və mikro sahibkarlar üçün xüsusi vergi güzəştləri və sadələşdirilmiş vergi sistemləri tətbiq edilə bilər. Vergi öhdəliklərinə əməl etmək sahibkarların maliyyə dayanıqlılığını qoruyub-saxlaması və inzibati cərimələrdən yayınması üçün vacibdir. Eyni zamanda, sahibkarların işçi qüvvəsi ilə əmək münasibətlərini tənzimləməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əmək müqavilələrinin bağlanması, işçilərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi və əmək qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərilməsi sahibkarların hüquqi risklərdən qorunmasına kömək edir.

Müqavilə hüququ sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi əsaslarının vacib komponentlərindən biridir. Sahibkarlar müştərilər, təchizatçılar və tərəfdaşlarla münasibətlərini hüquqi müqavilələr əsasında qurmalıdırlar. Müqavilələrin düzgün tərtib olunması kommersiya fəaliyyətinin təhlükəsizliyini artırır və potensial mübahisələrin qarşısını alır. Müqavilələrin icrası zamanı yaranan problemlər məhkəmə və ya arbitraj yolu ilə həll edilə bilər, buna görə də sahibkarlar müqavilə hüququ ilə bağlı əsas prinsipləri bilməlidirlər.

Dövlətin sahibkarlara dəstəyi kiçik biznesin inkişafı üçün hüquqi bazanın mühüm hissəsidir. Bu dəstək mexanizmlərinə maliyyə yardımları, güzəştli kreditlər, vergi və gömrük güzəştləri, habelə sahibkarlıqla bağlı hüquqi məsləhət xidmətləri daxildir. Kiçik sahibkarlıq subyektləri dövlət və özəl fondlar vasitəsilə müxtəlif inkişaf proqramlarından yararlanırlar. Sahibkarlar üçün yaradılan inkubasiya mərkəzləri, biznes akseleratorlar və ticarət palataları onların bazara daha sürətli çıxmasına kömək edir.

Eyni zamanda, sahibkarların hüquqlarının qorunması və rəqabət mühitinin tənzimlənməsi də vacib məsələlərdən biridir. Rəqabət qanunvericiliyi bazarda inhisarçılığın qarşısını almağa və ədalətli biznes mühitini qorumağa xidmət edir. Kiçik sahibkarların hüquqlarının pozulması hallarında onlar dövlət orqanlarına, məhkəmələrə və Ombudsman İnstitutlarına müraciət edə bilərlər. Hüquqi maarifləndirmə, sahibkarlara hüquqi dəstək göstərilməsi onların fəaliyyətini daha güvənli və dayanıqlı etməyə imkan yaradır.

Bütün bu hüquqi aspektlər kiçik sahibkarlığın davamlı inkişafını təmin edir və onların bazarda uğur qazanmasına kömək edir. Sahibkarlar fəaliyyətlərini qanunvericiliyə uyğun şəkildə təşkil etdikdə, həm maliyyə dayanıqlılığını təmin edir, həm də gələcəkdə qarşılaşa biləcəkləri hüquqi maneələri minimuma endirmiş olurlar. Hüquqi çərçivəyə riayət etməklə fəaliyyət göstərən bizneslər uzunmüddətli perspektivdə daha dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli olur.

Kiçik sahibkarların fəaliyyətinin hüquqi əsaslarının düzgün müəyyən edilməsi onların davamlı inkişafı və bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün vacibdir. Bu çərçivədə hüquqi maarifləndirmə və sahibkarların qanunvericilik normaları barədə məlumatlı olması mühüm rol oynayır. Sahibkarlar öz hüquq və vəzifələrini bilməli, müqavilə bağlayarkən, vergi öhdəliklərini yerinə yetirərkən və işçi heyəti ilə əmək münasibətləri qurarkən hüquqi prosedurlara əməl etməlidirlər. Hüquqi savadlılıq sahibkarları potensial risklərdən qoruyur və onların fəaliyyətinin daha şəffaf və təhlükəsiz olmasını təmin edir.

Bundan əlavə, kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün dövlət tərəfindən təqdim edilən müxtəlif güzəşt və imtiyazlardan yararlanmaq onların maliyyə yükünü azaltmağa və bizneslərini genişləndirməyə imkan yaradır. Vergi güzəştləri, dövlətin ayırdığı qrantlar və subsidiyalar, eləcə də sahibkarlara təklif olunan güzəştli kreditlər onların fəaliyyətini dəstəkləyən əsas alətlərdən biridir. Dövlətin kiçik sahibkarları qorumaq və onlara əlverişli mühit yaratmaq istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər sahibkarlığın inkişafına təkan verir və iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir.

Kiçik sahibkarlar üçün beynəlxalq bazarlara çıxış imkanları da hüquqi çərçivənin tənzimlədiyi məsələlərdən biridir. İxrac və idxal qaydaları, gömrük tənzimləmələri və beynəlxalq ticarət sazişləri sahibkarların xarici bazarlarda fəaliyyət göstərməsi üçün əsas hüquqi bazanı təşkil edir. Dövlət tərəfindən ixracın stimullaşdırılması məqsədilə müxtəlif ticarət missiyaları, sərgilər və dəstək proqramları həyata keçirilir. Kiçik sahibkarların bu imkanlardan səmərəli istifadə etməsi onların bizneslərini böyütməsinə və global bazarda yer tapmasına kömək edir.

Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı kiçik sahibkarlıq üçün yeni hüquqi tələblər ortaya çıxarır. Onlayn ticarət, rəqəmsal xidmətlər və elektron ödəmələr sahəsində fəaliyyət göstərən

sahibkarlar müvafiq qanunvericilik aktlarına riayət etməli, elektron müqavilələrin və müştəri məlumatlarının qorunmasına dair hüquqi normalara əməl etməlidirlər. Rəqəmsal biznes modellərinin yayılması ilə bağlı hüquqi tənzimləmələr daim yenilənir və sahibkarlar bu dəyişikliklərə uyğun fəaliyyət göstərməlidirlər.

Bütün bu hüquqi aspektlər kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlar bizneslərini uğurla idarə etmək və hüquqi problemlərlə qarşılaşmamaq üçün qanunvericiliyi diqqətlə öyrənməli, mütəxəssislərdən hüquqi məsləhətlər almalı və fəaliyyətlərini hüquqi çərçivəyə uyğun qurmalıdırlar. Dövlət və özəl sektorun birgə səyləri nəticəsində kiçik sahibkarlar üçün əlverişli biznes mühiti yaradılsa, bu, iqtisadi inkişafa və sahibkarlığın genişlənməsinə müsbət təsir edəcək. Qanunlara uyğun fəaliyyət göstərən kiçik biznes subyektləri daha uzunmüddətli və dayanıqlı uğura nail ola bilərlər.

Açar sözlər: Sahibkarlıq, vergi, lisenziyalasdırma, qanunvericilik, mülki hüquq.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.B. (2005). *Biznesin Əsasları*. Bakı.
2. Əhmədov, M., Hüseyn, A. (2011). *İqtisadiyyatın Dövlət Tənzimlənməsinin Əsasları*. Bakı.
3. Həsənov, R. (2009). *İqtisadi Siyasət: Metodologiya və Praktika*. Bakı.
4. İbrahimov, İ.H., İbrahimov, E.R. (2004). *Sahibkarlıq Fəaliyyətinin İqtisadi, Hüquqi Mexanizmi*. Bakı.
5. İmanov, Ə.Ş. (2009). *Kiçik Sahibkarlıq*. Bakı.
6. İsayev, S.Z., Tanrıverdiyev, S.M. (2013). *İqtisadi Hüquq*. Bakı.
7. Karminski, A., Olenev, N. (2006). *Ticarət İqtisadiyyatı*.
8. Manafov, Q.N. (2000). *Sahibkarlıq Fəaliyyətinin Sosial-İqtisadi Aspektləri*. Bakı.
9. Quliyev, R., Abbasov, F. & Əbdurəhmanova, S. (1996). *Sahibkarlıq Fəaliyyətinin Əsasları*. Azərbaycan Texniki Universiteti.
10. Quliyev, R. (1999). *Sahibkarlıq*. Azərbaycan Texniki Universiteti, Çapaşloğlu.
11. Quliyev, R. (1997). Sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlükəsizliyi və onun təşkili məsələləri. Panorama qəzeti, 184.
12. Yolçiyev, M. (2011). Sahibkar və sahibkarlıq fəaliyyəti institutlarının hüquqi təhlili. *Qafqaz Universiteti Jurnalı*, 21.

“İCTİMAİ RƏY” MƏFHUMU VƏ GƏNCLƏRİN SEÇİM MƏSƏLƏSİ

Zahid Əliyev

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu

zahidaliyev061@gmail.com

“İctimai rəy” məfhumu çox qədim zamanlardan başlayaraq, hakim dairələri, iqtidarları, o cümlədən alim və ziyalıları hər zaman maraqlandırmışdır. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, xalq arasında bu və ya digər şəkildə institutlar, siyasi, iqtisadi münasibətlər ictimai rəyin əsas mənbəyidir. Demək, idarəçilikdə inkişafın yollarının təyin edilməsində tələbin öyrənilməsi, yalnız ondan sonra hazırlanmış təklifləri cəmiyyətə çatdırmaq üçün ictimai rəyin böyük gücü vardır.

Gənclərin həyatı boyu etdikləri bütün seçimlərin əsasında - təhsil, yaşayış yeri, həyat tərzi, din və digər amillər olmaqla, hər zaman dünyagörüşü və səviyyə amilinin əhəmiyyətli rolu vardır. Xüsusilə ən yeni tarixdə baş verən müxtəlif xarakterli inqilablar, üsyanlar, münaqişələr, müharibələr və digər mühüm bəşəri proseslərdə bəzən bütöv xalqlar belə ya digər etnoslar arasında unudulurlar, ya da miqrasiyalar güclənir, geri dönüşü olmayan şüur, dünyagörüşü dəyişikliyi baş verir. İnsanların dünyagörüşü ümumiyyətlə, ayrıca bir mədəniyyət hadisəsidir.

İctimai rəyin yaradılması və formalaşdırılması ilə bağlı dünya sosiologiya elmində bəzi maraqlı elmi mülahizələr araşdırdığımız mövzu üçün aktualdır. Bunlardan amerikalı alim V.

Uppmanın 1922-ci ildə çap etdirdiyi “İctimai rəy” başlıqlı əsərində hesabatın və o zamankı Amerikada yayılan mass-medianın ictimai şüura təsirinin o qədər də güclü olmadığını, alınan məlumatlara tənqidi yanaşmanın daha çox yayılması, stereotipləri davam etdirməyə yerli əhalinin maraqlı olmasını xüsusi olaraq araşdırmışdır. Amma Amerikanın gələcək həyatında kütləvi informasiya vasitələrinin ictimai rəyin əsas mənbəyi olacağını, insanların davranışlarına təsirinin güclənəcəyinin və bununla da qeyri-rəsmi olaraq, hakimiyyətin bir qoluna çevriləcəyini artıq proqnozlaşdırmışdı. Bu məsələnin daha ciddi araşdıran digər amerikalı alimlər Hobbes Th. Leviathar, T. Parsons, E. Shils, K. Naegle, J. Pitts yeni - bihevizizm cərəyanının yaradıcıları olaraq, insanların davranış sisteminin dəyişilməsində KİV-lərin rolunu öyrənərək, cəmiyyətlərin bu sahə üzrə daha rəşional planlaşdırma və nəzarəti həyata keçirmələrinin yollarını əsərlərində öyrənmişlər [5, s.494-526; 6, s.10-98; 7, s.115-130]. Onların yaratmış olduğu kommunikasiyanın xətlı modelının əsas tezisi - kim və nə danışır, hansı kanalda, hansı effektlə və kimin üçün suallarının cavablarından ibarət olmuşdur. Yuxarıda adları göstərilən tədqiqatçılar üç əsas funksianı qeyd etmişlər:

1. Ətraf aləmin müşahidə edilməsi: bu funksianı ən yaxşı, geniş və hərtərəfli yalnız mass-media həyata keçirə bilər, yəni insan dünyada yaşayan digər insanların həyatının hər tərəfi haqqında məlumat ala bilər və özünün ailəsində aşkar hadisələr barədə rəyi formalaşdırabilir.

2. Baş verən hadisələrin izahı zamanı mass-medianın təqdim etdiyi analogiyalardan yararlanma bilmək üçün KİV-lərin böyük xidməti var.

3. Mədəni irsin gələcək nəsillərə çatdırılmasında KİV-in müstəsna xidmətləri var.

Hobbes Th. Leviathar ildə çap etdirdiyi «Sosiologianın nəzəriyyəsi» adlı kitabında konkret olaraq, müharibələrə hazırlıq və döyüşlərin getdiyi zaman KİV-lərin ictimai rəyə hansı istiqamətdə təsirini izah etmişdir [8, s.98]. Günümüzdə ictimai rəyin yaradılmasında KİV-lərin rolu üzrə mütəmadi araşdırmalar aparan bir neçə məktəb vardır. Bunlardan - Toronto, Annenberq və Brimingen məktəblərini qeyd etmək olar.

Əsasən, XIX əsrdən etibarən hazırda bizim kütləvi informasiya vasitələri adlandırdığımız məlumat mənbələrinin məcmuları olan qəzetlər, jurnallar öncə Avropada, Amerikada, Asianın bəzi ölkələrində, o cümlədən də Azərbaycanda insanlar arasında yayılmağa başlamışdı. Az sayda olan bu mətbuat orqanları maarifpərvər insanlar tərəfindən müsbət qarşılanaraq, bəşəriyyətdə ilk dəfə digər insanlar tərəfindən, o zamankı qəzetçilər tərəfindən ümumi fikrin, ictimai rəyin yaradılmasında böyük və əvəzolunmaz rol oynamışdılar. Bu qəbildən xüsusi olaraq fransız sosialist utopistlərindən sonra klassik marksizm yaradıcılarının mətbuatın bu sahədəki yeri və rolunu ictimai fenomen kimi qarşıladıklarını qeyd etmək olar [9, s.78].

Günümüzdə KİV- kütləvi informasiya vasitələri qəzet çapından başlayaraq, sosial institut kimi formalaşmış məlumatların əldə edilməsi, toplanması, analiz edilməsi və yayılmasına, bununla da xalq kütləsi arasında insanların şüuruna təsir edərək, ictimai rəyin yaradılmasına, yayılmasına və möhkəmləndirilməsinə birbaşa xidmət edən mühüm vasitədir [1; 2].

Bundan başqa, kütləvi informasiya vasitələrinin yazılı ünsürü olan qəzetlər, internet saytları sosiologianın əsas predmet sahəsi olan insanların şüurunun formalaşmasına, həmçinin insanların davranışı ilə əlaqəli ideoloji təsirin bütün yazılan və yazılmayan qaydalarını birbaşa öyrənməkdədir. Məlumdur ki, həm adi insanlar, həm də ictimai xadimlərin müxtəlif sosial münasibətlərə mövqelərini bildirmək üçün toplaşmalarına çox vaxt ehtiyac olmur. Bu zaman mühüm kommunikasiya - KİV-lərlə əlaqələr yarada bilirlər. *“İctimaiyyət ancaq kütləvi kommunikasiya vasitələri sayəsində daxili əlaqə saxlaya bilər. Bu səbəbə görə kütləvi informasiya vasitələri üzərində nəzarət çox vaxt ictimai rəy üzərində hakimiyyət deməkdir”* [2].

İctimai rəyin öyrənilməsinin mühüm metodlarından biri də anketlərdə alternativ olmayan qapalı sualların cavablarının öyrənilməsidir. Bu suallardan misal kimi, respondentlərdən siyasətlə əlaqəli məlumatları haradan - televiziyadan, radiodan, sosial şəbəkələrdən, mətbuatdan, iş yoldaşlarından, ailə üzvlərindən, yaxud çevrəsinə daxil olan dost-tanışlardan alması barədə ola bilər. Bununla da rəyi formalaşdırma biləcək qrupları təyin etmək mümkün ola bilər [3, s.80-130].

İctimai rəyin öyrənilməsinin digər mühüm metodu elmi araşdırmalardır. Belə ki, elmi araşdırmalar insan cəmiyyətinin sosial, iqtisadi, mədəni və digər münasibətlərini daha dəqiq

faktorlarla öyrənən akademik səviyyədir. Elmi araşdırmaların - kitabların, məqalələrin düzgün olaraq seçilib, analiz edilməsi yolu ilə sosioloji sorğuların nəticələrinin düzgünlüyünü və ya uyğunsuzluğunu müəyyən etmək mümkündür [4, s.12-18]. Digər kateqoriyaya aid olan və ictimai rəyin öyrənilməsində xüsusilə önəmli yer tutan metod elektoral və ya seçimlərlə bağlı araşdırmalardır. Burada əsas məqsəd ölkələrdə baş verən siyasi proseslər barədə məlumatların toplanması, insanların cəmiyyətdə hansı qruplara və ya təbəqələrin nümayəndələrinə üstünlük verməsini araşdırmaqdır. Alınan nəticələr cəmiyyətin elektorat, yəni hakim sinfə kimlərin aid olduğunu təyin edə bilər.

Yuxarıdakı metodları ümumiləşdirməklə cəmiyyətdə formalaşan ictimai rəyin özünəməxsus parametrlərini üzə çıxarmaq mümkündür. Bunlar gənclərin seçim məsələsinə aid olaraq, aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırıla bilər:

Cəryanlılıq. Problemlərdən asılı olaraq, cəmiyyətlər pozitiv, neqativ və ya neytral, loyal rəy yarada bilərlər.

İntensivlilik, hərəkətililik. Cəmiyyətdə formalaşan bu və ya digər ictimai rəyləri öyrənərkən onların davamlılığını, hərəkətililiyini, intensivliliyini və ya əksini üzə çıxarmaq mümkündür.

Müzakirəyə açıqlılıq. Problem aktual olduqda, ayrı-ayrı sosial qruplar arasında diskussiyalara səbəb olur.

Həll yollarının aşkar edilməsi. Metodlar və onların cəmi olan metodoloji bazanın bütün mümkün ünsürlərindən yararlanaraq, maksimal həddə ictimai rəyin müsbətə yönəldilməsinə çalışmaq.

Açar sözlər: İntensiv seçim, məlumat bazası, müzakirələr və nəticələr.

Ədəbiyyat

1. Əhmədova, A. (2013). Sosial şəbəkələr qlobal siyasi silah kimi. *Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri H. Əliyevin 20 illik Yubileyinə Həsr Olunmuş İnformasiya Təhlükəsizliyi Problemləri Üzrə I Respublika Elmi-Praktiki Konfransının Materialları*, 17-18 may 2013. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, 82-85.
2. Əliyev, R.M., İmamverdiyev, Y. & Abdullayeva, F. (2010). *Sosial Şəbəkələr*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnformasiya texnologiyaları İnstitutu, 287.
3. Кореньков, В.В. (2012). Достижение информационных технологий и их влияние на человека. *Вестник Международной Академии Наук*, 2, 65-69. <http://www.heraldrsias.ru/online/2012/2/237/>
4. Андреев, В.Г., Маслова, О.М. (1990). *Методы Сбора И Анализа Информации В Социологических Исследованиях*, кн.2. Организационно-методические проблемы опроса. Анализ документов. Наблюдение. Эксперимент. Москва: Наука, 224.
5. Парсонс, Т. (1996). *Понятие Общества: Компоненты и их Взаимоотношения*. Американская социологическая мысль. Москва, 494-526. <https://gtmarket.ru/library/articles/3096>
6. Парсонс, Т. (1997). *Система Современных Обществ*. Москва: Аспект Пресс, 270.
7. Петер, В. (1993). Homo economicus и homo sociologicus: Монстры социальных наук. *THESIS*, 3, 115-130.
8. Hobbes, T. Leviathan, Parsons, T., Shils, E., Naegle, K. & Pitts, J. (1965). *Theories of Society: Foundations of Modern Sociological Theory*. New York: The free Press, 111.
9. Elster, J. (1986). *Subversion der Rationalität (Theorie und Gesellschaft)*. Germany: Campus Verlag, 288.

ВЛИЯНИЕ СТАТУСА И ПОПУЛЯРНОСТИ ИСТОЧНИКОВ НА ДОВЕРИЕ К ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

Ариф Али-заде

Национальная Академия Наук Азербайджана

Arif.Alizadeh@outlook.com

Доверие к источникам политической информации в значительной степени зависит от их статуса. Это различие особенно заметно в контексте интернет-коммуникации. Официальные источники, такие как правительственные сайты, верифицированные аккаунты государственных учреждений в социальных сетях и официальные новостные агентства, как правило, пользуются большим доверием, когда речь идет о фактической политической информации. Это можно объяснить с помощью *теории подкрепления* в бихевиоральной психологии. Согласно этой теории, люди склонны доверять информации от источников, которые регулярно подкрепляют их ожидания достоверной информацией. Каждый раз, когда официальный источник предоставляет правильную и полезную информацию, это усиливает доверие, закрепляя поведенческую реакцию на получение информации из этого источника в будущем. Маловероятно, что граждане страны не поверят в решение о проведении парламентских выборов в Азербайджане. Так же маловероятно, что граждане Азербайджана не поверили в официальную информацию о том, что наша славная армия освободила ранее оккупированные земли, и был заключен мирный договор.

Неофициальные источники, такие как блоги, независимые новостные порталы и личные аккаунты политических комментаторов, часто воспринимаются как более надежные источники аналитической информации. Это явление можно объяснить с помощью теории двухступенчатого потока коммуникации. Согласно этой теории, информация от СМИ часто интерпретируется и распространяется “лидерами мнений”, которые влияют на восприятие информации широкой аудиторией. Иными словами лидеры мнений, будучи авторитетными фигурами в онлайн-сообществах, демонстрируют модели поведения, которые аудитория перенимает. Если такие источники многократно предоставляют полезную и аналитическую информацию, это поведение воспринимается как заслуживающее доверия, и аудитория начинает воспроизводить аналогичные поведенческие реакции, обращаясь к этим источникам за аналитикой.

Популярность источника играет значительную роль в формировании доверия к политической информации, особенно в онлайн-среде. В данной среде так же лидеры мнений могут формировать общественное мнение. Людей, которые формируют общественное мнение по тем или иным вопросам называют инфлюенсерами (от английского слово *influence* – “влияние”) [1]. Лидеры мнений порой имеют собственные новостные порталы или блоги, но чаще всего имеют популярные профили в социальных сетях. Популярность измеряется количеством подписчиков данного аккаунта, а количество лайков и репостов часто воспринимается как индикатор достоверности информации. Ряд исследований показывают, что популярность источника часто воспринимается людьми как признак достоверности и экспертности [2]. Однако важно отметить, что популярность не всегда коррелирует с достоверностью информации. Феномен “вирусного” распространения дезинформации в социальных сетях подчеркивает необходимость критического отношения к популярным источникам [3]. Процесс *идентификации* играет важную роль в том, как аудитория выбирает и принимает аналитическую информацию от лидеров мнений. Пользователи часто идентифицируют себя с инфлюенсерами, которые разделяют их политические взгляды и социальные ценности. Эта идентификация способствует формированию доверия и облегчает восприятие аналитических материалов. В результате, если аудитория чувствует связь с лидером мнений, они склонны принимать его аналитику без критического осмысления, считая её объективной.

Интериоризация также важна, когда аналитическая информация, полученная от лидеров мнений, глубоко усваивается аудиторией. Повторяющиеся интерпретации событий, которые соответствуют ожиданиям аудитории, становятся частью их личных убеждений, что делает информацию от таких источников более устойчивой к критическому пересмотру.

Популярность источника играет значительную роль в формировании доверия к политической информации, особенно в онлайн-среде. Лидеры мнений, имеющие большое количество подписчиков и высокую активность в виде лайков и репостов, часто воспринимаются как надёжные и экспертные.

Таким образом, доверие к политической информации в интернете во многом зависит от официального статуса источника и его популярности. Растущее влияние лидеров мнений и инфлюенсеров подчеркивает необходимость критического восприятия информации, так как высокая популярность не всегда означает достоверность.

Ключевые слова: Политическая информация, доверие, цифровые коммуникации, лидеры.

Литература

1. Katz, E., Lazarsfeld, P.F. & Roper, E. (2006). *Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*, 1st edition. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315126234>
2. Metzger, M.J., Flanagin, A.J. & Medders, R.B. (2010). Social and heuristic approaches to credibility evaluation online. *Journal of Communication*, 60, 413-439. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2010.01488.x>
3. Vosoughi, S., Roy, D. & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359(6380), 1146-1151. <https://doi.org/10.1126/science.aap9559>

Mənbələrin statusu və populyarlığının sosial şəbəkələrdə siyasi informasiyaya etimada təsiri

İnsanlar rəsmi mənbələri (dövlət saytları, rəsmi agentliklər) faktiki siyasi informasiya üçün daha etibarlı hesab edirlər, çünki bu mənbələr mütəmadi olaraq doğrulanmış məlumatlar təqdim edir. Qeyri-rəsmi mənbələr (vloqlar, sosial şəbəkə liderləri) isə daha çox analitik baxış üçün üstünlük təşkil edir, çünki onlar hadisələri izah və şərh edirlər. İnternetdə mənbənin populyarlığı (bəyənmə, paylaşım, abunəçilərin sayı) çox vaxt onun etibarlılığı ilə eyni tutulur. Bu isə bəzən dezinformasiyanın geniş yayılmasına və insanların yalnız öz baxışlarına uyğun mənbələri seçməsinə səbəb olur.

MÜASİR AMERİKA BƏDİİ DİSKURSUNDA GENDER METAFORALARI NÜMUNƏLƏRİNİN TƏDQIQI

Aytən Əlizadə

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

a.alizada@atmu.edu.az

Müasir Amerika bədii diskursunda gender metaforaları nümunələri sosial, mədəni və siyasi mühitdəki yenilikləri təsvir edir, gender rollarının, şəxsiyyətlərin və münasibətlərin inikasına təsir göstərir. Bu təsvirlər fərqlilikləri, feminizm və kişi konsepti arasındakı ziddiyyət və bərabərlikləri ön plana çıxarır, irəliləyişlər, sosial normaların inkişafı, həmçinin gender, irq, sinif və cinsiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə kimi müxtəlif perspektivlər baxımından təhlil edilir.

Müasir Amerika bədii nümunələrində genderin metaforalar ilə təsvirinin təhlilinə aşağıda qeyd olunan əsas elementlərdə rast gəlinir:

1. *Feminist ədəbiyyatı və gender tənqidi* - Feminist ədəbiyyatı qadınların ədəbiyyatda həm personaj, həm də yazıçı kimi necə təsvir olunduğunu qiymətləndirməkdə mühüm rol oynamışdır. 1960 və 1970-ci illərdə feminizmin ikinci dalğasından müasir müzakirələrə qədər bu sahə patriarxal strukturların qadınların hekayələrinə və təmsilçiliyinə təsirinə diqqət yetirmişdir [1, s.27]. Əhatə olunan mühüm mövzulara aşağıdakılar daxildir:

- Gender rollarının və stereotiplərinin öyrənilməsi.
- Çox vaxt qadınları passiv və ya aşağı səviyyəli insanlar kimi göstərən patriarxal rəvayətləri pozmaq.
- Xüsusilə bədii diskursda qadın personajların güclənməsini və müstəqilliyini vurğulamaq.
- Qadınları təsvir etməklə dərinlən kök salmış qərəzləri və güc balanssızlıqlarını müəyyən etmək üçün istifadə olunan dilin təhlili.

Məsələn “Qadın mistikası” metaforası Betti Fridanın 1963-cü ildə eyni adlı kitabında işlətdiyi “qadın mistikası” konsepsiyası feminist diskursda təməl metaforaya çevrildi. Bu, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə qadınların yalnız ev həyatına və analığa həsr olunmuş, sonradan məhdudlaşdırıcı və zərərli bir stereotip kimi üzə çıxan evdar qadın kimi ideallaşdırılmış obrazını təmsil edir. Riçard Yates-in “İnqilab Yolu” əsərində qadınların emosional və ekzistensial böhranlara səbəb olan cəmiyyətin təyin etdiyi rollarda tələyə düşdüyü bu konsepsiya araşdırılır. Müasir Amerika bədii diskursunda geniş yayılmış bu metaforalar gender ifadəsi üçün məhdudiyyətləri və potensialı araşdırmaq, cəmiyyət normalarına meydan oxumaq və genderin müxtəlif kontekstlərdə necə təsvir edildiyini və mövcud olma yollarını araşdırmağa xidmət edir. Bu güclü metaforalar vasitəsilə feminist müəlliflər və tənqidçilər genderin qurulması və onun fərdlər, cəmiyyət üçün təsirləri haqqında araşdırmanı dərinləşdirirlər.

2. *Dominant olan kişi konseptinin metaforalarla daha dolğun təsviri* - Müasir Amerika bədii nümunələrində kişiliyin təsviri üsulları dəyişdi. Müəlliflər həssaslıq, emosional mürəkkəbliyi nəzərə alaraq bu sahədə daha ciddi işləməyə ehtiyac yarandığı qənaətinə gəldilər. Əhəmiyyət kəsb edən mövzulara aşağıdakıları nümunə gətirmək olar:

- “Dağıdıcı” kişi obrazının dekonstruksiyası:

Şerman Aleksi və Cunot Diaz kimi yazıçılar ənənəvi kişi normalarını tənqid edərək, kişiliklə bağlı problemləri və təzyiqləri araşdırırlar. Nümunə olaraq “döyüşçü” metaforasını (The Lone Ranger və Tonto Fight in Heaven) təhlil edə bilərik [2, s.133]. Aleksi yerli Amerika mədəniyyətində kişi kimliyini araşdırmaq üçün tez-tez döyüşçü metaforasından istifadə edir. Baş qəhrəman Viktor “döyüşçü” məfhumunun ağırlığını hiss edir, lakin bu metafora ziddiyyətlərlə doludur. “Döyüşçü” həm gücün simvolu, həm də emosional qarışıqlığın əksidir, çünki Viktor müasir yerli insan kimi şəxsiyyəti ilə mübarizə aparır. Onun bu ideala uyğun yaşamaq üçün apardığı mübarizə məyusluğu və həyatının çətinliyi ilə təsvir olunur [6, s.118].

3. *Qadın yazıçıların təsiri* - Qadın yazıçılar müasir Amerika bədii nümunələrində gender haqqında söhbətin formalaşmasında mühüm rol oynayır, çox vaxt ənənəvi normalara meydan oxuyur və qadın təcrübəsi ilə bağlı yeni anlayışlar təklif edir. Əhəmiyyətli nümayəndələrə aşağıdakılar daxildir:

- Toni Morrison: Onun əsərləri irqi, cinsi və şəxsiyyəti, xüsusən də afro-amerikalı qadınları araşdırır.
- Çimamanda Nqozi Adiçe: Onun töhfələri qlobal kontekstdə feminizm, gender rolları və Afrika kimliyinə müraciət edir.
- Marqaret Etvud: Distopik hekayələr vasitəsilə gender bərabərsizliyini və patriarxal cəmiyyətlərin təsirini tənqid edir.

4. *Müxtəlif janr nümunələrində gender məfhumu* - Elmi fantastika, fantaziya və qorxu kimi müasir janr ədəbiyyatında gender geniş tədqiqat sahəsidir. Əsas nümunələrə aşağıdakılar daxildir:

- Elmi fantastika: “Əjdaha” məfhumu gender metaforası kimi:

Bir çox müasir fantaziya romanlarında “əjdaha” gücü ifadə etmək üçün işlədilən metaforalar kimi rastımıza çıxır. Xüsusən, insan təbiətinin “əlverişsiz” və ya “vəhşi” tərəfləri ideyasını canlandırır. Samanta Şannon tərəfindən yazılmış “Portağal Ağacı Prioriyası” əsərində əjdahalar güc

və müqaviməti təcəssüm etdirən qadın personajlarla əlaqələndirilir. Hekayədəki əjdahaların rolu, idarəolunmaz və nəhəng, çox vaxt dünyada patriarxal strukturlara meydan oxuyan qadın gücü üçün bir metafora kimi görülməli [3, s.84].

- Fantaziya: Müəlliflər güc və azadlıq mövzularını özündə birləşdirən fantastik şəraitlərdə gender dinamikasını araşdırır.

- Spekulyativ fantastika: Yeni sosial strukturları təsvir edən əsərlər çox vaxt üstünlük təşkil edən gender normalalarını tənqid edir, ənənəvi rolların dekonstruksiyasının potensial nəticələrini nümayiş etdirir.

Müasir Amerika bədii diskursunda genderin metaforalar vasitəsilə təsvirinin tədqiqi geniş, mürəkkəb və davamlı inkişaf edir. Qadın məfhumu və feminist nəzəriyyə üzərində qurulan təsvirlər genderin şəxsiyyətə, gücə və sosial rollara necə təsir etdiyinə dair müxtəlif perspektivləri əhatə etmək üçün genişlənmişdir. Davam edən bu araşdırma müasir Amerika bədii diskursunda genderlə bağlı ictimai anlayışları həm əks etdirməyə, həm də formalaşdırmağa imkan verir.

Açar sözlər: Feminizm, kişi konsepti, gender rolları, bədii janrlar.

Ədəbiyyat

1. Adichie, C.N. (2014). *We Should All Be Feminists*. London, 64.
2. Alexie, S. (1993). *The Lone Ranger and Tonto Fistfight in Heaven*. Grove Press, 240.
3. Barton, R. (2015). *Gender and the Politics of Fantasy in Contemporary Literature*. Routledge, 202.
4. Butler, J. (2011). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, 274.
5. Carter, A. (1979). *The Bloody Chamber*. Gollancz, 160.
6. Connell, R.W. (1995). *Masculinities*. University of California Press, 295.

MƏSAMƏLİ MÜHİTDƏ MÜXTƏLİF ÖZLÜKLÜ YAĞLARIN SIXIŞDIRILMASI DİNAMİKASININ TƏDQIQI

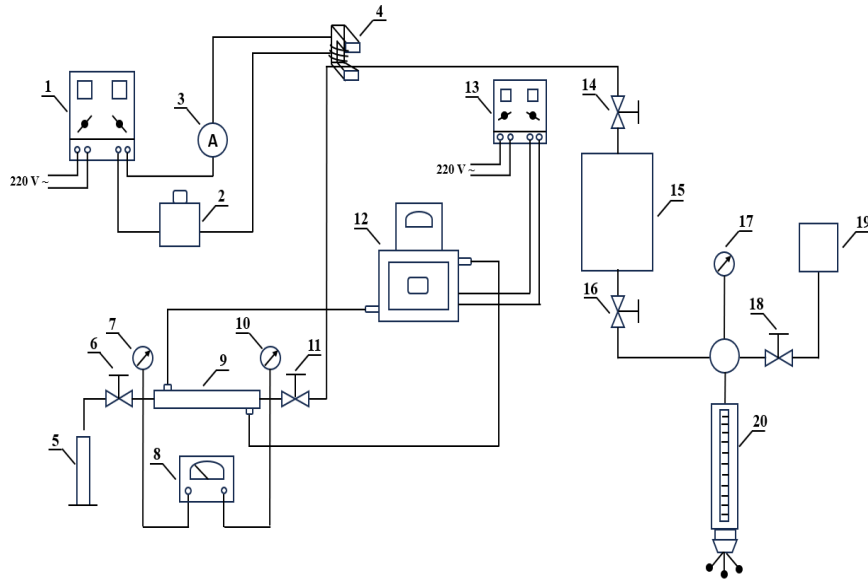
Elnur Əlizadə

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

e.alizade.99@gmail.com

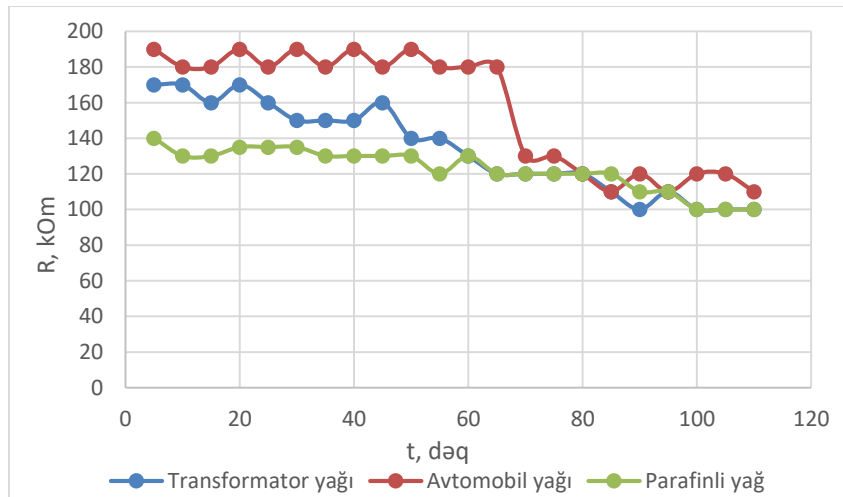
Neftvermə prosesini məqsədyönlü idarə etmək üçün neftin, qazın, suyun və onların qarışığının süxurlardan sıxışdırılmasının optimal şərtləri öyrənilməlidir. Neftvermə proseslərində mayenin və qazların bərk cisimlərlə, mayelərin qazlarla qarşılıqlı təsiri mühüm rol oynayır. Bu prosesləri öyrənməklə neftvermənin optimal rejimini təyin etmək olar [1; 2]. Yağın məsaməli mühitdən sıxışdırılması prosesi neft hasilatı zamanı məsaməli süxurlarda olan neftin təzyiqlər fərqi və müxtəlif texniki üsullarla çıxarılmasını tədqiq etmək məqsədini daşıyır. Bu prosesdə məqsəd, süxur məsamələrində sıxışmış vəziyyətdə qalan neftin hərəkət etdirilərək hasilat quyularına doğru yönləndirilməsini təmin etməkdir [3]. Yağın sıxışdırılması bir sıra üsullarla aparılır ki, bunlara təzyiqlə sıxışdırma, su ilə sıxışdırma və ya qaz ilə sıxışdırma aiddir. Yağın məsaməli mühitdən sıxışdırılmasına bir sıra amillər təsir göstərir. Bu amillərə süxurun məsaməliliyi, keçiriciliyi, yağın özlülüyü, səthi gərginlik qüvvəsi, kapillyar təzyiqi, sulaşma faizi və s. aiddir [4]. Sıxışdırılmanın riyazi modeli çoxfazlı axın üçün Darsi qanunu, material balansı tənlikləri və nisbi keçiricilik əyriləri ilə modelləşdirilir. Buckley-Leverett nəzəriyyəsi məsaməli mühitdə mayelərin sıxışdırılmasını proqnozlaşdırmaq üçün geniş istifadə olunur [5].

Neftin (yağın) məsaməli mühitə sıxışdırılması prosesi Şəkil 1-də təsvir olunan sxem üzrə həyata keçirilmişdir.

Şəkil 1. Təcrübə qurğusunun sxematik təsviri

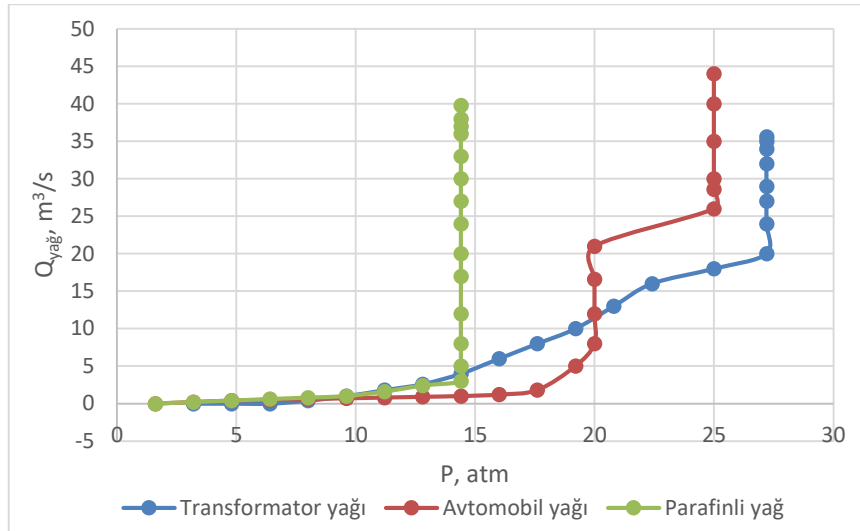
Təcrübə qurğusu bu hissələrdən ibarətdir: YCA-4A tipli cərəyan tənzimləyiciləri (1, 13), SUNTEK 2000 VA tipli gərginlik tənzimləyicisi (2), voltampermetr (3), elektomaqnit (4), menzurka (5), ventillər (6, 11, 14, 16, 18), manometrlər (7, 10, 17), giriş müqaviməti yüksək olan URV-2M tipli potensiometr (8), yüksək təzyiqli kolonka (9), termostat (12), PVT tipli yüksək təzyiqli bomba (15), maye üçün çən (19), ölçü pressisi (20). Uzunluğu 120.4 sm, diametri 4.2 sm olan xətti lay modeli götürülmüş, model 75% kvars qumu, 25% gil qarışıqından ibarət məsaməli mühit ilə doldurulmuşdur. Ölçü pressisi vasitəsilə götürülən 3 müxtəlif yağ məsaməli mühitə vurulmuş, daha sonra su ilə məsaməli mühitdəki yağ sıxışdırılaraq məsaməli mühitdən keçib kolonkanın sonunda qoyulan menzurkaya tökülən yağ miqdarı təyin olunmuşdur.

Şəkil 2. Süxurun müqavimətinin zamandan asılılıq qrafiki

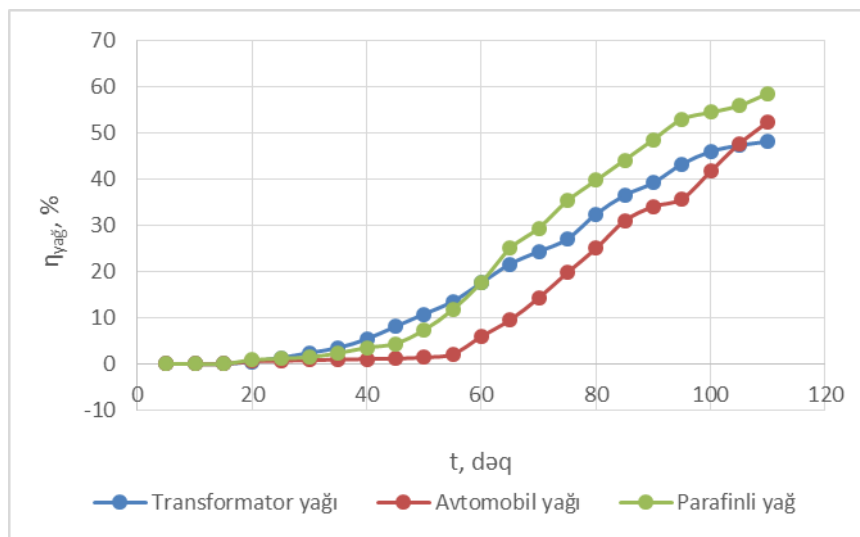
Qeyd olunan metodika ilə aparılmış tədqiqatda götürülmüş yağların məsaməli mühitdən su ilə sıxışdırılması zamanı süxurun müqavimətinin zamandan asılı olaraq dəyişməsi təsvir olunmuşdur (Şəkil 2). Qrafikdən aydındır ki, transformator yağı ilə aparılan təcrübə zamanı süxurun müqaviməti 170 kOm başlanğıc qiymətdən başlayaraq zamanla tədricən azalmış və yüksək sabitlik nümayiş etdirmişdir. Avtomobil yağı isə təxminən başlanğıc 190 kOm, parafinli yağ isə təxminən 140 kOm dəyərindən başlayaraq orta müqavimət və sabitlik nümayiş etdirmişdir. Şəkil 3-də təsvir olunan qrafikdə transformator, avtomobil və parafinli yağların sıxışdırılan miqdarlarının (Q , m^3/s) təzyiqdən

(P, atm) asılılığı təsvir olunmuşdur. Parafinli yağ ilə aparılan təcrübədə işçi təzyiq 14 atm təyin olunmuş, su ilə sıxışdırma qeyd olunan təzyiqlə təcrübənin sonuna qədər aparılmışdır. Avtomobil yağının su ilə sıxışdırılması zamanı isə sıxışdırılmış yağ miqdarı 20 atm təzyiqə qədər nisbətən sabit qalmış, lakin bu həddən sonra sıxışdırılmada kəskin artma müşahidə olunmuşdur. Transformator yağı isə təzyiq artdıqca tədricən sıxışdırılmış və digər yağlara nisbətən daha zəif reaksiya nümayiş etdirmişdir.

Şəkil 3. Sıxışdırılan yağ miqdarının təzyiqdən asılılıq qrafiki

Şəkil 4-də sıxışdırılan yağ faizinin (η , %) zamanla (t, dəq) dəyişməsi təsvir olunmuşdur. Qrafikdən aydın müşahidə olunur ki, parafinli yağ bütün təcrübə müddəti ərzində ən yüksək nəticələr göstərmiş və təxminən 40-cı dəqiqədən sonra sürətlə sıxışdırılma faizi artaraq maksimum nəticəyə çatmışdır. Avtomobil yağı isə başlanğıcda nisbətən zəif nəticə göstərsə də 60-cı dəqiqədən sonra sıxışdırılma sürəti artaraq parafinli yağa yaxın nəticələr göstərmişdir. Transformator yağı isə bütün zaman ərzində digər yağlarla müqayisədə daha aşağı sıxışdırılma faizinə malik olmuş və zəif nəticələr göstərmişdir.

Şəkil 4. Sıxışdırılan yağ faizinin zamandan asılılıq qrafiki

Nəticələr: Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, su ilə yağın sıxışdırılması zamanı süxurun müqavimətinin zamandan asılı dəyişməsi parafinli yağda ən yaxşı, daha sabit və səmərəli

elektrokinetik göstəricilərlə müşahidə olunmuşdur; Su ilə sıxışdırılan yağ miqdarı, transformator yağında ən az miqdar təşkil etmiş, avtomobil yağında isə orta nəticə göstərmişdir ki, bu parafinli yağda ən səmərəli nəticə ilə qeydə alınmışdır; Sıxışdırılan yağın faizlə miqdarı parafinli yağ üçün təxminən 58% təşkil etdiyi halda, bu göstəricilər avtomobil və transformator yağı üçün müvafiq olaraq, 52.3% və 48.1% təşkil etmişdir.

Açar sözlər: Özlülük, sıxlıq, müqavimət, gərginlik, neftverimin artırılması, məsaməli mühit, yağ.

Ədəbiyyat

1. Mirzəcanzadə, A.X., İskəndərov, M.Ə., Abdullayev, M.Ə., Ağayev, R.Q., Əliyev, S.M., Əmirov, Ə.C., Qasimov, Ə.F. (1960). *Neft və Qaz Yataqlarının İşlənməsi və İstismarının Nəzəri Əsasları*. Bakı, 444.
2. Mirzəcanzadə, A., Əhmədov, Z., Qurbanov, R. (1983). *Neft Layının Fizikası*. Bakı, 477.
3. Məmmədzadə, A.M. (2021). *Neftqazçıxartmada Fiziki Sahələrin Qeyri-Tarazlı Effektlərin Tətbiqinin Nanotexnoloji Əsasları*. Bakı, 207.
4. Shuhong, J., Changbing, T., Chengfang, S.H.I., Jigen, Y.E., Zhang, Z. & Xiujuan, F.U. (2012). New understanding on water-oil displacement efficiency in a high water-cut stage. *Petroleum Exploration and Development*, 39(3), 362-370.
5. <https://www.beg.utexas.edu/people/sheng-peng/water-oil-displacement-and-wettability-in-shale>

METONYMS AND THEIR COGNITIVE FEATURES IN THE NOVEL “HARRY POTTER AND THE PHILOSOPHER’S STONE”

Gunay Alizadeh

Baku Eurasian University

alizada-gunay@mail.ru

The realization of the metonymy mechanism is found at various linguistic levels, in the system of language system and in the speech process. In the numerous works linguistic studies, the manifestations of metonymy are studied at the lexical level. The metonymy mechanism is explained as the formation of new meanings of a known word, both later fixed in the dictionary and purely accidental. The concept of metonymy is applied when studying word-forming models and semantics of derivative words, lexical units with attribute semantics and attributive combinations [2; 3].

Metonymic models of phraseological semantics are also studied [1]. The occurrence of metonymy at the level of the text, in its construction methods and in discourse, where linguistic forms (words, word combinations, “sentences”) acquire new meanings during the interaction of expressions, is studied (discursive metonymy [4]). Thus, in this paper thesis, prepared on the basis of the material of the novel “Harry Potter and the Philosopher’s Stone”, the manifestations of conceptual metonymy are examined at the level of the syntactic structure of a whole expression.

From a formal point of view, at the level of speech structure, metonymic transfer is expressed by using a certain type of syntactic model to denote a situation that is a sign of another typical situation. Thus, for example, when answering a question about the location of someone or something, (Where is she? - O haradadır?) the statement can be constructed not according to the model with an adverbial report expressing a static relationship between the object and the spatial indicator (She is a pupil - O tələbədir), but according to any other model, for example, (O, məktəbə gedir (She goes to school) - (o, məktəbdə oxuyur) according to the syntactic model with a verb report intended to report on the movement of the subject. Thus, in the example considered above, instead of the relationship “object and its location in space”, the relationship “object and its movement” is actualized. The location of the subject (the concept of the goal) is presented as its location (the concept of the means):

one element belonging to a common conceptual field, a framework (“dream”), metonymically replaces another.

Here we will focus on cases of metonymic projection between propositions related to prototypical situations, on the relationships between concrete objects in the physical world. It seems convenient to systematize metonymic propositional models according to the type of source field. Within the framework of the thesis, we will be content with examples of metonymic models with the source field of “the location of the object in space”. Thus, we can distinguish the following main models of metonymic projection of the static relationship between the object and the spatial reference point to the immediate experience fields.

1. “Location of the object in space” - “Human activity”/“Affect on the object”. The usual answers to the question What are you doing? regarding a person’s occupation are expressions like I’m in the room; I’m in the bedroom; I’m at university etc. (What are you doing? - I am in the room; I am in the bedroom; I am at university (i.e. I am a student). In this case, the activity of the subject (the concept of the goal) is metonymically presented as its location relative to a certain landmark (the concept of the means). For example, “He extinguishes all the streetlights and approaches a cat, whose revealed to be Professor McGonagall in disguise, a fellow *teacher at Hogwarts*” (Chapter 1, Harry Potter and the Philosophy’s Stone) [5].

2. “The location of an object in space” - “The movement of an object in space from one place to another independently”/“The movement of an object in space from one place to another by someone (something)”. Since the location of an object in space is the result of its movement from one place to another either independently or under the influence of some external force, its location can be reported in response to a question about the direction of movement or the final point of movement of the object: Where did you go? - I was at grandma’s; Where did you put the plate? - The plate is on the table. Compare: I went to my grandma’s; I put it on the table. This type of metonymic projection also has an opposite direction: Where are you now? - I am walking from home to work. For example, “One ordinary morning, as Mr.Dursly is *on his way to work*, he spots a cat reading a map” (Chapter 1, Harry Potter and the Philosophy’s Stone) [5].

3. “The location of the object in space” - “The state of the object”. A certain state of the object can also be associated with being located in a certain place: He is in hospital (He is ill); He is in bed (= He is asleep; He is ill). Thus, this expression can be an answer to the question How is he? Is he well? For example, “They feel embarrassed by Mrs Dursley’s peculiar sister, Mrs Potter, whom Mrs Dursley pretended not to know for years” (Chapter 1, Harry Potter and the Philosophy’s Stone) [5].

Thus, conceptual metonymy as a fundamental cognitive mechanism that determines the ability of one concept to replace another belonging to the same conceptual field or the entire field as a whole is manifested in various levels of language units, including syntactic models of a simple sentence. In the representation of a fragment of the world, one type of proposition replaces another and as a result, a situation of one type in the expression is syntactically presented as a situation of another type. Thus, the effect of the metonymy mechanism, along with other cognitive mechanisms, is explained as the selection of a certain syntactic structure for the future expression. A number of regular patterns of metonymic transfer are revealed between propositions: “location of an object in space” - “human activity”/“impact on an object”; “location of an object in space” - “independent movement of an object from one place in space to another”/“movement of an object in space by someone (something) from one place to another”, etc.

Keywords: Harry Potter, metonymy, cognitive, conceptual.

References

1. Voloshkina, I.A. (2016). Metonymy as a cognitive mechanism for categorizing knowledge about the world: An experience of modeling the semantics of phrasemes. *Cognitive Studies of Language*, 27, 142-150.
2. Кубрякова, Е.С. (1998). О новых путях исследования значения (теория айсберга). In *Проблемы Семантического Описания Единиц Языка и Речи*, 38-39.

3. Pozdnyakova, E.M. (1999). The category of the name of the doer of an action and the ways of its synchronous development in the cognitive nominative aspect. Moscow.
4. Раевская, О.В. (2000). Метонимия в слове и в тексте. *Филологические Науки*, 4, 49-55.
5. <https://anylang.net/en/book-summaries/en/harry-potter-and-philosophers-stone/read>
6. Denroche, C. (2014). *Metonymy and Language: A New Theory of Linguistic Processing*. Routledge.
7. Bierwiazzonek, B. (2013). *Metonymy in Language Thought and Brain*. University of Toronto Press.

Harri Potter və Fəlsəfə Daşı romanında metonimlər və onların koqnitiv xüsusiyyətləri

İşdə C.K. Roulinqin “Harri Potter və Fəlsəfə Daşı” əsərində koqnitiv metonimiyanın dil strukturu səviyyəsində istifadəsi araşdırılmışdır. Əsərdə konseptual metonimiyadan istifadənin üç əsas yolu müəyyən edilmişdir: insan fəaliyyəti/obyektə təsir, insan hərəkəti və insan vəziyyəti.

BƏDİİ, ELMİ VƏ PUBLİSİSTİK MƏTNLƏRDƏ CÜMLƏNİN İNFORMASIYA YÜKÜ

Simnar Əlizadə

Bakı Dövlət Universiteti

simnarelizade112@gmail.com

İnformasiya - müəyyən nitq parçasında mövcud olan, verilmiş, mühafizə olunan və yenidən hazırlanma obyektini kimi nəzərdə tutulan məlumatdır [2, s.233]. Hər hansı bir cümlənin köməyi ilə oxucuya, dinləyiciyə ötürülən məlumat cümlənin informasiyasıdır. Cümlənin informasiya tutumu onun daxil olduğu kontekst əsasında müəyyənləşir. Cümləni təşkil edən sözlər mənə və qrammatik cəhətdən əlaqələnərək müəyyən semantik yük daşıyır. Cümlənin semantika onun informasiyasını formalaşdırır. Cümlədə nəzərdə tutulan informasiya çox vaxt semantikaya uyğun gəlir. Lakin bəzən nəzərdə tutulan informasiyanın cümlənin semantikasına uyğun gəlməməsini də müşahidə edirik. Cümlənin əsas informativ tutumu müəyyən bir kontekst daxilində, əlaqədə olduğu cümlələr əsasında ortaya çıxır. Cümlənin semantika və informasiyasının müəyyənləşməsində onun daxil olduğu kontekst və kontekstin ümumi situasiyası mühüm rol oynayır. Mətnin növü cümlənin informasiya yükünü müəyyən edir. Fərqli mətn tiplərində cümlənin informativ yükü onun kommunikativ funksiyası, məzmun sıxlığı və struktur xüsusiyyətləri əsasında müəyyən olunur. Cümlənin daxil olduğu mətn bədii, elmi və ya publisistik ola bilər. Bu mətn tiplərinin hər biri özünəməxsus məqsədlər daşıdığından, fərqli semantik xüsusiyyətlərə, işlənmə məqamlarına malik olduqlarından onları formalaşdırən cümlələrin informativ yükü də bir-birindən fərqlənir.

Bədii mətnlərdə obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik qüvvətli olduğundan informasiyanın ifadəsi bədii təsvir və ifadə vasitələri, müəllifin həyata baxışı və duyğuları ilə bağlı olur. Bu tip mətnlərin tərkibinə daxil cümlələrdə ötürülən informasiya az olsa da, emosional ifadə və təsviredicilik güclüdür. Belə mətnlərdə cümlənin informasiya yükü emosional və məcazi elementlərlə zəngin olur.

Elmi mətnlər üçün konkretlik, dəqiqlik, məntiqilik xarakterik olduğundan burada müəyyən bir faktın, nəzəriyyənin geniş şərhinə yer verilir. Hər bir cümlə maksimum informasiya ötürməyə xidmət edir. Qeyri-müəyyənlik yolverilməzdir, çünki ifadə olunan informasiya konkret və məntiqi dəlillərə əsaslanır. Cümlə daxilində tez-tez terminlərdən istifadə olunması fikrin lakonik və daha dəqiq ötürülməsini təmin edir. Elmi üslubda olan mətnlərdə informasiyanın məlum olandan yeniyə keçidində məntiqi ardıcılıq izlənilir. Cümlədəki informativ balans obyektiv məlumatı nəzərə çatdırmağa xidmət edir.

Publisistik mətnlərdə cümləni formalaşdıran sözlər informativ funksiya daşıyır. Publisistik mətnlər kütləyə xitab etdiyi üçün onlarda aydınlıq, anlaşıqlılıqla yanaşı, müəyyən dərəcədə emosionallıq da özünü göstərir. Lakin bu emosionallıq bədii mətnlərlə müqayisədə zəifdir. Publisistik mətnlərdə cümlə müəyyən informasiyanı qarşı tərəfə ötürməklə yanaşı, qarşı tərəfi bu məlumata inandırma funksiyası da daşıyır. Cümlədə informasiya ifadə olunarkən kommunikator öz mövqeyini də ifadə edir. Cümlə daxilində sitatlardan və statistik məlumatlardan istifadə olunaraq verilən informasiyanın inandırıcılığı artırılır. Publisistik mətnlərdə cümlədə informativ və təsiredici ünsürlər bir-biri ilə vəhdətdə olur.

Cümlədə informasiya balansının təmin edilməsi ondakı məlum olan informasiya ilə yeni informasiya arasındakı tarazlığa əsaslanır. Cümlədə informasiya balansının düzgün qurulması onun anlaşıqlılığını, təsir gücünü və üslubi funksiyasını müəyyənləşdirir. Bədii və publisistik mətnlərdə cümlədəki yeni informasiya daha qabarıq nəzərə çatdırılsa da, elmi mətnlərdə yeni informasiya ilə məlum informasiya tarazlıqdadır.

Cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan informasiyanın onun semantikasına uyğun gəlməməsi halı daha çox bədii mətnlər üçün xarakterik olsa da, publisistik mətnlərdə də bəzən özünü göstərir. Elmi mətnlərdə isə bu vəziyyətə, demək olar ki, rast gəlmirik. Nümunələrə baxaq:

- *Hara qaçırsan, müəllim?*
- *Görmürsən ki, göydən od yağır?*
- *Qayıt geri* [1, s.51].

Bədii mətndən seçilmiş parçada semantika və informasiya münasibəti maraqlı doğuran “Görmürsən ki, göydən od yağır?” cümləsidir. Belə ki, nümunə bitkin tabeli mürəkkəb cümlədir. Mürəkkəb cümlənin hər iki komponenti bitkindir. “Görmürsən” baş cümlədir və prepozitiv mövqedə işlənmişdir. Baş cümlədən doğan “nəyi?” sualı “Göydən od yağır” budaq cümləsi ilə cavablanır. Nümunənin semantikasi aydındır - tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Tabeli mürəkkəb cümlənin əsas informasiya yükü budaq cümlədə cəmlənmişdir. Budaq cümləni kontekstdən kənarda götürdükdə “Göydən od yağır” ifadəsini daha çox ünsiyyət prosesində hava həddindən artıq isti olduqda, yay aylarında günün ən qızmar vaxtlarında işlədirlər. İlk baxışda bizə elə gəlir ki, kommunikator hava qızmar olduğu üçün qarşı tərəfin çıxmasına icazə vermir. Lakin mətn daxilində budaq cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya başqadır. Belə ki, kontekstin davamına nəzər saldıqda “Qayıtdı səngərə. Güllə yağış kimi yağdı. Səngərdə yatanların hamısı güllədən qorunmaq üçün başını soxmuşdu aşağı” cümlələrinə əsasən, müəyyən edirik ki, kommunikatorun qaçdığı qızmar günəş deyil, səngərdə gedən atışmadır, güllə yağışıdır. “Göydən od yağır” deyildikdə “düşmənin silahlarının açdığı atəş nəticəsində havada uçan mərmilərin yağış kimi yerə enməsi, yağması” nəzərdə tutulur. Cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya “Düşmənin atəş açdığını görmürsən?/ Göydən mərmii yağdığını görmürsən?” cümlələrinin informasiyasına uyğun gəlir.

Əziz dostlar, sizi burada görməkdən çox məmnunam. Gəlin birlikdə hazırladığımız layihəyə baxaq - Publisistik mətndən seçilmiş parçada ikinci cümlənin semantika və informasiya münasibəti xüsusi diqqət tələb edir. Belə ki, cümlənin struktur - semantikasını iki şəkildə fikirləşə bilərik. Buna müvafiq olaraq, hər strukturun ifadə etdiyi informasiya da fərqlidir. Birinci halda cümlədə “birlikdə” tərz-i-hərəkət zərfliliyi “baxmaq” feili xəbəri ilə əlaqələnilir. Bu halda, layihə kommunikatorla bir yerdə bir neçə şəxs tərəfindən hazırlanıb. Lakin baxmağa gələnlərin layihə ilə əlaqələri yoxdur. Kommunikatorun məqsədi onları layihə ilə tanış etməkdir. “Birlikdə baxmaq” deməklə, orada olan hər kəsi baxmağa dəvət edir. İkinci halda, “birlikdə” sözü “hazırladığımız” feili sifəti ilə əlaqələnərək feili sifət tərkibi əmələ gətirir. Bu tərkib də cümlənin tamamlığına aid olub onu təyin edir. Bu zaman cümlənin ifadə etdiyi informasiya da fərqlənir. Belə ki, burada layihə kommunikator və onun yanında olan şəxslər tərəfindən hazırlanması ilə bağlı məlumat əldə edirik. Kommunikator komanda yoldaşlarını birlikdə hazırladıqları layihəyə baxmağa dəvət edir. Kontekstə və situasiyaya əsasən, qeyd edə bilərik ki, cümlənin semantika və informasiyası birinciyə uyğun gəlir.

Açar sözlər: Bədii mətn, elmi mətn, publisistik mətn, informasiya yükü, cümlə.

Ədəbiyyat

1. Abbas, A. (2019). *Ən Uzun Dərdli Hekayə*. Bakı, Gənclik, 130.
2. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. (2020). *İzahlı Dilçilik Terminləri Lüğəti*. Bakı, Elm və təhsil, 656.

İNGİLİS DİLİNİN QLOBAL STATUSU

Nuranə Əsədova

Azərbaycan Universiteti

nurana.asadova@au.edu.az

Qlobal dil anlayışı bir dilin dünya miqyasında geniş yayılması və müxtəlif millətlərin, mədəniyyətlərin nümayəndələri tərəfindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunması ilə bağlıdır. Bu baxımdan ingilis dili, qlobal dilin ən yaxşı nümunələrindən biri hesab edilir. İngilis dilinin bu qədər geniş yayılması və qlobal bir dil kimi təsbit edilməsi həm beynəlxalq əlaqələr, həm də fərdi səviyyədə sosial və mədəni qarşılıqlı təsir üçün mühüm bir vasitə yaratmışdır.

İngilis dili beynəlxalq ticarət və iqtisadi əlaqələrdə əsas kommunikasiya dili kimi fəaliyyət göstərir. Dünyanın ən böyük şirkətləri, xüsusilə də texnologiya və maliyyə sektorlarında fəaliyyət göstərən çoxmillətli korporasiyalar işgüzar əlaqələr üçün ingilis dilini seçirlər. Bu da beynəlxalq işgüzar mühitdə ingilis dilini öyrənmə və istifadə etmə ehtiyacını artırır. Ticarət, maliyyə və investisiya kimi sahələrdə ingilis dili qlobal biznes dünyasında əsas əlaqə dili olaraq qəbul edilmişdir.

Elmi araşdırmaların böyük bir hissəsi ingilis dilində yazılır və nəşr olunur. Tibb, mühəndislik, texnologiya və digər sahələrdə elmi məqalələr ingilis dilində yazıldığından dünya miqyasında elmi inkişafı çıxış əldə etmək üçün bu dilin öyrənilməsi zəruridir. Bundan əlavə, internetin və sosial medianın inkişafı qlobal məlumat mübadiləsi və kommunikasiya imkanlarını artıraraq ingilis dilini texnologiya dünyasında lider dilə çevirmişdir.

İngilis dili Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, NATO, Avropa Birliyi və digər beynəlxalq təşkilatlarda əsas rəsmi dillərdən biri kimi istifadə edilir. Diplomatik əlaqələrdə və beynəlxalq müzakirələrdə ingilis dili qlobal səviyyədə istifadə edilən dil kimi vacib rol oynayır. Bir çox ölkənin diplomatları, siyasətçiləri və xarici əlaqələrlə məşğul olan şəxsləri ingilis dilini beynəlxalq müzakirələrdə kommunikasiya vasitəsi kimi öyrənir və istifadə edirlər.

Dünyanın bir çox ölkəsində ingilis dili məktəblərdə və universitetlərdə tədris edilən əsas xarici dildir. Təhsil sistemləri bu dili tədris proqramlarına daxil edərək qlobal əlaqələr və karyera imkanları üçün tələbələri hazırlayır. Eyni zamanda, ingilis dilində olan: filmlər, kitablar, musiqilər və televiziya proqramları, dünya miqyasında geniş auditoriya tapır və bu da dilin məşhurluğunu artırır.

İngilis dilinin qlobal dil kimi rolu qlobal kommunikasiya və əməkdaşlıqda böyük üstünlüklər yaradır. İnsanlar başqa mədəniyyətlərdən və millətlərdən olan insanlarla asanlıqla ünsiyyət qurur və əməkdaşlıq edə bilirlər. Ancaq bu geniş yayılma, həmçinin müəyyən çağırışlar yaradır. Bir çox yerli dilin yox olma təhlükəsi altında qalması qloballaşmanın dil və mədəniyyət müxtəlifliyinə ziyan vurma ehtimalı narahatlıq doğurur. Bundan başqa, ingilis dili olmayan ölkələrdə dilin həddindən artıq dominant olması yerli dillərin və mədəniyyətlərin sıxışdırılması ilə nəticələnə bilər.

Ana dili kontekstindən kənar istənilən yerdə ingilis dili yad bir dildir, bəlkə də məcburi bir dildir. Bu nöqteyi-nəzərdən ingilis dili həm siyasi, həm də linqvistik olaraq sabit bir kimliyə malikdir. Bu, özünəməxsus bir İngilis və ya bəlkə də Anqlo-Amerikan bir şeyi təmsil edir, lakin hər halda, Qərbə aiddir. İngilis dili dünya dilinə çevrildi, çünki ingilis-amerikan, Qərb mədəniyyəti dünyada hegemon oldu. Başqaları üçün ingilis dili, ana dili olmasa da, onların dilidir, öz unikal kimliyinin ifadəsidir. Bu, onlarındır, çünki onlar bunu bacarıblar - ingilis dilindən istifadə etdikləri şəkildə ifadə qazanan dildə yaşadıkları təcrübələr vasitəsilə. Bu baxımdan, ingilis dili Anqlo-Amerika və Qərb mədəniyyəti ilə hər hansı bəsit assosiasiyadan məhrum olduğu dərəcədə dünya dilinə çevrilmişdir.

“Dil qlobal status qazandıqda, onun qlobal və yerli mədəniyyətlərarası rolunun tədqiqi də

yüksək maraq doğurur” [1, s.68]. Bu ifadə dilin sadəcə qlobal ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələrdə oynadığı mürəkkəb və əhəmiyyətli rola işarə edir. Qlobal dil yalnız texniki kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə olunmur, eyni zamanda fərqli mədəniyyətlər arasında körpü qurur və mədəni təsir mübadiləsini təşkil edir.

Bir dilin qlobal status qazanması onun dünyanın müxtəlif yerlərində fərqli mədəniyyətlər tərəfindən mənimsənməsi və işlədilməsi ilə əlaqədardır. Bu zaman həmin dil yerli mədəniyyətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini qorumaqla yanaşı, qlobal mədəniyyətlərarası dialoqun bir parçasına çevrilir. Bu tədqiqatlar həm dilin qloballaşması prosesinin mədəni müxtəliflik üzərində yaratdığı təsirləri, həm də bu təsirlərin mədəniyyətlərarası dialoqu necə formalaşdırdığını öyrənir. Nəticədə, qlobal dilin yerli mədəniyyətləri necə qoruyub saxladığı və ya onlara necə təsir etdiyi mövzusu aktuallığını saxlayır və geniş elmi maraq doğurur.

Y.B. Mikanovskiye görə, ingilis dilinin qlobal dominantlığa yüksəlməsi və bunun Amerika milliyyətçiliyi ilə əlaqəsi, uzun bir tarixi prosesin nəticəsidir. Bu vəziyyətin formalaşması bir əsrdən çoxdur ki, müşahidə olunur və ABŞ-ın güc strukturları ilə birbaşa əlaqədardır. Mikanovski Amerika milliyyətçiliyinin ingilis dilinin qlobal dominantlığına necə təsir etdiyini izah edərkən, keçmiş prezident Teodor Ruzveltin 1919-cu ildəki çıxışına diqqət çəkir. Ruzvelt bu nitqində ingilis dilini Amerikanın milli birliyinin təməli kimi göstərmiş və ABŞ-da yaşayan hər kəsin yalnız ingilis dilində danışmasının vacibliyini qeyd etmişdir [2].

Ruzveltin bu çıxışı Amerika milliyyətçiliyinin dil siyasətindəki roluna işıq salır. Amerika müdafiə cəmiyyətinə müraciətində o, ingilis dilini milli kimliyin əsas elementi kimi təqdim edir və hər bir ABŞ vətəndaşının bu dili mənimsəyərək amerikan milliyyətinə məxsus olduğunu qəbul etməli olduğunu bildirir. Bu mövqe dilin yalnız bir ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də mədəni, siyasi və ideoloji bir güc vasitəsi kimi qəbul edildiyini göstərir. Ruzveltin fikrincə, ingilis dili Amerikan cəmiyyətini birləşdirən ən vacib faktor olmalıdır və hər bir fərd bu dili öyrənib-istifadə etməklə amerikan milliyyətinin bir hissəsinə çevrilməlidir. Bu düşüncə Amerika cəmiyyətində tək bir dilin üstünlük təşkil etməsi ilə millətin birliyini təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Etnik və dil müxtəlifliyinə baxmayaraq ingilis dilinin mərkəzi rola sahib olduğu bir cəmiyyət qurulmaq istənilirdi. Ruzveltin dilə bu cür yanaşması, həmçinin ABŞ-ın qlobal güc olaraq özünü təqdim etməyə başladığı dövrlərdə dilin milli siyasətdə nə qədər güclü bir vasitə olduğunu göstərir.

Açar sözlər: Qlobal dil, qlobal kommunikasiya və əməkdaşlıq, cəmiyyət, diplomatik əlaqələr, ingilis dili.

Ədəbiyyat

1. Manfred, G. (2001). *A dictionary of European Anglicisms*. Oxford University Press, 384.
2. Mikanowski, J. (2018). Behemoth, bully, thief: How the English language is taking over the planet. www.theguardian.com/news/2018/jul/27/english-language-global-dominance

MƏTNİN İNFORMASIYA STRUKTURU FUNKSIONAL DİLÇİLİYİN ƏSAS ANLAYIŞLARINDAN BİRİ KİMİ

Bənövşə Əsgərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Mətnin informasiya strukturunun tədqiqi bütövlükdə mətn tədqiqatlarının əsas hissələrindən birini təşkil edir [1, s.58]. Belə ki, mətnin informasiya strukturu ilə bağlı araşdırmalarda mətnin informasiya və tematik quruluşu, tema/rema, vurğulanan/vurğulanmayan, yeni/köhnə, mətnin informasiya strukturunun interpretasiyası kimi məsələlər ön plana çıxır. İnformasiya strukturu sahəsində tədqiqatlara əsasən, mətnin informasiya strukturu funksional dilçiliyin başlıca tədqiqat obyekti olmuşdur. İnformasiya strukturu hələ Praqa Dilçilik Məktəbinin gətirdiyi tema və rema, daha

sonralar isə vurğulu və vurğusuz, eləcə də digər terminlərdən istifadə olunaraq adlandırılan iki qütbün qarşılaşdırılmasına əsaslanır.

Mətnə dair fikir və araşdırmaların tarixini iki rəsmi dövrə ayıra bilərik: Birinci dövr F.de Sössür tərəfindən “*langue and parole* dixotomiya”nın tətbiqi ilə başlayır [7]. Birinci dövr F.de Sössürün fransız dilli ardıcılarının araşdırmaları ilə yanaşı, ingilis dilli linqvistik əsərləri ilə xarakterizə olunur. Z.S. Hərisə görə, “diskurs”, əsasən, “mətn” ilə yanaşı cümlədən daha böyük bir dilin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunurdu” [5, s.98].

Diskurs fransız dilində əsasən, mühakimə, fikir yürütmə mənalarda işlədilir. 50-ci illərdə E. Benvenist nəzəriyyə hazırlayaraq, diskursu nitqin xarakteristikası kimi müəyyənləşdirmişdir [2, s.123].

Mətn kateqoriyası cümlə xaricində olan mövzuları əhatə etdikcə, mətnin quruluşu, mətn əlaqəsi, mətnin funksional perspektivi, mətnə informasiyaların paylanması və mətnin pragmatikası kimi məsələlər ortaya çıxır. Burada mətnin daxili və xarici bütövlüyünü təmin edən linqvistik və məntiqi amillər vardır. Leksik təkrarlamalar, formal qrammatik elementlər (artikllar, ədatlar, bağlayıcılar və s.), fikirlərin inkişafı (tema, rema) ən vacib dil amillərindəndir.

“Mətn iki şəkildə nəzərdən keçirilir: propozional və kommunikativ. Birinci yanaşma, istənilən (yazılı) mətnin ən az fərqli eksplisit vasitələrlə əlaqəli iki cümlədən ibarət olması fikrinə əsaslanır, cümlənin təhlili üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş bu xüsusiyyətlərin mətnin öyrənilməsinə tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. İkinci yanaşma funksionaldır ki, bu da bir mətnin öyrənilməsini, eyni zamanda homogen sintaktik quruluşlardan istifadə etmədən özünəməxsus xüsusiyyətlərinin fərqləndirilməsini nəzərdə tutur. Belə bir yanaşma bütövlükdə mətnin spesifik xüsusiyyətlərinin ciddi şəkildə fərqləndirilməsini şərtləndirir” [3, s.145].

Cümlənin informasiya strukturunda bağlayıcıların statusu və fəaliyyət göstərməsi, eləcə də mətnin tərkib hissələri arasında məntiqi əlaqənin ifadəsi ilə məhdudlaşmayan, onların mətnyaradıcı və semantik potensialı məsələlərinə hələ də rast gəlinməmişdir. Bağlayıcı elementlərin semantikasi ilə onların cümlə səviyyəsində sintaktik fəaliyyət göstərməsi arasında əlaqəni görmək üçün dörd mürəkkəb bağlayıcı, ən azı iki sözdən ibarət müttəfiq elementlər, morfemlər silsiləsi nəzərdən keçirilməlidir.

Mətn linqvistik təhlil üçün istifadə olunan informasiya vasitəsidir, qrammatikanın bütün təsvirləri mətnə əsaslanır. Ənənəvi olaraq bu, əsasən, təsvir olunan növün virtual mətni olub, təsvir kateqoriyasını göstərmək üçün qrammatiklər tərəfindən hazırlanmış nümunələrdir. O zaman mövcud olan yeganə həqiqi mətn yazılı mətn idi və O. Yespersen kimi ingilis dilinin bəzi görkəmli qrammatikləri yazılı mətnlərdən informasiya mənbəyi kimi yararlanırdılar.

Mətni öyrənmə yolları ifadəni yalnız hazır məhsul kimi deyil, onu yaranma prosesində şərh etmək cəhdləri ilə müəyyən edir. Əslində, mətn dilçiliyi tədqiqatçıların cümlənin formal dil vahidi kimi tədqiqindən uzaqlaşmaq və nitqin funksional vahid, real nitq istehsalı və nitq qavrayış vahidi kimi tədqiqinə keçmək zərurətini hiss etdikləri anda yaranmışdır. Beləliklə, mətnin öyrənilməsi funksional sintaksislə hərtərəfli hazırlanır. Sintaktik vahidlərin öyrənilməsinə funksional yanaşma cümlə-ifadələrin həddlərindən kənara çıxmağa, onun digər cümlə-ifadələr sistemindəki yerinə diqqət yetirməyə, onlar arasında əlaqə yaratmağa imkan verdi.

Mətn üçün onun komponentləri arasında kommunikativ davamlılıq vacibdir. Kommunikativ nöqtəyi-nəzərdən hər bir nitq əvvəlki ilə bağlıdır və başlanğıcdan sözə doğru yenisinə irəliləyir. Nəticədə tema formalaşır - remantik ardıcılıq, zəncir baş verir.

İngilis dilində mətnin başa düşülməsində sistematik funksional-qrammatika əsas rol oynayır. “Cohesion in English” əsərində bu əmək bölgüsü qrammatika ilə birləşmə (struktur və qeyri-struktur mənbələr) arasında oppozisiya təşkil edir.

M.A.K. Həlideyin “Introduction to Functional Grammar” əsəri J.R. Martinin “English Text” əsərində işlənən diskurs semantikasını reallaşdıran ingilis dilinin qrammatikasını izah edir. V. Mateziusa görə, “funksional dilçilik semantikasi təbii olaraq qrammatika ilə əlaqəlidir” [6, s.52].

M.A.K. Həliday və R. Hasan mətnə belə bir tərif verirlər: “Bir mətn iki cəhətdən ardıcıl ifadə olunan keçiddir; situasiyalı kontekstlə əlaqəlidir və buna görə də ardıcıldır, vahid bir vəhdət təşkil edir” [4, s.26]. Bu iki perspektiv bir-birilə sıx əlaqədədir, biri digərini tamamlayır.

Açar sözlər: Mətn, diskurs, tema, rema, funksional qrammatika, funksional dilçilik, informasiya.

Ədəbiyyat

1. Aslanov, A.A. (1960). *Azərbaycan Dilinin Qrammatikası*. Bakı, I hissə, 287.
2. Бенвенист, Э. (1974). *Общая Лингвистика*. Москва: Прогресс, 448.
3. Franklin, B. (2004). *The Autobiography*. New York, 2695.
4. Halliday, M.A.K. (2013). *Introduction to Functional Grammar*. Canada: Milton Park, Chapter 1, 700.
5. Hockett, Ch. (1958). *A Course in Modern Linguistics*. Pearson College Div, 621.
6. Miller, J. (2006). An investigation into the effect of English learners dictionaries on international students acquisition of the English article system, specifically in the area of countability. *International Education Journal*, 7(4), 435-445.
7. Steen, G.J. (2011). The contemporary theory of metaphor – now new and improved!. *Review of Cognitive Linguistics. Published under the auspices of the Spanish Cognitive Linguistics Association*, 9(1), 26-64.

SACİLƏR SÜLALƏSİNİN AZƏRBAYCANDA HAKİMİYYƏTİ ƏLƏ ALMASI

Nigar Əsgərova

Azərbaycan Universiteti

Nigar.asgarzadeh@gmail.com

9-cu əsrin sonunda xilafətin siyasi hakimiyyətinin zəifləməsi tarixi Azərbaycan ərazisində müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlərin yaranmasına səbəb oldu. Həmin dövrdə cənubda Sacilər sülaləsinin yaratdığı yeni dövlət təşəkkül tapdı (898-941). Dövlətin yaranması mənşəcə Usruşanalı türk olan xəlifə sərkərdəsi Əbu-Sac Divdadın oğlu Məhəmmədin adı ilə bağlıdır. Sacilər sülaləsinin ən görkəmli nümayəndəsi, bütün Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə müstəqil dövlət çərçivəsində birləşdirə bilmiş Yusif ibn Əbu-Sac olmuşdur. Onun dövründə Qərbdə Ani və Dvindən şərqdə Xəzər dənizində, cənubda Zəncandan, şimalda Dərbəndədək olan geniş ərazi Sacilərə tabe oldu. 941-ci ildə Deyləm hakiminin oğlu, Salarilər nəslindən olan Mərzban ibn Məhəmməd Sacilərin Azərbaycandakı hakimiyyətinə son qoydu [2, s.109].

Sacilər dövlətinin əsası Sacilər sülaləsi tərəfindən qoyulmuşdur. Sacilər, mənşəcə Mərkəzi Asiyanın Əşrusən vilayətindən idilər. Azərbaycan mənbələrində onların türk mənşəli, Qərb mənbələrində isə soqđ mənşəli olduğu qeyd edilir. Mənbələrin məlumatına görə, Əbu Sac Divdad Afşin titullu türk əmirləri nəslindən olan adlı-sanlı sərkərdə idi. M.X. Şərifli qeyd edir ki, bu dövlətin tarixi son vaxtlaradək ətraflı öyrənilməmişdir. Bu dövlətin meydana gəlməsi, tərəqqisi və süqutu tarixi tədqiqatçıların diqqətindən yayınmışdır [2, s.110].

Professor P.K. Juze yazır ki, “Sacilər IX əsrin ikinci yarısında meydana gəlib, Azərbaycana bir neçə bacarıqlı hökmdar verən türk sülaləsindən sayılır. Sacilərin nümayəndəsi olan Əbu Sac Divdad Usruşanda dağlıq Cankakat kəndindədir. Bu sülalə Xilafət qarşısındakı xidmətlərinə görə Xilafətin çox böyük əyaləti olan Azərbaycanı bir mülk kimi almışdı” [2, s.110].

Bəzi müəlliflər isə, Sacilərin türk yox soğd mənşəli olduğunu yazırlar. Klifford Edmund yazır ki, Sacilər soğd mənşəli sülalə idilər və Sacilər sülaləsinin nümayəndələri bir qayda olaraq, Afşin titulu daşıyırdılar [1, s.237].

V. Minorski isə onun fikrini təsdiqləyərək bildirir: “Onlar Orta Asiyanın Əşrusən (Usruşana) vilayətinin qədim soğd nəsilələrindən idilər. Ərəb ordusunun bir çox məşhur sərkərdələri, o sıradan

Afşin Heydər ibn Kavus bu torpaqdan çıxmışdılar. Bəzi mənbələrdə türk kimi anılıblar, lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, o vaxtı ərəblər Orta Asiyadan çıxan bütün xalqları, tayfaları türk sayırdılar” [1, s.237].

Sacilərin Azərbaycanda yaratdığı dövlət Xilafətə qarşı mübarizə şəraitində meydana çıxmışdı. Bu dövlət bəzən müstəqil fəaliyyət göstərir, bəzən də Xilafətə tabe olaraq onun müəyyən etdiyi vergini ödəməklə öz daxili müstəqilliyini saxlayırdı.

Xilafət Azərbaycan, Arran və Ermənistanda möhkəmlənmək üçün bu ərazilərə hərbi işlərdə xüsusi bacarığa malik olan əmirləri vali göndərir, bu yerlərdən artıq gəlir əldə etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə, xəlifə bir neçə vilayətdə mühüm işdə çalışmış, onun sərəncamı ilə bir sıra döyüşlərdə iştirak edərək qələbə çalan Əbu Sac nəslindən olan əmirləri Azərbaycana vali təyin etmişdi. Sacilər nəslindən bizə məlum olan birinci hakim Əbu Sac Divdad idi. Təbəri və Yə`qubi Əbu Sacın Xilafət ordularında bir sıra hərbi əməliyyatda iştirak etməsi haqqında məlumat verirlər [1, s.239].

Təbəri yazırdı ki, Babək öz ailəsi ilə Bəzz qalasından çıxıb getdiyi zaman onları təqib edənlərdən biri də Əbu Sac olmuşdur. Müəllif öz əsərində Əbu Sac Divdad ilə Buzbaranın 10 şəvval 222 (15 sentyabr 837)-ci ildə Babəki əsir tutub, Bərzəndə Afşinin yanına gətirdiklərini də qeyd etmişdir. Bundan başqa Xəlifə Mö`təsimin Əbu Sacı böyük bir qoşunla Xilafətə qarşı üsyan qaldıran Təbəristan valisi Məzyarın üzərinə göndərdiyi də mənbələrdə qeyd edilir [6, s.279].

Yə`qubi “Tarix” adlı əsərində bir neçə dəfə Əbu Sacın adını çəkir. Yə`qubinin göstərdiyinə görə, Əbu Sac “Divdad” ləqəbi ilə məşhur idi. O, yazır ki, xəlifə Mö`təsimin tapşırığı ilə sərkərdə Afşin Əbu Sacın rəhbərliyi ilə xilafətdən üz döndərmiş Mingəçəvürün dalınca böyük bir ordu göndərmişdi. Əslində isə Afşin Əbu Sac Divdadı Mingəçəvür ilə müharibəyə deyil, əksinə, ona yardım etmək məqsədilə göndərmişdi [4, s.57].

Təbərinin yazdığına görə, hələ 242 (856) və ya 244 (858)-cü illərdə Əbu Sac Divdad xəlifə Mütəvəkkil tərəfindən Məkkə yolunun rəisi təyin edilmişdi. Göstərdiyi xidmətlərinə görə xəlifə 251 (865)-ci ildə Əbu Sacı beş dəst fəxri Libasla mükafatlandırmışdı. Əbu Sac Xilafətin sərəncamı ilə bir sıra başqa hərbi əməliyyatlarda da iştirak etmişdi. Şübhəsiz, bütün bu göstərdiyi xidmətləri sayəsində 261 (874-875)-ci ildə xəlifə onu Kufə və Əhvazın hakimi vəzifəsinə təyin etmişdi. Təbəri yazır ki, Əbu Sac özünün sonuncu döyüşündə iştirak etdikdən sonra Bağdada qayıdarkən yolda vəfat etmişdi [2, s.111].

Əbu Sac Divdaddan sonra 276 (889)-cı ildə onun oğlu Məhəmməd ibn Əbu Sac xəlifə tərəfindən Azərbaycan və Ermənistanı vali təyin edilmişdi. Məhəmməd Azərbaycana gəldiyi zaman Marağa hakimi Abdullah ibn əl-Həsən əl-Həmədəni ona müqavimət göstərərək Marağaya buraxmır. Məhəmməd Marağa şəhərini mühasirəyə alıb Həmədəni ilə müharibəyə başlayır. Şiddətli vuruşmalardan və uzun sürən mühasirədən sonra Məhəmməd Marağanı tutur, Həmədəni və onun tərəfdarlarını əsir götürür, Həmədənini qandallayaq zindana salır. Əmlak və sərvətlərinin yerini öyrəndikdən sonra onu öldürür. Təbərinin yazdığına görə, Marağanın Məhəmməd tərəfindən mühasirəsi uzun sürmüş, yalnız 280 (893-894)-ci ildə oranı tuta bilmişdi. Yalnız bundan sonra Məhəmməd ibn Əbu Sac Azərbaycanda hakimiyyəti əlinə alır. Təbərinin yazdığına görə, Məhəmməd Azərbaycana gəldikdən sonra özünü müstəqil elan edərək, xəlifəyə tabe olmaqdan imtina etmişdi. Lakin Təbəri bildirir ki, Məhəmməd ibn Əbu Sac uzun müddət müstəqil ola bilməmiş, xəlifə ilə yenə də əlaqə yaratmağa başlamışdı. Bu Zaman Xilafətdən ayrılma meylləri nəinki ucqar vilayətlərdə, hətta Xilafətin mərkəzi vilayətlərində də başlamışdı. Xilafət öz hakimiyyətini qorumaq üçün bir sıra tədbirlərə əl atırdı. Bəzən müstəqil olmağa çalışan xalqlara və əmirlərə qarşı amansız tədbirlər görməyə çalışır, bəzən isə hiyləyə əl atırdı. Xilafətdən ayrılmağa çalışan əmirlərə bəxşişlər, rütbələr verərək onları öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. 286 (899)-cı ildə Məhəmməd ibn Əbu Sac oğlu Əbdül Müsəfirə Bağdada girov göndərməklə xəlifə ilə əlaqə yaratmağa cəhd etmişdi, bununla da özünün Xəlifəyə tabe və sadıq olacağını bildirmək istəyirdi, bundan sonra Məhəmməd özü qiymətli hədiyyələrlə (at və s. şeylər) Bağdada getmişdi. İlk zamanlar Məhəmməd Xilafətdən ayrılaraq Azərbaycanda müstəqil olmaq arzusuna düşmüşdü. Xəlifədən üz döndərməsinə baxmayaraq, sonra onun gücündən ehtiyat edib barışıq yaratmaq və tabe olmaq üçün oğlunu Bağdada girov göndərmiş və sonra da özü getmişdi. Təbəri Məhəmməd ibn Əbu Sacın Bağdadda xəlifə ilə görüşü haqqında heç

bir məlumat vermir, ancaq qeyd edir ki, Məhəmməd Bağdada gəldiyi zaman xəlifə şəhərdə deyildi. Bundan sonra Məhəmmədin Azərbaycanda olduğundan bəhs edir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, Məhəmməd xəlifə ilə razılaşaraq Azərbaycana qayıtmışdı. Lakin 285 (898)-ci ildə xəlifə Mö'təzid Məhəmməd ibn Əbu Sacı yenidən Azərbaycan və Ermənistanı hakim təyin edərək ona fəxri paltar vermişdi [2, s.113].

Bütün bu məlumatlardan aydın olur ki, Məhəmməd ibn Əbu Sac Afşin müəyyən dövrdə Xəlifə ilə sazişə girməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda müstəqil dövlət qurmağa nail olmuş və Ermənistanı da öz hakimiyyəti altına almışdı. İohannes Draxanakertlinin yazdığına görə, Saci Afşin Ermənistanı öz hakimiyyəti altına aldıqdan sonra oğlu Divdadı oraya hakim təyin edərək Atropatakana (İran Azərbaycanı) getmişdi. Divdad isə bu əraziləri Dvin şəhərindən idarə edirdi. Beləliklə, Məhəmməd Azərbaycanda Sacilər sülaləsi hakimiyyətinin əsasını qoyaraq Ermənistanı da öz dövlətinin tərkibinə qatmışdı. Sacilər Xilafətə qarşı mübarizəni qüvvələndirmək və nüfuz dairələrini genişləndirmək üçün qonşu ölkələri də öz təsirləri altına almağa çalışırdılar. Təbərinin verdiyi məlumata görə, 287 (900)-ci ildə Məhəmməd ibn Əbu Sacın əmirlərindən Vasif adlı birisi özünün qoşun dəstələri ilə bərabər Bərdədən qaçaraq, Malatyaya getmiş və xəlifə Mö'təziddən Suriyanın Bizansla Sərhədində (Suqura) hakim təyin olunmasını xahiş etmişdi. Lakin sonra məlum olmuşdu ki, Vasif Məhəmməddən narazı qaldığı üçün deyil, onunla razılaşaraq Suqurda müstəqil dövlət yaratmaq və xəlifəyə qarşı mübarizə etmək üçün oraya getmişdir. Bunu başa düşən xəlifə Mö'təzid Vasifin üzərinə hücum etmişdi. 284 (894)-cü ildə Azərbaycan hakimi Məhəmməd ibn Əbu Sac Afşinin qoşunları əmir Vasifin başçılığı altında İsfahan hakimi Ömər ibn Əbdüləziz üzərinə hücum edərək onu məğlub etmişdi. Məhəmməd ibn Əbu Sac Afşin Ermənistanı da öz dövlətinə tabe etmişdi. Lakin erməni çarı Sumbat vəziyyətdən istifadə edərək, 895-ci ildə hücum edib Gürcüstanın bir hissəsini və Arranı tutmuşdu. Ona görə də Məhəmməd ibn Əbu Sac Afşin ikinci dəfə 896-cı ildə Ermənistanı hücum edib, Vaspurakan, Qars və sair yerləri tutur. Sumbat isə onunla sazişə girməyə və Sacilər dövlətinin Vassallığını qəbul etməyə məcbur olur. Məhəmməd Tiflisi tutduqdan sonra İberiya hökmdarı Aderners ilə ittifaq bağlayır və bundan sonra Azərbaycana qayıdır. Məhəmməd ibn Əbu Sac Afşinin hakimiyyəti uzun sürmür. O, 288 (900-901)-ci ildə Azərbaycanda yayılan taun xəstəliyindən ölür. İbn əl-Əsir yazır ki, 901-ci ildə Azərbaycanda yayılan taun xəstəliyindən çoxlu insan tələf olmuşdu. Hətta ölənləri dəfn etmək və onlara kəfən tapmaq belə mümkün deyildi. Ona görə də ölənləri kəfənə bükmədən yollara atırdılar. Məhəmməd ibn Əbu Sacın ölümündən sonra onun əmirləri oğlu Divdadı hakim seçirlər. Bundan sonra hakimiyyət uğrunda sülalə üzvləri arasında daxili mübarizə başlayır. Məhəmmədin qardaşı Yusif ibn Əbu Sac qardaşı oğlu Divdadın hakimiyyətə keçməsindən narazı qalaraq onlardan ayrılır. Yusif qardaşı oğlu Divdaddan çox bacarıqlı və təcrübəli idi. O, Azərbaycana qardaşı Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə gəlmiş və onun vəliəhdi olmuşdu. 282 (895-896)-cı ildə Yusif ibn Əbu Sac xəlifənin düşmənləri ilə müharibə etmək üçün Xilafət tərəfindən Saymara göndərilmişdi, lakin Yusif bu müharibədə iştirak etmədən öz tərəfdarları ilə Marağaya, qardaşı Məhəmmədin yanına qaçmışdı. Yusif yolda xəlifə Mö'təzid üçün pul aparan karvana rast gələrək onu soymuş, pullarını da almışdı. 288-ci ilin Ramazan ayında (901-ci ilin avqust ayında) Yusif kiçik bir qoşun dəstəsi ilə Azərbaycan ərazisinə, qardaşı oğlu Divdadın üzərinə hücum edir. Atasının bütün qoşunlarının Divdadın tərəfində olmasına baxmayaraq, Yusif onu məğlub edir. Divdadın qoşunları dağılır və Yusifin onunla qalmaq təklifini rədd edərək, kiçik bir dəstə ilə Bağdada gedir. Beləliklə, sülalə üzvləri arasında gedən müharibədən sonra, Azərbaycan hakimliyinə Yusif ibn Əbu Sac keçir [2, s.114-115].

Açar sözlər: IX əsrin ortaları, Sacilər sülaləsi, Əbu Sac Divdad, müstəqilləşmə meylləri, Məhəmməd ibn Əbu-Sac.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi yeddi cildə, 2-ci cild, Bakı, 2007.
2. Şərifli, M. (2013). *IX Əsrin İkinci Yarısı - XI Əsrdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*. Bakı.
3. Vəlixanlı, N. (2016). *Azərbaycan VII-XII Əsrlərdə: Tarix, Mənbələr, Şərhlər*. Bakı.
4. Mahmudov, Y. (2012). *Səyyahlar, Kəşflər, Azərbaycan*. Bakı.

5. Mahmudov, Y.M. (2011). *History of Azerbaijan: early Renaissance (second half of the IX – early XIII centuries)*. London-Los Angeles.
6. Bünyadov, Z., Yusifov, Y. (2011). *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan - XX Əsrədək)*. Bakı.
7. <https://geostrategiya.az/news.php?id=150>
8. <https://tarixveonunproblemleri.az/index.php?newsid=56>

ECONOMIC GROWTH AND FINANCIAL STABILITY

Zulfiyya Ellazova

Azerbaijan University

Zulfiyya.Ellazova@student.au.edu.az

Economic growth and financial stability are two key goals for any country striving for sustainable development and prosperity. In the context of global economic integration, where countries depend on each other for trade, investment and financial flows, ensuring stability and growth of the national economy becomes a complex task. Azerbaijan, with its rich natural potential and strategic geographical location, plays an important role in the regional economic landscape. However, achieving economic growth and maintaining financial stability are accompanied by both political consequences and numerous challenges.

Financial stability is the foundation of a strong and resilient financial system. The financial system is stable in an environment or conditions in which the majority of financial institutions do not face liquidity shortages and do not fail and there are no obstacles to the provision of essential financial services.

In addition, financial stability is the state of the ability of the payment and financial systems as a whole to withstand shocks by creating conditions for the transformation of savings into investments in the economy. In another approach, when assessing financial stability, it is a state in which there are no sharp changes in the financial markets and financial infrastructure affected by legal, fiscal, monetary, regulatory and accounting regimes [1].

Azerbaijan has achieved significant success in economic development over the past decades thanks to revenues from hydrocarbon exports, primarily oil and gas. Economic growth has become the basis for improving living standards, developing infrastructure and modernizing various sectors of the economy.

However, dependence on the oil sector creates structural problems. Volatility of oil prices on world markets has a direct impact on the national economy. For example, the fall in oil prices in 2014-2016 caused financial turmoil and led to the need for economic reforms. To ensure long-term growth, Azerbaijan needs to diversify its economy and develop non-resource sectors such as agriculture, tourism, transport and information technology [2].

One of the key challenges is the development of human capital. To support innovation and increase labor productivity, it is important to invest in education, vocational training and science. In addition, it is necessary to support small and medium-sized enterprises (SMEs), which serve as the basis for job creation and increasing household incomes. Financial stability plays a crucial role in maintaining the resilience of the economy. For Azerbaijan, the key tool for ensuring stability is effective management of monetary policy. In recent years, the Central Bank of Azerbaijan has taken steps to strengthen the financial sector, including introducing inflation control mechanisms, supporting the exchange rate and stabilizing the banking system.

Despite this, there are significant risks. First, the level of dollarization of the economy remains high, making the financial system vulnerable to external shocks. Second, the banking sector faces problems associated with a high level of problem loans and insufficient capitalization of some financial institutions. To increase the sustainability of the financial system, it is necessary to continue

reforms aimed at improving the regulatory framework, introducing international risk management standards and increasing transparency. Economic growth and financial stability have a significant impact on the political situation in the country. A stable economy helps strengthen citizens' trust in the government, increases the level of social justice and reduces the risk of political instability.

However, economic inequality caused by uneven distribution of wealth can become a source of social tension. It is important that economic policy is aimed at ensuring inclusive growth that covers all segments of society.

Political decisions, such as supporting the private sector, developing social infrastructure and attracting foreign investment, should be aimed at creating long-term stability. In addition, Azerbaijan's integration into international economic structures, such as the World Trade Organization, can help strengthen investor confidence.

In the context of globalization, Azerbaijan faces a number of challenges, including climate change, digitalization of the economy and geopolitical instability. Addressing these challenges requires a strategic approach that includes:

1. Digital transformation: introduction of modern technologies in public administration, economy and education.
2. Strengthening the institutional framework: increasing the efficiency of state institutions, combating corruption and ensuring the rule of law.
3. Sustainable development: transition to a green economy, use of renewable energy sources and minimization of environmental impact.

Economic growth and financial stability are the foundation for Azerbaijan's successful development. However, to achieve these goals, it is necessary to carry out deep reforms aimed at diversifying the economy, developing human capital and strengthening the financial system. Political will, international cooperation and civil society participation play a key role in implementing this agenda. Only a balanced approach to economic growth and financial stability can ensure the sustainable development of Azerbaijan, making it an example of successful modernization and prosperity in the region.

Keywords: Economic growth, financial stability, Azerbaijan, economic diversification, sustainable development.

References

1. Musayev, V. (2017). Azerbaijan economic reforms review. Center for Analysis of Economic Reforms and Communication.
<https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/en/5a640c830f59afc6bbfda38d77d10340.pdf>
2. Nəbiyev, J., Musayev, K. & Yusifzadə, L. (2016). Banking competition and financial stability: Evidence from CIS countries. Central Bank of the Republic of Azerbaijan, Working Paper Series, No. 04/2016. <https://uploads.cbar.az/assets/4ea9873769479bbd5c01a4867.pdf>

İqtisadi artım və maliyyə sabitliyi

İqtisadi artım və maliyyə sabitliyi xüsusilə müasir qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın vacib komponentləridir. Məqalədə Azərbaycanı iqtisadi artımın və maliyyə sabitliyinin əsas aspektləri və çağırışları, o cümlədən neft sektorundan asılılıq, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və maliyyə sisteminin gücləndirilməsi zərurəti araşdırılır. Sosial ədalətin və inklüziv inkişafın təmin edilməsi, eləcə də rəqəmsallaşma və iqlim dəyişikliyi daxil olmaqla global çağırışların təsiri kimi siyasət nəticələrinə xüsusi diqqət yetirilir. Ölkədə iqtisadi rifahın və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə yönəlməli uzunmüddətli strategiyaların həyata keçirilməsi üçün tövsiyələr verilir.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU

Günəl Eyvazlı

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xarici dillərin tədrisində qiymətləndirmənin rolu təkzibedilməzdir, belə ki, bu proses təkcə tələbələrin inkişafına deyil, həm də müəllimlərin istifadə etdiyi təlim strategiyalarının formalaşmasına təsir göstərir. Xarici dillərin tədrisi sahəsində qiymətləndirmə bir çox funksiyaları yerinə yetirə bilər: bura tələbələrin əldə etdikləri nailiyyətlər, tədris metodlarının müəyyənləşdirilməsi, tədris materialının təhsilənlərin bilik və bacarıqlarına uyğun dəyişdirilməsi və s. daxildir. Bu tezisdə xarici dillərin tədrisində qiymətləndirmənin çoxşaxəli rolu və onun tələbələrə və müəllimlərə təsiri müzakirə olunmuşdur.

Xarici dillərin tədrisində qiymətləndirmə tələbələrin öyrənilən dili mənimsəməsini və onların ümumi inkişafını qiymətləndirmək üçün bir vasitədir. Qiymətləndirmə - həm formativ (cari və ya gündəlik), həm də yekun (imtahan) olmaqla müəllimlərə əsas dil bacarıqlarının inkişafını qiymətləndirməyə kömək edir. Bu dil bacarıqlarına dinləmə, danışmaq, oxu və yazı bacarıqları aid edilir. Bu cür qiymətləndirmələrlə müəllimlər şagirdlərin güclü və zəif tərəflərini müəyyən edərək məqsədyönlü şəkildə dərslərin məhz zəif tərəflərinin aradan qaldırılmasına uyğunlaşdırılmasını təmin edə bilər [1].

Formativ qiymətləndirmə tələbələrin konkret dil aspektlərini nə qədər qavradığını anlamağa imkan verir ki, bu da müəllimlərə dərslərini bu tələblərə uyğun dəyişməyə imkan verir və tələbələrin lazımı dəstəyi almasını təmin edir.

Xarici dilin effektiv tədrisi qiymətləndirmə nəticələrinin tədris prosesinə davamlı tətbiqinə əsaslanır. Qiymətləndirmələr müəllimləri təkcə şagird və tələbələrinin bilikləri barədə məlumatlandırmır, həm də onlara pedaqoji yanaşmalarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Qiymətləndirmələr təhsilənlərin hansı aspektdə çətinlik çəkdiyini göstərsə, müəllimlər bu problemləri həll etmək üçün öyrənmə strategiyalarını tənzimləyə bilərlər.

İstifadə olunan qiymətləndirmə növü tətbiq olunan metod və üsulun seçiminə də təsir göstərə bilər. Məsələn, ünsiyyətə xüsusi diqqət yetirilən xarici dillərin kommunikativ tədrisi metodunda daha çox rol oynamaq və ya qrup müzakirələri kimi interaktiv qiymətləndirmələrdən istifadə oluna bilər. Bunun əksinə olaraq, daha ənənəvi metodlar qrammatik qaydaları və lüğəti ayrı-ayrılıqda qiymətləndirən yazılı testlərə əsaslanma bilər. Beləliklə, istifadə olunan qiymətləndirmənin quruluşu və növü xarici dilin necə öyrədilməsinə birbaşa təsir göstərir [3, s.164-165].

Xarici dil tədrisində qiymətləndirmənin ən vacib funksiyalarından biri şagirdləri həvəsləndirmək və özünümotivasiyanı təşviq etməkdən ibarətdir. Müntəzəm formativ qiymətləndirmələr tələbələrə öz inkişaflarını izləməyə, təkmilləşdirməli olduqları sahələri anlamağa və öyrənmə məqsədlərini təyin etməyə kömək edir. Bu proses onlarda öyrənmə üçün məsuliyyət hissini inkişaf etdirir və ömür boyu öyrənmənin vacibliyini anlamağa kömək edir.

Bəzi öyrənənlər şifahi nitqdə üstün ola, lakin yazmaqda çətinlik çəkə bilər; digərləri isə oxuduqlarını daha yaxşı başa düşə bilər, lakin dinləməkdə çətinlik çəkə bilər. Tələbələrin bacarıqlarını nəzərə almaqla hazırlanan qiymətləndirmələr müəllimə tədris metodlarını uyğunlaşdırmağa və daha fərdi yanaşma təklif etməyə imkan verir. Bundan başqa, bu yanaşma universal həllərdən qaçmağa kömək edir və bütün tələbələrin uğur qazanmaq üçün bərabər imkanlara malik olduğu daha əhatəli öyrənmə mühiti yaradır [2, s.432-433].

Məsələn, bir qrup tələbə mətni dinləmə və ya anlama tapşırıqlarını davamlı olaraq zəif yerinə yetirirsə, tədris prosesinə daha çox bu zəif nöqtələri aradan qaldırmağa hədəflənmiş məşqlər və ya dinləmə materialları daxil edilməli ola bilər. Beləliklə, qiymətləndirmələr təkcə müəllimlər üçün deyil, bütün təhsil alanlar üçün geridönüş (feedback) mexanizmi rolunu oynayır və dil öyrənmənin davamlı inkişafına kömək edir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, qiymətləndirmə tələbələrin xarici dil tədrisində yalnız inkişafını ölçmək üçün bir vasitə deyil, öyrənmə prosesinin ayrılmaz hissəsidir.

Müntəzəm qiymətləndirmələrlə müəllimlər tədris metodlarını tənzimləyər, tələbə motivasiyasını artırır və öyrənməni davamlı şəkildə təşkil edə bilər. Bundan əlavə, qiymətləndirmələr tələbələrə özünütənzimləməyə və inkişaf etdirməyə yaxından kömək edir. Xarici dillərin tədrisi davam etdikcə qiymətləndirmənin rolu həlledici olaraq qalır və həm tələbələrin, həm də müəllimlərin dil öyrənmə ilə bağlı problemləri dinamik şəkildə həll edə bilmələrini təmin edir.

Açar sözlər: Xarici dil, qiymətləndirmə, formativ, öyrənmə prosesi.

Ədəbiyyat

1. Aizawa, I. (2024). The role of language on assessment outcomes: An analysis of calculation and explanation questions in science classrooms. *Assessment and Evaluation in Higher Education*, 1-16.
2. Маткаримова, А.И. (2017). Assessment in teaching a foreign language. *Молодой Ученый*, 5, 432-434.
3. Tosuncuoglu, I. (2018). Importance of Assessment in ELT. *Journal of Education and Training Studies*, 6(9), 163-167.

ANALİTİK FƏLSƏFƏDƏ YENİ PERSPEKTİV: ƏDƏBİYYATIN EPİSTEMİK DƏYƏRİ

Nərmin Fərəcullayeva

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

Qərb fəlsəfəsi tarixində bədii ədəbiyyata qarşı skeptik münasibət dərin kök salıb. Bu münasibətin tarixi - antik yunan fəlsəfəsində Heraklitin, Platonun şair və dramaturqlara qarşı məşhur tənqidlərindən tutmuş XX əsrdə məntiqi dəqiqlik və elmi obyektivliyi fəlsəfənin iki əsas metodu hesab edən Analitik fəlsəfə ənənəsinə qədər uzanır. Ədəbiyyatın emosional və metaforik dilini fəlsəfənin həqiqətə çatmaq məqsədinə uyğun gəlməyən yol hesab edən Analitik fəlsəfə ədəbiyyatı mənanın subyektiv ifadəsi kimi görərək obyektiv bilik sferasından kənarlaşdırıb. Fəlsəfədə bədii ədəbiyyat yalnız emosional və mənəvi baxımdan dəyərləndirilib, onun epistemik əhəmiyyəti isə diqqətdən kənarda saxlanılıb. Lakin günümüzdə analitik fəlsəfədə gedən “Sosial çevriliş” [1], xüsusən son illər sosial epistemologiyanın fəlsəfəyə gətirdiyi dəyişikliklər ədəbiyyata qarşı skeptisizmin də aradan qalxmasına gətirib çıxara bilər. Aşağıda sosial epistemologiyanın ədəbiyyatın epistemik dəyərinin qəbul edilməsinə necə təsir göstərdiyinə dair mülahizələr yer alacaq.

Əvvəlcə ənənəvi epistemologiya ilə sosial epistemologiyanın fərqi nəzər salaq. Epistemologiya fəlsəfənin bir bölməsi kimi “Bilik nədir?”, “Nəyə bəli bildiyimizi necə bilirik?”, “Biliklə inamın, biliklə gümanın fərqi nədir?” kimi sualları, bir sözlə, biliyin təbiətini tədqiq edir və bu işi görərkən məsələyə fərdi perspektivdən yanaşır. Ənənəvi epistemologiya bu suallara Platonun belə bir düsturu ilə cavab verir ki, bilik - əsaslandırılmış doğru inamdır, yəni bir şeyi bildiyini iddia etmək üçün əvvəl onun məhz elə olduğuna inanmalısən, sonra həmin inamını əsaslandırma bilməlisən və nəhayət, həmin əsaslandırma doğru olmalıdır. Platonun ardınca biliyi tədqiq edən epistemologiyanın digər nümayəndələri də hətta Platonun bu düsturunu XX əsrdə şübhə altına alan Gettier problemi də biliyin mənbəyini fərddə axtarmağa davam edir, biliyin əsaslandırılması məsələsini fərdi perspektivdən sorğulayır. Lakin son illər meydana çıxan sosial epistemologiya biliyin yaranması və yayılması məsələlərinə sosial perspektivdən yanaşaraq diqqəti kollektiv biliyə yönəltdi. Ənənəvi epistemologiya biliyi abstrakt fərdi fəaliyyət kimi təsəvvür edirdisə, sosial epistemologiya biliyin formalaşmasına sosial-mədəni amillərin və kollektiv təcrübənin təsirini araşdırmağa başladı. Əslində XX əsrdə başqa bir - kontinental fəlsəfi ənənədən olan postmodernistlər Mişel Fukonun simasında bu fikirdən çıxış edirdilər ki, elmi bilik də daxil olmaqla hər cür biliyi hakimiyyət intensifikasiyası, tarixi kontekst və sosial-mədəni normalar formalaşdırdığı üçün obyektiv bilik və həqiqət yoxdur. Sosial epistemologiya isə obyektiv biliyin mövcudluğuna inanaraq, sadalanan amillərin o biliyin formalaşmasında oynadığı böyük rolu araşdırmağı qarşısına məqsəd qoyur.

Ədəbiyyat insan-cəmiyyət münasibətlərindəki mürəkkəb fərdi situasiyaları, fenomenoloji təcrübələri əks etdirir və onları mətnlər vasitəsilə hələ insanın dünyadakı yeri haqda qənaəti formalaşmaqda olan yeni nəsillərə ötürür. Bu yolla ədəbiyyat sosial-mədəni normaların əsasında duran amillərdən biri kimi çıxış edir, kollektiv bilik və sosial əlaqələrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu, ədəbiyyatın epistemik potensialına dəlalət edən birinci cəhətdir.

Bu qəbildən olan ikinci cəhəti biz Miranda Frikerin irəli sürdüyü Sosial epistemologiyanın üç əsas anlayışına [2] yaxından nəzər salsaq görə bilərik. Bunların hər üçü cəmiyyətdə aydın müşahidə olunan hallardır:

– *Şəhadət ədalətsizliyi* - danışan fərdin və ya qrupun sözünün doğruluğunun onun sosial kimliyinə əsaslanan önyargı və ya ayrı-seçkilik səbəbindən haqsız olaraq az sayılması halıdır.

– *Hermenevtik ədalətsizlik* - müəyyən qrupların öz təcrübələrini başa düşməsinə və ya çatdırmasını çətinləşdirən konseptual boşluqları nəzərdə tutur, məsələn, “təcavüz”, yaxud “ırqçılıq” kimi terminlərin ortaya çıxmasından əvvəl belə davranışları yaşayan insanlar öz vəziyyətlərini anlamaq və izah etmək üçün zəruri vasitədən məhrum idilər.

– *Epistemik agentlik* - fərdlərin kollektiv biliyə töhfə vermək qabiliyyətini nəzərdə tutan və tarixən marginalizə edilmiş qrupların epistemik agentliyinin tanınmasına çalışan bir anlayışdır.

Hər üç anlayış bilik istehsalı prosesinə müxtəlif perspektivlərin daxil edilməsindən danışır. Ədəbiyyat hər üç anlayışı təmin edir. İnsan təbiətinə yaxın olan hekayə nəql etmək üsulu ilə dünya ədəbiyyatı şahidlik ədalətsizliyini aradan qaldırdığı müstəvidir və bu müstəvidə dominant epistemik sistemlərdə tez-tez kənarda qalan baxışlara yer verilir, həmçinin onların epistemik etibarlılığı artır.

Ədəbiyyat fərdlərin və icmaların bilik istehsalında iştirakı üçün vasitələr təqdim edir. Məsələn, Umberto Ekonun “Qızılgülün adı” romanı [3] orta əsrlər kilsəsində keşişin bilik üzərində tam hökmran olduğu bir vaxtda biliyin əldə olunması, yayılması və interpretasiya məsələlərini araşdırır. Ekonun mürəkkəb hekayəsi biliklərin monolit strukturlarda saxlanılmasına qarşı tənqid kimi çıxış edir və oxucuları tarix və mədəniyyətlə bağlı narrativləri yenidən qiymətləndirməyə təşviq edir. Bu cür əsərlər ədəbiyyatın yalnız estetik deyil, həm də epistemik baxımdan güclü vasitə olduğunu göstərir.

Ədəbiyyatın epistemik əhəmiyyətini göstərən üçüncü cəhət, onun insan təcrübəsini zənginləşdirmək və genişləndirmək qabiliyyətidir. Ədəbiyyat oxucunun öz həyatındakı məhdud təcrübəsini aşaraq müxtəlif perspektivlərdən çoxşaxəli təcrübə əl etməsinə təmin edir. Nəticədə ədəbiyyat yalnız şəxsi təcrübəni deyil, kollektiv sosial-mədəni perspektivləri də əks etdirir ki, bu da onun epistemik dəyərini artırır.

Ədəbiyyat cəmiyyətdə təkcə estetik dəyəri ilə deyil, həm də bilik formalaşdırıcı və ötürən bir vasitə kimi rol oynayır. Sosial epistemologiyanın meydana çıxması akademik fəlsəfə çevrələrində ədəbiyyatın epistemik statusunun dəyişməsində yeni bir mərhələ ola bilər. Analitik fəlsəfədə dil-məna-məntiq məsələlərinə dair Linqvistik çevrilişdən Sosial çevrilişə doğru gedən proses əlavə nəticə kimi ədəbiyyata qarşı ənənəvi şübhəni tamamilə aradan qaldırmasa da, ədəbiyyatı fəlsəfənin rəqibi rolundan (mif-logos qarşıdurması) tamamlayıcı epistemik alət mövqeyinə keçirə bilər.

Açar sözlər: Fəlsəfə, sosial epistemologiya, ədəbiyyat, bilik.

Ədəbiyyat

1. Callaway, L., Hutto, D. (2011). *The Social Turn in Philosophy: From Metaphysics to Epistemology*. University of Pittsburgh Press.
2. Fricker, M. (2007). *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford University Press.
3. Eko, U. (2024). *Qızılgülün Adı*. Tərcüməçi: Samir Bulut. Bakı, Qanun.

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ SOSIAL PRAKTİKASI

Ədilə Fərzəliyeva

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

adelyaf28@gmail.com

Ünsiyyət (latınca communicatio - communicare sözündən - ümumiləşdirmək, əlaqə yaratmaq; ünsiyyət yolu, ünsiyyət forması) bir çox elmlərin - sosiologiya, etnoqrafiya, psixologiya, ritorika, həmçinin kibernetika və bir sıra digər elmlərin öyrənilməsi obyektidir. Bu gün bu anlayış iki mənada işlənir: 1. Rabitə marşrutu, bir yerin digər yerlə əlaqəsi (məsələn, nəqliyyat rabitəsi, yeraltı rabitə); 2. Rabitə, ötürmə, şəxsdən (qrupdan) şəxsə (qrupa) məlumat; dil və digər ünsiyyət formalarının köməyi ilə həyat prosesində onların qarşılıqlı əlaqəsinin spesifik forması.

“Kommunikasiya” (ünsiyyət) termini elmi ədəbiyyatda XX əsrin son onilliklərində yaranmış və sosial-humanitar elmlərin əsas açarına çevrilmişdir. Niyə ünsiyyətlə məşğul oluruq? Cavab göz qabağındadır - biz mesajları digər insanları xəbərdar etmək (yol nişanları və ya qışqırıqlar), başqalarına məlumat vermək (qəzet və ya press-reliz), nəyisə izah etmək (dərslək), əyləndirmək (lətifə və ya bədii film), nəyisə təsvir etmək (sənədli film və ya şifahi hekayə), kimisə inandırmaq (plakat və ya banner) üçün istifadə edirik. Bunlar ünsiyyətin məqsədləridir. Bəzən bir ünsiyyətin bir deyil, bir neçə məqsədi olur. Məsələn, film əyləndirə, məlumatlandıra, təsvir, xəbərdar və izah edə bilər. İnsanların ünsiyyətə ehtiyac duymasının əsas səbəbi fərdin və ya bir qrup insanın ehtiyaclarıdır. Ünsiyyətin məqsədləri müəyyən ehtiyaclarla xidmət edir: sağ qalmaq, əməkdaşlıq etmək və digər insanlarla münasibət saxlamaq, başqalarını hərəkətə keçməyə təşviq etmək, digər insanlar üzərinə hakimiyyəti həyata keçirmək (buraya təbliğət də daxildir), məlumat almaq/çatdırmaq və s.

Müasir humanitar elmlərdə “mədəniyyət” əsas anlayışlardan biridir. Onun mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə mərkəzi yer tutması təbiiidir. Amerikalı antropoloqlar A. Kreber və K. Klakxona görə, mədəniyyət həm maddi, həm də sosial hadisələri, həmçinin fərdi davranış və mütəşəkkil fəaliyyətin müxtəlif formalarını özündə birləşdirən mürəkkəb bir hadisədir. Mədəniyyətin müxtəlif təzahürləri insan davranışında və müəyyən fəaliyyət növləri, ayin və adət-ənənələrdə fərqliliklər şəklində müşahidə olunur. Biz mədəniyyətin yalnız fərdi təzahürlərini görürük, lakin heç vaxt onu bütövlükdə görmürük [2, s.29].

Mədəni antropologiya mədəniyyəti insanların birgə həyat fəaliyyətinin məhsulu, onların kollektiv yaşamasının razılaşdırılmış yolları sistemi, qrup və fərdi ehtiyacların ödənilməsi üçün nizamlanmış norma və qaydalar sistemini nəzərdə tutulur. Yerli mədəniyyətlərin mövcudluğu bütövlükdə bütün bəşər mədəniyyətinin mövcudluğunun təbii formasıdır. Heç bir mədəniyyət ayrılıqda mövcud deyildir. Bütün həyatı prosesi dövründə o, davamlı olaraq ya keçmişinə, ya da başqa mədəniyyətlərin təcrübəsinə müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Digər mədəniyyətlərə müraciətə mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri deyilir. İnsanlar könüllü və ya bilməyərəkdən həyatları boyu müəyyən sosial-mədəni qrupların bir hissəsi olurlar.

Hər bir mədəniyyətə xas olan dil sistemi vardır və həmin dil vasitəsilə dil daşıyıcıları bir-birləri ilə ünsiyyət qura bilirlər. Elmdə linqvistik ünsiyyətin müxtəlif formalarına ünsiyyət vasitələri deyilir. Ən məşhur ünsiyyət vasitələrinə, ilk növbədə, insan nitqi daxildir. Lakin insan nitqi dilin elementlərindən yalnız biridir və buna görə də, onun funksional imkanları bütövlükdə dil sisteminin az hissəsini təşkil edir. Dil mədəniyyətdən kənarda mövcud deyildir. Bu, mədəniyyətin ən mühüm komponentlərindən biri, düşüncə forması, konkret olaraq insanın həyat fəaliyyətinin təzahürüdür ki, bu da öz növbəsində dilin real varlığıdır. Ona görə də, dil və mədəniyyət bir-birindən ayrılmazdır.

Ünsiyyətin müxtəlif üsulları, texnikası və üslublarının birləşməsindən asılı olaraq mədəniyyətlərarası ünsiyyətin üç əsas növünü ayırmaq olar: verbal, qeyri-verbal və paraverbal. Verbal ünsiyyət mədəniyyət subyektlərinin nitqdən, yəni təbii səslə dildən istifadə edərək qarşılıqlı əlaqəsidir. Verbal ünsiyyət insan ünsiyyətinin əsas növüdür. Lakin o, adətən, nitq mətnini anlamağa

və qavramağa kömək edən qeyri-verbal hərəkətlərlə müşayiət olunur. İstənilən ünsiyyət təmaslarının effektivliyi yalnız sözlərin və ya verbal ünsiyyətin digər elementlərinin həmsöhbət üçün nə qədər aydın olması ilə deyil, həm də düzgün ünsiyyət bacarığı ilə müəyyən edilir, üz ifadələri, jestlər, bədən hərəkətləri, nitqin tempi və tembrilə ötürülən vizual məlumatları şərh edir. Buna görə qeyri-verbal ünsiyyət vacibdir [2, s.21].

Qeyri-verbal ünsiyyət şifahi və yazılı nitqdən istifadə etmədən mədəniyyət subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqədir, əsasən, məlumatların ötürülməsi və ya bir-birinə təsir təsvirlər, intonasiya, jestlər, mimika, pantomima, ünsiyyətin mizan-səhnəsini dəyişdirməklə həyata keçirilir. Qeyri-verbal ünsiyyət sferası insan tərəfindən göndərilən və kommunikativ məna daşıyan bütün qeyri-lingvistik siqnallardan ibarətdir.

Səsin xüsusiyyətləri qavrayışın ən mühüm amillərindəndir, çünki nitq tonları ifadənin mənasına, emosiyaların siqnalına, insanın vəziyyətinə, özünə inamına və ya qeyri-müəyyənliyinə təsir edir. Bu növə misal olaraq, cümlənin sual xarakterinə işarə edən intonasiya, sarkazm, ikrah, istehza və s. göstərmək olar. Yadda saxlamaq lazımdır ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə paraverbal vasitələrin öz xüsusiyyətləri var, onların məlumatlılığı anlaşılmazlığa və münaqişə vəziyyətinə səbəb ola bilər.

Açar sözlər: Ünsiyyət, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, verbal ünsiyyət, qeyri-verbal ünsiyyət, paraverbal ünsiyyət, dil və mədəniyyət əlaqəsi.

Ədəbiyyat

1. Həməzəyev, M.Ə., Əmiraslanova, S.F. (2007). *Ünsiyyətin Psixologiyası*, Bakı, 180.
2. Усовская, Э.А. (2017). *Межкультурная Коммуникация* Минск, БГУ, 126.

İNVERSİYA VƏ EMFAZANI BİRLƏŞDİRƏN DİL STRUKTURLARININ REKLAM VƏ ƏDƏBİ NİTQDƏKİ FUNKSIONAL ƏHƏMİYYƏTİ

Zümrüd Fərzəliyeva

Azərbaycan Texniki Universiteti

zumrudf@hotmail.com

İnversiya və emfaza, dilin sintaktik və üslubi xüsusiyyətlərini zənginləşdirərək, nitqin ifadəliliyini artıran mühüm vasitələrdən biridir. Bu konstruksiya, söz sırasının və vurğunun dəyişdirilməsi ilə cümlənin məzmununun və emosional təsirinin gücləndirilməsinə xidmət edir.

İnversiyayı ehtiva edən ifadəli sintaktik konstruksiya məzmununu təsvir edərkən “emfaza” anlayışından tez-tez istifadə olunur. “Emfaza (yunan dilində emphasis - “izahat, göstəriş, ifadəlilik”) - ifadənin semantik əhəmiyyətli hissəsinin (sözlər qrupunun, sözün və ya sözün bir hissəsinin) işıqlandırılması, nitqin ifadəliliyinin təmin edilməsi” deməkdir [3, s.592]. Emfaza təkcə intonasiya vasitələri ilə deyil, həm də xüsusi söz sırası, emfatik söz sırası ilə ifadə edilir.

Professor İ.R. Qalperin məntiqi vurğunu inversiyanın üslub funksiyalarından biri kimi təsnif edir. O, xüsusilə qeyd etmişdir ki:

“Müasir ədəbi ingilis dilində inversiya tədricən məntiqi mənada ifadə üzvlərindən birini və yaxud bütün ifadəni vurğulamaq kimi üslub funksiyasını yerinə yetirir” [2, s.189].

İnversiya - cümləni sintaktik cəhətdən qeyri-ənənəvi yerdə yerləşdirməklə sözün və yaxud bütün ifadənin mənasının dəyişdirilməsidir. Onun funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir: (1) sözün və ya ifadənin vurğulanması; (2) təəccüb effekti yaratmaq, diqqəti cəlb etməkdən. Məsələn, “IBM: Such is the moment that all greats traverse - “IBM: Bütün böyüklərin keçdiyi an belədir” [6].

V.A. Koçetovanın məqaləsində “müasir ədəbi ingilis dilində pragmatik funksiyanın inversiyanın konsolidasiyası, yəni ifadənin elementlərindən birini məntiqi mənada təcrid etmək və ya bütövlükdə ifadəni emosional aspektdə vurğulamaq” məsələsinə toxunulur [5, s.244]. V.A. Koçetova inversiyanın müəyyən pragmatik, kommunikativ təsirə malik olmaq qabiliyyətini

vurğulayır. İnversiyadan istifadə edərək, ünsiyyətin emosional-ekspressiv aspekti ifadə edilir, habelə pragmatik kontekst deyimlərin intensivləşməsi üçün əsas kimi tanınır. K.V. İvanovaya görə:

“Kommunikativ inversiya, müəyyən bir pragmatik vəzifəni - ən əhəmiyyətli və informativ fraqmentləri digər, daha neytral elementlərlə müqayisə etmək vəzifəsini yerinə yetirir”.

Müəllif onu da vurğulayır ki, “inversiya məntiqi-informativ və ifadəli funksiyaları birləşdirir (oxucunun diqqətini elementlərin qeyri-standart düzlüyünə cəlb edir)” [4].

Ekspressivlik müxtəlif dil vasitələrindən, o cümlədən sintaktik dil vasitələrindən istifadə etməklə, məntiqi, emosional gücləndirmə yolu ilə əldə edilir. L.G. Babenkonun fikrincə:

“Bu üslub iki funksiyayı yerinə yetirir. Birincisi, bu, təsir funksiyasıdır, yəni təşviqat və təbliğatdır; ikinci funksiya informativlikdir, xüsusən də yeni bir şeyin mesajıdır. Bir qayda olaraq, onlar birləşdirilir, lakin eyni zamanda, qəzet mətni yaradan zaman ifadə və standart, möhürə müraciət edirlər” [1].

İstehlakçıların diqqətini cəlb etmək və ən mühüm elementləri ifadəli etmək üçün reklam mətnlərinin sintaksisində müxtəlif ifadəli vasitələrdən, üslubi fiqurlardan istifadə olunur. Məhz onların köməyiylə təsir funksiyası həyata keçirilir. Reklamın aktiv üslub fondu periodik strukturlardan ibarətdir. Məsələn, inversiya reklam mesajının əsas fikrini vurğulamağa imkan verir, ifadənin qeyri-adi quruluşu ilə diqqəti cəlb edir, yəni tema - rematik quruluşuna görə ifadəli vurğudur.

Grammatik, üslubi və intensivləşdirici 3 əsas inversiya növündən ən çox dövrü mətbuatda qrammatik inversiyadan istifadə olunur, çünki bu inversiya obyektiv xarakter daşıyır, şəxsi münasibətdən asılı deyil və dilin qrammatik qaydalarına tabedir ki, bu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki dövrü nəşrlər kifayət qədər böyük auditoriyaya malikdir və buna görə də çox vaxt dil standartı rolunu oynayır.

Beləliklə, ingilisdilli reklamlarda inversiyanın müxtəlif üslub funksiyalarını təhlil etdikdən sonra belə hesab etmək olar ki, adi söz sırasını az və ya çox dərəcədə pozan hər hansı bir dəyişmə ya cümlənin məntiqi məzmununun dəyişməsinə səbəb olur, ya da bütün ifadəyə əlavə emosional rəng qatır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu, əsasən, ingilis reklam dilində cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərinin az-çox lokallaşdırılması ilə bağlıdır.

Nəticə etibarilə, inversiya və emfazı birləşdirən dil strukturları yalnız məntiqi və informativ funksiyaları yerinə yetirməklə qalmır, həm də emosional təsiri gücləndirən üslub elementləri kimi fəaliyyət göstərir. Bu xüsusiyyətlər, xüsusilə reklamlarda və ədəbi əsərlərdə nitqin dinamikliyini və cəlbediciliyini artırır.

Açar sözlər: İnversiya, emfaza, sintaktik konstruksiya, ekspressivlik.

Ədəbiyyat

1. Бабенко, Л.Г. (2004). *Филологический Анализ Текста. Основы Теории, Принципы И Аспекты Анализа*. Москва: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 464.
2. Гальперин, А.И. (1981). *Очерки По Стилистике Английского Языка*. Москва: Высшая школа, 376.
3. Гридин, В.Н. (1990). *Эмфаза. Лингвистический Энциклопедический Словарь*. Москва.
4. Иванова, К.В. (2012). Коммуникативная роль синтаксических средств речевого воздействия в письменных текстах бизнес-тематики (на материале английского языка). *Russian Journal of Education and Psychology*, 4(12), 71.
5. Кочетова, В.А. (2012). Прагматические особенности инверсии в современном английском языке. *Современные Проблемы Науки и Образования*, 6, 525.
6. Hololulu Advertiser. Ежедневная газета. USA: HA Management, February 2008. <http://www.staradvertiser.com/s>

MODERN FORMS AND METHODS OF DISTRIBUTION OF GOODS AND SERVICES ON THE REPUBLIC MARKET

Elkhan Farzaliyev

Azerbaijan University

elkhan.farzaliyev@au.edu.az

After the Republic of Azerbaijan gained independence and transitioned to a market economy, the state commodity and market were radically changed. These changes are characterized by both quantitative and qualitative changes.

Quantitative changes include an increase of more than 5 million in the country's economy between 1991 and 2024, as well as a transition to an open economic model, including exports to consumers outside of domestic production and services.

In addition to quality changes, both the development of domestic production and the entry of foreign growth into the market and more than the entry of foreign growth into the market.

The distribution of goods and services in the Republic of Azerbaijan is carried out by the following means during the period of independence:

Retail chains - this includes large supermarket chains (Araz, Bravo, Bazarstore, etc.), as well as “discount” markets (Oba, AL) and other individual markets;

Wholesale - this includes large wholesale suppliers (Veysalovlu, AzerSun, etc.), wholesale markets (Sadarak and Bina Trade Centers) and other wholesale companies;

E-commerce and online sales - This includes the ordering and consumption of products and services carried out through social media, websites and other electronic sales tools;

Franchising companies - this includes large international companies operating mainly in the food service sector (McDonalds, KFC, etc.);

Licensed companies - this mainly includes production facilities of foreign brands in the Azerbaijani market (mainly technical and car manufacturing companies), as well as sales points;

Logistics and Supply Chain - this mainly includes foreign and domestic transportation companies, as well as companies operating with the “cold chain” technique.

Special Services - this mainly includes companies providing services in IT and similar spheres.

In general, the similarity of the Azerbaijani market with the world market is the rapid adaptation and application of innovations in the sphere of distribution of products and services.

Keywords: Commodity and service market, Azerbaijan economy, supply chain, supply in Azerbaijan, service sphere in Azerbaijan, Azerbaijan commodity market.

Respublika bazarında əmtəə və xidmətlərin paylanması müasir forma və üsulları

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazanandan və bazar iqtisadiyyatına keçid edəndən sonra ölkənin əmtəə və xidmətlər bazarı köklü surətdə dəyişmişdir. Bu dəyişikliklər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişiklikləri ilə səciyyələnir. Kəmiyyət dəyişikliklərinə ölkə əhalisinin 1991-2024-ci illər arasında 5 milyondan çox artması, həmçinin açıq iqtisadi modelə keçid etməklə daxili istehsal məhsul və xidmətlərinin ölkə xaricində olan istehlakçılara da ixrac edilməsi daxildir. Keyfiyyət dəyişikliklərinə isə ölkədə həm yerli istehsalın inkişafı, həm də xarici idxalın artması ilə müxtəlif növ əmtəə və xidmətlərin böyüyən bazara daxil olmasından ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında əmtəə və xidmətlərin paylanması müstəqillik dövründə aşağıdakı vasitələr ilə həyata keçirilir:

Pərakəndə satış şəbəkələri - bura iri supermarket şəbəkələri (Araz, Bravo, Bazarstore və s.), həmçinin “discount” marketlər (Oba, AL) və digər fərdi marketlər daxildir.

Topdan satış - bura iri topdansatış təchizatçıları (Veysəloğlu, AzərSun və s.), topdansatış bazarları (Sədərək və Binə Ticarət Mərkəzləri) və digər topdansatış şirkətləri daxildir.

SIGNIFICANT IMPACT OF ABBREVIATION IN FOREIGN LANGUAGES

Leyla Hajiyeva

Azerbaijan University of Languages

leyla.hajiyeva.78@gmail.com

Abbreviation (Italian *abbreviatura*, from Latin *brevis* - “short”) is a word formed by an abbreviation of a word or phrase and read by the alphabetical name of the initial letters or by the initial sounds of the words included in it [1].

Abbreviations are divided into compound words and initial abbreviations:

- compound word - a word made up of abbreviated initial elements (morphemes) of a phrase;
- initial types of compound words - words formed by adding the initial letters of words or initial sounds, in turn, are divided into alphabetic, audio and alpha-sound abbreviations.
- a special case of an abbreviation is an acronym.

Abbreviations have long been used in writing by all peoples who have a written language. The purpose of the abbreviations was to save space on the textual information medium (birch bark, ceramic tablets, parchment) and to quickly write frequently used words and expressions. Abbreviations were among the first to appear in ancient inscriptions and later became widespread in manuscripts [2].

The abbreviation “Special Case” is an acronym. Acronym (from ancient Greek *ἀκρος* - “highest; extreme; here in the meaning initial” and *ὄνομα* (in the Aeolian and Dorian (Doric) dialects) - “name, title”) is a type of abbreviation. Acronyms are formed by initial sounds. In fact, an acronym is a word that is an abbreviation that can be pronounced together, unlike other types of abbreviations that are spelled out.

Abbreviations have long been used in writing by all peoples who have a written language. The purpose of the abbreviations was to save space on the textual information medium (birch bark, ceramic tablets, parchment) and to quickly write frequently used words and expressions. Abbreviations were among the first to appear in ancient inscriptions and later became widespread in manuscripts [3, pp.23-26].

In everyday life, when saving space and time is required, one is content with the simple abbreviations used. The latter consist either of shortening phrases or shortening words. Here we have some examples:

- spam - from Shoulder of Pork and hAM (“pork shoulders and hams”) and according to other sources, from English. SPiced hAM, the popular version of its origin is from the phrase Seriously Pissing-off Advertising Mail, which can be translated as “really annoying advertising mail”).
- laser - from short for light amplification by stimulated emission of radiation.
- quasar - from short for QUASi stellAR radio source - “quasi-stellar radio source”.
- Internet - from short for Interconnected Networks - interconnected networks.

An abbreviation, like other words and expressions in a language, changes over time to meet new developments in society.

Keywords: Abbreviation, phrase, initial, acronym, compound word.

References

1. Abbreviations. Oxford Classical Dictionary. Retrieved 13.03.2023.
2. Tybout, R.A. Abbreviations. Supplementum Epigraphicum Graecum – via referenceworks.brillonline.com.
3. Борисов, В.В. (1972). *Аббревиация и Акронимия*. Москва.

Xarici dillərdə ixtisarin mühüm təsiri

İxtisar (İtalyan abbreviatura, latınca brevis - "qısa") sözün və ya ifadənin abreviaturası ilə əmələ gələn və ilkin hərflərin əlifba adı ilə və ya ona daxil olan sözlərin ilk səsləri ilə oxunan sözdür. İxtisar, dildəki digər söz və ifadələr kimi, cəmiyyətdəki yeni inkişafalara cavab vermək üçün zamanla dəyişir.

DANIŞIQ AKTLARINDA NÖVBƏLƏŞMƏ MEXANİZMLƏRİ

Səbahət Hacıyeva

Azərbaycan Universiteti
sabahat.hajiyeva@gmail.com

Söhbət strukturunun təşkili növbələşmə qaydaları əsasında gerçəkləşdirilir. Həmsöhbətlərin bu qaydalara riayət etməsi söhbət daxilindəki nizamın qorunmasını təmin edir. Təbii şəkildə yaranan söhbətlərdə növbələşmənin hər zaman şüurlu və planlı olaraq həyata keçirilməsi müşahidə edilmir, lakin onun pozulması halları dərhal nəzərə çarpır. Danışanlardan birinin sözünün bir dəfə və ya dəfələrlə kəsilməsi ünsiyyətin ümumi səmərəliliyinə xidmət etməyib, onun təbii axınına xələl gətirirsə, bu zaman meydana çıxan vəziyyət həmsöhbətlərə söhbətin quruluşunda müəyyən pozuntuların olması ilə bağlı siqnallar ötürür. Bu durumlar bir daha təsdiqləyir ki, söhbətin effektiv təşkili üçün tərəflərin mütləq şəkildə riayət etməli olduğu qanunauyğunluqlar mövcuddur.

Danışıda növbələşmənin ədəb və etikətlə bağlı olduğunu iddia edən tədqiqatçılar var. Danışiq iştirakçıları söhbət edərkən kimin nə vaxt danışacağına üstüörtülü şəkildə qərar verirlər. "Adətən, biz danışmaq üçün növbələşirik və bunu mübahisə etmədən həyata keçiririk" [2, s.293]. Növbələşmənin ədəbli söhbətin əsas əlaməti olması fikri əksər cəmiyyətlər tərəfindən qəbul edilən bir gerçəklikdir. Bununla belə, müəyyən icmalarda (məsələn, yerli Amerikalılar, Qərb Hindliləri, Yəhudi icmaları və s.) insanlar söhbət edərkən eyni anda danışirlar və bu onlar üçün norma hesab edilir. Nordik mədəniyyətində isə söhbət zamanı növbələr arasında uzun pauzaların olması təbii haldır. Söhbət zamanı növbələşmə qaydalarının təbii insan danışığına xas olmadığını, bu qaydaların müəyyən tarixi dönmənin və ya mədəni qruplaşmaların (məsələn, İngilis aristokratiyası, Avropa Burjuasiyası və s.) ixtirası olduğunu iddia edən fərziyyələr də vardır [4, s.36]. Lakin söhbətin təhlili nəticəsində əldə edilən pragmatik və elmi biliklər bu fərziyyələri böyük şübhə altına qoymuşdur.

Söhbətdə nəzakətlik prinsiplərinə riayət edən tərəf qarşı tərəfin nitqinin bitdiyini işarə edən siqnalları dərk etdiyi zaman danışmağa başlayır. Bu cür siqnalların hansı vasitələrlə ötürülməsini müəyyənləşdirmək xüsusi önəm daşıyır. Çünki, bir növbə söz, ifadə, cümlə və müxtəlif sintaktik strukturların müxtəlif şəkildə birləşməsindən ibarətdir. Səsin formalaşması (fonologiya, intonasiya və s.) ilə bağlı biliklərin olması növbələşmənin təşkilində mühüm rol oynayır [3, s.721]. Hər növbənin sonunda bitiş intonasiyasını müşahidə etmək mümkündür. Növbəni təşkil edən sintaktik vahidlər arasında fasilələr qısa olur və onlardan yalnız sonuncu növbənin tamamlandığını bildirən xüsusi bitiş intonasiyası ilə tələffüz edilir.

Danışanların növbələşməsi əksər hallarda söhbətin formatından asılı olur. Məişət mövzuları ilə bağlı söhbətlərdə, debatlarda, parlamentdəki çıxışlarda, tok-şoularda, müxtəlif mövzular üzrə aparılan müzakirələrdə, müsahibələrdə və s. formatda aparılan söhbətlərdə danışanlar arasında növbələşmə də özünəməxsus şəkildə qurulur. Bu həm də söhbətin idarə edilməsi üsulları ilə əlaqədardır. Bəzi söhbətlərin spontan şəkildə baş verdiyi halda, digər bir formatda söhbətin gedişatı öncədən məlum olur və söhbət konkret şəxs(lər) tərəfindən idarə edilir. Birinci halda, danışma növbəsi həmsöhbətlərin özləri tərəfindən müəyyənləşdirilir, ikinci halda isə tərəflər onlara söz verildiyi vaxt danışirlar. Formatların fərqliliyi, həmçinin, növbənin uzunluğu, növbələr arasında fasilələrin müddəti, eyni anda danışma hallarının tezliyi və müddəti kimi bir çox aspektdən növbələşməyə təsir göstərə bilər.

Növbələşmənin düzgün qurulması söhbətin uğurlu alınmasını təmin edən ən vacib faktorlardan biridir. Əvvəla, söhbətdə yaxşı koordinasiya edilmiş növbələşmənin olması effektiv və aydın məlumat mübadiləsi üçün sabit zəmin yaradır. Əksər söhbətlərdə, danışanların növbələşməsi təkrarlanır və ya ən azından bir dəfə baş verir. Növbələrin ardıcılığı və uzunluğu sabit qalmır, o, söhbətin gedişatına tabedir və bu səbəbdən tarazlığın qorunması hər zaman mümkün olmur. Danışanların və danışığ növbələrinin uzunluğu və ardıcılığının müxtəlif olmasına baxmayaraq, bir növbədə yalnız bir tərəf danışır. Bununla yanaşı, eyni anda bir neçə tərəfin danışması halları da istisna deyil, lakin bu müddət qısa çəkir. Eyni zamanda, söhbətin ümumi uzunluğu və danışanların nə deyəcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Növbələr arasında keçidlər çox incə şəkildə baş verir və keçidlərdə kiçik fasilə və həmsöhbətlərin qısa müddətə üst-üstə düşən danışığ halları normaldır.

Növbələşmə qaydalarında müşahidə edilən bu cür fərqliliklərə baxmayaraq, vahid növbələşmə sistemi və normaları mövcuddur: növbələr arasında mümkün qədər az fasilə və az üst-üstə düşmə (overlapping). Növbələr arasında fasilələrin qısa olması söhbəti funksional baxımdan daha effektiv edir. Növbələrin bir-birini dərhal izləməsi sayəsində suallar və cavablar, replikalar arasında əlaqə daha aydın sezilir və haradasa məlumat qopuqluğu və ya yanlış anlaşılma varsa, ona anında düzəliş etmək mümkün olur. Həmsöhbətlər arasında növbələşmənin təşkili və növbələrin paylaşdırılması araşdırılması vacib olan məsələlərdir. Söhbət üçün növbələşmə və ya növbəti kimin və nə vaxt danışacağını bölüşdürmək fundamental infrastrukturudur. Danışanların söhbətdə iştirak imkanı müəyyən növbələşmə sistemi vasitəsilə paylaşdırılması ilk baxışdan sadə görünərsə də, danışanların onu necə reallaşdırması olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Söhbət davamlı və fasiləli formada təşkil edilə bilər, söhbət iştirakçılarının sayı müxtəlif ola bilər və bu zaman növbələrin paylaşdırılması texnikaları fərqli olur. Məsələn, danışan tərəf müəyyən hərəkətlər, jestlər vasitəsilə və ya sual ünvanlamaqla növbəti danışacaq tərəfi müəyyən edə bilər və sual ümumi olaraq ünvanlanırsa, tərəflər öz aralarında kimin söhbətə birinci başlayacağına qərar verirlər.

Hər bir danışanın nitqi ayrılıqda növbə konstruksiyası vahididir. Bu termin 1974-cü ildə Sacks, Schegloff, Jefferson [3, s.699] tərəfindən təqdim edilib. Növbə konstruksiyası vahidi bir söz və ya cümlə uzunluğunda ola bilər. Bu barədə məlumatlı olan dinləyən tərəf danışanın nitqinin harda bitəcəyini təxmin edir və beləliklə, növbələrarası keçidlər zamanı üst-üstə düşən danışma hallarından yayınmaq və ya onu minimuma endirmək mümkün olur.

Birmingham Məktəbi söhbətin, xüsusilə növbələşmənin, fikir mübadiləsinin funksional və struktural təhlilinin tərəfdarıdır. Növbələşmə diskursiv ardıcılığa cavabdeh olan vahid kimi həm də söhbət boyunca dəyişən növbələr arasındakı əlaqəni əks etdirir. Coulthard [1] şifahi danışığda növbələşmədə ən kiçik struktur vahidinin 3 hissədən ibarət olduğunu iddia edirdi. Bu 3 hissəyə təşəbbüs (giriş), cavab və yoxlama (monitorinq) daxildir. Bitişik cütlük konseptinə əsasən, isə növbələşmənin ən kiçik struktur vahidi 2 hissədən - sual və cavabdan ibarətdir.

Nəzərə alsaq ki, söhbətlər situativdir, danışanların içində olduğu müxtəlif real durumların tərkib hissəsidir, bu zaman kontekstin danışığ növbələrinin təşkilinə birbaşa təsiri qaçılmazdır. Eyni zamanda, növbələrin təşkilinin kontekstdən asılı olmaması faktı ilə rastlaşırıq. Burada kontekst dedikdə, sosial elmlərdə istifadə olunan və ünsiyyət iştirakçılarının kimliklərinin, məkan və zaman parametrləri çərçivəsində mövqelərinin məcmusu nəzərdə tutulur. Növbələşmənin təşkilinin əsas aspektləri kontekstdən azad olsa da, bəzi materialların təhlili nəticəsində aydın olur ki, növbələşmənin strukturu məhz konkret kontekstin təsiri altında formalaşmışdır [3, s.699].

Beləliklə, söhbət zamanı növbələşmə ünsiyyətin əsas prinsiplərindən biri olmaqla kimin, nə vaxt və nə qədər danışacağını müəyyənləşdirən qaydalarla tənzimlənir. Növbələr arasında keçidlər eksplisit və implisit vasitələrin köməyi ilə baş verir. Həmsöhbətlərdən birinin digərinin sözünü kəsməsi və ya onunla eyni anda danışması kimi hallar dialoqun gedişatını həm poza bilər, həm də konkret vəziyyətlərdə ünsiyyətdaxili əməkdaşlığa xidmət edir, deyilənlə razılaşmaq və ya mövzuya aid əlavələr etmək məqsədi daşıyır, bu səbəbdən, söhbətin dinamikliyinə müsbət təsir göstərə bilər. Növbələşmənin səmərəli təşkili söhbət iştirakçılarının müəyyən dialoq qurmaq bacarıqlarına malik olmasından asılıdır və ünsiyyətin uğurlu alınmasını təmin edir.

Açar sözlər: Söhbət, növbələşmə, növbə konstruksiyası vahidi.

Ədəbiyyat

1. Coulthard, M., (1985). *An Introduction to Discourse Analysis*. Routledge.
2. Finegan, E. (2008). *Language: Its Structure and Use*, 5th edition. Boston: Wadsworth.
3. Sacks, H., Schegloff, E.A. & Jefferson, G. (1974). A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language*, 50(4), 696-735. <https://doi.org/10.2307/412243>
4. Sydnell, J. (2010). *Conversation Analysis. An Introduction*. Massachusetts: Wiley-Blackwell.

AZƏRBAYCANDA TƏBİİ YAYILMIŞ GAVALI GENOTİPLƏRİNİN ANAÇ KİMİ TƏDQIQININ METODOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şahmar Hacıyev

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

haciyevsahmar01@gmail.com

Azərbaycanda çəyirdəkli meyvə bitkilərindən alınan məhsul istehsalı ənənəvi anaçların məhdudiyyətlərinə görə çətinliklərlə üzləşir. Bu köklər yerli torpaq və iqlim şəraitinə bəzi hallarda tam uyğunlaşmaya bilir ki, bu da ağacların zəif böyüməsinə və inkişafına, xəstəliklərə qarşı həssaslıq göstərməyinə və aşağı meyvə məhsuldarlığı kimi bir sıra problemlərə gətirib çıxarır. Bu tədqiqat regionda olan çəyirdəkli meyvə bitkiləri üçün məhsuldarlığın və biotik və ya abiotik stress amillərinə qarşı dayanıqlığın artırılmasına nail olmaq məqsədi ilə alternativ anaç kimi Azərbaycanda yetişən yabani *Prunus cerasifera* (yabani gavalı) və *P. domestica* (gavalı) genotiplərinin potensialını araşdırır [1].

Hazırda mövcud anaçların az olması idxal olunan anaçların ölkəmizin iqlim şəraitinə tam uyğun olmaması bəzi hallarda karantin xəstəliklərinin yayılmasına zəmin yaratması və s. bir neçə problemləri sadalasaq, Azərbaycanda yerli *Prunus cerasifera* və *P. Domestica* bitkilərinin anaç kimi tədqiqi üçün böyük potensial var [1].

Performans baxımından bu bitkilər bölgəyə daha uyğun olmaqla yanaşı daha çox məhsul istehsal edə bilər və xəstəliklərə qarşı daha güclü müdafiəyə malik ola bilər, çünki onlar regional mühitə uyğundur. Doğma genotiplərdən istifadə etməklə meyvə bağlarının biomüxtəlifliyi artır və bu da daha sağlam mühitə gətirib çıxarır. İdxaldan asılılığı azaltmaqla, yerli istehsal olunan anaçlar yerli şirkətlərin potensial anaç ehtiyaclarını ödəyir və iqtisadiyyatı stimullaşdırır. Bu imkanların araşdırılması Azərbaycan meyvəçiliyinin daha gəlirli və yaxşı gələcəyə sahib olması üçün vacib ola bilər.

Azərbaycan daxilində müxtəlif əraziləri strateji cəhətdən hədəfləmək üçün müəyyən edilmiş ekoloji zona təsnifatlarından istifadə edərək, münasib populyasiyaların müəyyən edilməsində və onlara çıxışda kömək etmək üçün botanikləri, fermerləri və yerli hakimiyyət orqanlarını cəlb etmək vacibdir.

İlkin identifikasiya üçün yarpaq forması, çiçək rəngi və meyvə xüsusiyyətləri kimi əsas əlamətləri sənədləşdirmək üçün standartlaşdırılmış morfoloji deskriptorlardan istifadə edilmişdir.

P. cerasifera və *P. domestica*-nı təsdiqləyən dəqiq növlər və genotip identifikasiyası üçün DNT ştrix-kodu və ya mikrosatellit markerlərindən istifadə və ekoloji konteksti sənədləşdirmək və gələcək tədqiqatları asanlaşdırmaq üçün toplanmış hər bir genotip üçün GPS koordinatlarını qeyd edilmişdir.

Bir neçə mövsüm ərzində ağacların böyüməsi, məhsuldarlığı, meyvə keyfiyyəti, xəstəlik halları və uyğunluq göstəriciləri kimi parametrlərə mütəmadi olaraq nəzarət edirik. Ətraf mühitin dəyişməsinə nəzərə almaq üçün sınaq müddəti ərzində müvafiq iqlim və torpaq məlumatlarını qeyd edirik. Toplanmış məlumatları təhlil etmək və anaç genotipləri arasında əhəmiyyətli fərqləri müəyyən etmək üçün müvafiq statistik testlərdən istifadə edirik.

Bu tədqiqat işinin nəticəsi olaraq uyğunluq problemlərini həll etməklə, xəstəliklərə qarşı müqaviməti yaxşılaşdırmaqla və potensial olaraq məhsuldarlığı artırmaqla Azərbaycanda daha məhsuldar və davamlı meyvə sektoruna töhfə verə bilər. Yerli istehsal olunan anaclar idxal variantlarından asılılığı azalda, özünü təmin etməyi təşviq edə və fermerlər üçün potensial olaraq xərcləri azalda bilər [2; 3].

İstehsalın artırılması, meyvə keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və xəstəliklərlə mübarizə xərclərinin azalması fermerlər üçün daha yüksək iqtisadi gəlirlərə səbəb ola bilər. Müxtəlif yerli genotiplərdən istifadə və mühafizə yerli mikrobların qorunmasına töhfə verir və daha möhkəm kənd təsərrüfatı ekosisteminə təşviq edir [4; 5].

Ümumilikdə, yerli *Prunus* genotiplərinin və toxuma mədəniyyətinin potensialının araşdırılması Azərbaycanda daha davamlı və inkişaf edən meyvə istehsalı sektoruna töhfə vermək üçün ümidverici ümidlərə malikdir. Bununla belə, diqqətli planlaşdırma, ciddi araşdırma və maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi bu uzunmüddətli faydaları həyata keçirmək üçün çox vacibdir.

Açar sözlər: Ağac, genotip, gavalı, anaç, morfoloji deskriptorlar.

Ədəbiyyat

1. Həsənov, Z.M., Əliyev, C.M. (2007). *Meyvəçilik*. Bakı: MBM, 217-220.
2. Horvath, A., Christmann, H. & Laigret, F. (2008). Genetic diversity and relationships among *Prunus cerasifera* (cherry plum) clones. *Botany*, 86(11), 1311-1318.
3. Johnson, O., More, D. (2006). *Collins Tree Guide*. Collins.
4. Sutherland, B.G., Cerović, R., Robbins, T.P. & Tobutt, K.R. (2009). The myrobalan (*Prunus cerasifera* L.): A useful diploid model for studying the molecular genetics of self-incompatibility in plums. *Euphytica*, 166, 385-398.
5. Webb, D.A., Tutin, T.G., Heywood, V.H., Burges, N.A., Moore, D.M., Valentine, D.H. & Walters, S.M. (1968). *Flora Europea*, 2. Cambridge University Press.

THE IMPACT OF THE INTERNET AND SOCIAL MEDIA ON THE MANAGEMENT OF INNOVATION ACTIVITIES IN SMALL BUSINESSES

Rahim Hashimov

Azerbaijan University

Rahim.Hashimov@student.au.edu.az

The internet and social media have transformed the corporate landscape, enabling small businesses to access markets, foster innovation and engage with customers [3]. Given the dominance of SMEs in Azerbaijan's economy, leveraging digital tools is critical for growth and competitiveness.

Research Issue: Despite the rapid adoption of digital technologies, many Azerbaijani SMEs struggle to fully utilize them for innovation management due to financial and technical constraints.

Internet's Role in Innovation Management

The internet has become a vital tool for innovation management, transforming how businesses conduct research, collaborate and reach customers. Small and large businesses alike leverage digital technologies to stay competitive and enhance their innovative capabilities. The three primary ways in which the internet fosters innovation management are through market research, networking and collaboration and e-commerce and online sales.

Market Research: AI-Driven Consumer Insights

One of the most significant advantages of the internet in innovation management is its ability to facilitate market research. Traditional market research methods, such as surveys and focus groups, are now complemented or even replaced by AI-driven analytics. These tools collect and analyze vast amounts of consumer data, providing businesses with insights into purchasing behaviors, preferences and emerging market trends. Companies use predictive analytics to forecast demand, personalize

marketing strategies and develop products tailored to consumer needs. This real-time data collection allows businesses to make informed decisions, reducing risks associated with innovation and ensuring that new products or services align with market expectations.

Networking & Collaboration: Digital Platforms as Business Connectors

The internet also plays a crucial role in fostering networking and collaboration. Digital platforms enable businesses to connect with partners, investors, suppliers and other stakeholders across the globe. Platforms such as LinkedIn, industry-specific forums and cloud-based collaboration tools allow businesses to share ideas, form strategic alliances and co-develop new innovations. Open innovation, where companies work with external experts and organizations to develop new products, has gained momentum due to internet connectivity. This collaborative approach enhances innovation by integrating diverse perspectives and expertise, leading to more robust and market-ready solutions.

E-Commerce & Online Sales: Expanding Market Reach

The rise of e-commerce has transformed the way businesses sell their products and services. Online sales platforms such as Shopify, Amazon and local digital marketplaces provide businesses with new revenue streams and expand their market reach beyond geographical limitations. Companies can experiment with different business models, such as direct-to-consumer (DTC) sales, subscription-based services and digital products. The ability to analyze customer interactions on these platforms further enhances innovation by allowing businesses to refine their offerings based on real-time consumer feedback. Additionally, advancements in digital payment systems and logistics have made online transactions more seamless and secure, further supporting the growth of e-commerce-driven innovation.

Conclusion and Recommendations

The study highlights that social media and the internet play a crucial role in driving innovation for small and medium-sized enterprises (SMEs) in Azerbaijan. These digital tools enhance market research, customer engagement and cost-effective marketing [3]. AI-powered analytics provide businesses with valuable consumer insights, while e-commerce platforms offer SMEs opportunities to expand their market reach [4]. However, significant barriers remain, including financial constraints, cybersecurity risks and limited digital literacy among entrepreneurs [5]. Overcoming these challenges is essential for SMEs to fully harness digital transformation for innovation.

Innovative Proposal: Azerbaijan Airlines Digital Business Platform

To support SME innovation, Azerbaijan Airlines can introduce a *Digital Business Platform* that facilitates networking and skill development for entrepreneurs. This platform can offer:

- *AI-Powered Business Matchmaking* - Connecting SMEs with global partners, investors and potential collaborators through artificial intelligence [1].
- *Discounted Travel Packages* - Special offers for SME owners attending international innovation events, fostering cross-border collaboration [2].
- *Online Training Programs* - Educational resources to improve digital literacy and business management skills, empowering SMEs to leverage technology effectively [5].

By integrating these features, Azerbaijan Airlines can create a unique ecosystem where travel and digital networking drive business growth, fostering long-term innovation within the SME sector.

Future Research Prospects. Further studies could explore the role of big data and artificial intelligence in SME digital transformation in Azerbaijan. Additionally, research could assess the impact of government policies and private-sector initiatives in overcoming financial and technological barriers faced by SMEs in the digital economy.

Keywords: Innovation, SMEs, social media, internet, digital tools, networking, strategy, Azerbaijan Airlines, management.

References

1. Ayyagari, M., Demirgüç-Kunt, A. & Maksimovic, V. (2011). Small vs. young firms across the world. World Bank Research Observer.

2. Berthon, P.R., Pitt, L.F., Plangger, K. & Shapiro, D. (2012). Marketing meets Web 2.0, social media and creative consumers. *Business Horizons*, 55(3), 261-271.
3. Chaffey, D., Ellis-Chadwick, F. (2022). *Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice*. Pearson.
4. Kaplan, A.M., Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1), 59-68.
5. OECD. (2020). The digital transformation of SMEs. OECD Publishing.

Kiçik bizneslərdə innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsinə internet və sosial medianın təsiri

Sosial media və internet müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə, bazar araşdırması və sərfəli marketing üçün vacib alətlər təqdim edərək, kiçik müəssisələrin innovasiyaları necə idarə etməsində inqilab etdi. Azərbaycanda bu rəqəmsal platformalar KOM-lar üçün rəqabət və innovasiyalar üçün əhəmiyyətli imkanlar təklif edir. Bununla belə, maliyyə məhdudiyyətləri, kibertəhlükəsizlik təhdidləri və rəqəmsal savadsızlıq böyük problemlər yaradır. İşdə innovasiyaların idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyaların üstünlüklərini, çatışmazlıqlarını araşdırılır və davamlı biznes artımını təmin etmək məqsədilə maneələri aradan qaldırmaq üçün tövsiyələr verilir.

REKLAM MƏTNLƏRİNDƏ MANİPULYATİV NİTQ ELEMENTLƏRİ (Sözlər bizim seçimimizə necə təsir edir)

Könül Həbibova

AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

habibovakonul@gmail.com

Reklamlar yaşadığımız müasir dünyamızın ayrılmaz hissəsidir. Reklamlarla hər addımda, hər yerdə rastlaşırıq: küçələrdə, internetdə, televiziya, mağazalarda və s. Reklam kampaniyaları bizi bir məhsul almağa və ya təklif edilən hər hansı bir xidmətdən yararlanmağa sövq etmək, yüksək keyfiyyətə inandırmaq üçün yaradılır. Bəs bu necə baş verir? Cavabın əsas və həlledici hissəsi reklamlarda istifadə olunan manipulyasiya təbiətli nitq elementlərində gizlidir.

Reklam mətnində və ya reklam çarxında səsləndirilən nitqin təsir xüsusiyyətlərini təsvir edən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, “istənilən reklam manipulyasiyadan başqa bir şey deyil” [6, s.91], çünki reklam mətnində, bir qayda olaraq, diqqəti yayındıran elə üsullar və incə metodlar mövcuddur ki, onlar tamaşaçıları “şən və əyləncəli oyuna cəlb etməklə yanaşı”, onlara ən əsas bir istehlakçı kimi təsir edir. V.V. Zirka bu barədə qeyd edir ki, “reklam mesajlarında istifadə olunan nitqi manipulyasiya təlqinetmə səciyyəli dil oyunları və müasir reklam texnologiyaları adresata dünyanın daha gözəl alternativ mənzərəsini təqdim edir, bunun arxasında isə söz oyununu deşifrə etmək və qərar qəbul etməyə sövqetmə prosesi dayanır” [4, s.33].

Müasir dilçilik elmində “manipulyasiya” terminin müxtəlif şərhələrinə rast gəlmək mümkündür. Bu nitq hadisəsi həm nitq, həm də psixoloji fenomen kimi çıxış etdiyindən, o daha çox ünsiyyət prosesinə şamil edilir [2]. Hazırda manipulyasiyanın əsas mahiyyətini və onun unikal səciyyəsinə linqvo-koqnitiv səviyyədə araşdırın və izah edən çox az tədqiqat var. Bu məsələ ilə bağlı olan mövcud tədqiqatlarda manipulyasiya hadisəsinin bu və ya digər çərçivədə izah edilməsinə, nitqdə istifadə edilən müxtəlif manipulyasiya üsullarının müəyyən edilməsinə cəhdlərlə rastlaşmaq mümkündür [3]. Manipulyasiyanın linqvistik nəticəsi kimi isə biz nitqi təsirin effektivliyindən danışa bilərik. Bu təsir qısa müddətli, səthi olduğu kimi, insan şüurunda dərin izlər də qoya bilər. “Linqvistik diskursda manipulyasiya psixoloji təsir, təbliğat və inandırma kimi mənələrə malikdir” [1, s.236]. Ümumiləşdirilmiş şəkildə manipulyasiya nitq vasitəsilə reallaşdırılan psixoloji hadisə kimi izah edilməlidir.

Reklam mətnlərində adresatın koqnitiv, emosional səviyyəsinə, eləcə də, davranışına hesablanmış nitqi təsir, həmçinin onu bir alıcı kimi müstəqil qərar qəbul etməsi illüziyasının yaradılması dilin müxtəlif səviyyəli dil vasitələri ilə həyata keçirilir. Bu elementləri fonosemantik səviyyəli, leksik səviyyəli, sintaktik səviyyəli və pragmatik səviyyəli dil elementləri kimi təsnif etmək olar. Bunları misallar əsasında da nəzərdən keçirək:

1) Fonosemantik səviyyə: spesifik ritm, qafiyədən istifadə, assonans, alliterasiya: Məsələn, Lays-dən yay təklifi: Yeni format - 1 manat (Lays markalı çipslərin reklamı). FANTA - hər zaman yanında (Fanta markalı içkinin reklamı); Yakobs - həyatın dadından həzz al (Yakobs qəhvəsinin reklamı); Natura - Təbiətdən dad (Natura markalı şirələrin reklamı); İstəklərinə limit qoyma. Azərbaycanda ilk dəfə. Yalnız Bakcell-in yeni DAİMONLAYN tarifində limitsiz Instagram, Facebook və Watsup, +5GB internet və +200 dəqiqə (10 manat). Qoşulmağa tələsin (*310#)). Bakcell - bax nələr mümkündür (Bakcell mobil operatorunun reklamı).

2) Leksik səviyyə: tropiklərin istifadəsi, dil oyununun cəlb edilməsi, emosional və qiymətləndirici lüğətin istifadəsi, modal və inandırıcı feillər, stilistik rəngli lüğət, idiomatik və davamlı ifadələr, evfemizmlər, milli rəngli lüğət: Nestle - zərifliyin xüsusi simvolu (Nestle markalı şokoladların reklamı); İsti su - qələbənin adı (Mineral su reklamı).

3) Pragmatik səviyyə: intonasiyanın dəyişdirilməsi, ritorik sualların verilməsi: “Sən hələ də Odessaya getmək istəyirsən? Buna dəyməz!” (Twitter, 29/06/18).

Emosional eyham (müraciət) “müraciət”, “nəticə” makro-arqumentlərində, eləcə də mikro-arqumentlər ardıcılığında cəmləşmişdir. Bu makro-arqumentlərdə emosional çağırışların vahid sloqanlar əsasında sərgilənməsi reklam kampaniyasının niyyəti ilə müəyyən edilir: müraciətdə auditoriyanı öz tərəfinə çəkmək, onların maraq və emosiyalarına sirayət etmək; yekunda isə dinləyicilərin yaddaşında dərin emosional iz buraxmaq bu mətnlərin əsas qayəsini təşkil edir. Nitqdə informasiyanın bu qalibdə təqdimatı nəticəsində reklam çarxının əvvəlində və sonunda olan məlumat daha yaxşı yadda saxlanılır.

Bu kütləvi kommunikasiya növünün öyrənilməsində əsas problemlərdən biri, hədəf auditoriyaya yönəldilmiş, emosional və ya intellektual təsir göstərən reklam təkliflərinin təbiətindən irəli gələn nitqi təsirin öyrənilməsidir. Şüurun manipulyasiyası reklam marketinqinin ayrılmaz hissəsi kimi bir çox tədqiqatların araşdırma obyektinə kimi çıxış edir [3, s.74], dəyərlər sisteminə və geniş auditoriyanın stereotiplərinə əsaslanan psixoloji təsir metodu və üsulu kimi dəyərləndirilir [5; 6].

Reklam diskursunda manipulyativ taktikaların digər geniş yayılmış forması sosial dinamikadan istifadədir. Reklam şirkətləri məhsulun və ya xidmətin məşhur və geniş tələbat mənbəyi olması təəssüratını yarada bilirlər. Bu, “milyonlarla insan bizi seçir” və ya “ilin ən yaxşı məhsulu” kimi ifadələr vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu qəbil ifadələr istehlakçıda sosial öhdəlik hissi yaradaraq məhsulu almağa təşviq edir.

Reklamalarda diqqət cəlb etmək və məhsul haqqında müsbət təəssürat yaratmaq üçün müxtəlif söz oyunlarından tez-tez istifadə edilir. Buraya ritorik suallar, müqayisəli ifadələr (“dünyanın ən yaxşısı”), inandırıcı vədlər (“problemlərdən həmişəlik qurtulun”) və məhsulu daha cəlbedici edən metaforalar daxildir. Burada manipulyativ nitq elementləri qismində “tələsin, təklif məhduddur” və ya “son şans” kimi ifadələr istiadə edilir.

Manipulyativ reklam, həmçinin problem və bu problemin həlli illüziyası yarada bilər. Reklam bir problemi təqdim edir, məhsulun həmin problemi həll etməyə söz verdiyini göstərir və bu məhsulsuz problemin qalacağını düşündürür. Nəticə olaraq, reklamlardakı manipulyativ nitq elementləri satınalma qərarlarımızın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu manipulyasiyanın qurbanı olmamaq üçün tənqidi yanaşmaq və bu elementləri tanımağı bacarmaq vacibdir. Bununla mübarizənin ən yaxşı yolu öz tənqidi düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirmək və reklama qərar vermədən əvvəl analizlə yanaşmaqdır.

Açar sözlər: Reklam diskursu, nitqi manipulyasiya, nitq elementləri, dilçilik.

Ədəbiyyat

1. Aliyeva, G.B., Borymska, O., Kyshenia, Y., Kovalchuk, O. & Zoya, M. (2023). Linguistic discourse in the system of language manipulative technologies (based on the material of English political advertising). *Amazonia Investiga*, 12(66), 235-243. <https://doi.org/10.34069/AI/2023.66.06.22>
2. Həbibova, K. (2024). Speech effect function of presupposition. *Linguistic Researches*, 1, 91-97.
3. Həbibova, K.Ə. (2020). Reklam mətnlərində sayların manipulyativ xüsusiyyətləri. *Filologiya Məsələləri*, 5, 72-78.
4. Zirka, V.V. (2010). *Manipulative Games in Advertizing: A Linguistic Aspect*. Moscow: Librokom, 253.
5. Гладко, М.А. (2012). Лексические средства реализации аргументирования в адвокатском дискурсе. *Юрислингвистика*, 1(12), 12-21.
6. Хабекирова, З.С. (2014). Реальный и виртуальный мир в языке потребительской рекламы. *Вестник Адыгейского Государственного Университета. Серия 2: Филология и Искусствоведение*, 2(140), 91-95.

YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN “QƏTL GÜNÜ” ROMANINDA BƏDİİ PSIXOLOGİZMİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynur Həsənova

Azərbaycan Universiteti

aynur.hasanova@au.edu.az

Sənət əsərlərinin sözlə ifadə olunaraq insan psixologiyasının və mənəvi aləminin inkişafında böyük rola sahib olan fərqli inkişaf xüsusiyyətlərinə malik tendensiylərin nəzərə cərpdığı ədəbiyyatda məqsəd eynidir: insana həzz və ideoloji aşılamanı həyata keçirmək ədəbi yaradıcılığın əsas vəzifəsidir. Oxuculara psixoloji aşılamanı məhz bədii obrazların sosial-ictimai problemlərini qabardaraq, onların psixologiyasının sinergetik yollarla verilməsi, onun ictimai və sosial dərinliklərlə, bir sıra hallarda siyasi məzmunlarla sinkretik vəhdətdə verilməsini həyata keçirtmək yolu ilə göstərmək lazım gəlir. Bu istiqamətdə yazıb-yaradan, XX əsr Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Yusif Səmədoğlu altmışıncılar nəslinin ən görkəmli nümayəndələrindəndir. O, Azərbaycan ədəbi yaradıcılıq tarixində özünəməxsus yerə və ruha sahibdir. Vətən sevgisi, azadlıq, müstəqillik, millilik, həyatı mövzuların qabardılması, sosial-ictimai motivlərin ön planda verilməsi, obrazlar vasitəsilə zamanın, xalqın, milli ruhun psixoloji əsasda təsviri yolu ilə təhlilinə yol açan əsərlərin yazılması Yusif Səmədoğlu yaradıcılığının əsas meyarlarını göstərən cəhətlərdəndir. “Xəzri”, “Yaddan çıxmış sözlər”, “Gözlər”, “Qartal”, “220 №-li otaq”, “Güllər”, “Saat işləyir”, “Simurq quşu” və s. kimi hekayələrlə yanaşı 1987-ci ildə qələmə aldığı “Qətl günü” romanı ilə yaradıcılığında müxtəlif ədəbi-bədii gerçəkliklərin “güzgü”sünü yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Xüsusilə “Qətl günü” romanında çoxcəhətli obrazların psixoloji durumunu göstərmək vasitəsilə personajın daxili aləmini, onun hiss və həyəcanlarını açıb göstərməyə çalışmışdır. Azərbaycan ədəbi düşüncəsində psixoloji üsul və vasitələrin əks olunma problemlərini dərinlənən tədqiqatçı alimlərdən olan Muxtar İmanov personajların psixoloji vəziyyəti barədə qeyd edirdi ki, “personajların daxili aləmini ön plana çəkən və gerçəkliyi qəhrəmanın könül aynasında əks etdirməyə meyl göstərən psixoloji nəsr “zahiri” və “ümumi işarə” formaları ilə kifayətlənmir, daxili duyğu və düşüncələrin “birbaşa” ifadəsinə xüsusi ehtiyac duyur” [1]. Yusif Səmədoğlu “Qətl günü” romanında bu “zahiri” psixoloji durumun simvolik işarəviliyini obrazların mənəvi dünyası vasitəsilə vermişdir. Zülfüqar kişi, Üfləmə Qasım, Xacə Ənvər, Xəstə olası adam, Kirlikir, Sədi Əfəndi, Tatar Təmir, hökmdar, şair obrazlarının müxtəlif cəhətli sosial-psixoloji aləminin dialoji vəhdətini bir romanda birləşdirərək vahid ideoloji strukturu qurmağa çalışmışdır. İstər zaman, istərsə də məkan olaraq dövrü-maşın

prinsipini yaratmış, dövrdən dövrə, məkandan məkana atlayaraq müxtəlif ədəbi-psixoloji vasitələrdən istifadə etmişdir.

Romanda üç zaman paralelini yaradaraq vahid psixoloji məkan olaraq Azərbaycanın ideoloji və sosioloji problemlərinin portretini yaratmışdır. Bunun üçün mifo-poetik düşüncə tərzindən doğan obrazlardan da istifadə edərək tipik və fərdiləşdirilən boyalarla tarixi-psixoloji çoxcəhətliliyin ümumi strukturunu qurmuşdur. İstər xanlıqlar dövrü, istər orta dövr və müasir zamanın strukturunda dəyişilməyən insan psixologiyasının incəliklərini milli zaman axarı ilə çulğalaşdırmışdır. Xüsusilə Çomaq Qulam obrazı el-obanın dəlisi hesab olunur, lakin obrazın psixoloji vəziyyətini göstərərək milli fəryadın, ağrı və acının fərdin üzərində yaratdığı təsir aydın görünür. Çomaq Qulam xaoslu psixoloji durğunluğuna baxmayaraq hər şeyin fərqi olmasa, baş verən və ola biləcək hadisələri hiss etməsi onu çox narahat edir. Bilir ki, zamanı gəldiyində Baba Kaha dağı zamanın nizam tərzisi kimi oyanıb yer üzündəki bütün ədalətsizlikləri, eybəcərlikləri, ədalətsizlikləri və natarazlığı bir göz qırpımında yox edib, soyuq və amansız “nəfəsi” ilə məhv edəcəkdir. Baba Kaha hər üç zamanın “tərəzi”sidir.

Obazlardan isə Xəstə olası adamla Kirlikirin psixoloji durumu xüsusi sosial ədalətsizliklərin, onların cəmiyyətə baxışı diqqət çəkir. Xəstə olası adam öz dünyasında axıb gedən saat əqrəbinin yolu ilə bədii mövcudiyyətin əsiridir. Kirlikir isə sanki zaman yolçusudur, özünəməxsus düşüncə tərzilə zamandan zamana, məkandan məkana keçərək onunla görüşür, müxtəlif dövrlərin, cəmiyyətlərdə baş verən hadisələrin gedişatında müşahidəçi və gözləməçi rolunu oynayır. “Yəni kirliyin kirlisi. Lap kirli. Müsibət dərəcədə kirli. Üfunət qoxuyan və ilaxır... Amma qonşu, mənə təmizli yoxdu. Hansı yerimi iynəyirsən iynə, görəcəksən ki, tərtəmizəm. - Səsinə nə üçünsə dilxorluq duyulurdu. - Bu adı mənə, bir-iki əclaf var aramızda, onlar qoyublar. Eybi yox. Bir də, ay qonşu, kimə nəyə bizim zamanada adına görə hörmət eləyiblər?” [2]. Müəllif vasitəsilə yaradılan və yalnız onun gözü ilə görünən, özünü Kirlikir adlandıran bu siçanı görməsi Xəstə olası adamın illüziyasının, qarabasmağının və fantasmaqorik xəyal dünyasını, düşüncəsinin psixoloji platformasını göstərir. Xəstə olası adamın yuxu görməsi, yuxuda qohumlarını, Salahovu görməsi onun psixoloji rəqərsunu ifadə edir. Ziqmund Freyding psixanalitik nəzəri və praktik konsepsiyasında qeyd olunduğu kimi yuxu gerçəkliklə əlaqəli deyil, lakin psixologiyanın bir hissəsi kimi insanın mövcud halının və gələcək durumunun göstəricisi kimi nəzərə alınması, eyni zamanda xəstə insanların kabus görməsinin gerçəklikdən uzaqlığının göstəricisi olması bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Ədəbi müəlliflər kimi Yusif Səmədoğlu da “Qətl günü” romanında obrazlar vasitəsilə özlərinin düşüncə və dünyaduyumunu ifadə edərək zamana duyduğu psixoloji yanaşmanı ifadə etmişdir. Rene Uellek və Ostin Uorrenin “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” əsərində qeyd etmişdir ki, “...yazıçılar tez-tez öz hallarını sənədləşdirir, öz xəstəliklərini tematik materiala çevirir” [3]. Lakin burada biz qeyd olunan tədqiqatçıların fikirlərini ümumiləşdirməsi ilə razılaşmayaraq obrazların psixoloji durumunu bədii psixologiyanın meyarları olduğunu və müəllifin psixoloji xəstəliyi ilə əlaqəli olmadığını deyə bilərik.

Açar sözlər: Sosial-psixoloji, roman, nəsr, altmışıncılar, obraz.

Ədəbiyyat

1. İmanov, M. (1991). *Müasir Azərbaycan Nəsrində Psixologizm (60-70-ci illər)*. Bakı: Elm, 116.
2. Səmədoğlu, Y. (2005). *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb, 320.
3. Wellek, R., Warren, A. (1963). *Theory of Literature*. Penguin, 374.

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN SOSİALLAŞMASINDA AİLƏNİN ROLU

Elmira Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

elmirahesenova3098@gmail.com

Sosiallaşma, insanın cəmiyyətin bir üzvü kimi sosial qaydaları, dəyərləri, normativ davranışları, münasibətləri öyrənməsi və mənimsəməsi prosesidir. Bu proses insanın həyatının ilkin dövrlərində başlayır, müxtəlif yaş dövrləri və həyat təcrübələri ilə davam edir. Sosiallaşma insanların bir-biri ilə sıx əlaqələr qurmasına, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrində və sosial strukturlarında iştirak etməsinə imkan verən mühüm mexanizmdir.

Sosiallaşma fərdin cəmiyyətə integrasiyasını təmin etməklə yanaşı, onun şəxsiyyətinin formalaşmasına, davranışının, düşüncə tərzinin və dünyagörüşünün inkişafına təsir göstərir. Uşaqlıqdan başlayan bu proses ailə, məktəb, dostlar və digər sosial mühitlər tərəfindən formalaşır və fərdin sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir. Sosial həyatın və münasibətlərin vacib olduğu bu dövrdə fərdə ətraf aləmlə münasibət qurmağın, cəmiyyətin normalarına uyğun davranmağın yolları öyrədilir [3].

Sosiallaşma həm də insanlara özünü tanımağa, başqalarını başa düşməyə və empatiya qurmağa kömək edir. Bu proses insanlara müxtəlif sivilizasiyaları, dəyərləri və həyat tərzlərini qəbul etməyə imkan verir və eyni zamanda sosial birgəyaşayışın əsasını qoyur. Sosiallaşma, hər bir insanın həyatında özünəməxsus yolundan və təcrübəsindən asılı olmayaraq, cəmiyyətin ümumi dəyərlərini və qaydalarını dərk etməklə fərdin sosial mövqeyini müəyyən edir.

İbtidai sinif şagirdlərinin sosiallaşması onların şəxsi və sosial inkişafı üçün çox mühüm mərhələdir. Bu dövrdə tələbələr nəinki təhsil alırlar, həm də ətraf aləmlə əlaqələr qurmağa başlayırlar. Sosiallaşma prosesində ailənin rolu böyükdür, çünki uşaqların ilk sosial təcrübələri, davranış modelləri və dəyərləri ailə mühitində formalaşır. Ailə uşağın ilk və ən təsirli sosial mühiti olaraq ona münasibət qurmağı, başqa insanlarla münasibətləri idarə etməyi, empatiya qurmağı və sosial qaydalara əməl etməyi öyrədir. Ailə dəstəyinin, düzgün davranış modellərinin və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı uşağın məktəb həyatına da müsbət təsir göstərir [1].

İbtidai sinif şagirdlərinin sosiallaşması onların həyatının ən mühüm mərhələlərindən biridir, çünki bu dövr uşaqların sosial bacarıqlarının inkişaf etdiyi, başqa insanlarla ünsiyyət qurmağı öyrəndiyi, dünyagörüşünün formalaşmağa başladığı dövrdür. İbtidai məktəb yaşındakı uşaqlar ailə mühitindən kənarda məktəblər və icmalarla əlaqələr qurmağa başlayırlar. Bu sosiallaşma prosesi onların şəxsiyyətini, özünə hörmətini və ətrafdakılarla münasibətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir.

Bu dövrdə uşaqlar müxtəlif sosial normalara və davranış modellərinə məruz qalırlar. Onlar məktəbdə həmyaşıdları ilə sıx əlaqə qurur, müəllimləri ilə münasibətlərini inkişaf etdirir, ümumi cəmiyyətlə daha çox qarşılıqlı əlaqə qururlar. Sosiallaşmanın bu mərhələlərində uşaqlar öz hisslərini və düşüncələrini başqalarına ifadə etməyi öyrənir və onlar qarşılıqlı hörmət, dostluq və yoldaşlıq kimi dəyərləri anlamağa başlayırlar [2].

Sosiallaşma prosesində uşaqların ailəsi, məktəbi və digər sosial mühitləri böyük rol oynayır. Ailə uşağın ilk sosial təcrübələrini qazandığı və məktəbə uyğunlaşma prosesində əsas dəstək mənbəyidir. İbtidai sinif şagirdlərinin sosial bacarıqlarının inkişafı onların şəxsi və akademik uğurlarında da mühüm rol oynayır. Bu mərhələdə uşaqların başqa insanlarla münasibət qurmaq bacarığını inkişaf etdirmək, özünə inamını artırmaq və cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin etmək üçün məktəbdə ictimai fəaliyyətlərdə iştirak etmək çox vacibdir.

Açar sözlər: Tələbə, sosial, ailə, metod, inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Şahin, İ. (2019). Ailənin sosiallaşmadakı rolu: İbtidai sinif şagirdləri üzərində tədqiqat.
2. Güngör, D. (2016). Çocukların sosyal gelişiminde aile ve okulun rolü.
3. Çetin, B. (2018). İbtidai sinif öğrencilerinin sosyal davranışlarının aile ilişkileriyle ilişkisi.

QUBA BÖLGƏSİNDƏ TİKİNTİ SƏNƏTİNİN İNKİŞAF TARİXİ HAQQINDA (XVIII əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri)

Günay Həsənova
Azərbaycan Universiteti

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda xanlar arasında baş verən toqquşmalar qonşu dövlətlərin bu vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycana etdiyi basqınlar tikinti sənətinə də böyük təsir göstərmişdir. Həmin dövrün Qafqazda olmuş səyyahlardan birinin yazdığı kimi: “Əhalinin, demək olar ki, hər gün gözlədiyi dağıntı qorxusu onu möhkəm binalar tikdirmək arzusundan məhrum edirdi” [3, s.131].

Tikinti sənətində bənnalar, daşyonanlar, nəccarlar, həkkaklar, mühəndis və memarlar kimi ixtisaslaşmış ustalar yetişir və fəaliyyət göstərirdi. Quba bölgəsində olmuş səyyahlardan biri Quba xanlığının paytaxtı Quba şəhərinin Şirvan əyalətinin şəhərlərindən ən yaxşısı və daha çox əhalisi olan şəhər kimi təqdim edirdi [20, s.37].

Tədqiqatçı C. Mustafayev XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda aparılan tikinti işlərini öz təyinatına görə hərbi-müdafiə xarakterli tikililər (möhkəmləndirilmiş şəhər-qalalar, qala divarları, bürclər, istehkamlar və s.), ticarət və sənətkarlıqla bağlı olan tikililər (bazarlar, karvansaralar, emalatxanalar, ticarət dükənləri, körpülər, hamamlar və s.), saraylar və yaşayış evləri, dini-memorial tikililər (məscidlər, türbələr, xanəqahlar, sənduqələr) olmaqla dörd qrupa bölür [3, s.133].

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi mənbələrdə Quba bölgəsində XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin əvvəllərində yuxarıda sadalanan tikililəri inşa edənlərin sayı haqqında məlumata rast gəlinmir. Əldə etdiyimiz məlumat XIX əsrin 40-50-ci illərinə aiddir. Bu məlumata görə yalnız Quba şəhərində 11 nəfər bənnanın çalışdığı məlum olmuşdur [12, s.337]. XIX əsrin sonlarında isə tikinti və təmir işi ilə şəhərdə 239, kəndlərdə isə 488 nəfərin məşğul olduğu qeydə alınmışdır [19, s.106].

Quba şəhər qala divarları qubalı memarların tikdiyi ən möhtəşəm tikili hesab olunur. Qudyalçayın yuxarı terrası boyunca qərbdən şərqə doğru uzanan qala-şəhər hündürlüyü 3 sajəndən 4 sajənə qədər çiy kərpiclə hörülən divarla əhatə olunmuşdu. Qala divarlarının uzunluğu 400 sajən, diametri isə 130 sajən təşkil edirdi [6, s.586]. Divarların özü hissəsinin qalınlığı 2, orta hissəsinin qalınlığı 1 ½, yuxarı hissəsinin qalınlığı 1 arşın (=0,7112 m), hündürlüyü 2 ½ sajən idi [4, s.221].

Qalaya üç giriş qapısı olmuşdur. Bunlar “Alban” (şimal-qərb), digərləri isə şəhərin mərkəzi yoluna açılan “Bakı” (şərq) və “Amsar” (cənub) qapıları adlanırdı [9]. Qala divarları hüduqlarında ticarət dükənləri tikilmiş istiqamətverici küçələr yerləşirdi, şəhər məscidləri də bu sıraya daxil idi. Şəhərin şərq hissəsinə nisbətən qərb hissəsində tikililər daha az idi. Şəhər tikililərinin hamısının üzü Qudyalçay istiqamətində idi. Xan sarayı, eynilə İrəvandakı Sərdar sarayı kimi, bir tərəfdən çaya doğru, digər tərəfdən isə Cümə məscidinin yerləşdiyi əsas meydana doğru açılırdı [2, s.117]. Mənbələrdə Quba şəhərində inşa edilən Şeyxəli xana məxsus Xan Sarayı və anasının yaşadığı ev haqqında məlumat verilir [6, s.587].

XIX əsrin əvvəllərində xanlıq işğal edildikdən sonra da Quba şəhərinin müdafiə səciyyəli bir sıra tikinti işləri həyata keçirilməsi davam etdirilirdi. 1811-ci ildən qalanın müdafiə imkanları xeyli gücləndirilmişdi [10]. 1826-cı il xalq üsyanı zamanı qala divarları öz əhəmiyyətini itirməmişdi [12, s.335]. 1834-cü ildə Qubanın tikinti planı təsdiq olunsada tikinti işləri systemsiz aparılırdı [17, s.138]. 1841-ci ildən etibarən yeni tikintilər üçün şəhər torpaqlarının paylanması hökumət idarələrinin ixtiyarına verildi. Bu 40-cı illərdə Quba şəhərinin planlaşdırma və tikinti işlərində müəyyən canlanma baş verməsinə təsir göstərdi. 1842-ci ildə Quba şəhərində olmuş Berezin Quba şəhərinin tez ayağa qalxdığını, yenidən tikildiyini, böyüdüyunü və əvvəlki şəhərə oxşamadığını təsvir edirdi [5, s.70]. Şəhərdə tikililərin sayı da artmaqda idi. Mənbələrə görə 1832-ci ildə şəhərdə 645 [14, s.112], 1835-ci ildə 650 ev [8, s.44-45], 1842-ci ildə 660 [5, s.131] yaşayış evi olmuşdur. 1849-cu ildə belə evlərin sayı 850-ə qədər artmışdı [13, s.61].

Şəhərdə tikinti işlərinin sürətlə aparıldığı Dərbənd qubernatorunun hesabatında da öz əksini tapır. Qubernatora görə 1850-ci ildə şəhərdə yolların salınması işi davam etdirilmiş, bir ildə 800 kv sajen uzunluğunda yol salınmışdı. 500 kv sajen sahəni əhatə edən iki meydan düzəldilmişdi. Əsas meydanda müsəlman məscidi, dükənlər inşa edilmişdir. Həmçinin 81 xüsusi evlər inşa edilmişdi ki, bunun 52-i bişmiş, 9-u çiy kərpicdən idi. Evlərin 7-i Avropa stilində tikilmişdi [18].

Sonrakı illərdə də tikinti işləri davam etdirilmişdir. Əgər 1851-ci ildə Qubada şəhərində 1551 xüsusi yaşayış evi varsa [7, s.44], XX yüzilliyin əvvəllərində ev-həyətlərin sayı 2245-ə bərabər olmuşdur [15], yəni son 50 ildə şəhər ev-həyətlərinin sayı az qala 10 dəfəyədək artmışdır. Uyğun olaraq 1851-ci ildə Qubanın kəndlərində 14941 yaşayış evi mövcud olmuşdursa [7, s.44], 1902-ci ildə belə evlərin sayı 20233-ə çatırdı [15].

XIX əsrin tikinti işi ilə şəhərdə 239, kəndlərdə 488 usta çalışırdı. Şəhərdə memar, bəna və s. tikinti işlərini görən podratçı briqada fəaliyyət göstərirdi. Həmçinin 6 nəfər inşaat materialları daş, sement, 43 nəfər taxta materiallar satışı ilə məşğul olurdu [19, s.144].

1859-cu ildən başlayaraq, şəhər ətrafı ərazilərdə torpaq sahələrinin satılmasına başlandı. Həmin ilin oktyabrın 31-də Rusiya hərbi nazirinin 361 saylı sərəncamına əsasən, şəhərlərin qala statusu ləğv edildi [11, s.140]. Bu qanun Qubada da şamil edilirdi. 1863-cü ildə isə başqa Cənubi Qafqaz şəhərləri ilə yanaşı Qubada da xüsusi Tikinti komitəsi yaradıldı. 1868-ci ildə Quba şəhərinin memarlıq işlərinə nəzarət edən şəhər memarı vəzifəsi təsis edildi [16, s.656]. Bütün bu tədbirlər Qubada tikinti işlərində müəyyən qayda-qanun yaradılmasına xeyli müsbət təsir göstərmişdir.

Quba şəhərində XIX əsrdə inşa edilən Hacı İsanın, Əlibaba Bağirovun, Əliqulu Əhmədovun, Orucəlinin, Süleymanovun, Hacı Mir Qasımın yaşayış evləri, “Axund evi” adlanan tarixi abidələr bu günümüzədək qalmaqdadır və dövlət tərəfindən mühafizə olunur [1].

Beləliklə, Quba bölgəsində tikinti sənətinin inkişaf etməsi şəhərin qala divarları ilə əhatə olunmasından sonra başladı. İşğal dövründə və 1837-ci il üsyanı zamanı şəhər və kəndlərin dağıdılması bir sıra tikililərə zərər gətirilməsinə səbəb oldu. 1840-cı ildə Quba qəzası təsis olunduqdan sonra, bölgənin həm kəndlərində, həm də qəza mərkəzi olan Quba şəhərində geniş tikinti işlərinin aparılması tikinti sahəsində çalışanların sənətkarların hesabına baş vermişdi. Nəticə etibarilə həm kəndlərin, həm də Quba şəhərinin siması dəyişmiş, şəhər böyümüş və əhalisi ilə birlikdə sənətkarların da sayı artmışdı.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Quba bölgəsi, tikinti sənəti, memar, yaşayış binaları.

Ədəbiyyat

1. file:///C:/Users/641/Downloads/dokumen.tips_memarlıq-abidlrimgovazmediasmediaother358mtapdf-2018-08-03-149.pdf
2. Fətullayev, Ş. (2013). *XIX Əsr - XX Əsrin Əvvəllərində Azərbaycanda Şəhərsalma və Memarlıq*. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyat evi, 480.
3. Mustafayev, C.M. (2002). *Xanlıqlar Dövründə Azərbaycanda Sənətkarlıq*. Bakı: Elm, 272.
4. Ахвердов, А.И. (1958). Описание Дагестана 1804 г. *История, География и Этнография Дагестана XVIII-XIX вв.* Москва: Издательство восточной литературы, 213-229.
5. Березин, И. (1850). *Путешествие по Дагестану и Закавказью*. Казань: Университетская типография.
6. Бутков, П. (1869). *Материалы для Новой Истории Кавказа 1722 по 1803 год, часть II*. СПб.: Издание императорской Академии наук, 592.
7. Кеппен, П.И. (1857). *Девятая Ревизия. Исследование о Числе Жителей в России в 1851 Году*. СПб.: Типография императорской Академии наук, 42-49.
8. Заблоцкий, П. (1838). Путевые записки из Астрахани чрез Кизляр в Баку в 1835 и 1836 годах. *Журнал Министерства Внутренних дел.*, 29. СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1-64.
9. Истомин, Н. (1861). *Путевые Заметки*. Кавказ, 1 июня, No.42.
10. Истомин, Н. (1861). *Путевые Заметки*. Кавказ, 28 мая, No.41.

11. Козубский, Е.И. (1906). *История Города Дербента*. Темир-Хан-Шура: Русская типография, 468.
12. Константинов, В. (1851). *Кавказский Календарь на 1852*. Тифлис: Типография канцелярии наместника кавказского, 334-339.
13. Краткий очерк некоторых городов Кавказского и Закавказского края. Кавказский календарь на 1850 год. Тифлис: тип. Канцелярии наместника Кавказского, (1849). Отделение III, 33-96.
14. Легкобытов, М. (1836). Кубинская провинция. *Обозрение Российских Владений за Кавказом в Статистическом, Этнографическом, Топографическом и Финансовом Отношениях*, часть 4. СПб.: Типография департамента внешней торговли, 95-148.
15. Обзор Бакинской губернии за 1902 год. Баку: Типография губернского управления, (1903), 63. Ведомость «А»
16. Об учреждении в городах Шемахе и Кубе должностей городских архитекторов. Полное собрание законов российской империи. Собрание второе. Том XLIII. Отделение первое. 1868. СПб.: Типография II отделения собственн`ой е.и.в. канцелярии, 1873. Закон 45 915.
17. Штайн, К.Э., Петренко, Д.И. (2010). *Опальные: Русские писатели открывают Кавказ. Антология: В 3-х томах*. Ставрополь: Изд-во СГУ, 880.
18. Отчет военного губернатора города Дербента и управляющего Дербентскою губернию, за 1851 года. Российский Государственный Исторический Архив, ф.1268, оп.6, д.393, л.4-19, л.11 арх. <https://www.prilib.ru/item/335698>
19. Тройницкий, И.А. (1905). Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Бакинская губерния. СПб., 167.
20. *Подробное описание Персии, и государств Кабула, Сеидстана, Синди, Бальха, Белуджистана, земли Хорасана, также Грузии и Персидских провинций, соединенных к России*. Часть вторая. Москва: Типография С. Селивановского, 1829, 85.

İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMLƏRİNİN RİYAZİ HAZIRLIĞIN KEYFİYYƏTİ: YENİ TƏHSİL PROQRAMLARININ TƏDQIQI

Nəcəbət Həsənova

Bülbul adına Orta İxtisas Musiqi Məktəbi

najabat.mubariz@gmail.com

Yeni təhsil proqramları və onların müəllimlərə təsiri. Yeni təhsil proqramları, məktəblərdəki tədris metodlarını yenidən nəzərdən keçirir və daha çox şagird mərkəzli yanaşmalara diqqət yetirir. Yeni təhsil proqramlarının əsas məqsədi, uşaqlara riyazi anlayışları əyləncəli və cəlbədicə yollarla çatdırmaqdır. Bu, yalnız riyazi məsələlərin həllini öyrətmək deyil, eyni zamanda şagirdlərdə riyazi düşünmə tərzini formalaşdırmaq deməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün müəllimlərin proqramın tələblərini yaxşı mənimsəməsi, müasir tədris metodları və texnologiyalardan istifadə etməsi vacibdir. İbtidai sinif müəllimlərinin riyazi hazırlığı, bu proqramların uğurla həyata keçirilməsi üçün vacib şərtlərdən biridir.

I-IV siniflər üzrə Riyaziyyat kurikulumunun təhlili. Azərbaycanın təhsil sistemində, xüsusilə ibtidai siniflərdə (I-IV siniflər) tətbiq olunan riyaziyyat kurikulumları, uşaqların əqli inkişafını dəstəkləyən və onların riyazi biliklərini möhkəmləndirən mühüm bir vasitədir. Bu kurikulumlar, uşaqlara yalnız riyazi bilikləri deyil, həm də tənqidi düşünmə, problem həll etmə və məntiqi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyi hədəfləyir. I-IV siniflər üçün nəzərdə tutulan riyaziyyat kurikulumunun təhlilini apararkən, onun strukturu, məqsədləri, əsas mövzuları və metodik yanaşmaları diqqətə alınmalıdır.

Kurikulumun strukturu və mövzuları. I-IV siniflər üçün nəzərdə tutulan riyaziyyat kurikulumunun əsas mövzuları ardıcıl və məntiqi şəkildə təqdim olunur. Hər bir sinifin mövzuları

uşaqların inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq tərtib edilir. Riyaziyyat fənnindəki əsas mövzulara aşağıdakılar daxildir:

I sinif:

- *Ədədlər və əməllər:* Şagirdlər 1-dən 100-ə qədər olan ədədləri tanıyır və sayma bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. 20 daxilində cəm, çıxma əməliyyatlarının əsas prinsipləri və bunların tətbiqi öyrədilir.

- *Cəbr və funksiyalar:* Ədədləri müqayisə edə bilir, tənliklər haqqında ilkin təsəvvürü yaradılır.

- *Həndəsə:* Riyazi formalar və onların gündəlik həyatda tətbiqi, məsələn əşyaların yerini müəyyən edir, əşyaları qruplaşdırır.

- *Ölçmə:* Əşyaların uzunluqlarını müqayisə edir. Xətkeşdən istifadə öyrədilir. Pulu tanıyır, həyatda alış-veriş məsələlərini həll edir.

- *Statistika və ehtimal:* Məlumatları ümumiləşdirməyi öyrədilir. Piktoqramda verilən məlumatların oxunması öyrədilir.

II sinif:

- *Ədədlər və əməllər:* 100 dairəsində cəm və çıxma əməliyyatlarını təkrarlayaraq şagirdlərə vurma və bölmə əməliyyatları öyrədilir.

- *Cəbr və funksiyalar:* Sayların göstərilməsi, sadə cədvəllər və qrafiklər vasitəsilə məlumatların təqdim olunması öyrədilir. Sadə tənlikləri həll edir.

- *Həndəsə:* Müstəvi fiqurlarını tanıyır və fəza fiqurları ilə ilkin təsəvvür yaradılır.

- *Ölçmə:* Əşyaların uzunluğunu, kütləsini və tutumunu müqayisə edir.

- *Statistika və ehtimal:* Məlumatları toplayır, təhlil edir və xətti və ikisütünlü diaqramla təsvir etmək öyrədilir.

III sinif:

- *Ədədlər və əməllər:* 1000 dairəsində toplama və çıxma əməllərini yerinə yetirir. Toplamanın xassələri ilə tanış olur. Vurma və bölmə əməliyyatları ilə daha mürəkkəb məsələlər həll edilir. Kəsr ədədləri haqqında ilkin məlumat verilir.

- *Cəbr və funksiyalar:* Sadə tənlikləri həll edir və sadə asılılıqları başa düşür. Dəyişənli ifadələr öyrədilir.

- *Həndəsə:* Müstəvi fiqurların xassələrini bilir. Həndəsi fiqurları necə adlandırılmalı olduğu öyrədilir. Fəza və müstəvi fiqurlarını əlaqələndirə bilir.

- *Statistika və ehtimal:* Perimetr və sahə anlayışları haqqında ilkin təsəvvürləri öyrədilir.

IV sinif:

- *Ədədlər və əməllər:* 1000000 dairəsində ədədləri toplayıb, çıxır. Əlavə və çıxma əməliyyatlarının mürəkkəb formaları öyrədilir. Adi və onluq kəsrlər üzərində sadə əməllər yerinə yetirir.

- *Cəbr və funksiyalar:* Dəyişənli ifadələri həll edir və məsələ həllində tənlik qurmaqla həll etmək öyrədilir.

- *Həndəsə:* Müstəvi fiqurlar üzərində məsələ həllini yerinə yetirir və xüsusiyyətləri öyrədilir. Fəza fiqurlarının həcmi öyrədilir.

- *Ölçmə:* Daha mürəkkəb problemlərin həlli, həmçinin pul məsələləri və gündəlik həyatda istifadə olunan hesablamalar öyrədilir. Perimetr və sahə hesablamalarında düsturdan istifadə edilir.

- *Statistika və ehtimal:* Məlumatları toplamaq, dairəvi diaqram üzərində təsvir etmək öyrədilir.

I-IV siniflər üçün riyaziyyat kurikulumunun əsas məqsədi şagirdlərə riyazi biliklərin əsaslarını mənimsətmək və onların təhlil, problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Müasir tədris metodlarının tətbiqi ilə riyaziyyat fənninin tədrisi daha maraqlı və effektiv hala gəlir. Lakin müəllimlərin hazırlığı və tədris resurslarının zənginləşdirilməsi bu kurikulumların daha da uğurlu olmasına imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: İbtidai sinif müəllimi, ibtidai sinif müəllimlərinin riyazi hazırlığı, təhsil proqramları.

Ədəbiyyat

1. Həmidov, S.S. (2016). *I-IV Siniflərdə Riyaziyyatın Tədrisi Metodikası*. Bakı.
2. Təkmilləşdirilmiş riyaziyyat fənn kurikulumu, Bakı, 2023.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A NEW GLOBAL TREND IN MARKETING COMMUNICATIONS IN THE BANKING SECTOR (The example of Azerbaijan)

Ramila Hasanova

Azerbaijan University

Ramila.Hasanova@student.au.edu.az

Overview of AI application in the Banking sector. Digital transformation and the rapid development of technology necessitate the application of new methods in this field. Especially since the 2020s, the application of artificial intelligence has brought a new dimension to virtualization. Today, the application of AI in various fields, including banking, is gaining momentum, bringing new advantages to the banking sector.

Using AI in banking extend beyond automating repetitive processes; it also effectively contributes to improving transaction security and reinventing the client experience. Many researchers note that the use of artificial intelligence allows for more focused and customized communication, as a result of which marketing communication tools can be tailored based on the interactions, interests and behaviors of individual consumers [1; 3; 6; 7]. The use of AI in marketing communications has grown exponentially in recent years as businesses, especially in the service sector, are keen to harness the benefits of AI. Artificial intelligence has begun to play a leading role in delivering customer satisfaction using personalization. By delivering content, advertising and offers that are tailored to consumers' preferences and needs, businesses can more effectively connect with their target audiences, increase brand devotion and increase transformations. Additionally, AI makes categorization easier, enabling marketers to pinpoint specific customer groups and craft communications that speak to their attributes [2; 4; 5; 8].

The use of AI in marketing communications in the Azerbaijani banking sector. The banking sector in the Azerbaijani market is one of the largest sectors in terms of customer base and segmentation. According to the latest official data, the customer base of IBA, one of the leading banks in the country, consists of 2.2 million individuals and more than 16,000 legal entities [12]. Kapital Bank serves more than 5 million individuals and more than 22,000 legal entities [10]. Currently, these two banks are the two largest banks offering their artificial intelligence services in the Azerbaijani market.

Nariman Asadov, Head of the Innovation Team at Kapital Bank, states that by introducing an artificial intelligence-based chatbot and virtual assistant, customer inquiries are resolved more quickly and effectively [11]. Thus, personalized advice and recommendations are provided to customers. Farid Huseynov, the chairman of the bank's board, said that the AI-based assistant answers customer queries in less than a second and the AI-based chatbot answers up to 53% of queries [13]. As a result, this allows banks to analyze customer needs and develop marketing strategies and campaigns accordingly.

This helps banks to provide personalized offers to customers and implement effective sales.

When analyzing IBA's artificial intelligence, it becomes clear that, unlike the Kapital Bank example, IBA's artificial intelligence-based Chatbot and assistant service has a relatively narrow scope. The bank introduced its artificial intelligence in January 2024 [9]. The artificial intelligence model created was initially designed only for iOS users and although there is no exact information about the accuracy rate of the answers given by the artificial intelligence, the Chatbot service says that in most cases it answers the questions of individuals.

The application of AI shows that the use of AI allows for the effectiveness of communication between customers and banks and the creation of sales and marketing campaigns that are tailored to the needs of customers. However, not only banks but also artificial intelligence systems of platforms such as Google and Facebook can offer banking products and services following the wishes of users. Also, the tools we have listed in advertising, which are the basis of the marketing communication process, help find the target audience and ultimately turn potential buyers into real buyers.

In conclusion, it should be noted that AI has advantages and disadvantages in the application of marketing communications. However, considering the development path of marketing communications and the speed of technology development, it can be said that soon, AI capabilities will be used in a wider range in Azerbaijan and the world.

Keywords: Banking, marketing communication, artificial intelligence, strategy, customer service.

References

1. Chen, H., Chan-Olmsted, S., Kim, J. & Mayor Sanabria, I. (2021). Consumers' perception on artificial intelligence applications in marketing communication. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 25(1), 125-142.
2. Cheng, Y., Jiang, H. (2021). Customer-brand relationship in the era of artificial intelligence: Understanding the role of chatbot marketing efforts. *Journal of Product & Brand Management*, 31(2), 252-264.
3. Mogaji, E., Soetan, T.O. & Kieu, T.A. (2021). The implications of artificial intelligence on the digital marketing of financial services to vulnerable customers. *Australasian Marketing Journal*, 29(3), 235-242.
4. Munoz, L., Miller, R. & Brill, T. (2022). Siri, Alexa and other digital assistants: A study of customer satisfaction with artificial intelligence applications. In *The Role of Smart Technologies in Decision Making*, Routledge.
5. Prentice, C., Dominique Lopes, S. & Wang X. (2020). The impact of artificial intelligence and employee service quality on customer satisfaction and loyalty. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 29(7), 739-756.
6. Puntoni, S., Reczek, R.W., Giesler, M. & Botti, S. (2021). Consumers and artificial intelligence: An experiential perspective. *Journal of Marketing*, 85(1), 131-151.
7. Vlačić, B., Corbo, L., Silva, S.C.S. & Dabić, M. (2021). The evolving role of artificial intelligence in marketing: A review and research agenda. *Journal of Business Research*, 128, 187-203.
8. Zhang, J., Chen, Q., Lu, J., Wang, X., Liu, L. & Feng, Y. (2024). Emotional expression by artificial intelligence chatbots to improve customer satisfaction: Underlying mechanism and boundary conditions. *Tourism Management*, 100, 104835.
9. <https://abb-bank.az/az/xeberler/abb-suni-intellekt-xidmetini-teqdim-etdi>
10. <https://abb-bank.az/az/haqqimizda/missiya-ve-strateji-baxis>
11. <https://www.kapitalbank.az/news/kapital-bank-neriman-esedov-musahibe>
12. <https://www.kapitalbank.az/about>
13. <https://banker.az/kapital-bank-sedri-suni-intellekt-sayesinde-must%C9%99ri-sorgulari-1saniy%C9%99d%C9%99n-tez-cavablandirilir/>

Bank sektorunda marketing kommunikasiyalarında süni intellekt yeni trend kimi (Azərbaycan nümunəsində)

Bu gün bütün sahələrdə olduğu kimi marketing sektorunda da süni intellektin istifadəsi artıq yeni bir trendə çevrilmişdir. Süni intellekt müasir texnologiyanın inkişafı ilə öz tətbiq sahəsini genişləndirməklə yanaşı müəssisələrə yeni üstünlüklər gətirir və həmçinin bazarda müəssisələrin rəqabət üstünlüyü əldə etməsi üçün bir vasitəyə çevrilir. Xüsusilə, bank sektoru kimi geniş bir

auditoriyaya xidmət göstərən bir sahədə süni intellektin üstünlüklərindən faydalanmaq bank sektoruna yeni marketinq kommunikasiya vasitələrinin yaradılmasını təmin edir. Tezis Azərbaycan bank sektorunda süni intellektdən istifadə edən bankların fəaliyyətini təhlil və onun üstünlüklərini qeyd edir.

CONTRIBUTIONS OF COGNITIVE LINGUISTICS TO THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Konul Hasanzada

Azerbaijan University of Languages
hasanzadehkonul@gmail.com

Cognitive linguistics provides insights into the structure and processing mechanisms of human language that have practical implications for the development of artificial intelligence systems. By analyzing the mechanisms by which humans construct and convey meaning through language, cognitive linguistics provides the basis for the creation of AI models with improved human-like properties. In addition, some concepts from cognitive linguistics, including conceptual metaphor theory and frame semantics, have been successfully adapted to artificial intelligence systems to enhance their ability to understand and create natural language.

Cognitive linguistics focuses on the analysis of language from the perspective of human cognition, emphasizing the importance of mental processes, conceptual structures and mechanisms for meaning-making in linguistic interaction. Artificial intelligence, on the other hand, is the development and application of a wide range of technologies and techniques aimed at creating systems that can perform tasks that traditionally require human intelligence and intellectual ability. Cognitive linguistics in artificial intelligence performs the following functions [2]:

1. In the context of natural language processing, cognitive linguistics provides fundamental insights into the cognitive processes involved in understanding, producing and acquiring language. This knowledge has proven essential for the development of more sophisticated systems that can effectively model people's abilities to perceive and produce linguistic content.

2. In the context of conceptual modeling, cognitive linguistics provides a broad theoretical framework for analyzing the processes by which people form and interpret their thoughts. These approaches allow AI researchers to use conceptual models designed to more accurately model and manipulate semantic information in AI systems, thereby improving and contextualizing language processing.

3. AI models that use cognitive linguistics allow them to recreate human cognitive processes, especially those related to language comprehension. Incorporating cognitive linguistics principles into artificial intelligence systems allows researchers to develop artificial intelligence systems with advanced cognitive functions, improving their ability to perceive and interpret linguistic data.

AI plays a very important role in cognitive linguistics, namely:

1. Data analysis and pattern recognition;
2. Cognitive modeling;
3. Empirical testing of theories.

Artificial intelligence has the ability to model cognitive processes such as language acquisition and comprehension, which opens up new perspectives for studying the mechanisms by which humans process and create linguistic constructs. Current research focuses on integrating cognitive linguistics theories into AI systems, such as building computational models for metaphor interpretation and developing algorithms for frame-based semantic analysis. In addition, there is growing interest in applying AI technologies to the study of cognitive-linguistic processes, in particular in analyzing how neural networks process language representations and how language systems evolve.

Contemporary research in cognitive linguistics and AI is at the forefront of interdisciplinary research, harnessing the power of AI to advance our understanding of language and cognitive processes. Some of the key areas in this sector include [2]:

1. Computational modeling of language and cognitive functions. Today, increasing efforts are focused on applying artificial intelligence techniques such as machine and deep learning to create models that mimic the cognitive processes involved in language analysis, production and acquisition. Such models allow us to test hypotheses about the mechanisms of language processing and perception, facilitating in-depth study of the cognitive foundations underlying language phenomena.

2. Synthesis of cognitive neuroscience and artificial intelligence: There is growing interest in combining cognitive neuroscience with artificial intelligence techniques to study the neurobiological foundations of language and cognition. Researchers are actively using artificial intelligence tools to analyze neuroimaging data and create computational models that help bridge the theoretical assumptions of cognitive linguistics with empirical findings in neuroscience.

Future directions in cognitive linguistics and artificial intelligence promise to significantly expand our understanding of language, cognitive processes and the design of intelligent systems. Among the promising areas of research and development are [1]:

1. Embodied and situated cognition;
2. Multimodal language processing;
3. Cognitive semantics and knowledge representation;
4. Language acquisition and learning;
5. Cross-cultural and interlingual research.

In conclusion, it can be noted that the interaction between cognitive linguistics and artificial intelligence opens up new, very promising horizons for both scientific fields. This collaboration not only deepens our understanding of language and cognitive processes, but also contributes to the development of more advanced artificial intelligence systems that can adequately model human cognition. The importance of this synthesis is especially evident in the possibility of creating multidisciplinary research programs that combine theoretical approaches and empirical methods from both sciences to solve complex problems of language perception and processing.

Keywords: Cognitive linguistics, AI, modeling, natural language.

References

1. Johnson-Laird, P.N. (1983). *Mental Models: Towards a Cognitive Science of Language, Inference and Consciousness*. Harvard University Press, 513.
2. Johnson-Laird, P.N. (1988). *The Computer and the Mind. An Introduction to Cognitive Science*. Cambridge: Harvard University Press, 444.
3. Кубрякова, Е.С. (1994). Начальные этапы становления когнитивизма: Лингвистика-психология-когнитивная наука. *Вопросы Языкознания*, 4, 34-47.

Koqnitiv dilçiliyin süni intellektin inkişafına töhfələri

Koqnitiv dilçilikdə süni intellektin tətbiqinin mühüm perspektivlər açdığını vurğulamaq olar. Süni intellekt dilin mənimsənilməsi və başa düşülməsi kimi idrak proseslərini modelləşdirmək qabiliyyətinə malikdir ki, bu da insanların dil konstruksiyalarını emal etdiyi və yaratdığı mexanizmləri öyrənmək üçün yeni perspektivlər açır. Xüsusilə, maşın öyrənmə alqoritmləri tədqiqatçıların gözündən gizli qala biləcək nümunələri və strukturları aşkar edərək, böyük həcmdə lingvistik məlumatı emal və təhlil edə bilər. Süni intellekt dil və idrak prosesləri haqqında anlayışımızı dərinləşdirmək üçün böyük potensiala malikdir, koqnitiv dilçiliyin bir neçə əsas sahədə inkişafı üçün yeni imkanlar açır: koqnitiv qrammatika, koqnitiv fonologiya və koqnitiv semantika.

BALTİKİYANI DÖVLƏTLƏRİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFININ HÜQUQİ TƏMİNATI

Odər Hüseynli

Bakı Dövlət Universiteti

oder_huseynli@mail.ru

Baltikyanı dövlətlər (Estoniya, Latviya və Litva) ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlər son illərdə hüquqi və diplomatik sahələrdə mühüm irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bu əlaqələr, əsasən, beynəlxalq hüquq prinsiplər əsasında qurulmuş bir çox saziş və müqavilə ilə tənzimlənir. Hər iki tərəf qarşılıqlı maraqlarını nəzərə alaraq, iqtisadi, mədəni, təhsil və hüquqi sahələrdə əməkdaşlığını genişləndirir. Azərbaycanın Baltikyanı dövlətlərlə əlaqələri, həmçinin regional təhlükəsizlik və beynəlxalq səviyyədə mövqeyini gücləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir [2, s.67]. Bu əməkdaşlıq, ticarət, sərmayə qoyuluşu, hüquqi yardım və digər sahələrdə əlaqələrin inkişafını təmin edən hüquqi təminatlar yaratmışdır. Azərbaycanın Baltikyanı dövlətlərlə münasibətlərinin hüquqi təminatı, beynəlxalq müstəvidə davamlı əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət prinsipinə əsaslanır. Azərbaycan ilə Baltikyanı dövlətlər arasında əlaqələr hüquqi əməkdaşlıq, qarşılıqlı faydalı ticarət əlaqələrindən tutmuş, mədəniyyət və təhsil sahələrindəki mübadilə proqramlarına qədər geniş bir sahəni əhatə edir. Hər üç Baltikyanı dövlətlə Azərbaycan arasında imzalanan beynəlxalq müqavilələr və sazişlər, əlaqələrin hüquqi təminatını formalaşdırır. Bu müqavilələr, əsasən, ticarət və sərmayə qoyuluşunun təşviqi, hüquqi yardımın təmin edilməsi, mədəniyyət və təhsil sahələrində əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədini güdür. Azərbaycanın bu dövlətlərlə əlaqələri, təkcə ikitərəfli əlaqələrdən ibarət deyil, həm də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də əməkdaşlığın inkişafını əhatə edir [3, s.354]. Bu çərçivədə, Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq qurumlarla əlaqələr, Azərbaycanın Baltikyanı dövlətlərlə diplomatik və hüquqi münasibətlərini daha da möhkəmləndirir. Bundan əlavə, Azərbaycanın bu regionla münasibətləri, yalnız iqtisadi və mədəni əlaqələrlə məhdudlaşmır, həm də təhlükəsizlik və siyasi sahələrdə qarşılıqlı dəstək üzərində qurulmuşdur. Beləliklə, Baltikyanı dövlətlərlə hüquqi əməkdaşlıq, Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyini gücləndirmək və regional təhlükəsizlik sahəsindəki maraqlarını qorumaq baxımından əhəmiyyətlidir [1].

Azərbaycan Respublikası ilə Baltikyanı dövlətlər arasında hüquqi əməkdaşlığın inkişafı, hər iki tərəfin strateji maraqları və qarşılıqlı əlaqələrinin daha da gücləndirilməsi məqsədini daşıyır. Estoniya, Latviya və Litva ilə Azərbaycanın hüquqi münasibətləri, uzunmüddətli əməkdaşlığın və güclü beynəlxalq əlaqələrin qurulmasına yönəlmiş bir çox müqavilə və razılaşmalar əsasında inkişaf edir. Həmçinin, Baltikyanı dövlətlər ilə Azərbaycan arasında hüquqi əlaqələrin inkişafı, yalnız ikitərəfli səviyyədə deyil, eyni zamanda beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə və təşkilatlarına uyğun olaraq qurulur. Bu çərçivədə hüquqi əməkdaşlıq, Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirmək və regional təhlükəsizlik sahəsindəki maraqlarını qorumaq baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikası ilə Baltikyanı dövlətlər arasında hüquqi əməkdaşlıq, əsasən, iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Bu əməkdaşlıq, beynəlxalq hüquq normalarına və qarşılıqlı razılaşmalara əsaslanaraq, hər iki tərəf üçün qarşılıqlı faydalar yaradır. Azərbaycanın Baltikyanı dövlətlərlə əlaqələri, ticarət və sərmayə qoyuluşu sahələrində genişlənməkdədir. İki tərəf arasında bağlanmış iqtisadi və ticarət müqavilələri, sərbəst ticarət zonasının yaradılması və ticarət baryerlərinin azaldılması kimi məsələlər, iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına böyük təkan verir.

Mədəniyyət və təhsil sahəsində də mühüm addımlar atılmaqla, Baltikyanı dövlətlərlə Azərbaycan arasında mübadilə proqramları, birgə layihələr və təhsil sahəsində əməkdaşlıq inkişaf etdirilmişdir. Bu, həm ölkələr arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, həm də gənc nəsillərin müxtəlif mədəniyyətlərə integrasiyasına şərait yaradır. Hüquqi sahədə isə Azərbaycanın Baltikyanı dövlətlərlə əlaqələri, hüquqi yardım və qarşılıqlı hüquqi tənzimləmə sahələrində genişlənməkdədir [3, s.354]. Azərbaycan, bu dövlətlərlə olan müqavilə və sazişlər vasitəsilə

beynəlxalq müstəvidə hüquqi təminatlarını gücləndirir və daha yaxşı bir hüquqi çərçivə yaradır. Bu əməkdaşlıq həmçinin, regional təhlükəsizlik məsələlərində ortaq maraqların qorunmasına və birgə strateji layihələrin həyata keçirilməsinə imkan verir. Azərbaycan ilə Baltikyanı dövlətlər arasında hüquqi əməkdaşlığın inkişafı, regional və beynəlxalq miqyasda qarşılıqlı anlaşma və dəstəyi artırmaq məqsədini güdür. Bu əməkdaşlıq, həmçinin Azərbaycanın xarici siyasətində mühüm yer tutan və özünü beynəlxalq səviyyədə tanıtmak istəyən bir ölkə kimi mövqeyini möhkəmləndirir. Baltikyanı dövlətlər ilə bağlanmış bir çox hüquqi razılaşmalar və müqavilələr, yalnız ticarət və iqtisadi sahədə deyil, həm də təhlükəsizlik, enerji, ekoloji və humanitar məsələlərdə əməkdaşlığın gücləndirilməsi üçün hüquqi baza yaradır. Beynəlxalq hüququn və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərinin tələblərinə uyğun olaraq, bu dövlətlər arasında hüquqi məsələlərdə təcrübə mübadiləsi və hüquqi normativlərin uyğunlaşdırılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın Baltikyanı dövlətlərlə əməkdaşlığı, həmçinin ölkənin enerji resurslarının beynəlxalq bazarlara çıxarılması və bu sahədəki hüquqi məsələlərin tənzimlənməsi ilə də sıx bağlıdır. Bundan əlavə, bu əməkdaşlıq ölkələr arasında əməkdaşlıq şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda, məsələn, Avropa Şurası, BMT və digər regional strukturlarda daha fəal iştirak etməyə şərait yaradır. Bu da öz növbəsində Azərbaycanın müstəqilliyini və beynəlxalq hüquq çərçivəsindəki yerini gücləndirir [7].

Azərbaycan Respublikası ilə Baltikyanı dövlətlər arasındakı hüquqi əməkdaşlıq uzunmüddətli strateji tərəfdaşlıq üzərində qurulmuşdur və müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsinə yönəlmişdir. İkitərəfli münasibətlər çərçivəsində hər iki tərəf iqtisadi, mədəni, sosial və ekoloji sahələrdə əməkdaşlığı dərinləşdirmək üçün hüquqi təminatlar yaradan sazişlər və müqavilələr imzalamışdır. Ticarət və iqtisadi əlaqələrdə Azərbaycan və Baltikyanı dövlətlər arasında sərmayə qoyuluşunun təşviqi və qarşılıqlı iqtisadi faydaların artırılması diqqət mərkəzindədir. Sərbəst ticarət sazişləri, investisiyaların qorunması ilə bağlı razılaşmalar və ticarət maneələrinin aradan qaldırılması üzrə hüquqi çərçivələr bu əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, təhsil və elmi tədqiqat sahəsində həyata keçirilən mübadilə proqramları və birgə layihələr, tərəflər arasında əlaqələri daha da inkişaf etdirir. Universitetlərarası əməkdaşlıq, birgə təhsil proqramlarının təşkili və tələbə mübadiləsi sahəsində razılaşmalar, gələcək nəsillər üçün dərin bilik və təcrübə mübadiləsinə imkan yaradır. Enerji sahəsində isə, Azərbaycan və Baltikyanı dövlətlər arasında əməkdaşlıq enerji resurslarının təhlükəsiz və dayanıqlı şəkildə təmin edilməsinə yönəlmişdir [6]. Bu sahədə bağlanmış hüquqi sazişlər, enerji tranziti və infrastruktur layihələrində qarşılıqlı dəstəyi təmin edir. Mədəniyyət sahəsində əlaqələr mədəni irsin qorunması, ortaq layihələrin reallaşdırılması və xalqlar arasında yaxın münasibətlərin qurulması vasitəsilə inkişaf etdirilir. Baltikyanı dövlətlərin zəngin mədəni irsi ilə Azərbaycanın tarixi və mədəni dəyərləri arasında qurulan əlaqələr, mədəniyyətlərarası dialoqun güclənməsinə xidmət edir.

Ekoloji sahədə, ətraf mühitin qorunması və davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq ekoloji texnologiyalar və layihələr sahəsində əməkdaşlıq da diqqətəlayiqdir. Bu sahədə imzalanmış sazişlər, tərəflər arasında ortaq ekoloji problemlərin həlli istiqamətində mühüm addımların atılmasına şərait yaradır. Azərbaycan ilə Baltikyanı dövlətlər arasında bu cür geniş miqyaslı hüquqi əməkdaşlıq, qarşılıqlı maraqlara əsaslanaraq, hər iki tərəfin beynəlxalq aləmdə daha güclü mövqe qazanmasına töhfə verir və gələcəkdə də davam etdirilməsi üçün möhkəm hüquqi zəmin yaradır. Azərbaycan və Baltikyanı dövlətlər arasında əməkdaşlıq yalnız ikitərəfli deyil, həm də regional və qlobal problemlərin həllinə yönəlmiş çoxtərəfli layihələrə də əsaslanır. Bu əməkdaşlıq, beynəlxalq hüquq prinsipləri çərçivəsində hər iki tərəfin maraqlarını qoruyur və onların strateji mövqelərinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Baltikyanı dövlətlər, Azərbaycanın bu sahədəki təcrübəsini nəzərə alaraq, humanitar layihələrdə birgə iştirak edərək, beynəlxalq arenada ortaq mövqe nümayiş etdirirlər. Rəqəmsal texnologiyalar və innovasiya sahəsində isə, Azərbaycan və Baltikyanı dövlətlər rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirmək üçün birgə layihələr həyata keçirirlər. Elektron idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, texnologiyaların inkişafı və rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində təcrübə mübadiləsi bu sahədə əməkdaşlığın əsas istiqamətləridir. Sosial və iqtisadi bərabərliyin təşviqi istiqamətində, Azərbaycan və Baltikyanı dövlətlər sosial siyasətlərin uyğunlaşdırılması, əmək hüquqlarının qorunması və sosial təhlükəsizlik sahəsində hüquqi baza yaradılmasında qarşılıqlı dəstək göstərilir.

Bu əməkdaşlıq hər iki tərəfdə sosial rifahın artırılmasına və vətəndaşların hüquqlarının daha yaxşı qorunmasına şərait yaradır [2, s.44].

Həmçinin, tərəflər arasında ətraf mühitin qorunması sahəsindəki əməkdaşlıq davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq genişləndirilmişdir. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, yaşıl texnologiyaların tətbiqi və biomüxtəlifliyin qorunması sahələrində birgə səylər göstərilir. Bu sahədə tərəflər, beynəlxalq ekoloji təşəbbüslərdə fəal iştirak edərək, ortaqlar layihələr həyata keçirirlər. Azərbaycan və Baltikyanı dövlətlər arasında əlaqələrin bu qədər çoxşaxəli olması, onların qarşılıqlı etimada və ümumi maraqlara əsaslanan strateji tərəfdaşlıq qurduğunu sübut edir. Bu əməkdaşlıq təkcə hazırkı dövr üçün deyil, gələcək nəsillər üçün də uzunmüddətli fayda təmin edən hüquqi və siyasi əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Azərbaycan ilə Baltikyanı dövlətlər arasındakı əməkdaşlıq, həmçinin enerji infrastrukturalarının inkişafında strateji tərəfdaşlıqla diqqət cəkdir. Xəzər dənizindən Baltik dənizinə enerji resurslarının tranziti üçün hüquqi baza yaradılması və bu istiqamətdə beynəlxalq razılaşmaların imzalanması, enerji təhlükəsizliyi sahəsindəki əlaqələri daha da gücləndirmişdir. Bu yanaşma, Avropanın enerji təminatında Azərbaycanın strateji əhəmiyyətini artırır. Eyni zamanda, tərəflər arasında innovativ kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqi üzrə əməkdaşlıq genişləndirilir. Baltikyanı dövlətlərin müasir kənd təsərrüfatı texnologiyaları, Azərbaycanın aqrar potensialı ilə birləşdirilərək, hər iki tərəf üçün məhsuldarlığı artırmaq və qida təhlükəsizliyini təmin etmək baxımından vacib imkanlar yaradır. Bu əməkdaşlıq, kənd təsərrüfatı sektorunda yeni texnologiyaların integrasiyası və davamlı inkişaf məqsədlərinə xidmət edir. Mədəniyyət sahəsində əlaqələr xalqlar arasında mədəni dəyərlərin qorunmasını və zənginləşdirilməsini təşviq edir. Birgə təşkil edilən mədəniyyət günləri, sərgilər və festival proqramları vasitəsilə mədəni irsin beynəlxalq səviyyədə tanınması təmin olunur. Baltikyanı ölkələrdə Azərbaycanın, Azərbaycanda isə Baltikyanı dövlətlərin mədəniyyətinə maraq artmışdır ki, bu da mədəni diplomatiyanın əhəmiyyətini artırır. Texnologiya və elmi araşdırma sahəsində tərəflər arasında mübadilə proqramları, startap ekosistemlərinin inkişafı və birgə innovasiya layihələri həyata keçirilir [7, s.23]. Bu əməkdaşlıq, elmi-tədqiqat sahəsində yeni imkanlar açır və rəqəmsal transformasiya prosesini dəstəkləyir. Tərəflərin logistika və nəqliyyat sahəsindəki əməkdaşlığı da regionda ticarət əlaqələrinin inkişafına mühüm töhfə verir. Azərbaycanla Baltikyanı dövlətlər arasında yeni nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması və mövcud olanların təkmilləşdirilməsi, regionlararası ticarət dövriyyəsini artırır. Bu əlaqələr, ticarət marşrutlarının daha effektiv idarə olunmasını və logistika sistemlərinin modernləşdirilməsini təmin edir. Azərbaycan və Baltikyanı dövlətlər arasında bu geniş əməkdaşlıq çərçivəsi, yalnız iqtisadi fayda deyil, həm də regional sabitlik, təhlükəsizlik və davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Gələcəkdə bu münasibətlərin yeni təşəbbüslərlə daha da dərinləşməsi gözlənilir.

Azərbaycan Respublikası ilə Baltikyanı dövlətlər arasında hüquqi əməkdaşlıq geniş və çoxşaxəli bir xarakter daşıyır. Bu əməkdaşlıq ticarət, enerji, təhlükəsizlik, təhsil, mədəniyyət və digər sahələrdə hər iki tərəf üçün qarşılıqlı fayda təmin edən bir platforma yaratmışdır. Beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsaslanan və ikitərəfli müqavilələrlə möhkəmləndirilmiş bu əlaqələr, regionda sabitlik və inkişaf üçün mühüm zəmin yaradır. Tərəflər arasında imzalanmış hüquqi sazişlər və razılaşmalar, iqtisadi integrasiyanı gücləndirmək, innovativ həlləri təşviq etmək və sosial-mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, enerji və ekoloji təhlükəsizlik kimi strateji məsələlərdə əməkdaşlıq, qlobal miqyasda daha geniş təsir imkanları yaradır. Bu əməkdaşlıq təkcə hazırkı dövr üçün deyil, həm də gələcək üçün böyük potensiala malikdir. Yeni sahələrdə əlaqələrin genişləndirilməsi, birgə layihələrin həyata keçirilməsi və hüquqi çərçivələrin daha da təkmilləşdirilməsi, həm Azərbaycan, həm də Baltikyanı dövlətlər üçün davamlı inkişafa və qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlığa imkan verəcəkdir. Bu münasibətlər, regionda integrasiya və tərəqqi proseslərinin güclənməsinə də mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: Tərəfdaşlıq, əməkdaşlıq, mədəniyyət, turizm, insan hüquqları, hüquqi çərçivə.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası və Estoniya Respublikası arasındakı münasibətlərə dair arayış. Son yenilənmə tarixi: 28.07.2016. <http://tallin.mfa.gov.az/files/file>

2. Bajarnas, E., Haab, M. & Viskne, I. (1995). *The Baltic States: Security and Defence After Independence*. Chaillot paper 19, Institute for Security Studies. <https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/cp019e.pdf> Accessed on 16.08.2018.
3. Ehin, P., Berg, E. (2020). The Baltic States in International Relations: Interactions with Azerbaijan and Central Asia, 51(3), 354-372.
4. Hamidova, L. (2024). Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətləri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(1), 695-706.
5. Rzayev, A. (2021). Azərbaycan və Avropa İttifaqı münasibətləri: Baltikyanı ölkələrin mövqeyi, 12-77.
6. The National Security Concept of the Republic of Latvia, Latvian Saeima 2011. http://www.mod.gov.lv/~media/AM/Par_aizsardzibas_nozari/Plani,%20konceptcijas/2011_EN_ND.ashx Accessed on 27.07.2017.
7. The World Factbook, 2017. Latvia. Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/lg.html> Accessed on 13.02.2018.
8. Wołowoj, W. (2012). New lithuanian national strategy. *Geopolityka*. <http://www.geopolitika.lt/?artc=5513> Accessed on 16.07.2017.
9. Гасанов, А. (2013). *Современные Международные Отношения и Внешняя Политика Азербайджана*. Bakı, Zərdabi LTD MMC, 1008.

MƏDƏNİ İDENTİKLİK KONSEPTİNİN SEMANTİK SAHƏ DEFİNİSİYASI HAQQINDA

Afina Hüseynova

Bakı Slavyan Universiteti

afina.huseynova@gmail.com

Mədəni identiklik anlayışı və anlayışla bağlı ortaya çıxan semantik şəxslənmələrin şəbəkəsi, yəni konsepti haqqında dilçilikdə yekdil və birmənalı fikrin mövcud olduğunu söyləmək çətinidir. Belə ki, mədəni identiklik istər əhatə miqyasına görə, istərsə də mahiyyətinə görə fərqli aspektlərdə nəzərdən keçirilir. Məsələn, Kazıdub [6, s.132-137] fərdi və kollektiv mədəni identikliklərin mövcudluğuna diqqət yetirir. Halbuki, əksər tədqiqatlarda mədəni identiklik daha çox etnik-sosial vəhdət üzərindən təhlil edilən ortaqlıqlar kimi dəyərləndirilir.

Eləcə də bəzi lingvistik tədqiqatlarda mədəni identiklik konkret etnik qrupa xas olan milli özəlliklərin məcmusu kimi nəzərdən keçirilir və daha çox həmin xalqa aid ədəbiyyat, incəsənət, ümumilikdə tarixi-mədəni sərvətlərlə bağlı olan, formalaşmış mədəni paradigmlər rakursundan dəyərləndirilə bilən semantik sahə nəzərdə tutulur [2; 7, s.62-68]. A.A. Aminova verbal və ya qeyri-verbal formatda təzahür tapa bilən və bilavasitə etnik kateqoriyaların simvolistik reprezentasiyasına xidmət edən kodların yaşadıldığı paradigmlər sisteminin mədəni identikliyin bazasını təşkil etməsi mövqeyindən çıxış edir. Dilçiyə görə, mədəni identiklik, bir növ fon biliklərinə bağlılıq əsasında formalaşan kodlaşma sistemindəki ortaqlığa istinad edir [5, s.163-167].

Müasir Qərb tədqiqatçıları, eləcə də bir sıra Rusiya tədqiqatçıları mədəni identikliyi sırf dar anlamlı mədəniyyət semantikasını sərhədlərində çərçivələndirmirlər. Məsələn, Jozef [3], Çen [1] və başqaları mədəni identikliyin özlüyündə gender, irqi, sosial kimlik özəlliklərinin məcmusunu əks etdirə bildiyini önə sürürlər. Belə ki, həmin yanaşmalara görə, xristian və ya müsəlman kimliyi sadəcə olaraq, mədəni identiklik fərqlərinə istinad etmir. Bu zaman eləcə də sosial-tarixi, etno-mental, dini-ideoloji spesifikliklə şərtlənən identifikasiya kodlarının işə düşdüyünü qeyd etmək olar. Bu qrup tədqiqatçılar, ümumiyyətlə, mədəniyyət kateqoriyasının homogen (yekcins) mahiyyətli təbiətə malik olmaması gerçəkliyindən çıxış edərək, mədəniyyət identikliyinə yaş (eləcə də nəsil), cins,

vətəndaşlıq, etnik kimlik, sosial təbəqə, irqi aidlik və s. sahələr üzrə şəxslərə bilənən geniş reallaşma sahəsinə malik olduğunu önə sürürlər [1; 4].

N. Kazıdub mədəni identikliyin fərdi formatdakı representasiyasının şəxsi təcrübəni, mədəni-dil mühitindəki reallaşan dil kimliyi spesifikliyini əhatə etdiyini önə sürür. Dilçiyə görə, mədəni dəyərlər klasterləri, sosial və professional kommunikasiya modelləri, milli özünüdərk modelləri, mədəni irsi təcəssüm etdirən presedent mətnlərə bələdlilik məqamı və s. bu kimi amillərin fərdin mədəni kimliyini müəyyənləşdirə bildiyini önə sürmüşdü. Bu kontekstdə, həmçinin mədəniyyət konstantalarının, mədəniyyət kodlarının, dünyanın dil mənzərəsi ortaqlıqlarının, ətraf aləmi dərk etmə filterlərinin bənzər sxemliliyinin kollektiv milli identiklikdə həlledici rol oynadığı da vurğulanmışdı [6; s.132-137]. Başqa sözlə desək, mədəni kimlik, sadəcə olaraq, ortaq ədəbi irs, mədəni varislik, ortaq tarixi-coğrafi aidlik məqamı ilə izah edilə bilməz. Buraya, həmçinin irqi, cinsi, nəsil-yaş spesifikliyinə aid fərqliliklərin dildə, ünsiyyətdə (kommunikasiya modellərində) nümayiş etdirdiyi ortaqlıqlar da daxildir. Bu əsasda biz, təhlil etdiyimiz lingvistik, habelə kulturoloji-antropoloji araşdırmaların icmal və dəyərləndirməsinə əsasən, belə nəticəyə gələ bilərik ki, mədəni kimlik anlayışını və anlayış əsasında nəşət tapmış konsepti sırf mədəni irs, ədəbi varislik, incəsənət abidələrinə bələdlilik əsasında yaranan ortaqlıqla məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, fərdin mədəni kimliyi onun gender identikliyindən, yaşının ortaya qoyduğu koqnitiv və psixo-emosional spesifikliklərdən, intellektual identiklikdən, sosial (təbəqə-zümrə) aidliyindən, professional kimlik göstəricilərindən çox asılıdır.

Məsələn, təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, Britaniya elitasının və Britaniyanın orta və aşağı təbəqə nümayəndələrinin sosial identikliyinə fərq əhəmiyyətli dərəcədə onların mədəni kimliyində, cəmiyyət içərisində nümayiş etdirdikləri davranış nümunələrində, yəni kommunikasiya modellərində özünü ciddi şəkildə nümayiş etdirir. Belə ki, tədqiqatçılar Britaniya elitası üçün maddiyyatı (pulu) əhatə edən mükəllimələr, emosional açıqlığı təşviq edən ünsiyyət formatı qeyri-məqbul sayılır [8]. Bu isə öz növbəsində pul və emosional ekspressiyanı, bir növ ünsiyyət tabusuna çevirir, müvafiq konseptlərin isə Britaniya elitasının kommunikativ modellərində periferik mövqedə yer almasını təşviq edir. Bu da öz növbəsində elitar diskursda pul və ya emosianın qabardılmasının mədəni identiklik dəyərləndirməsi baxımından mənfi qiymətləndirilməsini təmin edir. Halbuki eyni konseptlərin elita nümayəndəsi olmayan şəxsin nitqində geniş işləklilik qazanması aşağı səviyyəli mədəni identiklik dəyərləndirməsinə yol açmaya bilər.

Digər nümunəni isə gender identikliyinə mədəni identikliyin tərkib hissəsi kimi təzahür etdirməsinin nümunəsi kimi izləyə bilərik. Belə ki, gender stereotiplərinin mövcudluğu bəzi ifadə və sözlərin, aqressiv nitq strategiyalarının feminen (qadına aid) kommunikasiya modelləri kimi qəbul edilməzliyini təmin edir və onları maskulin nitq strategiyaları qismində səciyyələndirir. Eləcə də yaş-nəsillik fərqliliyi kommunikasiya prosesində daha fərqli nitq strategiyalarının izlənilməsinə də yol açar bilər. Belə ki, bir sıra toplumlarda yaş-nəsillik fərqliliyi kommunikasiya iştirakçıların nitq intensivliyini, nitq strategiyalarının xarakterini müəyyənləşdirmiş olur. Professional identiklik də mədəni identikliyin təzahür formalarından biri kimi dəyərləndirilə bilər ki, bu da özünü müəllim, həkim və s. sənət, peşə sahiblərinin nitq modellərində, kommunikasiya strategiyalarında ortaya qoyduğu ifadə tərzlərinin formatını müəyyənləşdirə bilər. Bununla belə, əminliklə demək olar ki, mədəni identikliyin representasiyasında ən böyük yük dünyanın dil mənzərəsi ortaqlığı məqamına, mədəni kodların deşifrə potensialına, ümumən mədəni paradigmlər bələdliliyə istinad edən fon biliklərinin paylaşılmasına istinad edir. Eləcə də ortaq tarixi keçmiş, müasir sosial-ictimai gerçəklikdən doğan presedentlik məqamı da (yəni, müvafiq fon bilikləri kataloqu da) mədəni identikliyin formalaşmasında müstəsna rol oynayır və bu da öz növbəsində mədəni identiklik konseptinin semantik sahəsində semantik nüvə kimi çıxış etməsinə imkan yaradır. Mədəni identiklik konsepti ilə milli identiklik konsepti arasında (semantik sahə tutumu baxımından) bərabərlik işarəsinin qoyulması doğru olmasa da, bir çox cəhətlərdən onların ciddi şəkildə əlaqəli olmasını, hətta birinin digərinin tərkib hissəsində mikrokonsept və makrokonsept iyerarxiyası çərçivəsində strukturlaşma bildiyini demək mümkündür.

Açar sözlər: Mədəni identiklik, semantik sahə definisiyası, konsept, etnik, sosial, irqi, cinsi kimlik.

Ədəbiyyat

1. Chen, V.H.H. (2014). Cultural identity. *Key Concepts in Intercultural Dialogue*, 22. <https://centerforinterculturaldialogue.org/wp-content/uploads/2014/07/key-concept-cultural-identity.pdf>
2. Cohen, A.P. (1994). Culture, identity and the concept of boundary. *Revista de Antropologia Social*, 3. https://www.researchgate.net/publication/27587957_Culture_identity_and_the_concept_of_boundary
3. Joseph, J. (2012). Cultural identity. *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. https://www.researchgate.net/publication/319588838_Cultural_Identity
4. Osborne, E., de la Sablonnière, R. (2014). Understanding my culture means understanding myself: The function of cultural identity clarity for personal identity clarity and personal psychological well-being. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 44(4), 436-458. <https://doi.org/10.1111/jtsb.12061>
5. Аминова, А.А. (2009). Культурная идентичность и проблемы языковой коммуникации. *Ученые Записки Казанского Университета*, 151(3), 163-167.
6. Казыдуб, Н.Н. (2018). Язык и культурная идентичность: Аксиологический аспект. *Crede Experto: Транспорт, Общество, Образование, Язык*, 2, 132-137.
7. Матузкова, Е.П. (2014). Культурная идентичность: К определению понятия. *Вестник БФУ им. И. Канта*, 62-68.
8. Яновский, О. (2018). Англичане смотрят вниз с презрением, а вверх - с восхищением. *Газпром*, 9. <https://www.business-gazeta.ru/article/401388>

TARİXİ SERİALLAR ESKAPİZM FORMASI KİMİ

Nabat Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

nabathuseynova14@gmail.com

Televiziya insanları əyləndirən və onlara informasiya ötürən kütləvi informasiya vasitəsi kimi XX əsrin ikinci yarısında zirvəyə çatmışdır. Hal-hazırda internetin daha əlçatan və televiziya nisbətən müasir insan üçün daha “rahat” informasiya və əyləncə mənbəsi olması televiziyanın əvvəlki pozisiyasını itirməsinə səbəb olsa da, televiziya janrları - xəbərlər, müxtəlif əyləncə proqramları və şoular, habelə haqqında bəhs etdiyimiz seriallar populyarlaşan yeni alətlərə inteqrasiya etməyə nail olmuşlar. Bu isə o deməkdir ki, seriallar televizorda və ya internet platformalarında yayımlanmağından asılı olmayaraq, hələ də tamaşaçılar tərəfindən sevilən formatlardan biri olaraq qalır.

Gələcək gün barədə qayğılar, müasir həyatın sürətli tempi, müxtəlif problemlər - maddi çətinlik, təbii fəlakətlər və digər problemlər insanların stress və təzyiq hiss etməsinə səbəb olur, bu isə öz növbəsində, insanların emosional sığınacaq axtarmalarına gətirib-çıxarır. Bu cür reallıqdan qaçış metodu eskapizm adlanır. İngilis dilindəki “escape”, yəni “qaçma, xilas olma” sözündən götürülən və ilk dəfə 1939-cu ildə Uebsterin [2] Yeni Beynəlxalq Lüğətində (Webster’s New International Dictionary) öz əksini tapmış bu terminin bir neçə lüğətdəki mənasına göz ataraq fikrimizi əsaslandırmaq:

- Reallıqdan və ya rutindən qaçmaq üçün zehnin xəyali fəaliyyəti və ya əyləncəni vərdiş halına salmasıdır [2] - Merriam-Uebster lüğəti;

- Daha maraqlı bir şey haqqında oxumaq, düşünmək və s. yolu ilə xoşagəlməz və ya darıxdırıcı həyatdan qaçmağın bir yolu [4] - Kembric Universitetinin lüğəti.

Yuxarıdakı izahlardan göründüyü kimi eskapizm üçün vacib olan məqam insanın olduğu şəraitdən bezməsi, müəyyən səbəblərdən yorulması (şəxsi səbəblər, sosial problemlər və s.) və bu şəraitdən öz iradəsi ilə qaçmaq istəməsidir. Fərqli zaman, görməyə alışdığımızdan fərqli geyim və saç düzümləri, dekorasiyalar, danışq tərz, musiqilər - bunların hamısı tamaşaçını hazırkı dünyadan qopararaq başqa dünyaya miqrasiya etməsinə ideal şərait yaradır.

Bəs tarixi seriallar müasir tamaşaçını necə təsəlli etməyə nail olur? Bu sualın cavabını tapmaq üçün tamaşaçını alternativ dünyalara səyahətə apararaq onlara təhlükəsiz sığınacaq təklif edən tarixi serialların əsas xüsusiyyətlərini təhlil edək.

Tarixi teleserial - hadisələrin müəyyən tarixi periodda (zaman kəsiyi ərzində) baş verdiyi teleserial janrıdır. Baş verən hadisələr və qəhrəmanlar qismən və ya tamamilə tarixi faktlara əsaslanırlar. Həmçinin, tamamilə xəyal məhsulu olan tarixi teleseriallara da rast gəlmək olar. Yəni, tarixi faktların dəqiqliyi janrın əsas kriteriyası sayılır, əsas məsələ hadisələrin müasir dövrümüzdə deyil, keçmişdə baş vermiş olmasıdır. İngilis dilində bu janr “period drama” adlandırılır ki, bu da tərcümədə “dövr dramı” mənasını verir. Habelə terminin sinonimi kimi “costume drama”, yəni “kostyum dramı” ifadəsi də işlənir. Kembric lüğətində [4] həmin terminin açıqlaması bu cürdür: “keçmişdə bir dövrü əhatə edən, aktyorların həmin dövrün üslubunda geyindiği film və ya televiziya proqramı”.

Tarixi seriallarda estetikaya, geyimlərə, dekorasiyalara xüsusi diqqət ayrılır, bu isə tamaşaçıların özlərini gündəlik həyat qayğılarından uzaqda hiss etməsinə səbəb olur. Belə seriallarda keçmiş haqqında romantikləşdirilmiş ab-hava yaradılır. Bu cür vizual estetik terapiya effekti malikdir - o, stressi azaltmağa və sakitlik hissi bəxş etməyə qadirdir. Məsələn, “Tac” (“The Crown”, Netflix, 2016-2023), “Möhtəşəm” (“The Great”, Hulu, 2020-2023), habelə “Möhtəşəm yüzil” (“Muhtəşem yüzyıl”, Show tv - Star tv, 2011-2014) teleseriallarında göstərilən dəbdəbəli saray həyatı tamaşaçının yüksək estetik standartları müşahidə edərək öz gündəlik rutinini müvəqqəti olaraq unutmağına nail olur. Başqa sözlə desək, tamaşaçı eskapizm vasitəsilə özünü ideallaşdırılmış, hər xırda detalın bir-birilə ahəngdar olduğu keçmişə xəyali olaraq səyahət edir.

Müasir dünyanın mürəkkəb konfliktlərindən, siyasi və mənəvi dilemmalarından fərqli olaraq, tarixi dramalarda dəqiq ierarxiya qanunları və etik qaydalar mövcuddur ki, bu da tamaşaçıya kimin və nəyin “yaxşı” və “pis” olduğunu özü üçün müəyyən etməyə imkan verir. Belə aşkarlıq tamaşaçının özünü güvəndə hiss etməsinə səbəb olur. “Vikinqlər” (“Vikings”, History, 2013-2020) teleserialına nəzər salsaq, həmin serialda ailə qarşısında yerinə yetirilməli olan borc, sədaqət və cəsarət kimi məsələlərin diqqət mərkəzində olduğunu görürük. Bu cür təməl dəyərlərə qayıdış insanın gündəlik xaosdan, həyatın mürəkkəb suallarından qurtularaq emosional yükünün azalmasına kömək olur.

Tarixi janrda çəkilən televiziya serialları heç də bugünkü dünya ilə əlaqəsini kəsmir, əksinə, müasir cəmiyyətin problemləri bu və ya digər şəkildə seriallarda öz əksini tapır. Bu seriallar göstərir ki, keçmişdə də insanlar müxtəlif problemlərlə - müharibələr, epidemiyalar, təbii fəlakətlər və başqa problemlərlə qarşı-qarşıya gəlmiş, qarşılarına çıxan bu və ya digər çətinliklərlə mübarizə aparmışlar. Bu yanaşma təsəlli effektini gücləndirir, çünki keçmişdə də insanların özlərində güc taparaq hər çətinliyə qarşı mübarizə aparması müasir tamaşaçıda hər şeyin yaxşı olacağına dair ümid yaradır.

Beləliklə, tarixi serialları tamaşaçılara narahatlıq və təşvişlə mübarizə aparmağa yardımçı olan vacib mədəni fenomen adlandırmaq olar. Keçmişin ideallaşdırılması, aydın əxlaqi və mənəvi kateqoriyaların və müasir dövrlə paralellər aparılması vasitəsilə tarixi teleseriallar təkcə vizual olaraq cəlbedici deyil, həm də tamaşaçının real dünyanın mürəkkəbliyindən müvəqqəti sığınacaq tapdığı xəyali məkan təklif edir.

Açar sözlər: Eskapizm, tarixi seriallar, teleserial, reallıqdan qaçış, mübarizə.

Ədəbiyyat

1. Скирдачева, Е.А. (2013). Эскапизм в социологии: Разработка понятия и определение социальных практик. *Современная Социологическая Методология—от Теории к Практике. Сборник Научных Статей*. СПб, 145-158.

2. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/escapism>
3. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/escapism>
4. <https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/costume-drama>

BİRİNCİ VƏ İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ADI DİFERENSIAL TƏNLİKLƏR VƏ ONLARIN MATLAB SİMULNİK ANALİZİ

Samirə Hüseynova

Azərbaycan Universiteti

Samira.Huseynova@au.edu.az

Məlumdur ki, diferensial tənliklərin həlli üçün müxtəlif üsullar mövcuddur və onların seçimi tənliyin tipindən və mürəkkəbliyindən asılıdır. Birinci dərəcəli diferensial tənliklər üçün əsas həll üsulları arasında dəyişənlərin ayrılması, inteqral faktor üsulu və Bernulli tənliklərinin həlli kimi metodlar yer alır. Ayrılmış dəyişənlər üsulu tətbiq oluna bilən hallarda tənliyin dəyişənləri ayrıca ifadə edilərək inteqrallaşdırılır. Bernulli tənliyi isə xətti olmayan diferensial tənliklərin xüsusi sinfi olub, dəyişənlərin çevrilməsi vasitəsilə xətti hala gətirilə bilər. İkinci dərəcəli diferensial tənliklər üçün ümumi həll üsullarına - köklər vasitəsilə həll, dəyişənlərin çevrilməsi, operator üsulu və xüsusi həll tapma metodları daxildir. Xətti ikinci dərəcəli diferensial tənliklərin həlli üçün xarakteristik tənliklər qurularaq onların köklərinə əsasən, ümumi həll tapılır [1, s.15]. Əgər tənliyin xarakteristik tənliyi müxtəlif, eyni və ya kompleks köklərə malikdirsə, müvafiq olaraq müxtəlif həll formaları seçilir. Homogen ikinci dərəcəli diferensial tənliklər üçün ümumi həll homogen tənliyin həlli əsasında qurulur, homogen olmayan diferensial tənliklər üçün isə xüsusi həll tapılıb, ümumi həllə əlavə olunur.

Diferensial tənliklər, həmçinin ədədi üsullarla həll edilə bilər ki, bu da riyazi olaraq dəqiq həll tapmaq mümkün olmayan hallarda tətbiq olunur. Eyler üsulu, Runge-Kutta üsulu və digər metodlar bu tip həllər üçün geniş istifadə olunur. Diferensial tənliklərin tətbiq sahələri olduqca genişdir və onlar fizika, mühəndislik, biologiya, iqtisadiyyat və digər sahələrdə istifadə edilir. Məsələn, elektrik dövrələrinin analizi zamanı Kirxhof qanunları diferensial tənliklər formasında yazılır, mexaniki sistemlərdə kütlə-yay-damper modelləri diferensial tənliklər vasitəsilə təsvir edilir, istilik və maye axını problemləri də bu tənliklərin köməyi ilə həll edilir. Biologiyada əhali dinamikası, epidemiya modelləri və farmakokinetik tədqiqatlar diferensial tənliklər vasitəsilə analiz olunur. İqtisadiyyatda isə inflyasiya, investisiya və iqtisadi artım modelləri diferensial tənliklər əsasında qurulur. Diferensial tənliklərin nəzəriyyəsi və tətbiqi müasir elmin və texnologiyanın inkişafında əsas vasitələrdən biridir və onların müxtəlif sahələrdə istifadəsi getdikcə genişlənir.

Diferensial tənliklərin həlli prosesində sərhəd və başlanğıc şərtlərinin rolu böyükdür. Başlanğıc şərt verilmiş tənlikdə naməlum funksiyanın müəyyən bir nöqtədəki qiymətini və ya törəməsini təyin edir. Belə tənliklər başlanğıc şərt məsələləri kimi tanınır və adətən, fiziki sistemlərin başlanğıc vəziyyətini modelləşdirmək üçün istifadə olunur. Sərhəd şərt məsələlərində isə həll olunan funksiyanın müəyyən intervaldakı sərhəd nöqtələrində qiymətləri və ya törəmələri müəyyən edilir. Bu cür tənliklər tez-tez istilik keçiriciliyi, dalğa tənlikləri və elektrodinamika kimi sahələrdə qarşıya çıxır [2, s.21]. Diferensial tənliklərin həlli üçün analitik və ədədi metodlar arasında fərqlər mövcuddur. Analitik üsullar, adətən, funksiyaların inteqrasiyası, dəyişənlərin çevrilməsi və xüsusi funksiyaların istifadəsi kimi riyazi texnikalara əsaslanır. Lakin bəzi hallarda analitik həll tapmaq çətin və ya mümkün olmaya bilər. Belə vəziyyətlərdə ədədi üsullar tətbiq edilir. Ədədi metodlar fərqli intervalda təqribi həll tapmaq üçün addımlı yanaşmalar təqdim edir. Eyler üsulu, Runge-Kutta metodu və sonlu fərqlər üsulu bu kateqoriyaya aiddir. Xətti diferensial tənliklər üçün superpozisiya prinsipi tətbiq edilə bilər. Əgər diferensial tənliyin sağ tərəfindəki funksiya xətti ifadədirsə, tənliyin həlli homogen hissənin və xüsusi həllin cəmi kimi ifadə oluna bilər. Xüsusi həllin tapılması üçün qeyri-müəyyən əmsallar metodu və variasiya üsulu kimi yanaşmalar mövcuddur. Xüsusi funksiyalar da bəzi diferensial tənliklərin həllində mühüm rol oynayır. Məsələn, Bessel funksiyaları, Legendre

polinomları və Hermit funksiyaları xüsusi növ tənliklərin həllini ifadə edir. İkinci və daha yüksək dərəcəli diferensial tənliklərdə stabilizasiya anlayışı vacibdir. Diferensial tənliyin həllinin kiçik dəyişikliklərə qarşı dayanıqlı olub-olmaması sistemlərin sabitliyini təyin edir. Məsələn, mexaniki sistemlərdə kiçik bir pozuntudan sonra sistemin vəziyyətə qayıtması və ya qeyri-müəyyən şəkildə hərəkət etməsi onun stabil olub-olmamasına bağlıdır. Stabil sistemlər, adətən, nəzarət və avtomatika sahəsində əhəmiyyətlidir [3,s.18].

Diferensial tənliklərin tətbiq dairəsi getdikcə genişlənir və müasir texnologiyada onların rolu artır. Maşın öyrənməsi və süni intellektə differensial tənliklər vasitəsilə dərin öyrənmə modellərinin optimallaşdırılması aparılır. İqlim modelləri və atmosfer fizikasında temperatur dəyişiklikləri, hava axınları və okean cərəyanlarının təhlili üçün bu tənliklər tətbiq edilir.

Açar sözlər: Həll metodları, qeyri-xətti diferensial tənliklər, bircins diferensial tənlik, ikinci dərəcəli diferensial tənliklər.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, Q.T., Həsənov, K.Q. & Yaqubov, M.H. (2015). *Adi Diferensial Tənliklər*. Bakı.
2. Rüstəmov, Q.Ə., Məmmədova, A.T. (2015). *Optimal və Adaptiv İdarəetmə Sistemləri: MATLAB/Simulinkdə Modelləşdirmə*. Bakı, AzTU, 265.
3. Quliyev, X.M., Həsənov, K.Q. (2001). *Diferensial Tənliklər. Məsələ və Misallar Həlləri ilə*. Bakı, Çapaşloğlu.

İNVEKTİV LEKSİKANIN FUNKSİYALARI VƏ TƏSNİFATI: DİL VƏ ÜSLUB PERSPEKTİVLƏRİ

Ülvüyyə Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti

İnvektiv leksikanın, ümumiyyətlə invektivlərin funksiyalarına fərqli yanaşmalar vardır. Belə yanaşmalardan asılı olaraq funksiyaların sayında da müxtəliflik müşahidə olunur. Jelvis [3, s.110] invektiv leksikanın 27 funksiyasını ayırmışdır. Onun fikrinə görə invektiv leksika yalnız təhqir məqsədi daşımır, ondan istifadə özünü təsdiq, emosionallıq və ekspressivliyi gücləndirmə, qiymətləndirmə və başqa funksiyaları da yerinə yetirir. O, 27 funksiyadan üçünü əsas kimi ayırmışdır: 1) fəni olanı ali və müqəddəs olanlardan ayırma funksiyası; 2) katartik funksiya - psixoloji vəziyyəti yüngülləşdirmə; 3) adresatın sosial statusunu aşağılama funksiyası. Dilçilikdə invektiv müxtəlif tədqiqat işlərində öyrənilmişdir. Kuskovun [7, s.12-13] tədqiqat işində invektiv leksika və frazeologiya anlayışlarının təyin edilməsinə cəhd göstərilmişdir. Müəllifin fikrinə görə invektivlərin üç forması vardır: 1) ədəbi söylər; 2) məişət-danışq invektivləri; 3) ümumişlək invektivlər.

İnvektivlərin təhqir funksiyası nitq təsiri ilə reallaşır. Kommunikativ gərginlik danışanın dil vasitələrini, xüsusi ilə leksik vahidləri seçməsinə təsir etdiyi kimi, adresatın nitq aktındakı məzmunu qavramasında öz izini qoyur. İnvektivi başa düşmək üçün iştirakçıların onun mənasını bilməsi vacib şərtidir [4, s.38]. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə şəxsiyyətin şərəf və ləyaqəti, heysiyyəti, nüfuzu, cəmiyyətin ona münasibəti xüsusi diqqət və əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyət üzvləri arasında invektiv leksikaya aid ədəbsiz sözlər işlədildikdə və bu sözlər konkret olaraq bu üzvlərdən heç birinə ünvanlanmırsa, bu halda eşidənlər, dinləyənlər saya alınmır, onlara hörmətsizlik edilir. Başqa halda birinə qarşı ünvanlanmış ədəbsiz söz başqalarının, kənar şəxslərin yanında dilə gətirilsə, onda həmin sözün ünvanlandığı şəxs təhqir edilir, bu prosesin baş vermə məqamında iştirak edən kənar şəxslərə isə hörmətsizlik baş verir. Beləliklə, invektiv leksikanın nitqdə işlənmə situasiyası bu leksikanın qiymətləndirilməsində rol oynaması faktı təsdiqini tapır. Buraya aşağıdakı funksiyalar daxildir:

- 1) Adresatı təhqir etmək, onu alçaltmaq;
- 2) Kriptolilik;
- 3) Totalitar qadağan sisteminə reaksiya funksiyası;

- 4) Özündən razılıq və ya özünü göstərmək;
- 5) Adresantın öz nitqin daha emosional etməyə cəhd göstərməsi;
- 6) Fərdin psixoloji gərginliyini azaltma;
- 7) Bədii mətndə loru danışıq göstərmək;
- 8) Söz oyunu vasitəsi;
- 9) Danışq predmetinin nidavi adlandırılması, pauzanın doldurulması [8, s.29].

Qeyd olunmuş funksiyalardan hər biri üçün səciyyəvi nitq situasiyası vardır. Lakin konkret nitq situasiyasının invektiv leksikanın hansı funksiyasının yerinə yetirilməsi ilə birbaşa bağlılığını sübut etmək çətindir. İnektivlər daha çox konflikt nitq situasiyalarında özlərinin əsas funksiyasını, təhqir funksiyasını yerinə yetirir. İnektiv leksika eyni zamanda bir neçə funksiyanın reallaşması kimi də üzə çıxıb bilər. İnektiv leksika anlayışının təyininə həm dar, həm də geniş mənada yanaşmalar müşahidə edilir, invektivlərin fərqli təsnifləri aparılır. Dar mənada invektiv leksika təhqir növü adlandırılır. Geniş mənada isə invektivlər verbal təcavüz kimi qiymətləndirilir [5; 6]. İnektiv leksikanın söz səviyyəsində təsnifi də xüsusi önəm daşıyır. Rus dilçiliyində invektivlərin bu qrupları fərqləndirilir: 1) ana söyüşləri, ədəbsiz sözlər; 2) üslubi neqativ sözlər (slenqlər, jarqonlar, vulqarizmlər, loru sözlər, dialektizmlər); 3) kobud, loru, söyüş sözləri; 4) mənfi qiymətləndirmə və nifrət modallığına malik ədəbi leksika [5, s.132].

Dəmirçizadə [2, s.78-79] lüğət tərkibini təşkil edən sözləri iki hissəyə bölmüşdür: ümumişlək və xüsusi sözlər. Xüsusi sözlərə terminləri, dialektizmləri, neologizmləri, jarqon, arqo və arxaik sözləri daxil etmişdir. Məsələn, dialektizmlər dialekt sözlər olub dialektə mənsubluqla təyin olunursa, arxaik sözlər dilin müasir dövründə işləkliyini itirməsi, köhnəlməsi ilə təyin olunur. Arxaikləşmə sözün ifadə etdiyi denotativ istifadədən çıxması və ya aktual olmaması ilə bağlıdır. Dilin lüğət tərkibində başqa söz qrupları da vardır. Məsələn, Cəfərov [1, s.66] işlənmə dairəsinə görə bölgü verərkən loru sözlər və vulqarizmlərə də yer ayırmışdır.

Nəticə olaraq, invektivlər daha çox konflikt vəziyyətlərində təhqir funksiyasını yerinə yetirsələr də, bir neçə funksiyanın paralel reallaşması mümkündür. Bu leksika həm dar, həm də geniş mənada verbal təcavüz kimi qiymətləndirilir, müxtəlif söz qruplarının təsnifatı isə invektivlərin dil və üslub baxımından daha dərinlən öyrənilməsinə imkan yaradır.

Açar sözlər: İnektivlik, təhqir funksiyası, kommunikativ gərginlik, emosionallıq, söz təsnifatı.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, S.A. (1970). *Müasir Azərbaycan Dili (Leksika)*. Bakı: Maarif, 235.
2. Dəmirçizadə, Ə.M. (1962). *Azərbaycan Dilinin Üslubiyyatı*. Bakı: Azərtədrisnəşr, 268.
3. Жельвис, В.И. (2008). Грубость: Проблемы классификации лексики. *Вопросы Психолингвистики*, 7, 109-113.
4. Жельвис, В.И. (2001). *Поле Брани: Сквернословие Как Социальная Проблема в Языках и Культурах Мира*. Москва: Ладомир, 352.
5. Заложная, И.В. (2009). Особенности инвективы как речевого жанра. *Актуальные Проблемы Гуманитарных и Естественных Наук*, 2, 132-134.
6. Zenovich, E.S. (1998). *Словарь Иностранных Слов и Выражений*. Москва, 179.
7. Кусков, Г.В. (2004). Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт. Автореф. дис. канд. филол. наук. Волгоград, 27.
8. Симонов, А., Горбаневский, М. (2004). *Понятия Чести, Достоинства и Деловой Репутации: Спорные Тексты СМИ и Проблемы Анализа и Оценки Юристами и Лингвистами*. Москва: Медя, 117.

MÜƏSSISƏDƏ İŞÇİLƏRİN ƏMƏK FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI

Kamran Hüseynov

Azərbaycan Universiteti

Kamran.Huseynov@student.au.edu.az

Müəssisədə işçilərin əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması, təşkilatın məqsədlərinə nail olmasında, işçi məhsuldarlığının artırılmasında və ümumilikdə təşkilati mühitin inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə əmək bazarının tələbləri və dəyişən iş şəraiti işçilərin motivasiyasına və əmək fəaliyyətinə olan yanaşmanın daha da inkişafını tələb edir. Effektiv əmək stimullaşdırma mexanizmləri, işçilərin həm maddi, həm də mənəvi tərəfdən dəyərləndirilməsi, onların işə olan marağını artırmaq və keyfiyyətli iş gücünün formalaşmasını təmin etmək məqsədi güdür.

Əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması yalnız işçilərin daha məhsuldar olmasına deyil, eyni zamanda iş mühitində əməkdaşlığın və qarşılıqlı hörmətin artmasına da töhfə verir. Bu, müəssisənin strateji məqsədlərinə uyğun bir şəkildə işləməsi üçün əsas amillərdən biridir. Müəssisələrdə işçilərin motivasiyasını artırmaq üçün müxtəlif yanaşmalar, o cümlədən maliyyə və qeyri-maliyyə stimullarından istifadə olunur. Həmçinin, bu stimulların düzgün seçilməsi və tətbiqi işçilərin işə olan münasibətini və nəticə etibarilə təşkilatın ümumi fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır.

İşçilərin əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması məsələsi müəssisələrin uğurlu fəaliyyətində əsas amillərdən biri olaraq qalır. Əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması, yalnız işçinin şəxsi motivasiyasını artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda müəssisənin ümumi performansına, məhsuldarlığına və iş mühitinin keyfiyyətinə də müsbət təsir göstərir. Effektiv stimullaşdırma sistemləri tətbiq edildikdə, işçilər daha yüksək iş həvəsi ilə çalışır, müəssisənin strateji məqsədlərinə daha sürətlə çatır və əməkdaşlar arasında sağlam rəqabət mühiti yaranır.

Maddi stimullar, ənənəvi və geniş tətbiq olunan motivasiya metodlarından biridir. Bu cür stimulların əsas məqsədi işçinin birbaşa gəlirini artırmaq və bu yolla onun motivasiyasını yüksəltməkdir. Əmək haqqı, bonuslar, mükafatlar və digər maddi mükafatlar işçiləri daha məhsuldar olmağa və yüksək performans göstərməyə təşviq edir. Məsələn, işçilərə müəyyən nəticələrə görə bonuslar verilə bilər ki, bu da onların şirkətə olan bağlılığını və motivasiyasını artırır. Bu cür yanaşma, xüsusilə satış sahəsində, performansın ölçülə biləcəyi və nəticə ilə birbaşa əlaqəli olan sahələrdə uğurlu nəticələr verir. Bundan əlavə, maddi stimullar işçilərin rəqabət qabiliyyətini də artırır. Əmək haqqı və mükafatların təkmilləşdirilməsi, işçilərin digər müəssisələrlə müqayisədə daha yüksək iş şəraiti və imkanlar əldə etmələrini təmin edir. Bu isə onların müəssisədə qalmasına və uzunmüddətli əməkdaşlıq etməsinə səbəb olur [1].

Mənəvi stimullar işçilərin emosional motivasiyasına və təşkilata bağlılıqlarına təsir göstərir. Maddi mükafatlarla yanaşı, işçilərin təqdir edilməsi və uğurlarının qiymətləndirilməsi iş yerində müsbət atmosferin yaradılmasına kömək edir. İşçilər yalnız pul üçün deyil, həm də dəyərli və qiymətli hiss etmək üçün çalışırlar. Buna görə də, təqdir və təşəkkürlər, motivasiyanın artırılması baxımından vacibdir. İşçinin iş yerində yüksək qiymətləndirilməsi, ona təşəkkür edilməsi, müvəffəqiyyətlərinin kollektivlə bölüşülməsi iş yerində özünə inamı artırır və komanda ruhunu gücləndirir. Təşkilat rəhbərlərinin işçilərlə müsbət münasibətdə olmaları, onların iş yerindəki ruh yüksəkliyini artırır. Daxili mükafatlandırma sistemləri, məsələn, “İlin Ən Yaxşı İşçisi” mükafatları və ya xüsusi təşəkkür sertifikatları işçilərin öz işlərinə olan bağlılıqlarını və motivasiyalarını artırır.

İş mühitinin yaxşılaşdırılması və iş şəraitinin daha rahat hala gətirilməsi də işçilərin motivasiyasını artıran mühüm amillərdən biridir. Əlverişli iş şəraiti işçilərin məhsuldarlığını və işə olan marağını artırır. Erqonomik ofislər, müasir texnoloji avadanlıqlar, işçilər üçün sağlamlıq və təhlükəsizlik şərtlərinin yaxşılaşdırılması işçilərin özlərini daha yaxşı hiss etmələrinə səbəb olur. Əlavə olaraq, işçilərə peşəkar inkişaf üçün imkanlar təqdim edilməsi onların şəxsi və peşəkar bacarıqlarını artırmağa, nəticə etibarilə isə müəssisənin ümumi keyfiyyətini yüksəltməyə kömək edir. Təlimlər, seminarlar, mentorluq proqramları və iş yerində karyera inkişafı imkanları işçilərin motivasiyasını artıran mühüm amillərdir [3].

İşçilərin əmək fəaliyyətini stimullaşdıran başqa bir mühüm faktor rəhbərliyin münasibətidir. Müəssisə rəhbərlərinin və menecerlərinin motivasiyaedici rolu, işçilərin təşkilata bağlılığını və motivasiyasını artırır. Yaxşı liderlik tərz, işçilərə onların işlərinə və zəhmətlərinə dəyər verildiyini hiss etdirir və onların daha çox özlərini işlərinə həsr etmələrini təmin edir. Effektiv rəhbər, işçilərlə açıq və şəffaf ünsiyyət qurur, onların fikirlərinə hörmətlə yanaşır və təşkilatın hədəflərinə çatmaq üçün onlara istiqamət verir. Liderlik tərz, rəhbərlik üslubu, əməkdaşlar arasında qarşılıqlı hörməti və güvəni inkişaf etdirir. Bu, müsbət iş mühiti yaradır və işçilərin işə olan motivasiyasını artırır.

İşçilərin motivasiyası yalnız müəyyən stimulların tətbiqi ilə deyil, həm də işçi və təşkilat arasında qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq qurulması ilə yüksəlir. İşçilər özlərini şirkətə aid hiss etdikdə, onların fəaliyyətinə daha çox dəyər verildiyini hiss etdikdə, məhsuldarlıq və motivasiya əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bu səbəbdən, müəssisələrin işçilərlə müntəzəm olaraq fikir mübadiləsi aparması, onların ehtiyac və tələblərinə uyğun qərarlar qəbul etməsi vacibdir. İşçilərin iştirakını təmin edən qərarqəbuletmə prosesləri, onların təşkilatın gələcəyi ilə bağlı fikirlərinin qiymətləndirilməsi onların şirkətə bağlılığını artırır və motivasiya səviyyəsini yüksəldir [5].

İşçilərin əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması sahəsində tətbiq olunan metodların birləşdirilməsi, müəssisənin daha effektiv fəaliyyət göstərməsinə və işçi motivasiyasının yüksəlməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu prosesdə bir çox amil nəzərə alınmalı, işçilərin fərdi ehtiyacları və təşkilatın ümumi məqsədləri arasında uyğunluq yaradılmalıdır. Yalnız maddi və mənəvi stimulları nəzərə almaq deyil, həmçinin iş mühitində yaranan dinamikaların da təhlil edilməsi vacibdir. İşçilərin əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında ən vacib aspektlərdən biri də komanda işinin gücləndirilməsidir. Effektiv kollektiv, əməkdaşların birgə məqsəd və hədəflərə yönəlməsini təmin edir. Müxtəlif qrup və komanda fəaliyyətləri, layihə işləri və qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraiti işçilər arasında əlaqələri möhkəmləndirir. Bu, onların yalnız şəxsi məqsədlərini deyil, həm də ümumi məqsədləri görmələrinə və bu hədəflərə çatmaq üçün bir-birlərinə dəstək olmalarına səbəb olur. Bununla yanaşı, kollektiv ruhu stimullaşdırmaq üçün işçilərin bir-birləri ilə açıq və səmimi münasibət qurması vacibdir. Müəssisə rəhbərləri və menecerləri bu cür mühitin formalaşmasına dəstək olmalıdırlar. Müxtəlif komanda tədbirləri, təlimlər və əməkdaşlıq proqramları işçilərin sosial əlaqələrini və kollektiv fəaliyyətini gücləndirir. İşçilər daha yaxşı və effektiv bir şəkildə əməkdaşlıq etdikcə, təşkilatın ümumi nəticələri də müsbət dəyişir.

İşçilərin əmək fəaliyyətini stimullaşdırarkən onların sərbəstliyini artırmaq və təşəbbüslərini qiymətləndirmək də önəmlidir. İdarəetmə sistemlərində müəyyən sərbəstlik verilməsi, işçilərə öz bacarıqlarını sərbəst şəkildə nümayiş etdirməyə imkan yaradır. İşçilər, onların verdiyi qərarların və ideyaların təşkilatın inkişafında rol oynadığını hiss etdikdə, daha çox təşəbbüslü və məhsuldar olurlar. Bu cür yanaşma, rəhbərliyin işçilərə etimad göstərməsi və onların işə verdiyi töhfələri qiymətləndirməsi ilə mümkün olur. İşçilər özlərini yalnız icraçı deyil, həm də təşkilatın inkişafına təsir edən bir hissə olaraq hiss edirlər, bu da motivasiyanın artmasına səbəb olur. İşçilərin təşəbbüsləri, təşkilatın inovasiya və yaradıcılıq sahələrində irəliləməsinə də töhfə verir [4].

Əməkdaşların motivasiyası və işə qarşı həvəsi artırıldıqca, onların məhsuldarlığı yüksəlir, nəticədə müəssisənin fəaliyyətində effektivlik əldə edilir. İşçilərə müvafiq mükafatlar, motivasiya proqramları və şəffaf kommunikasiya qurmaq onların işə olan bağlılıqlarını artırır və uzunmüddətli müvəffəqiyyət təmin edir. Həmçinin, rəhbərliyin və menecmentin işçilərlə düzgün münasibət qurması, onların inkişafına dəstək verməsi, həmrəylik və qarşılıqlı etimadın yaradılması vacibdir. Bu amillər, müəssisənin dayanıqlı inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına müsbət təsir göstərir.

Qeyd etmək olar ki, işçilərin əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması yalnız iqtisadi amillərlə məhdudlaşmamalıdır. Əməkdaşların şəxsi inkişafı, onların iş yerində müsbət psixoloji mühitin yaradılması və sosial dəstəyin göstərilməsi də vacib faktorlardır. Bu, işçilərin daha səmərəli və motivasiyalı işləmələrinə gətirib çıxarır.

Açar sözlər: Kadr, stimullaşdırma, motivasiya, iş, əmək.

Ədəbiyyat

1. İmanova, B. (2018). İnsan resurslarının idarə edilməsinin nəzəri aspektləri. *İpək Yolu*, 2, 60-67.

2. Подлегаева, Т.В. (2017). Заработная плата как основа системы оплаты и стимулирования труда. *Инновационная Наука*, 5, 217-220.
3. Quliyev, T.Ə. (2003). *Əməyin İqtisadiyyatı*. Bakı: Nağıl evi.
4. Quliyev, T.Ə. (2013). *İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi*. Bakı: Nağıl evi, 828.
5. Yusufova, T.Q. (2005). *Əməyin İqtisadiyyatının Əsasları*. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.

CULTURAL IDENTITY AND ITS IMPACT ON COLLOQUIAL ENGLISH LEARNING IN AZERBAIJANI SECONDARY SCHOOLS

Aytan Huseynzade

Khazar University

aytan.huseynzada@khazar.org

Ethnic identity, to a meaningful extent, is conveyed not only by language as a communication tool but also through its natural properties [1]. Deeply rooted national pride and customary values in Azerbaijan create particularly meaningful challenges for teaching and learning colloquial English. This thesis explores the detailed relationship between ethnic identity plus students' attitudes towards learning conversational English. It concentrates on developing meaningful linguistic competence whilst preserving priceless ethnic heritage [5].

Cultural Factors in Colloquial English Learning

Global communication and career prospects often lead Azerbaijani students to see English as a necessary skill [7]. Views of conversational English as a meaningful threat to national identity or cherished customary values, frankly, often fuel large resistance [2]. The emphasis on formal rather than conversational English in public school curricula presents particular challenges in overcoming these ethnic barriers. Many private schools employ many progressive methods, incorporating ethnic sensitivity into their language teaching [6].

Key Findings

Azerbaijani secondary school research shows these findings:

1. A meaningful number of students and parents in public schools strongly resist adopting colloquial English, fearing large ethnic erosion.
2. Importantly greater openness to conversational English is demonstrably shown by private school students, undoubtedly eased by their exposure to an importantly diverse range of ethnic contexts.
3. A meaningful need for training on how to address ethnic dynamics in language teaching has been reported by educators in both public as well as private schools [8].

Recommendations for Culturally Sensitive Teaching

This article suggests these strategies to bridge the ethnic gap in colloquial English instruction.

1. Develop lesson plans incorporating Azerbaijani ethnic themes, coupled with conversational English practice, to promote ethnic integration.
2. The training empowers many teachers with the resources to overcome meaningful ethnic resistance and promote a more balanced approach to language acquisition.
3. Parents, along with community members, should be actively involved in the language-learning process to encourage trust as well as understanding.
4. Teachers should utilize many multimedia resources, blending local ethnic elements alongside global ones, to improve language teaching.

Students' attitudes towards learning colloquial English are importantly shaped by their ethnic identity [3]. Azerbaijani educators can encourage linguistic competence alongside national identity through ethnically sensitive teaching. This approach benefits many students. Furthermore, it importantly increases the nation's standing in a globalizing world [4].

Keywords: Cultural identity, colloquial English, Azerbaijani schools, language education, teacher training, cultural sensitivity.

References

1. Aliyeva, S. (2019). Cultural sensitivity in English language teaching in Azerbaijan. *Journal of Language and Culture Studies*, 7(2), 33-42.
2. Brown, H.D. (2007). *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy*, 3rd edition, 45-67. New York: Pearson Education.
3. Gay, G. (2000). *Culturally Responsive Teaching: Theory, Research and Practice*, 10-34. New York: Teachers College Press.
4. Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations*, 2nd edition, 120-140. Sage Publications.
5. Kramsch, C. (1998). *Language and Culture*, 95-120. Oxford University Press.
6. Nunan, D. (1999). *Second Language Teaching & Learning*, 35-60. Boston, MA: Heinle & Heinle.
7. Phillipson, R. (1992). *Linguistic imperialism*, 20-45. Oxford University Press.
8. Warschauer, M., Kern, R. (2000). *Network-Based Language Teaching: Concepts and Practice*, 70-90. Cambridge University Press.

Mədəni kimlik və onun Azərbaycan orta məktəblərində ingilis dilində danışığın öyrənilməsinə təsiri

Azərbaycanın bir çox orta məktəblərində etnik kimlik və şagirdlərin danışq dilində ingilis dilini mənimsəməsi arasında mürəkkəb əlaqə var. Etnik baxışlar dilin öyrənilməsi ilə mahiyyət etibarilə bağlıdır, yəni bu mühüm dinamikanı qavramaq tədris metodlarını əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmək üçün vacibdir. Bu tədqiqat həm dövlət, həm də özəl məktəblərin araşdırmalarına əsaslanaraq, etnik münasibət və şəxsiyyətin məktəblilərin danışq ingilis dili ilə məşğul olmaq istəyinə necə təsir etdiyini araşdırır. Qərb dil standartlarının qəbuluna qarşı etnik müqavimət və həqiqi dildən istifadə üçün minimal imkanlar mühüm problemlər yaradır. Bu tədqiqat həm yerli dəyərlərə hörmət edən, həm də qlobal ünsiyyət bacarıqlarını təşviq edən etnik cəhətdən həssas tədris metodlarının inkişafı üçün bir çox imkanları ortaya qoyur. Azərbaycanda pedaqoqlar və siyasətçilər linqvistik səriştə boyunca etnik kimlik arasındakı uçurumun aradan qaldırılmasına kömək etmək üçün bir sıra praktiki təkliflər təqdim etməklə çoxlu tövsiyələr alırlar.

QLOBAL MIQYASDA KEYS MENECMENTİN SOSIAL İŞDƏ TƏTBİQİ

İnci Hüseynzadə

Azərbaycan Universiteti

incisultanova01@gmail.com

Vətəndaşların sağlamlıq və sosial xidmətlərə çıxışını əlaqələndirmək üçün istifadə olunan keys menecment anlayışı ilk dəfə XIX əsrin sonlarında Amerikada sosial iş və səhiyyə sahəsində meydana gəlmişdir. 1970-1980-ci illərdə isə keys menecment daha sistemli bir metod kimi inkişaf etmişdir, həmçinin rəsmi modellər formalaşmışdır. Daha sonra isə Avstraliya, İngiltərə və.s kimi ölkələrdə də inkişaf etməyə başlamışdır. Keys menecment sosial iş sahəsində qlobal miqyasda geniş tətbiq olunan bir metodologiya hesab olunur. Keys menecment ilkin olaraq kompleks və fərdiləşdirilmiş sosial xidmətlərin göstərilməsini təmin edir. Müasir cəmiyyətlərdə sosial problemlərin artmasına görə, bu kimi problemlər effektiv və koordinasiyalı şəkildə həll olunmalıdır. Bu baxımdan keys menecment metodunun qlobal miqyasda tətbiqi getdikcə aktuallaşır. Keys menecment modeli inkişaf etmiş ölkələrdə uğurla tətbiq edilir və sübut olunmuş effektivliyi ilə seçilir.

Keys menecment anlayışı sosial işçilər tərəfindən benefisiarın rifahını artırmaq üçün çoxsaylı əlaqələri özündə birləşdirərək, koordinasiya edən bir prosesdir.

Keys menecment anlayışı yarandığı zamanlarda ilkin olaraq, xüsusilə səhiyyə, psixologiya və sosial iş sahəsində istifadə olunsada, zaman keçdikcə artıq bütün sahələrdə bu anlayışa rast gəlmək mümkündür [3].

Keys menecmentin tətbiqində keys menecerlərin mühüm rolu vardır. Keys menecer sosial iş prosesini idarə edən və benefisiara göstərilən xidmətlərin əlaqələndirilməsini təmin edən mütəxəssis hesab olunur. Keys menecerin rolu vacib və çoxşaxəlidir. Onun əsas vəzifələrindən biri də benefisiara kompleks yardım göstərmək, onların sosial sistemlərdə istiqamətini müəyyənləşdirməsinə kömək etmək və ümumi rifahlarını yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Keys menecerin ən vacib funksiyalarından biri də hərtərəfli qiymətləndirmələrin həyata keçirməsini təmin etməkdir, onlar benefisiarları yaxından tanıyır, onların fərdi zəif və güclü tərəflərini öyrənirlər. Digər önəmli məqamlardan biri də, keys menecerin problemlərə necə yanaşmasıdır, belə ki, keys menecerin yanaşması multidisiplinar olmalıdır ki, benefisiarlar səhiyyə, təhsil, məşğulluq və sosial xidmət kimi müxtəlif sahələrdə lazımı dəstəyi ala bilsinlər.

Keys menecment yanaşmasının effektiv olması üçün keys menecer, sosial iş prosesinin məqsədini bilməlidir. Bu baxımdan keys menecmentin mərhələlərini bilmək əsas məqamlardan biridir. Keys menecment yanaşması bir neçə mərhələdən ibarətdir. İlk olaraq müraciət sosial işçi tərəfindən qəbul olunur və ilkin qiymətləndirilir. İlk qiymətləndirmədə, əsas ehtiyaclar, eləcə də problemlər müəyyən olunur. Digər mərhələdə problem dərin təhlil edilir və ehtiyaclar müəyyən edilir. Bununla yanaşı benefisiarın sosial-iqtisadi, psixoloji, hüquqi vəziyyəti analiz edilir, onun qarşılaşdığı risk faktorları müəyyən olunur. 3-cü mərhələdə benefisiarın ehtiyaclarına uyğun fərdi plan hazırlanır. Plan çərçivəsində sosial xidmətlər, hüquqi yardım, tibbi dəstək, psixoloji konsultasiya və digər resurslar daxil edilir. Digər mərhələdə isə artıq xidmətlər əlaqələndirilir və tətbiq olunur. Beləki, benefisiarın ehtiyaclarına uyğun sosial xidmətlər göstərilir, müxtəlif qurum və təşkilatlarla əlaqə yaradılır, benefisiara sosial dəstək və hüquqi yardım təqdim olunur. Monitoring və qiymətləndirmə mərhələsində isə keys menecer benefisiarın inkişaf dinamikasını izləyir və xidmətlərin effektivliyini qiymətləndirir. Bununla belə, xidmət planında dəyişikliklər və ya yeni strategiyalar tətbiq edilir, nəticələr qiymətləndirilir və gələcəkdə daha effektiv yanaşmalar üçün nəticələr çıxarılır. Son mərhələdə isə keys bağlanır və benefisiara sonrakı mərhələlər üçün tövsiyələr verilir, ehtiyac olduqda isə uzunmüddətli müşahidələr edilə və benefisiara müəyyən dəstəklər göstərilə bilər [1; 3].

Qlobal miqyasda keys menecment sosial iş sahəsində geniş istifadə olunur. Hətta keys menecment ilə bağlı qlobal səviyyədə təşkilatlar da mövcuddur. Bunlara nümunə olaraq, CMSA (Case Management Society of America) və CCMC (Commission for Case Manager Certification) göstərmək olar. Bu kimi təşkilatlar, keys menecment sahəsində standartları müəyyən edir. CMSA, keys menecment sahəsində çalışan mütəxəssisləri bir araya gətirən ən böyük təşkilatlardan biri hesab olunur, 1990-cu ildə yaradılan təşkilat, keys menecerlərin bilik, bacarıq və peşəkar inkişafını dəstəkləmək məqsədi daşıyır. CCMC isə keys menecerlərin sertifikatlaşdırma və peşəkar standartların müəyyən edilməsi ilə məşğul olan beynəlxalq qurumdur. Beynəlxalq miqyasda sosial və səhiyyə sahəsində təqdimat sistemləri müxtəlifdir. Nümunə olaraq, Avstraliya, Böyük Britaniyada inteqrasiya olunmuş tibbi model əsas rol oynayır, halbuki ABŞ-da bu fərqlidir. Beləki, burada ödənişə əsaslanan xidmət və idarə olunan qayğı modelləri mövcuddur. Lakin keys menecment, əsas prinsipləri, məqsədləri və strategiyaları birləşdirərək bu müxtəlif sistemlər arasında əlaqə yaradır. Onların inteqrasiyasına və davamlılığına töhfə verir. Bunun nəticəsində keys menecment qlobal miqyasda əhəmiyyət qazanır [2].

Keys menecmentin tətbiq olunduğu ölkələrdən biri ABŞ-dır. ABŞ-ı digər ölkələrdən fərqləndirən məqamlardan biri də keys menecmentin həm dövlət, həm də özəl sektorda tətbiq olunmasıdır. Məsələn, İsveç, Almaniya, Böyük Britaniya kimi ölkələrdə bu yanaşma yalnız dövlət tərəfindən maliyyələşdirilib, tənzimlənir. Dövlət və özəl sektorda bu yanaşmanın tətbiqi ABŞ-da bazaryönlü və rəqabətli xidmət sektoru yaradır. Burada, Medicaid və Medicare proqramları vardır ki, bunun nəticəsində aşağı gəlirli şəxslər və yaşlılar üçün tibbi və sosial xidmətlərin

maliyyələşdirilməsini təmin edir. Bununla belə ABŞ-da keys menecmentin tətbiqində multisiplinar yanaşma daha güclüdür. Buna uyğun olaraq keys menecment sosial işçilər, tibb işçiləri, psixoloqlar, hüquqşünaslar və s. arasında sıx əməkdaşlığa əsaslanır. Avropada isə keys menecment daha çox sosial işçilərin öhdəsinə verilir və tibbi xidmətlər onlardan nisbətən ayırıdır.

Avropa ölkələrində keys menecmentin tətbiqi ilə bağlı spesifik qanunlar mövcuddur. Məsələn, Böyük Britaniyada “Care Act 2014” yetkin şəxslərin sosial xidmətlərə çıxışını və onların ehtiyaclarının qiymətləndirilməsini tənzim edir. Daha sonra isə Almaniyada “Sozialgesetzbuch” (Sosial Qanunlar Kitabı) adlı qanunvericilik aktları, sosial xidmətlərin təşkilini və təminatını əhatə edir. Bu qanunlar xüsusilə yaşlılar və əlilliyi olan şəxslər üçün xidmətlərin koordinasiyasını həyat keçirir. Bununla yanaşı, Avropa ölkələrində sosial işçilərin peşəkar standartları və etik kodeksləri mövcuddur. Buna nümunə olaraq, Beynəlxalq Sosial İş Federasiyası (International Federation of Social Workers) tərəfindən müəyyən edilən etik prinsiplər, sosial işçilərin fəaliyyətində rəhbər tutulur və keys menecmentdə tətbiq olunur. Avropa ölkələrində keys menecment proseslərinin effektivliyini təmin etmək üçün monitoring və qiymətləndirmə mexanizmləri tətbiq olunur. Nümunə olaraq Böyük Britaniyanı göstərmək olar. Burada, “Care Quality Commission” adlı qurum, sosial xidmətlərin keyfiyyətini qiymətləndirir və keys menecment proseslərinin standartlara uyğunluğunu təmin edir. Skandinaviya modelində, ABŞ-dan fərqli olaraq hər bir fərd üçün xüsusi xidmət planı hazırlanır. Beləki, yaşlılar, uzunmüddətli işsizlər üçün fərdi reabilitasiya və məşğulluq proqramları mövcuddur. Ancaq ABŞ-da fərdi planlaşdırma yalnız sığortalı şəxslərə aiddir [5].

XIX əsr texnologiya əsri olduğundan, digər sahələrdə olduğu kimi sosial iş sahəsində də rəqəmsal texnologiyalardan geniş istifadə olunur. Sosial əlaqələrin müsbət şəkildə inkişafında rəqəmsal platformaların mühüm rolu vardır. Avtomatlaşdırılmış məlumat idarəetməsi nəticəsində, benefisiarların məlumatları rəqəmsal bazada saxlanılır, bunun nəticəsində müxtəlif təşkilatlar arasında məlumat mübadiləsi edilir. Bununla yanaşı, tibbi yardımların və psixoloji dəstəklərin həyata keçirilməsində elektron sağlamlıq qeydləri nəticəsində həyata keçirilir. Elektron platformalara isə, CaseWorthy-i, Salesforce for Nonprofits və s. nümunə göstərmək olar [4]. Müxtəlif ölkələrdə fərqli yanaşmalar olsa da, əsas məqsəd insanların rifahını yaxşılaşdırmaq və sosial müdafiə sistemlərini gücləndirməkdir.

Açar sözlər: Keys menecment, keys menecer, qlobal miqyas, texnologiya.

Ədəbiyyat

1. Carr, D.D. (2009). Case management: The global emergence of a contemporary practice. In *Handbook of Research on Information Technology Management and Clinical Data Administration in Healthcare*, 333-349. IGI Global.
2. Chowanietz, I. (2006). *Differences and Similarities-Social Work in Chosen European Countries*. Grin Verlag.
3. https://cmsadetroit.org/History_of_Case_Management
4. <https://caseworthy.com/>
5. <https://www.medicare.gov/basics/costs/help/medicaid>

KEYFİYYƏT DƏYİŞİKLİKLƏRİ KONTEKSTİNDƏ LİBERAL BEYNƏLXALQ NİZAMIN BÖHRANI

Rafiq İbrahimov

Bakı Dövlət Universiteti

ibrahimovrafiq123@gmail.com

Liberal beynəlxalq nizam İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ-ın rəhbərliyi altında Qərbi liberal demokratiyaları arasında formalaşan müəyyən qaydalar və institutların toplusudur. Burada qaydalar və institutlar dedikdə, nizamın əsasını təşkil edən və Qərbi liberal demokratiyaları bir-birinə

bağlayan siyasi və iqtisadi mexanizmlər, o cümlədən NATO, Bretton Vuds sistemi, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və s. nəzərdə tutulur. Bu nizamın əsas xarakterik xüsusiyyətləri ona üzv dövlətlərin liberal demokratik siyasi rejimə və azad bazar iqtisadiyyatına sahib olması, habelə fundamental insan hüquq və azadlıqlarının həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə qorunması istiqamətində fəaliyyət göstərməsi və dövlətlərarası azad ticarəti təşviq etməsidir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra yalnız Qərb liberal demokratiyaları arasında yaransa və inkişaf etsə də, SSRİ-in və kommunist blokuna üzv digər rejimlərin süqutu ilə bu nizam qlobal xarakter aldı. Başqa sözlə, daxili nizam xarici nizama çevrildi [2, s.161]. Lakin son bir neçə ildə bu nizamın böhran yaşaması, bəzi müəlliflərə görə isə hətta süqut etməsi ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr ortaya atılır. Çinin yüksəlişi, Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqını tərk etməsi, Avropa İttifaqı dövlətlərində və ABŞ-da populist və millətçi qüvvələrin siyasi hakimiyyət orqanlarında təmsil olunması, həmçinin sözügedən cəmiyyətlərdə anti-qlobalist gündəliyə daha geniş yer verilməsi bu fərziyyələrin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Burada sadəcə nizamın keyfiyyət dəyişikliyinə uğraması ilə bağlı əsas iddialara qısaca toxunmaqla onların mahiyyətini açmağa çalışacağıq.

Keyfiyyət dəyişikliyi ilə bağlı arqumentlər

Liberal beynəlxalq nizamın aparıcı tədqiqatçılarından biri hesab edilən İkenberri [3] iddia edir ki, liberal beynəlxalq nizam keyfiyyət dəyişikliyinə uğrayır. Yəni, onun mövcudluğunun sona çatdığını düşünmək doğru olmazdı. Bu, keyfiyyət dəyişikliyinə şərtləndirən əsas amil isə dövlətlərarası güc bölgüsünün ABŞ və onun müttəfiqlərinin əleyhinə və qeyri-qərb dövlətlərinin lehinə dəyişməsidir [3, s.17]. Burada xüsusilə diqqət çəkən məqam böhranın liberal beynəlxalq nizamın uğurlu olmasından qaynaqlanmasıdır. Belə ki, Soyuq müharibənin sonuna qədər liberal beynəlxalq nizam beynəlxalq sistemi təşkil edən iki altsistemdən (digər altsistem SSRİ-in müəyyən etdiyi qayda və institutlar əsasında formalaşmışdı) biri idi. Lakin SSRİ-in rəhbərlik etdiyi qütbün süqutu nəticəsində liberal beynəlxalq nizamı müəyyən çərçivədə saxlayan məhdudiyyətlər tam aradan qalxdı və bu nizam sürətlə genişlənməyə, yəni digər dövlətlər, o cümlədən Şərqi Avropadakı postkommunist rejimlər bu nizamın qayda və institutlarını qəbul etməyə və ya onlara qoşulmağa başladı. Amma liberal beynəlxalq nizamın qloballaşması eyni zamanda iki istiqamətdə böhranın meydana gəlməsinə səbəb oldu: nizamın idarə olunması ilə bağlı böhran və sosial məqsəd böhranı [3, s.18].

Soyuq müharibə illərində liberal beynəlxalq nizam bircinsli xarakter daşıyırdı [3, s.19]. Yəni onu təşkil edən ABŞ, Avropa və Şərqi Asiya dövlətləri ortaq maraqları özündə ehtiva edən və onları reallaşdırmağa çalışan birgə razılaşdırılmış qaydalar, institutlar yaratmışdılar [3, s.19]. SSRİ-in mövcudluğu və kommunizm təhlükəsi bu qayda və institutların rolunu, əhəmiyyətini daha da artırmaqla yanaşı ABŞ-ın hegemonluğunu və nizamın legitim aparıcı gücü olması faktını bir növ təsbit edirdi. Lakin nizamın qloballaşması müxtəlif dövlətlərin maraqlarının nizama yol tapması və nizam çərçivəsində gücü artan yeni aktorların (xüsusilə, Çin kimi qeyri-qərb dövlətlərinin) qərar qəbul etmə prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərmək istəməsi kimi yeni şərtlər ortaya çıxardı [3, s.19]. Eyni zamanda qloballaşma nəticəsində iqlim dəyişikliyi, terrorizm, kütləvi qırğın və digər növ silahların yayılmasının qarşısının alınması [3, s.19], qeyri-dövlət aktorların yaranması və fəaliyyəti kimi yeni çağırışlar meydana gəldi. Bütün bunlar nizamın idarə edilməsi ilə bağlı müxtəlif sualların verilməsini şərtləndirdi: qaydaları kim yazacaq, nizama kim rəhbərlik edəcək, nizamın saxlanması ilə bağlı yaranan xərcləri kim öz üzərinə götürəcək və s. [3, s.19].

Digər tərəfdən Soyuq müharibə illərində liberal beynəlxalq nizam özünəməxsus sosial məqsədə xidmət edirdi - o, üzv dövlətləri "təhlükəsizlik icması"nda birləşdirirdi [3, s.19-20]. Burada təhlükəsizlik iki istiqamətdə anlaşılar: fiziki və iqtisadi [3, s.19]. Nizama üzv dövlətlər arasında azad ticarəti və iqtisadi münasibətlər işsizliyin aradan qaldırılmasında və rifahın təmin olunmasında mühüm rol oynayır [3, s.19]. Eyni zamanda modernləşmədən irəli gələn çağırışlar qarşısında və geosiyasi rəqabət şəraitində bu icma ciddi bir anlam kəsb edirdi. Lakin nizamın qloballaşması ilə "təhlükəsizlik icması" konsepti öz aktuallığını tədricən itirməyə başladı [3, s.20]. Xüsusilə də iqtisadi qloballaşma Soyuq müharibə dövründə liberal beynəlxalq nizamın nailiyyətlərini - işsizliyin aşağı faizi, rifah, iqtisadi sabillik və artım - Qərb demokratiyalarında qoruyub saxlaya bilmədi [3, s.20-21]. Kapital,

məhsul və xidmətlərin ümumdünya miqyasında sərbəst hərəkəti iri transmilli şirkətləri ucuz işçi qüvvəsi və ucuz xammalın olduğu mərkəzlərə - xüsusilə qeyri-qərb ölkələrinə yönəltdi. Nəticədə burada yaşayan yoxsul insanların maddi durumu yaxşılaşdı, paralel olaraq dünya əhalisinin ən zəngin 1%-in sərvəti daha da artdı [3, s.21]. Lakin Qərb demokratiyalarında işçi sinif və əhalinin orta təbəqəsi bu tendensiyalardan faydalana bilmədi [3, s.21]. Bu isə liberal beynəlxalq nizamə və onun xarakterik xüsusiyyətlərinə qarşı əhalinin həmin təbəqəsində ciddi narazılıq oyatdı. 2016-cı ildə Birləşmiş Krallıq əhalisinin Avropa İttifaqını tərk etməyə səs verməsi, həmçinin millətçi ritorikası, habelə liberal beynəlxalq nizamın prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edən təşəbbüsləri ilə fərqlənən Donald Trampın ABŞ-ın 45-ci Prezidenti seçilməsi bu narazılığın təcəssümüdür [1, s.37]. 2020-ci ildəki məğlubiyyətinə rəğmən ötən il keçirilən prezident seçkilərində Trampın böyük səs çoxluğu ilə demokrat rəqibi Kamala Harris-ə qalib gəlməsi bu narazılıqların hələ də mövcud olduğunu nümayiş etdirir.

Beləliklə, liberal beynəlxalq nizam iki istiqamətdə inkişaf edən böhranla - idarəetmə və sosial məqsəd böhranı ilə üz-üzədir, lakin bu, onun hələ öz dövrünü başa vurması anlamına gəlməməlidir. İdarəetmə böhranı öz mənbəyini xarici amildən, yəni beynəlxalq sistemdə güc bölgüsünün dəyişməsindən götürürsə də, sosial məqsəd böhranı daxili amildən - liberal demokratiyalarda işçi sinfinin və əhalinin orta təbəqəsinin qloballaşma və onun nəticələri ilə bağlı narazılığından qaynaqlanır.

Açar sözlər: Liberal beynəlxalq nizam, ABŞ, böhran, qloballaşma.

Ədəbiyyat

1. Colgan, J.D., Keohane, R.O. (2017). The liberal order is rigged: Fix it now or watch it wither. *Foreign Affairs*, 96(3), 36-44.
2. Ikenberry, G.J. (2011). *Liberal Leviathan*. Princeton University Press.
3. Ikenberry, G.J. (2018). The end of liberal international order? *International Affairs*, 94(1), 7-23.

(NEO)PATRIARCHY IN BETWEEN HOMELAND AND EXILE IN ABOULELA'S NOVELS

Inas Laheg

Azerbaijan University of Languages

inas.laheg@adu.edu.az

One of the postmodern era most discussed topics is patriarchy. In line with the rise of feminist waves by the end of the 20th century, practices that were based on male dominance and female degradation have been deconstructed and targeted with counter-narrative and theoretical postulations. Nonetheless, such a considerable activism and resistance had not completely overcome the intricate working mechanisms of patriarchy, as the latter remained resilient and adaptable to the 21st century political and economic urgencies. It has refined and resurrected its norms through renovated forms and dynamics. Therefore, the conception of neo-patriarchy came into presence, posing yet another challenge for feminists.

A simultaneous characteristic with the end of the 20th century and the beginning of the 21st, is the prevalence of immigration and diaspora studies. Novels and short stories picturing women's journey from homeland towards Western countries have been ever since on the rise. Parallel with such displacements and geographical movements, authors have detailed new patterns and facets of patriarchy. Correspondingly, readers can easily perceive the different forms and dynamics of such a repressive ideology. Such streamline of literature helped in recognizing the shared grounds, under which patriarchy operates. Further still, cultural difference as a variable between Eastern and Western countries confers an advantage in approaching and resolving patriarchal normative crux, from a

distinct and comprehensive standpoint. The varied geographies and sociocultural setting rather furniture insights.

Leila Aboulela's Poetics of Diaspora

Such motifs are prefigured prominently in the writing of Leila Aboulela. The Sudanese author is a native Arabic speaker who writes in English about Western exile, where she resides. No wonder that almost always Aboulela's novels and short stories are set in two different countries or even more. Aboulela published her first novel, "The Translator" in 1999. It mainly tells the story of Sammar who was born in the UK to Sudanese parents. At around the age of seven, Sammar's family went back to their homeland Sudan. However, years later Sammar marries her relative, Tarig and lives in the UK, where he finishes his medical studies. Her life takes an unfortunate turn as he dies in a car accident. Hitherto, Sammar lives alone, whilst working as a translator at the university. The novel focuses on Sammar's dream to be back in Sudan, which did not fulfill her expectation of becoming happy, once realized [1; 4, p.88].

"Minaret" was published around six years later. Again, Leila Aboulela presents a protagonist, Najwa, who is displaced from Sudan towards the UK. Najwa resorts to the UK with her mother and brother, Omar, after a coup d'état persecuted her father, who was a high ranked politician, due to corruption allegations and political agendas [3; 4, p.88]. Najwa's life is continually shaped and influenced by the men present in her life, such as her father, brother and later on her boyfriend, Anwar. This research paper tries to dissect aspects of (neo)patriarchy and its relevance to spacio-cultural context engulfing each protagonist. Furthermore, immense focus is brought to the influence of Western feminist agendas on Eastern immigrant women.

(Neo-)Patriarchy and Western feminism in "The Translator" and "Minaret"

Neo-patriarchy was coined by the Palestinian historian Hisham Sharabi in 1988 in his book, "Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society". Here Sharabi points out to the mutual and growing relation between patriarchy and modernity, in the backdrop of the Middle East context [8, p.216]. The term simply refers to a new mode of "governance", where women tyrannize other women, with the intention of maintaining and ensuring the perseverance of patriarchal fundament within the family and society, as it privileges them with an exceptional share of power and advantageous approval from the controlling male. In short, neo-patriarchy refers to a dynamic where women become controlled by other women, who are (ex/im)plicitly exploited and supervised by an oppressive male authority [7, p.2].

"The Translator" reflects such a dynamic. After Sammar's return to Sudan, numerous issues rose to the surface. For instance, it was not the men in the family who scolded Sammar for thinking about remarrying. It was her aunt Mahasen, who served as the agent of patriarchal authority. Mahasen was not insinuated by any specific man in the family, she simply was serving the general patriarchal configurations, ruling the whole Sudanese society in general. She was the caretaker of the cultural mores and customs, men have long ago embedded in society. As modern women have become wary and defensive against traditional implicit male intrusion, neo-patriarchy clearly eased and normalized male dominance. Women who linked patriarchal oppression with the male figure, are usually hoodwinked and not on their guard when it is carried out by a female figure.

Such an assumption is observed in the intense quarrel that occurred between Mahasen and Sammar, as the latter mentioned the idea of remarriage. Such a passage provides yet further details about the social hierarchy and cultural dynamics funneling the relationship between the aunt, Mahasen and her niece, Sammar, as the novel narratives Mahasen was "fluent with Righteousness. The night when Sammar had asked her permission to marry Ahmad Ali Yasseen." She aggressively dismissed the idea and presupposed that "...you can support yourself and your son, you don't need marriage. What do you need it for?" [1, p.13]. It is already the patriarchal norms and cultural traditions that feed Mahasen's sense of righteousness and gives her a solid ground to interfere and intrude into other women's life decisions. At the same time, such a systematic norms privilege her with an entitlement that younger and socially-lower-ranked women voluntarily seek her permission and approval.

Even though it invests into women's troubles in exile, Minaret rather moves away from issues of neo-patriarchy towards discussing the disruptive nature of Euro-centric feminist frameworks towards Eastern women. Aboulela pictures a protagonist who grew up in a liberal environment, encouraging her to embody the image of a modern progressive European-like woman. Her father, brother and boyfriend seemingly support the feminist call for liberation and self-will. At the same time, Najwa's life in the UK further encouraged such a lifestyle. However, once Najwa felt an inner need to embrace Islamic teachings and wear the veil, such a support thinned and rather transformed into severe hostility, as she states, "I had hoped to come close to her ... Now I know that she will never do that. She will always see my hijab... She will see these things ... she will never look beyond them" [3, p.116]. Within the corners of liberal societies, Najwa seems to be free-willed as long as she does not stray away from Western-oriented and secular principles.

In fact, her struggles are evocative of the discussion brought about by the Indian postcolonial feminist critic Chandra Talpade Mohanty, who revealed that Western feminist has for long embodied the role of the spokespersons and claimed themselves as representatives of women. As a result, women of colour, female immigrants and those belonging to third world countries are underrepresented and rather dominated by yet another hegemonic entity [9, p.197, p.216]. When an under-represented woman tries to gain a subjectivity and raise her voice, she is rather faced with that might entrap her in of cautiousness and self-censorship as Aboulela states, "Was I allowed to express the misgivings that I had without being dismissed..." [2, p.206]. In addition, to such a stream of thought Leila Abu-lughod accentuates the fact that modern discourse hustles to equate veil and religiousness with the absence of agency, neglecting the fact that the veil has numerous forms, indications and motives [6, p.40]. Accordingly, in a recent interview Aboulela reconfirms that, "We Need to Hear the Stories of Africa's Encounter with Europe from Africans Themselves" [5].

Aboulela's books, *The Translator* and *Minaret*, mirror the sociocultural dilemma of exile, faced by Muslim and oppressed minorities. They promptly follow the day-to-day struggles. Prominently, special attention is paid to the working mechanisms of patriarchy through different countries and cultures. She seeks to disclose the way patriarchy has adapted and concealed its practices in a way compatible with modern times circumstances. At the same time, Aboulela exerts herself to unveil the fallacies deeply rooted within the European feminist framework, which fell short of embodying the slogans it has pretentiously aired such as inclusivity, anti-marginalization and equality. Aboulela fights simultaneously against two destructive ideologies, in hopes to voice Muslim immigrants' subjectivity and ideological peculiarities. She heavily reflects the insights explained by Mohanty and Abu-lughod. Readers of her work are invited to debate and contemplate new perspectives of agency and subjectivity.

Keywords: Alienation, displacement, Euro-centric, Muslim women diaspora, neo-patriarchy.

References

1. Aboulela, L. (1964). *The Translator*. Black Cat. <https://archive.org/details/translator00abou>
2. Aboulela L. (2002), Moving away from accuracy. *Journal of Comparative Poetics*, 22, 198-207. Accessed on 12.02.2025. <https://doi.org/10.2307/1350056>
3. Aboulela, L. (2005). *Minaret*. Grove Press. <https://archive.org/details/minaret00abou>
4. Chambers, C.G. (2009). An Interview with Leila Aboulela. *Contemporary Women's Writing*, 3(1), 86-102.
5. Brittle Paper (2023). We need to hear the stories of Africa's encounter with Europe from Africans themselves. <https://brittlepaper.com/2023/04/we-need-to-hear-the-stories-of-africas-encounter-with-europe-from-africans-themselves-a-conversation-with-leila-aboulela/>
6. Abu-Lughod, L. (2013). *Do Muslim Women Need Saving?* Harvard University Press.
7. Askari, H.S., Ullah, I. (2024). Mothers are the most anti-feminists: From patriarchy to neo-patriarchy in beyond the fields. *ISRG Journal of Humanities and Cultural Studies*, 1(1), 1-5. <https://isrgpublishers.com/wp-content/uploads/2024/07/ISRGJAHSS332272024-I.pdf>

8. Habiba, U., Ali, R. & Ashfaq, A. (2016). From patriarchy to neopatriarchy: Experiences of women from Pakistan. *International Journal of Humanities and Social Science*, 6(3), 212-221. https://ijhssnet.com/journals/Vol_6_No_3_March_2016/24.pdf
9. Mohanty, C. (1984). Under Western eyes: Feminist scholarship and colonial discourses. *Boundary*, 2(12), 333-358.

Əbülelanın romanlarında vətən və sürgün arasında neopatriarxiya

20-ci əsrin dəyişmə dalğalarının müşayiəti diaspora ədəbiyyatının və immiqrasiya mədəniyyətinin inkişafıdır. Müsəlman mühacirlərin ingiliscə ədəbiyyatı xüsusilə böyük dəyər qazanmışdır. “Tərcüməçi” və “Minarə” kitablarının nəşri ilə sudanlı yazıçı Leyla Əbülela Böyük Britaniyadakı müsəlman qadın diasporunun sadıq nümayəndəsi hesab olunur. Onun hər iki romanı patriarxat, özgəninkiləşdirmə və yerdəyişmə məsələlərini həll edir. Onun işi Hişam Şarabi, Çandra Mohanti və Lila Abu-lughod tərəfindən müzakirə edilən nəzəri mübahisələrin bir xatırlatmasıdır. Göründüyü kimi, Əbülela patriarxiyanın necə maskalandığını və onun iş mexanizmlərini müasir sosial-mədəni və iqtisadi dinamikaya uyğun şəkildə canlandırıldığını açıqlamağa çalışır. Baş qəhrəmanlar Sammar və Nəcva, neopatriarxiya və avrosentrik feminizmin oxşar təzyiqçi ideologiyaların iki tərəfi olduğunu nümayiş etdirirlər. Əbülela ənənəvi feminist çərçivələrdən uzaqlaşır, dominant feminist diskurslar içərisində az təmsil olunan qruplara işıq salır.

BİR SƏSİN FACİƏSİ

Nigar İsayeva

AMEA N. Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

nisayeva82@gmail.com

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi-bioqrafik romanlarının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, şübhəsiz ki, Əzizə Cəfərzadədir. Onun yazdığı hər roman, povest, hekayə oxucuları düşündürməklə yanaşı, dərin izlər buraxır və oxucu əsərdə onun heç kəsə bəlli olmayan daxili dünyasına toxunan məqamlar tapır. Bu da, Əzizə Cəfərzadənin insan psixologiyasını dərin bilməyindən xəbər verir. Onun əsərlərində yaratdığı əksər qəhrəmanlar, təsvir etdiyi hadisələr real həyatda baş verənlərdir. Məhz ona görədir ki, yazıcının əsərləri bu qədər oxunaqlı və təsiredicidir.

Əzizə Cəfərzadənin romanlarında qadın obrazı mühüm yer tutur. Onun “Cəlalyyə” (1983) əsərində XIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan hakimi olmuş Məhəmməd Cahən Pəhləvanın qızı Məlikə Cəlalyyənin vətəni, torpağı qorumaq üçün verdiyi qurbanlardan, “Zərrintac-Tahirə”də (1996) XIX əsrdə İranda baş verən Babilər hərəkatına başçılıq edən azəri-türk soylu şairə Tahirə Qürrətüleyindən, “Bir səsin faciəsi” (1997) Azərbaycanın vala səsi yazılmış ilk qadın xanəndəsi Mirzə Güllərin həyatından və faciəli ölümündən bəhs olunur. Qadın obrazları təkcə Əzizə Cəfərzadənin romanlarında deyil, həm də hekayə və povestlərində öz əksini tapır [1]. Haqqında yazdığı, Azərbaycan tarixində silinməz izlər qoyan, o qadınları Əzizə Cəfərzadə qələmə almaqla Azərbaycan ədəbiyyatına mənəvi irs buraxıb. Qadın qəhrəmanların hamısı zülmə, ədalətsizliyə qarşı apardıqları mübarizədə necə güclü olduqlarını açıq hiss etdiriblər. Oxuduğumuz əsərlərdə, romanlarda, baxdığımız filmlərdə güclü kişi obrazı, qəhrəmanı görəndə biz təəccüblənmirik. Çünki güclülük, mərdlik, igidlik kişilik xüsusiyyətləri ilə vəhdət təşkil edir. Lakin bu xüsusiyyətlər qadın simasında təcəssüm edəndə biz oxucuları heyran buraxır. Zərif cinsin nümayəndəsi hesab edilən qadının nələri bacara bildiyinin, yeri gələndə tək başına mübarizə apardığının və mübarizədən qalibiyyətlə ayrılmağının da şahidi oluruq.

“Bir səsin faciəsi” romanında Əzizə Cəfərzadə müxtəlif qadın obrazları yaradıb: Gülsənəm, Şahnisə xanım, talesiz Reyhan sonradan adını dəyişdirib Qıztamam, Anaqız ana, Qonçəbəyim və əsərin baş qəhrəmanı Mirzə Güllər Azərbaycanın ilk qadın xanəndəsi. İnsanın taleyi doğulandan

yazılır, onun da taleyi əvvəldən gətirməyib. Əsərdəki qadın obrazları bir-birinin təzadını təşkil etməklə yanaşı, bu obrazları birləşdirən, onları dünyada xoşbəxt görmək istəyən anadır. Gülsənəm fədakar, zəhmətkeş, həyatını övladının xoşbəxtliyi üçün qurban verən anadır. Özünün bəxtəvər günləri yoldaşının vaxtsız ölümü ilə bitmişdir. Hələ o, bilmirdi ki, Bəxtiyarın ölümündən də çox onu yandıran Reyhanın bədbəxt taleyi olacaq. Gülsənəm ömrü boyu qızını qorumaq, xoşbəxt görmək üçün əlindən gələni edirdi. Cavan yaşında dul qalan Gülsənəm zəhmətkeş, sədaqətli, vəfalı qadın idi. Əri öləndən sonra yaşadığı kəndin ağası Salman ağa onları kattalarına gətirmişdi. Orada onların qalmağına ev, dolanışqları üçün iş vermişdilər. Gülsənəm edilən bu yaxşılığın qarşılığında bütün günü işləyərək onlara sədaqət borcunu ödəyirdi.

Ev sahibəsi Şahnisə xanıma el arasında xanımlar xanımı deyilirdi, kasıb-kusuba, yetimə əl tutur, malını, sevgisini yanında işləyənlərindən əsirgəmirdi. O da bir anaydı. Varı-yoxu bircə oğlu, Səfəri var idi. Səfərə dair böyük xəyallar qurur, arzular bəsləyirdi. Oğlu da bu arzuları həyat keçirəcək yaraşıqlı, qabiliyyətli, hər kəsin həsəd aparacağı və bütün varlığı ilə anasına bağlı bir igid idi.

Gülsənəm qızı Reyhan ilə sakit həyatlarını sürürdülər, günlərini günə calayırdılar. Bu vəziyyət Səfərin Reyhana qarşı alovlanan məhəbbəti ilə dəyişdi. Reyhan da Səfərin duyğularına qarşı biganə deyildi. Gülsənəm bir ana kimi övladını sonu olmayan məhəbbətdən qorumaq üçün hər şey edirdi, lakin artıq çox gec idi, hər iki cavanın qəlbi od tutub yanırdı. Bu məhəbbət qarşısında kim neynəyə bilərdi?.

Şahsənəm varlı ailənin qızı idi, xanım-xatın böyümüşdür. Yaşı xeyli irəliləməyinə baxmayaraq çox cavan görünürdü. Salman ağaya ərə gedəndən sonra, var-dövlətini daha da artırmışdı. O dövrlərdə qadın söz sahibi deyildi, amma Şahsənəm xanımın sözü həm evdə, həm Salman ağanın yanında, həm də elatda keçərliliyi idi. Şahsənəm bu məhəbbətdən xəbər tutanda, əsəbindən xanım-xatınlığını itirmiş, yazıq Gülsənəmə demədiyi təhqir, qarğış qalmamışdı. Həyatın əzablarından belə bükülmüş Gülsənəm eşitdiyi sözlər qarşısında təmkinlə dayanıb, heç bir kəlmə demədən donub qalmışdı [2]. Əsərdə Gülsənəmi oxucular ömrü boyunca əzab əziyyətlər içində yaşayan, yerindən-yurdundan didərgin düşən, ərinin ölümü ilə bu əzabları artan bir obraz kimi görür. Cılız bədənli, həyatın çətinlikləri üzünün hər qırışında əks olunan, ömrü boyu qulluqçuluq etmiş, öz sözünü deməyin, haqqını tələb etməyi nə olduğunu bilməyən bu sakit qadın, xanımının bircə övladına, Bəxtikəmin yadigarına, Reyhanına “haramzadə” deyəndə dilləndi. Xanımının onun qürurunu sındırmağına imkan vermədi, balasını qorumağa çalışdı. Bu biyabırçılığı ört-basdır etmək üçün onları evdən qovdular. Şahsənəm xanım tərəfdən məsələlərə yanaşsaq, görürük ki, o, bu hərəkəti ilə Səfəri qorumağa çalışırdı, oğlunun xoşbəxtçiliyində Reyhanın heç yeri yox idi. Gülsənəmin üzünə pul ataraq alçalmaq istəməsi, Şahsənəmin necə qəddar, kibirli, daş ürəkli olduğunu göstərir, onun əksinə Gülsənəm, məğrur, qürurlu, ləyaqətli qadın idi.

Bədbəxt ana, Reyhanın hamiləliyini biləndən sonra, ona elə ağır işlər gördürürdü ki, uşaq tələf olsun. Tək istəyi günahsız körpəni günahkar dünyaya gətirməmək idi. Balasını qoruya bilmədiyi üçün ancaq özünü günahlandırır.

“Bir yandan bağlayan, bir yandan açar” deyilir. Sübh vaxtı çıxdıqları yol, onları gətirib, el anası Anaqızın qapısına çıxardı. Anaqız hər yerdə hörməti olan, türkəçarə ilə insanlara şəfa verən əbəci qadındı. Reyhan dünyaya gələndə onun əbəciyi olmuşdu, taleyin oyununa baxın ki, indi həmin Reyhan özü ana olmaq üçün yenə onun qapısında idi. Yazıq Reyhan bilmirdi ki, bala qoxusunu almadan, onu sevləmədən, övladını ondan ayıraraq qonşu kənddə övlad həsrəti çəkən Qonçabəyimə verəcəklər.

Qonçabəyim 30 yaşına təzə keçmiş, qəd-qamətli, şux yerişli, zərif, uzun hörükləri olan bir xanım idi. İllərlə övlad arzusunda olan, ümitsizliyə qapılmadan, Allahdan pay istəyirdi. Allah o payı Anaqızın əli ilə onların qapısına göndərdi. Murad ağa ilə Qonçabəyimin sevincini sözlərlə ifadə etmək mümkün deyildi. Artıq onların da ocağını yandıran, evlərinə xoşbəxtlik gətirən bir qız uşaqları vardı. Adını Güllər qoydular. Bir ad sahibinə bu qədər mi yaraşar? Uşağın üzündə elə bir mənalı gülüş, baxış var idi ki, insanlar gözlərini ondan çəkmə bilmirdilər. İllər keçdi, Balaca Güllər böyüyüb həddi buluğa çatdı. Onun azad ruhu, dünyaya baxışı o vaxtkı cəmiyyətin qayda-qanunları ilə üst-üstə düşmürdü. Cəmiyyət qadına çox qadağalar qoyurdu, qadının sərbəstliyi yox idi, qadın söz sahibi

deyildi. Hələ uşaqlıqda Güllər bu qadağalara zidd olan hərəkətlər edirdi, at çapırdı, ara-sıra gözəl, məlahətli səsi ilə zümzümə edirdi. Həyatın qəribəlikləri bitmirdi ki, bitmirdi. Onu at belində görüb, ona vurulan, elçi göndərən doğma atası Səfər oldu. Güllərin anasını özünə gəlin bilməyən Şahnisə, indi Qaradonluya oğlu Səfərin qızı Güllərə elçiliyə gedirdi. Bu nə böyük faciə idi. Bu xəbərdən xəbər tutan Anaqız ana dərhal Gülsənəmi bu rüsvayçılığa son qoyması üçün Murad ağanın qapısına göndərdi. Nənəsi Gülləri götürüb, baba yurduna üz tutdular.

Əsəri oxuduqca, təhlil etdikcə fikirləşirsən ki, daha bu yazıq qızın başına nə gələ bilər? Tale onu daha nə ilə sınağa çəkəcək? Bir insan taleyi heç mi gətirməz?

Balaca qızciğaz Güllər Mirzə Güllər olana qədər, doğma atası ona elçi düşmüş, doğma bildikləri ata-anasının əslində ögey olduqlarını öyrənmiş, heç tanımadığı nənəsi ilə baba yurduna qayıtmış, atasına miras qalmış evdə nənəsi ilə birgə yaşamağa başlamış, nənəsinin ölüm ayağında ona açdığı sirləri qəlbinin dərinliklərində basdırmış, tək sığınacaq yeri qonşuluqda yaşayan tarzən Cabbar kişi və onun ailəsi olmuşdur. Cabbar kişi Güllərin səsinin gözəlliyini duymuş, onun şeirə, qəzələ marağını görüb dərslərində iştirak etməyinə icazə vermişdi. Bir müddət sonra Cabbar kişi də dəstək olması üçün ondan xahiş elədi ki, onu da toylara, məclislərə aparsın. Dövrün şərtlərinə, cəmiyyətdəki qadağalara görə qıyafətini dəyişib, kişi kimi yaşamağa məcbur olmuş, adını qarşısına Mirzə artırılaraq Mirzə Güllər kimi sənətinə başlamışdı.

“Mirzə Məhəmmədhəsənin şagirdi olmuşdu. Səsinə eşidənlərin dediyinə görə, o, oxuyanda sanki Mirzə Məhəmmədhəsən oxuyurmuş. Onun muğamda vurduğu xallar Mirzə Güllərin səsinə çiçəkləyirmiş. El-oba o səsin başına toplaşarmış. Bu səsin enerjisini haradan alırdı? Yöndəmsiz taledənmi? Oğlan cildinə girmiş bir qızın daxili üsyanındanmi? Əlacsız eşq mərazindənmi? İlahidənmi? Kim bilir” [3].

Yaşadıqları bəs etməmiş kimi onun dərdinə eşq yarası, nakam məhəbbət də əlavə olundu. Cəmiyyət, zaman onun istəklərinə, arzularına qarşı idi. Şair Səməd Sahirə duyduğu o ülvə hissələrini ürəyində basdırır, anlayırdı ki, kişi libası geyinib, toylarda oxuyan kim özünə arvad edər? Özü bədbəxt olmuşdu, sevdiyini də bədbəxt etmək istəmirdi, bütün varlığı ilə özünü musiqiyə həsr etmişdir. Lakin onun səsi, şöhrəti yayıldıqca gözü götürməyənlərin sayı artırdı, elə ölümü də onu götürməyənlərin əlindən oldu. Bədbəxt taleyi olan Mirzə Güllər öz anasını görmədən, xoşbəxt olmadan, tək tənha, ögey olub doğma bildiyi Murad ağa və Qonçabəyimin məzarları üstündə canını tapşırırmışdı.

Görkəmli yazıçı Əzizə Cəfərzadə romanını bu cümlələrlə yekunlaşdırır: “Günlərin bir günündə Qaradonluda bir qarı peyda oldu. Murad ağanın qapısına gəlib Qonçabəyimlə Murad ağanı soruşdu. Hər ikisinin bir neçə il əvvəl dünyasını dəyişdiyini biləndə darvazanın önündə diz çöküb hönkür-hönkür ağladı. Nökərlər onu evə dəvət etsələr də, gəlmədi. Heç kəsin tanımadığı bu qadın Azərbaycan dolusu şöhrət sahibi Güllər idi. Hara üz tutacaqdı? Cavad vilayətinəmi? Kimi qalmışdı oralarda? Doğma anası Reyhan sağ idimi, görəsən? Anası da çoxdan köçmüşdü bu dünyadan, öz bircəsindən xəbərsiz, yaralı köçüb getmişdi. Bu yaşında gen dünyada onun heç kəsi yox idi. Bütün bunlar dərk edən Mirzə Güllər qəbiristanına üz tutur. Səhər kəndin camaatı qəbiristanına gələndə bir qarının Murad ağa ilə Qonçabəyimin qoşa qəbrinin arasında bükülü qaldığını gördülər. El yığılib qadını dəfn edir. Yasin, fatihə oxudular. Başdaşına ad yazma bilmədilər. Heç kəsin tanımadığı qadının adını bilən yox idi” [4].

Açar sözlər: Qadın, faciə, ailə, xanəndə.

Ədəbiyyat

1. Rəsulova, Ə. Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarında tarixilik və müasir gerçəklik. <https://edebiyyat-az.com/?p=26386>
2. <https://zim.az/elm/elmi-meqaleler/5491-yazii-zz-cfrzadnn-azrbaycan-sevgs.html>
3. <https://edebiyyatqazeti.az/news/science/8940-soze-cevrilmis-ses>
4. Cəfərzadə, Ə. (2016). Bir səsin faciəsi (1996-1997). Bakı, Azərbaycan Korlar Cəmiyyətinin Mətbəəsi.

РОЛЬ НАГЛЯДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ ЛЕКСИКЕ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Афет Искендерова

Азербайджанский Университет Языков

afa.iskenderli@mail.ru

Что же подразумевается под лексикой? Лексика представляет собой словарный состав языка. Она является его фундаментальной основой, без которой невозможно существование речи [3, с.100]. Основная цель обучения лексике заключается в развитии лексических навыков, а также способности комбинировать слова в соответствии с лексическими нормами. Лексический навык предполагает правильный выбор лексической единицы, соответствующий замыслу говорящего. Одной из ключевых особенностей усвоения лексики является ее тесная связь с содержанием коммуникации.

Лексика является одним из ключевых компонентов системы языковых средств, играя важную роль в различных видах речевой деятельности, таких как аудирование, говорение, чтение и письмо. Это подчеркивает её значимость на каждом уроке английского языка. Формирование лексических навыков неизменно остаётся в центре внимания учителя. Уровень владения лексикой следует учитывать как при введении новых слов, так и при развитии соответствующих навыков во время работы с текстами, словарями, выполнения упражнений и использования лексики в иноязычной речи. Кроме того, важно учитывать доминирующий тип восприятия каждого ученика. Основная задача состоит в том, чтобы обеспечить полное усвоение программного лексического минимума и надёжное закрепление активного словарного запаса в памяти студентов на всех этапах обучения.

Что включает в себя обучение лексике английского языка? Это процесс, направленный на расширение словарного запаса. Традиционно работа с лексическим материалом делится на три ключевых этапа:

1. Этап ознакомления;
2. Этап начального закрепления;
3. Этап развития навыков использования лексики в различных формах речевой деятельности.

Первые два этапа нередко объединяют в один, называемый этапом презентации лексики. Этот этап играет ключевую роль в процессе обучения, так как от его эффективности и целенаправленности зависит дальнейшая работа с лексическим материалом. Основная задача учителя заключается в выборе наиболее подходящего способа презентации, который соответствует уровню подготовки студентов, этапу обучения, особенностям слова, а также его принадлежности к активному или пассивному словарному минимуму. Широкий спектр методов семантизации и первичного закрепления даёт возможность подобрать наиболее подходящий способ для достижения целей урока, учёта ресурсов учителя и разнообразия подходов на каждом занятии.

Презентация представляет собой начальный этап работы с новой лексической единицей, включающий её ознакомление и первичное закрепление, которые предшествуют активной тренировке языкового материала. Этап ознакомления охватывает изучение формы, значения и способов употребления слова [4, с.150]. Первичное закрепление является важной частью системы упражнений, направленных на развитие умений и навыков применения лексики в различных видах речевой деятельности. На следующем этапе студенты тренируются в формировании лексических связей в типовых речевых ситуациях. Завершающий этап позволяет учащимся создавать динамичные лексические связи, что обеспечивает свободное использование новых слов в общении.

Одним из основных методов презентации лексики является использование наглядности. Этот подход играет значительную роль в развитии лексических навыков на уроках английского языка. Наглядность представляет собой целенаправленный и специально организованный показ учебного материала, который помогает студентам понять законы изучаемого языка, а также самостоятельно осознать их или убедиться в их правильности. С её помощью осуществляется процесс тренировки и применения нового лексического материала. Использование картинок позволяет решать речевые проблемные задачи в условиях свободного говорения. Однако главное преимущество заключается в том, что при выполнении упражнений с использованием наглядности студенты говорят и слушают не из-за необходимости, а потому что им интересно решать подобные речевые задачи.

Использование наглядности способствует более осмысленному и увлекательному усвоению языкового материала студентами. Кроме того, она активизирует психическую деятельность учащихся, пробуждает интерес к изучению английского языка, увеличивает объем усваиваемой информации, снижает усталость, развивает творческое воображение, укрепляет волю и значительно упрощает процесс обучения.

В своей практике я часто применяю метод наглядности при введении новой лексики. Например, для закрепления материала по теме “Objects” я использую реальные предметы. На этапе первичного закрепления лексики предметы служат наглядным инструментом, а также основой для работы с различными типами вопросов. Я демонстрирую объект и задаю вопрос, например: *Is this a wallet?*

Студент отвечает: *Yes, it is. It is a wallet.* Затем я показываю тот же предмет другому ученику и задаю альтернативный вопрос: *Is the wallet black or red?* Студент отвечает: *The wallet is black.* Для закрепления материала я использую репродуктивный вопрос: *What is it?* Студент отвечает: *It is a wallet.* Далее я перехожу к следующему вопросу: *What colour is the wallet?* Студент отвечает: *The wallet is black.* Затем я задаю вопрос: *Where is the wallet?* Студент отвечает: *The wallet is on the table.*

Таким образом, наглядность играет ключевую роль в обучении. Она служит средством создания мотивации для общения, помогает формировать атмосферу, максимально приближенную к реальным условиям, что крайне важно для активной речевой деятельности и незаменимо при освоении иностранного языка.

Ключевые слова: Лексика, лексические единицы, лексические навыки, формирование, наглядность.

Литература

1. Гальскова, Н.Д. (2005). *Современная Методика Обучения Иностранным Языкам*. Москва: Просвещение, 284.
2. Гез, Н.И., Ляховицкий, М.В., Миролубов, А.А. (1982). *Методика Обучения Иностранным Языкам*. Москва: Высшая школа, 234.
3. Пассова, Е.И., Кузнецова, Е.С. (2002). *Формирование Лексических Навыков*. Учебное пособие. Воронеж: Альтернатива, 142.
4. Соловова, Е.Н. (2005). *Методика Обучения Иностранным Языкам*. Москва: Просвещение, 239.

İngilis dili dərslərində leksikanın öyrənilməsində vizuallığın rolu

İngilis dilinin leksikasının öyrənilməsi müasir tədris metodikasında ən vacib məsələlərdən biridir. Leksikanın tədrisi mürəkkəb bir prosesdir və bu prosesdə müxtəlif metod və yanaşmalardan istifadə edilir. Bu yanaşmalardan biri əyani tədris vasitələridir. İngilis dili dərslərində əyani vəsaitlərdən istifadə etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki əyanilik üsulu tələbələrin leksik bacarıqlarını inkişaf etdirir və onlara müxtəlif mövzularda konkret vəziyyətlərdə danışma qabiliyyəti qazandırır.

İNVESTISIYA FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Rəfayıl İsmayilli

Azərbaycan Universiteti

rafayil.ismayilli@student.au.edu.az

İnvestisiya fəaliyyəti ölkələrin iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir və milli iqtisadiyyatın dayanıqlığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. İnvestisiyaların cəlb edilməsi və idarə olunması prosesi bir çox hüquqi mexanizmlərlə tənzimlənir. Bu mexanizmlərin əsas məqsədi, sərmayədarların hüquqlarının qorunması və investisiya mühitinin sabitliyinin təmin olunmasıdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, investisiya mühitinin hüquqi tənzimlənməsi olmadan davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək çətindir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm hissəsi kimi investisiya siyasətinə xüsusi diqqət ayrılmışdır [3, s.24]. Ölkədə hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və investisiyalar üçün əlverişli mühitin yaradılması istiqamətində müxtəlif qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Xüsusilə, “İnvestisiyaların təşviqi haqqında” qanun ölkədə investisiya fəaliyyəti üçün hüquqi çərçivənin əsasını təşkil edir.

Bundan əlavə, beynəlxalq müqavilələr və sazişlər Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsini dəstəkləyir. Bu sənədlər investorların hüquqlarını qorumaq və sərmayə axınına artırmaq məqsədi daşıyır. Bu sahədə hüquqi islahatlar, xüsusən də dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi, ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamışdır.

İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi müxtəlif hüquq normaları və qanunvericilik aktları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu tənzimləmə, əsasən, sərmayədarların hüquqlarının müdafiəsi, iqtisadi risklərin azaldılması və investisiya fəaliyyətinin təşkili ilə bağlıdır [1, s.10]. Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi çərçivəsində, həm yerli, həm də xarici sərmayədarlara bərabər hüquqlar təmin edilir. Xüsusilə, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanun bu sahədə əhəmiyyətli hüquqi baza yaradır. İnvestisiya fəaliyyətində hüquqi müdafiə mexanizmləri sərmayədarların əsas maraqlarını qorumağa yönəlmişdir. Sərmayədarların hüquqlarının pozulması halında, onlar həm milli məhkəmə sisteminə, həm də beynəlxalq arbitraj mexanizmlərinə müraciət edə bilərlər. Azərbaycanın qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr, o cümlədən “İnvestisiya mübahisələrinin həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz”ə (ICSID) üzvlük, investorların hüquqlarının beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə müdafiəsini təmin edir.

İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində mühüm aspektlərdən biri də hüquqi mühitin sabitliyidir [2, s.27]. Qanunvericilik aktlarında tez-tez baş verən dəyişikliklər və ya qeyri-müəyyənlik investorlar üçün risklər yaradır. Bu səbəbdən, hüquqi sabitliyin qorunması investisiyaların cəlb edilməsi və saxlanılması baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

Dövlətin investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsindəki rolu həm hüquqi, həm də iqtisadi aspektləri əhatə edir. Dövlət investisiya fəaliyyətini tənzimləməklə yanaşı, vergi güzəştləri və subsidiyalar kimi iqtisadi stimullaşdırma vasitələrindən də istifadə edir. Bundan əlavə, dövlət-özəl tərəfdaşlığı (DÖT) layihələri vasitəsilə iqtisadi inkişaf və sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Azərbaycanda investisiyaların təşviqi məqsədilə bir sıra islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu islahatlar arasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, xarici investisiyalara dair qanunların təkmilləşdirilməsi və müasir iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi xüsusi qeyd olunmalıdır. Lakin mövcud qanunvericiliyin tətbiqində rast gəlinən bəzi problemlər, o cümlədən hüquqi prosedurların mürəkkəbliyi və yerli səviyyədə icra mexanizmlərinin çatışmazlıqları həll edilməli olan əsas məsələlərdir.

İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi davamlı iqtisadi inkişaf və xarici sərmayələrin cəlb edilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın bu sahədəki təcrübəsi göstərir ki,

hüquqi mühitin təkmilləşdirilməsi və sərmayədarların hüquqlarının qorunması istiqamətində atılan addımlar iqtisadi sabitliyə və inkişafın sürətləndirilməsinə töhfə verir.

İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün əhəmiyyətli bir komponentdir. Bu tənzimləmə vasitəsilə investisiyaların təhlükəsizliyi təmin edilir, iqtisadi risklər minimuma endirilir və investorlar arasında inam mühiti yaradılır. Azərbaycanın bu sahədəki qanunvericiliyi, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə yönələn sərmayələri təşviq etmək məqsədini daşıyır. Hüquqi mexanizmlər vasitəsilə investorlar üçün şəffaf və bərabər hüquq mühiti təmin edilməyə çalışılır [5, s.19].

Azərbaycan Respublikasında qəbul edilən “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanun yerli və xarici investorlar üçün əsas hüquqi baza rolunu oynayır. Bu qanun sərmayədarların hüquqlarının qorunmasını, onların investisiya fəaliyyətindən mənfəət əldə etmələrini və qanuni şəkildə əldə edilmiş gəlirlərin ölkədən çıxarılmasını təmin edir. Həmçinin, qanunvericilik investisiya fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində dövlət dəstəyini və vergi güzəştlərini nəzərdə tutur. Bu yanaşma, xüsusən də, xarici investorlar üçün əlverişli şərtlər yaratmaq məqsədini güdür.

Beynəlxalq müqavilələr və investisiya arbitraj mexanizmləri də Azərbaycanda hüquqi tənzimləmənin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Azərbaycan müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək investisiya mübahisələrinin həlli prosesində beynəlxalq standartlara uyğun yanaşma tətbiq edir. Bu, sərmayədarların hüquqlarını daha yüksək səviyyədə qorumağa imkan verir və ölkənin iqtisadi cazibədarlığını artırır.

Hüquqi mühitin sabitliyi investisiya fəaliyyəti üçün vacib şərtlərdən biridir. Müxtəlif iqtisadi dəyişikliklər və qanunvericilikdə baş verən tez-tez yeniliklər investorlar üçün əlavə risklər yarada bilər [1, s.15]. Buna görə də, Azərbaycan hökuməti hüquqi sabitliyi qorumaq və investisiya mühitini daha cazibədar etmək üçün davamlı olaraq islahatlar həyata keçirir.

Eyni zamanda, investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsində dövlətin iqtisadi siyasəti mühüm rol oynayır. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi və regionlarda iqtisadi inkişafın təşviqi investisiyaların cəlb edilməsinə yönəlmiş mühüm addımlardır. Bu yanaşmalar yalnız yerli iqtisadiyyatın inkişafına deyil, həm də beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin güclənməsinə töhfə verir.

Bütün bu amillər göstərir ki, investisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [2, s.11]. Azərbaycanın bu sahədə əldə etdiyi uğurlar, həmçinin mövcud çağırışlar bu istiqamətdə hüquqi bazanın və idarəetmə mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Açar sözlər: Qanunvericilik, hüquq, mühafizə, sərmayə, investisiya.

Ədəbiyyat

1. İsayev, S.Z. (2011). *İnvestisiya Fəaliyyətinin Hüquqi Tənzimlənməsi*. Bakı: İqtisad Universiteti.
2. Allahverdiyev, H.B. (2009). *İqtisadiyyatın Hüquqi Tənzimlənməsinin Əsasları*. Bakı: İqtisad Universiteti.
3. Atakişiyev, M.C., Nurəliyeva, R.N. & Abbasova, N.H. (2012). *İnvestisiya Fəaliyyətinin Təşkili*. Bakı: Azər nəşr.
4. Əzizova, G. (2012). *Dövlətin İnvestisiya-Innovasiya Siyasəti*. Bakı: İqtisad Universiteti.
5. Məmmədov, Ə., Seyfullayev, İ. (2013). *Vergi və İnvestisiya*. Bakı: Çapıoğlu.

QƏDİM UYĞUR TÜRKLƏRİNİN TARİXİNƏ VƏ DİLİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Xatın İsmayilli

Naxçıvan Dövlət Universiteti

khatinismayilli@gmail.com

Qədim Uyğur Türkləri, Orta Asiyanın ən mühüm və mədəniyyətlə zəngin tayfalarından biri olmuşdur. Onların tarixi, mədəniyyəti və dili, Türk xalqlarının tarixi və inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uyğurlar, Orta Asiyanın siyasi, mədəni və dini həyatında mühüm rol oynamış və onların dil və mədəniyyəti bu gün də türk dünyasında əhəmiyyətli izlər buraxmışdır. Bu işdə qədim Uyğur Türklərinin tarixi və dilinə ümumi bir baxış təqdim olunmuş, həmçinin bu mədəniyyətin müasir Türk dilinə olan təsirlərini araşdırılmışdır.

Uyğur Türk dövlətinin, əsasən, 8-ci əsrin ortalarında Orta Asiyada qurulduğu məlumdur. Uyğurlar, Türk dünyasında Qaraxanlılar, Göytürk və digər böyük xalqların ardından Orta Asiyanın əsas güclərindən birinə çevrilmişdir. Uyğur xaqanlığı, Çin, Tibet və digər qonşu mədəniyyətlərlə sıx əlaqədə olmuşdur. Uyğur dövlətinin mövcud olduğu dövr, 8-ci əsrdən 9-cu əsrin sonlarına qədər davam etmişdir.

Uyğur dövlətində ticarət, kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq inkişaf etmişdir. Uyğurlar, həmçinin mədəniyyət və elm sahələrində irəliləyişlər əldə edərək zəngin bir ədəbiyyat və incəsənət ortaya qoymuşlar. Onlar, xüsusilə Çin və digər Asiya xalqları ilə ticarət əlaqələrini gücləndirmiş və bu əlaqələr nəticəsində həm iqtisadi, həm də mədəni mübadilə prosesi baş vermişdir. Uyğurların əsas iqtisadi fəaliyyət sahələri arasında ticarət, ipək istehsalı və kənd təsərrüfatı yer alırdı. Uyğur əlifbası, yazılı ifadələrin yaradılmasında istifadə olunan ən mühüm vasitə olmuşdur. Uyğurlar, əsasən, Sogd əlifbası və daha sonra isə Uyğur hərfi ilə yazmışlar. Uyğur əlifbası, həmçinin digər Türk xalqları tərəfindən də istifadə edilmişdir. Bu əlifba, fonetik baxımdan çox zəngindir və dilin ifadə qabiliyyətini genişləndirir [1].

Qədim Uyğur dili, müasir Türk dillərinə olan təsiri ilə diqqət çəkir. Xüsusilə Orta Asiya bölgəsindəki Türk xalqları, Uyğur dilindən müxtəlif sözlər və ifadələr almışlar. Bu, xüsusən də ticarət, mədəniyyət və dini əlaqələr vasitəsilə baş vermişdir. Uyğur mədəniyyəti və dili, yalnız Uyğurların özləri üçün deyil, ümumilikdə Türk dünyası üçün də mühüm bir mirasdır. Bu mədəni irs, müasir Türk ədəbiyyatında, musiqisində və incəsənətində özünü göstərir. Uyğurların ədəbiyyatına olan maraq, bu gün də davam edir və daha dərinlən araşdırılmaqdadır.

Qədim Uyğur dili, Türk dilləri ailəsinə aiddir və Orta Asiyada yaşayan Türk xalqlarının dilləri ilə yaxın əlaqəyə malikdir. Uyğur dili, özündə müxtəlif fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri birləşdirən bir dil növüdür. Uyğurlar, xüsusilə yazılı sənədlərində bu dili inkişaf etdirərək, həm dini, həm də dünyəvi mövzularda geniş bir ədəbiyyat yaratmışlar.

Uyğurların dini inanc və fəlsəfi düşüncəsi, onların mədəniyyətində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Uyğur dövlətində Maniçilik və Buddizm kimi dini inanclar geniş yayılmışdı. Bu dinlərin təsiri, Uyğurların dilinə, mədəniyyətinə və ənənələrinə dərin izlər buraxmışdır. Uyğurlar, həmçinin dini şərhlər, təfsirlər və müxtəlif fəlsəfi əsərlərlə zəngin bir ədəbiyyat yaratmışlar [2]. Uyğur ədəbiyyatı, dini və dünyəvi mövzularda zəngin bir irsə sahibdir. Uyğurlar, əksər hallarda mətnləri müxtəlif dini və fəlsəfi mövzular ətrafında qələmə almışlar. Uyğur dilindəki ən məşhur yazılı əsərlərdən biri, Uyğurların Buddizm və Maniçilik kimi dinlərlə bağlı yazdıqları təfsirlər və müqəddəs mətnlərdir [3].

Qədim Uyğur Türklərinin tarixi və dili, Türk dünyasının zəngin mədəni irsinin ayrılmaz bir hissəsidir. Uyğurların tarixi, onların siyasi və iqtisadi inkişafı, həmçinin dini inanc və fəlsəfi düşüncələri, bu xalqların mədəniyyətinə dərin izlər buraxmışdır. Uyğur dilinin müasir Türk dillərinə olan təsiri, bu qədim mədəniyyətin davam edən əhəmiyyətini göstərir. Uyğur dilinin və mədəniyyətinin araşdırılması, Türk dünyasının keçmişini daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Açar sözlər: Uyğur Türkləri, tarix, dil, mədəniyyət, əlifba, ədəbiyyat, iqtisadiyyat, din, Türk dili.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, M. (2005). *Uyğur Dilinin Tarixi və İnkişafı*. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
2. İsmayılov, N. (2008). *Qədim Uyğur Türk Mədəniyyəti və Ədəbiyyatı*. İstanbul: Türk Dünyası Araşdırmaları.
3. Vəliyeva, Ş. (2016). *Orta Asiya Xalqlarının Dini və Fəlsəfi Görüşləri*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

BİZNESİN RƏQƏMSAL İDARƏ EDİLMƏSİ

Nuranə İsmayılova

Azərbaycan Universiteti

nuraneismailova214@gmail.com

İnformasiya texnologiyalarının, o cümlədən də internetin təsiri bir çox sahədə olduğu kimi, iqtisadi mühitdə də dəyişikliklərə səbəb olmuşdur, yeni münasibətlər, sahələr yaranmışdır [2]. Texnologiyalar günümüzdə sürətli şəkildə inkişaf prosesindən keçir, bu da hər sahədə olduğu kimi biznes sahəsində də böyük rol oynayır.

Rəqəmsal biznes dedikdə, ənənəvi biznes əməliyyatlarının və xidmətlərinin rəqəmsal texnologiyalarla həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bura mobil texnologiyalar, internet, sosial media, süni intellekt kimi rəqəmsal vasitələr daxildir. Rəqəmsal biznesin əsas məqsədi müştərilərə daha yaxşı xidmət göstərmək, prosesləri daha sürətli və effektiv etmək, həmçinin yeni rəqəmsal imkanlardan yararlanaraq bazarda rəqabət üstünlüyünü əldə etməkdir. Ölkələr rəqəmsal iqtisadiyyatlarının sürətli şəkildə inkişaf etdirib, rəqabətdə üstünlük əldə etmək üçün İKT-in tətbiqinin genişləndirməsinə xüsusi əhəmiyyət verirlər [1].

Rəqəmsal idarəetmə müasir biznes fəaliyyətində uğur qazanmaq üçün də vacib bir amildir. Rəqəmsal texnologiyalar, informasiyaların düzgün paylanılmasını təmin etmək üçün ən effektiv vasitələrdən biridir. Rəqəmsal texnologiyalar məlumatların daha asan paylanmasına və bütün dünyada insanların bu məlumatlardan sürətli şəkildə istifadə etməsinə kömək edir [3]. Rəqəmsal texnologiyalardan düzgün istifadə edilməsi biznesin daha uğurlu, səmərəli və müştəri yönümlü olmasına kömək edir. Müxtəlif rəqəmsal idarəetmə yolları vardır. Ən çox istifadə edilənlər aşağıdakılardır:

1. CRM sistemləri (Müştəri əlaqələri idarəetmə) - Bu sistemlər müştəri məmnuniyyətini artırır, onlarla qarşılıqlı əlaqəni daha yaxşı idarəetməyə kömək edir.

2. Məlumat analitikası - Əsasən, biznes sahəsində strateji qərarlar verməkdə kömək edir. Məlumat analitikası ilə müştərilərin davranışlarını və bazarın vəziyyətini öyrənmək mümkün olur. Bununla da bazarın tələbatını bilmək daha düz olur.

3. Bulud texnologiyaları - Məlumatların saxlanması və paylaşılması üçün rahat platformadır. Həmçinin əməkdaşlığı da asanlaşdırır.

4. E-Ticarət - Günümüzdə e-ticarət sürətli şəkildə inkişaf edir. Onlayn satış səhifələri müştərilərə sürətli və asan şəkildə satışları həyata keçirməyə kömək edir. Həmçinin, fiziki mağazaların daxilində olan çətinliklərin və insanlarda vaxtla bağlı yaranan problemlərin aradan qaldırılmasına kömək edir.

5. Rəqəmsal Marketing - Biznes sahəsində brendin tanınması üçün ən çox istifadə edilən yollardan biridir. Marketing strategiyası ilə müştəri bazasını genişləndirmək və tələbatları düzgün istiqamətləndirmək mümkündür.

6. Avtomatlaşdırma- Proseslərin sürətli, zaman itkisi olmadan həyata keçirilməsinə kömək edir. Əməliyyatların səmərəliliyini artırdığı kimi insan resurslarının düzgün idarə edilməsinə yardım edir.

Bütün bunlardan istifadə edən müəssisələr proseslərin uğurlu olması üçün diqqət yetirməli olduqları nüanslar vardır. Qeyd edilənlərin düzgün aparılması rəqəmsal idarəetmənin uğurlu olmasına kömək edəcək:

1. İşçilərin təlimi - Biznesin rəqəmsal idarə edilməsi prosesini uğurlu və sürətli həyata keçirmək üçün işçilərin dəyişikliyə qarşı müqavimətini azaltmaq vacibdir. Bunun üçün də işçilər arasında təlimlərin keçirilməsi vacibdir. Onların rəqəmsal idarəetmənin mahiyyətini, biznesdəki rolunu dərinlən dərk etmələri üçün təlimlər uğurlu vasitə hesab edilir.

2. Məlumatların mühafizəsi - Rəqəmsal idarəetmə proqramlarından istifadə etmə müəssisənin uğurlu olmasında böyük rol oynasa da risklər hər zaman vardır. Müəssisədə daxili həssas və gizli məlumatları qorumaq üçün güclü kibertəhlükəsizlik proqramlarından istifadə edilməsi vacibdir. Müntəzəm olaraq şifrələmə proqramları yoxlanılmalıdır.

3. Strateji investisiya: Hər bir müəssisə öz xüsusi ehtiyaclarını qiymətləndirməli və bizneslərinin məqsədlərinə uyğun gələn rəqəmsal vasitələrə büdcə qoymalıdır. Bu şəkildə müəssisə həm büdcə pozuntularını minimuma endirəcək, həm də pozuntuların qarşısını ala biləcək.

Bütün bunlara diqqət edən müəssisələr zaman keçdikcə rəqəmsal biznesdə rəqabət üstünlüyünü qazanacaqlar. Rəqəmsal bizneslə iqtisadiyyatı inkişaf etdirməklə yanaşı onu qoruyub-saxlamaq üçün də qeyd etdiyimiz nüanslara diqqət etmək vacibdir.

Rəqəmsal idarəetmə üsulları müasir biznes əməliyyatlarının əsasını təşkil edir. Süni intellekt, bulud texnologiyaları, layihə idarəetmə vasitələri prosesləri sadələşdirir, həmçinin xərcləri azaldaraq əməkdaşlığı da gücləndirir. Bu üsullardan istifadənin özünəməxsus problemləri olur, məsələn: kibertəhlükəsizlik riskləri, dəyişikliyə qarşı müqavimət və sair. Uğurlu rəqəmsal inteqrasiyanı təmin etmək istəyən müəssisə təhlükəsizlik texnologiyalarına, işçilər arasındakı təlimlərə və strateji rəqəmsal struktura sərmayə qoymalıdır. Bütün bunlara diqqət edən müəssisə uzunmüddətli olaraq inkişaf edəcəkdir. Rəqəmsal biznesi qəbul edən və texnoloji irəliləyişlərə hazır olan hər bir təşkilat yüksək rəqabətli bazarda uğurlu uzunmüddətli təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: Rəqəmsal, biznes, müəssisə texnologiyası.

Ədəbiyyat

1. Fətəliyeva, G. (2024). *Azərbaycanda Rəqəmsal Transformasiya 2023*. Bakı, 7.
2. Zeynalova, S.H. (2019). Rəqəmsal hökumət ixtisaslaşması üzrə Proqram toplusu, 4.
3. Hacıyeva, A. (2023). Development tendencies of canned baby food products. *Zəfər Gününə Həsr Olunmuş Elm və Texnologiyaların Müasir Trendləri Mövzusunda Respublika Elmi-Praktik Konfransın Materialları*, 65.

ƏLİLLİYƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR, TARİXİ BAXIŞ VƏ MÜASİR KONSEPSİYALAR

Sevinc İsmayılova

Azərbaycan Universiteti

sevinjanarqizi@gmail.com

“Əlillik bir şəxsin xüsusiyyəti deyil, bu daha çox sosial mühit tərəfindən yaradılmış şəraitin mürəkkəb bir toplusudur”.

Əlillik mövzusu keçmişdən bu günə kimi hər zaman aktual bir məsələ olaraq hələ də insanların diqqət mərkəzindədir. Əlillik, yaranma səbəbləri, göstəriciləri, əlilliklə bağlı yaranan problemlərin aradan qaldırılması yolları daim müzakirə olunur. Məsələn, Qərbi ölkələrində artıq bir neçə onillikdir ki, “Azad həyat konsepsiyası” tətbiq olunur. Burada əsas məqsəd əlilliyi olan şəxslərin öz həyatlarına tam nəzarət etməsi və digər şəxslərdən asılığının minimuma endirilməsindən ibarətdir. Bu fəaliyyətlə məşğul olan təşkilatlar “Azad həyat mərkəzləri” adlanır [1]. Bundan əlavə, 1992-ci

ildə BMT-in Baş Assambleyası tərəfindən hər il 3 dekabr tarixinin “Beynəlxalq Əlillər günü” kimi qeyd olunması təsdiqlənmişdir. Ölkəmizdə də əlilliyi olan şəxslər, habelə uşaqlarla bağlı dünya təcrübəsinə uyğun olaraq qanunlar, qərarlar, normativ-hüquqi aktlar qəbul olunur.

Əlillik cəmiyyətdə hər zaman maraq doğuran, müzakirə olunan məsələlərdən biri olub və hazırda da olmaqdadır. Əlillik bir qüsurlu deyil, cəmiyyətdə insanların özləri tərəfindən yaradılmış bir problemdir. Keçmiş dövrlərdən fərqli olaraq, hazırda əlilliyi olan şəxslərə mənfi münasibət, onlara qarşı xoşagəlməz ifadələr, stereotiplər və s. insan hüquqları, əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında beynəlxalq sənədlərin, maarifləndirmə işlərinin, sosial şəbəkələrdə, KİV-də yayımlanan video-çarxların, sosial layihələrin və s. təsiri ilə dəyişmişdir. Əlilliyi olan şəxslərin xəstə, qüsurlu adlandırılması, bunun sadəcə tibbi müdaxilə nəticəsində aradan qaldırılacağı fikri onların cəmiyyətdə iştirakını, fəaliyyətini məhdudlaşdırırdı. İstər beynəlxalq, istərsə də yerli hüquqi normalar əlilliyi olan şəxslərə xəstə deyil, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlar kimi baxılmasını tələb edir. Bu cür yanaşmada əlilliyin sosial modeli özünü göstərir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların cəmiyyətdə tam iştirakı, fəaliyyəti tibbi modelə görə məhdudlaşdırılarsa da, sosial model həmin şəxslərin cəmiyyətdə iştirakını, onların öz bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini dəstəkləyir.

Əlilliyin iki ən geniş yayılmış modelindən biri olan tibbi modeldə əlilliyi olan şəxslər öz xəstəliklərinə görə ayrılırlar [3]. İnsanlarda əlillik necə yaranır? Tibbi modelə görə insanlar görə bilmədikləri, eşidə bilmədikləri, yeriye və danışa bilmədikləri üçün onlarda əlillik yaranır. Bu yanaşmadan çıxış edən şəxslərdə əlilliyi olan şəxslər xəstədirlər, müəyyən normalara uyğun gəlmirlər, işləyə bilməzlər, ali məktəblərdə təhsil ala bilməzlər, uşaq sahibi ola bilməzlər, onlar başqalarına yük olur, kimlərsə öhdəliyində yaşayır kimi fikirlər formalaşır. Həmçinin, bu düşüncələrin fonunda onları cəmiyyətin tərkib hissəsi olaraq görmək, eyni zamanda qəbul etmək də bir qədər çətinlikdir.

Daha bir model əlilliyin sosial modelidir. Bu yanaşmaya görə əlilliyi olan insanların qarşılaşdıqları problemlər onların funksional məhdudiyyətindən deyil, daha çox sosial məhdudiyyətlərdən irəli gəlir. Sosial model insanlarda məhdudiyyətin onların əlilliyinə və ya fərqliliklərinə görə yox, cəmiyyətdəki maneələrə görə formalaşması fikrinə əsaslanır.

Sosial model bizə əlilliyi olan şəxslərin yaşam tərzini çətinləşdirən problemləri və maneələri tapmaqda kömək edir. Bu maneələrin öhdəsindən gəlinməsi əlilliyi olan şəxslərin seçim və nəzarətinə imkan verir, həmçinin bərabərlik yaradır. Sosial modelə nümunə kimi bir neçə situasiyanı misal göstərmək olar. Məsələn, pilləkənlərdən istifadə edə bilməyən əlilliyi olan bir şəxs girişində pilləkən olan binaya daxil olmaqda çətinlik çəkir. Sosial modelə görə yaranan problemin şəxsə yox, binada olduğu başa düşülür və binanın girişinə pandus əlavə etmək məsləhət görülür [4]. Digər bir halda görmə məhdudiyyətli bir uşaq çox satılan bir kitabı oxumaq istəyir və çətinlik çəkir. Sosial model isə həmin kitabın tam həcmli səsli versiyasını təmin edir.

Cəmiyyətdə əlillik, əlilliyi olan uşaqlarla bağlı mövzular hər zaman aktualdır və diqqət mərkəzindədir. Bu gün həm dünyada, həm də ölkəmizdə əlilliyi olan şəxslərin xidmətlərə əlçatanlılığının təmin olunması, onların cəmiyyətə inteqrasiyası istiqamətlərində ciddi işlər görülüb, layihələr həyata keçirilir. Beynəlxalq təşkilatlar insanların bu mövzuda həssaslığının artırılması, əlilliyi olan şəxslərə qarşı stigmatizasiyanın aradan qaldırılması ilə bağlı dünya ölkələrini müxtəlif proqram və layihələrdə birləşdirir. Sevindirici haldır ki, əlilliyi olan şəxslərə qarşı münasibət əvvəlki dövrlərə nisbətən müsbət istiqamətdə dəyişib. Onların da cəmiyyət həyatında digər insanlarla bərabər iştirakı artıq normallaşır. Ölkəmizdə həyata keçirilən sosial siyasətə nəzər salsaq, bu istiqamətdə dövlətin həyata keçirdiyi uğurlu islahatların şahidi olarıq. Əlilliyi olan şəxslərin təhsili, sosiallaşması, xidmətlərə çıxışının əlçatanlığı, sosial ödənişlərlə təmin olunması bu islahatların bariz nümunəsidir.

Açar sözlər: Əlillik, əlilliyə müxtəlif yanaşmalar, tibbi model, sosial model.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova, R. (2019). *Sosial İşə Giriş*. Bakı, 206.
2. <https://www.coe.int/az/web/compass/disability-and-disablism>

3. <https://www.disabilitynottinghamshire.org.uk/index.php/about/social-model-vs-medical-model-of-disability/>
4. <https://www.scope.org.uk/about-us/social-model-of-disability/>

ВЛИЯНИЕ ВИКТОРИАНСКИХ ПРАВОВ НА ЖЕНСКУЮ ПСИХОЛОГИЮ В РОМАНЕ ЭМИЛИ БРОНТЕ “ГРОЗОВОЙ ПЕРЕВАЛ”

Сона Исмаилова

Бакинский Государственный Университет

sonaismailova@mail.ru

Сёстры Бронте вошли в историю мировой литературы своими новаторскими и актуальными по сей день произведениями. Каждая из сестёр по-своему затронула одну из главных проблем своей эпохи - место женщины в обществе. Жившая и творившая в викторианскую эпоху средняя из сестёр Эмили Бронте не могла обойти стороной описание общества, известного патриархальными устоями, где женщины не имели никаких прав.

Единственный роман английской писательницы, ставший символом вечной любви и мести, - “Грозовой перевал” (“Wuthering Heights”) был опубликован в 1847 году под псевдонимом Эллис Белл. Путем описания жизни двух семейств писательница показала пагубное влияние викторианской морали, приведшее к трагедии. Главная героиня романа - Кэтрин Эрншо - жертва идеологии своего времени.

С самого детства Кэтрин Эрншо имела своенравный характер. “Непослушная и своенравная девчонка” [1, с.55] - так о ней отзывается служанка Эллен Дин, из чьих уст мы узнаем историю семейств Эрншо и Линтон. Служанка рассказывает, что всё своё детство и юность Кэтрин проводит с Хитклифом - мальчиком, которого нашел её отец и сделал членом семьи Эрншо - в семейном имении “Грозовой перевал”. Именно в описании этого периода жизни героини заметно размытие гендерных рамок, будучи ребенком ей не были важны законы общества, она растет настоящей «дикаркой» и не обращает внимание на социальное неравенство между ней и её другом.

Но всё меняется в одночасье, когда Кэтрин Эрншо из-за несчастного случая попадает к чете Линтонов. Это происходит, когда они вместе с Хитклифом наблюдают за Эдгаром и Изабеллой Линтон, живущих в мызе Скворцов, и собака Линтонов ранит ногу Кэтрин. Линтоны - воплощение идеальной семьи той эпохи, имеющие богатство, статус и привилегии. Героиня остается в поместье “Дрозды” пять недель, которые полностью изменили не только внешний вид, но и мышление Кэтрин.

По приезде домой она понимает, какая социальная пропасть существует между ней и Хитклифом. Кэтрин осознает, что брак с любимым ей Хитклифом принизит её, о чём и говорит Эллен: “если я выйду замуж за него, то и моё положение станет ниже” [1, с.106]. Кэтрин Эрншо предаёт свою любовь ради одобрения общества. Она выбирает в супруги Эдгара Линтона, но любит ли на его?! На этот вопрос Кэтрин говорит следующее: “Он будет богатым, а я хочу быть самой шикарной дамой в округе” [1, с.103].

Став Кэтрин Линтон, она теряет свою свободу, которую так любила и понимает, что, пойдя на поводу общественного мнения, сделала неправильный выбор. В “Дроздах” она чувствует себя узницей и очень часто вспоминает о “Грозовом перевале”, мечтает оказаться в пустоши, по которой гуляла в юности.

Эдгар Линтон - представитель общества, где господствует патриархат. Но Эмили Бронте подчеркивает, что Кэтрин восстаёт против патриархальной гегемонии. Во время ссоры, еще до замужества, она бьёт Эдгара Линтона, который был шокирован таким поведением. После замужества она всё равно видится в Хитклифом, даже если её супруг против. Протест Кэтрин Линтон приводит к её смерти, ведь лишь в смерти она видит свою свободу.

Эмили Бронте противопоставила Кэтрин сестру Эдгара - Изабелл Линтон. Она является юной особой, которой должна быть девушка того времени, по мнению общества. Но и здесь автор романа показал трансформацию героини в лучшую сторону. В романе Изабелла из инфантильной девочки превращается в сильную девушку, которая восстает против тирании Хитклифа.

Изабелла Линтон влюбляется в безумного героя Хитклифа. И несмотря на все социальные морали сбегает с ним, отказывается от своего статуса и богатства. Она жертвует своей привычной, спокойной жизнью ради чувств к байроническому герою. Но понимает, что совершила большую ошибку.

Прибыв в “Грозовой перевал”, она очутилась в совершенно другом обществе, где нет служанок и удобств, но она берет всё в свои руки: “я не собираюсь вести себя у вас как леди, не то, боюсь, умру с голоду” [1, с.189]. Она многое терпит, но, когда речь заходит о её брате, показывает свой характер и перечит Хитклифу, зная, что может сильно разозлить его.

На протяжении всего хода рассказа мы видим, что Изабелла - это образ, созданный Эмили Бронте, показывающий какой сильной и выносливой может быть женщина. Изабелла сбегает от Хитклифа при первой же возможности, хотя знает, что её могут наказать за это. Она сама обеспечивает себя и сына до самой смерти.

Кэтрин Эрншо выбрала требования общества, но не смогла прожить в этой иерархии, в то время, как Изабелла Линтон идёт против общественных норм и становится сильнее, так как получает свободу.

Ключевые слова: Феминизм, психология, Бронте, Викторианская эпоха.

Литература

1. Бронте, Э. (1988). *Грозовой Перевал*. Москва: АСТ, 448.
2. Кантор, Р. (2024). *Жизни сестер Б.* Москва: Эксмо, 448.
3. Митрофанова, Е. (2008). *Роковая тайна сестер Бронте*. Москва: Терра-Книжный клуб.

Emili Brontenin “Tufanlı Yoxuşlar” romanında qələbə əxlaqının qadın psixologiyasına təsiri

Emili Brontenin “Tufanlı Yoxuşlar” romanının qəhrəmanlarının faciəli hekayəsi hələ də oxucuların qəlbini həyəcanlandırır. Ancaq dərinlən araşdırdıqda, başa düşmək olar ki, bütün faciə baş qəhrəman Ketrin Ernşonun öz hisslərini və düşüncələrini deyil, yaşadığı cəmiyyətin fikrini seçdiyi andan başlayır. Ketrinin üsyan etdiyi ictimai əxlaq və patriarxal hegemonluq onun bədbəxtliklərinə səbəb olur. Ketrin dövrünün ideologiyasının qurbanına çevrilir. Müəllif onu sosial normalara zidd olaraq güclənən İzabella Lintonla müqayisə edir.

QEYRİ-BƏRABƏR ÖLÇMƏLƏRİN NƏTİCƏLƏRİNİN RANQLAMA METODUNUN KÖMƏYİLƏ İŞLƏNİLMƏSİ

İlgün İsmayilov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İlgunsmly@gmail.com

Müasir elmi tədqiqatlarda və tətbiqi təcrübədə qeyri-bərabər ölçmələr nəticəsində əldə edilən məlumatların təhlilinə çox vaxt ehtiyac yaranır. Fərqli metodlar, alətlər və ya miqyaslardan istifadə etməklə məlumatlar toplandıqda tibb, psixologiya, sosiologiya və iqtisadiyyat kimi müxtəlif sahələrdə qeyri-bərabər ölçülər baş verə bilər. Bu fərqlər müxtəlif amillərlə, o cümlədən məlumatların toplanması üsullarının dəyişməsi, eksperimental şəraitdə dəyişikliklər və ya tədqiqat subyektlərinin xüsusiyyətlərindəki fərqlərlə bağlı ola bilər.

Bu cür məlumatların emalı əhəmiyyətli çətinliklər yaradır, çünki bərabər ölçmə şərtlərini nəzərdə tutan standart statistik üsullar təhrif edilmiş nəticələrə və yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu kontekstdə rəqləmə metodu qeyri-bərabər ölçmələrlə bağlı çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün faydalı vasitəyə çevrilir.

Rəqləmə metodu məlumatların miqyasına görə sıralanmasına və hər bir müşahidəyə müvafiq dərəcənin verilməsinə əsaslanır. Bu yanaşma bir-birinə bənzəməyən məlumatları nisbi dəyərlərə çevirməyə imkan verir və onları müqayisə edilə bilən edir. Sıralama təkcə təhlili asanlaşdırmır, həm də kənar göstəricilərin və ekstremal dəyərlərin təsirini azaldır ki, bu da məlumatlarda səs-küy və ya anomaliyaların ola biləcəyi hallarda xüsusilə vacibdir.

Bu işin məqsədi qeyri-bərabər ölçmələrin nəticələrinin emalı üçün sıralama metodunun istifadəsini araşdırmaq, onun üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini müzakirə etmək, həmçinin bu metodun müxtəlif elmi sahələrdə uğurlu istifadəsinə dair nümunələri təqdim etməkdir. Biz rəqləmənin verilənlərin emalı keyfiyyətini necə yaxşılaşdırma biləcəyini və əldə edilən nəticələrin etibarlılığını necə artırma biləcəyini araşdıracağıq ki, bu da öz növbəsində müvafiq tədqiqatlarda daha məlumatlı nəticələrə və tövsiyələrə töhfə verəcək.

Beləliklə, bu iş qeyri-bərabər ölçülərin idarə edilməsi kontekstində sıralama metodunun aktuallığını və əhəmiyyətini, onun statistika elminin və praktikasının inkişafına potensial töhfəsini əsaslandırmaq məqsədi daşıyır.

Müasir elmi-praktik kontekstdə verilənlərin emalı effektiv və etibarlı təhlil metodlarından istifadəni tələb edən mühüm vəzifədir. Müxtəlif metodologiyaların, alətlərin və miqyasların istifadəsi nəticəsində yaranan qeyri-bərabər ölçmələr tibb, sosiologiya, iqtisadiyyat və psixologiya da daxil olmaqla müxtəlif tədqiqat sahələrində getdikcə daha çox yayılır. Bu məlumatlar qiymətli informasiya xassələrinə malik olsalar da, nəticələrin düzgün təhlilini və şərhini təmin etmək üçün xüsusi yanaşma tələb edir.

Rəqləmə metodundan istifadə edərək qeyri-bərabər ölçmələrin nəticələrinin işlənməsinə həsr olunmuş tədqiqat zamanı aşağıdakı əsas nəticələr əldə edilmişdir:

Rəqləmə metodunun effektivliyinin müəyyən edilməsi: Rəqləmə metodu qeyri-bərabər ölçülərin idarə edilməsində yüksək səmərəlilik nümayiş etdirərək etibarlı və müqayisə edilə bilən nəticələr əldə etmişdir. Bu, təhlilin dəqiqliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıran kənar göstəricilərin və anomal dəyərlərin təsirini minimuma endirmək imkan verdi.

Tətbiq metodologiyasının inkişafı: Rəqləmə metodunun tətbiqinin aydın mərhələləri, o cümlədən məlumatların toplanması, dərəcələrin təyin edilməsi, nəticələrin işlənməsi və şərh formalaşdırılır. Bu metodologiya bir neçə nümunə araşdırmasında uğurla sınaqdan keçirilmişdir.

Nəticələr göstərdi ki, sıralama metodu bizə heterogen məlumatlarda əhəmiyyətli nümunələri və meyilləri müəyyən etməyə imkan verir.

Rəqləmə metodu ilə ənənəvi statistik metodlardan istifadə etməklə əldə edilmiş nəticələrin müqayisəsi göstərdi ki, rəqləmə qeyri-bərabər ölçmə şəraitində daha ardıcıl nəticələr verir. Bu, məlumatların fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğu vəziyyətlərdə onun faydalılığını təsdiqləyir.

Nəticələrin etibarlılığının artırılması: Rəqləmə metodunun istifadəsi məlumatların təhlilindən çıxarılan nəticələrin etibarlılığını və etibarlılığını artırmağa kömək etdi. Bu nəticələrin düzgün şərhinin vacib olduğu tibbi və sosial tədqiqatlar kontekstində xüsusilə vacibdir.

Təcrübəçilər üçün tövsiyələr: Təhlil əsasında qeyri-bərabər ölçmələri idarə etmək üçün rəqləmə metodundan istifadə etmək üçün praktiki tövsiyələr hazırlanmışdır. Bu təlimatlar müxtəlif sahələrdə çalışan tədqiqatçılar və praktiklər üçün faydalı ola bilər.

Beləliklə, tədqiqatın nəticələri qeyri-bərabər ölçmələrin emalında sıralama metodunun yüksək əhəmiyyətini və effektivliyini təsdiqlədi ki, bu da onun elmi və praktiki tədqiqatlarda tətbiqi üçün yeni imkanlar açır.

Açar sözlər: Qeyri-bərabər ölçmələr, eksperimental məlumatlar, rəqləmə, metod, statistik əhəmiyyət.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, A. (2013). *Statistika və Rəqəmsal Analiz*.
2. İsmayilov, R. (2021). *Qeyri-bərabər Məlumatların Statistika Analizi*.
3. Nəsirov, T. (2022). *Statistik Araşdırmaların Metodologiyası və Tətbiqi*.
4. Məmmədova, A. (2021). *Tədqiqatlarda Qeyri-bərabər Ölçmələrin Analizi*.
5. Wilcoxon, F. (2014). *Individual Comparisons by Ranking Methods*.
6. Hollander, M. (2013). *Nonparametric Statistical Methods*.
7. Зайцева, В. (2013). *Методы Статистического Анализа в Социальных Науках*.
8. Кузнецова, А. (2018). *Статистические Методы Анализа и Интерпретации Данных*.

SONLU QEYRİ-XƏTTİ DİFERENSİAL TƏNLİKLƏR SİSTEMİNİN İNTEQRALLANMASI METODU

Natiq İsmayilov

Azərbaycan Universiteti

natig.ismayilov@student.au.edu.az

Məlumdur ki, Toda zənciri və Volter zənciri kimi qeyri-xətti tənliklər tərs spektral məsələ metodu ilə inteqrallanır [1; 2; 3; 4]. Bu zaman uyğun Koşi məsələsinin qlobal həll olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Həqiqi qiymətli $a_n = a_n(t) \in C^{(1)}[0, \infty)$, $b_n = b_n(t) \in C^{(1)}[0, \infty)$ ardıcılıqları üçün aşağıdakı diferensial tənliklər sisteminə baxaq:

$$\begin{cases} \dot{a}_n = \frac{\alpha}{2} a_n (b_n - b_{n+1}) + \frac{\beta}{2} a_n (a_{n-1}^2 - a_{n+1}^2 + b_n^2 - b_{n+1}^2), \\ \dot{b}_n = \alpha (a_{n-1}^2 - a_n^2) + \beta [a_{n-1}^2 (b_{n-1} + b_n) - a_n^2 (b_n + b_{n+1})], \\ a_{-1} = a_N = 0, \quad \cdot = \frac{d}{dt}, \end{cases} \quad n = 0, \dots, N, \quad (1)$$

harada ki, α və β həqiqi ədədlərdir. Qeyd edək ki, (1) tənliklər sistemi Toda zəncirinin $\alpha = 1$, $\beta = 0$ və Volter zəncirinin ($\alpha = 0$, $\beta = 1$, $b_n \equiv 0$) ümumiləşdirilməsidir. (1) diferensial tənliklər sistemi üçün aşağıdakı Koşi məsələsini qoyuruq:

$$a_n(0) = a_n^0 > 0, \quad b_n(0) = b_n^0, \quad n = 0, \dots, N. \quad (2)$$

İşdə (1)-(2) məsələsinin qlobal həll olunması araşdırılmışdır.

$(N+1)$ ölçülü $y = (y_0, y_1, \dots, y_N)$ vektor üzərində təsir göstərən sonlu ölçülü aşağıdakı $L_1 = L_1(t)$ operatoruna baxaq:

$$(L_1 y)_n = a_{n-1}(t) y_{n-1} + b_n(t) y_n + a_n(t) y_{n+1}, \quad n = 0, \dots, N$$

belə ki, $(L_1 y)_0$ və $(L_1 y)_N$ hesablanarkən hesab edilir ki, $y_{-1} = 0$, $y_{N+1} = 0$.

Bizim həm də aşağıdakı formula uyğun təsir edən $A_1 = A_1(t)$ operatoruna da ehtiyacımız olacaq

$$\begin{aligned} (A_1 y)_n &= \frac{\alpha}{2} (a_n(t) y_{n+1} + a_{n-1}(t) y_{n-1}) + \\ &+ \frac{\beta}{2} [a_n(t) a_{n+1}(t) y_{n+2} + a_n(t) (b_n(t) + b_{n+1}(t)) y_{n+1} - \\ &- a_{n-1}(t) (b_{n-1}(t) + b_n(t)) y_{n-1} - a_{n-2}(t) a_{n-1}(t) y_{n-2}], \end{aligned}$$

belə ki, $(A_1 y)_j$, $j = 0, 1, N-1, N$ hesablanarkən hesab edilir ki, $y_k = 0$, əgər $k = -2, -1, N+1, N+2$ olarsa. Asanlıqla göstərmək olar ki, L_1 və A_1 operatorları Lax cütü əmələ gətirirlər, yəni

$$\dot{L}_1 = [L_1, A_1] = L_1 A_1 - A_1 L_1 \quad (3)$$

tənliyi ödənilir. Doğrudan da

$$\begin{aligned}
 (L_1(A_1y))_n &= a_{n-1}(t)(A_1y)_{n-1} + b_n(t)(A_1y)_n + a_n(t)(A_1y)_{n+1} = \\
 &= a_{n-1}(t) \left\{ \frac{\alpha}{2} (a_{n-1}(t)y_n - a_{n-2}(t)y_{n-2}) + \frac{\beta}{2} [a_{n-1}(t)a_n(t)y_{n+1} + \right. \\
 &+ a_{n-1}(t)(b_{n-1}(t) + b_n(t))y_n - a_{n-2}(t)(b_{n-2}(t) + b_{n-1}(t))y_{n-2} - \\
 &- a_{n-3}(t)a_{n-2}(t)y_{n-3}] \} + b_n(t) \left\{ \frac{\alpha}{2} (a_n(t)y_{n+1} - a_{n-1}(t)y_{n-1}) + \right. \\
 &+ \frac{\beta}{2} [a_n(t)a_{n+1}(t)y_{n+2} + a_n(t)(b_n(t) + b_{n+1}(t))y_{n+1} - \\
 &+ a_{n-1}(t)(b_{n-1}(t) + b_n(t))y_{n-1} - a_{n-2}(t)a_{n-1}(t)y_{n-2}] \} + \\
 &+ a_n(t) \left\{ \frac{\alpha}{2} (a_{n+1}(t)y_{n+2} - a_n(t)y_n) + \frac{\beta}{2} [a_{n+1}(t)a_{n+2}(t)y_{n+3} + \right. \\
 &+ a_{n+1}(t)(b_{n+1}(t) + b_{n+2}(t))y_{n+2} - a_n(t)(b_n(t) + b_{n+1}(t))y_n - \\
 &- a_{n-1}(t)a_n(t)y_{n-1}] \} .
 \end{aligned}$$

Buradan alınır ki,

$$\begin{aligned}
 (L_1(A_1y))_n &= \frac{\beta}{2} a_n(t)a_{n+1}(t)a_{n+2}(t)y_{n+3} + \\
 &+ \left\{ \frac{\beta}{2} [a_n(t)a_{n+1}(t)b_n(t) + a_n(t)a_{n+1}(t)(b_{n+1}(t) + b_{n+2}(t))] + \right. \\
 &+ \frac{\alpha}{2} a_n(t)a_{n+1}(t) \} y_{n+2} + \left\{ \frac{\beta}{2} a_{n-1}(t)a_n(t) + \frac{\alpha}{2} a_n(t)b_n(t) + \right. \\
 &+ a_n(t)b_n(t)(b_n(t) + b_{n+1}(t)) \} y_{n+1} + \left\{ \frac{\alpha}{2} (a_{n-1}^2(t) - a_n^2(t)) + \right. \\
 &+ \frac{\beta}{2} [a_{n-1}^2(t)(b_{n-1}(t) + b_n(t)) - a_n^2(t)(b_n(t) + b_{n+1}(t))] \} y_n + \\
 &+ \left\{ \frac{\alpha}{2} a_{n-1}(t)b_n(t) + \frac{\beta}{2} a_{n-1}(t)b_n(t)(b_{n-1}(t) + b_n(t)) + \frac{\beta}{2} a_{n-1}(t)a_n^2(t) \right\} y_{n-1} - \\
 &- \left\{ \frac{\alpha}{2} a_{n-2}(t)a_{n-1}(t) + \frac{\beta}{2} a_{n-2}(t)a_{n-1}(t)(b_{n-2}(t) + b_{n-1}(t)) + \frac{\beta}{2} a_{n-2}(t)a_{n-1}(t)b_n(t) \right\} y_{n-2} - \\
 &- \frac{\beta}{2} a_{n-3}(t)a_{n-2}(t)a_{n-1}(t)y_{n-3}.
 \end{aligned}$$

Eynilə alırıq ki,

$$\begin{aligned}
 (A_1(L_1y))_n &= \frac{\alpha}{2} (a_n(t)(L_1y)_{n+1} - a_{n-1}(t)(L_1y)_{n-1}) + \\
 &+ \frac{\beta}{2} [a_n(t)a_{n+1}(t)(L_1y)_{n+2} + a_n(t)(b_n(t) + b_{n+1}(t))(L_1y)_{n+1} - \\
 &- a_{n-1}(t)(b_{n-1}(t) + b_n(t))(L_1y)_{n-1} - a_{n-2}(t)a_{n-1}(t)(L_1y)_{n-2}] = \\
 &= \frac{\alpha}{2} \{ a_n(t)[a_n(t)y_n + b_{n+1}(t)y_{n+1} + a_{n+1}(t)y_{n+2}] - \\
 &- a_{n-1}(t)[a_{n-2}(t)y_{n-2} + b_{n-1}(t)y_{n-1} + a_{n-1}(t)y_n] \} + \\
 &+ \frac{\beta}{2} [a_n(t)a_{n+1}(t)[a_{n+1}(t)y_{n+1} + b_{n+2}(t)y_{n+2} + a_{n+2}(t)y_{n+3}] + \\
 &+ a_n(t)(b_n(t) + b_{n+1}(t))[a_n(t)y_n + b_{n+1}(t)y_{n+1} + a_{n+1}(t)y_{n+2}] - \\
 &- a_n(t)(b_{n-1}(t) + b_n(t))[a_{n-2}(t)y_{n-2} + b_{n-1}(t)y_{n-1} + a_{n-1}(t)y_n] - \\
 &- a_{n-2}(t)a_{n-1}(t)[a_{n-3}(t)y_{n-3} + b_{n-2}(t)y_{n-2} + a_{n-2}(t)y_{n-1}]] ,
 \end{aligned}$$

Buradan isə belə nəticəyə gəlirik ki,

$$\begin{aligned}
 (A_1(L_1 y))_n &= \frac{\beta}{2} a_n(t) a_{n+1}(t) a_{n+2}(t) y_{n+3} + \\
 &+ \left\{ \frac{\alpha}{2} a_n(t) a_{n+1}(t) + \frac{\beta}{2} [a_n(t) a_{n+1}(t) b_{n+2}(t) + \right. \\
 &+ a_n(t) a_{n+1}(t) (b_n(t) + b_{n+1}(t))] \Big\} y_{n+2} + \left\{ \frac{\alpha}{2} a_n(t) b_{n+1}(t) + \right. \\
 &+ \frac{\beta}{2} [a_n(t) a_{n+1}^2(t) + a_n(t) b_n(t) (b_n(t) + b_{n+1}(t))] \Big\} y_{n+1} + \\
 &+ \left\{ \frac{\alpha}{2} (a_n^2(t) - a_{n-1}^2(t)) + \frac{\beta}{2} [a_n^2(t) (b_n(t) + b_{n+1}(t)) - a_{n-1}^2(t) (b_{n-1}(t) + b_n(t))] \right\} y_n - \\
 &- \left\{ \frac{\alpha}{2} a_{n-1}(t) b_{n-1}(t) + \frac{\beta}{2} a_{n-1}(t) b_{n-1}(t) (b_{n-1}(t) + b_n(t)) + a_{n-2}^2(t) a_{n-1}(t) \right\} y_{n-1} - \\
 &- \left\{ \frac{\alpha}{2} a_{n-1}(t) a_{n-2}(t) + \frac{\beta}{2} a_{n-2}(t) a_{n-1}(t) (b_{n-1}(t) + b_n(t)) + \frac{\beta}{2} a_{n-2}(t) a_{n-1}(t) b_{n-2}(t) \right\} y_{n-2} - \\
 &- \frac{\beta}{2} a_{n-3}(t) a_{n-2}(t) a_{n-1}(t) y_{n-3}.
 \end{aligned}$$

Son düsturlardan istifadə edərək tapırıq

$$\begin{aligned}
 ((L_1 A_1 - A_1 L_1) y)_n &= \\
 &= \left\{ \frac{\alpha}{2} a_n(t) (b_n(t) - b_{n+1}(t)) + \frac{\beta}{2} a_n(t) (a_{n-1}^2(t) - a_{n+1}^2(t) + b_n^2(t) - b_{n+1}^2(t)) \right\} y_{n+1} + \\
 &+ \left\{ \frac{\alpha}{2} (a_{n-1}^2(t) - a_n^2(t)) + \beta [a_{n-1}^2(t) (b_{n-1}(t) + b_n(t)) - a_n^2(t) (b_n(t) + b_{n+1}(t))] \right\} y_n + \\
 &+ \left\{ \frac{\alpha}{2} a_{n-1}(t) (b_{n-1}(t) + b_n(t)) + \frac{\beta}{2} a_{n-1}(t) (a_{n-2}^2(t) - a_n^2(t)) (b_{n-1}^2(t) - b_n^2(t)) \right\} y_{n-1}.
 \end{aligned}$$

Digər tərəfdən, $L_1 = L_1(t)$ operatoru aydındır ki, güclü kəsilməz diferensialdır və

$$(\dot{L}_1(t) y)_n = \dot{a}_{n-1}(t) y_{n-1} + \dot{b}_n(t) y_n + \dot{a}_n(t) y_{n+1}$$

Son iki düstur (1) tənliklər sisteminin (3) funksional tənliyinə ekvivalent olduğunu göstərir.

(3) bərabərliyinin köməyiylə (1)-(2) məsələsinin qlobal həll olunması araşdırılır.

Teorem 1. İstənilən $a_n^0 > 0$, b_n^0 başlanğıc verilənləri üçün (1)-(2) məsələsinin $[0, \infty)$ yarımxunda təyin edilmiş yeganə həlli var.

Açar sözlər: Toda zənciri, Volter zənciri, Laks cütü, tərs spektral məsələ, qlobal həll olunma.

Ədəbiyyat

1. Adler, M., Haine, L. & Moerbeke, P.V. (1993). Limit matrices for the Toda flow and periodic flags for loop groups. *Mathematische Annalen*, 296(1), 1-33.
2. Aptekarev, A.I., Branquinho, A. & Marcellán, F. (1997). Toda-type differential equations for the recurrence coefficients of orthogonal polynomials and Freud transformation. *Journal of Computational and Applied Mathematics*, 78(1), 139-160.
3. Deift, P., Kamvissis, S., Kriecherbauer, T. & Zhou, X. (1996). The Toda rarefaction problem. *Communications on Pure and Applied Mathematics*, 49(1), 35-83.

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ MÜASİR TƏHLÜKƏLƏRİN TƏHLİLİ

Rafiq İsmayilov

Azərbaycan Universiteti

rafig.ismayilov@student.au.edu.az

Müasir dünyada bilik və məlumatlılıq ən vacib məhsula çevrilmiş, xidmət sahəsi aparıcı mövqe tutmuşdur. Qlobal informasiya məkanı sürətlə inkişaf etməkdədir. Müasir informasiya texnologiyaları müxtəlif problemlərin həlli üçün yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, həm də prinsiplial olaraq yeni təhlükələr də yaradır.

İnformasiya cəmiyyətinin hazırkı inkişafı mərhələsində kibercinayətkarlığın əsas növləri bunlardır: zərərli proqramların yayılması, parolun sındırılması, kredit kartı nömrələrinin və digər bank rekvizitlərinin oğurlanması, internet vasitəsilə qeyri-qanuni məlumatların yayılması, maliyyə sənədlərinə çıxış əldə etmək üçün şəbəkələrin sındırılması və s.

İnformasiya sferasında cinayətkarlıqla mübarizənin əsas problemi internetin transmilli olması, eləcə də bu cür hüquqpozumaların qarşısının alınması üçün nəzarət sisteminin olmamasıdır. Bundan əlavə, müasir dünyada mütəşəkkil cinayətkar qruplar tərəfindən çirkli pulların yuyulması üçün internetdən getdikcə daha çox istifadə olunur.

Ən yeni informasiya texnologiyaları və sistemlərinin yaranması, sosial şəbəkə funksiyalarının inkişafı və genişləndirilməsi, sosial şəbəkələrə müxtəlif xidmətlərin tətbiqi və onların alqoritmləşdirilməsi bəşəriyyətin tarixi inkişafı prosesini idarəolunmazdan idarə olunana və hətta proqnozlaşdırıla bilənə çevirmək üçün alətlər yaratmış, reallığa uyğun gəlməyən reallıq yaratmaq, milyonlarla insan kütləsinin şüuruna təsir etmək imkanları yaranmışdır.

İnkişaf etmiş informasiya mühitinə malik dövlətlər iqtisadi və hərbi-siyasi məqsədlərə çatmaq üçün informasiya məkanında öz hakim mövqelərindən istifadə edirlər. Ənənəvi müharibə vasitələri kifayət qədər bahalıdır, informasiya təsir üsulları isə əla alternativdir. 2016-cı ilin iyulunda NATO Şurasının Varşavada keçirilən növbəti sessiyasında kiberməkan hərbi əməliyyatların aparıldığı ərazilər siyahısına daxil edilib. Sessiyada ixtisaslaşdırılmış proqramların maliyyələşdirilməsini, milli strukturlar arasında qarşılıqlı əlaqənin inkişaf etdirilməsini, kibertəhlükəsizliklərə dair məlumat mübadiləsinin intensivləşdirilməsini, milli strukturların əməkdaşlarının kibertəhlükəsizlik sahəsində ixtisasartırma kurslarının keçirilməsini, əməliyyat və döyüş hazırlığı tədbirləri zamanı kibermüdafiə məsələlərinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan “Kibermüdafiənin təmin edilməsi üzrə öhdəliklər” qəbul edilib.

Təhlükələrin əsas istiqamətləri

Təhlükələrin üç əsas sahəsi müəyyən edilmişdir [4]:

Birincisi, süni intellekt potensial qurbanları müəyyən etmək, proqram təminatının zəifliklərini aşkar etmək və haker hücumlarını həyata keçirmək üçün istifadə olunacaq. Haker hücumları daha böyük və effektiv olacaq, süni intellekt isə insanların zəifliklərindən istifadə etməyə imkan verəcək. Hazırda süni intellektdən istifadə edilməklə real orijinal təsvirlərin və səslərin yaradılması istiqamətində işlər aparılır. Bu cür texnologiyaların istifadəsi özü idarə olunan avtomobillərə piyadaların və avtomobillərin təsvirlərini əldə etməyə imkan verəcək.

İkinci istiqamət isə süni intellektin siyasi sahədə istifadəsidir. Siyasi qüvvələr ictimai rəyi manipulyasiya etmək üçün süni intellektdən istifadə edə bilirlər. Süni intellekt o qədər saxta xəbərlər yarada bilər ki, istifadəçinin onların arasında real olanları ayırd etməsi demək olar ki, mümkün olmayacaq. Təbliğatın effektivliyi və hədəfliyi artacaq. Süni intellektin köməyi ilə insan davranış psixologiyasının əsaslarının öyrənilməsində irəliyə doğru addım atmaq olar ki, bu da insan davranışını manipulyasiya etmək üçün istifadə olunacaq.

Üçüncü istiqamət fiziki obyektlərə hücumların təşkilidir. Bu cür hücumlar pilotsuz təyyarələrin və ya avtomatlaşdırılmış döyüş sistemlərinin kütləvi yerləşdirilməsi ilə həyata keçirilə bilər. Pilotsuz nəqliyyat vasitələrinin sistemlərinə müdaxilə imkanları yaranacaq ki, bu da daha sonra onların iştirakı ilə qəza və ya hücumlara səbəb olacaq.

Kibertəhlükəsizlik təhdidlərinin artan potensialı elm və təhsil problemləri ilə bilavasitə əlaqəli olan müasir informasiya texnologiyaları təhlükələrinin qarşısının alınması və onlara qarşı mübarizənin optimal mexanizmlərinin tapılması problemini qoyur.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin elmi problemlərinin aşağıdakı əsas qruplarını qeyd etmək olar:

1. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ümumi elmi problemləri:

– informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ümumi metodoloji problemləri (informasiya təhlükəsizliyi sahəsində konseptual (terminoloji) aparatın formalaşdırılması problemləri, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sisteminin inkişafı, müəyyənləşdirilməsi və s.);

– informasiya təhlükəsizliyinin normativ hüquqi və normativ texniki təminatının inkişafı problemləri;

– fərdi, qrup və kütləvi şüurun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemləri (şəxsin, cəmiyyətin və dövlətin dağıdıcı məlumat təsirlərindən qorunmasının təmin edilməsi problemləri, vətəndaşlara məlumat təsirlərinə qarşı mübarizə problemləri);

– informasiya texnologiyalarının cinayət məqsədləri üçün istifadəsinə qarşı mübarizə problemləri;

– informasiya texnologiyalarından aqressiv və digər düşmənçilik məqsədilə istifadə edilməsi nəticəsində yarana biləcək hərbi münaqişələrin qarşısının alınması problemləri.

2. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin elmi-texniki problemləri:

– müasir informasiya texnologiyalarının, yerli informasiya texnologiyaları sənayesinin, telekommunikasiya və rabitənin inkişafı problemləri (informasiya infrastrukturunun inkişafı və təkmilləşdirilməsi problemləri; yerli elektron komponentlər bazasının və proqram təminatının, etibarlı informasiya texnologiyalarının, hesablama texnikasının, telekommunikasiya və rabitənin yaradılması və istifadəsi sahəsində texnoloji müstəqilliyinin təmin edilməsi);

– informasiya ehtiyatlarının, informasiya sistemlərinin və rabitə şəbəkələrinin mühafizəsi problemləri;

– əməliyyat-axtarış fəaliyyətində informasiya texnologiyalarından istifadə problemləri (informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və qarşısının alınması; informasiya sistemlərində və rabitə şəbəkələrində əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin aparılması üsul və vasitələrinin işlənilib hazırlanması).

3. İnformasiya təhlükəsizliyi üçün kadr təminatı problemləri:

– informasiya təhlükəsizliyinin kadr təminatının ümumi metodoloji problemləri və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində peşə təhsilinin məzmununun inkişafı;

– informasiya təhlükəsizliyi sahəsində kadr hazırlığı sisteminin təşkilatı və normativ təminatı problemləri;

– informasiya təhlükəsizliyi sahəsində kadr hazırlığı üçün resurs və texnoloji təminat problemləri (informasiya təhlükəsizliyi sahəsində müxtəlif səviyyəli təhsil proqramlarının maddi-texniki təminatı konsepsiyasının hazırlanması və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində təhsil proqramlarında tədris prosesini dəstəkləmək üçün təhsil və təlim obyektləri komplekslərinin və təlim meydançalarının (kompüter poliqlonları) istifadəsi).

4. Beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyi sisteminin formalaşması problemləri:

– “informasiya silahları”nın yayılmaması üçün beynəlxalq hüquqi rejimin yaradılması və onlardan istifadə təhlükəsinin azaldılması problemləri;

– informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının terror məqsədləri üçün istifadəsinə qarşı mübarizə problemləri;

– transsərhəd mühüm informasiya infrastrukturalarının informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemləri, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə sahəsində cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində və s.

Hazırda informasiya təhlükəsizliyi üzrə mütəxəssislərdən müxtəlif bilik sahələrinin kəsişməsində olan bilik və bacarıqlara malik olmaq tələb olunur: informasiya texnologiyaları,

psixologiya, politologiya, hüquqşünaslıq, kriminalistika və s. Texniki universitetlərin məzunları informasiya təhlükəsizliyi pozucusunun hərəkətlərini düzgün qiymətləndirmək və informasiya təhlükəsizliyi məsələlərinin siyasi komponentini dərk etmək üçün həmişə kifayət qədər bilik və bacarıqlara malik olurlar. Humanitar universitetlərin məzunları informasiya təhlükəsizliyi təhdidlərinin xüsusiyyətləri və informasiya sızması kanallarının yaranmasının fiziki mahiyyəti haqqında kifayət qədər anlayışa malik deyillər. Bu vəziyyətdən çıxış yolu informasiya təhlükəsizliyi üzrə mütəxəssislərin yenidən hazırlanması və ixtisasartırma sistemindən istifadə etmək ola bilər.

Açar sözlər: İnformasiya təhlükəsizliyi, informasiya mühiti, IT infrastrukturu, təhdidlər, informasiya sistemləri.

Ədəbiyyat

1. Марков, А.А. (2011). Некоторые аспекты информационной безопасности в контексте национальной безопасности. *Вестник СПбГУ*, 1, 25.
2. Алпеев, А.С. (2014). Терминология безопасности: кибербезопасность, информационная безопасность. *Вопросы Кибербезопасности*, 5, 37.
3. Багдеева, В.А. (2009). Проблемы международной киберпреступности. *Актуальные Проблемы Российского Права*, 3(12), 56.
4. Кубышкин, А.В. (2002). Международно-правовые проблемы обеспечения информационной безопасности государства. Автореферат дисс. канд. юрид. наук. Москва, 27.
5. Чекунов, И.Г. (2014). Понятие и отличительные особенности киберпреступности. *Российский Следователь*, 18, 53.

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEAOLOGİYASI VƏ MUTLİKULTURALİZM MODELİ

Şahismayıl İsmayilov
Azərbaycan Universiteti
ismayilovsahismayil@gmail.com

Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın milli dəyərlərini, tarixini, mədəniyyətini qorumaq və formalaşdırmaq məqsədi ilə inkişaf etmişdir. Bu ideologiya Azərbaycanın birlik və bütövlüyünü, milli mənsubiyyətlərin birləşdirilməsini və müxtəlif etnik və dini qrupları birgə həyata təşviq etməyi özündə əsas götürür. Multikulturalizm modeli isə bu məqsədlə müvafiq dövlət siyasəti və tədbirləri vasitəsilə fərqli etnik və dini qrupların birləşdirilməsini təmin edir. Bu model ölkədə bərabərlik, tolerantlıq və birgə yaşayışın təşviq edilməsini hədəfləyir. Heydər Əliyevin bu ideologiyası və modeli Azərbaycanın daxili bərabərliyini gücləndirməkdə və xarici münasibətlərini inkişaf etdirməkdə müvəffəqiyyətlə tətbiq edilmişdir, ölkədə müxtəlif etnik və dini qrupların sülh və bərabərlikdə yaşamağını təmin etmişdir. Milli mənəvi dəyərlər və azərbaycançılıq - bu ifadələr hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün əziz və müqəddəsdir. Bunlar həm də milli ruhun, milli şüurun simvolu olaraq tarixi yaddaşın fundamental prinsipləri əsasında formalaşması deməkdir.

1969-cu il iyulun 14-də ilk dəfə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gələn Ümummilli lider Heydər Əliyev ilk gündən inkişafımızın qarşısını alan ideoloji-siyasi maneələrə sinə gərərək xalqımızın milli özünüdərk üçün bütün tədbirləri həyata keçirməyə başlamış, ictimai şüurdakı qorxunu, cəmiyyəti bütün sahələr üzrə mənəvi yüksəlişlərə ruhlandırmağı bacarmışdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasi bacarığı və iradəsi sayəsində xalqımız tarixən sahib olduğu tolerantlıq və multikulturalizm ənənələrini hüquqi və siyasi müstəvidə yenidən bərpa etdi. Birmənalı şəkildə qeyd edə bilərik ki, Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir. Heydər Əliyev öz təşəbbüsü və göstərişi ilə milliyyətə az olan xalqların ədəbiyyat, mədəniyyət, dil, tarix, adət-ənənələrinin qorunub saxlanılmasına və inkişaf etdirilməsinə qanuni zəmin yaratdı. Konstitusiyamızın 25-ci maddəsinə əsasən, dinindən, dilindən, irqindən, mənşəyindən asılı

olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarına hörmət təmin olundu. Bununla bərabər, Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra qəbul olunan bir çox qanunlarda Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün milli azlıqların mədəni kimliyinə təminat verildi. Ulu öndərimiz milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsini, qoruyub-saxlanılmasını və inkişaf etdirilməsini əsas vəzifələrdən biri kimi irəli sürürdü. Bunlarsız xalq yoxdur. Bunları qoruyub saxlaya bilən xalq daim müstəqillik yolu ilə getmək və onu qorumaq əzmindədir. "...Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq" - deyən Ulu Öndər azərbaycançılığı milli bir ideologiya kimi irəli sürür, mədəniyyətimizi, mənəvi dəyərləri təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın - dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi qiymətləndirirdi. Heydər Əliyev xaricdə yaşayan azərbaycanlıların da dağınıq halda yaşamaması, onların diaspor fəaliyyəti göstərməsi üçün milli həmrəyliyin vacib olduğunu bildirirdi. O, həm də başa düşürdü ki, milli həmrəyliyin möhkəmlənməsi üçün azərbaycançılıq ideologiyası zəruridir. Məhz bu ideologiyanın sayəsində Azərbaycanı hansı səbəbdən tərk etmələrindən asılı olmayaraq xaricdə yaşayan soydaşlarımız arasında milli həmrəylik yarandı və onlar ümummilli maraqlar uğrunda birlikdə fəaliyyət göstərməyə başladılar [2, s.139-140]. Heydər Əliyev prezidentliyi dövründə səyahət etdiyi hər ölkədə həmvətənlərimizlə görüşür, onların problemləri, qayğıları ilə maraqlanır, məsləhətlər verirdi. Azərbaycan diasporunun yeni mərhələdə inkişaf tezlərini də məhz böyük öndərin həmin görüş və çıxışlarda söylədiyi fikirlər, müddəalar təşkil etmişdir. Özü də bu fikirlər şüarçılıqdan uzaq, reallığı əks etdirən fikirlər təşkil etmişdir. Bu baxımdan Heydər Əliyevin 2001-ci ilin noyabrında Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında bəyan etdiyi tezislərin əslində azərbaycançılığın, Azərbaycan təəssübkeşliyinin ən lakonik ifadəsi idi: "Biz istəyirik ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar həmin ölkələrin vətəndaşı kimi, istədikləri kimi yaşasınlar. Ancaq heç vaxt öz milli köklərini, milli mənsubiyyətlərini unutmasınlar. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, integrasiyasından bəhrələnmək deməkdir. Hər bir insan üçün onun milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı yaşatmalıyıq" [3, s.168]. Bunlarla yanaşı, dahi müasirimiz Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin, tarixinin, ədəbiyyat və mədəniyyətinin azərbaycançılıq məfkurəsi ilə dərkinin metodologiya və strategiyasını formalaşdırdı. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə məhz azərbaycançılığın mənəvi əsası kimi qiymət verirdi: "Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi etmişdir və bu gün Azərbaycan dilimiz yaşayır və yaşayacaqdır. Qoy Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olsun. Bu dil bu gün azərbaycanlıların mənəvi birliyinin əsasıdır" [4, s.13].

Açar sözlər: Heydər Əliyev, tolerantlıq, Azərbaycançılıq, multikulturalizm.

Ədəbiyyat

1. Xudiyev, N. (2016). Heydər Əliyev və multikulturalizmin Azərbaycan modeli. https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e28354_az.html
2. Adıgözəlov, Ş. (2016). Heydər Əliyev və Azərbaycanda multikulturalizm siyasəti. *Multikulturalizm*, 3(55), 138-145.
3. Əliyev, V. (2016). Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli siyasətində multikulturalizm faktoru-XXI əsrdə Azərbaycanı sivilizasiyalararası dialoq mərkəzinə aparan yol. *Heydər Əliyev və Multikultural Dəyərlər Mövzusunda Keçirilən Konfransın Materialları*, 616. Bakı, Azərneşr.
4. Əmiraslanov, Ə. (2016). Heydər Əliyevin ümumbəşəri ideyalarında multikulturalizm siyasəti. *Heydər Əliyev və Multikultural Dəyərlər Mövzusunda Keçirilən Konfransın Materialları*. Bakı, Azərneşr.

BRİTANIYA POSTKOLONIAL ROMANINDA YADDAŞ VƏ KİMLİK PROBLEMİ

Səbriyyə İsmizadə

Azərbaycan Dillər Universiteti

sabriyya@inbox.ru

Postkolonial ədəbiyyatın əsas xüsusiyyəti dünya düzəninə marginal və ya sərhəd şəraitlərində təqdim edilməsidir. Belə ədəbiyyat bir qayda olaraq cəmiyyətdən ayrı düşən, əsas dəyərlərindən - milli-mədəni kimliyindən məhrum olan fərddən söz açır. Eyni zamanda, belə qəhrəmanlara dövrün tələblərinə cavab verməklə yanaşı, yeni cəmiyyətdə digərləri ilə bir araya gəlmək şansı verilir. Görünür, elə bu səbəbdən postkolonial ədəbiyyat milli-mədəni kimlik probleminin bədii həllinə çevrilir və müxtəlif mədəniyyətlərlə bağlı insanların birgəyaşayış yollarını irəli sürür. Marginalların cəmiyyətin dominant qüvvələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və fikir ayrılıqları, müxtəlif mədəniyyətlərin birgəyaşayışı və milli kimlik mücadiləsi bir qayda olaraq postkolonial ədəbiyyatın aparıcı mövzularındandır. O da qeyd edilməlidir ki, postkolonial ədəbiyyat mühacirlərin son dərəcə qeyri-adi və müxtəlif təcrübələrindən təsirlənir və multikulturalizm, milli-mədəni kimlik axtarışları, yerlilərlə gəlmələrin qarşılıqlı qarşılıqlı və qarışıq nikahlarla bağlı problemlərə toxunur.

Çağdaş Britaniya ədəbiyyatında öz sözünü deyən Salman Rüşdi, Vidiadhar Suracprasad Naypol, Timoti Mo kimi postkolonial ədəbiyyatın nümayəndəsi olan Monika Əli yaradıcılığı son dövr ədəbiyyatşünaslığının problemləri ilə öyrənilir. Onun “Brik Leyn” (2003), “Mavi Alenteco” (2006), “Mətbəxdə” (2009), “Danışılmamış hekayə” (2011), “Sevgi evliliyi” (2022) əsərləri İngiltərədə yaşayan etnik azlıqlardan bəhs edir. Mühacir həyatı yaşayan bu ailələr ölkənin irəli sürdüyü milli-mədəni əməkdaşlıq siyasətində iştirak edir, multikultural toplumun nümayəndələri kimi ingilis cəmiyyətinə inteqrasiya edirlər.

İngilis qadını ilə banqladeşli gəncin qarışıq nikahından doğulan Monika Əli qeyd edirdi ki, “Kitab ailə tarixçəm haqqında deyil. O, ailəmlə bağlı məsələlərə toxunmur. Amma orada bir şey var: ilk baxışdan müəyyən etmək çətindir, lakin bu bir etirafdır” [1].

“Brik Leyn”-in qəhrəmanları Banqladeşdən gələn və London borosunun Tauer Hamlets hissəsində yerləşən cənubi asiyalılardır. Monika Əli də qarışıq ailədə dünyaya gəlmiş banqladeşlidir. Gənc yaşlarında İngiltərəyə köçmüş, yüksək təhsil almışdır. Onun qəhrəmanı Naznin də yeni ölkədə yaşamağa çalışır, ingilislərlə birgə yaşamağa cəhd edir və sonda istəyinə nail olur. Həyat yoldaşı Çanu isə mövcud həyat tərzinə dözmür və İngiltərəni tərk edib öz vətəninə dönür. Naznin kiçik bacısı Hasina isə Banqladeşdə qalır və gənc yaşlarında dözülməz həyat şəraitinə etiraz edərək evdən qaçır. Hasinanın bacısına, Londona ünvanladığı məktublar vasitəsilə hər iki qadının taleyi, həyata baxışları və məşəqqətli yaşayışları əsər boyu oxucunun gözü önündə canlanır. Şərqi Banqladeşdən gələn Naznin kasıb kəndli ailəsindəndir. O, dünyaya gələndə cəmiyyətdə artan iğtişaslar və müstəqillik əldə etmək istəyi Pakistanın ərazisini iki yerə ayırır və bu ərazi sonralar Banqladeş dövlətinin yaranmasına yol açır. Bu tarixi hadisələr fonunda dünyaya gələn Naznin uşaqlıq illəri acınacaqlı şəraitdə təsvir edilir. Anasının ölümündən sonra kiçik bacısı ilə kasıb komasında yaşayan Naznin ərə getmək məcburiyyətində qalır. Atası və qohumları onu İngiltərədə yaşayan “layiqli” ərə yola salırlar. Gənc qızın ata evindən ayrı düşməsi ona ikinci həyat bəxş edir. Lakin bu həyat ona yeni sürprizlər gətirir: yad ölkədə, yad mədəniyyətin daşıyıcıları ilə görüş ona yeni çətinliklər yaradır. Özündən böyük olan əri də Naznini görmür, çünki adətə görə bəy gəlini toydan əvvəl görə bilməz. Elə bu səbəbdən o, Naznin atası ilə danışır, razılığa gəlir və “gəlini” İngiltərəyə gətirir. Bacısından aldığı şikayət məktubları da Naznini bədbəxt edir. Adət-ənənəyə riayət edən banqladeşli ailələrin hər birində kişi dominant, qadın isə onun köləsi kimi yaşayır. Naznin bacısını İngiltərəyə gətirmək istəyir. O, qadın kimi xoşbəxt olmasa da, yerli sakinlər kimi azad olmasını düşünür. Amma bununla belə, vətəninə qəbul etdiyi sosial ənənələrə əməl edir. Banqladeşin müsəlman qadınları bu qayda-qanunlarla yaşayır, onlara riayət edirlər. Uippl [4] yazır ki, “Brik Leyn” keçmişin mədəniyyətdən köklü şəkildə fərqlənən yeni mədəniyyətin imkanlarına baş vuran bir mühacirin emosional durumunu göstərir”.

Digər Hindistan əsilli ingilis yazıçısı Arundhati Rou (1961) Malabar sahilində yerləşən Kerala ştatında anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından Dehli şəhərinə köçmüş, yaradıcılıq fəaliyyətinə bu şəhərdə başlamışdı. Ədəbi fəaliyyətə 1996-cı ildən başlayan yazıçı ilk kitabı - “Kiçik şeylərin Tanrısı” (1997) əsərinin nəşrindən sonra tanınmış, elə həmin kitaba görə Buker mükafatına (1997) layiq görülmüşdür. Ədəbi yaradıcılıqla bərabər ölkənin ictimai-siyasi həyatında iştirak edən A. Rou siyasi-publisistik yazıları ilə hind xalqının sevimlisinə çevrilmişdir. O, 2002-ci ildə Lanan Mədəni Azadlıq mükafatı, 2004-cü ildə isə Sidney Sülh mükafatı ilə təltif edilmişdir.

A. Rounun “Kiçik şeylərin Tanrısı” (1997), “Yaşamağın qiyməti” (1999), “Sonsuz ədalətin cəbri” (2002), “Müharibə danışığı” (2003), “Küçədəki insanın imperatorluk bələdçisi” (2004), “İmperiya dövründə ictimai hakimiyyət” (2004) əsərləri müxtəlif ailələrdə doğulan və fərqli cəmiyyətlərdə yaşayan insanların arzu və istəkləri fonunda bəşər övladının yaşamaq, var olmaq uğrunda mücadiləsindən, yaddaş və kimlik problemlərindən bəhs edir. “Kiçik şeylərin Tanrısı” əsərini bir sıra tənqidçilər avtobioqrafik roman adlandırır, yazıçının həyatı ilə əlaqələndirirlər. Suriya əsilli xristian ananın və hinduizm dininin daşıyıcısı hindli atanın övladı olan A. Rou hər iki dinə böyük hörmət və ehtiramla yanaşır, əsərdə də bu dinin nümayəndələrindən söz açır. Əsəri avtobioqrafik roman formatında öyrənən Tikellə [3, s.12] görə memarlıq məktəbində oxuyan, qardaşı ilə baba evinə döənən və hər iki dinin daşıyıcısı olan ailə dəyərləri də əsərdə yer alır.

Bioqrafik elementləri olan roman az da olsa yazıçının uşaqlıq illərindən və Keralanın yüksək təbəqəsindən olan xristian ailəsindən bəhs edir. “Kiçik şeylərin Tanrısı” romanı, həmçinin hindistanlılar üçün əhəmiyyətli olan kasta sistemindən, qadınların ailədə və cəmiyyətdə rolundan, hinduizmə sitayiş edən bir cəmiyyətdə xristian əhalisinin həyatından söz açır. Azyaşlı əkiz uşaqların dilindən nəql edilən əsər ilk baxışdan kiçik məsələlərə toxunur, lakin tədricən kiçik hadisələrin fonunda insanlara təsir edən və onların həyatını dəyişdirən dərin mənalar önə çıxır. Beləliklə, əsərdə təsvir edilən kiçik şeylər böyük mənə yaradır və bir ailənin timsalında cəmiyyətdə hökm sürən ayrı-seçkiliyə işıq salır.

Görmək olur ki, A. Rounun “Kiçik şeylərin Tanrısı” romanı böyük dünyada kiçik insanların yaşamaq uğrunda mücadiləsini yaddaş və kimlik problemləri müstəvisində göstərir və oxucuya müəyyən mesajlar ötürür. İnsan bütün hallarda insan olaraq qalmalıdır. İnsan yaşamaq və var olmaq üçün Kiçik Şeylərə də sığınıb yaşaya bilər. İnsanın mahiyyəti böyük və sonsuzdur, bu böyüklüyü o, öz yaddaşında və kimliyində qoruyub saxlaya bilər. Bütün Böyük Şeylər Kiçik Şeylərdən yaranır.

Bir qayda olaraq postkolonial ədəbiyyatın qəhrəmanı hibrid şəraitdə, hibrid gerçəklikdə yaşayır. Ədəbi tənqid bu gerçəkliyi “aralıq halı” [2] adlandırır. Bu proses qeyri-sabit şəraitə yol açır, fərdin mənəvi dünyasında boşluqlar yaradır. Kimliyin formalaşması prosesi demək olar ki, davamlı şəkildə dəyişir və biri-biri ilə sıx əlaqədə olan “bərpa” və “dağıntı” prosesindən keçir.

Açar sözlər: M. Ali, A. Rou, “Brik Leyn”, “Kiçik şeylərin Tanrısı”, postkolonial roman.

Ədəbiyyat

1. Ali, M. (2003). Where I'm coming from. Support the Guardian. <https://www.theguardian.com/books/2003/jun/17/artsfeatures.fiction>
2. <https://web.archive.org/web/19970507014709/http://www.harpercollins.co.uk/intv1/017/roy2.htm>
3. Tickell, A. (1997). Arundhati Roy's *The God of Small Things*. New York: Routledge, 200.
4. Whipple, M. (2011). Monica Ali - Brick Lane. <http://marywhiplereviews.com/-monica-ali-brick-lane-bangladesh/>

CURRENT ISSUES IN THE APPLICATION OF MACHINE LEARNING

Elmira Israfilova, Mineyla Abdullayeva

Mingachevir State University

mineyle@mail.ru

The rapid development of artificial intelligence is sweeping across the globe. It simultaneously evokes feelings of excitement and anxiety, raising important questions about its potential impact on the global economy. The application of artificial intelligence can contribute to increasing the efficiency of market participants by reducing costs, accelerating processes, processing large volumes of data and enhancing customer loyalty through more high-quality and targeted offerings of products and services. The implementation of the latest technologies in artificial intelligence and machine learning serves as a driver for new business demands and growth. This is the only way to remain competitive in the market and enhance customer satisfaction. Proper utilization of the potential of new technologies will ensure business sustainability. In modern research, it can be observed that machine learning is applied in various areas of human activity. This tool is considered universal and can be used to solve any issue [1].

The fields of application for machine learning are endless and considering the wealth of data available today, they are limited only by human imagination.

The aim of the research is to investigate the possibilities and application areas of machine learning. To achieve this goal, the following tasks have been set: examining the reasons for the use of machine learning, reviewing existing machine learning algorithms and identifying the problems that can be solved through the application of machine learning.

The reasons for the use of machine learning. Machine learning is traditionally the science of creating intelligent machines capable of performing creative activities that are typically human. When the first “smart” applications were developed, most systems relied on rigid “if-then” rules for processing data or correcting information entered by users. In some cases, manually created decision-making rules can be effective, especially in situations where the modeling process is clearly understood by humans. However, there are two main drawbacks to the use of rigid rules:

- The logic used in decision-making is applicable only to specific fields and issues. Minor changes to the problem can necessitate a complete rewriting of the entire system.
 - The development of rules requires a deep understanding of the decision-making process.
- An example of the limitations of a rigid approach can be seen in the problem of face recognition.

The importance of machine learning for the economy is significant. Intelligent algorithms reduce costs, time, effort and labor hours by replacing human labor in many business processes. The advantages of applying machine learning in business include the following [3]: larger volumes of data are processed in less time; response times are very fast; processes are automated and do not require constant human intervention; computers take into account a large number of different factors in decision-making; machine learning technologies are flexible tools suitable for solving specific business problems; the use of machine learning reduces labor costs and customer acquisition expenses.

Issues that can be solved through the application of machine learning. Artificial intelligence analyzes data, retains information, makes predictions, creates existing models and selects the most suitable options from the proposed alternatives. Such systems are particularly useful when large-scale calculations are required. Machine learning enables the customization of services and applications for providing personalized recommendations in marketing and e-commerce.

Today, major research focuses on the development of machine learning systems based on the efficient use of data, specifically deep learning systems that can learn more efficiently with the same productivity but in less time and with smaller data volumes.

Machine learning algorithms. The most successful machine learning algorithms are those that automate the decision-making process through generalization based on known examples. In a method

known as supervised learning, the user presents the algorithm with object-response pairs and the algorithm finds a way to obtain the response based on the object. In particular, the algorithm can provide a response for a previously unseen object without human assistance. For example, in the classification of spam using machine learning, the user provides the algorithm with a large number of emails (objects) along with information about whether each email is spam or not (responses). For a new email, the algorithm calculates the likelihood of it being spam [3].

Algorithms that learn based on object-response pairs are called supervised learning algorithms. Here, the “supervisor” indicates the response to the algorithm for each observation being learned. The creation of the dataset of objects and responses is often a labor-intensive manual process. Nevertheless, supervised learning algorithms can be interpreted, and their performance can be measured. If a problem can be framed as a supervised learning problem and a dataset containing the responses can be created, machine learning will likely solve the problem.

In unsupervised learning algorithms, only the objects are known and there are no responses. Despite having many successful application areas, their interpretation and evaluation tend to be more challenging.

In solving supervised and unsupervised learning problems, it is crucial to present the input data in a format that the computer can understand. Often, the data is presented in a tabular format. Each piece of data is represented as a row and each attribute describing that data is represented as a column.

How does machine learning work? Machine learning requires training, in other words, it needs data. The more data provided to the system, the better the computer can interact with both the input data and future data it will encounter. The higher the accuracy of this interaction, the more successful the execution of the problem will be and the greater the degree of accuracy in predictions.

The most critical part of the machine learning process is the interpretation of the data to be used and its application to the problem to be solved. Randomly selecting any algorithm and using the data within that algorithm is not a proper approach. Before starting to build a model, it is essential to understand what the collected dataset consists of. Each algorithm differs based on the type of data being processed and the nature of the problems being addressed [3].

Thus, the development of machine learning algorithms is an essential and relevant field of modern science. These technologies help manage large volumes of data, systematize and classify information, draw conclusions, make predictions and support more balanced decision-making processes. All of this transforms machine learning into a valuable business resource and an indispensable human assistant.

Keywords: Machine learning, supervised learning, unsupervised learning.

References

1. Emmert-Streib, F. (2021). From the digital data revolution toward a digital society: Pervasiveness of artificial intelligence. *Machine Learning and Knowledge Extraction*, 3(1), 284-298.
2. Кораблев, А.Ю., Булатов, Р.Б. (2018). Машинное обучение в бизнесе. *Азимут научных Исследований: Экономика и Управление*, 7(23), 68-72.
3. Бринк, Х., Ричардс, Д. & Феверолф, М. (2023). *Машинное Обучение*. СПб: Питер, 336.

Maşın öyrənməsinin tətbiqinin aktual məsələləri

Süni intellekt və maşın öyrənməsinin ən müasir texnologiyalarının tətbiqi yeni biznesin tələbi və inkişafı vasitəsidir. Yeni texnologiyaların potensialı düşünülmüş şəkildə istifadə edildikdə, biznesin davamlılığı təmin olunacaq. Aparılan tədqiqatın məqsədi maşın öyrənməsinin imkanları və tətbiq sahələrinin araşdırılmasından ibarətdir.

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Şərafət Kamallı

Azərbaycan Universiteti
serafetibrahimova@mail.ru

İnsan doğulur, fiziki və mədəni mühitə uyğunlaşır. Təhsildə bu cəhətlərdən hər hansı birinin nəzərə alınmaması həm uşaq, həm də cəmiyyət üçün ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Təhsil cəmiyyətdə qəbul edilmiş normaları, inancları və dəyərləri təhsilalanlara ötürməklə sosiallaşma, sosial dəyişiklik və inkişafı təmin etməyə çalışan asılı dəyişəndir. Çoxları bu reallığı təhsil fəaliyyətində “Özünü təhsilin dəyərlərlə bağlılığı” və “Təhsilin (sosial və mədəni baxımdan) nəyin öyrədilməsinə qərar verməsi” kimi iki şəkildə izah edir [5]. Bəli, təhsil məqsəd, proses və nəticə baxımından müəyyən mənada dəyərlərin aşılınması və öyrənilməsi prosesidir. Təhsil, təhsilalanların ailə, məktəb, media kimi sosial qurumlar sistemi vasitəsi ilə zehni, idrak və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək bilik və bacarıqları əldə etməklə onların (təhsilalanların) şəxsiyyət kimi formalaşdırılması yollarından biridir. Təhsil sosial cəhətdən əhəmiyyətli bir fayda olan və bir insanın, ailənin, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə həyata keçirilən vahid məqsədyönlü təhsil və təlim prosesi, habelə əldə edilmiş bilik, bacarıq, dəyərlərin məcmusudur.

Azərbaycan Respublikası “Təhsil haqqında” Qanunun birinci maddəsinin 11.0.43. bəndinə əsasən, “Təhsil - sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq, vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir” [1].

Təhsilin əsas məqsədlərindən çıxış edərək qeyd etmək lazımdır ki, keyfiyyətin yüksəldilməsi təhsilalanlarda həyatı bacarıqların inkişaf etdirilməsini, yüksək kompetensiyanı təmin edən tədris prosesinin kompleks xüsusiyyəti kimi müəyyənləşdirilir. Sistemli səviyyədə təhsil müəssisəsinə münasibətdə “təhsilin keyfiyyəti” anlayışının mahiyyətini açmaq cəhdi ilk dəfə S.E. Şişov və V.A. Kalney tərəfindən edilmişdir. S.E. Şişov və V.A. Kalneyə görə: “Təhsilin keyfiyyəti məqsəd və vəzifələrə çatma dərəcəsi, təhsil prosesində iştirak edənlərin məktəb tərəfindən göstərilən təhsil xidmətlərindən gözləntilərinin ödənilməsi dərəcəsi kimi müəyyən edilir [2]. Con Dyuininə görə isə “Təhsil həyata hazırlıq deyil, həyatın özüdür”. Elm inkişaf etdikcə, təcrübə artdıqca təhsil anlayışı geniş mənə kəsb edir, həyatın onun qarşısında qoyduğu yeni tələblər nəticəsində vəzifələr optimallaşır [6]. Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsinin əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar [2]:

- Gələcəkdə tələb olunan təhsil keyfiyyətini müəyyənləşdirmək. Başqa sözlə, təhsil ocağının təhsilin sonunda əldə edilməsi nəzərdə tutulan məzun hazırlığı səviyyəsini, zəruri xüsusiyyətlərini proqnozlaşdırmaq, layihələndirmək və modelləşdirmək;
- Təhsilin tələb olunan keyfiyyət səviyyəsinə çatmasını təmin etmək, qorumaq və əldə olunan səviyyədən arzuolunmaz kənarlaşmaların qarşısını almaq;
- Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və ətraf mühitin tələblərinə uyğunlaşdırmaq.

Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, innovativ texnologiyaların və yanaşmaların tətbiqi ilə mümkündür. Təhsilin keyfiyyəti problemi təcili həll tələb edən prioritet məsələlərdən biridir. Təhsilin keyfiyyəti məsələsi həyat səviyyəsinin, iqtisadi, sosial və ekoloji təhlükəsizliyin yüksəldilməsində həlledici amildir. Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi ölkədə qəbul olunan dövlət təhsil standartları əsasında beynəlxalq və ümumavropa təhsil sisteminin prinsiplərinə uyğunlaşdırılaraq təhsil pillələri üzrə müvafiq keyfiyyət göstəricilər sisteminə uyğun olaraq müəyyənləşir [1].

Təhsilin keyfiyyətinin səmərəli idarə edilməsi təhsil müəssisəsi rəhbərliyinin əsas funksiyalarından biridir. Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi prosesinə sistemli yanaşma tələb olunur ki, bu da öz növbəsində təhsil mühiti və təhsilin nəticələri kimi keyfiyyət obyektlərinin hissələrə bölünməsinə və hərtərəfli tədqiq olunmasını tələb edir. Təhsil mühiti təhsil keyfiyyətinin müəyyən təsirini təmin edən şərtlər və mənbələr məcmusudur. Təhsil mühiti potensial olaraq təhsil nəticəsinin əldə edilməsini təmin edən təhsil müəssisəsinin imkan səviyyəsini əks etdirir. Bu anlayışın vahid müəyyənliyi yoxdur, o pedaqoqlar və psixoloqlar tərəfindən öyrənilir. Psixologiya elmləri

doktoru V. Yasvinə görə “Təhsil mühiti” şəxsin sosial, məkan və ünsiyyət (təlim-tədris) mühiti ilə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı ortaya çıxan şəxsiyyət inkişafı üçün bir sıra imkanlardan ibarətdir [7]. Təhsil mühiti keyfiyyət obyekti kimi təhsil müəssisəsinin potensial imkanlarının səviyyəsini əks etdirir və real nailiyyətlərin səviyyəsi təhsilin nəticəsi kimi keyfiyyət obyekti ilə əlaqələndirilir. Təhsilin nəticəsi, təhsil ocağının keyfiyyət üzrə apardığı təhsil siyasəti ilə müəyyən edilmiş təhsil məqsədlərinin həyata keçirilmə dərəcəsini əks etdirən təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin məhsuludur. Əsas təhsil nəticəsi təhsilalanın təhsil səviyyəsi hesab edilməlidir. Təhsil dedikdə fərdi, emosional, intellektual və sosial yetkinliyi, habelə həyatın və peşə fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində problemləri müstəqil həll etməyə hazır olmağı təmin edən təhsilin fərdi nəticəsi başa düşülür. Təhsil səviyyəsi (təhsilli olma) təhsilalanın şəxsi potensialına uyğun olmalıdır və onlara təhsilin növbəti mərhələsində davam etdirilməsini təmin etməlidir. Təhsilli anlayışı altında fərd-şəxsiyyət inkişaf səviyyəsini əks etdirən təlim və əsas səriştələr kompleksinin sintezi başa düşülə bilər. Təlim təhsilalanın müəyyən bir təhsil dövrü üçün ayrı-ayrı akademik fənlər və təhsil sahələri çərçivəsində lazımi bilik və fəaliyyət metodlarını mənimsəməsini əhatə edir.

Təhsilin nəticəsinin əsas komponentlərinə sosial səriştə, multikultural səriştə, dil səriştəsi, informasiya səriştəsi kimi əsas səriştələri aid etmək olar. Sosial səriştə böyük və kiçik sosial qruplarda sosial əlaqə qurmaq və qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək, vətəndaş məsuliyyətini öz üzərinə götürmək, ölkənin və bölgənin problemlərinin həllində iştirak etmək, digər insanlara mənəvi münasibət göstərmək, demokratik təsisatların fəaliyyətində və inkişafında iştirak etmək bacarığı ilə əlaqələndirilir. Multikultural səriştəyə digər mədəniyyətlər, ölkələr və xalqlarla qarşılıqlı əlaqə, onların fərqlərini anlamaq, digər ənənələrə və mədəni-tarixi nümunələrə tolerant münasibət daxildir. Dil səriştəsi şifahi və yazılı ünsiyyət üçün lazım olan bir neçə dildə danışmaqla əlaqələndirilir. İnformasiya səriştəsi yeni informasiya texnologiyalarına sahib olmağı, onların tətbiqi imkanlarını, KİV-də yayılan məlumatlara və reklamlara tənqidi münasibət qabiliyyətini nəzərdə tutur [4]. Beləliklə, təhsilin keyfiyyətinin idarəetmə obyektlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə “Təhsil mühiti, özündə təhsil prosesini, pedaqoqların peşəkar fəaliyyətini, mühitlə qarşılıqlı əlaqəni etiva edir” və “Təhsilin nəticəsi, təhsilli olmaq, bu isə özündə əsas səriştə kompleksini və təlimliliyi etiva edir” kimi qeyd etmək olar.

Beləliklə, təhsilin keyfiyyəti təhsilalanların həyat keyfiyyətinin vacib elementlərindən biri kimi çıxış edir. Təhsilin keyfiyyəti, etibarlılığı, məzunun uğuru və yaşamın keyfiyyəti arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Hər bir təhsilalanın yaşayış şəraitinin təhsilin səviyyəsinə, təhsilin səviyyəsinin isə təhsilin etibarlılığına və məzunun uğuruna dolayısı ilə təsir göstərir. Təhsilin keyfiyyətinin idarəetməsi sahəsində aparılan siyasətin uğurluğu idarəetmənin demokratik xarakterinin nə dərəcədə realizə edilməsindən, müxtəlif maraqlı tərəflərin, xüsusilə də təhsilalanlar, pedaqoqlar, valideynlər, təhsil xidmətlərinin sifarişçiləri keyfiyyət sahəsində idarəetmə qərarlarının qəbul və həyata keçirilməsi prosesində iştirakı səviyyəsindən asılıdır.

Açar sözlər: Təhsil, təhsilin keyfiyyəti, təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu (19 iyun 2019). <https://e-qanun.az/framework/18343>
2. Жиркова, З.С. (2022). *Управление Качеством Образования*. Учебное пособие для магистрантов высших учебных заведений. Санкт-Петербург: Наукоемкие технологии, 137.
3. Зыкова, Г.В. Управление качеством образования современной школы. https://infourok.ru/tezisy_na_temu_upravlenie_kachestvom_obrazovaniya-307344.htm
4. Həşimova, A. (2022). Təhsilin keyfiyyətinə təsir edən amillər. *Azərbaycan Məktəbi*, 2, 21-28.
5. Magee, J.B. (1971). *Philosophical Analysis in Education*. Harper & Row, 189.
6. Məmmədzadə, R. (2010). *Təhsildə Keyfiyyət Aparıcı İstiqamətlərdən Biri Kimi*. Müəllim nəşriyyatı, 169.
7. Ясвин, В.А. (2001). *Образовательная Среда: От Моделирования к Проектированию*. Москва: Смысл, 365.

KİMSƏSİZ VƏ VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM UŞAQLARIN SOSIAL MÜDAFİƏSİ BEYNƏLXALQ SOSIAL SİYASƏTİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Nigar Kərimova

Azərbaycan Universiteti

Nigar.Karimova@au.edu.az

XIX əsrdə uşaqların müdafiə mərkəzləri kimi xidmət edən kazarma tipli böyük müəssisələr çox vaxt uşaq evləri və ya uşaq bağçaları kimi tanınırdı. Böyük kazarma tipli tikililər geniş ərazilərə malik olmaqla, adətən, dövlət tərəfindən idarə olunurdu və böyük qrupların yerləşdirilməsi üçün əlverişli idi.

Xüsusən XX əsrdən etibarən uşaq hüquqları anlayışı yarandığı üçün əvvəlki illərdəki müsbət irəliləyişlər davam etdirilmişdir. Əvvəllər yalnız kimsəsiz uşaqlara qayğı göstərən müəssisələr daha əhatəli xarakter alıb, kazarma tipli müəssisələr tədricən ev tipli qayğı müəssisələri ilə əvəzlənib. İnstitusional qayğı metodları tədricən öz effektivliyini itirdiyindən uşaqların ailələri ilə birlikdə dəstəklənməsi əsas siyasətə çevrilib [1, s.43]. Bu siyasi dəyişiklik ailə mühitinin uşaqların ən yaxşı inkişaf edə biləcəyi yer olduğuna dair artan şüurdan irəli gəlir. İnstitusional qayğı uşaqlar üçün emosional təcrid, bağlılıq problemləri və sosial inteqrasiya çətinlikləri kimi mənfi cəhətləri daşıya bilər. Bundan əlavə, daha böyük müəssisələrdə fərdi diqqət və qayğı göstərmək daha çətin ola bilər. Araşdırmalar göstərir ki, uşaqların emosional, sosial və koqnitiv inkişafı ən yaxşı ailə mühitində baş verir. Ailələr daimi sevgi, dəstək və rəhbərlik etməklə uşaqların sağlam fərdlər kimi böyüməsinə kömək edirlər. Ailə mühiti uşaqların sosial norma və dəyərləri öyrənməsi üçün ən uyğun yerdir, çünki ailədə böyüyən uşaqlar cəmiyyətə daha asan inteqrasiya edir və sosial bacarıqlarını daha yaxşı inkişaf etdirir.

Qorunmağa ehtiyacı olan uşaqlara qayğı göstərmək bəşəriyyətin ilk dövrlərindən bəri bütün cəmiyyətlərdə ən mühüm sosial siyasət problemlərindən biri olub və bu gün də öz əhəmiyyətini davam etdirir. Küçə uşaqları mahiyyət etibarı ilə “qorunmaya ehtiyacı olan uşaqlar” probleminin bir alt qolu olduğu üçün bu problemə bağlı həyata keçirilən siyasətlərə müdafiəyə ehtiyacı olan uşaqlarla bağlı siyasətlər çərçivəsində baxmaq mümkün görünür. Uşaqların müdafiəsi təcrübəsi sosial siyasət tarixində ilk hüquqi tənzimləmələrdən biri olmuşdur. Çünki müdafiəyə ehtiyacı olan uşaqların qayğısına qalmaq küçə uşaqlarının probleminin həllini də gətirəcək. Bu problemi həll etmək üçün hökumətlər, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif proqramlar və siyasətlər hazırlayırlar.

Beləliklə, sosial müdafiə siyasətləri bərabərsizliklərin aradan qaldırılması və uşaqlar üçün bərabər imkanlar və xidmətlərə çıxış istiqamətində irəliləyişə nail olmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. UNICEF-in global Sosial Müdafiə Strateji Çərçivəsi ölkələrin uşaq hüquqlarına və onların xüsusi ehtiyaclarına cavab verən yaxşı inteqrasiya olunmuş sosial müdafiə sistemlərini inkişaf etdirməklə uşaq yoxsulluğu və sosial və iqtisadi həssaslıqla mübarizə aparması ehtiyacını vurğulayır. Bu çərçivədə UNICEF aşağıdakıları uşaqların sosial müdafiə sisteminin elementləri hesab edir:

- Sosial transfertlər;
- Xidmətlərə çıxışı təmin edən proqramlar;
- Sosial dəstək və qayğı xidmətləri;
- Xidmətlərə çıxış, məşğulluq və dolanışiq vasitələrində ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması

üçün qanunvericilik və siyasətlər.

Uşaqların müdafiəsi ilə bağlı sosial siyasətin müəyyən prinsiplər əsasında hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir. Uşaqlarla bağlı siyasətlərin əsaslandığı dörd əsas prinsip var [2, s.104]:

1. Uşaqların əsas rifah yaşamasının qəbul edilməsi,
2. Bərabərsizlikləri aradan qaldıracaq icma əsaslı siyasətlərin həyata keçirilməsi,
3. İnkişaf etməmiş ərazilərdə yaşayan bütün uşaqlara diqqət yetirmək,
4. Uşağın rifahını təmin etmək üçün vahid siyasətlərin işlənilib-hazırlanması.

Bu dörd prinsip uşaqların sağlam böyüməsini, inkişafını və cəmiyyətdə iştirakını dəstəkləmək üçün uşaq siyasətinin əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: Sosial müdafiə, sosial siyasət, kimsəsiz uşaqlar.

Ədəbiyyat

1. Ferguson, H. (2004). *Protecting Children in Time: Child Abuse, Child Protection and the Consequences of Modernity*. Springer.
2. UNICEF (2013). *Çocuk Refahı Belgesi*, 150.
3. <https://www.unicef.org/stories/learning-experience-19461979>

TƏDRİS METODLARI VƏ RESURSLARININ PLANLAŞDIRILMASINDA MİLLİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN ROLU

Rəhimə Kuhi

Bakı Dövlət Universiteti
rehime.kuhi.95@gmail.com

Təhsilin əsas məqsədi yalnız bilik vermək deyil, həm də tələbələrin şəxsiyyətini formalaşdırmaqdır. Bu kontekstdə, milli mənəvi dəyərlərin təhsildə integrasiyası, gənc nəslin milli kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Milli mənəvi dəyərlər, bir toplumun mədəniyyətini, adət-ənənələrini və sosial davranışlarını formalaşdıran önəmli prinsiplərdir. Bu dəyərlərin tanınması və qorunması, gənc nəslin milli kimliyinin formalaşmasında danılmaz rol oynayır.

Ailə dəyərləri, nəsil davamlılığına, qohumluq münasibətlərinin gücləndirilməsinə və əxlaqi dəyərlərin nəsildən-nəslə ötürülməsi kimi önəmli faktora əsaslanır. Bu zaman insanların bir-birinə dəstək olduğu, birlikdə müvəffəqiyyətlərə imza atdığı məhsuldar mühit yaranır. Dostluq anlayışı, insan münasibətlərinin dərinləşməsinə və bir-birinə qarşı duyulan etimadı gücləndirir. Vətən sevgisi, insanların öz torpaqlarına, mədəniyyətlərinə və tarixlərinə bağlılığını ifadə edir, bu da gənclərin vətənlərinə olan məsuliyyət hissini artırır.

Tolerantlıq, fərqli düşüncələrə, dinlərə və mədəniyyətlərə qarşı hörmətin ifadəsidir; bu da cəmiyyətdə harmoniya və sülh mühitinin yaranmasına kömək edir. Qonaqpərvərlik, qonaqları səmimiyyətlə qarşılayaraq onlara diqqət və qayğı göstərmə anlayışını əhatə edir. Bu, insanların bir-birinə açıq olması və sosial münasibətlərin güclənməsi üçün vacibdir.

Dini dəyərlər, insanın ruhsal inkişafını, imanını və ibadətini önə çıxarır; bu da insanlara mənəvi bir dayaq verir. Səmimilik, insanlar arasında dürüstlük, açıq münasibətlər və qarşılıqlı anlaşmanın vacibliyini vurğulayır. Əməksevərlik, zəhmətə dəyər vermək, çalışqanlıq və müvəffəqiyyət əldə etmək üçün çalışmaq anlayışını təşviq edir. Sosial məsuliyyət, hər bir insanın cəmiyyətin rifahı üçün çalışmasını, öz mühitində aktiv iştirak etməsini və başqalarına kömək etməsini təşviq edir.

Mədəni irs, folklor, ədəbiyyat, musiqi və incəsənət dəyərlərinin qorunması və yaşadılması ilə bağlıdır. Bu, gənc nəslin öz köklərini tanımasına və bu dəyərləri mənimsəməsinə kömək edir. Dəyərlərin qorunması, tarixi və mədəni irsin gələcək nəsillərə ötürülməsinə yönəlir; bu da cəmiyyətin kimliyini və özünü ifadə etmə imkanlarını artırır.

Müasirliyin dəyərləri, yeniliklərə açıq olmaqla yanaşı, köhnə ənənələri unutmamaq, onların müasir dövrdəki əhəmiyyətini anlamaq anlamına gəlir. Qarşılıqlı yardım, başqalarına kömək etməyi, bir-birinə dəstək olmağı və cəmiyyətin birlikdə inkişafını vurğulayır. Məsuliyyətlik, hər bir insanın öz davranışlarının nəticələrini anlamaq və bunlara görə məsuliyyət daşımaq zərurətini önə çıxarır.

Vətənə xidmət, cəmiyyətin və dövlətin inkişafında aktiv rol oynamağı, vətəndaşların öz vətənlərinə bağlılıqlarını ifadə edir. Bilik və maarifçilik, təhsilin və biliklərin cəmiyyətin inkişafındakı əhəmiyyətini vurğulayır; gəncləri öz potensialını reallaşdırmağa təşviq edir. Əxlaqi dəyərlər, dürüstlük, ədalət və bərabərlik kimi prinsipləri özündə birləşdirərək, cəmiyyətdə ədalətli və

düzgün davranışların təşviqinə xidmət edir. İctimai birlik, cəmiyyətdə həmrəyliyin güclənməsi, birgə fəaliyyətin və əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayır.

Bu dəyərlərin integrasiyası, tələbələrin şəxsiyyətinin formalaşmasında və milli kimliklərinin gücləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Biz bu integrasiyanı tədris metodlarında, tədris resurslarında görə bilərik.

Tədris metodları, biliklərin ötürülməsində və tələbələrin aktiv iştirakının təmin olunmasında vacibdir. Müxtəlif metodlar arasında ənənəvi, innovativ və interaktiv yanaşmalar mövcuddur. Ənənəvi metodlar, müəllim mərkəzli yanaşmadır. Milli dəyərlərin öyrədilməsi üçün mühazirələr, diskussiyalar və klassik ədəbiyyat nümunələri istifadə edilir. İnnovativ metodlar, problem əsaslı öyrənmə, layihə metodları və rəqəmsal resursların istifadəsini əhatə edir. Bu metodlar, tələbələrin milli dəyərləri daha aktiv şəkildə öyrənmələrinə imkan yaradır. İnteraktiv metodlar, qrup işləri və müzakirələri əhatə edir. Məsələn, milli bayramlarla bağlı layihələr, tələbələr arasında milli dəyərlərin paylaşılmasını təşviq edir.

Tədris resursları, milli mənəvi dəyərlərin öyrədilməsində mühüm rol oynayır. Kitablar və dərsliklər, milli dəyərləri əks etdirən ədəbiyyat nümunələri və tarix kitabları ilə zəngindir. Məsələn, Azərbaycan klassik ədəbiyyatından istifadə, tələbələrin mədəniyyətini və dəyərlərini tanımasına kömək edir. Elektron resurslar, internetdəki platformalar və videolar, milli dəyərləri müasir kontekstdə təqdim edir. Bu resurslar, tələbələrin marağını artıraraq, onların milli kimliklərini gücləndirir. Praktiki resurslar, mədəni tədbirlər, sərgilər və ekskursiyalar, tələbələrə milli dəyərləri daha yaxından tanımaq imkanı verir.

Bəs integrasiya üçün hansı yollardan istifadə oluna bilər?

Milli dəyərlərin tədris prosesinə integrasiyası bir neçə yolla həyata keçirilə bilər. Tədris planları, milli dəyərləri əks etdirən, müasir tələblərə uyğun hazırlanmalıdır. Bu planlarda müəyyən mövzuların seçilməsi, milli tarix, ədəbiyyat və mədəniyyətlə bağlı xüsusi mövzuların daxil edilməsi vacibdir. İnterdisiplinar yanaşma, müxtəlif fənnlərin birləşdirilməsi ilə həyata keçirilə bilər. Məsələn, tarix və ədəbiyyat dərslərində milli dəyərlərin paralel öyrənilməsi tələbələrə dəyərlərin tarixi kontekstini anlamağa kömək edir.

Fərqli tədris metodlarının integrasiyası, tələbələrin daha aktiv iştirakını təmin edir. Layihə əsaslı öyrənmə, tələbələrin milli dəyərləri əks etdirən layihələr üzərində çalışaraq, praktiki təcrübə əldə etmələrinə imkan tanıyır. Müzakirə və seminarlar, milli dəyərlərin müzakirəsi üçün təşkil olunmalıdır. Tələbələr öz fikirlərini ifadə edərək, dəyərləri daha yaxşı anlamağa və mənimsəməyə imkan qazanır.

Tədris prosesinə praktiki fəaliyyətlərin daxil edilməsi, milli dəyərlərin öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Mədəni tədbirlər, tələbələrin milli mədəniyyətlə tanış olmaları üçün konfranslar, sərgilər, teatr tamaşaları təşkil olunmalıdır. Bu tədbirlər, tələbələr arasında mədəni mübadiləni artırır. Tarixi yerlərə və mədəniyyət abidələrinə ekskursiyalar, tələbələrə yerində milli dəyərlərin tarixi və əhəmiyyəti haqqında daha geniş məlumat əldə etməyə kömək edir.

Müasir texnologiyaların integrasiyası, milli dəyərlərin öyrədilməsi prosesini asanlaşdırır. Müxtəlif onlayn resurslardan istifadə, milli dəyərlərin öyrədilməsində daha geniş imkanlar yaradır. Məsələn, interaktiv video dərslər və vebinarlar bu sahədə faydalı ola bilər. Tələbələrin milli dəyərləri müzakirə etməsi və paylaşması üçün sosial media platformalarının istifadəsi, dəyərlərin müasir kontekstdə təqdim olunmasına imkan yaradır. Müəllimlərin milli dəyərlər haqqında məlumatlılığı və peşəkarlığının artırılması, integrasiya prosesinin effektivliyini artırır. Müəllimlər üçün milli dəyərlərin öyrədilməsi ilə bağlı təlimlərin təşkili, onların yeni metodları mənimsəməsinə kömək edir. Müxtəlif fənn müəllimləri arasında əməkdaşlıq, interdisiplinar yanaşmaların inkişafını təmin edir və milli dəyərlərin tədris prosesində daha geniş yer almasına imkan tanıyır.

Bu yolların tətbiqi, tələbələrin milli dəyərlərlə tanış olmasını, bu dəyərlərin mənimsənilməsinə və onlarla bağlı fəal iştirak etmələrini təmin edəcək. Nəticədə, milli mənəvi dəyərlərin tədris prosesində integrasiyası, tələbələrin şəxsiyyətinin formalaşmasında və milli kimliklərinin gücləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaq.

Açar sözlər: Tədris prosesi, milli-mənəvi dəyər, gənc nəsil, integrasiya, metod, yol.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov, T., Məlikov, N. (2022). *Ali Məktəblərdə Mühazirə və Seminar Məşğələlərinin Təşkili və Keçirilməsi Yolları*. Metodik vəsait, Naxçıvan.
2. Qeybullayev, Q. (1999). *Ali Məktəblərdə Təlim və Tədrisin Keyfiyyətinə Nəzarət Sisteminin Əsasları*. Bakı.
3. Əliyev, P. (2006). *Gənclərin Milli-Mənəvi Dəyərlər Əsasında Tərbiyəsi*. Bakı.

OĞUZ TÜRKLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN

Zenfira Manafova

Azərbaycan Universiteti

zemamanafova48@gmail.com

Oğuzlar yurdu, siyasi təşəkkül yerini “el” adlandırırlar. Bu sözün digər türk qövmlərində istifadə olunan “budun”, monqolca qarşılığı olan “ulus”, hətta ərəbcə eyni mənə daşıyan “qövm” sözündən fərqləndiyini görürük. Vaxtilə oğuzların başçısı “yabqu” adlansa da sonralar bu söz unudulmuş, oğuzlar öz hökmdarlarını “bəy” deyər çağırmışlar. Oğuzlar “yurd” dedikdə el-obanın, ailənin yaşadığı yeri nəzərdə tutmuşlar. Oğuz boyları (eli əmələ gətirən təşkilat) haqqında Kaşğarının [1, s.144] “Divani-lügət-it türk”, F. Rəşidəddinin “Oğuznamə” və “Cami ət-təvarix” əsərində geniş məlumatlar əks olunub. Oğuzlarda bu təşkilatlanma soy (ailə)-oba- boy- el (oğuz eli) şəklində formalaşmış.

M. Kaşğaridə 22 oğuz boyundan, F. Rəşidəddində 24 boydan bəhs olunub [2, s.98]. F. Rəşidəddin 24 boyu iki qola ayırmışdır. Bunlar “boz-ok” və “üç-ok”lardır. O, oğuz elinin hakimi kimi “boz-ok”ları nişan verir. Köprülü [3, s.251] bunu 1038-ci ildə Toğrul bəyin Nişapura gəlişində əlində bir yay, belində üç ox olduğunun işarəsi ola biləcəyinə diqqət çəkir.

Oğuzlarda el və ordu ikiye ayrılır, bu iki hissə “qollar” (sağ və sol qol) adlanırdı. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuzların 24 sancaqbəyliyi olduğu anlaşılar. Burnes [4, s.198] öz əsərində Mərvdə yaşayan “təkə” adlı türkmən oymağının 24 obaya ayrıldığını yazır. Səfəvilər zamanı Qarabağda 24 obadan ibarət təşkilat quruluşuna uyğun boyların içərisində “Üçlər”, “İyirmidördlər” də mövcud idi. Şərəf xan Bitlisi isə “Şərəfnamə” əsərində bu boyların kürd topluluğu olduğuna işarə edir [5, s.198].

Oğuz boyları içərisində yer alan əsirətlərin Azərbaycanla əlaqələndirilməsinə diqqət yetirək:

Bayatlar oğuz ittifaqına dövlət və din adamı Dədə Qorqudu, böyük şair Füzulini bəxş etmişdir. Münşi [6, s.260-268] Türkman I Şah Təhmasib zamanında Həmədanda 10.000 çadır bayatlığının yaşadığını yazır. Onlar Süleyman bəy, Əmirşah bəy, Seyfi bəy, Hacı Üveys bəy tərəfindən idarə olunurdular. Həsən bəy Rumlu da bayatların saray mühafizəsində iştirak etdiyi haqda məlumat verir. Şah Abbas Hüseynəli bəy və Oruc Bayatı 1598-ci ildə İspaniyaya elçi göndərmişdi.

“Qara bayatlar” adlanan Xorasan bayatları Nişapurun Mədən bölgəsində yaşayırdılar. I Şah İsmayıl zamanı onlar şahın Xorasanı fəth etməsindən sonra səfəvilərə tabe olmuşdular.

“Şam bayatları” adlanan bayatlar Qacar boylu bayatlardır. Onlar XVI əsrdə Azərbaycanın Gəncə və Bərdə bölgələrində yaşayırdılar. Nadir şahın ölümündən sonra onun yerinə keçən Adil şahın böyük əmirlərindən olan Məhəmmədəli xan Qacar Şam bayatlarından idi. Qacar hökmdarı Fətəli xan (Baba xan, 1797-1834) dövrünün əmirlərindən Məhəmməd Əli xan, qardaşı İsmayıl xan, Pirqulu xan və oğlu Məhəmməd Bakir xan da bu oymaqdan idi.

Hal-hazırda İran ərazisindəki bayatların mühüm bir qismi Xamsə (əsasən, Zəncan bölgəsi) vilayətində yaşayır. Qaşqaylar arasında da bir neçə kiçik bayat oymağına təsadüf olunur. Şərq musiqisindəki “Bayatı” məqamının da İran bayatlarının musiqi havalarından alındığı güman olunur [2, s.227-228].

Döyərlər XV əsrdə Qaraqoyunlularla birgə Azərbaycana gəlib, türkmən tayfasının tərkibində Səfəvilər hakimiyyətinə tabe olublar. Sonralar onlar Qarabağın “Otuz iki” tayfa birliyinin tərkibində

Gəncə ətrafında yaşayırdılar [7, s.29]. Sadıq bəy Əfşar öz təzkirəsində döyər boyuna məxsus türkmən Piri bəydən bəhs edir. Sadıq bəy bu şəxsin bir çox əsərləri olan məşhur şair və musiqiçi olduğu haqda məlumat verir [2, s.241].

Oğuz boyları içərisində ən çox təşəkkülə sahib iki boy olub: qayı və əfşar boyları.

Əfşarlar öz adlarını zamanəmizə qədər qoruyub-saxlamış yeganə oğuz boyudur. F. Rəşidəddinin məlumatlarına görə böyük hökmdarlar yetirən bu boyun oğuzların islamdan öncəki tarixdə də əhəmiyyətli rol oynadığı güman edilir. Əfşarlar Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilər dövlətinin tərkibində seçilmiş tayfalar hesab olunmuş, Azərbaycan tayfalarından olan Cavanşirlər, Şamlılar, Kəbirlilər, Şadılar, sonralar Nadir şah Əfşarın başçılığı ilə hakimiyyətə gətirilən Əfşarlar sülaləsi Cavanşirlər, Aşurbəyovlar və Urmiya xanları idi. I Şah İsmayıl dövründə Xorasan səfərində iştirak edən Dana Məhəmməd bəy, şah tərəfindən Fərəh əmirliyinə təyin edilmiş Əhməd Sultan da əfşarlardan idi [2, s.240].

Bəydililər Rəşidəddinin “Oğuznamə” sində hökmdar yetirən beş boydan biri kimi xatırlanır. Səfəvi dövlətinin yaranmasında xüsusi yer tutan Bəydililərdən Ustacılılar, Ustacılardan Kəngərlilər meydana çıxmışdı. Kəngərlilər Naxçıvanı idarə etmişlər. Şamlular da Şeyx Heydərin zamanında səfəvi müridlərinin içərisində çoxluq təşkil edirdi. Şamlular Bəydili, İnallu və Xudabəndəli obalarından yaranmış, Şah Abbas Şamlu boyundan olan bəylərə xüsusi rəğbət göstərmişdir. Şamluların İnallu obası Şahsevənlər adı ilə indi də mövcuddur.

Bayandurlar Ağqoyunlu xanədanlığının nəslindəndir. Azərbaycan ərazisində Muğanda və Qarabağda yaşayan Bayandurların Səfəvilər dövründə Murad bəy Bayandurlu Türkman (onun qızı I Şah Abbasın ən etibarlı xanımı idi), Məhəmməd Zaman Bayandurlu Türkman kimi nümayəndələri olub [2, s.281-282].

Salurlar oğuzların tarixində xüsusi rolu olan boylardandır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Salur Qazan oğuz elinin qüdrətli bəylərindən hesab olunur. Sümer [2, s.303] türkmənlər içərisində səlcuqlu fəthlərində ən çox iştirak edən salurların Qazi Bürhanəddin kimi böyük dövlət xadimi yetirdiyini yazır. Qeyrəriyyə hakimi olan Qazi Bürhanəddin Azərbaycan ədəbiyyatında böyük həcmli ilk “Divan” müəllifi kimi də xüsusi yer tutur.

“Qızılbaşlar” adlanan Səfəvilər dövləti Azərbaycan dilində danışan yeddi oğuz tayfasından ibarət idi: şamlı, ustacılı, rumlu, təkəli, əfşar, qacar, zülqədər. Təkələr də Salur boyuna aiddir. Əbdülqazi xan əmsari, yomut, sarıq və təkələrin salur boyundan çıxdığını yazır. Vamberi salurların Mərv, Herat ətrafında yaşadıklarını, yalavac, qaraman, Ana böləyi obalarından meydana gəldiklərini ifadə edir [8, s.106].

Dülqədirlilər (zülqədərlər) səfəvilər zamanı əsas qızılbaş boylarından biri olub, Eymur obasından çıxıblar. Adlı-sanlı səfəvi bəyləri içərisində “Zülqədər” adı ilə tanınan bir çox qızılbaş əmirləri var idi.

Azərbaycan ərazisi e.ə. VII əsrdən etibarən iskitlərin, uzların, ağ-hunların, bulqarların, xəzərlərin, sabirlərin, qıpçaqların, peçeneklərin və digər türk toplumlarının Dərbənd yolu ilə gəlib məskunlaşdığı ölkəyə çevrilmişdi. Yeni eranın VI əsərində Təbəristan və Gürcan ərazisində yaşayan xəzər, ağacəri, yazar tayfalarının gəlişi isə ölkəni böyük türk vilayətinə - Turan elinə çevirdi. Ərəblərin Azərbaycana gəlişi zamanı Müaviyədən soruşulan “Azərbaycan haradır” sualına xəlifə “türklərə aid bir məmləkətdir” cavabını vermişdir.

Səlcuq türkləri oğuz boylarının Azərbaycanda yayılması üçün yeni bir dövrün başlanğıcını qoydu. Akademik T. Hacıyev oğuz tarixini türk cəmiyyətində “kamil humanizm” və “demokratiya” faktı kimi qiymətləndirir. Biz də bu mövqedən çıxış edərək, oğuz-türkmən boylarının Azərbaycan xalqının soy-kökündə, formalaşmasında müstəsna əhəmiyyətini, bu boyların tarixə bəxş etdiyi imperiya və dövlətlərin əsas sütunlarını təşkil etməsini, nəsil-şəcərə xüsusiyyətlərini müəyyən qədər təsnif etməyə çalışdıq.

Açar sözlər: Oğuz boyları, əfşarlar, bayatlar, bayandurlar, bəydililər, salurlar.

Ədəbiyyat

1. Kaşğari, M. (2006). *Divanü Lüğat-İt-Türk*, III cild. Bakı, Ozan, 400.

2. Sümər, F. (1992). *Oğuzlar*. Bakı, Yazıçı, 432.
3. Köprülü, M.F. (1943). Osmanlı imparatorluğunun etnik mənşei meseleləri. *Belleten*, 7(28), 219-313.
4. Burnes, A. (1835). *Voyages de L'embouchure de l'Indus a Lahor, Caboul, Balkh et a Boukhara: Et Retour Par la Perse, Pendant Les Années 1831, 1832 et 1833*, 3. Arthus Bertrand, libraire-editeur.
5. Han, Ş. (1971). *Şerefname Kürt Tarihi*. İstanbul, ANT yayınları, 606.
6. Münşi, İ. (2010). *Dünyanı Bəzəyən Abbasın Tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi)*. Bakı, Şərq-Qərb, 1144.
7. Bilgili, A.S. (2002). Azərbaycan Türkmənləri tarixi. *Türkler*, cilt 7. Ankara, 21-43. <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/KITAP/ekt0000142.pdf>
8. Refik, A. (1930). *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, 966-1200. İstanbul, Devlet Matbaası, 264.

DÖVLƏT VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ SOSIAL VƏ VERGİ SİYASƏTİ ARASINDAKI QARŞILIQLI ƏLAQƏ

Pənah Mehdiyev

Azərbaycan Universiteti

panah.mehdiyev@student.au.edu.az

Dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının özünüməxsus integrasiyasının tərkib hissəsi kimi əhalinin həyat səviyyəsi çıxış etməlidir, çünki o, həyata keçirilmiş iqtisadi dəyişikliklər və seçilmiş iqtisadi istiqamətin keyfiyyət xarakteri barədə nəticə çıxarmaq imkanı verir.

Sosial sferanın inkişaf səviyyəsi istənilən dövlətin iqtisadi inkişafının, əmək məhsuldarlığı və bütövlükdə təsərrüfat sistemi fəaliyyətinin effektivliyinin keyfiyyət göstəricisidir. Eyni zamanda bu sferanın inkişafı ictimai münasibətlərin humanizmliliyinin ümumdünya perspektiv meyllərini, eləcə də insan kapitalının saxlanması və artırılmasına keçilməsini ifadə edir.

Ölkə iqtisadiyyatının həyat səviyyəsinin keyfiyyətinin artırılmasına yönəldilməsinin əhəmiyyəti, praktiki olaraq bütün siyasətçi və iqtisadçılar tərəfindən qəbul edilir. Əhalinin həyat səviyyəsinin keyfiyyətinin artırılması üçün əsas resurs kimi ölkə gələcəyinin asılı olduğu, başlıca məhsuldar qüvvə olan insan kapitalının saxlanması və artırılması çıxış edir.

Artıq sübut edilmişdir ki, həyat səviyyəsi və onun keyfiyyət problemi bilavasitə dövlətin sosial siyasətinin təşkil və aparılmasının səmərəliliyindən və öz növbəsində sosial öhdəliklər də daxil olmaqla, dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi imkanlarından asılıdır. Ölkənin büdcə-vergi sferasında transformasiya da daxil olmaqla, sonrakı dəyişikliklərin tempi əhalinin həyat səviyyəsinin keyfiyyət problemlərinin həllindən asılıdır.

Dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsi dedikdə, məsrəf tələb edən tədbirlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Sosial siyasətin hər bir istiqaməti böyük maliyyə qoyuluşu tələb edir, çünki sosial siyasətin tərkibi nə qədər geniş olarsa, dövlətin onun həyata keçirilməsi üçün bir o qədər çox vəsaitə ehtiyacı olur.

Dövlət müxtəlif vasitələrdən (vergilərdən, büdcədən, kredit və inzibati tədbirlərdən) istifadə etməklə ölkənin müdafiə qabiliyyəti, ictimai asayişin qorunması, elm və mədəniyyətin inkişafı, təhsil səviyyəsinin artırılması, məşğulluğun səmərəliliyinin təmin edilməsi, əmək qabiliyyəti olmayan əhalinin saxlanması məqsədilə, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsini həyata keçirir. Dövlətin gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi və ictimai sektorun maliyyələşdirilməsi sahəsindəki real imkanları mövcud obyektiv sosial-iqtisadi şəraitdən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi öz funksiyalarını yerinə yetirərkən dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlərin alqı-satqısı zamanı onların manapol qiymətini (rəqibin olmaması səbəbindən) ifadə edir. Bu halda satıcı kimi dövlət, alıcı kimi isə vergitutma subyektləri (müəssisə, təşkilat, sahibkarlar və əhali də daxil olmaqla iqtisadi subyektlər) çıxış edir.

Dövlətlə əhali arasındakı qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirilməsi dedikdə, iqtisadi subyektlərə xidmətlərin, yaxud hüquqların qorunması, sığorta, təhlükəsizliyin qorunması şəklində himayənin və ya mədəniyyət, təhsil, səhiyyə xidmətlərinin büdcə sistemindən qismən ödənilməsi vasitəsilə təqdim edilməsi nəzərdə tutulur.

Vergi dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlərin dəyəri kimi qəbul edilərkən onun səviyyəsinə təsir edən amilləri müəyyən etmək lazımdır. İstənilən digər məhsulun qiyməti kimi, verginin əsasını dövlətin öz funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı məsrəflər təşkil edir.

Vergi münasibətlərinin mövcud olma səbəblərindən biri, ümummilli tələbatların və əhalinin tələbatının, müvafiq olaraq vətəndaşların həyat səviyyəsinin təmin edilməsi üçün alınmış gəlirlərin müəyyən hissəsinin yenidən bölüşdürülməsinin labüd olmasıdır. Bununla əlaqədar vergitutma sisteminin əsas xassəsi bölüşdürücü və yenidən bölüşdürülücü proseslərin qanunauyğunluğunun təhlilinə əsaslanır [2].

Vergi ödəyiciləri üçün verginin əvəzli olması məsələsi heç də birmənalı deyil. Məsələn, dövlət vergiləri müəyyən edib-toplayarkən əhali üçün müəyyən sayda dövlət xidmətlərinin göstərilməsini təmin etməlidir. Lakin fərdi qaydada verginin əvəzli olmasını təyin etmək mümkün deyil, çünki əhalinin digər təbəqəsinə münasibətdə uşaq və əlillərə daha çox qayğı tələb edir.

Belə ki, vergi ödəyiciləri olmamasına baxmayaraq uşaq və gənclərə münasibətdə təhsil, mədəniyyət, idman, səhhətin qorunması üzrə xidmətlər göstərilməlidir.

Əlillərə gəldikdə isə onlara səhiyyə, yaşayışın təmin olunması və hər bir qrupun fərdi xüsusiyyətlərinə əsasən, digər xidmətlər göstərilir.

Dövlət ölkə səviyyəsində effektiv vergi siyasətini həyata keçirərkən sosial siyasətin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş istiqamətlərinin realizə olunması üçün lazımi maliyyə resursları əldə edir. Lakin eyni zamanda vergi siyasətinin bəzi forma və növləri öz əksini bilavasitə sosial indikatorlarda tapır.

Sosial sferanın prioritet kimi inkişafı müasir dünya sivilizasiyası inkişafının obyektiv qanunauyğunluğudur. Bazar iqtisadlı dövlətlər özünü, əsasən, vergi ödənişləri hesabına maliyyələşdirirlər. Məsələn, Almaniyada sosialyönlü bazar təsərrüfatı modeli tətbiq olunur. Sosial siyasət prinsiplərinin vergitutmanın əsaslarına uyğun gəldiyi Almaniya təcrübəsinə əsasən, deyə bilərik ki, dövlətin fiskal siyasətinin əsas vasitəsi vergi dərəcələrinin dəyişilməsi və dövlət xərcləri strukturunun dəyişilməsidir. İqtisadi inkişafın zəiflədiyi dövrdə dövlət xərclərinin ixtisar edilməsi sosial gərginlik ehtimalını artırır, əksinə iqtisadi artım fazasında azaldılması isə sosial-iqtisadi dinamikanı ləngitməklə yanaşı, digər neqativ hadisələrin təsirini gücləndirir.

Dövlət vergitutma sahəsində xarici təcrübəni tətbiq edərkən iqtisadiyyat və cəmiyyətin sosial həyatının tənzimlənməsi sahəsindəki əvvəlki milli təsəvvürlərə üstünlük verir. Əslində bu düzgün deyil, çünki vergi sistemi idarə edilməli olduğu halda, dövlətin maliyyə siyasətində radikal dəyişikliklər edilməlidir. Vergi dərəcələrinin aşağı salınması büdcə gəlirlərinin aşağı düşməsinə, dövlət investisiyalarının və əhaliyə sosial zəmanətin təqdim edilməsi üzrə dövlət imkanlarının azalmasına səbəb olur. Vergi dərəcələrindən vergi tənzimləyicisi aləti kimi istifadə olunarkən vergi dərəcələri, vergi daxilolmaları, istehsal artımı, vergidən yayınma və istənilən dövlət üçün xarakterik olan digər amillərlə, iqtisadi vəziyyət arasında qarşılıqlı əlaqə nəzərə alınmalıdır [4].

Bir çox ölkələrin iqtisadiyyatına təsir edən dünya maliyyə böhranı onu göstərir ki, vergi siyasəti mühüm antiböhran alətidir. Belə ki, böhranın fəsadlarını sınımış bütün ölkələrdə, dünya maliyyə böhranının iqtisadi-sosial nəticələrinin aradan qaldırılmasında dəstək tədbirləri yalnız vergi siyasətində həyata keçirilir.

İstənilən dövlətdə əsas makroiqtisadi göstəricilərin (büdcə-maliyyə sferasının göstəriciləri də daxil olmaqla) təhlili onu göstərir ki, dövlət xərclərinin həcmi bilavasitə dövlət gəlirlərinin həcmindən aslıdır. Əvvəlki kimi vergi daxilolmaları büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi olaraq qalır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki kimi sosial sferaya (səhiyyə, təhsil və elm, mədəniyyət, əztəminatlı ailələrin sosial təminatı) ayrılması üçün vəsait çatışmır. Məhz bu səbəbdən, büdcənin vəsait mənbələri ilə təmin edilməsi məsələsi daha da aktuallaşır.

Sosial öhdəliklərin icrası üçün büdcə sistemindən ayrılmış vəsaitlərin təhlili göstərir ki, sosial-mədəni tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üzrə büdcə tapşırıqları digər büdcə xərclərinə münasibətdə daha böyük həcmdə icra olunmuşdur.

Büdcə praktikasında sosial məqsədlərə ayrılmış vəsaitlərin mütləq və nisbi artmasına baxmayaraq, bu özünü insan potensialının inkişaf indeksi şəklində BMT metodikasına əsasən, hesablanmış, həyat səviyyəsinin keyfiyyət göstəricisi göstəricisində tapmamışdır. Mövcud vəziyyətin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, şübhəsiz, respublikamızda insan kapitalının saxlanması və artırılması üçün maliyyə resurslarının (əsasən, vergi gəlirlərinin) çatışmamasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, vergitutma və əhalinin həyat səviyyəsinin keyfiyyəti arasındakı əlaqə danılmazdır. İstənilən cəmiyyətin həyat fəaliyyətində onun hər bir üzvünün maddi vəziyyəti yalnız onun fərdi gəliri ilə deyil, həmçinin onun üzvü olduğu müəssisə, firma, ev təsərrüfatının gəlirləri ilə müəyyən edilir. Fərdin gəlirinə bunlar aid edilir: əmək haqqı; pensiya və müavinətlər; fərdi əmək və sahibkarlıq fəaliyyətindən olan gəlirlər; faiz və dividendlər; mülkiyyət gəlirləri; sair pul gəlirləri; istehsal olunmuş və satılmış məhsulların dəyəri (onların hazırlanmasına çəkilmiş məsrəflər çıxılmaqla). Bütün sadalananlar dövlətin büdcə sisteminə daxil olan bu və ya digər verginin vergitutma obyektidir.

Açar sözlər: Dövlət vergi tənzimlənməsi, sosial siyasət, vergi siyasəti, vergi sistemi, vergi güzəştləri, vergi çıxılmaları, vergi tənzimlənməsi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
2. Kərimov, A. (2020). *Mühasibat Uçotu, Vergilər*. Bakı, 580.
3. Bayramov, A. (2023). *Vergi uçotu: A-dan Z-yə*. Bakı, 1088.
4. Sadıqov, T.Ə. (2014). *Vergi Uçotu və Auditi*. Bakı, 680.
5. Рогоуленко Т.М. (2020). *Актуальные Проблемы Учета, Анализа, Контроля и Налогообложения в Условиях Цифровизации Экономики*. Москва: Русайнс, 308.
6. Бодарева, Н.А. (2020). *Финансы, Налоги и Налогообложение*. Москва: Кнорус, 242.
7. Горский, И.В. (2013). *Налоги в Рыночной Экономике*. Москва, 340.
8. Гулькова, Е.Л., Карп, М.В., Типалина, М.В. (2019). Налоговые вызовы цифровой экономики. *Вестник ГГУ*, 4, 89-95.

XX ƏSRİN 70-80-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN DEMOQRAFİK İNKİŞAFI (Heydər Əliyevin milli siyasəti kontekstində)

Rəşid Mehdiyev

Bakı Dövlət Universiteti

resid.mehdiyev1998@mail.ru

Tarixi təcrübə göstərir ki, müstəqil dövlət qurmaq üçün vacib amillərdən biri kifayət qədər əhalinin mövcudluğudur. Ümummilli lider Heydər Əliyev respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə Azərbaycan xalqının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və bununla da demoqrafik inkişafın təmin olunması məsələsinə xüsusi diqqət yetirirdi. O, əhalinin artımını yalnız tarixi adət-ənənələrlə əlaqələndirmir, həm də qeyri-neft sektorunun inkişafı vasitəsilə insanların rifah halının yüksəldilməsində görürdü. Yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması əhali artımına və təbii artım prosesinin güclənməsinə səbəb olmalı idi. Bu məqsədlə o, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi. Onun rəhbərliyi altında respublikaya ümumittifaq büdcəsindən ayrılan vəsait ildən-ilə artırılır, genişmiqyaslı tikinti layihələri həyata keçirilir, yeni iş yerləri açılırdı. 1970-ci illərdən 1980-ci illərin ortalarına qədər ölkədə sosial-iqtisadi, mədəni və siyasi sahələrdə əldə edilən uğurlar demoqrafik artıma müsbət təsir göstərmişdir. Azərbaycanda, xüsusilə 1970-ci illərdən sonra, əhali məsələsi yerli əhalinin xeyrinə inkişaf etmiş və müstəqilliyə gedən yolun əsas şərtlərindən biri olmuşdur. H. Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində azərbaycanlılar özlərinə olan inamı artırmış və

ölkənin müstəqilliyinin bərpasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövr, Azərbaycanın tarixində əhəmiyyətli və dönüş nöqtəsi olan bir mərhələ idi.

1920-ci ilin aprelində bolşevik Rusiyasının Azərbaycana müdaxiləsindən sonra yerli əhali arasında kəskin azalma müşahidə olunmağa başladı. Bunun bir neçə əsas səbəbi var idi: işğaldan və xüsusilə Gəncə üsyanından sonra sovet hakimiyyəti antisovet qüvvələrə qarşı kütləvi repressiyalar həyata keçirirdi. İnsanlar küçələrdə açıq şəkildə edam edilir, həbs edilərək zindanlara atılır, sürgünə göndərilir, doğma torpaqlarından didərgin salınır və əmlakları müsadirə edilirdi. Yeni qurulan sovet hökumətindən narazı olan, lakin müqavimət göstərmək üçün imkanı olmayan əhali kütləvi şəkildə mühacirət etməsi nəticəsində 1926-cı ildə azərbaycanlıların ümumi sayı 1 milyon 706 min 600 nəfərə qədər enmişdi. Ümumilikdə, 1920-1940-cı illər arasında Azərbaycanda əhali sayı 700 min nəfərədək azalmışdı. Bu dövrdə demoqrafik azalmanın əsas səbəbləri kütləvi mühacirət, sərt repressiyalar və ağır sosial-iqtisadi şərait idi. Repressiyalar nəticəsində minlərlə insan həyatını itirdi, bir çox ailələr doğma yurdlarını tərk edərək xarici ölkələrə sığınmağa məcbur oldu. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda əhali artımı ilk dəfə məhz müharibədən sonrakı dövrdə müşahidə olunmağa başladı. Müharibə illərində insan tələfatının yaratdığı ciddi demoqrafik problemləri həll etmək məqsədilə hökumət bir sıra rəsmi qərarlar qəbul etdi. Çoxuşaqlı ailələr üçün sosial müavinətlər artırıldı, 1956-cı ildə "Qəhrəman ana" fəxri adı təsis olundu və müxtəlif güzəştlər tətbiq edildi. Bu tədbirlər qısa müddət ərzində demoqrafik vəziyyətin müsbətə doğru dəyişməsinə səbəb oldu. 1959-cu il yanvarın 15-də aparılan siyahıyaalmaya əsasən, Azərbaycanın əhalisi 3 milyon 698 min nəfər idi. 1970-ci ilin yanvarında bu rəqəm 5 milyon 117 minə çatmış, 1979-cu ildə isə 6 milyon 28 min nəfər qeydə alınmışdı. Statistik məlumatlardan göründüyü kimi, 1970-1979-cu illər arasında əhali təxminən 911 min nəfər və ya 18% artmışdı [4, s.134]. Bu artımın əsas səbəbi sosial-iqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılması ilə bağlı idi. Həmin dövrdə Azərbaycanda şəhər əhalisinin sayı 636 min nəfər artmışdı. Bu artımın 429 mini təbii artımla, 207 mini isə şəhərlərə köç və qəsəbələrin şəhər statusu alması nəticəsində baş vermişdi. Azərbaycanın aqrar ölkədən sənaye-aqrar ölkəyə çevrilməsi urbanizasiya prosesini sürətləndirmiş və şəhərlərdə əhalinin sayının artmasına səbəb olmuşdu. Bu, eyni zamanda, Bakının və digər şəhərlərin çarizm dövründə və sovet hakimiyyətinin ilk illərində itirilmiş milli xarakterinin bərpası demək idi. XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan əhalisinin 3 milyon 200 mini şəhərlərdə, 2 milyon 828 mini isə kəndlərdə yaşayırdı. Ümumi əhalinin 52%-i şəhər yerlərində, 47%-i isə kəndlərdə məskunlaşmışdı [1]. Bu göstəricilər ölkədə mədəni inkişafın, urbanizasiya prosesinin və sənayenin yüksək inkişaf səviyyəsinin göstəricisi idi. 1979-cu il məlumatlarına görə, Bakının əhalisi 1 milyon 550 min nəfərə çatmışdı. Bakı SSRİ-in aparıcı sənaye mərkəzlərindən biri olmaqla yanaşı, ən böyük beş şəhərindən birinə çevrilmişdi [8, s.128]. 1981-ci ilin yanvar ayının 1-ə olan məlumata görə, şəhərin əhalisi 1 milyon nəfər, ərazisi isə 2.248 kvadrat kilometrə çatmışdı [2]. 1970-ci ildə əhalinin 48,5%-i kişilər, 51,5%-i isə qadınlar təşkil edirdisə, 1979-cu ildə bu nisbət dəyişmiş, kişilərin payı 48,8%-ə, qadınların isə 51,2%-ə bərabər olmuşdu.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan cəmiyyətində qadınların roluna böyük önəm verir, onları müxtəlif vəzifələrdə irəli çəkərək cəmiyyətdə daha fəal iştirak etmələrinə şərait yaradırdı. Onun dəstəyi nəticəsində azərbaycanlı qadınlar öz intellekti, mədəniyyəti və bacarığı ilə cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayırdılar. Məhz bu qayğının nəticəsində qadınların sosial mövqeyi güclənmişdi. Azərbaycan qadınına cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini qoruyan, yeni nəsilləri milli adət-ənənələrə sadıq yetişdirən mühüm bir qüvvə kimi dəyər verilirdi.

XX əsrdə, xüsusilə 1959-1989-cu illər arasında, azərbaycanlıların sayı 130,3% artmışdı. Demoqrafik artım göstəricilərinə görə, azərbaycanlılar SSRİ-dəki türk və müsəlman xalqları arasında yalnız qazaxlar və özbəklərdən fərqlənirdi. Həmin xalqlarda artım tempi eyni dövrdə 130,7% təşkil etmişdi. 1970-1979-cu illərdə azərbaycanlıların sayı 1926-cı illə müqayisədə 25% artmışdı. 1979-1989-cu illərdə bu artım 1926-cı illə müqayisədə 23,6% olmuşdu [3]. Azərbaycanda müsəlman əhalisinin sayı durmadan artırdı. Müxtəlif statistik məlumatların müqayisəli təhlili bunu bir daha sübut edir. 1959-cu ildə müsəlmanların sayı 2 milyon 653 min nəfər olub, ümumi əhalinin 71,7%-i təşkil edirdi. 1970-ci ilə gəldikdə isə bu rəqəm 4 milyon nəfərə çatmış və ümumi əhalinin 78,1%-i təşkil etmişdi. Bu dövr ərzində müsəlman əhalisinin artım tempi 50,6% olmuşdu. Amerikalı

tədqiqatçılar Benniqsen və Uimbuş-un [8] araşdırmalarına görə, 1979-cu ildə Azərbaycanda müsəlmanların sayı 4 milyon 960 min nəfərə çatmış, bu da ölkə əhalisinin 82,3%-i təşkil etmişdi. 1970-ci illə müqayisədə onların sayı 24% artmışdı. 1959-cu ildə Azərbaycanda azərbaycanlıların sayı 2 milyon 497 min nəfər olub, bu da respublika əhalisinin 67,5%-i təşkil edirdi. 1970-ci ildə isə bu göstərici artaraq 73,8%-ə yüksəlmişdi. Başqa bir ABŞ tarixçisi Alstadt-ın [7, s.184] araşdırmalarına əsasən, 1959-cu ildə azərbaycanlılar ölkə əhalisinin 67%-i, 1970-ci ildə isə 74%-i təşkil edirdilər. 1979-cu ildə isə bu göstərici 78%-ə çatmışdı. Bu faktlar azərbaycanlıların demoqrafik inkişaf tempinin olduqca yüksək olduğunu təsdiq edir.

Tarixən həm çar Rusiyası, həm də sovet hakimiyyəti türklərə və müsəlmanlara etibar etmədiyindən, demoqrafik tarazlığı dəyişdirmək məqsədilə müəyyən dövrlərdə müxtəlif xalqları Azərbaycanın tarixi torpaqlarına yerləşdirmişdi. Klassik rus müstəmləkə siyasəti yalnız Azərbaycanın təbii sərvətlərini istismar etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda yerli əhalinin dilini, dinini və mədəniyyətini dəyişdirməyə çalışırdı. Digər sovet respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da ruslaşdırma siyasəti həm ideoloji, həm də süni şəkildə yerli olmayan əhalinin artırılması ilə həyata keçirilirdi. Bu proses azərbaycanlıların milli kimliyinə, özünüdərkinə və tarixi yaddaşına mənfi təsir göstərirdi. Azərbaycana köçürülən xalqların bir hissəsi yerli əhali ilə bərabərhüquqlu yaşamaq əvəzinə, üstünlük iddiasına düşərək azərbaycanlılara yuxarıdan baxırdı. 1959-1970-ci illər arasında Azərbaycanda yaşayan rusların sayı 510 mindən 566 min 488 nəfərə yüksəlmiş və bu müddət ərzində 1,7% artmışdı. 1959-cu ildə ruslar ölkə əhalisinin 13,5%-i təşkil edirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycanda demoqrafik vəziyyətdə ciddi dəyişikliklər baş verdi. 1970-ci ildə ruslar Azərbaycanın ümumi əhalisinin 9,9%-i təşkil edirdisə, 1979-cu ildə bu rəqəm 7,9%-ə qədər azalmışdı [9, s.127]. 1970-1979-cu illər ərzində Azərbaycanda yaşayan rusların sayı 5,6% azalmışdı. Sovet hakimiyyəti dövründə milli respublikalarda ruslaşdırma siyasətinin gücləndirildiyi bir şəraitdə belə bir prosesin baş verməsi nadir hallardan biri hesab olunurdu. 1959-1970-ci illər arasında Azərbaycanda yaşayan ermənilərin sayı 9,4% artmışdı. Lakin 1970-1979-cu illər ərzində bu tendensiya dəyişmiş və əksinə, 1,8% azalma müşahidə olunmuşdu. 1979-cu ildə ölkə əhalisinin ümumi sayı 6 milyon 27 min nəfər idi. Onların 4 milyon 709 mini azərbaycanlılar, 475 mini ermənilər, 475 mini ruslar, 158 mini ləzgilər, 36 mini avarlar, 8,5 mini saxurlar, 35 mini yəhudilər, 31 mini talışlar, 26 mini ukraynalılar, 11 mini gürcülər, 8,8 mini tatlar, 5,8 mini udinlər təşkil edirdi [4, s.136]. Digər xalqların nümayəndələri isə ümumilikdə 45 min nəfər idi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə azərbaycanlı əhalinin sürətli demoqrafik inkişafı nəticəsində Bakı öz milli kimliyini bərpa etdi. Bu dövrdə azərbaycanlıların özlərinə inamı artdı, milli şüur gücləndi. Tarixi faktların müqayisəli təhlili isə Bakının milli simasının yenidən formalaşmasını qiymətləndirməyə imkan verir. 1959-cu ildə Bakıda yaşayan 987 min 228 nəfər əhalinin 372 min 676 nəfəri, yəni 37,7%-i azərbaycanlı idi. 1970-ci ilə gəldikdə isə şəhərin əhalisi 1 milyon 265 min 515 nəfərə çatmış, onların 586 min 52 nəfəri və ya 46,3%-i azərbaycanlılardan ibarət olmuşdu. Bu dövrdə respublikanın şəhərlərində azərbaycanlıların sayı ümumilikdə 57,3% artmışdı [8, s.135]. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində Naxçıvanda da azərbaycanlı əhalinin xüsusi çəkisi sürətlə artdı. 1959-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında 141 min 351 nəfər əhali yaşayırdı ki, onların 127 min 508 nəfəri azərbaycanlı idi. 1970-ci ildə ümumi əhali sayı 202 min 187 nəfərə yüksəldi və onlardan 189 min 679 nəfəri azərbaycanlı idi, bu da 48,7%-lik artım demək idi. 1979-cu ilə gəldikdə isə Muxtar Respublikada əhali sayı 240 min 459 nəfərə çatmış, onlardan 229 min 968 nəfəri azərbaycanlı olmuşdu. Bu isə 1970-1979-cu illərdə 21,2%-lik artıma səbəb olmuşdu. Naxçıvanda erməni əhalisinin sayı azalmağa davam edirdi. Əgər 1959-cu ildə bölgədə 9 min 519 erməni yaşayırdısa, 1970-ci ildə bu rəqəm 5 min 828 nəfərə enmiş və ya 38,8% azalmışdı. 1979-cu ildə isə Naxçıvan Muxtar Respublikasında ermənilərin sayı 3 min 406 nəfərə qədər azalmış və bu, 1970-1979-cu illər ərzində 58,4%-lik azalma demək idi. Bu azalma heç bir şəkildə ermənilərə qarşı yönəlmiş xüsusi bir siyasətlə bağlı deyildi. Azərbaycanda belə bir siyasət aparılmırdı və sovet dövrünün qaydaları çərçivəsində belə bir yanaşma ümumiyyətlə mümkün deyildi. Əksinə, azalmaya təsir edən bir sıra sosial və tarixi amillər mövcud idi. İlk növbədə, sovet hökumətinin tətbiq etdiyi

beynəlmiləçilik, xalqlar arasında dostluq və inteqrasiya siyasəti çərçivəsində Naxçıvanda ermənilərin sayı tədricən azalırdı. Heydər Əliyevin Naxçıvanın tarixi, ermənilərin bu əraziyə iddialarının əsassız olması ilə bağlı dərinlən məlumatlı olması və bu istiqamətdə konkret addımlar atması prosesə təsir göstərirdi. Eyni zamanda, Naxçıvan əhalisinin torpaq sevgisi, milli qururu, dini və ənənəvi dəyərlərə bağlılığı, eyni zamanda bölgənin tarixən yerli əhalisi olmayan ermənilərin buradakı mövcudluğunu qeyri-sabit hiss etməsi onların bölgədən köçməsinə səbəb olan əsas amillərdən biri idi. Bu faktorların təsiri nəticəsində Naxçıvanda erməni əhalisinin sayı azalmağa davam etmişdi.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə azərbaycanlıların sayı təkcə ölkə daxilində deyil, bütün SSRİ ərazisində sürətlə artmağa başladı. Sovet İttifaqında Azərbaycan ərazicə ümumi ərazinin cəmi 0,35%-i təşkil etsə də, azərbaycanlılar ümumi əhalinin 2,4%-i əhatə edirdi. 1970-ci ildə azərbaycanlıların sayı 4 milyon 379 min 900 nəfərə, 1979-cu ildə isə 5 milyon 477 min nəfərə yüksəldi. Ümumilikdə, 1959-1979-cu illər ərzində azərbaycanlıların sayı 49% artmış, təkcə 1970-1979-cu illərdə bu artım 25% təşkil etmişdi. 1970-ci ildə artıq azərbaycanlılar SSRİ-də yaşayan bütün müsəlman xalqlarının 17,5%-i təşkil edirdi ki, bu da onların demoqrafik baxımdan ən sürətlə artan xalqlardan biri olduğunu göstərirdi. Ümumiyyətlə, müharibədən sonrakı dövrdə SSRİ ərazisində müsəlman əhalinin sayı sürətlə artmaqda idi. Əgər 1959-cu ildə ölkədə yaşayan müsəlmanların sayı 22,5 milyon nəfər olub ümumi əhalinin 10,7%-ni təşkil edirdisə, 1979-cu ilə qədər bu rəqəm 42 milyona yüksələrək 16,5%-ə çatmışdı. Bu artım yalnız say göstəricisi deyil, eyni zamanda müsəlman xalqlarının mədəni və ictimai təsir dairəsinin genişlənməsi demək idi. Müsəlman əhalisinin çoxalması, onların mədəniyyət və ənənələrinin daha geniş yayılmasına, həmçinin müttəfiq və muxtar respublikalar çərçivəsində təşkilatlanmamış digər müsəlman və türk etnik qrupları arasında dini və milli kimlik şüurunun güclənməsinə təkan verirdi.

Ermənistanda 1959-cu ildə azərbaycanlıların sayı 107 min 700 nəfər idisə, 1970-ci ildə 148 min 200 nəfər, 1979-cu ildə isə 161 min nəfərə çatmışdı. Bu dövrdə, 1959-1970-ci illərdə, Ermənistandakı azərbaycanlıların sayı 37,6%, 1970-1979-cu illərdə isə 8,6% artmışdı. Gürcüstanda isə azərbaycanlılar tarixi torpaqlarında daha güclü bir varlıq hiss edirdilər. Gürcüstan SSR-də 1970-1971-ci illərdə Azərbaycan dili ilə yanaşı başqa dillərdə təhsil alan azərbaycanlı şagirdlərin sayı I-IV siniflərdə 27 min 339 nəfər, V-VIII siniflərdə 19 min 803 nəfər, IX-XI siniflərdə isə 52 min 231 nəfər olmuşdu. Azərbaycan dilində təhsil alan şagirdlərin sayı isə I-IV siniflərdə 25 min 710 nəfər, V-VIII siniflərdə 18 min 476 nəfər, IX-XI siniflərdə isə 4 min 890 nəfər olmuşdu [4, s.137]. Gürcüstanda ümumilikdə 170 Azərbaycan dili məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanlıların ölkə miqyasında demoqrafik artımı onların müxtəlif vəzifələrdə təmsil olunmasına və cəmiyyətdəki mövqelərinin möhkəmlənməsinə şərait yaradırdı.

Azərbaycanlıların yüksək demoqrafik inkişafı bir sıra amillərlə əlaqələndirilir. Bu prosesin əsas səbəblərindən biri, ilk növbədə, sosial-iqtisadi şəraitin yaxşılaşmasıdır. XX əsrin ortalarından başlayaraq, xüsusən 50-ci illərin ikinci yarısından sonra sosial-iqtisadi sabitlik təmin olunmağa başlanmışdı. 70-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində respublikada yeni iş yerləri açıldı, işsizlik azaldı, əhalinin həyat səviyyəsi yüksəldi. Neft sənayesinin inkişafı ilə yanaşı, digər sənaye sahələrinin yaradılması, kənd təsərrüfatında üzümçülük və pambıqçılığın genişlənməsi əhalinin işlə təmin edilməsinə, ailələrin maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasına və nəticədə demoqrafik artıma səbəb oldu. Şəhər və qəsəbələrdə yeni fabriklər, zavodlar, sexlər və istehsal sahələri quruldu, yeni yaşayış binaları inşa edildi. Əhalinin pul gəlirləri artdı. Məsələn, Azərbaycanın milli gəliri 1975-ci ildən sonra 1,5 dəfə artaraq 1979-cu ildə 6 milyard 900 milyon manata çatmışdı. Adambaşına düşən real gəlir 21% artmışdı. Kənd əhalisinin mədəni səviyyəsi əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdi. Azərbaycan kəndində ən yaxşı yaşayış evləri və inzibati binalar məhz 70-ci illərdə - 80-ci illərin əvvəllərində inşa edilirdi. Beləliklə, XX əsrin 70-80-ci illərində Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda demoqrafik inkişaf müşahidə olundu; yerinə yetirilən sosial-iqtisadi və mədəni siyasət nəticəsində respublikanın demoqrafik vəziyyəti yerli əhalinin xeyrinə sürətlə dəyişirdi. Fərqli tarixi dövrlərdə Azərbaycana köçürülmüş xalqların sayı tədricən azalırdı. Bakıda azərbaycanlı əhalinin sayca üstünlük təşkil etməsi, onların milli özünə inamını və

ruhunu gücləndirirdi. Bakı, sovet dövründə ilk dəfə olaraq, məhz Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində öz milli simasını bərpa etdi. Bu, Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında böyük tarixi xidmətlərindən biri idi. Çoxuşaqlı ailələrə xüsusi diqqət ayrılır, onlara müavinətlər, fəxri adlar və dövlətdən ordenlər və medallar verilirdi; bu ailələr cəmiyyətdə yüksək hörmətə sahib olurdular. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etmək üçün əsas şərtlərdən biri olan əhali məsələsi möhkəm həll edilmişdi. Nəticədə, bütün respublika ərazisində sayca üstünlük təşkil edən azərbaycanlılar 90-cı illərin əvvəllərində dövlət müstəqilliyini bərpa etdilər. Bu tarixi hadisələr Azərbaycan tarixində əhəmiyyətli və dönüş nöqtəsi təşkil edən proseslər idi.

Açar sözlər: XX əsrin 70-80-ci illəri, Heydər Əliyev, milli siyasət, demoqrafik inkişaf, əhali artımı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan SSR Mərkəzi Statistika İdarəsinin məlumatı. (1979, 16 may). Kommunist qəzeti, 111, 17150.
2. ARPİSSA, f.1, siy.68, iş 362, v.128-129.
3. Azərbaycan qəzeti, 3 mart 2004, No.52.
4. Qasımlı, M.C. (2006). *Heydər Əliyev - İstiqlalə Gedən Yol (1969-1987-ci illər)*. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 608.
5. Zeynalov, İ.X. (2024). *Azərbaycanın Milli Dövlətçilik Tarixində Heydər Əliyev Zirvəsi: Dahi Şəxsiyyətin Şərəfli Ömür Yolu*. Bakı, Füyuzat, 656.
6. Zeynalov, İ. (2022). Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri intibah dövründə (1969-1982-ci illər). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9(3), 606-625.
7. Alstadt, A.L. (1992). *The Azerbaijan Turks*. Hoover Institution Press, 184.
8. Bennigsen, A., Wimbush, S.E. (1986). *Muslims of the Soviet Empire: A Guide*. C. Hurst & Co, 128.
9. Bennigsen, A., Broxup, M. (1983). *The Islamic Threat to the Soviet State*. New York, 127.

MACHİAVELLENİN FƏLSƏFƏSİNDƏ “OLAN VƏ OLMASI GƏRƏKƏN İNSAN” ANLAYIŞLARI

Babək Məhərrəmov

Azərbaycan Universiteti

babak.maharramov@au.edu.az

Antik dövrdə “Müdrük İnsan” anlayışı ön planda olmuşdur. Platon “Dövlət” əsərində müdrük insanı, ruhu doğru şəkildə tənzimlənmiş olan şəxs kimi təsvir etmişdir [2, 441d 443e]. Ancaq Renessansdan sonra bu anlayışda ciddi dəyişiklik baş verdi. Antik dövrdə Sokrat, Platon kimi mütəfəkkirlərin sayəsində inkişaf edən “Müdrük İnsan” anlayışı, Renessans dövründə tərk edilib və yerini özünü düşünən, eqoist, mənafeçi fərd anlayışına buraxmışdır. Bu dövrdə Machiavelli, Hobbes, Mill və digər bir çox mütəfəkkirlər bu baxış bucağından hərəkətlə fəlsəfi yanaşmalarını formalaşdırmışdır. Machiavelli bu fikrin ilk yaradıcılarından biridir. Onun fəlsəfəsindəki fərd anlayışı eqoist və mənafeçidir. Machiavelliyə görə insan öz maraqları istiqamətində hərəkət etməlidir. Bu bərdə öz kitabında belə demişdir: “Çünki ümumən insanlar haqqında bunları söyləmək olar: İnsanlar nankor, dəyişkən, hiyləgər, ikiüzlü, qorxaq və şəxsi mənfəətpərəstdirlər; Nə qədər ki, sən yaxşılıq etsən, onlar sənənin yanından ayrılmayacaq; Lazım olmayanda qanlarını, canlarını, mallarını, mülklərini, hətta övladlarını da sənə bağışlayırlar. Ancaq lazım olanda hamısı arxa çevirirlər” [1, s.106]. İnsanların maraqlarına uyğun olan şeylər üçün əlindən gələni etməsi, onların təbiətində mövcuddur. “İnsan təbiəti elədir ki, insanlar birinin onlara etdiyi kömək qədər özlərinin başqalarına etdikləri köməyə görə də onlara bağlanırlar” [1, s.82]. Machiavelliyə görə universal yaxşı, pis anlayışı yoxdur; bunlar insanlardan insanlara dəyişir, əlbəttə ki, fərdin maraqlarına görə. Machiavelliyə qədər

filosoflar etika və siyasətin iç-içə olduğunu, insanın bu kontekstdə dəyərləndirildiyini irəli sürmüşlər. Lakin Machiavelli bu sahələri bir-birindən ayırır və insanı öz istəkləri çərçivəsində hərəkət edən bir fərd olaraq qiymətləndirir. O, siyasəti şərh edir və bir dövlətdə hökmdarın necə davranmalı olduğunu izah edir. Machiavellinin fəlsəfəsində olması lazım olan iki vəziyyət var: bir hökmdarın özünü yaxşı göstərməsi, özündən çox xalqını düşündüyünü nümayiş etdirməsi. Bu, olması lazım olan bir haldır. Lakin real vəziyyətdə bu belə deyil; hökmdar insanlar qarşısında özünü belə tanıtsa da, gerçəkdə öz maraqları üçün hərəkət edir. Hər hansı bir qərar qəbul etdikdə, burada xalqın deyil, öz yararının olub-olmaması baxımından hərəkət edir. Machiavelli bunu yanlış hesab etmir; onun fikrinə görə insanlar maraqlarına uyğun hərəkət etməlidirlər. Bu fikirlərinə görə Machiavelli dövründə və sonrasında bir çox filosof tərəfindən tənqid olunmuş, bəziləri ona açıq sözlü olduğu üçün hörmət etmiş, bəziləri isə indiki dövlətlərdəki ədalətsizliyin müəllimi kimi qəbul etmişdir. Machiavelli deyir ki, bir insan öz maraqları üçün davranaraq başqasının maraqlarını zədələyirsə, bu onun xeyrinədir, lakin digəri üçün deyil. Hökmdar da bu prinsipə əsaslanır, amma hamı belə davranırsa, xaos yaranacağını vurğulayan Machiavelli, hökmdarın ortaq maraqları gözdən keçirməsinin vacib olduğunu bildirir. Yəni, əgər bir şey xalqın tam ziyanındadırsa, onu etməməlidir. Burada Machiavellinin bir ziddiyyət içində olduğu görünür, çünki ilk növbədə hər kəsin maraqlarına uyğun hərəkət etməli olduğunu deyir, sonrasındakı isə ortaq maraqlardan bəhs edir. Machiavelli burada demək istəyir ki, daha böyük bir maraq əldə edərkən, kiçik bir maraqlardan imtina etməlisən. Məsələn, hökmdar öz maraqlarını bir kənara qoyaraq xalqın ortaq maraqları istiqamətində hərəkət etsə, bu xalqın olduğu qədər gələcəkdə hökmdarında mənfəətinə olacaq. Ancaq bunu etməzsə, xalq ayaqlana bilər və ölkədə böyük iğtişaşlar baş verə bilər. Hətta xalq daha da irəli gedərək hökmdarı devirmək istəyə də bilər. Lakin hökmdar xalqın maraqlarına uyğun hərəkət etsə, cəmiyyətdə daha çox hörmət qazanar və gələcəkdə daha böyük bir mənfəət əldə edə bilər.

Nəticə etibarı ilə Machiavelli olan vəziyyəti izah edərkən, əslində idarəçilərin və insanların necə düşündüklərini izah etməyə çalışır. Olması lazım olan isə həm insanların, həm də idarəçilərin təxdiği fərqli maskaları ifadə edir. Ona görə, həm insanlar, həm də idarəçilər olması lazım olan şəkildə davranmalıdır.

Açar sözlər: Machiavelli, müdrük insan, egoist insan, hökmdar.

Ədəbiyyat

1. Machiavelli, N. (1994). *Prens*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
2. Platon. (2002). *Devlet* (Çeviri, Demirhan). Sosial Yayınevi.

TİBBİ İXTİSARLARIN SAĞLAMLIQ KOMMUNİKASIYASINDA ROLU VƏ TƏSİRLƏRİ: İSTİFADƏ, RİSKLƏR VƏ HƏLL TƏKLİFLƏRİ

Könül Məhyəddinova
Bakı Dövlət Universiteti

Tibbi abreviaturalar səhiyyədə geniş istifadə olunan uzun tibbi terminlərin qısa formalarıdır. Bu terminlər uzun və mürəkkəb olduğundan, tez ünsiyyəti təmin etmək üçün praktikada bu abreviaturalardan istifadə edilir. Bəzi ümumi tibbi abreviaturalar bunlardır: BP - qan təzyiqi; HR - ürək dərəcəsi; EKQ - elektrokardiogramma; MRT - maqnetik rezonans görüntülemə; IV - venadaxili; KOAH - xroniki obstruktiv ağciyər xəstəliyi; ICU - reanimasiya şöbəsi; IVF - in vitro gübrələmə; CT - kompüterli tomoqrafiya; QİÇS - qazanılmış immun çatışmazlığı sindromu.

Təbabətin sürətli tərəqqisi, xəstəliklərin diaqnostika və müalicə üsullarında yeni inkişaf lar tibbi terminlərin şaxələnməsinə səbəb olmuşdur. Müvafiq olaraq, tibbi abreviaturaların sayı artmış və bu abreviaturaların düzgün başa düşülməsi səhiyyə işçiləri arasında vacib olmuşdur. Bununla belə, müxtəlif tibb sahələrində və coğrafi bölgələrdə fərqli abreviaturaların istifadəsi bu terminlərin yanlış anlaşılmasına və hətta yanlış müalicələrə səbəb ola bilər.

Tibbi abreviaturalar tibbi ədəbiyyatda geniş istifadə olunur və həkimlərə, tibb bacılarına, əczaçılara və digər səhiyyə işçilərinə işlərini sürətləndirməyə kömək edir. Lakin bu abreviaturaların düzgün və məqsəduyğun istifadəsi düzgün diaqnoz və müalicə prosesinin ən mühüm elementlərindən biridir.

Tibbi terminlərin və ixtisarların tərifləri: a) Tibbi terminlər xəstəlikləri, müalicə üsullarını, dərmanları və digər tibbi mövzuları təsvir edən sözlərdir; b) İxtisarlər bu terminlərin qısaldılmış formalarıdır [1, s.25].

Ümumi istifadələr: a) Diaqnozlar: DM (diabetes mellitus), HT (hipertoniya); b) Müalicə və dərman abreviaturalarında: IV (İntravenöz), PO (Per Os); c) Laboratoriya testləri: CBC (tam qan sayımı), EKG (elektrokardiogramma).

İstifadənin üstünlükləri: a) Zamana qənaət: Səhiyyə mütəxəssisləri qısaltmalar sayəsində daha sürətli ünsiyyət qurur və xəstə təqibini asanlaşdırır; b) Səmərəlilik: Klinik sənədlərdəki tibbi abreviaturalar yazılı ünsiyyətin səmərəliliyini artırır [2, s.45-48].

Risiklər və tibbi ixtisarlər problemləri

Anlaşılmazlıqlar və sui-istifadə: Eyni abreviatur müxtəlif mənalar daşıya bilər. Məsələn, “MI” abreviaturası “Miokard infarktı” deməkdir, lakin başqa bir kontekstdə “Mitral çatışmazlığı” mənasını verə bilər. Tibbi abreviaturalardan sui-istifadənin qarşısını almaq üçün müxtəlif həllər işlənib-hazırlanmışdır. Tibbi abreviaturaların düzgün istifadəsini təmin etmək üçün səhiyyə işçilərinin təhsili, beynəlxalq standartların yaradılması və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təhsil və maarifləndirmə: Səhiyyə mütəxəssisləri tibbi abreviaturaların düzgün istifadəsi üzrə davamlı təlimlərlə təmin edilməlidir.

Beynəlxalq standartlar: Tibbi abreviaturalar Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) və analogi səhiyyə orqanları tərəfindən standartlaşdırıla bilər.

Rəqəmsallaşdırma və texnoloji həllər: Elektron sağlamlıq qeydləri (EHR) sistemləri tibbi abreviaturaların düzgünlüyünü yoxlamaq üçün alqoritmlər hazırlaya bilər. Bu sistemlər abreviaturaların sui-istifadəsinin qarşısını almaq üçün xatırlatmalar təqdim edə bilər [2, s.102-104].

Beynəlxalq fərqlər: Bir ölkədə ümumi olan abreviatur başqa ölkədə fərqli mənə daşıya və bu vəziyyət beynəlxalq səhiyyə sahəsində böyük problemlər yarada bilər [3, s.78-80].

Ünsiyyət xətalrı: Yanlış yazılan və ya səhv başa düşülən tibbi abreviaturalar müalicə prosesinə mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, “IU” (Beynəlxalq Vahid) abreviaturasını səhvən “IV” (İntravenöz) kimi oxumaq səhv müalicəyə səbəb ola bilər [1, s.33].

Açar sözlər: Tibbi abreviaturalar, səhiyyə ünsiyyəti, diaqnostika və müalicə, risklər və yanlış anlaşılımlar, beynəlxalq standartlar.

Ədəbiyyat

1. Tyagi, Y. (2023). *Medical Abbreviations: A Comprehensive Guide*.
2. Schroeder, C.L., Ehrlich, L., Schroeder, K.A. & Roe-Hafer, A. (2023). *Medical Terminology for Health Professions*.
3. WHO (2022). World Health Organization International Standards for Medical Abbreviations. Geneva, 78-80.

KAMİL ƏFSƏROĞLUNUN “ÇADIR” ROMANINDA İDEYA İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ QƏLƏBƏYƏ İNAM

Leyla Məmmədaliyeva
Azərbaycan Universiteti
Leyla.Mammadaliyeva@au.edu.az

Müharibə bütün dövrlərdə bəşəriyyəti, insanları qorxu, təlaş içində saxlamış, qələm sahiblərini daim sarsıtmış, içlərindəki acıları açıb tökməyə hər zaman ehtiyac hiss etmişlər. İstər Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı, istərsə də Vətən müharibəsində baş verənlər təbiidir ki, ziyalılarımızın, yazıçı, şairlərimizin də qələmindən yan keçmədi. Son dövrlər müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərdən aşağıdakıların adlarını çəkə bilərik: *Sabir Əhmədlinin “Axirət sevdası”, “Ömür urası”, Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə”, Fəzil Günəyin “Qara qan”, Salatın Əhmədovanın “Kişilik səngəri”, Yunus Oğuzun “Cığır”, Aqil Abbasın “Dolu” romanlarını, Elçin Hüseynbəylinin “Firuzə qaşlı xəncər”, Şəraf Ağayevin “Şəkil” hekayələri və s.* Bu əsərlər həm müharibə acılarının real boyalarla təsvir olunması baxımından, həm də ideya-məzmun cəhətdən əhatəli və məzmunludur.

Dünya ədəbiyyatında Ernest Hemenquey “*Əcəl zəngi*”, Nodar Dumbadze “*Mən günəşi görürəm*”, Qurban Səid “*Əli və Nino*”, Xəlil Hüseyni “*Min möhtəşəm günəş*” və s. kimi əsərlər də müharibə mövzusunda həsr olunub.

Müharibə mövzusunda həsr olunmuş əsərlərdən biri də Kamil Əfsəroğlunun “Çadır” romanıdır. Əsərdə Birinci Qarabağ müharibəsinin xalqın yaddaşında iz qoyan bütün acı təfərrüatları öz əksini tapmışdır.

Əsərin əsas qəhrəmanı, baş obrazı Xalıqdır. Vətəndə qoyub gəldiyi topdağıtmaz gözəl evlərinin xiffətini çəkən Xalıq ilan mələyən Bozqırın göz işləyən boz çöllərində çadır qurub yaşamağa məhkum olunmuş qaçqınların ümumiləşdirilmiş obrazıdır. O, çox çətinliklə də olsa çadır qurmağa, çadır həyatına alışmağa məcburdur. Əsərdə Xalıqın timsalında öz doğma el-obasından uzaq düşən bütün qaçqınların düşdüyü acınacaqlı, məşəqqətli həyat tərzini sənətkar təxəyyülünün süzgecindən süzülərək real bədii boyalarla əks olunub.

Əsərdə adları keçən digər yardımçı surətlərdən Pravda Həsən, Havalı Mayıl, Kukla Niyaz, Boz Əhməd, Demokrat Dadaş, Doqquzbarmaq Allahverdi, Cıgal Əliş, Dəllək Qəmbər, Qırxqıram Qədir və s. kimi yardımçı surətlər də vardır ki, daşdığı ləqəb (ayama) ilə maraq doğurduqları kimi, keçirdikləri qaçqınlıq həyatını daha dolğun əks etdirmələri baxımından da xüsusi əhəmiyyət daşıyırlar.

Göz açıb gördükləri öz dədə-baba torpaqlarının əlçatmaz, ünyetməz orman meşələrinin, dağ-dərələrinin saf havasını, büllür çeşmələrinin gözyaşı tək dumduru saf sularına, barlı-bəhərli bol bağçalarına həsrət qalan çarəsiz qaçqınların Bozqırın susuzluqdan cadar-cadar olmuş, bircə ağac, bircə kol belə görsənməyən, ilanmələyən boz çöllərində qurduqları çadırdə keçirdikləri məşəqqətli günləri nə qədər əzəblı, nə qədər sarsıdıcıdır.

Xalıq fikir götürür: bəs çadır evlərində böyüyən, gözlərini humanitar yardıma, ələbaxımlığa dikmiş, quru süd, konserv, semiçka yağı ilə böyüyən “çadır uşaqları”nın taleyini kim düşünəcək?

Xalıq elə bir ucdan gələnlərə çadır qurur, çadırların sayı göbələk kimi günü-gündən artır, bir tərəfdən də gecələr rahat yatmaq belə müşkülə çevrilib, zəhərli ilanlar çadırlara dolur, çarəsiz insanların onsuz da olmayan dincliyinə qənim kəsiliblər.

Həmin səhnəni yazıçı təsirli boyalarla belə təsvir edir:

“Çadırlardan bəridə altı-yeddi yaşında bir oğlan uşağı dümələnirdi. Baş bərk qarışmışdı-oyuncaq vedrədə su daşıyıb torpaqdan palçıq qatırdı.

- Əmi, ilanların evi yerin altındadır e! Çoxdular, lap çox... Bizim çadırımıza ilan girmişdi, çatların hamısını palçıqlayacam ki, ilanlar çıxıb bilməsin, yerin altında qalıb ölsün...” [1, s.10].

Nə qədər təsirli və acı realıqdır.

Xalıqın kirvəsi erməni Sağatəl, onun arvadı Satenik, oğlu Arpes də əsərdə yardımçı obrazlar kimi düşmənin iç üzünü açmağa xidmət edir.

Çadırdə məhrumiyyətlərdən cana doymuş, büzüşüb-büzüşüb bircə qarış olmuş qaçqınlar nə ölümlərini urvatlaya bilir, nə dirilərini. Nizaminin dəfnində düşmənlər yas mərasiminə toplaşanları atəşə tutur, cənazə geri qaytarılar, gecə ay işığında dəfn olunan mərhuma güclə bircə ağız Yasın oxunur vəssalam.

Pərzad arvad da sinəsi dağlı qaçqın qadınlarının ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Gözünün qabağında əri Bəhrəmin düşmənlər tərəfindən öldürüldüyü azmış kimi, oğlu da döyüşlərdə itkin düşür, üstəlik gəlininin də çadır həyatının məhrumiyyətlərinə tab gətirməyərək körpə oğlunu nənənin ümidinə ataraq avtobus şoferinə qoşulub qaçması arvadın onsuz da təlx olmuş ovqatını alt-üst edərək, ciyinlərinə digər ağır bir yük daha qoymuş olur.

Başı daşdan-daşa dəymiş, gözü od-alov görmüş Qulaməli kişinin də dərdi heç açılması deyildi, oğlu döyüşdə həlak olmuş, qızı və kürəkənini də düşmənlər diri-diri yandırmışdılar. Fəqət ahı, naləsi nə yerə yerləşir, nə də göyə çatır.

Çadırılıqda bir-birindən məşəqqətli keçən günlərin acısı azmış kimi başlarını itirmiş qaçqınların başlarına da gündə bir pis iş gəlir, hamıya pislik edən Pravda Həsəni çadırın ortasında ilan vurub öldürür, ehtiyatsızlıqdan Növrəstə arvadın çadır qarışıq qızı Çiçək də yanib kül olur. Sanki hadisələr də, təsadüflər də, zaman da onların qəsdinə durub, olmayan əhvallarına bir pəjmürdəlik, daha bir pərişanlıq gətirirdi.

Qurduğu böyük bir çadıra qırmızı hərflərlə “Şadlıq sarayı” yazan Xalq uzun müddətdir ki, oğul-uşağına toy eləməyə cürət etməyən, qəlbi qübarlı qaçqınların boy atmağa qorxan ürkək arzularına işıq saçmış olsa da, qəfil gələn bəd xəbər sakinlərin yenidən işaran ümidlərini sanki şaxta vurmuş kimi oldu. Qüdrət müəllimin oğlu Yavuz Qarabağda şəhid olmuşdu. Şadlıq sarayı Yas sarayına çevrildi....

Əsərdə düşmənlər əlinə düşməsin deyər özlərini qayadan atan qız-gəlinlərimiz, qapısına gələn şəhid cənazəsinin üzünü açaraq öz oğlu deyil, başqasının balası olduğunu görəndə şoka düşən atalarımız, leksikonlarında ev sözünü çıxarıb alqış edəndə “çadırın abadan”, qarğış edəndə “çadırın başına ucsun” deyən qaçqın kütləsi, çadırılıqda yaşamaqdan usanan, guya bir azacıq dinc həyat naminə özünü dəliliyə vuraraq dəlixanaya getmək həvəsinə düşən Demokrat Dadaşların həyat acıları ilə tanış olduqca oxucuda düşmənlər qarşı nifrət hissləri birə-beş artır.

Əlli yaşı olanda qaçqın düşüb indi çadırılıqda yetmiş yaşı haqlayan, zəhmətkeşliyi, xeyirxahlığı ilə seçilən Xalq kişi nə Humanitar yardıma göz dikir (öz əlinin zəhməti ilə evlərdə bənnalıq edərək çörəkpulu qazanır), nə də (həyat yoldaşını itirəndən sonra) qızının təkidinə baxmayaraq şəhərə köçüb kürəkənə yük olmaq istəyir. O, həm də evlənmək istəyən gənclərə elçilik edir, toy məclislərini də çox gözəl idarə edərək sakinlər arasında böyük sevgi, məhəbbət qazanmışdır.

Cəbrayılada doğulan keçmiş Sovet İttifaqı qəhrəmanı Cəmil Əhmədovun (Xalq yazışısı Sabir Əhmədlinin qardaşı) yerlisi olan Xalq yurdunun igidləri ilə fəxr edir, özünü xalqa, millətə hər daim borclu hesab edərək vətənpərvər, tipik azərbaycanlı obrazı kimi diqqəti cəlb edir.

Tez-tez çadırılıqda qurulan yas mərasimlərinə - şəhid dəfnlərinə qatılan İcra başçısı ümidlərini hər yerdən üzmüş, bət-bənizləri də vətən xiffətini əks etdirən, yaşadıqları məhrumiyyətlərdən cana doymuş qaçqınlara təsəlli verir, səbirli olmalarını arzulayır, onlara yeni qəsəbələr tikiləcəyini vəd edir və deyirdi:

“Vaxt gələcək ki, bayrağımız Şuşada dalğalanacaq”

...və budur 44 Günlük Vətən müharibəsində Prezidentimiz, tarixlər-tarixi yazan yenilməz sərkərdəmiz, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin məntiqli hərbi şücaəti, rəşadətli ordumuzun və xalqımızın birliyi, şəhidlərimizin qanı, qazilərimizin canı bahasına otuz il mənfur düşmənlərin tapdağında olan əzəli-əbədi torpaqlarımız işğaldan azad edildi, xalqımız lider-ordu-xalq birliyinin bir daha canlı şahidi oldu.

Əsər haqda tənqidçi Ə. Oğuz yazır:

“Qaçqın və köçkünlərimizin çəkdiyi acılar, onların sıxıntı və sarsıntıları “Çadır” romanında daha hərtərəfli və yaddaqalan bədii boyalarla verilir. “Çadır” adı ilk baxışdan nəsə deyir. Əsərin ideya-bədii məzmunundan çıxan nəticə onun həm də rəmzi xarakter daşdığını və tutumlu olduğunu sübut edir. Bir zamanlar yurtalarda, çadırlarda yaşayan, dünyanın boyu uzununu köç eləyən, hərbi

yürüşlərdə çadır qurub düşərgə salan, şanlı tarixi olan bir xalqın törəmələri indi də çadır qurub çadırdə yaşayır. Amma bu çadır o çadırdən deyil...” [2].

Bəli, beləliklə “Çadır” romanında da oxucu Xalığın öz evinin açarını illər uzununu cibində gəzdirdiyinin də səbəbsiz olmadığını bir daha görmüş oldu. Həmin epizodu yazıçı çox məharətlə təsvir edir:

“Köynəyinin cibindən bir açar çıxardı - rayondakı evinin açarıydı, qaçqın düşəndən bəri üstündə gəzdirdirdi. Tez-tez silib təmizləyir, yun palaza sürtüb işıldadırdı, qoymurdu pas tutsun. Açarı işım-ışım işıldayırdı...”

Açarın parıltısı gözlərini qamaşdırırdı, elə bil günəşin nə işığı, şüası vardı, bu kiçicik dəmir parçasında toplanır, qayıdıb onun bəbəklərinə sancılırdı” [1, s.211].

Təbiidir ki, poetik mənə daşıyan açar əsərdə sanki sehirlənir və ulu öndər siyasətinin davamçısı, prezident İlham Əliyevin qurub-yaratdığı bütöv Azərbaycanın, Türk-Turan birliyinin yaradılmasının simvoluna çevrilir.

Əsər hələ illər, əsrlər sonra da məlum Qarabağ hadisələrinin, qaçqın həyatının canlı salnaməsi kimi oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanacaq, seviləcək, oxunacaq və Kamil Əfsəroğlunun yaradıcılığına yeni maraq yaradacaqdır.

Açar sözlər: Çadır, qaçqın, Qarabağ, müharibə.

Ədəbiyyat

1. Əfsəroğlu, K. (2020). *Çadır*. Bakı, Orxan NPM, 336.
2. Əhməd, O. (2011). 525-ci qəzet, 24.

GƏLİR BƏRABƏRSİZLİYİNİN AZALDILMASINDA VERGİ İSLAHATLARININ ROLU

Ceyhun Məmmədli

Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutu

ceyhunmmli@gmail.com

Gəlir bərabərsizliyi, iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təhdid edən əsas problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bu problem, sosial ədalətsizlik, bölgələrarası qeyri-bərabərlik kimi bir çox neqativ nəticələrə yol açır. Vergi siyasəti, gəlir bərabərsizliyini azaltmaq üçün dövlətlərin əlində olan ən effektiv alətlərdən biri hesab olunur. Bununla yanaşı, proqressiv vergi sistemi, sosial rifahın dəstəklənməsi və iqtisadi ədalətin təmin edilməsi üçün vacib bir vasitədir.

Vergi siyasətinin məqsədi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və gəlirlərin ədalətli şəkildə bölüşdürülməsidir. Lakin mövcud yanaşmalar çox vaxt yalnız statistik göstəricilərə söykənir və insani dəyərlər diqqətdən kənarada qalır. Hər bir dövlətin vəzifəsi, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, xüsusilə də yoxsul təbəqənin müdafiəsini təmin etmək və onların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün iqtisadi mexanizmlər yaratmaqdır. Daha düzgün olaraq, vergi siyasətinin əsas məqsədi iqtisadi fəaliyyətlərdən gələn qazancı sosial rifahın yüksəldilməsinə istiqamətləndirilməkdir.

Proqressiv vergi sistemi, yüksək gəlirli şəxslərin daha yüksək vergi məbləği ödəməsinə (əməkhaqqına proporsional şəkildə daha yüksək vergi faizi) nəzərdə tutur ki, bu da dövlətin sosial proqramlarını maliyyələşdirməyə və iqtisadi bərabərliyi təmin etməyə yardımçı olur. Bu yanaşma, aşağı gəlirli şəxslərin daha az vergi ödəməsinə imkan verərək, onların gəlirlərinin daha böyük hissəsini öz ehtiyaclarına sərf etməsinə şərait yaradır. Proqressiv vergi tərəfdarları hesab edirlər ki, bu sistem iqtisadi bərabərliyi təşviq edir və əsas ictimai xidmətlərin maliyyələşdirilməsinə töhfə verir. Onlar vurğulayırlar ki, yüksək gəlirli şəxslərin daha yüksək vergi ödəməsi, dövlətin təhsil, səhiyyə və infrastruktur kimi sahələrə daha çox investisiya etməsinə imkan yaradır. Lakin digər tərəfdən də, proqressiv vergi tənqidçiləri iddia edirlər ki, bu cür vergi siyasəti iqtisadi artımı ləngidə bilər, çünki yüksək gəlirli şəxslər investisiya və iş yerlərinin yaradılmasında mühüm rol oynayırlar [1]. Onlar

hesab edirlər ki, yüksək vergi dərəcələri bu şəxslərin investisiya və risk alma motivasiyasını azalda bilər. Proqressiv vergi Avropa ölkələrində güman edilir ki, daha böyük vergi proqressivliyi ilə maaş tələblərini azaldacaq və fərd vergi vahidi olduğu halda, yarım-ştat işi və ya ailənin digər üzvlərinin də əmək bazarındakı iştirakına¹ təkan verə bilər. Yəni, biz buna bir düşüncə olaraq baxsaq, anlayırıq ki, əsas məqsəd vergi güzəşti vasitəsilə daha çox əmək qabiliyyətli əhalini işləməyə sövq etmək, beləliklə iqtisadiyyata, xüsusilə də gəlir bərabərsizliyini azaltmağa dəstək olmaqdır. Azərbaycanda isə proqressiv vergi sisteminin tətbiqi hələ də geniş miqyasda inkişaf etməyib, bu isə gəlir bərabərsizliyinin daha da dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də, iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləyən və sosial ədaləti təmin edən daha ədalətli vergi sistemi tətbiq olunmalıdır.

Dolayı vergilər, məsələn, əlavə dəyər vergisi (ƏDV) və aksizlər, əsasən, aztəminatlı təbəqəyə daha çox təsir edir, çünki bu vergilər istehlak məhsullarının qiymətini artırır. Eyni zamanda, birbaşa vergilər, məsələn, fərdi gəlir vergisi və korporativ vergilər, gəlirlərin daha ədalətli bölgüsünü təmin edir. Avropanın çox ölkəsində birbaşa vergilər sosial rifahın maliyyələşdirilməsində əsas rol oynayır. Azərbaycanda da birbaşa vergilərin çəkisinin artırılması və dolayı vergilərin tədricən azaldılması ilə iqtisadi bərabərsizlik minimuma endirilə bilər [2]. Vergi güzəştləri aztəminatlı ailələrin maliyyə yüklərini azaltmaq və onların yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün əhəmiyyətli bir üsuldur. Əlavə olaraq, biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan kiçik və orta sahibkarlar üçün də güzəştlər tətbiq edilməlidir ki, bu, iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafına təkan verəcəkdir. Məsələn, kənd təsərrüfatı sektoru üçün xüsusi vergi güzəştləri tətbiq olunsaydı, həm istehsal həcmi artırılabilir, həm də regionların iqtisadi tarazlığı təmin edilə bilər.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə vergi sistemində şəffaflıq artırılabilir və vergidən yayınmanın qarşısı alınabilir. Azərbaycanda Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi (AVİS) kimi texnoloji həllərin tətbiqi artıq bu istiqamətdə uğurlu addımlardan hesab edilir. Lakin daha genişmiqyaslı rəqəmsallaşma proqramlarının həyata keçirilməsi ilə həm dövlət gəlirləri artacaq, həm də vergi ödəyicilərinin məmnuniyyəti təmin olunacaq.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, gəlir bərabərsizliyinin azaldılmasında proqressiv vergi sistemi mühüm rola malikdir. Proqressiv vergi sisteminin tətbiqi, xüsusən yüksək gəlirli qrupların əlavə maliyyə yükü götürməsi üsulu ilə sosial bərabərsizliyin azaldılmasına təkan verir. Dolayı vergilərin çəkisinin azaldılması, birbaşa vergilərin artırılması və əhalinin həssas qrupları üçün güzəştli mexanizmlərin yaradılması məqsədə uyğundur. Azərbaycanda iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün müasir texnologiyalardan istifadə vacib rola malikdir. Vergi inzibatchılığı sahəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi şəffaflığı artırır və vergidən yayınma hallarını minimuma endirir. Eyni zamanda, regionlarda iqtisadi tarazlığı təmin etmək üçün sövqedici siyasətlərin hazırlanması vacibdir. Regionlara xas vergi tələblərinin yumşaq düzəni bu tarazlığı dəstəkləyə bilər.

Azərbaycanda şəffaflıq və hesabatlılıq sahəsində rəqəmsal texnologiyaların rolu artırılmalı, regionların iqtisadi inkişafı üçün sövqedici vergi siyasətləri hazırlanmalıdır. Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və yerli iqtisadi şərtlərə uyğun sözügedən modellərin tətbiqi zəruridir.

Açar sözlər: Gəlir bərabərsizliyi, proqressiv vergi sistemi, birbaşa vergilər, dolayı vergilər, xarici vergi siyasəti, Azərbaycanda vergi siyasəti.

Ədəbiyyat

1. Investopedia. (2024). Countries with the highest income taxes. <https://www.investopedia.com/taxes/countries-highest-income-taxes/>
2. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi. (2020). Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi və vergi siyasəti. Bakı: Tədris Mərkəzi.

¹Second earners - əsas qazanc sahibinin işləyən partnyoru (həyat yoldaşı və s.) və ya partnyor işləmirsə, ev təsərrüfatında ikinci ən yüksək qazancçı olan şəxs kimi.

AZƏRBAYCANDA DAXİLİ TURİZMİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Əli Məmmədli
Azərbaycan Universiteti
eli590917@gmail.com

Azərbaycanda daxili turizmin inkişafı son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənmiş və ölkənin iqtisadiyyatı üçün mühüm sahələrdən birinə çevrilmişdir. Turizm sektoru həm regionların sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verir, həm də mədəni irsin qorunması və tanınması baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkənin zəngin təbiəti, qədim tarixi abidələri, müasir infrastruktur layihələri və əlverişli coğrafi mövqeyi daxili turizmin inkişafına geniş imkanlar yaradır [2, s.18]. Daxili turizmin inkişafına təsir edən əsas amillər sırasında dövlət tərəfindən turizm sahəsinə göstərilən diqqət, yeni infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması və regionların turizm potensialının dəyərləndirilməsi dayanır. Bununla yanaşı, pandemiya dövründə xarici səyahət imkanlarının məhdudlaşdırılması daxili turizmə marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət ölkə daxilində yeni turizm marşrutlarının yaradılması və mövcud turizm obyektlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əlavə stimül yaratmışdır. Lakin, mövcud inkişaf dinamikasına baxmayaraq, daxili turizmin qarşısında bir sıra problemlər də mövcuddur. Bəzi turizm marşrutlarında infrastrukturun yetərli səviyyədə olmaması, xidmət sektorunda peşəkar kadr çatışmazlığı və mövsümi asılılıq kimi amillər bu sahənin potensialının tam istifadəsinə maneə yaradır. Buna baxmayaraq, ölkədə ekoturizm, aqroturizm, sağlamlıq turizmi və digər alternativ turizm növlərinin təşviqi istiqamətində görülən tədbirlər perspektivdə bu sahənin daha da inkişaf edəcəyini göstərir.

Azərbaycanda daxili turizmin inkişafı regional iqtisadiyyatın güclənməsi və yerli icmaların rifah səviyyəsinin artması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Son illərdə turizmin bu istiqamətinə xüsusi diqqət yetirilməsi, yeni turizm məkanlarının yaradılması və mövcud infrastrukturun təkmilləşdirilməsi daxili turizmin daha da canlanmasına şərait yaratmışdır [4, s.20]. Ölkənin müxtəlif bölgələrində müasir istirahət kompleksləri, turizm marşrutları və ekoloji parklar açılaraq yerli turistlər üçün cəlbedici seçimlər təklif olunur. Daxili turizmin inkişafında dövlət proqramlarının rolu böyükdür. Azərbaycan hökuməti regionların turizm potensialını reallaşdırmaq məqsədilə bir sıra təşəbbüslər həyata keçirmişdir. Xüsusilə, “Azərbaycan 2030: Milli Prioritetlər” strategiyası çərçivəsində turizmin dayanıqlı inkişafı üçün tədbirlər planlaşdırılmışdır. Bundan əlavə, müxtəlif turizm festivallarının keçirilməsi, yerli məhsulların və mədəni irsin tanınması kimi təşviqedici tədbirlər daxili turizmə marağın artmasına səbəb olur. Bununla yanaşı, ölkədə turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Ekoturizm və aqroturizmə marağın artması Azərbaycanın kənd yerlərində turizm fəaliyyətini genişləndirməyə imkan yaradır. Dağ və meşə ərazilərində yaradılan ekoloji turizm marşrutları, milli parklar və qoruqlar yerli səyahətçilərin diqqətini cəlb edir. Eyni zamanda, sağlamlıq turizminin inkişafı Naftalan və Qalaaltı kimi müalicəvi məkanların daha geniş turist axınına cəlb olunmasına şərait yaradır [1, s.11]. Daxili turizmin inkişafı üçün informasiya texnologiyalarından da geniş istifadə edilir. Elektron turizm platformalarının yaradılması, mobil tətbiqlərin inkişafı və rəqəmsal marketing vasitələri yerli turistlər üçün məlumat əldə etmə prosesini asanlaşdırır. Xüsusilə, sosial media və müxtəlif onlayn bələdçilər sayəsində daxili turizm marşrutları barədə məlumatlılıq artır, bu da insanları ölkədaxili səyahətlərə təşviq edir. Bütün bu müsbət tərəflərə baxmayaraq, bu sahənin qarşılaşdığı çətinliklər də mövcuddur. Bəzi bölgələrdə infrastruktur çatışmazlığı, turizm obyektlərinə rahat çatmaq üçün nəqliyyat imkanlarının məhdud olması və xidmət səviyyəsinin bərabər olmaması problemlər sırasında yer alır. Bundan əlavə, mövsümi turizmin üstünlük təşkil etməsi ilin bəzi dövrlərində turizm fəaliyyətinin azalmasına səbəb olur [7, s.34]. Bu kimi maneələri aradan qaldırmaq üçün bölgələrdə turizm sektorunun daha da inkişaf etdirilməsi və keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsi zəruridir. Gələcək perspektivlər baxımından Azərbaycan daxili turizmi daha da inkişaf etdirmək üçün bir sıra addımlar ata bilər. İlk növbədə, alternativ turizm növlərinin genişləndirilməsi, turizm məhsullarının şaxələndirilməsi və innovativ

yanaşmaların tətbiqi vacibdir. Xüsusilə, ekoloji cəhətdən təmiz turizm obyektlərinin inşası və regionlarda turizm biznesinin təşviq edilməsi sahənin dayanıqlı inkişafına töhfə verə bilər.

Azərbaycanda daxili turizmin inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi dinamikasına müsbət təsir göstərən əsas amillərdən biri hesab olunur. Bu sahənin genişlənməsi regionların inkişafına təkan verməklə yanaşı, yerli icmaların məşğulluq imkanlarını artırır və milli mədəni irsin qorunmasına töhfə verir. Xüsusilə, son illərdə turizm sektorunda həyata keçirilən dövlət proqramları, yeni infrastruktur layihələri və alternativ turizm növlərinin təşviqi daxili turizmin daha da populyarlaşmasına şərait yaratmışdır [5, s.20]. Azərbaycanda daxili turizmin inkişafında əsas amillərdən biri regional turizm infrastrukturunun təkmilləşdirilməsidir. Yeni yolların çəkilməsi, müasir nəqliyyat vasitələrinin istifadəyə verilməsi və turizm obyektlərinin müasir tələblərə uyğun şəkildə yenidən qurulması bu sahənin cəlbediciliyini artırır. Bundan əlavə, regionlarda hotellərin, restoranların və əyləncə mərkəzlərinin sayının artması turistlərə daha rahat və keyfiyyətli xidmətlər göstərməyə imkan yaradır. Daxili turizmin inkişafında ənənəvi istirahət və ekoturizmlə yanaşı, yeni və fərqli istiqamətlərin təşviqi də mühüm rol oynayır. Məsələn, kənd turizmi son illərdə daha geniş yayılmış və şəhər sakinləri üçün maraqlı seçimlərdən birinə çevrilmişdir. Kənd həyatına maraq göstərən turistlər yerli təsərrüfat fəaliyyətlərində iştirak edərək həm yeni biliklər əldə edir, həm də ekoloji cəhətdən təmiz istirahət imkanı qazanırlar. Bundan əlavə, aqroturizmin inkişafı yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının tanınması və satışına müsbət təsir göstərir. Ölkədə gastronomiya turizmi də daxili turizmin inkişafına mühüm töhfə verir [6, s.14]. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin özünəməxsus mətbəx ənənələri var və bu, turistlər üçün maraqlı bir səyahət təcrübəsi yaradır. Regionlarda keçirilən gastronomiya festivalları və yerli yeməklərin tanıtılması həm yerli turizmə marağı artırır, həm də milli mətbəxin beynəlxalq arenada tanınmasına şərait yaradır. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi də daxili turizmin inkişafında mühüm rol oynayır. Rəqəmsal turizm platformalarının yaradılması, mobil tətbiqlərin istifadəyə verilməsi və sosial şəbəkələr vasitəsilə turizm məkanlarının geniş şəkildə təbliğ edilməsi yerli turistlər üçün daha rahat seçim imkanları təqdim edir. Xüsusilə, süni intellekt və böyük verilənlər texnologiyalarının tətbiqi turistlərin fərdi maraqlarına uyğun səyahət planlarını daha dəqiq şəkildə formalaşdırmağa imkan verir.

Daxili turizmin inkişafı üçün mövcud problemlərin həlli də vacibdir. Bəzi bölgələrdə turizm infrastrukturunun tam formalaşmaması, xidmət sahəsində keyfiyyət standartlarının bərabər səviyyədə olmaması və mövsümi turizmin üstünlük təşkil etməsi sektorun inkişafına müəyyən çətinliklər yaradır. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün turizm sənayesinə daha çox investisiya qoyulması, xidmət sahəsində peşəkar kadrların hazırlanması və turizm marşrutlarının daha da genişləndirilməsi kimi tədbirlər həyata keçirilməlidir. Daxili turizmin daha geniş yayılması üçün regionlarda turizm klasterlərinin yaradılması effektiv yanaşmalardan biri ola bilər. Bu model çərçivəsində bir region daxilində müxtəlif turizm xidmətləri birləşdirilərək turistlər üçün daha cəlbedici mühit formalaşdırıla bilər. Turizm klasterlərinin yaradılması həm xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, həm də bölgələrin iqtisadi aktivliyinin artmasına səbəb ola bilər [3, s.50]. Gələcək perspektivlər baxımından Azərbaycanda daxili turizmin inkişafı üçün davamlı strategiyaların tətbiqi vacibdir. İlk növbədə, ekoturizm, kənd turizmi və sağlamlıq turizmi kimi alternativ sahələrə daha çox diqqət ayrılmalı, bu istiqamətlər üzrə infrastruktura sərmayə qoyulmalıdır. Eyni zamanda, turizm fəaliyyətlərinin ekoloji cəhətdən dayanıqlı olması üçün müvafiq ekoloji standartların tətbiqi və təbiətin mühafizəsi tədbirləri gücləndirilməlidir. Nəticə etibarilə, daxili turizm Azərbaycan üçün iqtisadi və sosial baxımdan böyük potensiala malik bir sahədir. Dövlət dəstəyi, innovativ həllər və keyfiyyətli xidmətlərin genişləndirilməsi ilə bu sahənin daha da inkişaf etməsi və ölkə vətəndaşları üçün daha əlçatan olması mümkündür. Gələcək illərdə atılacaq strateji addımlar daxili turizmin mövcud potensialının tam istifadəsinə və Azərbaycanın turizm sektorunda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: Daxili turizm, ekoturizm və aqroturizm, elektron turizm platformaları, turizm sektoru, gələcək perspektivlər.

Ədəbiyyat

1. Əlirzayev, Ə.Q. (2010). *Turizmin İqtisadiyyatı və İdarə Edilməsi*. Bakı, İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
2. Bilalov, B.Ə., Güllalıyev, Ç.G. (2015). *Turizmin Əsasları*. Bakı.
3. Qurbanov, F.İ. (2007). *Azərbaycanda Turizmin İnkişaf Problemləri*. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı.
4. Hüseynov, İ., Əfəndiyeva, N. (2007). *Turizmin Əsasları*. Bakı.
5. Abadov, M. (2014). *Azərbaycan Turizmi və Onun İnkişaf Problemləri*. Bakı.
6. Иванов, А.В. (2021). *Финансовый Менеджмент в Туристических Организациях*. Москва: Издательство Университет, 78-92.
7. Петров, С.Н. (2020). *Учет и Анализ Финансовых Результатов в Сфере Туризма*. Санкт-Петербург: Научное издательство, 34-56.
8. Смирнова, Е.И. (2019). *Экономика Туризма: Теоретические и Практические Аспекты*. Казань: Издательство Финансовая академия, 12-45.

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ ONUN TURİZM SEKTORUNDA İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Mədinə Məmmədova

Azərbaycan Universiteti

madina.mammadova@au.edu.az

Müasir dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyat çoxsaylı sahələrə təsir edir və bu təsir turizm sektorunda da aşkar şəkildə hiss olunur. Turizm sahəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sektorun dinamik inkişafını təmin edir və iş proseslərini optimallaşdırır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat informasiya texnologiyalarının geniş miqyasda tətbiq olunduğu iqtisadi modeldir. Bu model maliyyə, ticarət, sənaye və turizm sahələrini dəyişir, yeni biznes imkanları yaradır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqi, iqtisadi münasibətləri və biznes modellərini dəyişərək, iqtisadi artımın və səmərəliliyin artmasına səbəb olur.

Turizm sənayesində rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqi aşağıda qeyd olunan bir sıra sahələrə müsbət təsir göstərir:

- *Onlayn rezervasiya sistemləri* - Turistlər otel, aviabilet və ekskursiyaları rahatlıqla onlayn sifariş edə bilirlər.

- *Riyazi analitika və Big Data* - Turizm bazarının trendlərini öyrənmək və marketing strategiyaları həyata keçirmək üçün istifadə edilir. Bu texnologiyalar müştəri davranışlarını analiz edərək, fərdiləşdirilmiş xidmətlər təklif etməyə imkan yaradır.

- *Süni intellekt və chat-botlar* - Müştərilərə avtomatlaşdırılmış cavablar vermək və xidmət səviyyənə yüksəltmək üçün əhəmiyyətlidir. Süni intellekt əsaslı sistemlər, müştəri xidməti və turizm məsləhətçiliyində effektiv həllər təqdim edir [7].

- *Blockchain texnologiyası* - Turizmdə şəffaflıq və etibar artırmaq üçün istifadə edilir. Bu texnologiya ödənişlərdə və rezervasiya sistemlərində təhlükəsizliyi artırır [1].

- *Artırılmış və Virtual Reallıq (AR/VR)* - Turizm məkanlarını interaktiv və immersiv formada təqdim etmək üçün istifadə olunur. Turistlər səyahət etmədən əvvəl məkanları virtual şəkildə kəşf edə bilirlər [4].

Rəqəmsal iqtisadiyyatın turizmə təsiri ilə bağlı bir neçə nümunə mövcuddur:

Airbnb və rəqəmsal bazarlar - Airbnb platforması qlobal turizm bazarında inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu platforma vasitəsilə turistlər fərdi evlər və mənzillər kirayə götürə bilər, bu da ənənəvi mehmanxana sektoruna ciddi təsir göstərir [6].

Google Travel və süni intellektin tətbiqi - Google Travel alqoritmləri istifadəçilərin axtarış tarixçəsini və maraqlarını nəzərə alaraq fərdiləşdirilmiş səyahət təklifləri təqdim edir. Bu, səyahət planlamasını daha effektiv və rahat edir [4].

Blockchain əsaslı rezervasiya sistemləri - Winding Tree platforması vasitəsilə otellər və aviaşirkətlər vasitəçisiz birbaşa müştərilərə xidmət göstərə bilər. Bu, xərcləri azaldır və şəffaflığı artırır [10].

COP29, rəqəmsal texnologiyaların iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədəki rolunu vurğulayan mühüm bir tədbir olmuşdur. Bu konfrans çərçivəsində bir sıra rəqəmsal təşəbbüslər və tədbirlər həyata keçirilmişdir: 2024-cü noyabrın 16-da COP29 çərçivəsində keçirilən “Rəqəmsallaşma Günü” çərçivəsində, rəqəmsal texnologiyaların iqlim fəaliyyətinə təsiri müzakirə edilmişdir. Bu tədbir, Azərbaycanın COP29 sədrliyi ilə təşkil edilmiş və rəqəmsal inkişafın ətraf mühitə təsirlərini azaltmaq məqsədini güdmüşdür [1]. COP29-da 75-dən çox hökumət və rəqəmsal texnologiya sənayesinin 1100-dən çox üzvü tərəfindən “Yaşıl Rəqəmsal Fəaliyyət Bəyanatı” qəbul edilmişdir. Bu sənəd, rəqəmsal texnologiyaların iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədəki rolunu artırmağı və karbon emissiyalarını azaltmağı hədəfləyir [5].

2024-cü il noyabrın 20-də COP29 çərçivəsində keçirilən “Nəqliyyat Günü” çərçivəsində, nəqliyyat sektorunun iqlim dəyişikliyinə təsiri və rəqəmsal texnologiyaların bu sahədəki rolu müzakirə edilmişdir. Bu tədbir, nəqliyyatın iqlim fəaliyyətindəki rolunu və rəqəmsal həllərin tətbiqini vurğulamışdır [1]. Bundan əlavə, COP29-da rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı bir sıra digər təşəbbüslər də həyata keçirilmişdir. Məsələn, Azercell şirkəti, COP29-un telekommunikasiya tərəfdaşı olaraq, enerjiyə qənaət edən texnologiyaların tətbiqi və rəqəmsal inklüzivliyin artırılması istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir [3].

Gələcəkdə rəqəmsal iqtisadiyyatın turizm sektoruna təsiri daha da artacaq. Turizmdə avtomatlaşdırılmış xidmətlər, mobil tətbiqlər və virtual reallıq kimi yeniliklər səyahət təcrübəsini daha maraqlı edəcək. Xüsusilə, süni intellektin inkişafı və IoT (Internet of Things) texnologiyalarının geniş tətbiqi turizm sahəsində böyük dəyişikliklərə səbəb olacaq [7]. Rəqəmsal iqtisadiyyat turizm sektorunun inkişafında əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Texnologiyaların bu sahəyə adaptasiyası turistlər üçün daha rahat və effektiv səyahət imkanları yaratmış və gələcəkdə də yeni perspektivlər açacaq. Dövlətlər və turizm şirkətləri bu texnologiyaları daha geniş miqyasda tətbiq edərək rəqəbatqabiliyyətli mühit yaratmalıdırlar.

Açar sözlər: Rəqəmsal iqtisadiyyat, turizm, texnologiyalar, innovasiya, dayanaqlı inkişaf.

Ədəbiyyat

1. <https://azertag.az/xeber/cop29-da-reqemsallasma-ve-neqliyyatla-bagli-tedbirler-plani-achiq-lanib-3280160>
2. Buhalis, D., Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet-the state of eTourism research. *Tourism Management*, 29(4), 609-623.
3. <https://cop29.az/az/media-hub/news/cop29-azerbaijan-operating-company-rolls-out-sustainable-energy-solutions-at-conference-venue>
4. Google Travel Research Team (2021). The Future of Travel Search. Google Research Report.
5. <https://respublika-news.az/az/news/azercell-telekom-mmc-cop29-un-telekommunikasiya-terefdasi-elan-edilib>
6. Tussyadiah, I.P., Wang, D. (2020). Tourism technologies: Past, present and future. *Annals of Tourism Research*, 95-112.
7. Winding Tree. (2019). Decentralized Travel Distribution. Whitepaper.

XIX ƏSR LƏNKƏRAN ƏDƏBİ MÜHİTİNİ FORMALAŞDIRAN ƏSAS AMİLLƏR

Nərmin Məmmədova
AMEA, Folklor İnstitutu

Lənkəran ədəbi mühitinin Azərbaycan ədəbi prosesində olduqca mühüm yeri vardır. Bu mühit öz rəngarəngliyi ilə ədəbiyyat tarixinə xüsusi çalar qatır. Mühitdə yetişən, formalaşan sənətkarlar və onların yaradıcılıqlarında qarşılaşdığımız bir çox məqamlar bunu əminliklə vurğulamağımıza şərait yaradır. Belə ki, mühitdə yazıb-yaradan şairlərin əksəriyyətinin yaradıcılığında bir çox klassiklərimiz, xüsusilə də Məhəmməd Füzuli ənənələri duyulsa da, xalq ruhunda sadıqlıq da özünü göstərir. İstər XIX əsrin II yarısında, istərsə də müasir dövr Lənkəran ədəbi mühitində biz eyni prosesi müşahidə edirik.

Azərbaycanın bəhs olunan dövrdə Rusiyaya ilhaqı və eləcə də iki yerə parçalanması, Azərbaycanlıların Krım müharibəsində, Rus-İran, Rus-Türk mübarizəsində məhz rus ordusunun tərkibində şücaətlə vuruşmalarını ədəbi simaların yaradıcılığından da duymaq olur. Lakin buna baxmayaraq çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra çar məmurları köləlik rejimini Azərbaycanda da yürütməyə başladı. Bu rejim təkcə aşağı təbəqə sakinlərini kölə vəziyyətinə salmadı, mülkədarları da asılı vəziyyətə saldı. Nəticədə bir zaman, xan, bəy tituluna sahib olan insanlar yoxsullaşaraq asılı vəziyyətə düşüb öz ağılıqlarını itirdi. Qeyd olunan bütün məqamlar poeziyada siraət edirdi. Xalqın düşdüyü acınacaqlı məqamlar, hətta qışı odunsuz soyuqda keçirməkləri M.İ. Qasirin dilində belə səslənirdi:

Çıxdı yay, oldu payız, qış yetişir leşkər ilən,
Himəsiz kimsə durub, mən kimi əşki-tər ilən
Oduzu olmasa hər kimsənin qış fəsli,
Ağlaşar tifli, çıxar yumruğa arvad ər ilən
Vay, mən Qasiri-İsmayılın əhvalına vay:
Ki, odunsuz çıxarır başa qışı Həcər ilən [1, s.153].

Araşdırmalar zamanı XIX əsrdə Qurani-Kərimə, İslam dininə bağlılıq ədiblərin yaradıcılığında daha çox müşahidə olunur. Lənkəran ədəbi mühitində dini-fəlsəfi şeirlər içərisində əsas mövzu mərsiyələrdən ibarətdir. Usta Məhəmməd həsən Nəccar bu hadisələri əhatə edən mərsiyəsində İmam Hüseynin ahı xatirinə bağışlanmağı xahiş edir:

Bariaha, sən bu hüzzarın dəva qıl dərdinə,
Onların cürmün Hüseynin tut bərabər gərdinə,
Beyt əta qıl beytini hər fərdi, fərdin fərdinə,
Bizlərə Nəccar olubdur novhəgar viranədə [3, s.66].

Mərsiyələrlə yanaşı dini-fəlsəfi şeirlərdə Quran ayələrindən bəhrələnmək, Allaha, Peyğəmbərə olan dərin sevgi hissləri də əks olunmuşdur. Xüsusilə bir çox şeirlərdə Allaha yalvarış, onun böyüklüyü qarşısında baş əyərək qurtuluşa çağırış məqamları da yer almaqdadır. Mirzə Əhməd Kəminin beytində olduğu kimi:

Ya Rəbb, dəxilik biz hamı şahi-şühədaya,
Hifz et bizi, əfv eyləginən ali-əbaya [2, s.111].

Əlbəttə ki, Lənkəran ədəbi mühitini formalaşdıran əsas amillər təkcə yuxarıda adlarını sadaladıqlarımızla məhdudlaşmır. Lakin ən çox adlarını vurğuladığımız nüanslar Lənkəran ədəbi mühitində demək olar ki, bütün şairlərin yaradıcılığında müşahidə olunur.

Açar sözlər: Lənkəran ədəbi mühiti, XIX əsr, ədəbi məclislər, mühiti formalaşdıran amillər.

Ədəbiyyat

1. Qasir, M.İ. (2015). 210. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 506.
2. Talışlı, M. (2007). *Seçilmiş Əsərlər*, cild 1. Bakı: Adiloğlu, 392.
3. *Yasəmən (Mərsiyələr məcmuəsi) Məcmuəsi*. (1993). Bakı.

PREVENTION OF DISCRIMINATION AND MULTICULTURAL VALUES IN EDUCATION

Nurana Mammadova

Azerbaijan University of Languages

cavadovanurane1993@gmail.com

Multicultural values, by developing human morality and beliefs of higher humanistic tolerance, penetrate all spheres of society by creating a higher moral environment. The most important of these areas and the pillar of society, the education system, which is the pillar of society, is where important issues such as ensuring social justice, respect for cultural diversity and creating equal opportunities find their affirmation. As a result of globalization in the modern world, the number of pupils and students belonging to different cultures is increasing in schools and universities. This creates both positive opportunities and some difficulties. Thus, although the joint activities of students belonging to different religious, cultural, racial and ethnic groups create a colorful environment, sometimes these differences lead to misunderstandings and difficulties in self-expression. If multicultural values are accepted as an integral part of education, the prevention of discrimination will be more effective. The promotion of multicultural values is undoubtedly one of the important things that must be done to prevent discrimination in the education system.

Discrimination in education takes many forms, including:

- Ethnic and racial discrimination - Different treatment of different ethnic groups.
- Language discrimination - Discrimination against students or teachers based on their mother tongue, as well as limited choice due to language barriers.
- Religious discrimination - Discrimination against students with different religious beliefs and restrictions on religious clothing.
- Gender discrimination - Different treatment of girls or boys in education. Especially in Muslim societies, girls are excluded from education at an early age.
- Economic discrimination - Discrimination between children based on family financial status.
- Discrimination based on talent and physical limitations - Discrimination against students with special needs or failure to provide adequate facilities in educational institutions [2].

In light of these facts, let us consider how important the role of multicultural values in preventing discrimination is. Multicultural values are based on human rights, equality and mutual respect. Their application in education helps to prevent discrimination:

- Creating equal opportunities in education - Every student has the same opportunities, regardless of their ethnic and social background.
- Forming an inclusive education system - Creating a suitable educational environment for students from different cultures.
- Developing tolerance and mutual respect - Increasing respect and empathy for different cultures.
- Human rights and citizenship education - Instilling in students the principles of equality and social justice [2].

Various strategies can be applied to prevent discrimination in education and strengthen multicultural education:

- Schools and universities should create a multicultural environment by teaching subjects and teaching materials related to different cultures, as well as by holding events that reflect ethnic and cultural diversity.
- The training and role of teachers are an indispensable factor in this process. It is important to train teachers on multicultural values and inclusive education and to teach them to apply pedagogical approaches that instill tolerance towards different cultures and values [1].

- When it comes to educating students and parents, one of the main tasks facing the educational institution should be to provide students with knowledge about human rights, equality and tolerance and to inform and support parents on these issues.
- The state policy and legislative factor, of course, has a special role in the legal regulation of this process. The existence of laws against discrimination in the education system and the strengthening of multicultural education policy will be the result of the successful policy pursued by the state.

If we look at international experience in this area, successful projects are being implemented in various countries of the world to prevent discrimination in education. For example, the Finnish model - An educational environment is created that meets the individual needs of each student; Canadian experience - Multiculturalism policy is included in school programs; Inclusive education programs in the United States - Special lessons are held to increase respect for ethnic and religious diversity.

If we look at the local (Azerbaijani) Context, we will see that in some cities of Azerbaijan, especially in regions with high cultural diversity, multicultural lesson plans and cultural tolerance training are organized in schools.

Public and private educational institutions organize seminars and trainings for teachers on multicultural approaches and inclusive education methods. This helps teachers instill values such as respect for different cultures and tolerance in the classroom.

Special programs and projects are implemented by the Azerbaijani state authorities to prevent discrimination and create equal opportunities in the education system.

Keywords: Education, multiculturalism, discrimination, variety, values.

References

1. Craft, M. (2018). *Teaching in a Multicultural Society: The Task for Teacher Education*. Routledge, 56.
2. [Reardon, R.M., Leonard, J. \(2024\). *Justice, Equity, Diversity and Inclusion in Education: School-University-Community Research*. Stanford University Libraries, 140.](#)

Təhsildə ayrı-seçkiliyin və multikultural dəyərlərin qarşısının alınması

Təhsildə diskriminasiyanın qarşısının alınması üçün multikultural dəyərlərin aşılınması əsas şərtidir. Bunun üçün inklüziv təhsil sistemi qurulmalı, müəllimlər və şagirdlər maarifləndirilməli, dözümlülük və bərabərlik prinsipləri əsas götürülməlidir. Təhsil sahəsində bu dəyərlərin təşviqi cəmiyyətdə daha ədalətli və tolerant münasibətlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Hər bir yanaşma, təhsilənlərin öz mədəniyyətlərini ifadə edə bilməsi, qarşılıqlı hörmətin və tolerantlığın inkişaf etdirilməsi kimi mühüm məqsədlərə xidmət edir.

BANK İNVESTİSİYA ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN GARCH VƏ ARCH MODELLƏRİ

Elnur Məmmədov

Azərbaycan Universiteti

elnur.mammadov.1230@gmail.com

İşdə bankların investisiya əməliyyatlarının idarə olunmasında GARCH və ARCH modellərinin tətbiq imkanları araşdırılır, maliyyə bazarlarındakı dəyişkənliyin proqnozlaşdırılması və risk idarəetmə mexanizmlərinin optimallaşdırılması baxımından bu modellərin üstünlükləri və məhdudiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Bundan əlavə, praktiki nümunələr əsasında

investisiya qərarlarının qəbulunda dəyişkənliyin idarə edilməsi üçün bu modellərin effektivliyi qiymətləndiriləcək və nəticələr maliyyə sektorunda qərarvermə mexanizmlərinə töhfə verəcəkdir.

Maliyyə bazarlarında investisiya qərarlarının düzgün idarə edilməsi, xüsusilə bank sektorunda riskin proqnozlaşdırılması və kapitalın effektiv bölüşdürülməsi üçün statistik modellərdən istifadənin aktuallığı artmaqdadır, çünki ənənəvi metodologiyalar dəyişkənlik dərəcəsinin yüksək olduğu bazar şərtlərində kifayət qədər dəqiq nəticələr vermir [3]. Zaman sıralarının analizi çərçivəsində inkişaf etdirilmiş ARCH və GARCH modelləri, dəyişkənliyin şərti heteroskedastikliyi nəzərə alaraq, volatillik proqnozlarının dəqiqliyini artırmağa və investisiya qərarlarının daha sistemli şəkildə verilməsinə imkan yaradır [2]. Banklar investisiya portfellərinin idarə olunmasında sabit və dinamik amilləri nəzərə almalı olduqları üçün GARCH tipli modellərin tətbiqi onların maliyyə sabitliyini qoruyaraq eyni zamanda gəlirlilik göstəricilərini optimallaşdırmağa şərait yaradır [1].

Cədvəl 1. GARCH və ARCH modellərinin müqayisəsi

Xüsusiyyətlər	ARCH Modeli	GARCH Modeli
Volatillik yanaşması	Yalnız qısamüddətli volatilliyi nəzərə alır	Uzunmüddətli və qısamüddətli volatilliyi qiymətləndirir
Riyazi quruluş	Sadə heteroskedastiklik modeli	Ümumi heteroskedastiklik modeli
Tətbiq sahəsi	Qısamüddətli maliyyə proqnozları	Uzunmüddətli maliyyə risklərinin idarə olunması
Risk idarəetməsi	Sadə risk qiymətləndirmə üsulu	Daha mürəkkəb və etibarlı risk idarəetmə modeli
Modelləşdirmə çətinliyi	Nisbətən asan	Daha mürəkkəb və tələbkar model

Mənbə: [3; 5]

GARCH və ARCH modellərinin əsas üstünlüklərindən biri, zamanla dəyişən volatillik səviyyələrini nəzərə alaraq qeyri-müəyyənlikləri daha dəqiq hesablamaqdır ki, bu da bankların riskə məruz qalmasını minimuma endirmək baxımından kritik əhəmiyyət daşıyır [5]. Son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu modellər xüsusilə inkişaf etməkdə olan bazarlarda kapital hərəkətililiyinin dəyişkənliyini proqnozlaşdırmaq və risk strategiyalarını optimallaşdırmaq üçün daha effektiv hesab edilir [4].

Praktik tətbiq sahəsində GARCH modelləri daha çox uzunmüddətli dəyişkənlik meyllərini müəyyən etmək üçün istifadə edildiyi halda, ARCH modelləri daha çox qısamüddətli volatillik təsirlərini qiymətləndirmək üçün faydalıdır və bu səbəbdən bankların investisiya əməliyyatlarında onların kombinasiyalı istifadəsi daha dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan verir. İnvestisiya strategiyalarının tərtib olunmasında maliyyə bazarlarının qeyri-sabit xarakterini nəzərə almaq üçün bu modellərin tətbiqi, kredit və likvidlik risklərinin azaldılmasına, eləcə də aktivlərin optimallaşdırılmasına mühüm töhfə verir. Müxtəlif ölkələrin bank sektorları üzrə aparılan empirik araşdırmalar göstərir ki, GARCH və ARCH modellərinin tətbiqi nəticəsində əldə edilən volatillik təhlilləri bankların qərarvermə mexanizmlərinin daha dəqiq işləməsinə, risklərin daha effektiv idarə olunmasına və nəticədə, bankların uzunmüddətli dayanıqlılığının gücləndirilməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, modellərin məhdudiyyətləri də mövcuddur və onların tətbiqi zamanı məlumat dəstlərinin keyfiyyətinin yüksək olması, modelin düzgün kalibrlənməsi və iqtisadi mənalı nəticələrin əldə edilməsi üçün xüsusi diqqət tələb olunur, çünki səhv proqnozlar investisiya zərərlərinin artmasına səbəb ola bilər.

GARCH və ARCH modellərinin müqayisəsi əsasında əldə edilən nəticələr göstərir ki, hər iki model volatilliyin təhlili üçün effektiv olsa da, onların tətbiq sahələri və riyazi strukturları arasında nəzərəcarpacaq fərqlər mövcuddur. ARCH modeli zamanla dəyişən volatilliyi təsvir etmək üçün əsaslı yanaşma təqdim etsə də qısa müddətli perspektivdə daha səmərəli işləyir və yalnız əvvəlki məlumatlara əsaslanaraq gələcək dəyişkənliyi proqnozlaşdırır. GARCH modeli isə volatillik xətlərini nəzərə almaqla heteroskedastikliyi daha geniş çərçivədə analiz edir və bazar şərtlərinə uyğun olaraq uzunmüddətli proqnozlar vermək baxımından daha effektiv hesab edilir. Bank sektorunda investisiya əməliyyatlarının idarə edilməsində GARCH modelinin tətbiqi, aktivlərin

qiymət dəyişkənliyinin daha dəqiq qiymətləndirilməsinə və bazar risklərinin minimallaşdırılmasına kömək edir.

Xüsusilə, kapital bazarlarında risklərin bölüşdürülməsi və gəlirlik proqnozlarının optimallaşdırılması baxımından GARCH modelinin üstünlükləri daha açıq şəkildə müşahidə olunur. Bu modellərin müqayisəsi göstərir ki, müvafiq bazar şərtlərinə uyğun olaraq hər iki modelin kombinasiyalı istifadəsi daha effektiv nəticələr əldə etməyə imkan verir və belə yanaşma, xüsusilə yüksək volatilliyə malik bazarlarda investisiya strategiyalarının formalaşdırılması üçün daha əlverişlidir. Empirik tədqiqatlar təsdiq edir ki, inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatlarında, yüksək risk və qeyri-müəyyənlik səviyyələrinin olduğu şəraitdə GARCH modelləri daha praktik hesab edilir və səhmlərin qiymət dalğalanmalarını daha dəqiq proqnozlaşdırır.

Banklar investisiya əməliyyatlarında risk menecmenti strategiyalarını tərtib edərkən, GARCH modelindən istifadə etməklə risk profillərini daha yaxşı qiymətləndirə bilər və bu, gəlirliyin qorunmasını təmin etməklə yanaşı, potensial itkiləri də azaldır. Bu modellərin hərtərəfli tətbiqi, bankların dəyişkən bazar şərtlərinə uyğunlaşma qabiliyyətini artırır və uzunmüddətli dayanıqlılığın qorunmasına şərait yaradır.

GARCH və ARCH modellərinin bank sektorunda tətbiqi maliyyə bazarlarında volatillik səviyyəsinin daha dəqiq proqnozlaşdırılmasını təmin edərək investisiya strategiyalarının təkmilləşdirilməsinə mühüm töhfə verir. Banklar üçün risk menecmenti strategiyalarını inkişaf etdirmək və aktivlərin gəlirliliyini optimallaşdırmaq baxımından bu modellərin istifadəsi, xüsusilə qeyri-sabit bazar şəraitində daha əlverişli nəticələr təqdim edir. GARCH modelləri uzunmüddətli bazar dəyişkənliklərini nəzərə almaqla volatillik proqnozlarının daha dəqiq olmasına imkan yaradır, halbuki ARCH modeli daha çox qısamüddətli perspektivdə effektiv hesab edilir. Bu modellərin müqayisəsi göstərir ki, bankların risk qiymətləndirmə prosesində GARCH modelinin tətbiqi daha üstün nəticələr verir, çünki model təkcə əvvəlki məlumatları deyil, həm də bazardakı yeni dəyişiklikləri nəzərə alaraq proqnozlar yaradır. İnvestisiya əməliyyatlarının idarə edilməsində məlumat dəstlərinin keyfiyyəti, modelin düzgün seçilməsi və kalibrlənməsi prosesinin dəqiqliyi vacib amillərdir, çünki səhv proqnozlar ciddi maliyyə itkilərinə səbəb ola bilər. Bu modellərin daha geniş tətbiqi bank sektorunun sabitliyini artırmaqla yanaşı, kapitalın daha optimal bölüşdürülməsinə və bazar iştirakçılarının etimadının gücləndirilməsinə şərait yaradır.

Açar sözlər: Bank investisiya əməliyyatları, risk idarəetməsi, volatillik modelləri, GARCH, ARCH, maliyyə proqnozlaşdırılması.

Ədəbiyyat

1. Andersen, T.G., Bollerslev, T. (1998). Answering the skeptics: Yes, standard volatility models do provide accurate forecasts. *International Economic Review*, 39(4), 885-905.
2. Bollerslev, T. (1986). Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity. *Journal of Econometrics*, 31(3), 307-327.
3. Engle, R.F. (1982). Autoregressive conditional heteroskedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. *Econometrica*, 50(4), 987-1007.
4. Glosten, L.R., Jagannathan, R. & Runkle, D.E. (1993). On the relation between the expected value and the volatility of the nominal excess return on stocks. *The Journal of Finance*, 48(5), 1779-1801.
5. Nelson, D.B. (1991). Conditional heteroskedasticity in asset returns: A new approach. *Econometrica*, 59(2), 347-370.

MÜHARİBƏ ŞƏRAİTİNDƏ ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN PSIXOLOJİ VƏ SOSIAL VƏZİYYƏTİ

Emin Məmmədov

Azərbaycan Universiteti

Emin.Mammadov@student.au.edu.az

Müharibə dövründə əlilliyi olan şəxslər yalnız fiziki zədə və travmalarla deyil, həmçinin dərin emosional və psixoloji travmalarla üzləşirlər. Müharibənin meydana gətirdiyi fiziki zədələr və psixoloji pozuntular, bu şəxslərin həyat keyfiyyətinin səviyyəsinə və cəmiyyətlə onlar arasında olan əlaqələrə dərin təsir göstərir. Həmin şəxslərin yaşadığı müddət ərzində qarşılaşdığı çətinliklər, həm müharibədən sonrakı vəziyyətlərdən, həm də bu şəxslərin cəmiyyətə və ailələrinə verdiyi təsirlərdən qaynaqlanır. Müharibə şəraitində əlilliyi olan şəxslərin həyatları, yalnız keçirdikləri travmalardan deyil, həm də dövlətin, cəmiyyətin və ailələrinin onlara göstərdiyi müəyyən dəstək və münasibət formalarından asılıdır. Onların psixoloji vəziyyətinin yaxşı vəziyyətə gətirilməsi, yalnız fiziki sağlamlıqdan deyil, həm də emosional və sosial reabilitasiya proseslərinin sistematik əlaqələrindən asılıdır.

Psixoloji travmalar və post-travmatik stress pozuntusu (PTSP)

Müharibə şəraitində əlilliyi olan şəxslərdə ən geniş formada rast gəlinən psixoloji pozuntulardan biri post-travmatik stress pozuntusudur (PTSP). Müharibə zamanı yaşanan şiddət, qorxu hissi, təlaş və təzyiq, birbaşa olaraq post-travmatik stressin yaranmasına səbəb olur. PTSS, travmatik hadisə və situasiyalardan sonra meydana gələn bir pozuntudur ki, müharibə şəraitində bu pozuntu xüsusilə geniş yayılmışdır. Müharibə şəraitində əlilliyi olan şəxslərin psixoloji vəziyyətini anlamaq və onlara düzgün dəstək göstərmək vacibdir. Çünki bu, onların həyat keyfiyyətinə birbaşa təsir edir və cəmiyyətə yenidən adaptasiya olmalarını asanlaşdırır. Müharibə şəraitinin yaratdığı stressli mühit, həm döyüş meydanında olan şəxslərdə, həm də müharibədən sonrakı dövrdə həmin travmalarla yaşayan şəxslərdə emosional və psixoloji pozuntulara, keçmiş travmaların təkrarlanmasına, narahatlıq və çətinliklərlə mübarizə etmələrinə səbəb olur. Bu şəxslər, müharibənin şiddətli təsirlərindən sonra öz travmalarını gündəlik həyatlarında yaşamağa davam edirlər. PTSP-in əsas simptomları arasında keçmiş travmaların təkrarlanması, kabuslar, narahatlıq, depressiya, sosial təcrid və emosional cəhətdən soyuqluq vardır [6].

PTSP-in müalicəsi, müharibə əlillərinin psixoloji vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün əhəmiyyətli bir addım hesab edilir. Bu sahədə aparılan araşdırmalar, psixoterapevtik müdaxilələrin vacibliyini vurğulayır. Koqnitiv Davranış terapiya (CBT), EMDR (Eye Movement Desensitization and Reprocessing), psixodinamik terapiya və qrup terapiyası, bu şəxslərin travmatik təcrübələrini qəbul etmələri, həmin təcrübələrə qarşı duyduqları qorxu və narahatlığı azaltmaları üçün ən effektiv üsullar hesab edilir. Bu terapiya metodları, müharibə əlillərinə daha sağlam bir psixoloji vəziyyət əldə etmələrinə kömək edir və onların həyatlarını daha rahat bir şəkildə davam etdirmələrinə şərait yaradır [2].

Depressiya və anksiyete

Müharibə şəraitində əlilliyi olan şəxslər arasında depressiya və anksiyete, ən çox rastlanan psixoloji pozuntulardandır. Fiziki travmalar, emosional çətinliklər, müharibənin yaratdığı sosial təcrid bu pozuntuların yaranmasına səbəb ola bilər. Depressiya, şəxsin ümumi həyat keyfiyyətini pisləşdirir, sosial əlaqələri zəiflədir və iş qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Depressiya yaşayan şəxslər, çox vaxt həyatın mənasız olduğunu hiss edirlər, bu da onların normal fəaliyyət göstərmələrini çətinləşdirir. Bu şəraitdə, müharibə əlilləri bəzən sosial həyatdan tamamilə uzaqlaşır, cəmiyyətdən təcrid olur və yalnız öz daxili dünyalarına qapanırlar [3].

Anksiyete müharibə əlilləri arasında geniş yayılmış bir problemdir. Müharibə şəraitində yaşanan qorxu, qeyri-müəyyənlik və həyatın idarəolunmazlığı ilə bağlı təlaş, onlarda ciddi psixoloji təzyiq yaradır. Müharibə əlilləri gələcəkdə baş verə biləcək travmatik hadisələrə qarşı daim narahatlıq hissi keçirirlər. Bu, onların həyatlarını mütəmadi olaraq qeyri-müəyyən və qorxulu bir şəkildə hiss

etmələrinə səbəb olur. Depressiya və anksiyete, müharibə əlillərinin sosial həyatlarına və əmək bazarına mənfi təsir göstərir. Bu şəxslər, çox vaxt sosial əlaqələrini itirir, sosial təcrid olur və cəmiyyətlə əlaqələrini gücləndirməkdə çətinlik çəkirlər.

Bu psixoloji vəziyyətlər, müharibə əlillərinin həyat keyfiyyətini ciddi şəkildə azaldır və onların sosial inteqrasiyasını çətinləşdirir. Bu şəxslərin psixoloji vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması üçün sosial dəstək və psixoloji xidmətlər vacibdir. Ailələr, dostlar və cəmiyyətin onlara göstərdiyi dəstək, bu şəxslərin psixoloji bərpasını sürətləndirə bilər. Eyni zamanda, psixoterapevtik müdaxilələr, bu şəxslərin keçmiş travmalarını daha sağlam bir şəkildə işləmələrinə və gündəlik həyatlarını daha sağlam bir şəkildə davam etdirmələrinə kömək edir [5].

Sosial izolyasiya və təsirlərinin artması

Müharibə əlilləri, psixoloji çətinliklərin və fiziki məhdudiyyətlərin birləşməsi nəticəsində sosial izolyasiyaya düşə bilərlər. Sosial izolyasiya, müharibə əlillərinin tənhalıq hissi ilə mübarizə etmələrinə səbəb olur və bu vəziyyət onların psixoloji vəziyyətini daha da pisləşdirir. Sosial izolyasiya, yalnız psixoloji vəziyyətin pisləşməsinə səbəb olmur, həm də bu şəxslərin sosial reabilitasiya prosesinə mane olur. Müharibə əlilləri, ətraflarındakı insanlardan və sosial şəbəkələrdən uzaqlaşa bilər. Bu, onların daha da çətinləşən bir vəziyyətə düşmələrinə səbəb olur. Sosial izolyasiya, müharibə əlillərinin sosial fəaliyyətlərdən və cəmiyyətdən uzaq qalmasına səbəb olur [4]. Bununla yanaşı, sosial izolyasiya, onların gələcəkdəki iş qabiliyyətlərini və reabilitasiya proseslərini də çətinləşdirir.

Bu şəxslərin sosial əlaqələrini bərpa etmək və izolyasiyadan çıxarmaq üçün sosial işçilər və psixoloqlar tərəfindən müxtəlif inteqrasiya proqramları həyata keçirilməlidir. Ailələr və qeyri-hökumət təşkilatları bu şəxslərə dəstək verərək onların sosial həyatlarını bərpa etməyə çalışmalıdırlar. Ailə üzvlərinin dəstəyi, bu şəxslərin reabilitasiya prosesinə müsbət təsir edə bilər [8]. Sosial əlaqələrin qurulması və gücləndirilməsi, müharibə əlillərinin psixoloji vəziyyətlərini yaxşılaşdıracaq və onların sosial mövqelərini bərpa edəcəkdir.

Müharibə əlillərinin psixoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün ailələrin dəstəyi çox mühüm rol oynayır. Ailələr, yalnız fiziki deyil, həm də emosional və sosial dəstək verərək müharibə əlillilərinin reabilitasiya prosesini sürətləndirə bilərlər. Ailə üzvlərinin birgə reabilitasiya proqramlarına qatılmaları, bu şəxslərin psixoloji vəziyyətlərini yaxşılaşdırır və onların daha sağlam bir həyat sürmələrinə imkan yaradır. Müharibə əlillərinin ailələrinə dəstək vermək və onların öz güclərini inkişaf etdirmək, bu şəxslərin sosial və psixoloji vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına kömək edir [1].

Bu cür sosial fəaliyyətlər, yalnız fiziki reabilitasiya ilə məhdudlaşmır, həm də psixoloji dəstək, sosial adaptasiya və cəmiyyətə inteqrasiya məsələlərini əhatə edir. Müharibə əlillərinin ailələri ilə birgə həyata keçirilən sosial iş proqramları, onların həm psixoloji, həm də fiziki vəziyyətlərini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Ailənin dəstəyi ilə həyata keçirilən sosial fəaliyyətlər, müharibə əlillərinin həyat keyfiyyətini artırmağa və sosial mövqelərini gücləndirməyə kömək edir [7].

Müharibə şəraitində əlilliyi olan şəxslərin psixoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, onların həyat keyfiyyətini artırmaq və sosial inteqrasiyalarını təmin etmək üçün çoxsaylı müasir yanaşmalar mövcuddur. Bu şəxslərin reabilitasiya prosesində dövlətin, cəmiyyətin, ailələrin və qeyri-hökumət təşkilatlarının birgə əməkdaşlığı əhəmiyyətlidir. Həm fiziki, həm də psixoloji dəstəyin gücləndirilməsi, müharibə əlillərinin həyatlarını yaxşılaşdırmaq və onlara daha yaxşı bir gələcək təmin etmək üçün vacib bir addım olacaqdır. Müharibə əlillərinə qarşı göstərilən dəstək, yalnız onların psixoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla qalmır, həm də cəmiyyətin bütün üzvlərinin həyatını zənginləşdirir.

Açar sözlər: Müharibə, əlillik, psixoloji vəziyyət, sosial vəziyyət.

Ədəbiyyat

1. <https://psixiatr.com/muharibe-sonrasi-psixoloji-problemler>
2. <https://azertag.az/xeber/muharibe-elilleri-ve-veteranlara-gosterilen-psixoloji-reabilitasiya-xidmetleri-ile-bagli-muzakireler-aporilib-2759470>

3. Brown, K., Sanders, J. (2022). Social isolation in war veterans with disabilities: Causes and consequences. *Journal of Social Welfare*, 15(3), 109-120.
4. Johnson, A., Taylor, M. (2018). Depression and anxiety in disabled war veterans. *Mental Health Review Journal*, 23(1), 56-63.
5. Miller, R. (2021). Psychosocial rehabilitation of war veterans with disabilities. *International Journal of Social Work*, 25(3), 190-202.
6. Smith, J. (2020). Post-traumatic stress disorder in veterans: A psychological perspective. *Journal of Military Psychology*, 14(2), 45-56.
7. Walker, L., Hart, S. (2019). The impact of war on mental health: A longitudinal study. *Social Work & Health Care*, 38(4), 321-335.
8. Williams, P. (2017). Family dynamics and social support in disabled veterans. *Family and Community Health*, 32(1), 16-29.

BANK LİKVIDLİYİNİN PUL-KREDİT SİYASƏTİNDƏ ROLU

Yusif Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

mammadovyusif98@gmail.com

İqtisadiyyatın davamlı inkişafını qorumaq və makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi mühüm alətlərdən biri pul-kredit siyasətidir. Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən pul-kredit siyasəti pul təklifinin və faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi yolu ilə iqtisadi sabitliyi təmin edir. Bu siyasətin əsas məqsədləri inflyasiyanın sabit saxlanılması, iqtisadi artımın stimullaşdırılması və maliyyə bazarında inkişafın təmin olunmasıdır. Bank likvidliyi ölkənin maliyyə sisteminin dayanıqlığını müəyyən edən əsas göstəricilərdən biridir. Likvidlik, əsasən, bank ehtiyatları, nağd pul və yüksək likvid aktivlər kimi amillərdən asılıdır. Bank ekosisteminin sabitliyi üçün kifayət qədər likvidlik vacibdir, lakin həddindən artıq likvidlik iqtisadi aktivliyin azalmasına səbəb ola bilər. Mərkəzi Bankın tətbiq etdiyi monetar siyasət alətləri kommersiya banklarının likvidliyini birbaşa və dolayı yollarla tənzimləyir. Əgər likvidlik yüksəkdirsə, banklar daha çox kredit verə bilər və bu, iqtisadi artımı stimullaşdırır. Əksinə, likvidliyin azalması kreditlərin azalmasına və iqtisadi tənəzzülə səbəb ola bilər.

Maliyyə sabitliyi üçün bank sistemində yetərli likvidliyin təmin edilməsi vacibdir. Bank böhranları zamanı likvidlik çatışmazlığı iqtisadi tənəzzülə səbəb ola bilər. Mərkəzi Bank bu hallarda likvidlik dəstəyi verərək bazar sabitliyini qoruya bilər. Mərkəzi Bankın məlumatlarına görə, 2024-cü ildə bank sektorunun likvidlik əmsalı 30% təşkil edib ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 5% artım deməkdir [1]. Mərkəzi Bank açıq bazar əməliyyatları vasitəsilə bankların likvidliyini tənzimləyir. 2024-cü ildə Mərkəzi Bank açıq bazar əməliyyatları vasitəsilə bank sistemində 500 milyon manat əlavə likvidlik təmin edib [1]. Bu əməliyyatlar, əsasən, qısamüddətli repo əməliyyatları şəklində həyata keçirilib. Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi kommersiya banklarının likvidliyinə birbaşa təsir göstərir. Uçot dərəcəsi artırıldıqda, banklar Mərkəzi Bankdan borc almaqda çətinlik çəkir və bu, onların likvidliyinin azalmasına səbəb olur. Əksinə, uçot dərəcəsinin aşağı salınması bankların likvidliyini artırır və kredit aktivliyini stimullaşdırır. Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi 2024-cü ildə 6,25% səviyyəsində olub. Bu dərəcə 2023-cü ildəki 6,50%-dən aşağı salınıb ki, bu da iqtisadi aktivliyi stimullaşdırır [1].

Araşdırmalar göstərir ki, bank likvidliyi və pul-kredit siyasəti arasında sıx əlaqə mövcuddur. Mərkəzi Bankın tətbiq etdiyi monetar siyasət alətləri bank sektorunun likvidliyinə təsir göstərərək ümumi iqtisadi inkişafı formalaşdırır. Bankların sağlam likvidlik idarəçiliyi aparması və ehtiyat normalarının optimal səviyyədə saxlanılması uzunmüddətli iqtisadi sabitliyi təmin edir. Kommersiya banklarının likvidliyini gücləndirmək üçün Mərkəzi Bank tərəfindən daha effektiv makroprudensial

tədbirlərin həyata keçirilməsi həm bank sektorunun dayanıqlığını artıracaq, həm də real sektorun kreditləşməsinə müsbət təsir edəcəkdir.

Açar sözlər: Pul-kredit siyasəti, bank likvidliyi, Mərkəzi Bank.

Ədəbiyyat

1. <https://uploads.cbar.az/assets/c6426af9cd2368b44eb7ca4c6.pdf>
2. Mishkin, F.S. (2019). *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*, 12th edition. Pearson education, 720.
3. Sadıqov, E. (2010). *Bank Əməliyyatları*. Bakı, İqtisad Universiteti, 212.

XIX ƏSRİN SONUNDA AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI

Bənövşə Məmmədzaadə

Azərbaycan Universiteti

benovse2412@gmail.com

Şimali Azərbaycanın kənd təsərrüfatında əkinçiliyin mühüm sahəsini taxılçılıq təşkil edirdi. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, Şimali Azərbaycanda yığılan dənli bitkilər məhsulunun təxminən 95%-i buğda, arpa və düyü təşkil edirdi [1]. Tanınmış tədqiqatçı V.D. Moçalovun hesablamalarına əsasən, 1883-1885-ci illərdə Şimali Azərbaycanda orta hesabla 40 mln. pud, 1894-1898-ci illərdə isə 79 mln. pud taxıl məhsulları əldə edilmişdi [2]. Bu 1883-cü ildə Qafqaz dəmir yolunun Bakı-Tiflis, 1900-cü ildə isə Vladıqafqaz dəmir yolunun Bakı-Petrovsk (Bakı qubernatorunun 1888-ci il hesabatında, Quba qəzasında bağçılığın inkişafının Bakı-Petrovsk dəmir yolunun çəkilməsindən asılı olduğu qeyd edilirdi, lakin həmin dövrdə iş müzakirə mərhələsində qalmışdı [3]) xətlərinin işə salınmasının nəticəsi idi. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi prof. M.Ə. İsmayılovun [4] araşdırmalarına görə isə 1896-1900-cü illərdə Şimali Azərbaycanda 57.047.168 taxıl istehsal edilmişdi.

XIX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda pambıqçılıq da yüksəlişə keçdi. Rus firmaları, xüsusilə Poznanski səhmdar cəmiyyəti, Ərəş və Göyçay qəzalarından pambıq tədarükünə başladı [5]. XIX əsrin sonlarında firmalar pulsuz toxum və təmizləmə xidməti təklif edərək istehsalı artırdı. 1888-1892-ci illərdə 2600 pud çiyid paylanaraq pambıq tədarükü 30 min puda çatdı. 1890-1891-ci illərdə bölgədə Amerika cini və preslər quraşdırıldı, pambıq əkinləri digər qəzalara yayıldı [6]. XIX əsrin sonuna doğru Bakı quberniyasında pambıq istehsalı 50 min puda yüksəldi, bunun 35 min pudu Göyçay qəzasına aid idi [7].

Eyni zamanda XIX əsrin sonunda Şimali Azərbaycanda ipəkçiliyin sürətlə inkişaf etdiyini vurğulamaq lazımdır. 1881-ci ildə 50 min, 90-cı illərin sonunda isə 180 min pud barama istehsal olundu. Əsas istehsal bölgələri Yelizavetpol quberniyası, Ərəş, Nuxa, Cəbrayıl, Şuşa və Zaqatala idi [8].

70-ci illərin sonu və 80-ci illərin əvvəllərində tütünçülükdə inkişaf baş verdi. Belə ki, 1877-ci ildə xarici tütünün hər puduna gömrük rüsumunun artırılması bu sahəyə müsbət təsir göstərdi. Quba, Nuxa və Zaqatala tütünçülükdə aparıcı yerləri tuturdu; Zaqatala tütünü isə yüksək keyfiyyətli sayılırdı. Tütünün kiçik bir hissəsi xaricə, əsasən, Zaqatala tütünü ixrac edilirdi [9].

80-ci illərin ikinci yarısında biyankökü sənayesi inkişaf etdi. Zavodlar hər pud kökü 20 qəpiklə alır, onu xaricə göndərirdilər. 1889-1890-cı illərdə Yelizavetpol quberniyasında 1 milyon puddan çox biyan kökü çıxarılmışdı [10]. Lakin 1893-cü ildən sonra biyan kökünün istehsalı azaldı.

İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında bağçılıq və bostançılıq mühüm yer tuturdu. İrəvan şaftalısı və Ordubad əriyini Cənubi Qafqazda məşhur idi və Tiflisə ixrac edilirdi [11]. Burada 40 növ üzüm yetişdirilirdi, bunlardan ağagörməz, xəlili və kişmiş xüsusi qeyd edilə bilər [12].

Əkinçiliklə yanaşı Şimali Azərbaycanda maldarlıq da inkişaf edirdi. 1887-1891-ci illərdə maldarlığın sayı 2,7 mln başdan çox, 1897-1898-ci illərdə isə təxminən 3 mln başa çatmışdı. Maldarlıqda,

əsasən, Yelizavetpol quberniyası aparıcı yer tuturdu, qoyunlar mal-qaranın əksəriyyətini təşkil edirdi. 1897-ci ildə 3066006 baş malqaradan 60%-i qoyun idi. Qarabağ bölgəsində “qarabağ” cinsi qoyunlar yetişdirilirdi.

XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanın kənd təsərrüfatı intensiv inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, əkinçilik və maldarlıq əsas iqtisadi istiqamətlərə çevrilmişdir. Regionda dəmir yollarının inşası, Ümumrusiya bazarına integrasiya və artan tələbat aqrar sektorun diversifikasiyasını və məhsuldarlığın yüksəlməsini şərtləndirmişdir.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, kənd təsərrüfatı inkişafı, taxılçılıq və pambıqçılıq, ipəkçilik və tütünçülük, maldarlıq və bağçılıq.

Ədəbiyyat

1. Першке, Л.Л. (1902). *Обзор Отраслей Промышленности в Закавказском Крае за 1901 г.* Тифлис.
2. Мочалов, В.Д. (1958). *Крестьянское Хозяйство в Закавказье в Конце XIX в.* Изд-во Академии наук СССР.
3. Əliyev, Q.Ə. (2019). *Qafqazda Nəqliyyatın İnkişafı (XVIII əsrin sonu - XX əsrin başlanğıcı)*. Bakı, Turxan NPB, 400.
4. Исмаилов, М.А. Государственные крестьяне Азербайджана в конце XIX в.
5. Кавказский календарь на 1896, отд.5, Тифлис, 1897.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.387, sty.1, iş 279.
7. Кавказское сельское хозяйства, 16 январь, No.323, 1900.
8. Петров, Н. (1910). Водное хозяйство Закавказье. *Ежегодник Земельных Улучшений*, 178-186. СПб.
9. Gürcüstan MDTA, f.243, siyahı 7, iş 162, v.74.
10. Кавказский календарь на 1853 г. Отд.2, 66.
11. Зейдлица, Н. (1872). *Сборник Сведений о Кавказе*, Т.II. Тифлис.
12. Сборник материалов для описания ме-стностей и племен Кавказа. Выпуск 22. Тифлис, 1897.

BEYİNLƏR MİQRASIYA EDİR, YOXSA İQTİSADİYYAT? ƏMƏK MOBİLİZASIYASININ PARADOKSU

Fə dai Mərdanlı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mardanli.fadai.mehman.2023@unec.edu.az

İnsan resurslarının qlobal miqyasda hərəkəti iqtisadi və sosial sistemlərin yenidən formalaşmasına səbəb olur. Əmək miqrasiyası təkcə işçi qüvvəsinin məkan dəyişikliyi deyil, həm də bilik və bacarıqların bir iqtisadiyyatdan digərinə transferidir. Bu prosesin nəticələri miqrantların fərdi qərarlarından tutmuş, dövlət siyasətlərinə qədər müxtəlif faktorlarla müəyyən olunur.

Əmək miqrasiyasının nəzəri əsaslarını araşdırarkən, klassik iqtisadi modellərdən müasir yanaşmalara qədər geniş spektri əhatə etmək mümkündür. *Neoklassik iqtisadiyyata* görə, miqrasiya fərdlərin gəlir maksimallaşdırma cəhdi kimi izah edilir [6]. Bu yanaşmaya əsasən, fərdi qərarlar əmək bazarında mövcud olan maaş fərqləri və məşğulluq imkanlarının müqayisəsi əsasında formalaşır. Bununla belə, strukturist yanaşmalar miqrasiyanı yalnız fərdi qərarlarla deyil, həm də tarixi və institusional kontekstlə əlaqələndirir [5]. Bu baxımdan, beyin axını sadəcə fərdi seçimlər nəticəsində deyil, həm də qlobal kapital axınlarının bir hissəsi kimi baş verir. Daha müasir yanaşmalardan biri *Yeni miqrasiya iqtisadiyyatı* nəzəriyyəsidir. Bu yanaşmaya görə, fərdlər deyil, ailələr və icmalar miqrasiya qərarlarını formalaşdırır, çünki onlar riskin bölüşdürülməsi və gəlirlərin maksimallaşdırılması məqsədini güdürlər [7]. Beyin axını fenomeni bu kontekstdə fərqli şəkildə izah

olunur: miqrantlar təkcə öz bilik və bacarıqlarını xarici iqtisadiyyata transfer etmirlər, həm də doğma ölkələrinə pul köçürmələri, texnologiya və bilik mübadiləsi vasitəsilə təsir göstərirlər [2].

Bununla yanaşı, *Dünya sistemləri nəzəriyyəsi* beynəlxalq əmək miqrasiyasını kapitalizmin struktur elementlərindən biri kimi izah edir. Wallerstein göstərir ki, qloballaşma prosesində inkişaf etmiş mərkəz ölkələr inkişaf etməkdə olan periferiyadan insan kapitalını cəlb edərək, qlobal əmək bazarında asimmetrik dinamikaya səbəb olur. Bu kontekstdə beyin axını təkcə fərdi səviyyədə deyil, həm də sistemə şəkildə iqtisadi inkişafa təsir edən faktora çevrilir.

Beynəlxalq əmək miqrasiyası həm donor, həm də qəbul edən ölkələr üçün ikitərəfli nəticələr doğurur. Klassik beyin axını yanaşmaları intellektual və peşəkar kadrların ölkədən çıxmasının mənfi iqtisadi təsirlərini vurğulasa da, daha sonrakı araşdırmalar “beyin qazancı” konseptini irəli sürmüşdür. Buna görə də, beyin axını bəzən daha yüksək investisiya və texnologiya transferi hesabına donor ölkələrin iqtisadiyyatına müsbət təsir edə bilər [4].

Son illərdə, avtomatlaşdırma və süni intellektin inkişafı beynəlxalq əmək miqrasiyasına yeni aspektlər qazandırmışdır. Rifkin göstərir ki, texnoloji tərəqqi bəzi ənənəvi iş sektorlarını əvəz edərək, miqrasiya axınlarının xarakterini dəyişir [3]. Yüksək ixtisaslı miqrantlar üçün rəqabət gücləndikcə, innovativ iqtisadiyyatlar bilik əsaslı iqtisadi modelləri təşviq edir və nəticədə beyin axını prosesi “beyin dövriyyəsi” modelinə keçir.

Miqrantlar iqtisadiyyatı formalaşdırır, yoxsa iqtisadiyyat miqrantları? Bu sualın cavabını tapmaq üçün miqrasiyanın qarşılıqlı təsir mexanizmini analiz etmək vacibdir. Beynəlxalq əmək miqrasiyası nəinki iqtisadi amillərin nəticəsi olaraq meydana çıxır, həm də özü iqtisadi strukturların təkamülünə səbəb olur. Bu prosesin analizi göstərir ki, nə iqtisadiyyat, nə də miqrantlar təkbəşinə müəyyənəməli amil deyil, əksinə, onlar biri digərini dinamik şəkildə formalaşdırır.

Əmək miqrasiyasının yaranmasında iqtisadi faktorlar açıq şəkildə görünür. Gəlir fərqləri, iş imkanları və əmək bazarının tələbi miqrasiya axınlarını stimullaşdırır. Yüksək maaşlı sektorların inkişaf etdiyi ölkələr istedadlı işçi qüvvəsini cəlb edir, nəticədə miqrasiya dalğaları formalaşır. Bununla yanaşı, bəzi hallarda dövlətlər əmək bazarlarını xarici işçi qüvvəsinə açmaqla iqtisadiyyatın strukturunu dəyişdirir. Məsələn, informasiya texnologiyaları və səhiyyə kimi sektorlar inkişaf etmiş ölkələrdə miqrant işçilərə yüksək tələbat yaradır və bu proses, həmin ölkələrdə iqtisadiyyatın formasını dəyişir.

Bunun əks istiqamətdə necə baş verdiyini araşdırdıqda isə, miqrantların iqtisadi sistemlərə gətirdiyi təsirləri nəzərə almaq lazımdır. Miqrantların sahibkarlıq fəaliyyəti, istehlak vərdisləri və yeni iş yerlərinin yaradılması onların qəbul edən ölkənin iqtisadiyyatını formalaşdırdığını göstərir. Məsələn, bir çox ölkədə miqrant sahibkarlar yeni iş imkanları yaradaraq iqtisadiyyatı diversifikasiya edir. Eyni zamanda, miqrantların doğma ölkələrinə göndərdiyi pul köçürmələri həmin ölkələrin maliyyə sistemində təsir göstərərək daxili tələbatı artırır və investisiya mühitini dəyişdirir.

Miqrasiya və iqtisadiyyat arasındakı bu dinamik əlaqənin bir başqa aspekti də odur ki, müəyyən dövrlərdə iqtisadi böhranlar miqrasiya dalğalarını gücləndirir və nəticədə yeni iqtisadi model yaranır. Məsələn, 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə əmək bazarlarında daralma baş verdi və miqrasiya axınları yeni istiqamətlərə yönəldi. Eyni zamanda, pandemiya sonrası dövrdə rəqəmsal əmək bazarlarının inkişafı nəticəsində artıq bəzi peşələr üçün coğrafi məhdudiyyətlər aradan qalxdı və miqrant işçilərin fiziki hərəkətliliyi azalsa da, qlobal iş bazarına inteqrasiyası gücləndi.

Bütün bu faktorlar göstərir ki, miqrantlar və iqtisadiyyat bir-birini formalaşdıran qarşılıqlı təsir mexanizmlərinə malikdir. Miqrasiya sadəcə iqtisadiyyatın nəticəsi deyil, həm də onun transformasiyasına təsir edən mühüm elementdir. Beləliklə, sualın cavabı tək istiqamətli deyil: iqtisadiyyat miqrasiya dalğalarını formalaşdırır, eyni zamanda miqrantlar iqtisadi sistemləri dəyişdirərək yeni əmək bazarı tendensiyaalarını müəyyən edir. Bu qarşılıqlı təsir qlobal iqtisadiyyatda tarazlığın davamlı olaraq dəyişməsinə və yenidən formalaşmasına səbəb olur.

Əmək miqrasiyası və iqtisadiyyat arasındakı qarşılıqlı təsir dinamik və dəyişkən prosesdir, burada nə təkcə iqtisadiyyat miqrantları formalaşdırır, nə də yalnız miqrantlar iqtisadi sistemlərə təsir edir. Miqrasiya iqtisadiyyatın strukturunu dəyişdirir, əmək bazarını transformasiya edir və bilik

mübadiləsi vasitəsilə həm donor, həm də qəbul edən ölkələrə təsir göstərir. İqtisadi faktorlar miqrasiya axınlarını istiqamətləndirsə də, miqrantların fəaliyyətləri, sahibkarlıq potensialı və texnologiya transferi nəticəsində iqtisadiyyat da yeni formalar qazanır. Qloballaşma və texnoloji dəyişikliklər miqrasiyanı təkcə insan kapitalının fiziki hərəkəti kimi deyil, həm də bilik və innovasiya axınının bir hissəsi kimi nəzərdən keçirməyə imkan yaradır. Beləliklə, əmək miqrasiyası və iqtisadiyyat arasındakı əlaqə qarşılıqlı və çevik xarakter daşıyır, hər biri digərinin inkişafını və transformasiyasını müəyyən edir.

Açar sözlər: Beyin axını, əmək miqrasiyası, iqtisadi inkişaf, bilik transferi, qloballaşma.

Ədəbiyyat

1. Docquier, F., Rapoport, H. (2012). Globalization, brain drain and development. *Journal of Economic Literature*, 50(3), 681-730.
2. Kuznetsov, Y. (2006). Diaspora networks and the international migration of skills: How countries can draw on their talent abroad. World Bank Publications.
3. Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. & Taylor, J.E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466.
4. Rifkin, J. (1995). *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. G.P. Putnam's Sons.
5. Stark, O., Bloom, D.E. (1985). The new economics of labor migration. *The American Economic Review*, 75(2), 173-178.
6. Todaro, M.P. (1976). Internal migration in developing countries. International Labour Office.
7. Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System*. New York: Academic Press.

RIYAZİYYATIN DİGƏR FƏNLƏRLƏ İNTEQRASIYASININ MÜXTƏLİF ASPEKTLƏRİ

Gülşən Mikayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

gulshan.mikayilova@asoiu.edu.az

Riyaziyyat çox zaman ayrı və mücərrəd bir sahə kimi başa düşülsə də, əslində bizim gündəlik həyatımızda və müxtəlif elmi-tədqiqat sahələrində dərin izlər qoyur. Bu fənnin digər fənlərlə məsələn, təbiət elmləri, sosial elmlər, incəsənət və humanitar sahələrlə inteqrasiyası tədris prosesini həm zənginləşdirir, həm də daha səmərəli edir. Fənlərarası yanaşma biliklərin ayrı-ayrı “qutular”da saxlandığı klassik modeldən uzaqlaşaraq, onların bir-birinə sıx bağlı olduğunu qəbul etməklə daha sağlam öyrənmə mühitinin formalaşmasına şərait yaradır. Real həyatda qarşılaşdığımız problemlər tez-tez müxtəlif sahələrlə əlaqəli aspektlərdən ibarət olur və sadəcə bir fənnin metodları ilə həll edilə bilməyəcək qədər mürəkkəb ola bilər. Bu səbəbdən, riyaziyyatın digər sahələrə tətbiqi, təkcə riyazi nəzəriyyələrin deyil, həm də konkret sahələrin öz problemlərinin daha dərinlən anlaşılması və həll edilməsi üçün imkanlar açır.

Riyaziyyatın fənlərarası inteqrasiyası prosesində hər şeydən əvvəl kontekstləşdirmə prinsipi mühüm rol oynayır. Başqa sözlə, riyaziyyat məsələlərinin real problemlər və ya digər fənlərin mövzuları ilə əlaqəli şəkildə izah olunması şagirdlərin və tələbələrin marağını artırır. Bu mənada qeyd etmək yerinə düşər ki, “Fənlərarası əlaqənin inkişafetdirici vəzifəsinin araşdırılması birbaşa fəaliyyət prosesinin öyrənilməsi ilə bağlıdır”[3]. Eyni zamanda, riyaziyyatın tədrisi metodikasının məzmunu diqqət cəlb edir. Riyaziyyatın tədrisi metodikası elminin məzmununa nəzər saldıqda görürük ki, öyrədiləcək materialın məzmununu müəyyən edərkən öyrənənlərin yaş xüsusiyyəti, qavrama qabiliyyəti, maraq dairəsi və s. nəzərə alınır” [1]. Məsələn, eksponensial artım funksiyasını təkcə məntiqi bir ifadə kimi deyil, əhalinin artım sürətini, infeksiyanın yayılma tempini və ya maliyyə

sahəsində mürəkkəb faiz hesablamalarını izah edən model kimi təqdim etmək, riyaziyyatın əsl dəyərini və istifadə sferasını aydın şəkildə göstərir. Beləliklə, proses sinif otağından kənara çıxaraq iqtisadiyyat, biologiya, tibb, ekoloji araşdırmalar və bir çox başqa istiqamətlər üçün faydalı nəticələr yaradır. Bununla yanaşı, riyaziyyat müəllimləri ilə digər fənn müəllimlərinin əməkdaşlığı vacibdir. Yalnız bu zaman mövzuların mahiyyəti tam aydınlaşır, fənlərarası layihələr və tapşırıqlar bir-birini tamamlayır və şagirdlərə bütöv bir bilik sistemi təqdim olunur.

Təhsil sistemində riyaziyyatın digər fənlərlə birləşdirilməsi, eyni zamanda, analitik düşüncə və yaradıcılıq vərdişlərinin daha dərinlən formalaşmasına kömək edir. Burada mühüm bir məqam var: “Təhsil məqsədlərinə riyazi bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması daxildir, lakin yalnız riyazi deyil, həm də riyaziyyat təliminin daha səmərəli təşkilinə imkan yaradan ümumtəlim bilik, bacarıq və vərdişlərini də formalaşdırmaq lazımdır” [2].

Riyaziyyatın incəsənət kontekstində tətbiqində isə onun yaradıcılıqla vəhdətdə olmasını müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, incəsənətə maraqlı olan şəxs riyazi proporsiya, simmetriya və perspektivin rəsmdə, dizaynda və hətta musiqidə necə mühüm rol oynadığını kəşf edəndə, riyaziyyatın gözlənilməz dərəcədə kreativliyə yaxın olduğunu görür. “İbtidai siniflərdə tədris olunan riyaziyyat fənninin Təsviri Sənət fənni ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi üçün imkanlar genişdir” [4]. Mühəndislik ixtisasına yiyələnmək istəyənlər də mürəkkəb texnoloji layihələrin, robotların, kompüter proqramlarının riyazi alqoritmlər əsasında qurulduğunu dərk edərək, xalis riyazi biliklərin karyeraları üçün nə qədər vacib olduğunu anlaşırlar. Bundan əlavə, tarix və ədəbiyyat kimi fənlərdə də statistik üsullar və qrafik təsvirlərdən istifadə edərək müəyyən dövr üçün əhalinin artım tempini, müharibələrin vurduğu sosial-iqtisadi təsirləri və digər tarixi prosesləri obyektiv şəkildə araşdırmaq mümkündür.

Fənlərarası integrasiyanın tədris prosesinə tətbiqi üçün müxtəlif strategiyalar mövcuddur. Bunlardan biri layihə əsaslı öyrənmədir. Bu modeldə şagirdlər konkret problemi həll etmək üçün həm riyazi biliklərdən, həm də digər fənlərdən öyrəndikləri üsullardan eyni zamanda yararlanırlar. Məsələn, “Şəhərsalma Layihəsi” çərçivəsində şəhərin coğrafi quruluşu, iqlimi, əhalinin artım tempinin statistik analizi, maliyyə hesablamaları və bazar tələbi kimi müxtəlif göstəricilər bir arada tədqiq edilir. Bu prosesdə onlarda tədqiqatçılıq, məlumat toplama, komanda işinə uyğunlaşma və qərar vermə kimi bacarıqlar formalaşır. Bununla yanaşı, STEAM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət və Riyaziyyat) adlanan yanaşma da geniş vüsət alır. Burada riyaziyyat bağlayıcı çərçivə kimi çıxış edir, çünki elm, mühəndislik və incəsənətdə dəqiq ölçülər, hesablama və modelləşdirmə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, robototexnika üzrə bir layihədə məqsəd yalnız texnoloji cəhətdən işlək bir qurğu yaratmaq deyil, həm də estetik görünüşü düşünməkdir. Bu zaman şagirdlər riyazi anlayışlar olan simmetriya, proporsiya və funksional analizdən yararlanırlar.

Fənlərarası integrasiyanı uğurla gerçəkləşdirmək üçün kurikulum dizaynında və pedaqoji prosesdə müəyyən dəyişikliklərə ehtiyac duyulur. Müəllimlər arasında əməkdaşlıq mədəniyyətinin formalaşması mühümdür: riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya, tarix, coğrafiya və digər fənn müəllimləri tez-tez qarşılıqlı məsləhətləşmələr aparmalı, mövzularını uzlaşdırmalı və uyğun layihələr hazırlamalıdır. Bununla yanaşı, proqramlar və dərslər saatları planlanarkən fənlərarası layihələrin daha çox zaman və resurs tələb etdiyi nəzərə alınmalıdır. Müəllimlərin digər sahələrə dair ilkin biliklərə yiyələnməsi də integrasiyanı dərinləşdirir və şagirdlərə təqdim olunan materialların keyfiyyətini artırır.

Digər mühüm səbəb isə əmək bazarının sürətlə dəyişməsi ilə bağlıdır. Müasir şirkətlər, təşkilatlar və startaplar geniş spektrli bacarıqlara malik mütəxəssislər axtarırlar. Məlumat elmi (data science) kimi sahələr iqtisadiyyatdan səhiyyə və ekoloji araşdırmalara qədər hər yerdə tətbiq olunur və burada statistika, proqramlaşdırma, biznes birləşərək universal bilik şəbəkəsi yaradır. Həmçinin siyasətçilər isə iqtisadi modellərə əsasən, sosial proqramlar və büdcə planları hazırlayırlar. Bu realıq onu göstərir ki, ali məktəblərə və sonrakı peşə həyatına hazırlanan şagirdlər üçün fənlərarası düşüncə tərzii böyük üstünlükdür.

Fənlərarası integrasiya inklüziv təhsilə də kömək edir. Bəzən mücərrəd riyazi teoremlər və qaydalar şagirdlərdə çətinlik və maraq azalması yarada bilər. Amma həmin anlayışlar onların

sevdikləri incəsənət, dizayn, ədəbiyyat və hətta idman kimi sahələrə tətbiq olunur, nümunələr real həyatdan götürülürsə, riyaziyyat hamı üçün daha anlaşılan və cəlbedici hala gəlir. Bu yanaşma “yalnız seçilmişlər” riyaziyyatı yaxşı bacaran düşüncəsini zəiflədir və müxtəlif maraq, qabiliyyətlərə malik uşaqları bir məqsəd ətrafında birləşdirir.

Nəticə etibarilə, riyaziyyatın fənlərarası integrasiyası müasir tədrisdə əsaslı dəyişikliyə yol açır. Bu, müəllim və şagirdlərə layihələr, eksperimentlər və praktik tapşırıqlar vasitəsilə riyaziyyatın əsl dəyərini və həyatdakı rolunu daha dərinlən anlamaya şərait yaradır. Nəticədə, tənqidi düşüncə, yaradıcı problemlərin həlli, əməkdaşlıq və analitik bacarıqlar birlikdə inkişaf edir. Beləliklə, fənlərarası integrasiya, sadəcə növbəti imtahana deyil, həm də gələcək peşə və həyat fəaliyyətinə hazırlıq üçün etibarlı bünövrə yaradır. XXI əsrdə yüksək rəqabətli mühitdə daha çox sahənin bilik və metodlarını birləşdirən mütəxəssislər uğur qazanır. Məhz buna görə, riyaziyyatı tədrisin mərkəzində saxlamaqla digər sahələrlə sıx integrasiyada öyrətmək, müasir təhsil konsepsiyasına uyğunlaşmaq və gələcək nəsiləri hərtərəfli yetişdirmək üçün ən səmərəli yollardan biridir.

Açar sözlər: İntegrasiya, fənlərarası əlaqə, incəsənət, STEAM, analitik bacarıq.

Ədəbiyyat

1. Cəbrayıllov, B.S. (2023). *İbtidai Sınıflarda Riyaziyyat və Onun Tədrisi Metodikası*. Bakı, ADPU.
2. Əliyeva, T.M., Mütəllibov, T.E., Adıgözəlov, A.S. (1993). *Orta Məktəbdə Riyaziyyatın Tədrisi Metodikası*, II hissə. Bakı.
3. Pirverdiyeva, G.İ. (2022). *İbtidai Sınıflarda Fənlərin İntegrasiyası üzrə İşin Sistemi*. Naxçıvan.
4. Rəcəbova, A.O. (2005). *İbtidai Sınıflarda Riyaziyyatın İncəsənət, Ana Dili və Ədəbiyyat Nümunələri ilə Qarşılıqlı Əlaqəsinin İmkanları*. Bakı, Şirvanəşr.

MÜXTƏLİF ONOMASTİK VAHİDLƏRDƏ TƏZAHÜR EDƏN MİFOLOJİ ELEMENTLƏR

Aysu Mirzəyeva

Azərbaycan Universiteti

aysu.mirzayeva@au.edu.az

Onomastika, adların və adlandırma qaydalarının öyrənilməsi, dil, mədəniyyət və kimliyi başa düşməkdə mühüm rol oynayır. Mifoloji ədəbiyyatda adlar yalnız dil simvolları deyil, həm də onları təmsil edən varlıqların xarakterlərini, rollarını və taleyini özündə cəmləşdirən güclü varlıqlardır. Mifoloji adlar tez-tez mədəniyyət göstəriciləri kimi çıxış edir, onları yaradan sivilizasiyaların inanc sistemlərini, tarixi kontekstlərini və dil ənənələrini əks etdirir. Onomastika, yəni müxtəlif mənşəli adların öyrənilməsi, bir çox mədəniyyətlərdə mifologiya ilə kəsişir. Bu mifoloji elementlər şəxs adlarında, yer adlarında, hətta əşyaların adlarında da ortaya çıxma bilər. Mifoloji fiqurlar və ya anlayışlar adlara təsir etdikdə, onlar çox vaxt simvolik və ya mədəni əhəmiyyət daşıyırlar. Bu elementlərin təzahürünün müxtəlif şəkildə təsnifləndirmək mümkündür. Bu baxımdan teoforik adları ilk sırada təhlil etmək məqsədəuyğundur. Bir çox adlarda tanrılara və ya ilahi fiqurlara istinadlar var. Bunlara teoforik adlar deyilir və onlar tez-tez tanrılara yönəlir və ya onlarla əlaqəni əks etdirirlər. Məsələn, Yunan və Roma mədəniyyətlərində Dionysius (tanrı Dionysusdan) və ya Julius (ehtimal ki, tanrı Yupiterlə əlaqələndirilir) kimi adlar tanrıların adlarını özündə birləşdirərək, insanı ilahi qoruma və ya lütfə əlaqələndirir. Eynilə, Norse mifologiyasında Thorsten (“Torun daşı” mənasını verir) kimi adlar geniş yayılmışdır və ildırım tanrısı Thoru çağırır [4, s.58].

Qəhrəman adları mifoloji onomastik vahidlər üçün həm linqvistik, həm tarixi-fəlsəfi yöndən təhlil edilə biləcək ən əhəmiyyətli nümunələrdir. Bəzi adlar əfsanəvi qəhrəmanlardan və ya mif fiqurlarından götürülüb. Bu adlar çox vaxt qəhrəmanlıq və ya döyüşçüyə bənzər mənalar daşıyır. Axilles və ya Herkules Yunan mifologiyasındakı epik fiqurlarla bağlıdır və müxtəlif mədəni kontekstlərdə güc, cəsarət və ya möhkəmlik ifadə edən adlar kimi istifadə olunur. Kelt

mədəniyyətlərində Artur və ya Cuchulainn kimi adlar mifoloji əhəmiyyəti olan əfsanəvi döyüşçüləri çağırır. Qəhrəman adlarından bəhs edərkən Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarından, həmin dastanlardakı mifoloji elementlərin təsir gücündən danışmaq mümkün deyil. İlk olaraq Kitabı-Dədə Qorquddə yer alan mifoloji elementlərə toxunmaq labüddür. Kitabı-Dədə Qorqud dastanı, Azərbaycan və türk folklorunun zəngin mifoloji təbəqələrini əks etdirən bir əsərdir. Bu dastanda yer alan mifoloji elementlər, qəhrəmanların döyüşlərində, təbiət və tanrılarla əlaqələrində, habelə daxili mübarizələrində özünü göstərir. Kitabı-Dədə Qorqud, həm də bu mifoloji varlıqlar və elementlər vasitəsilə, qədim dövrlərdə insanın ruhsal və fiziki mübarizələrini təsvir edir [2]. Dədə Qorqud dastanlarında qəhrəmanlar çox vaxt fiziki və mənəvi cəhətdən qeyri-adi güclərə malikdirlər. Bu güclər, onların şücaətini və qarşıya qoyduqları məqsədlərə çatma qabiliyyətini təmin edir. Bamsı Beyrək, çox vaxt qeyri-adi gücləri ilə tanınır. O, bir çox düşmənlə mübarizə aparan və heyrətamiz fiziki gücə sahib bir qəhrəmandır. Onun gücü, adətən, tanrı tərəfindən verilən bir lütf kimi qəbul edilir. Uruz, xüsusilə gücü və döyüş bacarığı ilə tanınan bir qəhrəmandır. O, “Dədə Qorqud” dastanında, bəzən ilahi qüvvələrlə təchiz edilmiş kimi təsvir olunur. Digər bir nümunə kimi Koroğlu dastanında sırf baş qəhrəmanı nümunə kimi göstərə bilərik. Koroğlu, ilahi bir varlıq kimi görünməsə də, onun qəhrəmanlıq qüvvəsi və insanların ədalət uğrunda mübarizəsi çox vaxt tanrı tərəfindən bəlkə də təyin edilmiş kimi təsvir olunur. Bu, onun gücünün və ədalət hissinin ilahi bir qaynaqdan gəlməsini simvollaşdırır [1].

Onomastika təkcə insanlara deyil, yerlərə də aiddir. Bir çox şəhərlər, qəsəbələr və ya coğrafi obyektlər mifoloji elementlərin adını daşıyır. Məsələn, Afina müdrikliyi və strateji müharibəni təmsil edən tanrıça Afina adını daşıyır. Roma mifə görə, Roma yaratma mifindən irəli gələn bir fiqur olan Romul tərəfindən qurulmuşdur [3, s.72]. Azərbaycan mifoloji təsəvvürlərində də fətişizm xüsusi yer tutur. Bu təsəvvürlərə görə tarix boyunca kiçik əşyalar, bulaqlar, təpələr, qayalar ilahiləşdirilmişdir. Vaxt keçdikcə, onlar insanların ümid yerinə çevrilmişdir. Müxtəlif Azərbaycan əfsanələrində sehrli əşyalar və vasitələr təsvir edilir, hansı ki, qeyri-adi işləri yerinə yetirir. Bütün bu inanclar müxtəlif yerlərin müqəddəsləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan, müqəddəs yerlər kimi tanınan bəzi məkanlar mifoloji onomastik elementlər olaraq dilimizdə mövcuddur. Şəkidə Babaratma piri, Qaxda Zoğal piri, əslində təbiət abidəsi olan, lakin əfsanələrə görə müqəddəsləşdirilən Tovuz rayonunda yerləşən Haçaqaya adlı ziyarətəgah adlarını sırf mifoloji onomastik vahidlərə nümunə kimi göstərmək olar.

Bəzən adlar öz mifoloji köklərini aşır və daha geniş mifoloji əlaqələri əks etdirərək müxtəlif mədəniyyətlərdə mənimsənilir. Əslən Norse mifologiyasından olan Freya adı dünyanın bir çox yerlərində məşhurlaşmış və sevgi, məhsuldarlıq, gözəlliklə əlaqələndirilir. Yunan mifologiyasından olan Apollon fiquru müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda, məsələn, yunan dilində Apollonia və ya slavyan adlarında Apollonia kimi görünür [4]. Onomastik vahidlərdəki mifoloji elementlər adlar vasitəsilə mədəniyyətlərin hekayələri, idealları və ilahi assosiasiyaları ötürməsi üçün bir vasitə rolunu oynayır. Onlar fərdləri, yerləri və ya obyektləri öz mifoloji həmkarlarının irsi ilə aşılayırlar.

Açar sözlər: Onomastik vahidlər, dastanlar, mifoloji elementlər, tanrılar.

Ədəbiyyat

1. Nəbiyev, A. (2001). *Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı*, I hissə. Bakı: Nəşrlər evi, 678.
2. Hacıyev, T. (1999). *Dədə Qorqud: Dilimiz, Düşüncəmiz*. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 213.
3. West, M.L. (2007). *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*. Oxford University Press, 321.
4. Lindow, J. (2002). *Norse Mythology: A Guide to the Gods, Heroes, Rituals and Beliefs*. Oxford University Press, 364.

BANKLARIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ İNSAN RESURSLARININ ROLU

Nura Mirzəyeva

Azərbaycan Universiteti

nuramirzayeva46@gmail.com

İnsan Resursları (İR) bankların inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Düzgün və məqsədyönlü İR idarəetməsi, bankın rəqəbatqabiliyyətini artırır, işçi məmnuniyyətini təmin edir və bankın strateji hədəflərinə çatmasını asanlaşdırır. İşçiləri idarə etməklə yanaşı İR eyni zamanda bankın strateji məqsədlərinə nail olmasında və bankın inkişafında kritik rol oynayır. Onun əsas sahələri bunlardır:

- **İstedadların cəlb edilməsi və inkişafı:** Bankın ehtiyaclarına uyğun olaraq İR təcrübəli və bacarıqlı işçiləri cəlb edərək, işçilərin inkişafını təmin edir, həmçinin bankın tələblərinə uyğunlaşdıraraq onların bacarıqlarını artırır.

- **Motivasiya və işçi məmnuniyyəti:** İşçilərin motivasiyası bankın uğuruna təsir edir. İR, əməkdaşların iş mühitini yaxşılaşdırmaq və onların peşəkar inkişafını dəstəkləmək üçün kurs və proqramlar təşkil edir.

- **Strateji planlaşdırma:** İR bankın uzunmüddətli inkişafını nəzərə alaraq bankın gələcək kadr ehtiyaclarını müəyyən edir, onlara uyğun təlim və inkişaf proqramlarını təşkil edir.

- **Təşkilat mədəniyyəti və daxili kommunikasiya:** İR daxili kommunikasiya proseslərini təkmilləşdirərək işçilər arasında komanda ruhu və məhsuldarlığı artırır.

- **Hüquqi və etik tələblərə uyğunluq:** İR, əmək qanunvericiliyinə və bankın daxili qaydalarına riayət edilməsini təmin edir, bu da bankın etibarlı və qanuni fəaliyyətini dəstəkləyir.

İşçilərin səmərəli şəkildə idarə edilməsi üçün xüsusi yanaşmalardan istifadə olunur. Bu yanaşmalar həm yüksək standartlara, həm də kompleks qaydalara uyğun olmalıdır. Banklarda İR idarə edilməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. **İnsan Resursları Strategiyası:** Bankın məqsədləri və tələblərinə uyğun olaraq İR strategiyası hazırlanır və bu strategiya gələcəkdə ehtiyac duyulacaq kadrlar, onların inkişafı üçün planları özündə əhatə edir.

2. **İş qəbul və seçim:** Bankın tələblərinə və ehtiyaclarına uyğun olaraq düzgün kadrları seçmək, iş qəbul prosesinin ən mühüm hissəsidir.

3. **Məzuniyyət və əmək haqqı idarəçiliyi:** İR tərəfindən idarə edilən əməliyyatlara banklarda əmək haqqı siyasəti, bonuslar, təqaüd və digər güzəştlərin düzgün şəkildə idarə olunmasını aid edilir.

4. **İnsan Resursları Texnologiyası (İR Tech):** Banklarda müasir texnologiyalardan istifadə edilməsi İR-in sistemləşdirilməsi, məlumatların izlənməsi və təhlilinin asanlaşdırılmasını təmin edir.

Banklarda İR idarəedilməsi, işçilərin inkişafı və mükəmməl iş mühitinin təmin edilməsi ilə bankın davamlı inkişafına dəstək olur.

İR strategiyasının bank üçün əhəmiyyətinin səbəbləri aşağıdakılardır:

1. **İstedadların cəlb edilməsi və saxlanması:** İR strategiyası, düzgün işçiləri cəlb etməyi və onları uzun müddət bankda saxlamağı təmin edən strategiyaları inkişaf etdirir.

2. **Performansın idarə edilməsi:** Banklarda əməkdaşların performansının idarəedilməsi işçilərin və komanda performansını izləyən, qiymətləndirən sistemlərə əsasən, müəyyən edilir. İR strategiyası, işçilərin bacarıqlarını inkişaf etdirmək və yeni liderlər yetişdirmək üçün təlim və inkişaf proqramları həyata keçirir.

3. **Motivasiya və işçi məmnuniyyəti:** Bankların uğuru, işçilərin motivasiyasına və məmnuniyyətinə bağlı olduğundan, İR strategiyası, işçilərin yüksək motivasiya ilə işləməyini təmin etmək üçün mükafatlandırma və stimullaşdırma sistemlərini qurur.

4. **Uyğunluq və hüquqi tələblər:** Banklarda idarəetmə hüquqi tələblərə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Strategiya əmək qanunvericiliyinə riayət olunmasını təmin etməklə bankın hüquqi risklərini minimuma endirir və işçi hüquqlarının qorunmasını təmin edir.

5. Dəyişən şərtlərə uyğunlaşma: İR strategiyası bazar iqtisadiyyatı şəraitində dəyişikliklərə uyğun olaraq kadr ehtiyaclarını proqnozlaşdırır və işçi gücünü dəyişən şərtlərə uyğun hazırlayır.

6. Təşkilat mədəniyyəti və idarəetmə: təşkilatın mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan amilərdən biri də İR strategiyasıdır. Bankın dəyərləri, prinsipləri və iş mühiti İR vasitəsilə müəyyən edilir. Bunun nəticəsində sağlam və müsbət bir təşkilat mədəniyyəti, əməkdaşların qarşılıqlı münasibətləri və komanda ruhu yaranmış olur.

Açar sözlər: İnsan Resursları, strategiya, banklarda idarəetmə, banklarda insan resurslarının idarə edilməsi, istedadların cəlb edilməsi.

Ədəbiyyat

1. Purcell, J. Human Resource Management in Financial Services.
2. Rajaram, K. HR for the Banking Industry: Strategies to Create Value.
3. Journal of Banking & Finance.
4. Journal of Financial Services Marketing.
5. Greer, C.R. (2021). *Strategic Human Resource Management: A General Managerial Approach*. Pearson Education Company.
6. The role of Human Resources in Organizational Change: The Case of the Banking Sector.

TƏDRİSDƏ METAVERS TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ VƏ İMKANLARI

Dünya Muradova, Aytən Ələkbərli, Könül Əsədova

Azərbaycan Universiteti

Aytan.alakbarly@au.edu.az

Təhsilin informasişlaşdırma prosesi olan məlumatlandırma dövründə yaşayırıq. Dövrün tələbi vizual-effektiv, vizual-obrazlı inkişaf proseslərini aktivləşdirmək üçün multimedia və interaktiv texnologiyadan istifadə imkanlarını genişləndirməkdir. Nəzəri düşüncənin bir növü olan, tələbənin yaradıcı, intellektual potensialının, ünsiyyət qurma qabiliyyətinin inkişafı üçün təhsil prosesinin bütün səviyyələrini intensivləşdirmək, səmərəliliyini və keyfiyyətini artırmaq lazımdır. Təsədüfi deyil ki, təhsil sistemindəki bir çox pedaqoji yeniliklər interaktiv tədris metodlarının tətbiqi ilə əlaqələndirilir. Kompüter əsaslı interaktiv texnologiyalar müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdirilir. Deyə bilərik ki, son zamanlarda yalnız kompüter və digər interaktiv tədris vasitələri (multimedia proyektorları, interaktiv lövhələr) deyil, artıq, texniki tərəqqi təhsilin səviyyəsinin artırılmasında əvəzedilməz rol oynayır. Texnologiyaların hər keçən gün inkişaf etməsi və gətirdiyi yeniliklər təhsil sahəsindən də təsirsiz ötüşmədi. İnsanların əvvəllər heç təsəvvür etmədiyi yeni ixtisaslar yaranır və texnologiyalar həyatımıza daxil olur. Bunlardan biri də metavers texnologiyasıdır. Nədir, metavers texnologiya? İngiliscə “kainat” və yunan dilində “sonra”, “sonrakı” mənalarını verən sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmiş metavers termini hal-hazırda yaşadığımız sosial dünyadan tamamilə fərqli olan qeyri-real bir dünyadır. Bu termin ilk dəfə 1992-ci ildə N. Stefenson tərəfindən müəllifi olduğu “Parazit” romanında işlədilib [1]. Metavers elə bir kainatdır ki, insanlar burda real dünyamızdan tamamilə fərqli bir həyat qurub, həm yeni və fərqli personajlar yarada bilirlər, həm də “xəyali dünya”da tam sosiallaşa bilirlər. Blokçeyn texnologiyaları, sosial media və artırılmış reallığın (AR) birləşməsinin nəticəsidir ki, metavers texnologiyası hazırkı müasir vəziyyətinə çatıb. Təhsildə və tədris prosesində metavers texnologiyasının xidməti şagirdlərin bilik və interaktiv bacarıqlarını artırmaqdan ibarətdir. Bunun üçün metaversdə həm virtual reallıq (VR), həm də artırılmış reallıq (AR) tətbiqlərini inteqrasiya edib birgə yönləndirmək lazımdır. Biz interaktiv texnologiyaların əsas faydasını və üstünlüklərini pandemiya dövründə distant təhsil formasından istifadə edərək daha aydın gördük. Həmin dövərdə ölkəmizdə metavers texnologiya indiki qədər populyar deyildi. Amma istənilən halda həm əyani təhsildə, həm də hibrid təhsil formasında bu texnologiyanın tətbiqi şagirdlərin tədrisə marağını və öyrənmə motivasiyasını artırmaq üçün əvəzedilməzdir. Nəzərə alsaq

ki, hazırki şagirdlər hələ məktəb yaşına çatmamışdan evdə və baxçada texnologiya ilə tanış olurlar deməli onları kompüter və ya interaktiv lövhə ilə təəccübləndirmək elə də asan deyil. 21-ci əsrin şagirdini dərəcəyə cəlb etmək, öyrənmə həvəsini artırmaq və müasir bacarıqlara verdiş etməkdən ötrü müəllimin pədaqoji təcübə və akademik bilikləri ilə yanaşı müasir texnologiyanın olması da şərtədir. Məhz, metavers texnologiya təhsiləlanlara interaktiv öyrənmə üçün ideal mühit yaradır. Bu texnologiyanın xidmətlərindən biri də distant şəraitdə olmasına baxmayaraq, sinfin fiziki hüdudlarından kənara çıxaraq çox faydalı və səmərəli mühit yaratmasıdır. Metavers texnologiya virtual və artırılmış reallıq imkanlarını inteqrasiya edərək həm təhsil verənlərə, həm də təhsil əlanlara aşağıdakı imkanları təklif edir:

- İmmersiv və interaktiv olan bir mühit - hansı ki, burda şagirdlər və tələbələr daha rahat öyrənə bilirlər.
- Real zaman çərçivəsində əməkdaşlıq - həm müəllimlər, həm də şagirdlər virtual yaradılmış sinif otaqları və auditoriyalarda istədikləri vaxtda görüşüb bərabər layihələrin üzərində çalışa bilirlər.
- Sürətli öyrənmə - bu texnologiya imkan yaradır ki, məkan və ya zaman fərqi olmadan hər kəs rahat öyrənə bilsin.
- Real dünyanın simulyasiya edilməsi - bu mühitdə şagirdlər virtual laboratoriyalarda real həyatdakı tətbiqləri yerinə yetirərək praktik bacarıqlar əld edirlər.
- Hər gün arta bilən iştirakçılar - oyunqurma və ya virtual təşkil edilən təcübələrin hesabına öyrənənlərin motivasiyaları artır, sosial əhatələri və virtual əlaqələri artır.

Sadalanan faktlar interaktiv və metavers texnologiyaların öyrətmə və öyrənmə prosesini daha çox əyani hala gətirdiyini təsdiqləməyə imkan verir ki, bu da şagirdlərin dərslərə marağı və konsentrasiasını artırır. İnteraktiv texnologiyaların mövcud imkanları şagirdlərin diqqətlərini fərqli, bir çox sahələrdə cəmləşdirir. Bu texnologiyaların tədris prosesinə tətbiq edilməsi fiziki məhdudiyyətli şagirdlər üçün də öyrənməni əlçatan və maraqlı etdi. Fiziki imkanları məhdud bir uşağın əvəllər ona məlum olmayan bilik, bacarıq və ünsiyyət formalarının onun üçün əlçatan olması onda öz gücünə inam yaradır, gələcəyə motivasiya edir. Motivasiya öyrətmə metodları arasında mühüm yer tutur, xüsusilə də fiziki məhdudiyyətli şagirdlərin təhsili prosesində. Psixoloqlar sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların öyrədilmə prosesində müxtəlif duyğu sistemlərinin işləməsi ilə əlaqəli qavrayışının inkişaf etdirilməsini məsləhət görürlər. Əsasən də motorika bacarıqlarını avtomatizmə gətirməyə kömək edən kinestetik sistemi dəstəkləyirlər. Alimlərin fikrinə görə əl manipulyasiyalarının sinir fəaliyyətinin, nitqin, düşüncənin, yaddaşın, diqqətin və qavrayışın inkişafında əhəmiyyəti böyükdür. Tədris prosesində interaktiv texnologiyaların tətbiqi, ənənəvi təlim metodlarının müasir texnoloji imkanlarla harmonik birləşməsi xüsusi dəstəyə ehtiyacı olan uşaqların tədrisində bir çox problemlərin həllinə kömək etdi. Bunlardan ən başlıcası, metavers texnologiyada fərqli öyrənmə tərzlərini tətbiq etməyə kömək edən sistemlər oldu. Belə ki, metavers inklüziv təhsildə böyük potensiala malikdir. Əsas vurğulaya biləcəyimiz məqamlar:

- Əlçatanlıq: fiziki məhdudiyyətli şagird və tələbələr üçün virtual mühitlər vasitəsiylə iştirak imkanı yaradır.
- Fərdi öyrənmə: hər bir öyrənənə uyğunlaşdırılmış interaktiv tədris materialları və simulyasiyalar.
- Sosial inteqrasiya: fərqli imkanlara sahib olan tələbə və ya şagirdlərin eyni virtual məkanlarda rahat ünsiyyət qurması.
- Təcübə əsasında öyrənmə: reallığa yaxın simulyasiyalar vasitəsiylə daha effektiv təhsil almaq imkanı.

Metavers texnologiyalarının inklüziv təhsildə tətbiq edilməsi üzrə Reddam House məktəbi (İngiltərə), Wharton School, (ABŞ, Pensilvaniya), “Təhsil üçün Meta” real layihələrini sadalaya bilərik. Psixofiziki inkişafın xüsusiyyətləri və sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin vəziyyəti nəzərə alınmaqla xüsusi tapşırıqlar və oyunlar hər bir müəllim tərəfindən öz fənləri üzrə təşkil edilə bilər. Əgər hər hansı bir şagirdin həyat tempi və ritmi interaktiv və elektron texnologiyaların imkanları ilə qorunub dəstəklənə bilirsə, bu əlverişli amil hesab edilə bilər. Amma interaktiv texnologiyaların belə xüsusi tətbiqi tədris prosesində metodiki yanaşmalarda dəyişiklər tələb edir. Digər tərəfdən

informasiya texnologiyalarından istifadə edərək dərslərin qurulması müəllimdən kompüter bacarıqları və multimedia tətbiqetmələri tələb edir. Müəllimlərin kommunikasiya texnologiyaya bacarıqlarına yiyələnmələri, texnoloji avadanlıqlardan, rəqəmsal təhsil mənbələrindən səriştəli və səmərəli istifadə edə bilmələri üçün məktəblərdə İKT bacarıqlarını inkişaf etdirən xüsusi praktiki dərslər və seminar təlimləri təşkil edilməli və müəllimlər bu təlimlərə cəlb edilməlidirlər.

Açar sözlər: İnteraktiv metodlar, metavers, tədris, texnologiya, fiziki məhdudiyyətli şagirdlər.

Ədəbiyyat

1. [Metavers texnologiyalarının təhsildə rolu - azərbaycan məktəbi- elmi-nəzəri pedaqoji jurnal](#)
2. [The university of pennsylvania offers metaverse course starting this fall | metaverse post](#)
3. [Reddam house school in england pioneers metaverse education with vr | metaverse post](#)

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINDA VYANA KONQRESİNİN ROLU

Qismət Muradova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir dünyanın siyasi xəritəsinin formalaşmasında və beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranmasında Vyana konqresi və bu konqresdə alınan qərarların xüsusi rolu olmuşdur. Şübhəsiz ki, Vyana konqresi XIX əsrdə ən önəmli beynəlxalq proseslərdən biri olmuşdur. Vyana konqresinin çağırılması ilə nəticələnən münaqişələr transmilli xarakter daşımaqla, əsasən, Avropa üzərində cəmləşmişdi. Konqresin əhəmiyyəti olduqca böyük idi. Konqres siyasi sərhədlərin, güclər balansının və onların təsir dairələrinin qorunmasını vurğulayan, Avropa dövlətləri arasında xarici siyasətə rəhbərlik edən, eyni zamanda zaman keçdikcə bəzi dəyişikliklər edilməsi ilə Birinci Dünya müharibəsinə (1914-1918) qədər mövcud olan beynəlxalq münasibətlər sistemini yaratdı. O, Avropanın gələcəyində əsas təməl rolunu oynadı. Tərəflər bütün qitədə davamlı sülhün nizamlanması üçün danışıqlar aparmağa başladılar. Bununla da həm müasir alyans sisteminə, həm də beynəlxalq əməkdaşlığa qapı açıldı.

Konqresdən sonra yaranmış beynəlxalq vəziyyət Avropa siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərinin çərçivəsini təşkil edirdi. Çünki bu vəziyyət birbaşa olaraq müstəmləkələrə də təsir edirdi. Vyana konqresinin və ondan sonra yaranmış beynəlxalq nizamın bu qədər aktual olmasının səbəbi, bu gün də mövcud olan beynəlxalq münasibətlərin yaradıcısının Vyana konqresi olmasıdır.

Beynəlxalq münasibətlər termini zaman və miqyas baxımından yalnız müasir dövrlə məhdudlaşdırılmamalıdır. Çünki, dövlətlər arasındakı əlaqələr tarix boyu davam etməkdədir. Bugün də dövlətlərarası əməkdaşlıq qaydaları ilə müəyyən edilən beynəlxalq sistem mövcuddur. Hər zaman münaqişələrin ən uyğun həllini müəyyən etmək üçün konfranslar toplanmışdır. Vyana konqresi iştirakçı dövlətlər arasında müqavilələrdə təcəssüm olunmuş konstitusiyaya sistemi və gələcəkdə hər hansı baş verəcək mübahisələrin həlli yollarını göstərmək üçün nəzərdə tutulmuş proto-institusional struktur yaratdı. Eyni zamanda konqresdən sonra yaranmış beynəlxalq vəziyyət günümüzdə mövcud olan beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsasını təşkil edir. Konqres iştirakçıların əsas məqsədi keçmiş monarxiya sistemini bərpa etmək və qoruyub-saxlamaq olsa da bir sıra dövlətlərə qarşı yeritdikləri siyasətdə alınan qərarların ikili xarakter daşdığını göstərir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, istər konqres dövründə, istərsə də konqresdən sonra keçirilən konfranslarda əsas məsələ hakimiyyətə qarşı baş verəcək üsyanların və inqilabların yatırılması olmuşdur.

1789-cu il Fransa inqilabı və ondan sonra baş verən hadisələr nəticəsində Napoleonun başlatdığı işğal hərəkatı qısa müddət içərisində Avropanın siyasi xəritəsini dəyişdirmiş və Fransa leyhinə yeni bir güc balansına ortaya çıxmışdı. Lakin bu balans Napoleonun müttəfiq dövlətlərə (Avstriya, Rusiya, Prussiya və İngiltərə) məğlub olması ilə pozulmuş və vəziyyət müttəfiqlərin xeyrinə dəyişmişdi [2, s.45]. Qeyd etmək lazımdır ki, Vyana Beynəlxalq Münasibətlər sisteminə

maraq bu günə qədər azalmayıbdır. Müasir cəmiyyətdə hələ də Vyana sisteminin Avropada uzun müddət davamlı sülhü qoruyub-saxlamağa imkan verib-verməməsi, onun XXI əsrdə dünyada sabitliyi təmin edəcək sazişlər üçün nümunə ola biləcəyi ilə bağlı müzakirələr davam etməkdədir. Dünya maraqlar və qüvvələr balansına, ümumi dəyərlərə, dövlətlərin kollektiv şəkildə hər hansı hərbi münaqişənin qarşısını almaq istəyinə əsaslanan çoxqütblü beynəlxalq münasibətlər sistemi yaratmalıdır.

Napoleon müharibələri öz miqyasına görə bütün başqa Avropa münaqişələrini kölgədə qoydu [1, s.9]. Hələ Napoleon müharibələri zamanı Fransa imperatoru Napoleon Məcəlləsi əsasında vahid Avropa yaratmağa cəhd etdi. Bu cəhd həm ideoloji səbəblərdən, həm də Fransanın Avropa dövlətləri üzərində hegemonluğunun təsdiqlənməsi və qüvvələr balansının olmaması səbəbindən uğursuz oldu. Napoleon imperiyası IV anti-Fransa koalisiyasının səyləri ilə darmadağın edildi. Qalib dövlətlər Avropada qüvvələr balansını, ümumi maraqların şəxsi maraqlardan üstünlüyünü və kəskin problemlərin kollektiv şəkildə həllini təmin edəcək, habelə müharibədən sonrakı ərəzilərin yenidən təşkili problemini həll edəcək yeni təşkilat forması tapmalı idilər. Bu səbəbdən də qitənin yuxarıda göstərilən məsələlərin həlli məqsədilə Vyana konqresi çağırılmışdı.

Müzakirə olunan bütün məsələlər arasında ən çətin ərazi problemi və hər şeydən əvvəl Müttəfiq düşərgəsində parçalanmanın əsas səbəbi olmuş Polşa-Sakson məsələsi idi. Lakin Napoleonla yeni müharibənin başlaması Vyana Konqresinin bütün iştirakçılarını əvvəlki fikir ayrılıqlarını unutmağa, güzəştə getməyə və Vyana Konqresinin Yekun Aktını imzalamağa məcbur etdi. Vyana Konqresi beynəlxalq münasibətlər tarixində öz dövrünə görə unikal hadisəyə çevrildi. Uzun sürən diplomatik müzakirələr zamanı ənənəvi monarxiya Avropası ilə Napoleondan miras qalmış yeni cərəyanlar arasında kompromis tapıldı, beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən və Avropada yeni sərhədləri təmin edən müqavilələr sistemi işlənilib-hazırlandı. Diplomatik konqresdə Rusiya Avropa qitəsində üstünlük qazanan və beynəlxalq problemlərin həllində fəal iştirak edən dövlət rolunu oynadı.

Vyana Konqresi ayrı-ayrı dövlətlərin nümayəndələrinin xarici siyasət problemlərini müzakirə etmək və həll etmək imkanı əldə etdiyi beynəlxalq konfransların müntəzəm çağırılması üçün presedent yaradı. Çağırılmış bütün iclasların qərarları konqresin Yekun Aktında toplanmışdır. Konqresin işi sayəsində Vyana beynəlxalq münasibətlər sistemi formalaşdı. Bu sistem ilk növbədə legitimlik prinsipi ilə tamamlanan siyasi qüvvələr balansına əsaslanırdı. Vyana Konqresi bir sıra Avropa dövlətlərinin sərhədlərini yenidən cızdı, yeni dövlət və birliklərin (Alman İttifaqı, İsveçrə, Hollandiya) və azad şəhərlərin (Krakov, Frankfurt) yaranmasının bir çox məsələlərinə toxundu. Yekun aktın XXIV və XXV maddələrində göstərilirdi ki, Prussiya, Saksoniya, Vestfaliya ərazisinin, Polşa torpaqlarının demək olar ki, yarısını aldı [3, s.301]. Vyana sisteminin norma və qaydaları münaqişə zamanı böyük dövlətlərin qarşılıqlı məsləhətləşmələrini, inqilab təhlükəsi ilə üzləşmiş ölkələrin işlərinə kollektiv müdaxilənin mümkünlüyünü nəzərdə tuturdu. Diplomatik etiket və diplomatik protokol rəsmi olaraq təsdiqləndi ki, bu da dövlətlərin nümayəndələri arasında mübahisələrin qarşısını almağa kömək etdi.

Vyana sistemi Müqəddəs Alyansın yaradılması haqqında Aktın imzalanması ilə son formasını aldı. Bu ittifaq uzun müddət xristian mühafizəkarlığına və siyasi legitimliyə əsaslanan beynəlxalq tarazlıq rejimi yaradı. Ənənəçilik ideyaları onilliklər boyu dağıdıcı inqilabi hərəkəti geridə qoydu. Rusiya Avropada təhlükəsizliyin təminatçısı adı altında onun jandarmına çevrildi. Bununla belə, Avropanın ictimai şüurunda yeni cərəyanların meydana çıxması bir sıra Avropa ölkələrində inqilablara, Vyana sisteminin fundamental prinsiplərinə yad olan yeni liberal ideyaların və oyunçuların siyasi arenaya çıxmasına səbəb oldu. Vyana sisteminə həmin dövrün qabaqcıl xadimlərinin münasibətləri müxtəlif idi. Belə ki, bəziləri Vyana Konqresinin Yekun Aktını onlar ciddi tənqidlərə məruz qoyur, bəziləri onda müsbət məziyyətlər tapırdılar. Lakin onlar hələ də Vyana beynəlxalq münasibətlər sisteminə gizli ümidlə baxırdılar ki, bu, uzun müddət Avropada sülhün qorunmasına imkan verəcəkdir. Liberal baxışların bir çox tərəfdarları Müqəddəs Alyans Aktından ehtiyat edirdilər. Digər tərəfdən, mühafizəkar təfəkkürlü zadəganlar ənənəvi prinsiplərə, dini rəhbərlik altında monarxizm və legitimliyə əsaslanan sülhün uzunmüddətli qorunmasına inanırdılar.

Beləliklə, Vyana sistemi beynəlxalq münasibətlər tarixində öz dövrü üçün bənzərsiz bir hadisəyə çevrildi. İlk dəfə olaraq qitədə tək cə qüvvələr balansını əsasında deyil, həm də dövlətlər yaratmaqla davamlı sülhün qorunmasına cəhd edildi, müntəzəm beynəlxalq konfrans və konqreslərin çağırılmasına əsaslanan bütöv bir sistem yaradıldı. Vyana sistemi ümumi ənənəvi dəyərlərə və prinsiplərə əsaslanırdı. Lakin qeyd olunmalıdır ki, Vyana sistemi sonradan, XIX əsrin 30-40-cı illərində Avropada meydana çıxan yeni liberal qüvvələrin təsiri altında süqut etdi.

Açar sözlər: Konqres, münaqişə, beynəlxalq münasibətlər, qərar.

Ədəbiyyat

1. Mikaberidze, A. (2019). *The Napoleonic Wars*. Oxford University press, 960.
2. Üçok, C. (1962). *Siyasal Tarih 1789-1950*. Ajans Türk Matbaası.
3. Mahmudov, M.Y., Şükürov, K.K. (2009). Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi 1639-1828. *Dövlətlərarası Müqavilələr və Digər Xarici Siyasət Aktları*, dörd cildə, birinci cild. Bakı 512.

GENDER TƏSƏVVÜRLƏRİNİN FORMALAŞMASINA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN TƏSİRİ

Zülfüyyə Musayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Cəmiyyətdə multikulturalist düşüncənin getdikcə genişləndiyi dövrdə qadın və kişilərin şüurunu da gender miflərindən azad etmək prosesi baş verir. Hazırda ailədə gender münasibətlərini ifadə edən “gender tərəfdaşlığı” anlayışı yaranmışdır. Beləliklə, “gender münasibətləri” anlayışına paralel olaraq istifadə edilən “gender tərəfdaşlığı”, “gender partnyorluğu” multikulturalist düşüncənin məhsuludur. Bu anlayışlar cəmiyyətin, xüsusilə də gənclərin ailə həyatı ilə bağlı formalaşan gender təsəvvürləri üçün səmərəlidir. Partnyorluq insanların birgə yaşaması deməkdir. Müəyyən tarixi dövrlərdə qadınların kişilərlə qarşılıqlı sosial əlaqəsi müxtəlif sosial davranış modelləri ilə həyata keçirilib. Bu modellər özünəməxsus dəyər - məna mahiyyəti daşıyır. Gender münasibətlərində bu kimi stereotiplərə əsaslanan qarşılıqlı əlaqə mədəniyyətimizdə “Aslanın erkəyi-dışisi olmaz” kimi qarşılıqlı tanımanı ehtiva edir.

Multikulturalizm siyasətində, onun liberal tərəfinin də interpretasiyasına nəzər yetirilməsi aktuallaşır. Əsasən, bu fenomendən bəhs edərkən qadın məsələsinə də xüsusi diqqət yönəldilməsi vacib şərtidir. Belə ki, tarixin müxtəlif inkişaf mərhələsində qadının sosial statusunda baş verən dəyişmələrdə mədəni identiklik problemi siyasi-sosioloji aspektdə özünü daha çox göstərir. Bu reallıq etnik azlıqlar və onların, əsasən, kişi səsinin üstün olduğu, milli mentalitetin qorunduğu cəmiyyətlərdə ənənəvi adətlərini qoruma yollarının öyrənilməsinə zəruri ehtiyac yaradır.

E.S. Barazqova, T.İ. Aginskaya gender partnyorluğu mədəniyyətindən bəhs edərkən onun mahiyyətini belə səciyyələndirirlər: “Dövrümüzün ən nüfuzlu sosioloqlarından biri, ingilis Antoni Giddens izah edir ki, “gender” kişi qadın arasındakı cinsi (fiziki) fərqlər deyil, kişiliyin və qadınlığın sosial baxımdan assosiasiyasıdır. Gender, bir sözlə, hər şeydən əvvəl kişi və qadın üçün uyğun hesab edilən davranışla əlaqədar “sosial gözləntilər” deməkdir” [3, s.244].

Gender sosiallaşması təhsil və fəaliyyətdə həyata keçirilən sosial təcrübə və fərdin cinsi xüsusiyyətlərini mənimsəməsi nəticəsidir. Bu mənimsəmə multikulturalist düşüncənin formalaşması prosesini sürətləndirir. Ümumiyyətlə psixologiyada qəbul edilmiş tezlərə əsaslanaraq, bir insanın gender sosiallaşması şəxsiyyətin cinsi fərqlər baxımından formalaşması prosesidir. Gender sosiallaşmasının həyata keçirildiyi üç sahə müəyyən edilmişdir: fəaliyyət, ünsiyyət, özünüdərk.

Bu üç sahənin təsiri nəticəsində fərdin xarici aləmlə sosial əlaqələrinin genişlənməsi, çoxalması və yeni gender düşüncələrinin yaranması baş verir. Gender sosiallaşması qəbul edilmiş sosial normaların, bacarıqların, stereotiplərin, sosial münasibətlərin mənimsənilməsi və davranış

formaları ilə üzə çıxması prosesidir. Beləki cəmiyyətdə hər bir insan mənsub olduğu cinsə xas olan gender düşüncələrini özündə daşıyan həyat tərziləri ilə seçilir. Sosiallaşma prosesinin vacib bir komponenti psixoloji cinsiyyətin formalaşması, cins fərqləri və cins fərqliliyi özündə dərk etməkdir. Beləliklə, “gender sosiallaşması assimilyasiya prosesi - normalar, davranış qaydaları, cəmiyyətdəki kişi və qadınların rolu, mövqeyi və missiyası haqqında mədəni fikirlərə uyğun münasibətlər toplusudur. Bu, insanın cəmiyyətdə davranış nümunələrini “kişi” və “qadın” anlayışlarına uyğun şəkildə öyrənilməsidir” [7, s.40].

R. Mizəzadə göstərir ki, mədəni müxtəlifliyi olan məkanda müxtəlif etnoslar eyni fiziki mühitin təsiri altında yaşayırlar. Burada, genotip fərdi səviyyədə, müvafiq məkanın təsiri altında dəyişir. Beləliklə də müntəzəm şəkildə digər etnosların, istər kişi, istərsə də qadında yeni genotiplər hesabına sosiomədəni müxtəliflik mühiti yenilənir. Bu isə mental keyfiyyətlər kompleksini daha da rəngarəng edir [10, s.155].

Təbiidir ki, R. Mirzəzadə prosesin tədrisçiliyini etnosun bir hissəsinin digərindən əvvəl transformasiya edilə biləcəyində görür. Bu, o deməkdir ki, mədəni müxtəliflik və milli eynilik etnik eyniliyə təsir göstərir. Bu, etnik əlaqələrə və yeni etnosların yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, insan həyatı və kollektiv insan birlikləri vektoru üzrə kişiliyin və qadınlığın qarşılıqlı təsiri qeyri-iradi hissələrin (genotipə anoloji) məntiqi üzrə inkişaf edir [10, s.143].

Multikulturalizm və gendərdən bəhs edərkən, burada ümumnəzəri yanaşma, həmin sosiomədəni konstruktun praktiki görünüşünü səciyyələndirən konkret forma, şərait, amil və əlaqələrin abstraktlaşmasına yol açma bilər. Gender bərabərliyinin konkret tarixi şəraitdəki problemlərinin tədqiqi isə sosial - sinfi, irqi, etnik və bilavasitə gender statusu da daxil olmaqla, gender fərqlinin həmin subyektinin bütün sosial status və mövqe əlaqələrinin mütləq nəzərə alınmasını tələb edir.

Multikulturalizmin əsas ideyası çox mədənilik, bir çox fərqli mədəniyyətin bir arada yaşadığı sağlam bir mühit-cəmiyyət formalaşdırmaqdır. Bu isə mədəni müxtəlifliyə baxmayaraq birgə yaşayan insanların bir-birlərinin gender düşüncə və davranış tərzinə hörmətlə yanaşması və tolerant münasibəti ilə mümkündür. Ümumilikdə multikulturalizm cəmiyyətdə ayrı-seçkiliyə qarşıdır. Bu mənada multikulturalist düşüncə qadın və kişi arasında fərq qoymağın, digərinə üstün yanaşmanın əleyhinə olaraq insana humanist münasibəti təbliğ edir.

Unutmamalıyıq ki, hər bir xalqın özünün dəyərlər sistemi var. Bu dəyərlərə ailə dəyərləri, ailədə qadın və kişiye verilən dəyər-münasibət də daxildir. Təbii ki, mədəni müxtəliflik şəraitində ailə dəyərlərinin məzmununda fərqlilik ortaya çıxma bilər. Multikulturalizmin bu mənada əsas məqsədi nə qədər fərqlilik olsa da ailədə, bütövlükdə cəmiyyətdə gender münasibətlərində ən ali, humanist dəyərləri ön plana çıxarmaq və gender tarazlığının qorunmasını təmin etməkdir. Bu mənada gender bərabərliyi, gender partnyorluğu və multikulturalizm yanaşma üst-üstə düşür və cəmiyyətdə insanlar arasında cinsi fərqlilikdən irəli gələn üstünlük və eqoizm anlayışlarına, bərabərsizliyə qarşı çıxaraq insana humanist münasibəti təbliğ edir.

Açar sözlər: Gender təsəvvürləri, multikultural dəyərlər, mədəni eynilik, bərabərlik.

Ədəbiyyat

1. Abasov, Ə.S., Mirzəzadə, R.S. (2004). *Genderə Giriş*. Bakı: GİHAB, 120.
2. Ağayeva, K.S. (2014). *Azərbaycanda Gender Məsələləri*. Bakı: Qərb Universiteti, 409.
3. Барзгова, Е.С., Агинская, Т.И. (2008). *Культура Гендерного Партнерства*, 3, 243-249.
4. Əlizadə, Ə.Ə. (2015). *Qadın Psixologiyası*. Bakı: Təhsil.
5. Əliyev, Ə.Ə. (2014). Qloballaşma prosesinin milli xüsusiyyətlərlə qarşılıqlı təsirinin sosial-psixoloji əsasları. Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: BDU, 146.
6. Əliyev, R.İ. (2007). *Etnopsixologiya: Qloballaşma və Millilik*. Bakı: Nurlan, 180.
7. Клещина, И.С. (1998). *Гендерная Социализация*. Учебное пособие. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 234.

8. Qəhrəmanova, Q.N. (2017). Tələbə kollektivinin idarə olunmasında gender xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması. Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: BDU, 38.
9. Qəhrəmanova, Q.N. (2018). Gender sistemi və gender müqaviləsi üzrə tədqiqat metodikası. *Elmi Əsərlər*, 85(6), 181-185. Bakı, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu.
10. Mirzəzadə, R. (2013). *Multikulturalizm Siyasəti: Din və Gender Dialogunda*. Bakı: Təknur, 168.

EVDƏN İŞLƏMƏK, YOXSƏ İŞİ EVƏ GƏTİRMƏK? AZƏRBAYCANDA DİSTANT ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Məhəmməd Mustafayev

Azərbaycan Universiteti

Mahammad.Mustafayev@au.edu.az

Pandemiya dövründə tətbiq olunan hərəkət məhdudiyyətləri distant iş rejiminin aktuallığını artırdı və əmək münasibətlərində yeni tənzimləmə mexanizmlərinə ehtiyac yaratdı [1]. COVID-19 pandemiyasına cavab olaraq bir sıra ölkələr distant işləyən işçilərin hüquqlarını qorumaq və tənzimləmək məqsədilə xüsusi qanunvericilik aktları qəbul etmişdir. Bu qanunvericilik tədbirləri distant işin unikal çətinlikləri və tələblərini həll etməyə yönəlmişdir.

Argentina. 1 aprel 2021-ci ildə Argentina 27.555 sayılı Qanunu və 27/2021 sayılı Tənzimləmə Fərmanını qüvvəyə mindirərək distant iş üçün geniş hüquqi çərçivə yaratmışdır. Bu qanun yazılı distant iş razılaşmalarını tələb edir, iş saatlarını və öhdəlikləri müəyyənləşdirir, iş saatları xaricində əlaqə qurmamaq hüququnu qoruyur, işəgötürənləri iş üçün zəruri avadanlıq təmin etməyə və distant işlə bağlı xərcləri ödəməyə məcbur edir [2]. Bundan əlavə, qayğıkeş valideynlər və digər baxıcılıq öhdəliyi olan işçilər üçün çevik iş saatları təmin edilir, distant çalışan işçilərə ofisdə çalışanlarla eyni hüquq və imtiyazlar verilir.

Anqola. 20 mart 2022-ci ildə Anqola Prezidentin 52/22 sayılı Fərmanını qəbul edərək distant iş üçün yeni hüquqi rejim müəyyən etmişdir. Bu fərman distant işin yazılı razılaşmalar əsasında qurulmasını tələb edir, işəgötürənlərin iş üçün lazım olan avadanlıqları təmin etməsini və müvafiq xərcləri qarşılamasını məcbur edir [2]. Həmçinin, distant işçilərin iş saatları xaricində əlaqə qurmamaq hüququ qorunur və onların ofisdə çalışan həmkarları ilə eyni hüquqlara malik olması təmin edilir.

Niderland. 2022-ci ilin iyul ayında Niderland parlamenti, peşələri uyğun olduğu təqdirdə, işçilərin evdən işləmək tələblərini işəgötürənlərin nəzərə almasını tələb edən qanunu təsdiq etmişdir. Bu qanun işəgötürənlərin bu tələbləri ciddi şəkildə nəzərdən keçirməsini və rədd edilmə halında əsaslandırılmış səbəb göstərməsini tələb edir, beləliklə, iş şəraitində çevikliyi təşviq edir [3].

Portuqaliya. Pandemiya sonrakı Portuqaliya distant işlə bağlı qanunvericiliyi qəbul edərək işəgötürənlərin iş saatları xaricində işçilərlə əlaqə saxlamasını qadağan etmişdir. Bundan əlavə, qanun işəgötürənləri ev ofisi xərcləri, o cümlədən elektrik və internet xərclərini ödəməyə məcbur edir, valideynlərə əvvəlcədən razılaşma olmadan evdən işləmək hüququ tanıyır və işəgötürənlərin distant işçiləri nəzarət altında saxlamasına məhdudiyyətlər qoyur [4].

Finlandiya. 2020-ci ildə Finlandiya Əmək Saatları Haqqında Qanunu yeniləyərək işçilərə iş vaxtlarının və məkanlarının ən azı 50%-i özlərinin müəyyən etməsinə icazə vermişdir. Bu qanun işçilərə müxtəlif yerlərdən işləmək, fərdi iş qrafikini tərtib etmək və şəxsi öhdəliklərini peşəkar fəaliyyətləri ilə daha rahat şəkildə uyğunlaşdırmaq imkanı yaradır [4].

Bu qanunvericilik dəyişiklikləri qlobal miqyasda distant iş rejiminin hüquqi əsaslarının formalaşdırılmasına, işçilərin hüquqlarının qorunmasına və iş şəraitində çevikliyin artırılmasına yönəlmiş ümumi tendensiyanı əks etdirir.

Azərbaycanda pandemiya qədər distant iş rejimi, əsasən, informasiya texnologiyaları (IT) sektoru ilə məhdudlaşmış və digər sahələrdə geniş yayılmamışdır. Buna görə də pandemiya dövründə

distant işin kütləvi və sürətli tətbiqi nəticəsində mövcud hüquqi, sosial və inzibati çərçivələrin yetərsizliyi müxtəlif boşluq və problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu problemləri aşağıdakı aspektlər üzrə qruplaşdırmaq mümkündür:

- *İş saatlarının təyin edilməsi problemi:* Distant rejimdə iş vaxtının sərhədlərinin qeyri-müəyyən qalması işçilərin həddindən artıq yüklənməsinə və iş-həyat balansının pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Ənənəvi iş modelində mövcud olan konkret iş saatları distant iş rejimində rəsmiləşdirilmədiyi üçün işçilər qeyri-müəyyən və uzanan iş saatları ilə qarşılaşmışdır;

- *Əmək qanunvericiliyində distant işin hüquqi statusunun qeyri-müəyyənliliyi:* Pandemiya qədər əmək qanunvericiliyində distant işin spesifik tənzimlənməsi mövcud olmadığı üçün işəgötürən və işçilər arasında hüquqi mübahisələr yaranmışdır. Xüsusilə, işəgötürənin nəzarət mexanizmləri, iş yerində təhlükəsizlik standartları və işçi hüquqlarının qorunması kimi məsələlərdə boşluqlar meydana çıxmışdır;

- *İşəgötürənlərin distant iş üçün infrastruktur təminatında çətinliklər:* Distant iş rejiminə keçid zamanı bir çox təşkilat işçilərin texniki avadanlıq və internet təminatını tam şəkildə qarşılaya bilməmişdir. Bu, işin effektivliyini və məhsuldarlığını azaldaraq, iş prosesinin ləngiməsinə və bərabər olmayan iş şəraitinin formalaşmasına səbəb olmuşdur;

- *Distant işdə əmək məhsuldarlığının ölçülməsi və nəzarət mexanizmlərinin çatışmazlığı:* Ənənəvi iş rejimində işçinin fəaliyyəti fiziki nəzarət altında olduğu halda, distant işdə məhsuldarlığın qiymətləndirilməsi üçün yeni mexanizmlər tələb olunurdu. Müəyyən ölçü və nəzarət standartlarının olmaması bəzi hallarda işin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmiş və idarəetmə prosesində qeyri-müəyyənliliklər yaratmışdır;

- *Sosial izolyasiya və psixoloji təsirlər:* Ənənəvi ofis mühitindən uzaq qalan işçilər arasında sosial izolyasiya problemi yaranmış, bu da onların motivasiyasına və psixoloji rifahına mənfi təsir etmişdir. İş mühitində əməkdaşlıq və kollektiv dinamika azaldığı üçün distant iş rejimi bəzi işçilər üçün təkliyə və komandadaxili ünsiyyət problemlərinə səbəb olmuşdur;

- *Distant işçilərin hüquq və sosial təminat məsələlərinin qeyri-müəyyənliliyi:* İş yerində əmək müqavilələri və sosial təminatlar aydın şəkildə tənzimlənsə də, distant rejimdə işləyənlərin məzuniyyət, tibbi sığorta və əmək müqaviləsinə əsaslanan digər hüquqları ilə bağlı qeyri-müəyyənliliklər meydana çıxmışdır.

Bu problemlər göstərir ki, Azərbaycanda distant iş rejiminin pandemiya dövründə sürətli tətbiqi bir çox sahələrdə hüquqi və institusional boşluqları ortaya çıxarmışdır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün distant əmək münasibətlərinin hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsi, iş saatlarının dəqiq tənzimlənməsi, texniki infrastrukturun gücləndirilməsi və işçilərin psixososial rifahının nəzərə alınması istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Azərbaycanda distant iş rejiminin pandemiya dövründə sürətlə tətbiqi bu sahənin hüquqi, inzibati və sosial aspektlərdə yetərinə tənzimlənmədiyini göstərmişdir. İş saatlarının qeyri-müəyyənliliyi, əmək qanunvericiliyində distant işə dair spesifik tənzimləmələrin olmaması, işəgötürənlərin texniki təminatla bağlı çətinlikləri və əmək məhsuldarlığının ölçülməsi mexanizmlərinin çatışmazlığı distant işin effektiv tətbiqini çətinləşdirmişdir. Bundan əlavə, sosial izolyasiya və psixoloji təsirlər işçilərin motivasiyasına mənfi təsir edərək, distant iş rejiminin sosial aspektlərini daha da ön plana çıxarmışdır. Bütün bu problemlərin həlli üçün distant əmək münasibətlərinin hüquqi çərçivəsinin daha da möhkəmləndirilməsi, işçilərin hüquq və sosial təminatlarının dəqiq müəyyən edilməsi, eləcə də işəgötürənlər üçün texniki və idarəetmə standartlarının yaradılması zəruridir. Gələcəkdə distant iş modelinin dayanıqlı və ədalətli olması üçün dövlət, işəgötürənlər və işçilər arasında balanslaşdırılmış əmək münasibətləri qurulmalı və bu istiqamətdə yeni hüquqi və institusional yanaşmalar tətbiq olunmalıdır.

Açar sözlər: Distant iş, əmək münasibətləri, hüquqi tənzimləmə, iş saatları.

Ədəbiyyat

1. Diab-Bahman, R., Al-Enzi, A. (2020). The impact of COVID-19 pandemic on conventional work settings. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 40(9/10), 909-927.

2. <https://globalnews.lockton.com/new-remote-working-legislation-around-the-world>
3. <https://www.thehrdirector.com/legal-updates/legal-updates-2022/netherlands-becomes-one-first-countries-grant-remote-working-flexibility-law>
4. <https://mauvegroup.com/innovation-hub/blog/countries-flexible-work-policies>

İNGİLİSDİLLİ QƏZET DİSKURSUNUN GENDER MƏCAZLAŞMALARININ AZƏRBAYCAN MEDIA DİSKURSUNA TƏSİRİ

Mələk Muxtarova

Azərbaycan Dillər Universiteti

malakabbf@gmail.com

Azərbaycan media diskursunda gender subdiskurunun ifadə vasitələrinin təhlili son iki onillikdə bir sıra əsaslı dəyişikliklərin baş verdiyini, gender neytrallığı tendensiyaşının milli media diskursunda da özünü əhəmiyyətli şəkildə biruzə verdiyini ortaya qoyur. Məlumdur ki, dilin feministik tənqidi nəzəriyyəsinin təşəkkül tapması ilə dilin gender neytrallığının təmin edilməsi yönündə çalışmalar aktivləşdirilməyə başlanıb. Xatırladaq ki, dilin feministik tənqidi nəzəriyyəsi inkişaf etmiş əksər dillərdə androsentrizmin (andro - kişi, sentrizm - mərkəzçilik) qərar tutduğunu ifadə edən və bunun islahını, korreksionu tələb və təşviq edən dilçilik nəzəriyyəsidir. Görkəmli ABŞ dilçisi Robin Lakoffun ardıcıl fəaliyyətləri sayəsində inkişaf etdirilən və tez bir zamanda çox sayda ardıcılıq qazanan bu nəzəriyyə müasir gender dilçiliyinin hal-hazırkı formatda şəkillənməsində müstəsna rol oynamışdır. Genderoloq alim K. Ağayevanın da vurğuladığı kimi, gender neytrallığının təmin edilməsi istiqamətində atılan addımların bir çoxu dildə seksist ifadələrin, gender asimmetriyasını təzahür etdirən sözlərin kənarlaşdırılmasını əhatə edir [1, s.259-261]. Gender neytrallığının təmin edilməsi istiqamətində aparılan fəaliyyətlərin digər hissəsini isə kvir ideologiyasının təsiri ilə fərqli gender identikliyinə malik şəxslərin ünsiyyət prosesindəki rahatlığını təmin etməsi üçün fərqli terminologiyanın tətbiqi təşkil edir. Belə ki, bioloji baxımdan kişi olan, lakin özünü kişi bədənində qadın kimi hiss edən şəxslərin özlərini psixoloji diskomfortda hiss etməməsi naminə bəzi ifadələrə söz və ifadələrin istifadəsinə də yer verilir. Bu kimi ifadələr ingilisdilli qəzet diskursunun özündə də haqlı etirazlara yol açır. Bu sırada: “hamilə qadın” ifadəsinin yerinə “doğan insan” şərti evfemizimin işlədilməsini, qadın əvəzinə isə “menstruasiyası olan insan” ifadəsinin işlədilməsi kimi absurd dəyişimləri qeyd etmək olar [2]. Göründüyü kimi, ifadələrə varan bu kimi hallarda transgender vətəndaşların psixoloji sağlamlığı və psix-emosional komfortu ön plana alınmaqla, gender identikliyinə çoxluğun maraqları qəti şəkildə pozulur. Lakin belə absurd ifadələri nəzərə almasaq, ümumən gender neytrallığı tendensiyaşının daha tolerant nitq formatının təmin edilməsinə xidmət etdiyini deyə bilərik. Onu da qeyd edək ki, bu prosesin flaqmanı kimi ingilisdilli media diskursu çıxış edir ki, bu da həmin neologizmlərin ilk olaraq, digər milli media diskursları tərəfindən ilkin səviyyədə (öncül olaraq) mənimsənilməsinə təmin edir. Məhz, ingilisdilli media diskursunda kənarlaşdırılmaqda olan və daha tolerant ifadələrlə əvəzləndirilməyə çalışılan “cinsi azlıq” terminin də Azərbaycan media diskursunda işləkliyinə qarşı (kvir-gender identikliyi şəxslər və onların müdafiəçiləri tərəfindən) tənqid və tənənin kütləviləşməsi halları bilavasitə haqqında bəhs etdiyimiz təsir tendensiyaşının davamı, nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Konkret olaraq, 2021-ci ilə aid Azərbaycan mediasının monitorinqi ilə bağlı yekunlarını səsləndirmiş kvir gender identikliyinə malik fəallar milli KİV-lərimizdə, o cümlədən, qəzet diskursunda həmin zaman kəsiyi ərazində 103 dəfə işlədilmiş “cinsi azlıq” söz birləşməsi, məhz, neqativ planda qiymətləndirilərək “*fobik bir ifadə*” statusunda tənqidə məruz qoyulmuşdur [4]. Nəzərə alsaq ki, yaxın keçmişə qədər bu termin tam neytral səciyyəli, hətta daha öncəsində isə ümumiyyətlə evfemistik mahiyyətli məcazi nominasiya vahidi kimi ortaya çıxmışdır, o zaman müasir proseslərin (o cümlədən, konkret olaraq, haqqında bəhs etdiyimiz monitorinq dəyərləndirməsinin) bilavasitə ingilisdilli media diskursunda cərəyan edən proseslərdən təsirlənərək ortaya çıxdığını

söyləmək olar. Belə ki, müasir ingilisdilli qəzet diskursunda izlənilən tendensiyaya görə, cinsi azlıqlara onların daha az kəsim insanları əhatə etmək fərqliliyinin xatırladılmasının, bununla da bir növ, onların normadan kənara səpmaları, yəni gender anomaliyalarını təcəssüm etdirdiklərinin hiss etdirilməsinin doğru olmadığı mövqeyindən çıxış edilir və bu ifadənin mümkün qədər daha məqbul evfemizmlərlə əvəzlənməsi təqdir olunur. Maraqlı, hətta bir qədər paradoksal haldır ki, ingilisdilli qəzet diskursunda tam dominant olmayan bu yanaşma (lokal səviyyədə bu istilahdan istifadə halları müşahidə edilməkdədir) Azərbaycan mediasının monitorinqi ilə məşğul olmuş şəxslər tərəfindən birmənalı direktiv kimi qəbul edilməklə, ifrat senzura mahiyyətini almışdır.

Xatırladaq ki, *“cinsi azlıq”* ifadəsinin özü də ingilis dilindəki eyni mənalı terminin (*sexual minority*) kalkası kimi dilimiz tərəfindən mənimsənilmişdir. *“Lakin danimarkalı azarkeşlər arasında cinsi azlıqların hüquqlarını müdafiə xarakterli diqqət çəkmək üçün bayraq qaldıranlar olub”* [7].

Ümumən ingilisdilli media diskursunun təsiri ilə milli media diskursunda aktiv işləklilik qazanmaqda olan söz və ifadələr arasında kvir, trans-binar, qürur bayrağı və s. bu kimi neologizmləri qeyd edə bilərik. Bu söz və ifadələrdən bəziləri kalka formatında mənimsənilsə də onların böyük qismi müəyyən transliterasiya və ya transkripsiya dəyişikliklərinə məruz qalmaqla, dilimizin fonetik, morfoloji və sintaktik qanunlarına uyğunlaşmaqla mənimsənilən alınma söz və ifadələri əhatə edir.

“Kvir mövzularının mediada müzakirəsi zamanı onlar qeyri-ixtiyari olaraq daha çox diqqət çəkirlər” [3]; *“...Bütövlükdə, “trans-binar institutların” ... gücləndirilməsi anlamındakı “gender bərabərliyi” nəzərdə tutulur”* [8]. Təqdim olunan nümunələrdə alınma sözlərin dilimizin assimilyativ (mənimsənilən sözlərin adaptasiyası) standartlarına uyğunlaşdığını görürük.

“...Ənənəvi “Prayd həftəsi” (bərabərlik və insan hüquqlarına həsr edilmiş tədbir) olaraq, Gürcüstan LGBT Birliyinin təşkilatı dəstəyi ilə Avropa geylərinin üryan nümayişi zamanı baş vermişdi” [8]. Təqdim olunan nümunədəki prayd həftəsi ifadəsi yarımkalkanı təşkil edir və prayd sözü varvarizm kimi işlədilir. Növbəti nümunədə isə həmin sözün kalkasının istifadə edildiyini görürük ki, bu da tam kalkalaşmış söz birləşməsindən bəhs etmək imkanı qazandırır: *“O, özünü rəngarəng “qürur bayrağı” ilə asmışdı... Hətta O, LGBT qürur ayında (iyun) üzərində göyqurşağı effekti olan yarıçılpaq fotosunu paylaşmışdı”* [5]. Bəzi hallarda gender konseptinə daxil olan ifadələr bir onomastik vahid statusunda, konkret olaraq, virtuonim (virtual diskurs vahidinin adı olaraq) kimi mənimsənilir. Məsələn, *#MeToo* gender subdiskursunun tərcüməsi “mən də” anlamını ifadə etsə də, Azərbaycan media diskursunda bu neologizm (onomastik vahidlərin aparıcı mənimsənilmə standartlarına uyğun olaraq) orijinal variantda işlədilir. *“Prodüserə qarşı ABŞ-da və dünyada populyarlıq qazanan #MeToo sosial şəbəkə hərəkəti də başlayıb”* [6]. Xatırladaq ki, bu neologizm-virtuonim ABŞ kino, şou-biznes sənayesində ifşa olunmuş ən böyük seksual zorakılıq hadisəsinin məcazlaşmış adını əks etdirir. Belə ki, Hollivud kino-olimpində mötəbər mövqe tutan və onilliklər boyu cəzasız şəkildə gənc qadınlara qarşı seksual təzyiq və zorakılıq tətbiq etmiş kinorejissorun ifşası və həbsi ilə nəticələnən proseslərdə digər qurbanların da cəsarətli olmasına səsləniş kimi ortaya çıxan “mən də” çağırışı tez bir zamanda bütöv bir subdiskursu formalaşdırmışdı. Bu şəkildə mənimsənilmə ilk olaraq, həmin gender subdiskursunun yüksək tanınma əmsalı ilə şərtlənir. Belə ki, ABŞ sosial media diskursunda formalaşan və zamanla ingilisdilli qəzet diskursunda aktiv işləkliyə malik olan bu neologizm əksər Avropa milli media diskurslarında öz orijinal formatında işləklilik qazanmışdır. Bu mənada Azərbaycan media diskursunda da mövcud tendensiyaya uyğun şəkildə davranılmışdır.

Yekun olaraq, qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrin media diskursunda olduğu kimi, Azərbaycan media diskursunda, ümumən qlobal gender diskursunun aparıcı tendensiyaları öz əksini tapır və bu əsasda bir sıra neologizmlər mənimsənilir. Lakin təqdirəlayiq haldır ki, milli media diskursumuz ifrat mahiyyətli (ingilisdilli qəzet diskursunda, habelə hətta ingilisdilli siyasi diskursda ciddi etirazlarla qarşılaşan) gender evfemizmlərini mənimsəməklə tirajlamır.

Açar sözlər: İngilisdilli qəzet diskursu, Azərbaycan media diskursu, gender məcazlaşmaları, gender neytrallığına malik dil.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva, K. (2014). *Azərbaycanda Gender Məsələləri*. Bakı: Qərb Universiteti, 416.

2. <https://www.nytimes.com/2022/07/09/opinion/letters/women-erased.html>
3. <https://minorityaze.org/151-azerbaycan-mediya-kvir-insanlara-qarsi-qorxu-ve-nifret-yayir>
4. <https://queeradar.com/wp-content/uploads/2022/07/QR-2022-AZ.pdf>
5. <https://www.adalet.az/w220257>
6. https://musavat.com/news/meshur-hollivud-produseri-qadinlari-zorlamaq-cinayetinde-teqsirli-hesab-edildi_681785.html
7. Salamoğlu, E. (2021). Bakıda stadionda LGBT bayrağı skandalı: Bu, kimlərə lazımdır? - iki baxış. Yeni Musavat. https://www.musavat.com/news/bakida-stadionda-lgbt-bayragi-skandali-bu-kimlere-lazimdir-iki-baxis_812196.html?d=1
8. Şirinov, E. (2022). Qərbin qloballaşan liberal statusları. Təzadlar qəzeti. <https://tezadlar.az/index.php/en/hadis/7360-q-rbin-qloballasan-liberal-statuslari>

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN YARADICILIĞINDA PANİSLAMİZM FƏLSƏFƏSİ

Afiq Nadirov

Azərbaycan Universiteti

afiq.nadirov@au.edu.az

Əhməd bəy Ağaoğlu 1910-cu ildə İstanbula köçənə qədər ictimai baxışlarında “İttihadi-İslam” və İslami məsələlərə xüsusi yer verirdi. Bu fikirlərlə yanaşı onun milli dirçəliş ideyaları da yüksək formalaşmışdı. Təsadüfi deyildir ki, Akçura [5, s.189] onun haqqında qeyd edirdi: “Əhməd bəy Ağaoğlu da türk millətçiliyi fikrinə, Cəmaləddin Əfqani kimi bütün müsəlmanların, hətta bəzi şərqlilərin həyat, səadət, istiqlalıyyət və gələcəyi qayğısı ilə bir neçə mərhələ keçərək çatmışdır”.

Hələ 1900-cü illərdə Bakıda yaşadığı dövrlərdə Əhməd bəy Ağaoğlu yazılarında panislamist düşüncənin xəyali cəhətlərinə toxunaraq, onun siyasət olaraq inkişaf etdirilməsinin qeyri-mümkünlüyünə diqqət çəkərək deyirdi: “Bizdə nə panislamizmə, nə İrana, nə də Osmanlıya meyl vardır. Birmənalı şəkildə cavab veririk ki, panislamizm dünyada - aləmi-islamiyyətdə belə yoxdur. Panislamizm ittihamı möhüm-xəyali olub...” [1]. Bununla bərabər Ağaoğlu demək istəyirdi ki: “Bütün bu cəmiyyət təkcə dini cəmiyyət deyil, həm də etnik varlıqdır. Çünki çox az istisnalarla bütün Rusiya müsəlmanları böyük türk-tatar irqinə mənsubdurlar, bir ortaq dildə danışirlar və eyni dini inanclara malikdirlər” [2].

Sonralar özünün “Nəşr olunmamış tərcümeyi-hal”ında bu mövzuya yenidən toxunaraq belə aydınlıq gətirir: “O dövrdə hələ də dini həyatın sıx şəbəkələri ilə əhatə olunmuş Azərbaycanda, dini məsələlərdən başqa heç bir narahatlıq və düşüncə yox idi... Öhdəsindən gəlmək belə mümkün olmayan, əhəmiyyət baxımından belə kəsb etməyən incəliklər ətrafında günlərlə, həftələrlə, aylarla, illərlə davam edən mübahisələrlə məşğul olmaq adi hal idi” [5, s.191].

İslamda, müsəlmançılıqda Əhməd bəy Ağaoğlunu ən çox narahat edən amillərdən biri də məzhəbçilik idi. Qafqaza qayıtdıqdan sonra yazdığı yazılarında bu məsələyə daha çox toxunurdu. Məzhəbçilik mövzusunda bəhs edən yazılarına misal olaraq “İslam və Axund” adlı məqaləsini qeyd etmək olar. Həyəcan və şövqlə yazılmış bu məqalə Ağaoğlunun dini və məzhəbi məsələlərdə geniş və dərin biliyə sahib olduğunu ortaya qoymaqla yanaşı, o dövrdə, yəni 1900-cü illərə doğru xalqının inkişaf və tərəqqisinə İslamın yalnız anladılması və bununla əlaqədar olaraq məzhəblərarası münaqişəni də ən önəmli maneə hesab etdiyi anlaşılar [5, s.201].

Əhməd bəy Ağaoğlunun bu iki əsərindən anlaşılar ki, bir çox türklər kimi o da əvvəlcə İslamın islahı və onun əvvəlki mahiyyətinin qaytarılması məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Lakin bunun qeyri-mümkün olduğu qənaətinə gəldikdən sonra o, türklük düşüncəsi və müsəlman-türk birliyi ideyası üzərindəki araşdırmalarına daha çox diqqət ayırmışdır. Əhməd bəy Ağaoğlu ilə eyni dövrdə yaşayan, onun fikirlərini təsdiqləyən Məmməd Əmin Rəsulzadə də “Qafqaz türkləri” adlı məqaləsində qeyd edilən məsələlərə toxunaraq İslamdan, müsəlmançılıqdan və türkcülükdən geniş şəkildə bəhs etmişdir [6, s.39]. Bu baxımdan Əhməd bəy Ağaoğlu “Tərəqqi” qəzetində nəşr etdirdiyi yazılarının birində

belə deyirdi: “Rusiya müsəlmanları arasında milliyyət və İttihadi-İslam məsələlərini də ilk dəfə gündəmə gətirən millət biz özümüz olmuşuq” [3].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun İslam dini ilə bağlı düşüncə və baxışlarını tarixi şəraitə və yaşayış mühitinə uyğun olaraq anlamaq vacibdir. İlk növbədə onun, İran dini mədəniyyətini idealizə edən Paris yaradıcılığı dövrünün Cəmaləddin Əfqaninin İslamın müasirləşməsi istiqamətində bildirdiyi görüşləri ilə tanışlıqdan sonra fərqli yön alması diqqət çəkir. Bakıya qayıtdıqdan sonra bir rus təbəəsi olaraq, ehtiyatla Osmanlıya tabe “İttihadi-İslam” ideyasını təbliğ etməsi, İslamın Qərbdə təbliğinə üstünlük verməsi, onun bu ideyanı necə inkişaf etdirdiyini ortaya qoymaqladır. Onun müsəlman cəmiyyətinə yönəlik islahedici çağırışları cəmiyyətin təvazökarlıq qərarının dəqiqliyi ilə birbaşa bağlı idi. O, bəlkə də əsl İslamla Azərbaycanda yaşanan İslam arasındakı uçurumu dərk edərək tərک edən və onu aradan qaldırmağa çalışan ilk azərbaycanlı filosof və ziyalı idi. Axırda onun “İttihadi-İslam” ideyasından üz döndərərək, türk millətçisinə çevrilməsini, tarixi şəraitin diktəsi ilə daim fikir axtarışında olan bir mütəfəkkirin atdığı yeni addım kimi başa düşülməlidir.

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, panislamizm, islami ideyalar.

Ədəbiyyat

1. Həyat qəzeti (17 oktyabr, 1905), No.51.
2. Kəspə qəzeti (30 mart, 1905), No.57.
3. Tərəqqi qəzeti (29 yanvar, 1909), No.22.
4. Ağayev, M. (2016). Əhməd bəy Ağaoğlu islam dini haqqında. *Dövlət və Din*, 5(46), 72-78.
5. Akçura, Y. (1978). *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*. İstanbul, 357.
6. Ercüment, K. (1994). Türkiyenin batılaşmış və milli meseleləri. Ankara, 39.
7. Mirəhmədov, Ə., Quliyev, V. (2007). *Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri*. Bakı, Şərq-Qərb, 392.
8. Əli qızı S. (2010). Şərqin islam mütəfəkkirləri - Əhməd bəy Ağaoğlu və Şeyx Cəmaləddin Əfqani. *Tarix və Onun Problemləri*, 2, 39-45.

THE IMPACT OF ECONOMIC FRAMING ON PUBLIC PERCEPTION

Shafa Naghiyeva

Azerbaijan University

Shafa.naghiyeva@au.edu.az

Economic issues shape societies, influencing policies, elections and everyday decisions. However, how these issues are communicated matters as much as the facts themselves. How economic concepts are framed-particularly through metaphor-affects how the public perceives problems, assigns blame and supports solutions. Metaphors are not just stylistic devices; they create mental models that shape understanding and decision-making. This research explores common economic metaphors, their psychological impact and how framing can influence public opinion.

The Power of Framing in Economic Discourse. Framing refers to the way how information is presented to influence perception. In economics, framing is specifically powerful because economic systems are abstract and complex, requiring simplifications for public understanding. Politicians, media and economists use metaphorical language to make these concepts more accessible, but in doing so, they also introduce biases and implicit messages. For example, framing taxes as a “burden” or “theft” implies they are inherently harmful, whereas calling them an “investment in society” frames them as a collective good. Similarly, describing an economic downturn as a “storm” suggests an uncontrollable natural disaster, while calling it a “market correction” implies a necessary adjustment.

Common Economic Metaphors and Their Effects

1. *The Economy as a Machine*. Phrases like “revving up the economy”, “economic engines” and “fine-tuning fiscal policy” present the economy as a mechanical system that experts can control. This *framing*:

- Suggests that governments and central banks should intervene to “fix” malfunctions;
- Implies that economic problems have technical solutions rather than political trade-offs;
- Positions economists and policymakers as mechanics rather than as individuals making subjective choices.

• *The Economy as a Living Organism*. Terms like “economic health”, “recovering markets” and “a dying industry” imply that the economy functions like a body that can grow, weaken or heal. This *framing*:

- Encourages a naturalistic view, where cycles of growth and decline are inevitable;
- Can justify a hands-off approach, as some believe economies should “heal themselves”;
- Reinforces the idea that recessions are temporary illnesses rather than structural failures.

2. *War and Battle Metaphors*. Phrases like “fighting inflation”, “battling recession” and “war on poverty” frame economic challenges as conflicts. This *framing*:

- Creates a sense of urgency and crisis, leading to aggressive interventions;
- Can justify extreme measures;
- Encourages a zero-sum mindset, where economic winners and losers are inevitable.

3. *Natural Disaster Metaphors*. Terms like “economic storm”, “financial tsunami” or “market crash” suggest that economic downturns are natural and uncontrollable. This *framing*:

- Can lead to public fatalism, where people feel powerless to demand change;
- Reinforces the idea that recovery depends on waiting rather than taking action;
- Reduces accountability;

4. *Moral Framing: The Economy as Household Budgeting*. The analogy that governments should “live within their means” like a household reinforces the idea that national economies function like personal finances. This *framing*:

- Justifies austerity measures by portraying government debt as reckless spending.
- Ignores the complexities of macroeconomics, where national debt functions differently from household debt.
- Influences public opposition to deficit spending, even when it may be economically beneficial.

How Framing Shapes Public Opinion and Policy. How economic issues are framed affects public attitudes toward policies, often determining acceptable or unacceptable solutions. For example: If inflation is framed as a “disease”, then aggressive interest rate hikes are seen as “medicine”, even if they harm employment; If taxation is framed as “confiscation”, tax cuts become desirable, even if they widen inequality.

Politicians think tanks and media outlets use framing strategically to gain support for their economic agendas. Progressive policymakers may frame higher taxes as “fair contributions”, while conservatives may frame them as “punishing success”. Similarly, corporations may frame deregulation as “economic freedom”, while labor advocates frame it as “worker exploitation”.

Reframing Economic Discourse for Better Public Understanding. Because economic metaphors shape public opinion, changing the narrative can lead to different policy perspectives. Some alternative framings include: *From “The Economy as a Machine” to “The Economy as an Ecosystem”*: Instead of treating the economy as something that can be engineered, viewing it as an ecosystem emphasizes sustainability, balance, and interdependence; *From “Fighting Inflation” to “Balancing Prices and Wages”*: Shifting from a war metaphor to a balancing act encourages more nuanced solutions rather than aggressive interventions.

Economic framing is not just a matter of rhetoric—it shapes how people think about financial policies and the role of government. The metaphors used in economic discourse influence public attitudes, drive political debates, and ultimately impact decision-making. Recognizing these frames

allows individuals to assess economic narratives critically and consider alternative perspectives that lead to more informed discussions and policy choices.

Keywords: Economic discourse, metaphor, concept, framing, public perception.

References

1. DeRhen, B. (2017). Metaphor and ideology in economic discourse. University of the Pacific.
2. Andryukhina, T.V. (2021). Metaphor variation in economic discourse. *Professional Discourse & Communication*, 3(4), 9-20.
3. Kovecses, Z. (2002). *Metaphor: A Practical Introduction*. OUP, 285.

İqtisadi freymlərin ictimai şüura təsiri

İşdə iqtisadi diskurs üçün səciyyəvi ümumi metaforlar, onların psixoloji təsiri və freymləşmənin ictimai fikrə təsir yolları öz əksini tapmışdır. Burada cəmiyyətin problemlərinin dərk, həll tərz, ictimai konseptlərin xüsusilə konseptual metafor vasitəsi ilə qavrayışa təsir üsulları təsvir olunmuşdur. İqtisadi diskurs çərçivəsində metafor koqnitiv funksiya daşıyaraq mental modellərin, ictimai qavrayışa və qərar qəbul etmə qabiliyyətinə malik olması ilə səciyyələnir.

İSTEHLAK ELEKTRONİKASI BAZARINDA ELEKTRON TİCARƏTİN İNKİŞAFI

Ramin Namazov

Azərbaycan Universiteti

raminnamazov26@gmail.com

Qlobal elektronika bazarında istehlakçı elektronika əhəmiyyətli bir hissəni təşkil edir və çox vaxt ümumi bazar payının təxminən 30-40%-i təşkil edir. Bura smartfonlar, noutbuklar, televizorlar, geyilə bilən cihazlar və məişət texnikası kimi kateqoriyalar daxildir. İstehlakçı elektronika bazarı texnologiyaya əsaslanan həyat tərzinə tələbatın artması səbəbindən daha geniş elektronika sənayesində böyümənin əsas lokomotivi olmuşdur. Azərbaycanda istehlakçı elektronikasının satışına həm global tendensiyalar, həm də yerli iqtisadi şərait təsir etmişdir. Yerli bazar global rəqəmlərlə müqayisədə daha kiçik olsa da, xüsusilə smartfon sektoru bu bazara ən böyük töhfə verənlərdən biri olub, ondan sonra ağıllı ev cihazları, daşınan texnologiya və ev əyləncə sistemləri (məsələn, smart televizorlar, səs panelləri) kimi artan kateqoriyalar gəlir.

Azərbaycanın istehlak elektronikasının bazarı son illərdə əhəmiyyətli inkişaf yolunu keçmişdir. Texnologiyanın sürətli irəliləməsi və internetin yayılması, ölkə daxilində elektron ticarətə olan tələbatı artırmışdır.

İstehlak elektronika bazarının inkişafı və elektron ticarət haqqında müxtəlif nəzəri yanaşmalar mövcuddur. Bir tərəfdən, bu sahənin iqtisadi inkişafa müsbət təsiri barədə araşdırmalar aparılıb, digər tərəfdən, internetin və elektron ticarət platformalarının istifadəsinin təhlükəsizlik problemləri və müştəri məmnuniyyəti ilə bağlı məsələlər diqqətə alınıb. Tədqiqatçılar e-ticarətin sosial və iqtisadi təsirlərini, həmçinin bu sahənin Azərbaycanın iqtisadiyyatında rolunu müsbət qiymətləndirirlər [1].

Azərbaycan istehlak elektronikasının bazarı sürətlə böyüməkdədir. İstehlakçılar arasında onlayn alış-verişə olan maraq artmış və rəqəmsal alətlərə tələbat yüksəlmişdir. Bununla yanaşı, elektron ticarət sahəsinin qarşısında bəzi çətinliklər dayanır. İnternetin sürəti və təhlükəsizlik məsələləri e-ticarətin inkişafının qarşısını alır. Buna baxmayaraq, bu sahə gələcəkdə iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biri olacaq. Elektron ticarətə olan tələbin artması, həmçinin yerli istehsalçılar üçün yeni bazar imkanları yaratmaqdadır [2].

2020-ci ildən sonra COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan daxilindəki elektronika mağazaları və online platformalar arasında rəqabət daha da güclənmiş, bir çox istehlakçı

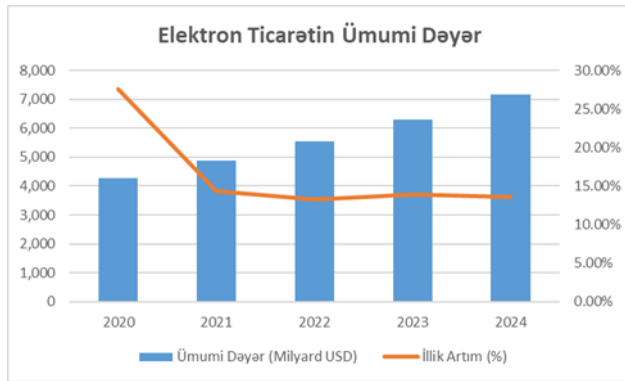
internet üzərindən alış-veriş etməyə başlamışdır. Həmçinin, pandemiyanın iqtisadi təsirləri, ticarət fəaliyyətinin onlayn mühitə köçməsinə təkan vermişdir. Bu dəyişikliklər, elektron ticarətin inkişafını sürətləndirərək bazarın yeni dinamikalarla zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Qrafik 1. Məhsul kateqoriyasına görə bazar payı (2024)

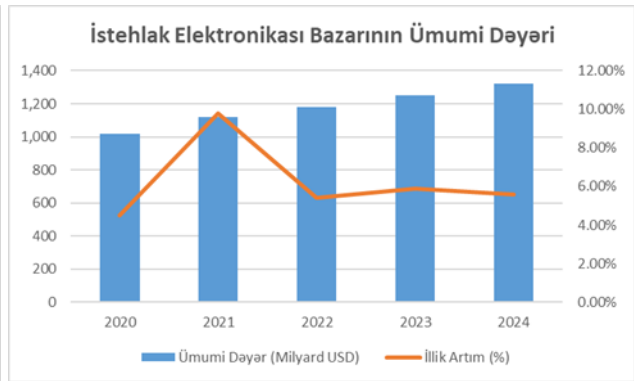
Mənbə: Tərtib edib müəllif

Azərbaycanın iqtisadiyyatına bu sahənin təsiri böyükdür. Elektron ticarət, xarici şirkətlərə Azərbaycan bazarına daxil olmağa imkan verir, yerli istehsalçılar üçün isə yeni imkanlar açır. Həmçinin, müştərilər daha sərfəli qiymətlərlə məhsul ala bilərlər. Elektron ticarətin inkişafı, həmçinin, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və iqtisadiyyatın digər sahələrinə də müsbət təsir göstərir.

Qrafik 2. Elektron ticarətin ümumi dəyəri

Mənbə: Tərtib edib müəllif

Qrafik 3. İstehlak elektronikaı bazarının ümumi dəyəri

Mənbə: Tərtib edib müəllif

Lakin, elektron ticarətin inkişafı bir sıra problemlərlə də üzləşir. İlk növbədə, ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyi və müştəri məlumatlarının qorunması məsələsi vacibdir. Elektron ticarət sahəsində işini qurmuş şirkətlər daha çox etibarlı ödəniş sistemləri yaratmalı və müştəri məlumatlarını maksimum dərəcədə qorumağa çalışmalıdırlar.

Digər bir problem isə internet infrastrukturunun bəzən tam olaraq inkişaf etməməsidir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində internetin sürəti və keyfiyyəti istənilən səviyyədə deyil. Bu isə elektron ticarətin ölkənin bütün ərazilərində genişlənməsinə maneə olur. Bununla yanaşı, e-ticarət şirkətlərinin məhsul geri qaytarılması və müştəri xidmətləri ilə bağlı müəyyən məsələlər də mövcuddur. Müştəri məmnuniyyəti təmin edilməli və alış-veriş prosesinin rahatlığı artırılmalıdır.

Azərbaycanın istehlak elektronikaı bazarında elektron ticarətin gələcəyi ümidvericidir. Elektron ticarət sektoru, mövcud çətinliklərə baxmayaraq, potensial olaraq daha da böyüməkdədir. Bununla yanaşı, bu sahənin inkişafını dəstəkləyəcək bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir.

İnfrastrukturun inkişafı ön planda olmalıdır. İnternetin sürətinin artırılması və geniş əhatə dairəsinin təmin edilməsi, elektron ticarətin daha da genişlənməsinə imkan verəcəkdir. Bununla yanaşı, rəqabətqabiliyyətinin artırılması üçün elektron ticarət şirkətləri daha keyfiyyətli xidmətlər təqdim etməli və müştəri yönümlü fəaliyyətləri ön plana çıxarmalıdırlar. Həmçinin, müştəri məmnuniyyətinin artırılması üçün ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyi təmin edilməli, məhsul geri qaytarılma prosesləri daha sadə və şəffaf olmalıdır. Elektron ticarətin inkişafı, həm də cəmiyyətin texnologiyaya daha yaxın olmasına səbəb olacaq, bu isə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün mühüm bir addım olacaqdır.

Açar sözlər: E-ticarət, istehlak elektronika, texnoloji tərəqqi.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov, F. (2020). *Azərbaycanın İqtisadiyyatında İnformasiya Texnologiyaları və Elektron Ticarət*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Mammadov, T., Əliyev, M. (2021). *Azərbaycanın İnformasiya Cəmiyyətinə keçidi və Elektron Ticarət Bazarı*. Bakı: İqtisadiyyat və İnformasiya Texnologiyaları Universiteti.
3. Aliyev, H., Hüseynova, N. (2021). *İnformasiya Texnologiyalarının İqtisadiyyatda Rolu*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.

ЗООНИМЫ В БОТАНИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКЕ: ПАРАЛЛЕЛИ И РАЗЛИЧИЯ В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Сабина Наджафова

Бакинский Государственный Университет

Sabina_alieva_711@mail.ru

Лексикология как раздел языкознания изучает словарный состав языка, его структуру, семантику и функционирование. Особое место в лексикологии занимает терминология, в том числе ботаническая лексика, которая формируется на основе различных номинационных принципов. Одним из них является использование зоонимов - слов, обозначающих животных, для именования растений.

Русский и азербайджанский языки принадлежат к разным языковым семьям - индоевропейской и тюркской соответственно, что накладывает отпечаток на их лексическую систему. Однако в обоих языках широко представлены зоонимические фитонимы, формирующиеся по аналогичным или разным принципам. Некоторые из них обусловлены внешним сходством растений с животными (например, "волчий лук", "тигровая лилия"), другие - их свойствами, повадками или ассоциативными характеристиками (например, "заячья капуста", "медвежий чеснок").

В настоящем тезисе рассматриваются параллели и различия в использовании зоонимов в ботанической лексике русского и азербайджанского языков. Анализируется семантическая природа таких номинаций, их структурные и культурологические особенности, а также факторы, влияющие на формирование этих названий [1].

В представленных словах прослеживается активное использование корня "xoruz" (петух) в различных частях речи, что свидетельствует о богатстве семантических переносов и метафорических значений в азербайджанском языке. Например, "xoruzbecə" обозначает молодого петуха, но также переносно используется для характеристики задиристого, драчуна, что указывает на устойчивые ассоциации петуха с бойцовскими качествами. Это же значение закреплено в словах "xoruzcasına" (задиристо, петушком), "xoruzlanmaq" (вести себя дерзко, задиристо, вспылить), "xoruzluq" (задиристость), что подтверждает устойчивую связь между образом петуха и чертами характера, связанными с агрессией, самоуверенностью и вспыльчивостью.

Интересно, что в ботанической лексике петух также становится источником номинации: “*xoruzgülü*” (адонис) - растение из семейства лютиковых, которое, вероятно, получило свое название из-за яркого окраса или формы цветка, напоминающей элементы внешности петуха, например, его гребень. Подобные названия нередко формируются на основе визуальных ассоциаций, что можно наблюдать и в русском языке, где существуют аналогичные примеры, такие как “петушинный гребень” (целозия) [2].

Таким образом, анализ представленных слов демонстрирует, как одно и то же животное может участвовать в формировании различных лексических категорий - от ботанической терминологии до характеристик человеческого поведения. В азербайджанском языке это проявляется через богатую деривацию, где корень “*xoruz*” служит основой для образования существительных, прилагательных, наречий и глаголов, расширяя семантические границы и показывая тесную связь между языком, культурой и окружающим миром [3].

Помимо указанных значений, следует обратить внимание на слово “*xoruzgöz*”, которое обозначает молодого и задиристого человека. В данном случае ассоциация основана на поведении молодого петуха, который часто демонстрирует излишнюю самоуверенность и стремление к доминированию. Такое значение закрепляется в языке и может употребляться в разговорной речи с оттенком легкой насмешки или оценки [4].

Интересно, что существительное “*xoruzgözü*” относится к разновидности ромашки, что говорит о принципе номинации, связанном с внешними особенностями. В ботанической терминологии такие номинации часто опираются на визуальные или ассоциативные связи, что можно наблюдать и в других названиях растений, таких как “*xoruzgülü*”.

Примечательно, что слово “*xoruzquyuğu*” указывает на связь с петушиным хвостом, однако в данном случае дается ссылка на другое слово, что подразумевает наличие устойчивого выражения или термина, связанного с этой характеристикой. В языках, особенно в народных названиях растений, части тела животных нередко становятся основой для именования из-за их формы, текстуры или окраски. В русском языке можно встретить аналогичные примеры, такие как “лисий хвост” (для растений с пушистыми соцветиями) или “куриные лапки” (для специфических корнеплодов).

Глагол “*xoruzlanmaq*” расширяет семантическое поле слова “петух”, обозначая процесс становления задиристым, самоуверенным, склонным к конфликту. Интересно, что в русском языке есть схожие по смыслу выражения, например, “важничать”, “напыжиться”, что передает схожие поведенческие черты. В азербайджанском языке использование этого глагола подчеркивает динамическую природу характеристик, связанных с петухом, превращая его образ в активное действие [1]. Таким образом, участие зоонимов в формировании фитонимов наглядно подтверждает органичную и ассоциативную связи между флорой и фауной в природе.

Ключевые слова: Зоонимы, ботаническая лексика, номинация, метафоризация, семантический перенос.

Литература

1. Məmmədov, A. (2010). *Azərbaycan Dilində Zoonimlərin Lüğəti*. Bakı: Elm nəşriyyatı.
2. Hüseynova, L. (2015). Azərbaycan və Rus dillərində zoonimlərin müqayisəli təhlili. *Dil və Ədəbiyyat Araşdırmaları*, 10(2), 45-58.
3. Никитин, М.В. (1979). О семантике метафоры. *Вопросы Языкознания*, 1, 100.
4. Линко, Т.В. (2017). Моделирование лексико-деривационного пространства на материале русской зоолексик. Диссертация.

Botanika leksikasında zoonimlər: Rus və Azərbaycan dillərində paralellər və fərqlər

İşdə Azərbaycan və rus dillərində botanik leksikada zoonimlərin istifadəsi araşdırılmışdır. Məqsəd hər iki dildə zoonimlərin tətbiqindəki oxşarlıqları və fərqləri müəyyən etməkdir. Müxtəlif bitki adlarında heyvan adlarının istifadəsi, onların semantik mənaları və mədəniyyətlərarası təsirləri təhlil edilmişdir. Hər iki dildə zoonimlər bitkilərin xarici görünüşü, xüsusiyyətləri və ya təsiri ilə bağlı metaforik və ya metonimik əlaqələr əsasında formalaşır. Bununla belə, bəzi zoonimlərin spesifik mədəni və coğrafi xüsusiyyətlər səbəbindən yalnız bir dildə mövcud olduğu müşahidə edilir. Bu araşdırma zoonimlərin botanik terminologiyada rolunu və onların dil və mədəniyyətlərdəki əhəmiyyətini daha dərinlən anlamağa kömək edir.

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURUN TURİZM CƏLBEDİCİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Etibar Nərimanov
Azərbaycan Universiteti
etibargdu9@gmail.com

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri Azərbaycanın ən qədim və zəngin tarixə malik olan əraziləridir. Bu bölgələr, həm mədəni, həm də təbii irs baxımından böyük turizm potensialına malikdir. Bölgə 30 ilə yaxın işğal altında qalmışdır. Bu müddət ərzində bölgənin infrastrukturunu dağıdılmış, təbiəti ciddi dərəcədə antropogen təsirlərə məruz qalmışdır. 2020-ci ildə işğaldan azad edildikdən sonra bu ərazilər üzərində həyata keçirilən bərpa işləri və təhlükəsizlik şəraitinin yaxşılaşması ölkənin turizm sektoru üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə turizmin cəlbəciliyini artırmaq, yerli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək, bölgədə əhalinin məşğulluğunu təmin etmək və bu əraziləri beynəlxalq miqyasda tanımaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıda bu bölgələrdə turizmin inkişaf etdirilməsi istiqamətləri barədə bəzi təkliflər verilmişdir.

1. *İnfrastrukturun Yaxşılaşdırılması*

Turizmin inkişafı üçün ən əsas amillərdən biri infrastrukturun yüksək səviyyədə olmasıdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərində təbii gözəlliklər və mədəni abidələr olsa da, işğal dövründə bütün bunlar ciddi antropogen təsirlərə məruz qalaraq tam və ya qismən dağıdılmışdır. Bu bölgələrə turistlərin cəlb edilməsi üçün müasir infrastrukturun qurulması lazımdır. İlk növbədə yolların çəkilməsi, hava limanlarının bərpası və yeni hava limanlarının inşası, yüksəksürətli internet şəbəkəsinin qurulması, mehmanxanaların, hostellərin inşası və digər turizm obyektlərinin yaradılması bölgənin turizm cəlbəciliyini artıracaqdır.

Əlavə olaraq, bu ərazilərdə “gəlir gətirən turizm” modelinin tətbiqinə başlanılması vacibdir. Məsələn, meşəçilik, kənd təsərrüfatı, ətraf mühitin qorunması və bənzər sahələrə investisiyalar qoyularaq turizm sektoru inkişaf etdirilə bilər. Bütün bunlar Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun turizm sektorunun inkişafına böyük təsir göstərəcəkdir.

2. *Mədəniyyət və Tarixə Səyahətlər*

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur mədəniyyət və tarix baxımından zəngin ərazilərdir. Bu bölgələrdəki qalalar, qədim məscidlər, kilsələr və digər abidələr turistlər üçün böyük maraq doğurur. Qarabağda Xudafərin körpüsü, Şuşa qalası, Yuxarı Gövhər Ağə məscidi, Qarabağ xanlarının sarayı və digər mədəni abidələr bu ərazilərin mədəni cəlbəciliyini artırən mühüm nümunələrdir. Şərqi Zəngəzurdə isə Qubadlı türbəsi, Laçın qalası, Qarqar məscidi, Zəngilan qalası və digər tarixi və dini abidələr mövcuddur.

Bu regionlarda mədəni turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi, qədim tarixi yerlərin tanınması və bu yerlərdə sərgilərin, festivalların təşkil olunması turizmin inkişafına böyük təsir göstərəcəkdir.

Həmçinin, bu ərazilərdə yerli mədəniyyət və sənət nümunələrinin nümayişi, ənənəvi musiqi və rəqs festivallarının təşkil olunması, turistlərin diqqətini cəlb edəcək tədbirlərdən biri ola bilər.

3. Ekoturizm və Təbiət Turizmi

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur təbii gözəlliklər baxımından çox zəngindir. Bu bölgələrdəki dağlar, meşələr, çaylar və göllər ekoturizm üçün əvəzolunmaz imkanlar yaradır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə ekoturizm marşrutlarının yaradılması, təbiətin qorunması və yerli əhalinin ekoturizm sahəsində məlumatlandırılması əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlə ekoloji cəhətdən dayanıqlı turizm modelləri inkişaf etdirilməlidir.

Şərqi Zəngəzurdə Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan dağları, Qarabağda isə Xocavənd, Xocalı dağları kimi dağlıq ərazilərdə müxtəlif yürüş marşrutları və səyahətlər təşkil edilə bilər. Eyni zamanda bu bölgələrdəki təbiət parkları və qorunan ərazilər turistlər üçün maraqlı məkanlara çevrilə bilər. Ayrıca, kanat gəzintisi, dağ turizmi, yay və qış idmanları kimi fəaliyyətlər də bu bölgələrdə inkişaf etdirilə bilər.

4. Təhlükəsizlik və Marketing

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərində turizm fəaliyyətlərinin inkişafı üçün təhlükəsizlik məsələləri önəmlidir. Ermənistan ilə sülh müqaviləsinin imzalanması, bölgədəki bərpa və inkişaf layihələri, həmçinin yerli hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətləri bu sahədə əhəmiyyətli rol oynayır. Turistlərin təhlükəsizliyi və rahatlığı təmin edildikdən sonra, bölgə daha çox turist cəlb edəcəkdir.

Bundan əlavə, bu bölgələr üçün xüsusi turizm marketing strategiyalarının hazırlanması, yerli və beynəlxalq səviyyədə məlumatlandırma kampaniyalarının keçirilməsi vacibdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə təbii və mədəni irsi tanıdan video çarxlar, veb saytlar və sosial media platformalarında reklamlar ilə bu bölgələr daha çox turistə təqdim oluna bilər.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun turizm cəlbediciliyini artırmaq üçün kompleks yanaşmaların tətbiq edilməsi vacibdir. İnfrastrukturun yaxşılaşdırılması, mədəni və ekoturizm sahələrinin inkişafı, kənd turizminin təşviqi və təhlükəsizlik məsələlərinin həlli bu bölgələrin turizm potensialını yüksəldəcəkdir. Bununla yanaşı, bu ərazilərdə turizmin inkişafı yerli əhalinin rifahını artıracaq və Azərbaycanın turizm sektorunun ümumi inkişafına töhfə verəcəkdir.

Açar sözlər: Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, turizm, infrastruktur, bölgə, inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, H. (2020). *Azərbaycanın Turizm Sektoru: İnkişaf Perspektivləri və Çətinliklər*. Bakı: Nurlar.
2. Əhmədov, F. (2021). *Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun Turizm Potensialı*. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Mustafayev, T. (2019). *Azərbaycanın Regionlarında Turizm İnkişafı: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur*. Bakı: Azərbaycan Universiteti.
4. Həsənov, R. (2022). *Ekoturizm: Təbii İrsin Qorunması və İnkişafı*. Bakı: İqtisadiyyat və Turizm.
5. Məmmədov, A. (2020). *Kənd Turizmi və İqtisadi İnkişaf*. Bakı: Kənd Təsərrüfatı və İnkişafı.
6. Sultanov, M. (2021). *Şərqi Zəngəzurun Mədəniyyət və Tarix Abidələri*. Bakı: İctimaiyyət və Mədəniyyət.
7. İsmayılov, Z. (2018). *Azərbaycanın Turizm Strategiyası: Bölgələr üzrə İnkişaf*. Bakı: Azərbaycan Turizm İnstitutunun Nəşrləri.
8. Məmmədova, N. (2021). *Azərbaycanın Mədəni Turizm Potensialı: Qarabağ və Zəngəzur*. Bakı: Turizm və Mədəniyyət.
9. Hüseynov, S. (2019). *Azərbaycanın Dağlıq Bölgələrində Turizmin İnkişafı*. Bakı: Dağlıq və Təbii Turizm.
10. Quliyev, N. (2022). *Turizm İnfrastrukturunun Yaxşılaşdırılması və İqtisadi Təsirləri*. Bakı: İqtisadiyyat və Turizm Tədqiqatları Mərkəzi.

MALİYYƏ STRATEGİYASI VƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN MÜFLİSLƏŞMƏSİ

Ülkər Nəsibova

Azərbaycan Universiteti

nasibovaulkr@gmail.com

Maliyyə planlamasına sahib olmaq, artıq, maliyyə layihəsinə sahib olmaq deməkdir. Çünki, peşakarlıqla planlaşdırılmış hər hansı bir maliyyə yatırımının etibarlı və əsaslı nəticələrə gətirib çıxaracağı dəqiq bilinən bir şeydir. Layihə prosesi bir neçə mərhələdən ibarət olsa da, planlı bir investor bu yolda rahatlıqla irəliləyəcək. Çünki hər hansı bir planlı layihənin yaratdığı gəlir, bu prosesdəki itirdiyiniz zamana dəyəcək və bu davamlı bir yatırım prosesi olacaq.

Layihə zamanı ortaya qoyduğunuz məqsədlərə yalnız bunu təmin edəcək strategiyanız olduğu təqdirdə çata bilərsiniz. Strategiyalar hər bir işdə görünüb-görünməməyindən asılı olmayaraq mövcuddur. Forex bazarında edilən hər bir əməliyyatın arxa fonunda planlaşdırılmış layihə və buna uyğun maliyyə strategiyası mövcuddur. Çox geniş və ya dar olmağından asılı olmayaraq bu proses həmişə olur. Hər dəfə strategiya qurarkən aktual bir strategiya yaratmağınıza, bu aktuallığı qorumağınıza və bunları həyata keçirmək üçün əsaslı addımlar atmağınıza diqqət etməlisiniz. Strategiyanız nə qədər yaxşı olsa belə ən əsas məqam məqsədlərinizin dəqiqliyi və əl çatıla bilən olmasıdır. Yəni ki, mütləq şəkildə iki tərəfli nəzarət mexanizmi olmalıdır. Reallıqdan uzaq, kortəbii şəkildə təyin olunmuş məqsədə çatmaq üçün nə qədər əziyyət çəksəniz də bütün cəhdləriniz boşə gedəcək [1].

Maliyyə strategiyası - müəssisənin pul vəsaitləri ilə təmin edilməsi yolunda görülən tədbirlərin, edilən hərəkətlərin baş planıdır. O, maliyyənin formalaşmasının nəzəri və praktiki məsələlərini əhatə edir, bazar təsərrüfatı şəraitində müəssisənin maliyyə dayanıqlığını təmin edən vəzifələri həll edir. Maliyyə strategiyası nəzəriyyəsi bazar münasibətləri əsasında qurulan təsərrüfatçılığın obyektiv qanunauyğunluqlarını tədqiq edir, yeni şəraitdə müəssisənin fəaliyyət göstərməsinin, yaxın və uzaq gələcək üçün maliyyə taktikasının hazırlanıb-keçirilməsinin üsul və formalarını araşdırır [2].

Maliyyə strategiyası maliyyədən istifadənin əsas istiqamətlərini, maliyyə münasibətlərinin təşkilinin forma və metodlarını dəyişdirilməsini əhatə edir. O, uzunmüddətli perspektivə hesablanan və bir qayda olaraq iri miqyaslı məsələlərin həllini nəzərdə tutan maliyyə siyasətinin uzunmüddətli xəttidir [3]. Maliyyə strategiyası maliyyə fəaliyyəti üzrə ümumilikdə, məqsədlər sistemini özündə əks etdirərək, maliyyənin əsas istiqamətlərini və maliyyə münasibətlərinin təşkilini özündə əks etdirir. Maliyyə siyasətinin uzunmüddətli xətti kimi çıxış edən maliyyə strategiyası daha çox müəssisələrin fəaliyyətində iri miqyaslı bir sıra məsələlərin həllinə əsaslanır. Maliyyə strategiyasının formalaşması, müəssisələrdə bir sıra mərhələlər üzrə ardıcıl olaraq həyata keçirilir, bunlara nəzər salaq: 1. ilk mərhələni maliyyə strategiyasının formalaşması üzrə ümumi dövrün müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Bu dövr maliyyə strategiyasının tətbiqi üzrə bir sıra şərtlərdən asılı olaraq dəyişərək ümumilikdə müəssisələrin davamlı olaraq fəaliyyət göstərməsi və inkişafının təmin olunması məqsədi ilə maliyyə strategiyasının düzgün formada tətbiq edilərək müəssisələrin fəaliyyətinin davamlılığının təminatını özündə əks etdirir. Maliyyə strategiyasının formalaşması ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif strukturları üzrə maliyyə bazarlarının konyunkturundan asılı olaraq ölkədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin 56 inkişafı ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir. Maliyyə strategiyasının formalaşma müddəti ölkə iqtisadiyyatında qeyri-sabit inkişafı şəraitinin müşahidə olunduğu bir dövrdə 3-5 il ərzində müəyyənləşdirilməlidir. 2. Maliyyə bazarının konyunkturunun tədqiq edilməsi və xarici maliyyə mühitinin amillərinin müəyyənləşdirilməsi - bu mərhələdə müəssisələrdə cari və gələcək maliyyə fəaliyyətinin düzgün şəkildə proqnozlaşdırılması məqsədi ilə maliyyə bazarının konyunkturunun müəyyənləşdirməsi və onu təyin edən amillərin təhlil edilməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edir. 3. Son olaraq maliyyə fəaliyyətinin strateji məqsədlərinin formalaşdırılması mərhələsi - bu mərhələ özündə təsərrüfat subyektlərinin mülkiyyətçilərinin rifah

halının daha da yaxşılaşdırılması və buna müvafiq olaraq müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin yüksəldilməsini və bazar dəyərinin maksimumlaşdırılmasının özündə əks etdirir. Strateji məqsədləri özündə maliyyə resurslarından istifadə etməklə və eləcə də müəssisənin fəaliyyətində əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsi vasitəsilə kapitaldan yüksək rentabelli istifadənin təmin edilməsi və bunun vasitəsilə müəssisənin gələcək fəaliyyətinin daha da sağlamlaşdırılması məsələlərini əhatə edir. Buna müvafiq olaraq maliyyə fəaliyyəti üzrə müəssisədən məqsədli strateji normativləri kimi bir sıra amillərdən ibarətdir: müəssisədə maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması istiqamətində maliyyə resurslarının daxili mənbələrdən formalaşan resurslar vasitəsilə təmin olunması və onların orta illik artım tempinin müəyyənəşdirilməsi; xüsusi kapitalın rentabellik əmsalı; müəssisə üzrə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının təyin edilməsinin minimum səviyyəsi; dövrüyyə və dövrüyyədən kənar aktivlərin nisbəti [4].

Maliyyə strategiyası firmanın maliyyə imkanlarını, daxili və xarici amillərin obyektiv təsirini hərtərəfli nəzərə alır. Əgər maliyyə strategiyası müəssisənin maliyyə - iqtisadi imkanlarına və əmtəə bazarında yaranmış şəraitə uyğun gəlmirsə, o, müflis ola bilər [2]. Son illər dünyada baş verən maliyyə böhranı müflisləşmə və iflas prosesinin aktuallığını da artırmışdır. Azərbaycanda dünya iqtisadi böhranının fəsadları özünü göstərməyə də, iqtisadi proseslərin normal tənzimlənməsi, sahibkarlıq mühitinin inkişaf etdirilməsi baxımından müflisləşmə və iflas prosesinin qanunamüvafiq aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [5]. Müflisləşmə (iflas uğrama) anlayışı bazar iqtisadiyyatlı bütün dövlətlərin hüquq sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Alınan malın, göstərilən xidmətin, borc götürülən pulun ödənilməsinin mümkünliyi ilə bağlı məsələlər praktiki olaraq əmtəə-pul münasibətlərinin yarandığı qədim vaxtlardan meydana çıxmışdır. Öz tarixləri boyu insanlar əmtəə bazarını və onun mümkün qanunauyğunluqlarını öyrənmiş, bazar münasibətlərinin müxtəlif modellərini qurmağa çalışmış və təkmilləşdirməyə səy göstərmişdir. Lakin bazarın proqnozlaşdırılmasına yönəldilmiş ciddi cəhdlərə, marketing tədqiqatlarının fasiləsiz olaraq aparılmasına baxmayaraq bu problem bizi bu gün də müşayiət edir.

Müəssisənin müflisləşməsi dedikdə, borc öhdəliklərinin əmlakın dəyərini üstələməsindən və yaxud balansın qeyri-qənaətbəxş strukturu səbəbindən büdcə və büdcədən kənar fondlara olan icbari ödəmələrin təmin edilməsi mümkünəzlüyü də daxil olmaqla, alınmış malların (işlərin, xidmətlərin) dəyərinin ödənilməsi üzrə kreditorların tələblərini icra etmək iqtidarının olmaması başa düşülür. Müəssisənin müflisləşməsinin xarici əlamətlərinə onun cari ödənişlərinin dayandırılması və üç ay ərzində kreditorların tələblərinin təmin edilə bilməsidir. Müəssisə arbitraj məhkəməsinin qərarı ilə və yaxud könüllü qaydada müflis elan oluna bilər. Hüquqi şəxsin məhkəmə tərəfindən müflis sayılması əsasları və qaydası Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyənəşdirilir [2]. Tədqiqatlar göstərir ki, səmərəli müflisləşmə sistemləri yeni firmaların yaradılmasında, özəl sektorun həcmnin artırılmasında və daha çox sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqində rol oynayır. Bu, müflisləşmə prosedurlarının tsiklik rolunu yerinə yetirməyə imkan verən müvafiq hüquqi mexanizmlərin mövcudluğu ilə əldə edilir: maliyyə sıxıntısının qarşısını almaq üçün əvvəlcədən xəbərdarlıq alətləri; borclunun, kreditorların və digər agentlər də daxil olmaqla, bütün iştirakçı tərəflərin fəal iştirakı; müflisləşmə proseslərində kreditorların adekvat müdafiəsi; və borclunun aktivlərinin səmərəli idarə edilməsi. Effektiv müflisləşmə sistemləri iş yerlərinin yaradılmasına və artıma təkan verə bilər. Daha az səmərəli iflas prosedurları olan iqtisadiyyatlar daha aşağı məcmu məhsuldarlığa malik olurlar, çünki onların iflas prosedurları kreditorları daha az məhsuldar firmalara vəsait ayırmağa sövq edir və kommersiya maraqlı tərəflər tərəfindən riskin idarə olunmasının qarşısını alır, beləliklə də maliyyə sisteminə təzyiq göstərir. Effektiv müflisləşmə rejimlərinin oynadığı mühüm rola baxmayaraq, bu rejimlərin bütün dünyada nə dərəcədə yaxşı fəaliyyət göstərdiyinə dair genişmiqyaslı və yenilənmiş müqayisəli məlumatlar azdır. Mövcud olan yeganə məlumatlar (2010 və 2016-cı illər üçün) İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən 36 yüksək gəlirli iqtisadiyyata və məhdud maliyyəti əhatəyə malik ölkə üçün hazırlanmışdır. B- READY layihəsi bu boşluğu doldurmağı hədəfləyir.

Açar sözlər: Maliyyə layihəsi, maliyyə strategiyası, dünya iqtisadi böhranı, maliyyə strategiyasının formalaşması, müflisləşmə anlayışı, müəssisənin müflisləşməsi, effektiv müflisləşmə sistemləri.

Ədəbiyyat

1. <https://www.investaz.az/blog/maliyye-strategiyasi-yoxsa-maliyye/>
2. İbrahimov, E. (2009). *Müəssisələrin Maliyyəsi*. Bakı, Koorperasiya nəşriyyatı.
3. https://az.wikibooks.org/wiki/Maliyy/Maliyy_siyasti/Maliyy_siyastinin_mahiiyyti_v_zruriliyi
4. İsmayılova, X. (2018). Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin idarə olunmasının maliyyə strategiyası. UNEC, magistr dissertasiyası.
5. <https://banker.az/muflisl-n-vaxt-bas-verir/>

İXRAC BAZARLARININ ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİ: AZƏRBAYCAN ÜÇÜN YENİ İQTİSADI İMKANLAR

Tural Nəsifov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Tnasifov@gmail.com

Müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycan iqtisadi və siyasi baxımdan çox mühüm olan layihələrə imza ataraq, həm qısa, həm də uzun müddətə hesablanmış real inkişafa nail olmuşdur. Bu layihələr içərisində ən əhəmiyyətliələrindən biri də ‘Əsrin müqaviləsi’ olmuşdur. Layihə Azərbaycanın iqtisadiyyatına, xüsusən neft-qaz sahəsinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təkan vermişdir. Bu strateji müqavilənin imzalanması və onun uğurla tətbiq edilməsi nəticəsində ölkədə neft-qaz sektoru yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, imzalandıqdan sonrakı bir neçə onilliklər ərzində Azərbaycanın mühüm enerji təchizatçısına və regional oyunçuya, həmçinin qlobal səviyyədə tanınan bir gücə çevirmişdir. Bu səbəbdən ölkə iqtisadiyyatı uzun illər daha çox neft-qaz sektoruna əsaslanmış və bu sektor ölkənin xarici ticarətində aparıcı mövqeyə malik olmuşdur.

Son illərin qlobal iqtisadi dəyişiklikləri və enerji bazarlarında dalğalanmalar səbəbindən Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, əsasən, qeyri-neft ixracının genişləndirilməsi aktualıq qazanmışdır. İxrac sahələri və bazarlarının şaxələndirilməsi təkcə iqtisadi dayanıqlılığını artırmaqla deyil, həm də Azərbaycanın dünya ticarətində rəqəbatqabiliyyətini gücləndirir.

Cədvəl 1. 2019-2023-cü illəri əhatə edən dövr ərzində Azərbaycanın xarici ölkələrə məhsul ixracı

Malların adı	2019	2020	2021	2022	2023	2019-2023
	Miqdarı	Miqdarı	Miqdarı	Miqdarı	Miqdarı	Toplam
Kartof, ton	336,342.0	301,080.9	361,898.0	378,644.5	454,856.0	3,384,039.3
Təzə tərəvəz, ton	221,195.1	218,476.3	173,812.0	168,918.5	178,792.0	1,758,262.2
Çay, ton	86,190.6	97,578.2	122,990.5	75,070.0	69,381.2	1,087,027.8
Hidrogenləşdirilmiş piylər və yağlar, ton	45,978.9	37,667.1	30,374.4	45,610.8	34,979.8	545,056.5
Təzə meyvə, ton	61,785.1	81,388.3	92,343.5	78,301.4	71,192.3	520,848.0
Bitki yağları, ton	40,616.1	30,338.4	49,143.4	69,723.1	58,284.4	364,461.2
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	12,803.3	9,040.9	18,429.0	8,623.0	11,187.2	200,424.7
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	23,965.2	15,320.8	54,400.1	27,427.0	11,552.9	196,771.8
Şəkər, min ton	9,870.2	11,856.3	12,707.7	11,159.0	16,093.8	118,328.8
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	668	352.0	7,537.0	22,262.0	26,876.0	73,777.1

Mövcud vəziyyət

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatlarına əsasən, 2019-2023-cü illəri əhatə edən 5 illik dövr ərzində Azərbaycan daha çox İtaliya, Türkiyə, Hindistan, Rusiya, Yunanıstan, İsrail kimi ölkələrə məhsul ixrac etmişdir [1]. Böyük əksəriyyətini neft və qaz sahəsinə aid məhsullar təşkil etməsinə baxmayaraq, müvafiq dövr ərzində digər sahələrdə də ixrac həyata keçirilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə həmin dövrü üçün on (10) əsas qeyri-enerji ixrac məhsulları göstərilmişdir.

İxracın Təsir Edən Amillər - Yeni bazarlara daxil olmaq araşdırma və qarşıya çıxacaq iqtisadi və digər maneələrin düzgün hesablanması və risklərin dəyərləndirilməsini tələb edir. Qlobal iqtisadi vəziyyət, milli valyutanın digər valyutalar qarşısındakı vəziyyəti, keyfiyyət və standart məsələləri, dövlətin müvafiq siyasət və tənzimləmələri və digər çoxlu sayda faktorlar ixracın təsir edən faktorlar sırasına daxildir. Bu prosesdə aşağıda verilmiş bəzi amillər xüsusilə nəzərə alınmalıdır:

Logistika və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı - uyğun nəqliyyat infrastrukturunu olmadan (buraya həm yerüstü, həm su, həm də hava nəqliyyatı daxildir) ixracın reallaşdırılması ya qeyri-mümkün olur, ya da səmərəli olmayan yüksək xərc tələb edir. Xüsusilə son illərdə Azərbaycan bu sahədə bir sıra tədbirlər görmüşdür. Ölkəni nəqliyyat xəbəsinə çevirmək istəyi və bu istiqamətdə atılmış real addımlar buna sübutdur. Görülmüş tədbirlər nəticəsində Azərbaycan uzaq şərq ilə qərbi, həmçinin şimal və cənubu nəqliyyat xəbəsinə vasitəsilə birləşdirmək potensialının reallaşdırılması ilə bərabər, həm də yerli xammalın və istehsal məhsullarının daha səmərəli yollarla ixracına nail olacaqdır ki, bu da ixracın inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi - Rəqabətliyi artırmaq üçün müvafiq normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və cəlbədiciliyi olması da əsas amillərdən biridir. Azərbaycanda bu sahədə müzakirələr son illərdə intensivləşmiş və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı bu sahənin də inkişafını qaçılmaz etmişdir.

Yuxarıda qeyd edilmiş hər iki amil Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” sənədi və sonrakı digər müvafiq strategiyalarda öz əksini tapmışdır.

Yerli istehsalın təşviqi və keyfiyyətə nəzarət - Yerli istehsalın təşviqi, yüksək keyfiyyət və standartlara cavab verən məhsullar ixracın artmasına müsbət təsir edə bilər. Yüksək keyfiyyətli və beynəlxalq standartlara cavab verən məhsullar xarici bazarlarda daha rəqabətqabiliyyətli olur.

Gələcək perspektivlər. Son beş ildə Azərbaycanda qeyri-neft ixracı illər üzrə yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin müvafiq hesabatlarına əsasən, 2024-cü ilin yanvar-dekabr aylarında Azərbaycanda qeyri-neft ixracı ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 0.3%, 2023-cü ildə əvvəlki il ilə müqayisədə 9.8%, 2022-ci ildə 12.4%, 2021-ci ildə 47.2%, 2020-ci ildə isə 11% artmışdır [2].

Qeyri-neft sahəsinə artan diqqət, nəqliyyat və logistika sahəsində aparılan işlər, yerli istehsalın təşviqi - xüsusilə kənd təsərrüfatı və istehsalat sənayesində ixracın artması ilə müşayiət olunan iqtisadi şaxələnmə prosesinin daha da dərinləşməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının yeni tərəfdaş ölkələrə ixrac edilməsi növbəti illər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kimi yeni imkanlar Azərbaycanın yaxın gələcəkdə Asiya, Yaxın Şərq və qonşu ölkələrə yeni məhsul ixracının artacağını labüd edir. Bundan başqa işğaldan azad olunan ərazilərin bərpası, həmin ərazilərdə və ölkənin digər ərazilərində turizmin inkişafı ölkə xaricindən gələn turistlərin sayının artmasına və xidmət ixracının inkişafına müsbət təsir göstərir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin statistik məlumatlarına əsasən, son illərdə bu sahədə Rusiya, Türkiyə kimi qonşu ölkələrlə yanaşı yeni ixrac tərəfdaşları kimi Yaxın Şərq ölkələri, Hindistan, Pakistan kimi ölkələr də ön sıralardadırlar.

Açar sözlər: İqtisadiyyat, bazar, ixrac, yeni imkanlar.

Ədəbiyyat

1. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
2. <https://ereforms.gov.az/az/ixrac-icmali>

PSIXOLOGİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNƏ KREATİV YANAŞMA YOLLARININ MODELLƏŞDİRİLMƏSİ

Reyhan Nəsirova

Bakı Dövlət Universiteti

reyhanrustemova98@gmail.com

Bu gün həyatın müxtəlif sahələrində insan əməyini mümkün qədər sadələşdirməyə meyl var. Bəşəriyyətin sadələşdirilməyə uyğunlaşması yeni, qeyri-standart həll yollarının tapılmasında maraqsızlıq meylinə səbəb olur. Qeyd olunan bu proses xüsusilə tələbələrin öyrənmə prosesində və yenilikləri öyrənməyə yanaşmasında müşahidə oluna bilər. Ali təhsil almaq tələbələrin həyatında yeni bir mərhələ olduğuna görə öyrənməyə kreativ yanaşmanın bu prosesdə dəyişdirilməsi əla başlanğıc ola bilər. Bəşər mədəniyyətinin ən mühüm elementlərindən biri kreativlikdir ki, onun da əsas elementi təxəyyül hesab olunur. Müasir cəmiyyətdə yaradıcı təfəkkürün əsasında duran təxəyyül şəxsi yaradıcılıq qabiliyyəti kimi qəbul edilir.

Ali təhsildə kreativliyin inkişafı probleminin tədqiqi kifayət qədər geniş vüsət almışdır. Həmçinin “kreativlik” ifadəsi çoxölçülü elmi məfhumdur ki, zamanımızın sürətlə dəyişən sosial-mədəni şəraitində dərinlən öyrənməyi və daim yenidən düşünməyi tələb edir. “Kreativlik” anlayışı mahiyyət etibarilə “yaradıcılıq” anlayışı ilə üst-üstə düşür. Kreativlik anlayışı (latınca Creatio-yaratmaq) yaradıcı qabiliyyətlər anlayışı ilə sinonimdir. Kreativlik problemləri həll etmək üçün yeni ideyaların yaradılması ilə bağlıdır. Belə ki, kreativlik təxəyyül, tənqidi düşüncə və orijinal ideyaların istifadəsini nəzərdə tutur. Kreativ təlim öyrənmənin effektiv olması üçün təxəyyüllü yanaşmalardan istifadə etməyi nəzərdə tutur.

İnsan inkişafının müasir mərhələsində ölkənin ictimai həyatının sosial-iqtisadi sferasında baş verən sürətli dəyişikliklərlə əlaqədar kreativ düşüncəli mütəxəssislərə ehtiyac durmadan artır. Tələbələrin təhsil fəaliyyətinin təşkili problemi aktualdır, çünki müasir ali təhsil sisteminin aparıcı məqsədi yüksək ixtisaslı, kreativ düşüncəli, öz yaradıcılıq potensialını səmərəli şəkildə reallaşdırmaq üçün cəmiyyətin faydalarını maksimum dərəcədə artırma bilən mütəxəssislərin formalaşdırılmasıdır.

Öyrənməyə və öyrətməyə kreativ yanaşmaların əhəmiyyəti pedaqoqlar tərəfindən çoxdan qəbul edilmişdir. Bir çox universitet müəllimləri psixologiya fənninin tədrisində kreativ yanaşmanı stimullaşdırmaq üçün istifadə edilə bilən strategiyaların müxtəlifliyi haqqında məhdud biliyə malikdirlər. Təlim prosesinə kreativ yanaşmanın mahiyyətini daha yaxşı dərk etmədən psixologiya fənninə kreativ yanaşmanı uğurla həyata keçirmək mümkün deyil [3].

Tələbələrdə kreativliyin formalaşması prosesi onların bilavasitə yaradıcı fəaliyyət göstərmək, kreativlik potensialının reallaşdırmaq istəyinin mənimsənilməsi, sosial əhəmiyyətli fəaliyyət növünün məzmunu ilə situasiya yaradıcılığının daşıyıcısının fərdi xüsusiyyətlərinin aktuallaşması təzahürüdür. Tələbələrdə kreativliyin artırılması prosesində aşağıdakılar yer tutmalıdır:

- Aktiv zehni fəaliyyəti stimullaşdıran problemlərin həlli;
- Yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşması üçün əsas olan intellektual sahənin fəal genişlənməsi kimi təşkil edilən idrak komponentlərinin aktuallaşması;
- Alternativ düşüncə üsullarını öyrənmək;
- Təlim prosesinin elmi tədqiqat kimi təşkili.

Qeyd olunan bu komponentlər tələbələrdə kreativliyin inkişafı və formalaşmasının əsasını tam başa düşməyə və gələcəkdə kreativliyin inkişafının artırılması alqoritmini formalaşdırmağa imkan verir [1].

Təlim prosesində kreativliyin artırılması prosesini modelləşdirmək üçün funksional modelləşdirmə metodologiyasından istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunur. Elmi biliyin belə müasir üsullarından biri də tədqiq olunan sistemin strukturunun, funksiyalarının, informasiya axınlarının və obyektlərinin funksional modelini yaratmağa imkan verən IDEFO modelidir. Əvvəlcə bu model daha çox iqtisadiyyat və əsas biznes proseslərinin modelləşdirilməsi sahəsində istifadə

edilmişdir. Daha sonra IDEFO modelinin sadəliyi və üstün cəhətləri nəzərə alınaraq, müxtəlif elm adamları tərəfindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir [2]. Gələcək psixoloqların peşəkar yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, psixoloq-didaktik şəraitin yaradılması üçün ilkin şərt, kreativ biliklərdə sistem formalaşdırıcı, səbəb, şərait kompleksini əks etdirən və nəticədə şəxsiyyəti formalaşdırıcı belə bir modelin inkişafıdır. Beləki, modelləşdirmə aşağıdakılar üçün vacibdir:

- Konkret obyektin necə qurulduğunu dərk etmək (onun quruluşu, əsas xüsusiyyətləri, inkişaf qanunları və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi və s.);
- Maddiləşdirilmiş prosesin inkişafını idarə etməyi öyrənmək və verilmiş şəraitdə onu idarə etməyin ən yaxşı yollarını müəyyən etmək (optimallaşdırma);
- Obyekt, proses üzərində qarşılıqlı əlaqənin verilmiş üsul və formalarının həyata keçirilməsinin birbaşa və dolaylı nəticələrini proqnozlaşdırmaq;
- Dəyişikliklər etmək və nəticələri izləmək.

IDEFO modelinin əsas strukturu aşağıdakılardan ibarət verilənlər toplusudur:

- Psixologiya tələbələrində kreativliyin artırılması prosesinin vizual modelləşdirilməsi;
- Model psixologiyanın hədəf auditoriyası təhsil prosesində iştirak edən ali təhsil müəssisələrinin tələbələri, müəllimləri və əməkdaşları;
- Funksional modelin konteksti;
- Modelləşdirmə texnologiyası: funksional modelləşdirmənin metodologiyası;
- Vektor diaqramlarının formalaşdırılması üçün simulyasiya-proqramının texnoloji təminatı

[4].

Bu metodologiya müəllimlərə inkişaf prosesini təşkil etmək, optimallaşdırmaqda kömək etmək, psixologiya fənninin tədrisinə kreativ yanaşmaq və tələbələrdə kreativliyin inkişafını addım-addım göstərmək üçün nəzərdə tutulub. Təəssüf ki, kreativliyin inkişafı üçün müəllimlərin tətbiq etməli olduğu metodları, texnologiyaları hər bir halda tam konkretləşdirmək mümkün deyil, çünki hər bir insan fəriddir. Lakin bu metodologiya yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı üçün sistemin əsas strukturunu formalaşdırmağa kömək edir. Psixologiya tələbələri arasında kreativliyin artması kimi subyektiv prosesi ən böyük dərəcədə aşkar edə bilən IDEFO modelidir.

Dəyər-şəxs kateqoriyası kimi kreativlik şəxsiyyətin özünüaktuallaşdırmasının vacib ehtiyatıdır və bu gün böyük ölçüdə tələbə şəxsiyyətinin sosial dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmasının bir növ mexanizmi kimi çıxış edir. Müasir reallığa daxilən uyğunlaşmaq üçün psixoloqlar yalnız yeni vəziyyətə uyğunlaşmamalı, eyni zamanda onu dəyişdirməyi və inkişaf etdirməyi bacarmalıdırlar.

Ali təhsil müəssisələrində istər ümumi tələbələrdə, istərsə də psixologiya fakültəsinin tələbələri arasında kreativliyin artırılması prosesinə aid olan çox saylı elmi əsərlər mövcuddur. Lakin böyük elmi nailiyyətlərə baxmayaraq, bu gün psixologiya fənninin tədrisinə kreativ yanaşmanın tətbiqi üçün aydın metodologiya yoxdur. Bunu nəzərə alaraq qeyd olunan funksional modeldən bu prosesin bütün elementlərini, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni, yekun nəticəyə nail olmaq üçün ən optimal yolu aşkar edən daimi metodologiya kimi istifadə etmək tövsiyə olunur. Bu modelin üstünlükləri ondan ibarətdir ki, planlaşdırma mərhələsində icra strukturu məqsədə çatmaq üçün zəruri olan resursları və mexanizmləri aydın şəkildə formalaşdırır və qiymətləndirə bilər. Beləliklə, psixologiya fənninin tədrisi zamanı tələbələrdə kreativliyin artması kimi subyektiv prosesi ən yüksək dərəcədə aşkar edə bilən IDEFO modelidir.

Açar sözlər: IDEFO modeli, kreativlik, yaradıcı potensial, peşəkar təlim, psixologiyanın tədrisi, şəxsi inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Burksaitienė, N. (2018). How can university learning environment contribute to students' creativity? Lithuanian students' perspective. *Creativity studies*. Vilnius: Technika, 11(1).
2. Chernyaga, P., Yanchuk, O. (2012). The order of value access point for GPS: Be careful in the minds of obscured appearances. *New Access to Geodesic Science and Technology*, 23, 53-56.
3. Wisdom, J. (2006). Developing higher education teachers to teach creatively. In *Developing Creativity in Higher Education: An Imaginative Curriculum*, 183-196. Routledge.

4. Zhang, L.F., Sternberg, R.J. (2009). Intellectual styles and creativity. In *The Routledge Companion to Creativity*, 256-266. Routledge.

AVIAŞİRKƏTLƏRDƏ RİSKLƏRİN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ

Cavad Nəsirov

Milli Aviasiya Akademiyası

nesirovcavad24@gmail.com

Qloballaşan dünya özü ilə bərabər bir çox risklər gətirir. Bu risklər aviaşirkətlərdən yan keçmir. Bəs risk nədir? Risklərin hansı xüsusiyyətləri var?

Risk - Gələcəkdə gözlənilməyən bir halın meydana gəlmə ehtimalı, yaralanma, incimə və zərərə məruz qalma şansı, ya da arzu edilməyən bir hadisə və ya təsirinin meydana gəlmə ehtimalıdır. Maliyyə baxımından risk isə, gözlənilən gəlirin reallaşan gəlirdən yayınma ehtimalıdır. Risklərin xüsusiyyətlərinə gəldikdə təsir dairəsi, ehtimal, müddət, nəticələr və təsirini azaltmaq üçün tədbirlər aid etmək olar. 1. *Təsir dairəsi* - aviaşirkətlərin fəaliyyətinə və maliyyə vəziyyətinə necə təsir etməsidir. 2. *Ehtimal* - riski baş verməsi və ya baş verməməsi. 3. *Müddəti* - nə zamana kimi davam edəcək. 4. *Nəticələri* - əgər risk baş versə, hansı nəticə və itkilər yaradacaq. 5. *Təsirini azaltmaq üçün tədbirlər* - risk azaltmaq üçün görülən tədbirlər.

Aviaşirkətlərdə hansı risklər olur? Aviaşirkətlərdə bir çox risklərə rast gəlinir: maliyyə riskləri, əməliyyat riskləri, təhlükəsizlik riskləri, rəqabət riskləri, müştəri məmnuniyyət riskləri və s. Aviaşirkətlərdə maliyyə riskləri: pul vəsaitlərinin hərəkətinə və maliyyə sabitliyinə risk yarada biləcək amillərdir. Maliyyə risklərinin aşağıdakı elementləri var:

1. Pul vəsaitlərinin hərəkəti riski: Əməliyyat fəaliyyətləri və investisiya və maliyyələşdirmə kimi qeyri-əməliyyat fəaliyyətləri nəticəsində yaranan qısa, orta və uzunmüddətli pul vəsaitlərinin daxilolmaları/çıxışları arasında mümkün uyğunsuzluq səbəbindən aviaşirkətin fəaliyyətinin pozulması.

2. Yanacağın qiyməti riski: Təyyarə yanacağının qiymətlərindəki dəyişiklik pul axınına və gəlirliliyə təsir edir.

3. Faiz dərəcəsi riski: Faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərin maliyyələşdirmə xərclərinə və portfel gəlirlərinə təsir edir.

4. Valyuta Riski: Gəlir və xərcləri formalaşdıran müxtəlif tərkiblərdə valyutaların dəyərindəki dəyişikliklər pul vəsaitlərinin hərəkəti və gəlirliliyinə təsir edir.

5. Qarşı tərəf riski: Maliyyə əməliyyatlarında qarşı tərəfin maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi halında yarana biləcək itkilərdir [1].

Aviaşirkətlərdəki əməliyyat riskləri təhlükəsizliyə və səmərəliliyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Burada bəzi əsas əməliyyat riskləri var:

1. Uçuşda İdarəetmənin İtirilməsi (LOC-I): Bu, pilotlar çox vaxt ətraf mühit amilləri və ya texniki nasazlıqlar səbəbindən təyyarəyə nəzarəti itirdikdə baş verir.

2. Eniş-enmə zolağının təhlükəsizliyi: Uçuş-enmə zolağının ekskursiyaları və uçuş-enmə zolağına daxil olma kimi hadisələr ciddi risklər yarada bilər [2].

3. Yorgunluq riskinin idarə edilməsi: Pilot və ekipajın yorgunluğu mühakimə qabiliyyətini və performansını zəiflədə, potensial təhlükəsizlik təhdidlərinə səbəb ola bilər.

4. Əraziyə Nəzarətli Uçuş (CFIT): Bu, pilotun nəzarəti altında olan uçuşa yararlı təyyarə istəmədən yerə, dağa, suya və ya maneəyə uçuqda baş verir.

5. Havada toqquşma (MAC): Uçuşda olan təyyarələr arasında tez-tez səhv əlaqə və ya digər təyyarələrin Təhlükəsizliyi Risklərinin aşkar edilməməsi səbəbindən toqquşmalar yarana bilər.

Aviaşirkətlərdə rəqabət riskləri onların bazar mövqeyinə və gəlirliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Burada bəzi əsas rəqabət riskləri var:

1. Bazarın Doyması: Aviaşirkət sənayesi yüksək rəqabətli, bir çox oyunçu bazar payı üçün yarışır. Bu, qiymət müharibələrinə və mənfəət marjasının azalmasına səbəb ola bilər.

2. Texnoloji irəliləyişlər: Aviaşirkətlər səmərəliliyi və müştəri təcrübəsini artırmaq üçün davamlı olaraq yeni texnologiyalara sərmayə qoymalıdır. Texnoloji innovasiyalardan geri qalmaq bir aviaşirkəti rəqabətdə əlverişsiz vəziyyətə sala bilər.

3. Tənzimləmə Dəyişiklikləri: Hökumət qaydalarında və siyasətlərində dəyişikliklər hava yolu əməliyyatlarına və rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərə bilər. Aviaşirkətlər yeni qaydalara uyğunlaşarkən uyğunluqda qalmalıdır.

4. Müştəri seçimləri: Müştəri seçimlərində və gözləntilərində dəyişikliklər hava yolu xidmətlərinə olan tələbatı təsir edə bilər. Aviaşirkətlər müştəriləri cəlb etmək və saxlamaq üçün dəyişən tendensiyalara uyğunlaşmalıdırlar [3].

Müştəri məmnuniyyəti aviaşirkətlər üçün çox vacibdir və bir sıra risklər ona təsir edə bilər:

1. Uçuş gecikmələri və ləğvləri: Tez-tez gecikmələr və ləğvlər səfərləri məyus edə və mənfi rəylərə səbəb ola bilər.

2. Zəif Müştəri Xidməti: Qeyri-dost və ya köməkətsiz heyət səfərlərdə qalıcı mənfi təəssürat yarada bilər.

3. İtirilmiş və ya Zədələnmiş Baqaj: Baqajın səhv idarə edilməsi əhəmiyyətli narahatlıq və narazılığa səbəb ola bilər.

4. Uçuş Təcrübəsi: Keyfiyyətsiz yemək, əyləncə və oturmaqlar səfərlərin ümumi təcrübəsinə təsir edə bilər.

5. Qiymətlər və ödənişlər: Gözlənilməz rüsumlar və yüksək bilet qiymətləri narazılığa və pulun dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

6. Ünsiyyət problemləri: Uçuş statusu, dəyişikliklər və siyasətlərlə bağlı aydın ünsiyyətin olmaması səfərləri məyus edə bilər [4].

Covid-19 pandemiyası zamanında aviaşirkətlər kifayət qədər risklərlə qarşılaşmışdır. Əsas maliyyə riski idi ki, uçuşların azalması, bir çox ölkənin hava məkanlarını hava nəqliyyatı üçün bağlaması buna səbəb olmuşdur. Bu da səfərin axınının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Pandemiya dövründə əlavə sanitariya tədbirləri və digər əməliyyat xərcləri aviaşirkətlərin xərclərini artırdı. Əslində bu risklərin qarşısını almaq üçün əsas faktor planlaşdırmadan keçir. Doğru planlaşdırmanın aparılması gələcəkdə yarana biləcək risklərin nəticələrini azaldacaq.

Açar sözlər: Risk, Covid-19, əraziyə nəzarətli uçuş, maliyyə riskləri, əməliyyat riskləri.

Ədəbiyyat

1. <https://investor.turkishairlines.com/en/creditor-relations/financial-risk-management>
2. <https://www.icao.int/safety/gasp/pages/operational-%28ops%29-safety-risks.aspx>
3. [Types of Operational Risk for Airline SMS](#)
4. [Top 20 risks facing global airlines – EY 2019 survey](#)

AZƏRBAYCANDA SİYASİ PUBLİSİSTİKA TARİXİNDƏN

Kənan Novruzov

Bakı Dövlət Universiteti

n.kenan99@mail.ru

Siyasi publisistika jurnalistikanın ən aktual qollarındandır. Bu, jurnalistikanın, o cümlədən məhz siyasi publisistikanın cəmiyyət həyatında oynadığı rolla bağlıdır. “Media cəmiyyətdə dəqiq və davamlı məlumatlandırma, ictimai şüura, həmçinin ictimai rəyə təsir vasitəsidir. Deməli, bu sahə kütləvi informasiyanın yaradılması və yayılması ilə bağlı cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır” [3].

Siyasi publisistika bütün cəmiyyətlər, xüsusilə demokratik dövlətlər üçün xarakterikdir. Azərbaycanda siyasi publisistikanın inkişafı elə 1875-ci ildən, milli mətbuatın əsasının qoyulduğu vaxtdan hesablanır. Məsələn burasındadır ki, Azərbaycan milli mətbuatının banisi olan Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi” ilə əslində həm də siyasi fəaliyyətlə məşğul olurdu. “Milli mətbuat tariximizin “Əkinçi”nin nəşri ilə bağlanması tarixi reallıqları özündə əks etdirir” [6]. Əslində “Əkinçi”ni zaman özü yaratmışdı. O vaxtı siyasi vəziyyət məhz “Əkinçi”nin təmsalında milli mətbuatın əsasının qoyulmasını vacib hadisəyə çevirmişdi. Beləliklə, Həsən bəy “Əkinçi”ni guya əkin- biçin işləri ilə bağlı insanları maarifləndirmək adı ilə çıxardığını desə də, həm də siyasi fəaliyyətlə məşğul idi. O, öz qəzeti ilə birbaşa olaraq cəmiyyətin gözünü açmağa çalışırdı. “Zərbəbi dövrün ədəbiyyat adamlarını gerçək həyatla ayaqlaşmağa, reallıqlardan uzaq olmamağa səsləyirdi” [1].

“Əkinçi”nin ömrü çox olmadı. Cəmi 56 nömrəsi çıxandan sonra 1877-ci ildə bağlandı. Bunun səbəbi məhz o zamankı siyasi sistem və Həsən bəyin fəaliyyəti idi. Buna baxmayaraq, Həsən bəyin “səpdiyi toxumlar cücərməyə başladı”.

“Əkinçi”dən sonra fərqli ziyalılar müxtəlif nəşrlə vasitəsilə Həsən bəyin ideoloji xəttinə sadiqliyini ifadə etməklə, həm də onun yəqini davam etdirdilər. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində çıxan bir çox mətbuat orqanları, o cümlədən “Həyat”, “Təzə Həyat”, “İrşad”, “Kaspi” kimi nəşrlər birbaşa olaraq “Əkinçi”nin davamçıları və varisləri hesab olunurlar. Həmin qəzetlər bu və ya digər xüsusiyyətinə görə bir-birindən fərqlənsə də, ümumi cəhətləri də maarifçilik idi.

Həmin nəşrlər ya birbaşa, ya da bilavasitə siyasətə müdaxilə edirdilər. Məsələn, “İrşad” qəzeti “Hüriyyət, müsavət, ədalət” şüarı ilə nəşr olunmaqla birbaşa olaraq öz qayəsini ortaya qoyurdu.

1918-ci ildən etibarən başlanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü Azərbaycan siyasi publisistikası tarixində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu da birbaşa olaraq həmin dövrün ictimai-siyasi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, “demokratik cəmiyyətdə hakimiyyət orqanları ictimai fikri formalaşdırən mətbuatın fikri ilə hesablaşmalı olurlar. Kütləvi İnformasiya Vasitələri elə bir sosial qüvvədir ki, hakimiyyət orqanlarına bu və ya digər problemə diqqət yetirmək və bunları həll etmək üçün təsir göstərir” [2].

AXC-nin 23 aydan sonra dağılması, sözsüz ki, birbaşa mətbuatda da hiss olunur. 1920-ci ildən başlanan sovet istilasından dövründə bir çox sahədə olduğu kimi, mətbuatda da azadlıqdan söhbət gedə bilməzdi. Mətbuat birbaşa olaraq siyasi rejimin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi. Bu da mətbuatın yenə də siyasi fəaliyyətlə məşğul olmasına birbaşa rəvac verirdi. SSRİ-in qurucusu Vladimir Lenin özünün “Hardan başlamalı?” məqaləsində yazırdı ki, mətbuatın əsas funksiyası təbliğat, təşviqat və təşkilatdır. Məlum olduğu kimi, həmin dövrdə ölkədə birpartiyalı sistem hökm sürürdü. Mətbuatın əsas işi də məhz vahid partiyanın fəaliyyətini təbliğ etmək idi.

1992-ci ildə Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik əldə etdi. Beləliklə, Azərbaycan mətbuatının inkişafı istiqamətində tamamilə yeni mərhələ başlandı. Müstəqilliyin ilk illərindən etibarən görülən işlər, atılan addımlar birbaşa olaraq mətbuatın vəziyyətinin yaxşılaşmasına, dirçəlməsinə xidmət etdi.

“1992-ci il yenidən müstəqilliyimizin bərpasından sonra parlament tərəfindən ilk dəfə “KİV haqqında qanun” qəbul edildi. Bu qanun müstəqil Azərbaycanın ilk Qanunlarından biri idi. 1999-cu il dekabrın 7-də Milli Məclis “KİV haqqında” yeni qanun qəbul etdi və həmin vaxtdan sonra mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, daha da demokratikləşdirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atıldı” [7].

Müstəqil dövrdə mətbuatın inkişafı istiqamətində atılan ən mühüm addımlardan biri, heç şübhəsiz ki, 1998-ci ildə senzuranın ləğvi idi. Senzuranın ləğvinin siyasi əhəmiyyəti bundan ibarət idi, mətbuat buxovlardan artıq azad olmuşdu. Bu, jurnalistikanın öz mahiyyətinə qayıtmasına şərait yaradırdı. “İlk növbədə, senzuranın olmaması mətbuata azadlıq verdi. Söz, mətbuat, fikir azadlığı yarandı, plüralizm inkişaf etdi. Daha sonra 1999-cu ildə Kütləvi İnformasiya Vasitələri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə mindi. Bu Qanunda jurnalistlərin hüquqları, vəzifələri, məsuliyyəti öz əksini tapmışdı. Yəni, ondan sonra inkişaf başladı və mətbuata çox böyük üstünlüklər verildi” [4].

90-cı illərin sonu, 2000-ci illərinə əvvəlindən etibarən mətbuatda qəzet və jurnalların sayının birdən-birə artması, bütövlükdə media sistemində polifonikliyin təmin olunması ilə bağlıdır.

Professor Allahverdi Məmmədlinin söylədiyi kimi, senzuranın ləğvi ilə Azərbaycanda xeyli sayda kütləvi informasiya vasitələri meydana gəldi. “Bu mənada 2000-ci illəri xüsusilə qeyd edə bilərik ki, müxtəlif televiziya, radiolar dövrüyyəyə girdi. O vaxta qədər biz yalnız 1 televiziya malik idiksə, sonralar müxtəlif özəl televiziya və radiolar fəaliyyətə başladı. İndi isə yeni medianın müxtəlif qolları yaranıb. Sosial şəbəkələr çox böyük vüsət alıb” [5].

Müasir dövrdə isə dünya mediasında müşahidə olunan tendensiyalar Azərbaycan mediasında da hiss edilir: yeni media ənənəvi mediadan önə keçir, jurnalistikanın janrı və formatları dəyişir. İndi jurnalistə verilən tələblər də fərqlidir. Gələcəkdə jurnalistikada tamamilə yeni meyllərin müşahidə olunacağı da mümkündür. Buna baxmayaraq, siyasi publisistika mahiyyət və məzmun baxımından dəyişməz olaraq qalıb. Müxtəlif dövrlərdə olduğu kimi, indi də siyasi publisistika və siyasi publisistlər öz funksiyalarının öhdəsindən uğurla gələ bilirlər.

Açar sözlər: Publisistika, siyasət, tarix.

Ədəbiyyat

1. Aşırlı, A. (2003). *Azərbaycan Mətbuat Tarixi*. Bakı, 39.
2. Hacıyev, H. (2005). *Gənc Jurnalistlərə Xitab*. Bakı, 61.
3. Məhərrəmli, Q. (2012). *Jurnalistikanın Əsasları*. Bakı, Qanun, 188.
4. <https://ikisahil.az/post/239052-senzurasiz-metbuatimiz-23-yashinda>
5. <https://ikisahil.az/post/239052-senzurasiz-metbuatimiz-23-yashinda>
6. <https://kaspi.az/az/ekinci-ile-baslanan-metbuat-tariximiz>
7. <https://sherg.az/arxiv/10340>

ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNİN CİNAYƏT-HÜQUQİ MÜHAFİZƏSİ

Günəş Nuriyeva

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi
gunesh.nuriyeva@gmail.com

Azərbaycan Respublikasında müstəqil ədalət mühakiməsi sisteminin fəaliyyətinə neqativ təsir göstərən problemlərin həllinə dövlət səviyyəsində xüsusi diqqət yetirilir. Bu, təsadüfi deyildir və bir tərəfdən, dövlətimizin müasir beynəlxalq dəyərlərə sadıqlığı, digər tərəfdən, həqiqi ədalət mühakiməsinin cəmiyyətin nəinki hüquqi, həm də siyasi, sosial və iqtisadi sahədə aktual problemlərinin həllinə kömək edir. Ədalət mühakiməsi mövzusunun öyrənilməsinə aktuallaşdıran məqamlardan biri həm də ondan ibarətdir ki, bu fəaliyyəti təmin edən məhkəmə sisteminin statusu, onun müstəqilliyi səviyyəsinə dair məlumatlar dövlətin demokratikliyinin mühüm göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilməsidir. Ədalət mühakiməsi kimi mühüm fəaliyyətin səmərəli həyata keçirilməsi həmçinin insanlar, təsisatlar arasında yaranan konfliktli halların, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, qanunun aliliyinin qorunması kimi hüquqi və sosial-siyasi əhəmiyyətli vəzifələrin həllinə kömək edir.

Ədalət mühakiməsi mövzusunun aktual edən digər bir məqam milli hüquqşünas alimlər tərəfindən bu sahənin praktiki problemləri ilə müqayisədə nəzəri müddəalarının işlənilməsinə elə də xüsusi diqqət yetirilməmişdir. Akademik T.Y. Xabriyeva göstərmişdir ki, müasir hüquq elminin vəzifəsi müxtəlif hüquq sistemlərinin ən mühüm kateqoriyalarının bəzi ortaq məxrəcini tapmaqdan ibarətdir ki, bunsuz global hüquqi inkişafın təsəvvürü mümkün deyildir. Bu cür yanaşna hüquqşünaslar arasında ədalət mühakiməsi probleminin daha çox tətbiqi xarakteri ilə bağlı hökm sürən rəyin aradan qaldırılmasına imkan verəcəkdir [2].

Ədalət mühakiməsinin əsas vəzifəsi ali dəyər olan insanı, onun hüquq və azadlıqlarını, habelə hüquqi şəxslərin, cəmiyyətin və bütövlükdə dövlətin hüquq və mənafeyini hüquqa zidd əməllərdən qorumaqdan ibarətdir. Bu vəzifələrin düzgün həlli üçün ədalət mühakiməsinin normal fəaliyyət göstərməsi və bu fəaliyyətə hər hansı şəkildə müdaxiləni istisna edən müvafiq şəraitin yaradılması

lazımdır ki, bu da öz növbəsində ədalət mühakiməsinin dövlətin ümumi dəstəyinə ehtiyacını və bu dəstəklər sırasında cinayət-hüquqi vasitələr ilə müdafiəsinin möhkəmləndirilməsini zəruri edir.

Tarixi, siyasi və sosial inkişafın müəyyən mərhələlərində və müxtəlif hüquq sistemlərində ədalət mühakiməsinin anlayışına plüralist yanaşma müasir dünyada onun müxtəlif modellərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Hüquq ədəbiyyatlarında ədalət mühakiməsinin modelləri termininin kifayət qədər populyarlaşması müşahidə olunur. Eyni zamanda, tez-tez hansısa bir dövlətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi mexanizmi, məqsədi (cəzalandırıcı, bərpaedici), məhkəmə sisteminin təşkili üsulu, məhkəmə icraatının xarakteri (çəkişmə, istintaq) və prosessual qaydası kimi mövzuların təqdim olunmasına rast gəlinir [1].

Ədalət mühakiməsinin inkişafı amillərindən biri kimi prosessual sistemlərin və məhkəmə prosedurlarının bir-birinə tədricən yaxınlaşması qeyd oluna bilər. Dünyanın müxtəlif regionlarında bu tendensiya bir neçə səviyyədə müşahidə olunur, dövlətlərustü ümumi prosessual qaydaların işlənilib-hazırlanmasında ifadə olunan unifikasiya, yaxud müxtəlif ölkələrin hüquq sistemlərinin ümumi prinsipləri əsasında bir araya gətirilməsində ifadə olunan uyğunlaşdırmalarda təzahür edir. Bu, mülki prosesə məhkəmə icraatının sürətləndirilmiş və ya sadələşdirilmiş formalarının, hüquqi münaqişələrin həllinin məhkəmədənənar, alternativ prosedurlarının tətbiqinin getdikcə genişləndirilməsində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Belə yaxınlaşma, ilk növbədə, dövlətlərin qlobal hüquqi məkana integrasiyası ilə bağlıdır ki, bu da obyektiv olaraq ədalət mühakiməsinin müxtəlif modellərinin daha dərindən unifikasiyasının mümkünlüyünü, həmçinin uzun illərin təcrübəsi ilə təsdiq edilmiş milli xüsusiyyətlərin qorunub-saxlanılmasının zəruriliyini nəzərdə tutur.

Hazırda beynəlxalq ədalət mühakiməsinin inkişafı müəyyən ziddiyyətli tendensiyalarla xarakterizə olunur. Bir tərəfdən, beynəlxalq məhkəmələr şəbəkəsi həm universal, həm də regional səviyyədə genişlənir, beynəlxalq məhkəmə orqanlarının yeni tipləri (regional məhkəmələr, beynəlxalq cinayət məhkəmələri) yaranır, mövcud məhkəmələrin işinin aktivləşdirilməsi istiqamətində islahatlar aparılır. Digər tərəfdən, beynəlxalq məhkəmələr və onların təcrübəsi ilə bağlı şərhlər getdikcə artır, həm dövlətlər, həm də elmi ictimaiyyət tərəfindən “məhkəmə fəallığının” tənqid edilməsinə rast gəlinir, beynəlxalq məhkəmə orqanlarının müəyyən aktları dövlətin suverenliyinə qəsd kimi qiymətləndirilir.

Müasir dünyanın hüquq sistemləri üçün ədalət mühakiməsinin normativ anlayışının olmaması, ayrı-ayrı hallarda konstitusiyaya qanunvericiliyi səviyyəsində ədalət mühakiməsinin realizəsinin prosedur standartlarının müəyyən edilməsi xarakterikdir. Əksər dövlətlərin qanunvericiliyində ədalət mühakiməsi üzrə təsbit olunmuş müddəaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: ədalət mühakiməsi yalnız məhkəmələr tərəfindən və qanunla müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir; hakimlər ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən müstəqildirlər və yalnız qanuna tabedirlər; məhkəmə həqiqətin müəyyən edilməsinə nail olmalı və ədalətin ümumi prinsiplərinə riayət etməlidir; məhkəmə icraatı aşkarlıq, çəkişmə, hamının qanun qarşısında bərabərliyi, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi şəraitində keçirilir; məhkəmə qərarları qanuna əsaslanmalı və mütləq surətdə icra olunmalıdır və s.

Cinayət hüququ normaların müəyyən edilməsi üçün sosial şərtlər prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Ədalət mühakiməsinin real səmərəliliyi həm də onun həyata keçirilməsi zamanı yaranan ictimai münasibətlərin cinayət-hüquqi müdafiə vasitələri ilə təmin olunmasından birbaşa asılıdır. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin (30 dekabr 1999-cu il) 32-ci fəslə “Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər” adlanır və 286-307-ci maddələri əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin I bəndində göstərilir ki, məhkəmə hakimiyyəti ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir. Bu maddənin məzmunundan ədalət mühakiməsinin məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin yolu olduğu aydın olur. Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 18-ci maddəsinin məzmunu diqqətəlayiqliyi ilə seçilir. Həmin maddəyə əsasən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları bilavasitə tətbiq edilir. Onlar qanunların mənasını, məzmununu və tətbiqini, qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətini müəyyən edir və ədalət mühakiməsi ilə təmin edilir. Fikrimizcə, konstitusiyaya qanunvericiliyində bu

cür normanın mövcudluğu həm qanunyaradıcılığı, həm də ədalət mühakiməsinin məqsədinin düzgün ifadə olunması nöqteyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu baxımdan ölkəmizin Konstitusiyasında da analogi normanın təsbit olunması məqsədəuyğun sayılır.

Açar sözlər: Ədalət, ədalət mühakiməsi, məhkəmə, hüquq sistemləri, sosial-hüquqi təsisat.

Ədəbiyyat

1. Грачева, С.А. (2014). Доктрина верховенства права и судебные правовые позиции. *Журнал Российского Права*, 4, 33-45.
2. Хабриева, Т.Я. (2017). Правосудие в современном мире. *Журнал Зарубежного Законодательства и Сравнительного Правоведения*, 1.
<https://znanium.ru/read?id=133038&pagenum=5>

İBTİDAİ RİYAZİ TƏLİM PROSESİNDƏ ŞAĞİRD ÖZÜNƏNƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ

Samirə Nurməhəmmədi

Gəncə Dövlət Universiteti

nurmehemmedisamire@gmail.com

Riyaziyyatın tədrisi prosesində verilən tələblərdən biri buraxılmış səhvlər haqqında xəbərdarlıq edilməsi, onları şagirdlərin özlərinin axtarmağı və düzəltməyidir. Bu tələb proqramda da öz əksini tapmışdır.

Proqramın izahat vərəqində deyildiyi kimi, “Şagirdlərin təfəkkürünü və nitqini inkişaf etdirmək məqsədilə onlara riyazi fəaliyyətlərindəki hər bir addımın doğruluğunu əsaslandırmağı öyrətmək lazımdır.

Şagirdlər aldığı nəticələri izah etməyi və onun doğruluğunu əsaslandırmağı bacarmalıdırlar. İbtidai siniflərdə şagirdlərə 100 və 1000 dairəsində natural ədədləri toplama və çıxma priyomlarını öyrədərkən bu tələbin həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Biz ədəddən cəmi çıxmağın müxtəlif yollarının öyrədilməsi prosesi üzərində dayanacağıq.

Ədəddən cəmi çıxmaq öyrədilərkən müəllim onun üç yolunu şagirdlərə öyrətməlidir:

I. $80-(20+30)=80-50=30$

Cəmi hesablayıb ədəddən onu çıxmaq.

II. $80-(20+30)=(80-20)-30=60-30=30$

Ədəddən birinci toplananı, alınan nəticədən ikinci toplananı çıxmaq.

III. $80-(20+30)=(80-30)-20=50-20=30$

Ədəddən ikinci toplananı, alınan nəticədən birinci toplananı çıxmaq.

Riyaziyyat üzrə tədris vəsaitində isə müəlliflər Moro və Pışkalo [2, s.128] göstərir ki, müəllim ədəddən cəmi çıxmağın hər üç priyomunu şagirdlərə elə mənimsətməlidir ki, şagirdlər müstəqil olaraq bu priyomları çalışmaların həllinə tətbiq etməyi bacarsınlar.

İndi isə bu tələbin təlim prosesində necə həyata keçirildiyinə baxaq. Məktəbdə apardığımız müşahidələrdən aydın olur ki, müəllimlərin əksəriyyəti əyani vəsaitin köməyi ilə ədəddən cəmi çıxmağın müxtəlif yollarının mahiyyətini izah edir. Bu zaman onlar illustrasiyalaşdırıcı lövhələrdən, müxtəlif əşyalar qrupundan istifadə edərək göstərir ki, ədəddən cəmi həm dərhal, həm də hissə-hissə (əvvəlcə birinci, sonra ikinci toplananı və yaxud əvvəlcə ikinci, sonra isə birinci toplananı) çıxmaq olar. Daha sonra praktik çalışmalardan istifadə etməklə ədəddən cəmi çıxmağın hər üç yolu və bu yollara uyğun çalışmalar etdirilir. Çalışmaların bir qismi yazılı, digər qismi isə şifahi həll olunur. Onların cavabları üzərində əlavə iş aparılmır, alınan nəticələrin doğruluğu bir daha yoxlanılmır.

Halbuki, Poyanın [4, s.164] qeyd etdiyi kimi çalışmaların həlli nəticəsində alınan cavab yenidən tədqiq olunmalı, onun doğru olub-olmaması mütləq yoxlanılmalıdır. Bu olmadan çalışmanı tam həll olunmuş hesab etmək olmaz.

Ədəddən cəmi çıxma priyomlarının belə öyrədilməsi bizdə bəzi şübhələrin əmələ gəlməsinə səbəb oldu. Şagirdlər ədəddən cəmi çıxarkən aldıkları cavabların düzgünlüyünə nə dərəcədə inanırlar? Onlar aldıkları cavabların düzgünlüyünü yoxlayıb, doğruluğunu sübut edə bilirlərmi? Ədəddən cəmi çıxma priyomları cəmdən ədədi çıxma priyomuna çox oxşar olsa da, bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Görəsən şagirdlər bu fərqi ayırd edə bilirlərmi? Bu şübhələri yoxlamaq məqsədilə 7 məktəbin I sinfində oxuyan 210 şagird ilə sorğu aparıldı. Sorğunun mətni belə idi: “Elə bir ədəd varmı ki, 8-in üstünə gəldikdə 15 eləsin?”

Sorğuda iştirak edən şagirdlərin cavabları həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə təhlil edildi. Bu, cavabların aşağıdakı kimi qruplaşdırılmasına imkan verdi:

1. Şagirdlərin bir qismi öz cavablarının doğruluğunu əsaslandırmağa ehtiyac hiss etmir. Onların bir qismi yalnız şərtin ödəndiyini təsdiq, digər qismi isə inkar edir. Şagirdlərdən alınan belə cavabları şərti olaraq I qrup cavablar adlandırdıq.

2. Şagirdlərin digər qismi öz cavablarının doğruluğunu izah etməyə cəhd göstərir, lakin əsaslandırma bilmir. Şagirdlərin belə cavablarına şərti olaraq II qrup cavablar adlandırdıq.

3. Alınan cavabların bir qisminə şagirdlər öz cavablarının doğruluğunu əsaslandırır, lakin onlar əsaslandırmanı tam yox, yalnız nəticəni deməklə kifayətləndilər. Belə cavabları isə III qrup cavablar adlandıraq.

4. Şagirdlərin bir qisminin cavabı isə şüurlu, tam və düzgün məntiqi nəticəyə gəlmə şəklində oldu. Onlar həmin ədədin həm varlığını, həm də tapılma qaydasını aydın şəkildə ifadə etdilər. Şagirdlərdən alınmış belə cavabları IV qrupa daxil edirik.

Cavabların keyfiyyətə belə xarakterizə olunması onların bilik səviyyələrindəki dəyişikliyi izləməyə, daha dəqiq təhlil aparmağa imkan verir.

Şagirdlərin cavabları kəmiyyətə də təhlil edilmişdir. Hər bir qrupa daxil olan cavabların miqdarı müəyyənləşdirilmiş, faizlə ifadə olunmuşdur. Bu, daha dəqiq və düzgün nəticəyə gəlməyə imkan verir. Şagirdlərin cavablarının miqdarı göstəriciləri keyfiyyət göstəricilərindən asılıdır. Belə ki, cavabların miqdarını xarakterizə edən ədəd qruplarından asılı olaraq dəyişir. Ona görə də şagirdlərin cavablarının miqdarı xarakteristikasını, onların keyfiyyət xarakteristikasının funksiyası kimi götürmək olar.

Şagirdlərdən alınan cavabların təhlili göstərdi ki, 1-ci və 2-ci qrup cavablar (162 cavab) üstünlük təşkil edir. Onlar şagirdlərin ümumi cavablarının 90,0 faizini təşkil edir. Yalnız cavabların kiçik bir qrupu (18-i) 3-cü və 4-cü qrupa daxildir. Bu isə cavabların 10,0 faizidir. Bu onu göstərir ki, şagirdlərin çoxu aldıkları cavabların doğruluğunu əsaslandırmağa ehtiyac hiss etmir. Belə şagirdlərin bəziləri yalnız müəyyən nəticə çıxarmaqla kifayətlənir və həmin nəticələrin doğru olub-olmadığı haqqında düşünmürlər. Bəziləri isə düşünürsə də, cavabın doğruluğunu sübut edə bilmirlər. Bunun səbəbi isə ibtidai riyaziyyat təlimində ənənəvi şəkil almış xarakterik bir cəhətdir. Həmin xarakterik cəhət L.V. Cahangirovanın qeyd etdiyi kimi, riyazi çalışmaların həllinə birtərəfli yanaşmadan, çalışmanın şərtlərinə əsasən, yalnız cavabın tapılması ilə kifayətlənmədən ibarətdir. Bu zaman çalışmaların həllinə nəzarət edilməməsi, alınan cavabın üzərindəki əlavə işin səmərəsinin düzgün qiymətləndirilməməsi, onun doğruluğunun yoxlanılmaması və təsdiq olunmaması riyaziyyat təlimi prosesində kobud səhvlərin meydana çıxmasına səbəb olur [1, s.92].

Proqramdan irəli gələn əsas tələbi, dərslikdəki imkanları, metodik ədəbiyyatdakı məsləhətləri və respublikanın ibtidai siniflərindəki vəziyyəti nəzərə alaraq ədəddən cəmi çıxmağın öyrənilməsi zamanı aşağıdakı iki təklifi irəli sürürük:

a) Şagirdlərə ədəddən cəmi çıxmağın yollarından biri digərinin doğruluğunu yoxlamaq, bu nəticələrin doğru və ya yanlış olduğunu bilavasitə sübut etmək vasitəsi kimi öyrətmək;

b) Şagirdlərə ədəddən cəmi çıxarkən aldıkları nəticələrin doğru və ya yanlış olduğunu cəmdən ədədi çıxmaq priyomundan istifadə edərək sübut etməyi öyrətmək.

Bu iki prinsipi əsas götürərək hazırladığımız metodika əsasında eksperimental sinfin müəllimi həmin mövzunu tədris etdi. Təkrar aparılan yoxlayıcı eksperimentin nəticəsi göstərdi ki, 100 dairəsində ədəddən cəmi çıxmağın müxtəlif yollarından birini digərinin nəticələrinin doğruluğunu

sübut etmək vasitəsi kimi öyrətmək təlim işinin nəticələri ilə bərabər, kiçikyaşlı məktəblilərin idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə də müsbət təsir göstərir.

Tədqiqatın sonunda müəyyən edildi ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə özünə nəzarət bacarıqlarının formalaşdırılması işi təlim prosesində aldıkları ilkin və sadə nəticələrin doğruluğunu izah etmək, əsaslandırmaq meyllərinin yaradılması ilə başlayır. Bu zaman ilk növbədə uşaqlarda söylədikləri sadə mülahizələrin doğruluğuna şübhə oyadılmalıdır. Kiçik yaşlı məktəblilərdə belə şübhələrin yaradılması müxtəlif yollarla aparıla bilər. Məsələn, riyaziyyatın tədrisi zamanı nəticələr sonlu çoxluqların toplanması (birləşdirilməsi) və yaxud da onların çıxılmasına (bir hissəsinin ayrılmasına) aid tapşırıqların icrası ilə, Azərbaycan dili dərslərində isə uşaqlara yaxşı məlum olan sözlərdə bəzi hərflərin bilərəkdən buraxılması yolu ilə yaradılır. İlkin mühakimənin və onun nəticəsinin düzgünlüyü isə çalışmaların praktik həlli və həllin gedişinə uyğun irəli sürülən arqumentli mühakimələr vasitəsi ilə yoxlanılır. Yoxlama zamanı alınan son mühakimənin nəticəsi şübhə doğuran ilkin qənaətlə tutuşdurulur. Alınan cavabların eyni olub-olmadığına görə nəticənin düzgünlüyü dəqiq təyin edilir. Bu əməliyyat ilk öncə toplama, çıxma qaydalarına və bu qaydalara söykənən hesablama priyomlarına əsaslanır. Alınan nəticə dəqiq ifadə olunur. Onun doğruluğunun əsaslandırılması isə “iki ədəd cəminin yerdəyişmə xassəsi” əsasında qurulan mühakimələrlə (sübut etmələrlə, izah etmələrlə) davam etdirilir. Aldıkları ilkin nəticələrin doğruluğunu arqumentli mühakimələr vasitəsilə əsaslandırmaq bacarıqları şagirdlərdə hesab əməllərinin icrası ilə bağlı növbəti çalışma və mətnli məsələlər üzərində daha şüurlu olaraq formalaşdırılır. Bu zaman kiçik yaşlı məktəblilər müxtəlif üsullarla icra edilən hesablama priyomunun üsullarından birinə əsaslanan mühakiməni digər üsula uyğun aparılan mühakimələrin şübhəli nəticəsinə yoxlamaqda, onun doğru olub-olmadığına əmin olmaqda bir vasitə olduğunu öyrənirlər.

Açar sözlər: Subyektiv səciyyəli səhvlər, özünü yoxlama, əsaslandırılmış mühakimələr, özünə inam, əqli nəticə, əsaslandırmaq cəhdi.

Ədəbiyyat

1. Cahangirova, L.V. (2021). Kiçik yaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması. Bakı, 157.
2. Мороз, М.И., Пышкало, А.М. (2006). *Методика Обучения Математике в I-III Кл.* Москва, 217.
3. Папи, Ф., Папи, Ж. (2014). *Дети и Графы*, 3-өз изд. Москва: Педагогика, 109.
4. Поля, Д. (2007). *Как Решать Задачи*, 3-өз изд. Москва: Наука, 207.
5. Таğıєv, Ş.T. (1981). *Şagirdlərdə Riyazi Əsaslandırma Bacarıqlarının Formalaşdırılması* (metodik vəsait). Bakı, 42.

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ YARANAN YENİ NATAMAM AİLƏ MODELLƏRİ

Aytac Ömərli

Azərbaycan Universiteti

omerliaytac.99@gmail.com

Hər bir şeyin inkişaf etdiyi bir dövrdə ailə institutunda da yeniliklər və bir sıra problemlər özünü göstərir. Bu yeniliklərdən ən vacibi yeni natamam ailə tiplərinin yaranmasıdır. Müasir cəmiyyətə diqqət yetirsək, görərik ki, klassik ailə modeli artıq əhəmiyyətini qorumaqla yanaşı yeni modellər də ortaya çıxır. Yaranan yeniliklər problemləri də özü ilə gətirir. Belə ki, dəyişən ailə növləri, ailə strukturları və ailə daxilindəki rol və məsuliyyətlərdəki fərqlilik, xüsusilə tək valideynli ailələrin tələblərinə yönəlmiş siyasətlərin qurulması zərurətini ortaya qoyur. Tək valideynli ailə sistemi, yayılma baxımından yeni olmaqla yanaşı, tarixən ilk olaraq həyat yoldaşının vəfatı ilə yaranmış bir ailə quruluşudur. Hazırda isə dəyişən dünya və yaşam şəraiti “tək valideynli ailə” fenomenini daha çox rast gəlinən bir ailə forması halına gətirmişdir [1].

Bu problemləri müəyyən etmək üçün məsələyə dərinlən yanaşmaq və ona uyğun olaraq yeni həll yolları tapmaq mütləqdir.

Biz natamam ailə modeli və onun yaranma səbəbləri ilə tanışıq. Natamam ailə dedikdə, valideynlər - ata, ana və uşaqlar nəzərdə tutulur. Əgər ailədə onlardan hər hansı biri olmazsa, bu natamam ailə hesab olunur. Natamam ailənin yaranmasına gətirib çıxaran səbəblərə nəzər yetirsək, bu təsnifatın aşağıdakı qaydada əks olunmasının şahidi olarıq [2]:

- Valideynlərin birinin və ya hər ikisinin vəfat etməsi (övladın vəfat etməsi);
- Ayrılma və ya boşanma;
- Həbs və ya digər səbəblərdən ailədən uzaq düşməsi.

Bundan başqa natamam ailələrin yaranmasına təsir edən yeni səbəblər də vardır. Onlara “yeni tip” natamam ailələr də deyə bilərik. Hal-hazırda bir çox “müasir” cütlüklər ailə quran zaman heç vaxt övlad sahibi olmaq istəmədiklərini partnyorları ilə qərarlaşıdırırlar. Onlar müxtəlif səbəblərdən “könüllü” olaraq övlad sahibi olmaqdan imtina edirlər. Bu ictimai münasibətin kütləvi hal almasının səbəblərini müəyyən etmək üçün aparılmış sorğular nəticəsində aşağıda qeyd edilmiş məlumatlar toplanmışdır:

1. Tərəflər hal-hazırda dünyada baş verən prosesləri (münaqişələr, yoluxucu xəstəliklər, təhlükəsiz olmayan cəmiyyət və s.) səbəb göstəririlər.

2. Övlad sahibi olmaq üçün mənəvi və psixo-sosial cəhətdən yetərinə hazır olmadıqlarını və belə bir məsuliyyəti üzərlərinə götürmək istəmədiklərini qeyd edirlər.

3. Bəzi cütlüklər isə dünyaya 1 dəfə gəldiyimiz üçün həyatlarını “rahat” və sadəcə özləri üçün yaşamağı üstün tuturlar. Bu səbəbdən də övlad sahibi olmaq istəmirlər.

Növbəti modelimiz isə “eynincisli” valideynlər olan ailələrdir ki, bu tipli ailədə övladlığa götürülmənin (bəzi ölkələrdə) və ya bioloji olaraq tərəflərdən birinin öz uşağı olması halı ilə rastlaşırıq. Bir sıra Avropa dövlətləri - Niderland, Belçika, Fransa, İspaniya, Almaniya və s. həmçinin ABŞ, Kanada, Argentina və bir çox başqa ölkələr eynincisli nikahlara qanuni şəkildə icazə verirlər [3]. Bu da yeni tip natamam ailə modelinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu tip ailələrdə yalnız “qadın”lar və ya “kişi”lər olduğuna görə onlar övlad sahibi olmaq üçün donorlardan və daşıyıcı analardan istifadə edirlər. Nəticədə belə bir ailədə böyüyən uşaq digər uşaqlar və valideynlərlə müqayisədə ailəsində fərqlilik hiss edir. Bu da onların psixologiyasına təsirsiz ötüşmür. Həmçinin uşaqlar böyüyən zaman, əsasən, özlərini tanıyan və kimliklərini, cinsiyyət anlayışını dərk edən zaman onlarda müəyyən çətinliklər yaranır. Çünki ailədə uşaqlar öz valideynlərindən, əsasən, qızlar analarından, oğlanlar isə atalarından nümunə götürürlər. Bu tip ailələrdə isə uşaqların sağlam şəkildə nümunə götürəcəyi rol - model olmadığı üçün onların sosial-psixoloji inkişafında problemlər yaranı bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi bunlar yeni tip natamam ailələrdir. Tədqiqatlar göstərir ki, cəmiyyətdə “klassik” ailə modeli artıq öz aktuallığını itirir. Göstərdiyimiz nümunələr də bunu açıq şəkildə ortaya qoyur. Bu cəmiyyətin qarşısında duran ciddi bir problemdir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün yeni yanaşmalar və həll yolları tapılmalıdır. Sosial işin məqsədi məhz budur: Cəmiyyətin aktual problemlərini araşdırmaq, ortaya çıxan problemlərin həll yollarını axtarmaq, aidiyyət qurum və şəxslərə yönləndirmək, bir növ icrasına prosesual rəhbərlik etmək (“keys menecment”). Ali təhsil müəssisələrində bu sahədə elmi araşdırmaların aparılmasına təşviq edilməsi Kiçik bir dövlət olan ailə institutunun gələcəyi üçün vacibdir.

Açar sözlər: Ailə, natamam ailə, elm və texnikanın inkişafı, yeni ailə modelləri, natamam ailənin yaranma səbəbləri.

Ədəbiyyat

1. Demirel, B. (2021). Sosial hizmet bakış açısıyla tek ebeveynli ailelerin gereksinimleri ve sosyal politika uygulama süreci üzerine bir değerlendirme. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

2. Franz, M., Lensche, H. & Schmitz, N. (2003). Psychological distress and socioeconomic status in single mothers and their children in a German city. *Social Psychiatry Psychiatric Epidemiology*, 38, 59-68.
3. Gates, G.J. (2013). *LGBT Parenting in the United States*. Los Angeles. <http://williamsinstitute.law.ucla.edu/wp-content/uploads/LGBT-Parenting.pdf>

ONLAYN TƏHSİL TEXNOLOGİYASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK TƏDBİRLƏRİ

Asif Orucov

Azərbaycan Universiteti
asif.orujov@student.au.edu.az

İnternet Əşyalarının (IoT) Təhlükəsizlik Təhdidləri

İnternet əşyaları (IoT) gündəlik həyatımızı asanlaşdırsa da, ciddi təhlükəsizlik təhdidləri ilə üzləşir. Bu cihazlar çox vaxt zəif autentifikasiya mexanizmləri və zəif şifrələmə metodları səbəbindən kiberhücumlara qarşı həssas olurlar. Xüsusilə, zəif parollar və standart identifikasiya məlumatlarının dəyişdirilməməsi IoT sistemlərini kənar müdaxilələrə açıq hala gətirir. IoT cihazlarının böyük əksəriyyəti avtomatik yenilənmə mexanizminə malik olmadığı üçün zamanla təhlükəsizlik zəiflikləri artır. Hücumçular bu zəifliklərdən istifadə edərək IoT cihazlarını botnetlərə qoşaraq genişmiqyaslı DDoS hücumları həyata keçirə bilirlər. Bundan əlavə, IoT şəbəkələrində məlumatların müdaxiləsiz ötürülməsi vacibdir, əks halda fərdi və kommersiya məlumatları oğurlana bilər. Smart ev sistemləri, ağıllı nəqliyyat və sənaye avadanlıqları da bu hücumların hədəfi ola bilər. IoT təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün güclü autentifikasiya, mütəmadi yenilənmələr və şifrələmə vacib rol oynayır. Şəbəkə səviyyəsində təhlükəsizlik divarları və anomal fəaliyyətləri aşkar edən sistemlər tətbiq olunmalıdır. Bu tədbirlər IoT sistemlərinin daha etibarlı və müdafiəli olmasına kömək edəcək.

IoT Cihazlarında Məlumatın Mühafizəsi və Şifrələmə

İnternet əşyaları (IoT) cihazlarının təhlükəsizliyi üçün məlumatların mühafizəsi və şifrələnməsi əsas prioritetlərdən biridir. IoT cihazları sensorlar və digər ağıllı qurğular vasitəsilə böyük həcmdə məlumat toplayır, emal edir və ötürür. Bu məlumatların qorunması üçün güclü şifrələmə metodlarının tətbiqi vacibdir. Şifrələnməmiş məlumatlar kibercinayətkarlar tərəfindən ələ keçirilə bilər və fərdi, kommersiya və hətta dövlət səviyyəsində ciddi təhlükələr yarada bilər.

IoT cihazlarında ən çox istifadə olunan şifrələmə texnologiyalarından biri AES (Advanced Encryption Standard) və RSA kimi asimmetrik şifrələmə metodlarıdır [1]. Bu metodlar məlumatların üçüncü tərəflər tərəfindən oxunmasını çətinləşdirir və yalnız səlahiyyətli istifadəçilərin ona çıxışını təmin edir. Bundan əlavə, TLS/SSL protokolları IoT cihazları arasında etibarlı əlaqə yaradaraq məlumat ötürülməsinin qorunmasına kömək edir [2].

IoT cihazlarının təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün məlumatların end-to-end (uçtan-uça) şifrələnməsi tətbiq olunmalıdır. Həmçinin, cihaz istehsalçıları təhlükəsizlik yeniləmələrini mütəmadi olaraq təqdim etməli və istifadəçilərdən güclü autentifikasiya metodlarından istifadə etmələrini tələb etməlidirlər. Şifrələmə və digər təhlükəsizlik tədbirləri olmadan IoT cihazları kiberhücumlara qarşı həssas qalır və bu, həm fərdi istifadəçilər, həm də təşkilatlar üçün ciddi təhlükələr yaradır.

Kibertəhlükəsizlik Hücumları və IoT Sistemlərinə Təsiri

İnternet əşyaları (IoT) cihazlarının geniş yayılması ilə kibertəhlükəsizlik hücumlarının sayı və miqyası da artmışdır. IoT cihazlarının çoxu standart təhlükəsizlik tədbirləri olmadan istehsal edildiyindən kiberhücumçular üçün asan hədəfə çevrilir. Belə hücumlar arasında DDoS (Distributed Denial of Service) hücumları, zərərli proqramlarla infeksiya, MITM (Man-in-the-Middle) hücumları və məlumat oğurluğu kimi risklər mövcuddur.

Xüsusilə DDoS hücumları, IoT cihazlarının botnetlərə qoşulması ilə həyata keçirilir. Məsələn, Mirai botneti minlərlə zəif müdafiə olunan IoT cihazını nəzarət altına alaraq böyük veb saytları çökdürmüşdür. MITM hücumları isə IoT cihazları və serverlər arasında məlumatların ötürülməsi

zamanı araya girərək həssas informasiyanı ələ keçirməyə imkan yaradır. Zərərli proqramlar isə ağıllı kameralar, sensorlar və digər qurğulara sızaraq onların funksionallığını poza və ya icazəsiz istifadə edə bilər.

IoT sistemlərinə hücumların təsiri təkcə fərdi istifadəçilərlə məhdudlaşmır. Ağıllı şəhərlər, sənaye müəssisələri, tibbi avadanlıqlar və avtomatlaşdırılmış nəqliyyat sistemləri kimi infrastruktur şəbəkələri də ciddi risk altındadır. Məsələn, ağıllı nəqliyyat sisteminə edilən hücum nəticəsində trafik işıqları idarə edilə bilər və bu, qəzalarla nəticələnə bilər.

IoT sistemlərinin təhlükəsizliyini artırmaq üçün güclü autentifikasiya, müntəzəm proqram təminatı yeniləmələri və şifrələmə kimi tədbirlər görülməlidir. Bundan əlavə, təhlükəsizlik divarları (firewalls) və anomaliya aşkarlayan sistemlər hücumları vaxtında müəyyən edərək IoT infrastrukturunun qorunmasına kömək edə bilər.

IoT Şəbəkələrində Autentifikasiya və İcazə Mexanizmləri

İnternet əşyaları (IoT) cihazlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsində autentifikasiya və icazə mexanizmləri mühüm rol oynayır. IoT şəbəkələrində autentifikasiya, yalnız etibarlı cihaz və istifadəçilərin sistemə girişini təmin etmək üçün tətbiq edilir. Bu mexanizmlər olmadan kibershücumçular IoT şəbəkəsinə daxil ola bilər, məlumatları oğurlaya və cihazları nəzarət altına ala bilərlər.

IoT sistemlərində ənənəvi parol əsaslı autentifikasiya metodları yetərli deyil, çünki bir çox IoT cihazı məhdud hesablama gücünə malikdir və güclü şifrələnmiş autentifikasiyanı dəstəkləmir. Bu səbəbdən biometrik autentifikasiya, iki mərhələli doğrulama (2FA) və blokçeyn əsaslı identifikasiya sistemləri kimi müasir metodlardan istifadə edilməsi tövsiyə olunur.

Bundan əlavə, rol əsaslı giriş nəzarəti (RBAC - Role-Based Access Control) və atribut əsaslı giriş nəzarəti (ABAC - Attribute-Based Access Control) kimi icazə mexanizmləri IoT sistemlərində fərqli istifadəçi və cihazların səlahiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq olunur. Məsələn, RBAC metodu ilə bir sənaye müəssisəsində işçilər yalnız icazə verilən cihazlara qoşula bilər və lazımsız giriş cəhdləri bloklanır.

IoT şəbəkələrində təhlükəsizliyi artırmaq üçün şifrələnmiş autentifikasiya protokolları (məsələn, OAuth, MQTT və CoAP) istifadə olunmalıdır. Bununla yanaşı, sistemlərdə dinamik giriş nəzarəti tətbiq edilərək istifadəçilərin və cihazların fəaliyyətləri real vaxtda izlənilməlidir.

Gələcəkdə IoT sistemlərində süni intellekt əsaslı təhlükəsizlik alqoritmləri daha geniş yayılaraq təhlükəsizlik boşluqlarını avtomatik aşkarlaya və real vaxtda cavab tədbirləri görə biləcək. Bu texnologiyalar IoT cihazlarının daha təhlükəsiz və etibarlı işləməsinə imkan yaradacaq [3].

Gələcək Trendlər: Süni İntellekt və IoT Təhlükəsizliyi

Süni intellekt (AI) və İnternet əşyaları (IoT) texnologiyalarının sürətli inkişafı yeni təhlükəsizlik yanaşmalarına ehtiyac yaradır. IoT sistemlərinin genişmiqyaslı tətbiqi ilə kibertəhlükəsizlik təhdidləri də artır və ənənəvi müdafiə mexanizmləri artıq kifayət etmir. Süni intellekt bu sahədə avtomatik təhlükəsizlik sistemlərinin inkişafına töhfə verərək IoT cihazlarının daha müdafiəli olmasına kömək edir.

AI əsaslı anomaliya aşkarlama sistemləri IoT şəbəkələrindəki qeyri-adi fəaliyyətləri müəyyən edərək potensial təhlükələri real vaxtda analiz edə bilər. Məsələn, maşın öyrənmə (ML) alqoritmləri IoT cihazlarının adi fəaliyyətlərini təhlil edir və istisna hallar baş verdikdə avtomatik xəbərdarlıq edir. Bu yanaşma kibertəhlükəsizlik hücumlarını erkən mərhələdə aşkar etməyə və qarşısını almağa imkan yaradır.

Bundan əlavə, AI əsaslı idarəetmə və autentifikasiya sistemləri istifadəçi və cihazların identifikasiyasını daha təhlükəsiz edir. Biometrik autentifikasiya, blokçeyn əsaslı təhlükəsizlik modelləri və süni intellekt tərəfindən idarə olunan şifrələmə texnologiyaları gələcəkdə IoT şəbəkələrinin əsas təhlükəsizlik elementləri olacaqdır.

AI həmçinin avtomatik təhlükəsizlik yeniləmələri və özünü müdafiə edə bilən sistemlər kimi innovativ texnologiyalar vasitəsilə IoT cihazlarını qoruyur. Belə sistemlər hücumları müəyyən etdikdə real vaxt rejimində özlərini yeniləyə və zərərli təsirləri minimuma endirə bilər.

Gələcəkdə 5G və AI-nin sintezi IoT təhlükəsizliyini daha da artıracaq. Yüksək sürətli əlaqə imkanları süni intellektin böyük həcmli məlumatları daha sürətli emal etməsinə imkan verəcək və bu da daha effektiv təhlükəsizlik tədbirlərinə şərait yaradacaq.

Bütün bu yeniliklərə baxmayaraq, AI əsaslı kibertəhlükəsizlik sistemləri də müəyyən risklərə malikdir. Süni intellektin özü də hakerlər tərəfindən manipulyasiya edilə bilər və bunun qarşısını almaq üçün AI əsaslı sistemlər də daima yenilənməlidir.

Süni intellektin IoT təhlükəsizliyində tətbiqi gələcəkdə kibercinayətlərin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayacaq. Bu texnologiyalar vasitəsilə IoT ekosistemlərinin qorunması daha avtomatlaşdırılmış, ağıllı və effektiv hala gələcəkdir.

Açar sözlər: IoT təhlükəsizliyi, Kibertəhlükəsizlik hücumları, Şifrələmə və məlumat mühafizəsi, Autentifikasiya və icazə mexanizmləri, Süni intellekt və IoT, DDoS hücumları və botnetlər, Blokçeyn və IoT təhlükəsizliyi, İnternet aşıları və risklər.

Ədəbiyyat

1. Stallings, W. (2016). *Cryptography and Network Security: Principles and Practice*. Pearson.
2. Dierks, T., Rescorla, E. (2008). *The Transport Layer Security (TLS) Protocol*. Internet Engineering Task Force (IETF).
3. Zhang, K., Ni, J., Yang, K., Liang, X., Ren, J. & Shen, X. (2017). Security and privacy in smart city applications: Challenges and solutions. *IEEE Communications Magazine*, 55(1), 122-129.

GLOBAL TRADE ORGANIZATIONS IN CRISIS: THE WORLD TRADE ORGANIZATION'S ROLE DURING THE TRUMP TRADE WARS

Elshan Orujov

Azərbaycan University

elshan.orujov@au.edu.az

The global trading system faced unprecedented challenges during President Donald Trump's administration, marked by a series of trade disputes, protectionist measures and rhetorical attacks on multilateral institutions. Central to these disputes was the World Trade Organization (WTO), whose role and relevance were called into question as the United States imposed tariffs on key trade partners, particularly China. This article examines the impact of the Trump administration's trade policies on global trade organizations, with a particular focus on the WTO's ability to manage and mitigate the crisis.

Background: Trump's Trade Policies

President Trump's trade agenda, encapsulated by the slogan "America First", sought to reduce the U.S. trade deficit, protect domestic industries and renegotiate trade agreements deemed unfavorable to American interests. Key elements of this policy included imposing tariffs on steel and aluminum imports, withdrawing from the Trans-Pacific Partnership (TPP), renegotiating NAFTA into the United States-Mexico-Canada Agreement (USMCA) and initiating a trade war with China.

The trade war between the U.S. and China involved reciprocal tariffs on billions of dollars' worth of goods. While the Trump administration argued that these measures were necessary to combat unfair trade practices, including intellectual property theft and forced technology transfers, critics warned of the economic and political fallout [1].

One of the most significant blows to the WTO during this period was the U.S. blockage of appointments to the Appellate Body, which serves as the final arbiter in trade disputes. By December 2019, the Appellate Body was rendered inoperative due to a lack of quorum [5]. The Trump administration justified this move by arguing that the Appellate Body had overstepped its mandate and failed to resolve disputes within prescribed timelines. This paralysis undermined the WTO's ability to enforce trade rules, weakening its credibility and effectiveness. The Trump administration's

preference for bilateral trade deals and unilateral tariff measures further undermined the multilateral trade system championed by the WTO [4].

The tariffs imposed by the U.S. and retaliatory measures by China disrupted global supply chains and heightened trade tensions. The WTO's inability to effectively mediate these disputes highlighted its limited capacity to address major trade conflicts involving powerful economies [2]. The economic impact of the trade war included reduced global trade volumes and increased uncertainty for businesses.

WTO Reforms and Prospects for Recovery

Recognizing the need for reform, various WTO members have proposed measures to address the organization's shortcomings. Key reform proposals include improving the efficiency of the dispute settlement system, clarifying the scope of the Appellate Body's mandate and enhancing transparency in trade practices [3].

One of the most urgent priorities for WTO reform is restoring the functionality of the Appellate Body. Suggestions for reform include imposing stricter timelines for dispute resolution and clearly defining the Appellate Body's authority to prevent overreach.

Rebuilding trust among WTO members and reinforcing the principles of multilateralism are essential for the organization's recovery. Collaborative efforts to address emerging trade issues, such as digital trade and environmental sustainability, could help revitalize the WTO's role in global trade governance.

The Trump administration's trade policies and the resulting trade wars exposed significant vulnerabilities in the global trading system and highlighted the need for reform within the WTO. The organization's diminished capacity to resolve disputes and uphold trade rules underscored the challenges facing multilateral trade governance. Moving forward, efforts to restore the Appellate Body, strengthen cooperation among member states and address emerging trade issues will be critical to ensuring the WTO's continued relevance in an evolving global economy.

Keywords: WTO, trade wars, Trump administration, global trade, multilateralism.

References

1. Bown, C.P., Kolb, M. (2020). Trump's trade war timeline: An up-to-date guide. Peterson Institute for International Economics.
2. Evenett, S.J., Fritz, J. (2019). The global trade alert database: Monitoring protectionism during the trade wars. *World Economy*, 42(7), 1926-1947.
3. Hoekman, B., Mavroidis, P.C. (2021). To reform the WTO dispute settlement mechanism: Two indispensable ingredients. *Journal of World Trade*, 55(1), 1-20.
4. Hopewell, K. (2020). Trump, the WTO and the crisis in global trade governance. *Global Policy*, 11(3), 288-297.
5. Pelc, K. (2021). What's wrong with the WTO appellate body? An institutional perspective. *International Organization*, 75(2), 377-399.

Qlobal ticarət təşkilatları böhranda: Trampın ticarət müharibələri dövründə dünya ticarət təşkilatının rolu

İşdə Tramp administrasiyasının ticarət müharibələri dövründə ÜTT-nin qarşılaşdığı çətinlikləri araşdırılır. Eləcə də, Çinlə ABŞ arasında olan münaqişə və əsas ticarət tərəfdaşlarına tətbiq edilən rüsumlar vurğulanır. Eyni zamanda, Apellyasiya Orqanının iflic olması və multilateralizmin eroziyası kimi məsələlər araşdırılır, ticarət çəkişmələrinin həlli mexanizmlərinin bərpası və əməkdaşlığın gücləndirilməsi ehtiyacını qeyd edilir.

VERGİ GÜZƏŞTLƏRİNİN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zöhrab Paşayev, Fərid Babayev

Azərbaycan Universiteti

farid.babayev@student.au.edu.az

İstənilən cəmiyyətdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətə uyğun olaraq ölkə əhalisinin, eyni zamanda müvafiq qanunvericilik aktları ilə ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin müəyyən kateqoriyaları üçün müxtəlif təyinatlı imtiyazlar təqdim edilir. Buna misal olaraq maliyyə yardımlarını, o cümlədən subsidiyaları, güzəştli kreditləri, vergitutmada güzəştləri və s. göstərmək olar. İqtisadi və sosial problemlərin həll edilməsi istiqamətində dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri vergi güzəştlərinin tətbiqidir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, vergitutmada güzəştlər ayrı-ayrı formalarda tətbiq olunan vergi imtiyazları sistemidir. Vergi güzəştləri vergi yükünün optimallaşdırılması, vergi dərəcələrinin aşağı salınması, vergilərin ödənilməsindən tam azad olunmaq, vergilərə cəlb olunmayan minimum məbləğin tətbiqi, vergi kreditlərinin tətbiqi, vergilərin ödənmə müddətlərinin dəyişməsi və s. formalarda tətbiq edilir [2].

Tətbiqi xüsusiyyətlərinə görə vergi güzəştləri əsasən iki qrupda təsnifləşdirilir: I qrupa sosial yönümlü güzəştlər daxildir. Belə güzəştlərin verilməsi, mahiyyət etibarilə vergi ödəyicilərinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçündür. Stimullaşdırıcı güzəştlər isə II qrupa aid edilir. Stimullaşdırıcı güzəştlər, əsasən, vergi ödəyicilərinin fəaliyyət istiqamətlərini inkişaf etdirmək üçün tətbiq edilir. Sosial xarakterli vergi güzəştləri maliyyə durumu eyni olmayan insanlara, xüsusən vergi ödəyicilərinin sosial vəziyyətinə uyğun olaraq demək olar ki, müvafiq münasibətlərin göstərilməsini özündə ehtiva edən vergitutmanın ədalətlik prinsipinə əsaslanır. Əgər əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin arasında hüquqi bərabərlik formalaşdırmaq istəsək və bu kontekstdə onların hamısına eyni vergi yükünün qoyulmasının tərəfdarı olsaq ağır sosial nəticələrlə rastlaşmış olarıq. Dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasətinin bir istiqaməti kimi təqaüdcülər, əlillər, əhalinin aztəminatlı şəxsləri və digər təbəqələrinə imtiyaz verilməsi, onların yaşayışları, fəaliyyət göstərmələri çətinləşər. Sosial xarakterli vergi güzəştlərinin verilməsi, əsasən, əlilliyi olan şəxslərin, cəmiyyətin digər aztəminatlı üzvlərinin, tələbələrin, gələnlərinin müəyyən hissəsinin vergidən azad olunmasıdır. Stimullaşdırıcı güzəştlər kimi ikinci qrupda yer alan güzəştlər isə tənzimləyici funksiyaları özündə ehtiva edir. Kiçik və orta biznesin inkişaf etdirilməsi, yeni innovasiyaların tətbiq edilməsinin, müasir, yeni istehsalatların qurulması yeni iş yerlərinin açılmasının və s. bunun kimi digər sahələrin tənzimlənməsinə yönələn vergi güzəştinin verilməsi vergitutmanın ədalətli, bərabər olması prinsiplərindən kənar olması isə bu cür güzəştlərin verilməsində iqtisadi inkişafın təmin olunmasının, dövlət və ictimai maraqların nəzərə alınması ilə kompensasiya edilərək qarşılaşdırılır [2]. Vergitutmanın bərabər və ümumi olması prinsipi ilə vergi ödəyicilərinə güzəştlərin verilməsi nə dərəcədə uyğunluq təşkil etdiyi haqda yanaşmalar daim subyektiv xarakterli olmuşdur ki, vergi ödəyicilərinə vergi güzəştlərinin verilməsi, vergitutmanın bərabər və ümumi olması prinsiplərinə əməl olunmasında istisna kimi qəbul edilir. Bununla yanaşı vergi güzəştləri ilə bağlı təhlillər onu deməyə əsas verir ki, vergi ödəyicilərinə verilən güzəştlər hər zaman iqtisadiyyatda artımın, dövlət və ictimai maraqların əldə edilməsi ilə kompensasiya oluna bilmir. Nəzəriyyəçilərin fikrincə, “itirilmiş güzəştlər” məsələsi bəzi hallarda qaçılmazdır. Belə ki, vergitutmanın ədalətlik prinsipinin pozulmasından, güzəştlərin, əsasən, ünvanlı olmaması səbəbindən və verilmiş güzəştlərin təyinatı üzrə istifadə edilməməsini itirilmiş maliyyə resursları kimi qiymətləndirirlər [5]. Vergi ödəyicilərinə verilən vergi güzəştləri üzrə optimallığın aşağı enməsi, həmin güzəştlər üzrə sui-istifadə hallarının olması, vergi nəzarətinə o cümlədən vergi inzibatiçiliyinə ayrılan xərclərin çoxalması ilə də əlaqədar ola bilər. Belə ki, bir qayda olaraq, qanunvericilikdə müəyyən olunmuş güzəşt hüquqlarından istifadə olunması bu hüququn yaranmasını təsdiq edən müvafiq sənədlər əsasında həyata keçirilə bilər. Göstərilənlərə əsasən, demək olar ki, vergi güzəştlərini tətbiq etdikdə maliyyə resurslarının itirilməməsindən ötrü onların məqsədi, zəruriliyi, faydaları və itkisi ilk öncə əsaslı şəkildə təhlil

edilməli, onlardan təyinatı üzrə düzgün istifadəsinə ciddi şəkildə əməl edilməlidir. Səmərəli yanaşma əsnasında kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi eyni zamanda vergi güzəştlərinin verilməsi məsələsinə hər zaman aktual problemin həlli kimi baxılmışdır [4]. Kiçik sahibkarlığın o qədər də böyük gəlirləri olmamasına baxmayaraq onların dəstəklənməsi ilə bağlı fərdi vergi güzəştlərinə baxarkən KOS subyektlərinin müəyyən üstünlükləri nəzərə alınmalıdır. Bu yanaşma əsasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması üçün inhisarçılıq aradan qaldırılır;
- Siyasi və iqtisadi sabitliyin təminatçısı olan təbəqə kimi xüsusi mülkiyyətçilərin sayı artır;
- Müxtəlif fərdlərin bacarıqlarının aşkara çıxması üçün əlçatan mühit yaranır;
- Aztəminatlı insanların və dövlət sektorunda çalışmayan şəxslərin təminatı üçün əlavə imkanlar olur;

- Xidmət sahəsində az kapitalla yeni iş yerləri yaranır;
- İşçilərin xeyli hissəsinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsi üçün şərait yaranır.

İşğaldan azad olunmuş zonalarda çoxsaylı sənaye sektorları üzrə o cümlədən kiçik və orta sahibkarlıq sahələri üzrə geniş potensial mövcuddur. Həmin ərazilərdə qeydiyyatdan keçmiş rezident sahibkarlıq subyektlərinə vergi güzəştləri tətbiq olunur [3]. Bununla bağlı Vergi Məcəlləsində Qarabağ iqtisadi bölgəsinin bərpasına yönəlmiş vergi güzəşt və azadolmalarını əhatə edən yeni maddə əlavə edilmişdir. Vergi Məcəlləsinə edilmiş son dəyişikliklər o cümlədən güzəştlər, eyni zamanda investisiyaların cəlb edilməsinin əsasını təşkil edən amillərdən biridir. Bu dəyişikliklərə görə Azərbaycan Respublikasının rezidenti olan sahibkarlıq subyektləri və investisiya təşviqi sənədini alanlar konstruktor, tikinti işləri ilə bağlı istehsal sahələrini inşa etmək, texnoloji avadanlıqlar, qurğular və texnikanın idxalı əlavə dəyər vergisi ödəmirlər. Eyni zamanda sonuncu Vergi Məcəlləsindəki dəyişikliklərə əsasən, bu məqsədlə idxal edilən əsas vəsaitlərə görə ƏDV ödənilmir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Vergi məəcəlləsinin 227-ci maddəsinin uyğun müddəalarına görə işğaldan azad edilmiş ərazinin rezidentləri mənfəət (gəlir), əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergilər üzrə 2023-cü il yanvarın 1-dən etibarən 10 il müddətində vergidən azaddırlar [1]. Buna görə gələcəkdə həmin bölgələrdə həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, gəlirlərin artmasına bir sözlə iqtisadi inkişafın təmin olunmasına şərait yaranması kimi dəyərləndirilə bilər.

Açar sözlər: Vergi güzəştləri, KOS subyektləri, investisiya, inhisar, ƏDV.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2025.
2. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi. Vergiyə giriş. Şamaxı, 2014.
3. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı Dövlət Proqramı.
4. Kəlbəyev, Y.A. (2005). *Fiskal Siyasət və Milli İqtisadiyyatın Tənzimlənməsi Problemləri*. Bakı.
5. Müzəffərli, N., İsmayılov, E. (2010). *Azərbaycanın Post-Konflikt Ərazilərinin Bərpası: Konseptual Əsaslar*. Bakı, Qafqaz nəşriyyatı.
6. <https://president.az>
7. <https://publika.az/news/qarabag/336138.html>
8. <https://stat.gov.az/>
9. <https://taxes.gov.az/>

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Zöhrab Paşayev, Hüseyn Hacızadə

Azərbaycan Universiteti

huseyn.hajizada@student.au.edu.az

Beynəlxalq təcrübədə, post-konflikt zonalara investisiya cəlb edilməsinin motivlərini, əsasən, üç qrupda təsnif etmək olar. Amerika iqtisadçı alimi əslən Avstraliyadan olan Michael Nielsenin irəli sürdüyü bu motivlərə aşağıdakılar aiddir:

- “Sosial status” motivi: Belə yanaşma investorlara sosial status yüksəldilməsi perspektivinə əsasən, irəli sürülür. İnvestisiyanı diaspora üzvləri etməklə, tanınmışlıq və sosial rəhbərlik kimi addımlar atmaqla investisiya etdikləri ölkələrdə və həmçinin öz cəmiyyətlərində tanınmışlıq və hörmət qazanmaq niyyəti güdürlər.

- “Maliyyə gəliri” motivi: Bu motivin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, investisiya qoyuluşundan qazanılacaq maliyyə gəliri nəzərə alınaraq diaspora tərəfindən investisiya qoyuluşları təşkil edilir. Investor, öz mövcudluğunu artırmaq, maliyyə resurslarını çoxaltmaq və maliyyə qaynağını səmərəli şəkildə istifadə etmək məqsədilə investisiyaların qoyuluşunu həyata keçirir.

- “Emosional” motiv: Belə bir motivin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, etnik konfliktlər zamanı diasporanın cəlb edildiyi motivlərdən biri olaraq investisiya qoyan şəxslər, mənəvi rahatlıq və dəyərlərə sadıq qalaraq, investisiya qoyduqları ölkəyə mənəvi dəstək olmaq istəyirlər. Bu cür davranış, investorlara mənəvi rahatlıq və xoşbəxtlik vermək, mədəni və etnik bağlılıqlarını özündə saxlamaq, bununla yanaşı bölgələrdə dəyişikliklərə töhfə verərək mənəvi məqsədləri ilə uyğunlaşmaq arzusunu göstərir.

Beynəlxalq təcrübədə investisiya qoyuluşlarının mexanizmlərinə görə bir neçə müxtəlif modelli ölkələr mövcuddur. Məsələn, Çilidə formalaşdırılmış Çili Fondu, diasporaya üzvlərdən innovativ aqrobiznes start-uplarına dəstək vermək məqsədilə investisiya cəlb edirlər. Bununla yanaşı, “ÇiliQlobal” adlanan bir platform vasitəsilə ölkələrindən kənarda yaşayan məşhur sosial media istifadəçiləri ilə əlaqələr quraraq iş projektlərinin hazırlanması və maliyyələşdirilməsinə dəstək olurlar.

“ElCucayo” fondu ölkədə biznesi olan miqrant ekvadorluların korporativ və fərdi səviyyədə işlər həyata keçirməsi üçün dəstək verirlər. Belə ki, onlar sərmayələrin 25-50% kapital mükafatı və kiçik-orta həcmli işlərə 500-50000 dollar arasında maliyyələşmə təklif edirlər. İlkin olaraq orta və kiçik həcmli investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsinin böyük investisiya yatırılmasına dəstək olacağına inanılır. Tayvan və Yaponiya bu nəticəyə görə texnologiya sektorunda vençur kapital qoyuluşlarında uğur əldə etmişlər.

Azərbaycanda 2001-ci ildən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıların torpaq vergisindən azad edilməsi məsələsi qanunla tənzimlənmişdir. Belə yanaşma nəticəsində, aqrar sahədə potensial imkanların səmərəli şəkildə istifadə edilməsi ilə yanaşı kənd təsərrüfatı təyinatlı təbii-iqtisadi resurs ehtiyatlarının səmərəli şəkildə istifadə edilməsi son dövrlərdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı torpaq vergisindən başqa digər vergilərdən azaddır. Belə ki, həmin vergi təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq sabit şəkildə ödənilir.

Ərazilərdə infrastrukturun inkişaf etdirilməsi “Böyük Qayıdış” proqramının icrası üçün vacib amil hesab edilir. Yəni infrastruktur, əhali üçün təhlükəsiz və layiqli yaşam şəraiti qurmağı, binaların tikilməsi və xidmətlərin təmin edilməsi kimi addımları əhatə etməklə yanaşı, torpaq sahələrinin mənimsənilməsi və onların kənd təsərrüfatı sektorunda effektiv istifadəsi üçün uyğun şəraitin yaradılmasını həm dəstəkləyir, həm də ərazilərin gözəl mühitə çevrilməsini nəzərdə tutur. “Böyük Qayıdış” proqramı kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına və bölgədə əhali tərəfindən səmərəli şəkildə istifadə olunan ərazilərin keyfiyyətli şəkildə inkişaf etməsinə yönəldilir. Bu, bölgədə yaşayan insanlara daha yaxşı sosial və iqtisadi şərait yaratmağı, ərazilərin turizm potensialını artırmağı və

yerli iqtisadiyyatın tərəqqisini təmin etməyi hədəfləyir. Əhatə olunan ərazilər proqram vasitəsilə daha cazibədar və yaşanılaq yerlər halına gəlməlidir. Məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı ən yüksək səviyyədə təmin edilməlidir. Dövlət və özəl sektor arasında iş birliyi və tərəfdaşlıq mövcud imkanları daha effektiv şəkildə istifadə etmək üçün əsaslı bir vasitədir. Tərəfdaşlıq çərçivəsində, dövlət müvafiq tədbirlər və stimullar vasitəsi ilə özəl sektora dəstək olmalıdır. Bu dəstək, maliyyələşdirmə, vergi güzəştləri, infrastrukturlaşdırma və texniki yardım kimi formada ola bilər. Dövlətin özəl sektora lazım olan imkanları yaratmaq üçün düzgün qaydada qanunvericilik, təşviqatlar və mütəmadi mehribanlıq tədbirləri tətbiq etməsi vacibdir. Burada əsas hədəf tez bir zamanda ölkənin ümumi iqtisadiyyatında regionun payını işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırmaqdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti işğaldan azad edilmiş bölgələrdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi məqsədilə 10 dekabr 2021-ci il tarixində normativ-hüquqi akt imzalamışdır. Belə ki, müvafiq ərazilər üzrə iqtisadi inkişafının təmin olunması məqsədilə gömrük rüsumları və vergilərə güzəşt mexanizmlərinin tətbiq edilməsi və investisiya təşviqi sənədinin alınması prosesinin sadələşdirilməsi istiqamətində addımların atılması məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün işğaldan azad edilmiş bölgələrdə sürətli iqtisadi dəstək tədbirləri və digər iqtisadi işlər və islahatlar həyata keçirilir. Bu, bölgənin və ölkənin iqtisadi həyatına tez birləşməsinin təmin olunmasını və “Böyük Qayıdış” planının effektiv şəkildə həyata keçirilməsini hədəfləyir. Bu məqsədlə sənaye parklarında bəzi güzəştlər mövcuddur. Burada fəaliyyət göstərəcək olan sahibkarlar vergi, gömrük, infrastruktur təchizatı, icarə haqqları, fəaliyyət prosedurlarının sadələşdirilməsi və istehsalat xidmətlərinin təşkili ilə bağlı güzəştlərdən istifadə edə bilərlər. Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsinin 227-ci maddəsinə əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazinin rezidentləri 2023-cü il yanvarın 1-dən etibarən 10 il müddətində mənfəət (gəlir), əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergidən azaddırlar. ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda olan işğaldan azad edilmiş ərazinin rezidentləri tərəfindən siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən təsdiq edilmiş iqtisadi fəaliyyət sahələri və mal nomenklaturaları üzrə texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların, habelə xammal və materialların idxalı 2023-cü il yanvarın 1-dən etibarən 10 (on) il müddətində ƏDV-dən azaddır. Bu maddənin müddəaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada verilmiş təsdiqedicisi sənəd əsasında tətbiq edilir. İşğaldan azad edilmiş ərazinin rezidenti olan hüquqi şəxslərin səhmdarlarının (payçıların) dividend gəlirləri 2023-cü il yanvarın 1-dən etibarən 10 il müddətində vergidən azaddır. Bu güzəştlər həmin ərazilərə investisiyaların cəlb edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dünya təcrübəsi nəzər salsaq Xorvatiya, İraq, Kosova və s. kimi ölkələrin post-konflikt bölgələrdə iqtisadi durumun bərpasında çoxsaylı çətinliklərlə üzləşdiyinin şahidi olarıq. Həmin ölkələrdə post-müharibə dövrü diqqətli bir inkişaf prosesi tələb edir və digər inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən daha çox çətinliklərlə rastlaşır. Buna misal kimi, yüksək inflyasiya dərəcəsi, iqtisadi geriləmə, maliyyə çatışmazlığı, yüksək həcmli borc öhdəlikləri, yoxsulluğun və işsizliyin artması, dağılmış infrastruktur, mədəni abidələr, tikililər, sosial təşkilatları qeyd etmək olar. Azərbaycanda düzgün iqtisadi idarəetmə, qeyri-neft sektorunun inkişafı və sabit valyuta ehtiyatlarının formalaşması sayəsində belə çətinliklərlə qarşılaşmadan bərpa prosesi sürətləndirilə bilmişdir.

Açar sözlər: İnvestisiya, infrastruktur, vergi güzəşti, “böyük qayıdış”.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (2025).
2. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı Dövlət Proqramı.
3. Müzəffərli, N., İsmayılov, E. (2010). *Azərbaycanın Post-Konflikt Ərazilərinin Bərpası: Konseptual Əsaslar*. Bakı, Qafqaz nəşriyyatı.
4. <https://president.az/>

FINANCIAL INSTITUTIONS AND THEIR ROLE IN THE COUNTRY'S CREDIT SYSTEM (Local and foreign experience)

Sama Piriyeva

Azerbaijan University

Sama.Piriyeva@student.au.edu.az

The financial system consists of interconnected financial relationships that function together. It plays a key role in the formation, distribution and use of monetary resources. Additionally, it includes financial institutions that oversee a country's financial operations and regulate money circulation.

The Core Functions of the Financial System - By supporting capital accumulation and technological progress, the financial system drives economic development. It facilitates the mobilization of savings, consolidates financial resources, provides investment-related insights, attracts foreign capital and ensures efficient capital allocation [4; 5].

Financial institutions are vital to economic stability, as they enable financial transactions, lending, investment and risk management. Acting as intermediaries between savers and borrowers, they channel savings into productive investments, which in turn fosters economic growth and financial stability. These institutions support capitalist economies by linking entities in need of financial resources with those capable of providing credit or investment. They operate across various sectors of financial services, including banking, insurance and brokerage.

Key Types of Financial Institutions:

1. Central Banks - Responsible for implementing monetary policy at the national or regional level.
2. Retail and Commercial Banks - Provide financial services to individuals and businesses.
3. Credit Unions - Offer deposit and lending services to their members.
4. Savings and Loan Associations - Specialize in long-term loans, particularly mortgages and accept individual savings.
5. Investment Banks and Firms - Focus on corporate and institutional clients, operating in capital markets.
6. Brokerage Firms - Facilitate the buying and selling of investment instruments such as stocks and bonds.
7. Insurance and Mortgage Companies - Insurance firms help manage risks for individuals and businesses, while mortgage companies provide real estate financing.

Each of these financial institutions contributes to the economy by maintaining the stability and efficiency of the financial system through their interconnected roles [2; 3].

Azerbaijan's Cooperation with International Financial Institutions and the International Monetary Fund (IMF)

Azerbaijan's swift engagement in international capital flows has been a significant catalyst for the advancement of market relations and economic development. While capital mobility across borders is a defining feature of contemporary global economic dynamics, playing a critical role in deepening economic integration and enhancing production efficiency, Azerbaijan remained largely absent from this process during the administrative-command era [1; 6; 12].

In the modern economic landscape, a nation's effectiveness in integrating into the global economy is closely tied to its international competitiveness. Within this framework, the International Monetary Fund (IMF) occupies a pivotal position in Azerbaijan's engagement with global financial institutions. Azerbaijan's financial quota within the IMF is approximately 161 million Special Drawing Rights (SDRs), a supplementary international reserve asset introduced by the IMF in 1969 to support global financial stability.

Azerbaijan's formal cooperation with the IMF commenced in 1995 with the implementation of its first economic stabilization program. On April 19, 1995, the IMF allocated 29.75 million SDRs (equivalent to approximately 46 million USD) to Azerbaijan under the Systemic Transformation Facility (STF), a short-term financial assistance mechanism designed to support economies facing disruptions in traditional trade relationships. Primarily targeted at transition economies, this facility marked Azerbaijan's initial IMF-backed financial intervention aimed at fostering macroeconomic stability and instituting structural reforms.

The progress achieved in macroeconomic stabilization and structural adjustments enabled Azerbaijan to harness its economic potential more effectively. In particular, the country's strategic approach to oil sector development played a crucial role in attracting increased capital inflows over the medium term. The economic and financial policies pursued in collaboration with the IMF yielded the anticipated outcomes and since 1996, Azerbaijan has continued its cooperative engagement with the Fund.

Since 1995, Azerbaijan's macroeconomic stabilization and structural reform agenda has been successfully executed. Across key areas such as financial sector development, institutional restructuring and social protection, the program has contributed to sustained economic progress and stability [7; 8; 9; 10; 11].

The primary mandate of the International Monetary Fund (IMF), a prominent global financial institution, is to oversee and regulate international monetary and credit systems, extend temporary financial assistance to facilitate the economic advancement of its member states and mitigate balance of payments challenges. Since becoming a member of this organization, Azerbaijan has actively leveraged the IMF's support in these areas.

Keywords: Financial institutions, international monetary fund, special drawing rights, systemic transformation facility, macroeconomic.

References

1. Abbasov, Ç.M. (2005). *Azərbaycanın Dünya İqtisadiyyatına İntegrasiya Yolları*. Bakı, Elm.
2. Abbasov, İ.M. (2007). *Audit*. Bakı, BBU nəşriyyatı.
3. Афанасьева, В.Н., Юзбашев, М.М. (2011). *Анализ Временных Рядов и Прогнозирование*. Москва, Финансы и Статистика, 2011.
4. Aslanov, A.M. (2005). *Maliyyə və Bank Statistika*. Bakı.
5. Ataşov, B. (2016). *Maliyyə Bazarları*. Bakı.
6. Kərimov, C., Orucov, A. & İsmailov, H. (2007). *Dünya İqtisadiyyatı*. Bakı.
7. Kərimov, C., Orucov, A. & Kərimova, T. (2008). *Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar*. Bakı, Nurlan.
8. Həsənov, Ə. (2005). *Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın Xarici Siyasəti*. Bakı.
9. Герчикова, И. (2000). *Международные Экономические Организации: Регулирование Мировых Экономических Связей и Предпринимательской Деятельности*. Москва.
10. Булатова, А. (2008). *Мировая Экономика и Международные Экономические Отношения*. Москва.
11. Vəciyev, D., Rəhimov, M. (2000). *Beynəlxalq Maliyyə*. Bakı.
12. Məmmədov, Z. (2002). *XXI Əsr İqtisadi İnkişafın Nəqliyyat Faktoru*. Bakı.

Maliyyə institutları və onların ölkənin kredit sistemindəki rolu (Yerli və xarici təcrübə)

Maliyyə sistemi kapitalın yığılması və texnoloji tərəqqi vasitəsilə iqtisadi artımı təşviq edir. O, əmanətlərin səfərbər edilməsini, onların birləşdirilməsini, investisiya haqqında informasiyanın hazırlanmasını, xarici kapital axınının təşviq edilməsini və kapitalın optimal bölgüsünü həyata keçirir. Dünyanın əsas maliyyə təşkilatlarından olan BVF-nun (Beynəlxalq Valyuta Fondunun) əsas məqsədi beynəlxalq valyuta kredit münasibətlərini qaydaya salmaq, üzv ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafına yardım etmək üçün müvəqqəti maliyyə vəsaitlərinin ayrılması, tədiyyə balansında yaranan

problemlərin aradan qaldırılması olmuşdur. İşdə Azərbaycanında bu maliyyə təşkilatına üzv olduqdan sonra bu istiqamətdə BVF-nun fəaliyyətindən faydalanması qeyd edilir.

COGNOMINAL STYLISTIC DEVICES IN ENGLISH AND AZERBAIJANI

Aytan Pirmammadova

Azerbaijan University

aytan.s.pirmammadova@au.edu.az

The stylistic devices and expressive means in English and Azerbaijani languages have their own characteristics and peculiarities in both languages. Thus, in both languages, we find stylistic devices used with the same and different names. Meanwhile, we have to emphasize stylistic devices which are used only in one language. However, this does not mean that this stylistic device is not present in the language in question. In other words, some of the stylistic devices are not mentioned by their name. There are literary stylistic devices have been translated into Azerbaijani. Several stylistic devices and expressive means have not been mentioned in the Azerbaijani language in comparison with the English language. From this point of view, the stylistic devices in Azerbaijani and English languages can be compared and grouped as follows:

- Stylistic devices used with the same names in Azerbaijani and English languages.
- Stylistic devices used with different names in Azerbaijani and English languages.
- Style devices used in only one of the languages.
- Stylistic device existing only in the Azerbaijani or English languages.

Stylistic devices with the same names include anastrophe, anadiplosis, anticlimax, antonomasia, anthropomorphism, asyndeton, catachresis, vulgarism, litote, etc. Anastrophe is one of the means of style used in both Azerbaijani and English languages with the same name. "Anastrophe" is a Greek word meaning "turning back". The definition of this stylistic device in Azerbaijani corresponds to the characteristics of anadiplosis in English. In the examples given of anastrophe in English, the place of the subject, the news and the whole are syntactically inverted. In contrast, in anadiplosis, there is a reversal between words. Anticlimax is also interesting as one of the style devices used in the Azerbaijani and English artistic languages with the same name. An anticlimax is the opposite of a climax and a sudden, unexpected fall [4]. An anticlimax is a sudden descent from a high to an ordinary place, creating a comic or ridiculous effect. Another stylistic tool used in both languages is the antonomasia. This stylistic tool shows the most important, characteristic features of a person or event. It categorizes the individual, indicating both the general and the particular. In English, antonomasia is used as a type of allusion. For example: "The führer - Adolf Hitler; The little corporal - Napoleon; The king of pop - Michael Jackson". In addition, other names are used to allude to a person's negative characteristics in literary examples. For example: "Vralman, Molchalin, Mr. Zero, Don Juan". In the examples shown here, the names of certain people have been changed to show Don Juan's short-sightedness and impersonality. Antonomasia differs from epithet, another stylistic device, in that the parts of speech listed here are of the same gender. All the names we mentioned above are special names that contain certain qualities [3]. In an epithet, on the other hand, the defining word is usually an adjective. On the other end of spectrum, this stylistic device has similarities with metaphor, because there is a certain analogy here. The difference between antonomasia and a metaphor is that here the characteristics of a person are transferred to each other [1, p.38]. There is no such compulsion in metaphor. The characteristics of any object or event can be transferred to a person. The difference of antonomasia is precisely that the properties of objects of the same kind are transferred to each other. Katachreza is a stylistic device used under the same name in both Azerbaijani and English languages. Originating from the 1580s, the Latin word "catachresis" comes from the Greek word "katachresis" meaning "mispronouncement of a word". An example of catachresis can be cited from William Shakespeare's "The Tempest":

I have a great comfort from this fellow. Methinks he hath no drawing mark upon him. His complexion is perfect gallows. Stand fast, good. Fate, to his hanging. Make the rope of his destiny of our cable, for our own doth little advantage. If he be not born to be hanged, our case is miserable.

In the third stanza of this piece, “his complexion is perfect gallows” - he tries to express that his skin color is like the color of gallows. The character involved in this scene tries to imply that “Boatswain” is seen as a criminal and therefore should be executed by hanging. This is a successful example of metaphor because two things that have no similarities are juxtaposed. Although this verse is not understandable at first glance, it is possible to understand everything more clearly when you read the entire text. When we speak about litota, differences between litota in English and in Azerbaijani should be emphasized. As we know, litota deliberately reduces the size, scale and importance of the subject, event and story in the process of comparison. In English, it is used to express affirmation with a double negative. Y.M. Skrebnev shows litota as a branch of miosis, which is a way of expressing double negation in English. The researcher writes about miosis: “Meiosis or understatement - this trope is the logical and physiological opposite of hyperbole. It is lessening, weakening, reducing the real characteristics of the object of speech” [2, p.14].

As mentioned before, similarities and differences between stylistic devices in the Azerbaijani and English languages should be identified and searched professionally in most compared works, plays, stories and poetry.

Keywords: Stylistic device, linguistics, expressive means, literary, comparison.

References

1. Babayev, A. (2015). *Azərbaycan Dili və Nitq Mədəniyyəti*. Bakı, 575.
2. Qurbanov, A. (2019). *Müasir Azərbaycan Ədəbi Dili*, 2 cildə, I cild. Bakı, 464.
3. <https://english-studies.net/stylistic-devices-in-literature/>
4. <https://www.livewritethrive.com/2015/12/21/31-stylistic-devices-for-creative-writers/>

Azərbaycan və İngilis dillərində eyniadlı bədii üslub vasitələri

Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, hər iki dildə həm eyni, həm də müxtəlif adlarla işlənən üslub vasitələrinə rast gəlmək mümkündür. Elə üslub vasitələri mövcuddur ki, dillərin yalnız birində işlənir. Lakin bu, o demək deyildir ki, həmin üslub vasitəsi sözügedən dildə yoxdur. Elə üslub vasitələri də vardır ki, onlardan yalnız Azərbaycan dilində, yaxud təkcə ingilis dilində istifadə olunur. Bu baxımdan, Azərbaycan və ingilis dillərində üslub vasitələrinin müqayisəli təhlili aparılarkən onları qruplaşdırmaq daha məqbuldur: Azərbaycan və ingilis dillərində eyni adlarla işlənən üslub vasitələri; Azərbaycan və ingilis dillərində müxtəlif adlarla işlənən üslub vasitələri; Azərbaycan və ingilis dillərinin yalnız birində işlənən üslub vasitələri.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ANA DİLİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏSAS MƏQAMLARI

Elnarə Putayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xarici dilin tədrisi zamanı belə bir fikir üstünlük təşkil edir ki, təlim prosesində yalnız öyrənilən dildə ünsiyyətə üstünlük verilməlidir. Lakin son dövrlərdə bu iddia bir çox metodistlər tərəfindən tənqid olunaraq ana dilindən istifadənin rolu və üstünlükləri haqqında araşdırma aparmağa başlamışlar. Yalnız xarici dildən istifadəyə üstünlük verənlərin əsas iddia etdiyi məqam ondan ibarətdir ki, öyrənilən xarici dildə ünsiyyət dil öyrənilənləri bu dildən istifadəyə məcburiyyətdən asılı olaraq daha çox təşviq edəcək. Məşhur metodist C. Harmerə görə ana dilindən istifadənin qadağan olunması bir neçə səbəbə görə uğursuz cəhd kimi qiymətləndirilə bilər [2, s.133]. İlk cəhd ondan ibarətdir ki, bizim uşaqlıqda dil açdığımız dil az və ya çox dərəcədə şəxsiyyətimizin formalaşmasına təsir göstərir. Əgər uşaq birdilli və ya ikidilli böyüyürsə, o, əsas ünsiyyət dili, yəni səlis danışdığı ana dili və istifadə etdiyi digər dil bilgilərinə sahib ola bilər. Bu göstəricilər hər bir fərdin ətraf aləmi necə qavramasını və yaşadığı cəmiyyətdə ünsiyyətə girməsini formalaşdırır. Bir çox hallarda xarici dili öyrənən şagird və tələbələr həm ana dilində, həm də öyrəndikləri dildə paralel şəkildə ünsiyyətə girməyə cəhd edirlər. Onlar ya ünsiyyət prosesində öz ana dilinə üstünlük verirlər, ya da ana dilində düşünərək ifadə etmək istədikləri fikirləri şüurlarında öyrəndikləri dilə tərcümə edərək səsləndirirlər. Hər bir xarici dili öyrənənlə bağlı daha çox rast gəldiyimiz hal ikinci hal hesab olunur. Biz, adətən, yeni “lingvistik dünya”ya daxil olduğumuz zaman bizə tanış olan “lingvistik dünya”ya müraciət edirik. Bu proses ana dilimiz ilə öyrənilən dil arasındakı təbii *code-switching* (koddəyişmə) prosesinə bənzəyir. Şagird və ya tələbənin birdilli və ya ikidilli mühitdə böyüməsindən asılı olmayaraq, günümüzün tələbi onların birdən artıq dildə ünsiyyətə girmək məcburiyyətində qaldığını göz önündə saxlamağa vadar edir.

Dil öyrənənin auditoriyada təlim prosesində öz ana dilindən istifadə etməsinin üstünlüklərini göstərən bir çox hallar mövcuddur. Məsələn, bir çox hallarda xarici dilin mənimsənilməsinin ilkin mərhələlərində dərslərin planlaşdırılması zamanı, eləcə də, qiymətləndirmə və rəğbətləndirmə prosesində müəllimin şagird və tələbələrə müraciəti anında yavaşdırılmış sürətlə xarici dildən istifadəsinin əvəzinə, ana dilindən istifadə etməsi təlim prosesinə daha müsbət təsir göstərə bilər. Əgər müəllim hər hansı bir mövzunu öyrənilənlərlə müzakirə etmək ehtiyacı duyursa, ilkin mərhələdə bunu daha axıcı və sürətli formada öz ana dilində etmək daha səmərəli ola bilər.

S. Deller iddia edir ki, dərslərin prosesində ünsiyyət zamanı ana dilindən istifadə dil öyrənilənlərə öz ana dili ilə öyrəndiyi xarici dili müqayisə etməyə və fərqləri müqayisəli şəkildə qavramağa imkan yaradır [1]. Bu fikirin dəstəkləyicilərindən olan D. Linder bu məqsədlə təlim prosesində istifadə oluna biləcək bir çox tərcümə tapşırıqları təklif edir [3, s.40-41]. Bura azhəcmli mətnlərin tərcüməsi ilə yanaşı, irihəcmli mətnlərin qısa xülasəsinin tərcüməsini də aid edə bilərik. Onun iddia etdiyi bir məqam da ondan ibarətdir ki, bu cür tapşırıqların daha səmərəli yerinə yetirilə biləcəyi proses qrup halında müzakirə və diskussiyaların təşkilidir. B. Naimuşin isə tərcüməni danışmaq, dinləmə, oxu və yazı kimi bacarıqların sırasına əlavə edərək beşinci bacarıq kimi qiymətləndirir [4, s.47-48].

Ana dilindən istifadənin təhlilini aparmış mütəxəssislərin mövqelərindən birincisi, öyrənmə prosesində ana dilindən istifadəni arzuolunan bir faktor hesab edənlərin mövqeyidir. Məsələn, əgər müəllim şagird və ya tələbələrindən təlim prosesindəki gözləntilərini sadalamağı istəyirsə, bu prosesi ana dilində təşkil edərək daha çox məlumat əldə etmək olar. Digər halda, xarici dil bilikləri yetərli olmayan tələbələr fikirlərini lazımi şəkildə və detallarla izah etməkdə çətinlik çəkəcəklər. Eləcə də, xarici dili öyrənmənin ilkin mərhələsində olan şagird və ya tələbəyə onun nailiyyətləri, əldə etdiyi nəticələri, səhvləri və çatışmazlıqları haqqında ətraflı və dolğun məlumat vermək istədiyimiz halda bunu ana dilində etməyimiz daha anlaşıqlı ola bilər.

Digər bir mövqeyin tərəfdarları sayılan S. Deller and M. Rinvolukri belə bir müddəə irəli sürürlər ki, xarici dil öyrənmə müəllim yalnız məhdud sayda vəziyyətlərdə ana dilinə müraciət edə

bilər. Məsələn, öyrənilən dilin qrammatik qaydaları ilə ana dilinin qrammatik qaydalarını müqayisə etmək lazım gəldikdə, öyrənənlərin çətinlik çəkdiyi qaydanı yenidən izah etdikdə, təlim prosesində sosial mühiti yaxşılaşdırmaq ehtiyacı yarandıqda və s. Müəllim tələbələrə ana dilində səmimi ünsiyyət qurduğu zaman, onlarla həyata dair, gündəlikdə rastlaşdıqları mövzular barəsində səmimi söhbət etdiyi zaman təlim prosesi daha uğurla təşkil edilmiş hesab olunur [1].

Bunlarla yanaşı, xarici dilin öyrənilməsi prosesində ana dilindən geniş şəkildə istifadə olunması onun tam məhdudlaşdırılması qədər problem yarada biləcək bir mövqedir. C. Harbordda görə, dil öyrənənlərin ana dilindən davamlı şəkildə istifadə etməsi onların xarici dil mühitinə tam adaptasiya olmasına imkan vermir [2, s.134-135]. C. Harmer qeyd edir ki, kommunikativ aspektdən ünsiyyət zamanı ana dilindən qismən də olsa istifadə etmək istədiyimiz nailiyyəti əldə etməyimizə mane olan səbəb ola bilər [2, s.133-134]. Dil öyrənəni xarici dildə danışmağa təşviq etdiyimiz zaman ana dilindən istifadə axıcılığın pozulmasına, nitqin qırılmasına şərait yaradır. Onlar fikirlərini rahat şəkildə ifadə edə bilmək üçün, təbii olaraq, ən yaxşı bildikləri dildə - ana dilində danışmağa meyl göstərilir, amma bu cəhd qarşıya qoyulmuş məqsəddən - xarici dildə kommunikasiya prosesini reallaşdırmaqdan bizi uzaqlaşdırır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, xarici dilin mənimsənilməsi prosesində müəllim təlim mühitini və təhsil alanların bilik və bacarıqlarını nəzərə almalıdır. Təlim prosesində öyrənilən xarici dilin əsas ünsiyyət dili olmaqla yanaşı, təlimdən kənarda qalan asudə vaxtda da öyrənənlərin bu dildə kommunikasiyaya girməsi təşviq edilməlidir. Xarici dil ana dillə oxşarlıqların və fərqliliklərin müqayisəsi fonunda da daha rahat mənimsənilə bilər.

Açar sözlər: Ana dili, xarici dil, təlim prosesi, öyrənilən dil.

Ədəbiyyat

1. Deller, S., Rinvoluceri, M. (2002). *Using the Mother Tongue: Making the Most of the Learner's Language*. Delta Publishing.
2. Harmer, J. (2007). *How to Teach English*, 2nd edition. Pearson Education Ltd, 443.
3. Linder, D. (2002). Translation. *English Teaching Professional*, 23, 39-41.
4. Naimushin, B. (2002). Translation in foreign language teaching. *Modern English Teacher*, 11(4), 46-49.

COP29 - "YAŞIL ENERJİ" YOLUNDA NÖVBƏTİ ADDIM

Fidan Qafulova

Bakı Dövlət Universiteti

fidan.qafulova@yahoo.com

Müasir dövrün ətraf mühit problemləri xüsusi ilə iqlim dəyişikliyi, enerji təhlükəsizliyi, ekoloji böhranların artması fonunda yaranan problemlər yaşıl enerjinin aktuallığını şərtləndirən əsas səbəblərdir. Məlumdur ki, enerji sektoru iqtisadi inkişafa təkan verən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış etməkdədir. İnsan fəaliyyəti nəticəsində yaranan karbon emissiyaları global istiləşməyə, iqlim dəyişikliyinə və ekosistemin pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Bu problemin həlli ənənəvi enerji resurslarından istifadənin azaldılmasını tələb edir ki, buna görə də təbiətdən əldə edilərək ətraf mühitə zərər verməyən yaşıl enerji hal-hazırda dünyanın diqqətində olan əsas mövzulardan birinə çevrilmişdir.

Bu səbəbdən dünya dövlətləri tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədilə Tərəflər Konfransı - COP çərçivəsində hər il (BMT-in İqlim Dəyişiklikləri üzrə Çərçivə Konvensiyası) müxtəlif dövlətlərin ev sahibliyi ilə beynəlxalq konfranslar təşkil edilir. Hər növbəti il təşkil edilən COP əvvəlki illərdə təşkil edilən COP-ların qərar və qətnamələrini inkişaf etdirərək özündən əvvəlki konfransa əsaslanır. 1997-ci ildə COP3-də qəbul olunan Kioto Protokolu iqlim sahəsində ən tanınmış razılaşmalardan biri hesab olunur. 2015-ci ildə

Parisdə keçirilən COP21-də isə “Paris Sazişi” qəbul olunub və bu saziş tarixə düşən bir razılaşma kimi qəbul edilmiş, həmçinin dekarbonizasiyaya gətirib-çıxaracaq bir addım kimi qiymətləndirilmişdir [4].

COP29, BMT-in İqlim Dəyişiklikləri üzrə Çərçivə Konvensiyasının (UNFCCC) 29-cu Tərəflər Konfransı olaraq 11-23 noyabr 2024-cü il tarixlərində Bakı şəhərində keçirilmişdir. Bu konfrans, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə etmək və qlobal əməkdaşlığı gücləndirmək məqsədilə dövlət rəhbərləri, iqlim mütəxəssisləri, qeyri-hökumət təşkilatları və özəl sektor nümayəndələrini bir araya toplamışdır. COP29-un Bakıda keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə iqlim dəyişikliyi mövzusunda oynadığı rolu və nüfuzunu daha da artırmışdır. Bakı, konfransın təşkilində yüksək səviyyəli təşkilati hazırlıq göstərmiş və qlobal miqyasda ətraf mühitin inkişafının təşviqi üçün geniş platforma təqdim etmişdir. Konfransın əsas müzakirə mövzuları bunlar olmuşdur: qlobal istiləşmənin qarşısını almaq; bərpa olunan enerji texnologiyalarını təşviq etmək; karbon emissiyalarını azaltmaq.

COP29-un əsas məqsədləri: Paris Sazişi çərçivəsində müəyyənləşdirilən qlobal istilik artımını $1,5^{\circ}\text{C}$ ilə məhdudlaşdırmaq üçün yeni hədəflər müəyyənləşdirmək; inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə dəstəyi və texnoloji yardımı təmin etmək; qlobal karbon emissiyalarını azaltmaq üçün karbon bazarlarını inkişaf etdirmək və ticarət mexanizmlərini gücləndirmək.

Konfransın ən mühüm nəticələrindən biri “Bakı Maliyyə Məqsədi” (Baku Financial Goal) adlı saziş oldu. Bu sazişə əsasən, inkişaf etmiş ölkələr hər il inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və uyğunlaşma üçün 2035-ci ilə qədər 300 milyard dollar maliyyə yardımı göstərməlidir.

Cədvəl 1. Son 4 il ərzində keçirilmiş konfranslar üzrə maliyyə hədəfləri

Konfransın adı	Təşkil olunduğu yer və tarix	Uyğunlaşma üçün hədəf qoyulan məbləğ
COP26	Böyük Britaniya, Qlazqo, 2021	350 milyon ABŞ dolları
COP27	Misir, Şarm əl-Şeyx, 2022	230 milyon ABŞ dolları
COP28	BƏƏ, Dubay, 2023	100 milyard ABŞ dolları
COP29	Azərbaycan, Bakı, 2024	300 milyard ABŞ dolları

Mənbə: BMT-in İqlim Dəyişikliyi üzrə rəsmi internet sahifəsinin 2021-2024-cü illər üzrə hesabatlarından götürülmüş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

BMT İqlim Dəyişikliyi üzrə İcraçı Katibi Simon Stiell COP29-un yekununda Bakıdakı BMT İqlim Konfransında razılaşdırılan yeni maliyyə hədəfinin bəşəriyyət üçün sığorta siyasəti olduğunu vurğulamışdır [5].

COP29 konfransı ərzində beynəlxalq karbon bazarları üçün yeni tənzimləmələr qəbul edildi. Bu tənzimləmələr karbon emissiyasını azaldan ölkələrin artıq karbon kreditlərini digər ölkələrə satmasına imkan verir ki, bu da qlobal emissiyaların azaldılmasını sürətləndirmək və dövlətlərarası əməkdaşlığı gücləndirmək üçün mühüm addım hesab olunur. COP29 çərçivəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrin ehtiyacları xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdən öz tarixi karbon emissiyalarına görə daha çox məsuliyyət daşımaq tələb olunaraq, az inkişaf etmiş ölkələr üçün yeni uyğunlaşma fondları yaradıldı.

Azərbaycan Respublikası da 2030-cu ilədək karbon emissiyalarını 40%-ə qədər azaltmağı öz öhdəliyinə götürmüş və bərpa olunan enerji layihələrini genişləndirərək, “Yaşıl Enerji Zonası” konsepsiyasını həyata keçirməyi hədəfləmişdir. Həmçinin, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonalarında bərpa olunan enerji sahəsində layihələrin həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdır [6]. Xüsusi ilə günəş enerjisi potensialı Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlıda, külək enerjisi potensialı isə Laçın və Kəlbəcərin dağlıq ərazilərində müşahidə olunur. Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində “netto sıfır emissiya” zonasının yaradılması istiqamətində müəyyən addımların atılması gələcəkdə yaşıl enerji ixracına töhfə verəcəkdir [2].

Azərbaycan Respublikası, COP29 çərçivəsində Xəzər regionunda iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə regional əməkdaşlığı təşviq edən təşəbbüslər irəli sürmüş, xüsusilə su ehtiyatlarının qorunması və iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə uyğunlaşma sahəsində regional proqramlar müzakirə olunmuşdur.

COP29 Gender məsələləri üzrə 10 illik yenilənmiş Gender üzrə Lima İş Proqramı qəbul edildi. Proqram, qadınların iqlim dəyişikliyi ilə bağlı danışıqlara daha çox cəlb olunmasını təşviq etməyi özündə əks etdirir. COP29 prezidenti Muxtar Babayev öz çıxışında iqlim problemlərinin yaratdığı aclıqla bağlı daha çox qadın və qızların bundan əziyyət çəkdiyini vurğulamışdır. Əhalinin müxtəlif qrupları xüsusilə qadınların da ətraf mühitlə bağlı potensialını səfərbər edilməsinin iqlim dəyişikliklərinə müsbət təsir göstərəcəyinin vacibliyi qeyd edilmişdir [7].

COP29 nəticələri ilə bağlı maliyyə öhdəliklərinin çatışmazlığı qeyd olunaraq, Bakı Maliyyə Məqsədində müəyyən edilmiş 300 milyard dollar məbləğinin bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən kifayət etmədiyi vurğulanaraq, daha qısa müddət ərzində maliyyə və texniki dəstəyin artırılması tələb edilmişdir. Konfransda bəzi dövlətlər hələ də Paris Sazişi çərçivəsində öz emissiya azaldılması hədəflərini yerinə yetirmədikləri nəzərə çatdırılmışdır.

COP29 öz növbəsində iqlim problemlərinin həlli sahəsində müxtəlif gələcək perspektivlər yaradaraq COP30 üçün müəyyən öhdəliklər formalaşdırdı:

- COP29-un nəticələri gələcəkdə keçiriləcək COP30 üçün möhkəm baza rolunu oynadı;
- COP30-da inkişaf etmiş ölkələrdən daha konkret maliyyə öhdəlikləri və daha sərt karbon emissiyası azaltma hədəfləri tələb olunacaq;
- COP29-da irəli sürülən təşəbbüslərin davamlı olaraq nəzarət edilməsi və COP30 üçün daha yeni qlobal mexanizmlərin hazırlanması gözləniləcəkdir.

COP29 beynəlxalq iqlim konfransı qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm mərhələ kimi qeyd edilməlidir. Bakı Maliyyə Məqsədi və karbon bazarları üzrə yeni razılaşmalar ətraf mühit sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirmiş, Azərbaycanın ev sahibliyi isə ölkənin iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə fəal iştirakını və regional liderliyini nümayiş etdirmişdir.

Açar sözlər: COP29, “yaşıl enerji”, Bakı Maliyyə Məqsədi, karbon emissiyaları, Paris Sazişi, iqlim dəyişikliyi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Yaşıl inkişaf: enerji səmərəliliyi və alternativ mənbələr, Bakı, 2014.
2. Hüseyn, R. (2022). Azərbaycan Respublikasının yaşıl enerji potensialından istifadə məsələləri. *İqtisadi İslahatlar Elmi-Analitik Jurnal*, 4(5).
3. Касымов, Б. (2012). От глобальных проблем к глобализации мира. *Экономика и Инновационные Технологии*, 3, 23-28.
4. <https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/6d484a90/historical-overview-of-cop-2009-2017>
5. <https://unfccc.int/cop29>
6. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/qarabag-ve-sherqi-zengezur-yashil-enerji-zonasi-olacaq-228293>
7. <https://respublika-news.az/az/news/iqlim-problemleri-ile-mubarizede-gender-inteqrasiyasini-guclendirmek-vacibdir>
8. <https://cop29.az/az/media-hub/news/breakthrough-in-baku-delivers-13tn-baku-finance-goal>
9. <https://unfccc.int/>

İNSTITUTLARIN İQTİSADI ARTIMA TƏSİRİ BARƏSİNDƏKİ PANEL QIYMƏTLƏNDİRİCİLƏR ƏSASINDA APARILMIŞ ARAŞDIRMALARIN TƏNQİDİ TƏHLİLİ

Mehdi Qasimli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Gasimli.Mehdi.Ramiz@unec.edu.az

İnstitutların iqtisadi artıma təsiri son illərdə iqtisadiyyat və idarəetmə sahəsində geniş müzakirə olunan mövzulardan biridir. Hüquqi, siyasi, iqtisadi, formal və qeyri-formal institutlar artıq iqtisadi inkişafın əsas səbəbkarlarından biri hesab edilir. Bu sahədə aparılan araşdırmalar sübut edir ki, güclü və sabit institutlar iqtisadi artımı təşviq etməklə yanaşı, inkişaf etməmiş olan institutlar isə artımın ləngiməsinə səbəb olur. Panel məlumatlarından istifadə edilən tədqiqatlar araşdırmanın əhatə etdiyi zamanda və məkanda müxtəlif cür institutların iqtisadi artıma təsirini müqayisə etmək baxımından əhəmiyyətli sayıla bilər. Bu metodologiya, müxtəlif ölkələrin və zaman dövrlərinin detallı təhlilinə şərait yaradaraq alınan nəticələrin daha ümumişlək olmasını təmin edir. Həmçinin məlumatların keyfiyyətli olması, modellərin düzgün seçilməsi və qeyd olunan statistik yanaşmaların araşdırmanın kontekstinə uyğunluğu kimi detallar tədqiqatların nəticələrinə təsir göstərir. Bu tezisdə institutların iqtisadi artıma təsirini panel qiymətləndirici metodlarla öyrənen tədqiqatların əsas nəticələri və məhdudiyyətlərini təhlil edilmiş və yekunda bu mövzuda işləyəcək gələcək tədqiqatçılar üçün nəzərə alınmalı tövsiyələri təqdim olunmuşdur.

Abban, Racaguru və Açampon [1] öz tədqiqatlarında institutların ekologiyaya təsirini ekonometrika vasitəsi ilə ölçüb və burda regionlar üzrə bölgələrə ayırmaqla nəticələri interpretasiya ediblər. Ümumiyyətlə inkişaf etmiş institutlara malik olmaq ölkələrə ekoloji ziyanı azaltmağa kömək edir və inkişaf etmiş institutlara malik regionlarda bu əlaqə özünü daha çox büruzə verir, amma araşdırmada bütün dünya nəzərə alındığına görə region əsaslı ümumiləşdirmə vaxtı siyasi və institutsional səviyyədə fərqliliklər yetərincə nəzərə alınmayıblar. Digər araşdırmaçılar, Ahmed və digərləri [2] Cənubi Asiya regionu üzrə apardıqları tədqiqat nəticəsində institutların keyfiyyətinin iqtisadi inkişafa pozitiv təsiri olduğunu aşkar etmiş və bunu etmək üçün panel qiymətləndiricilərindən istifadə etmişlər, lakin araşdırma az müddəti və az ölkəni əhatə etməsinə görə məlumat çatışmazlığından əziyyət çəkir. Həmçinin, regiondakı ölkələrdəki institutsional və iqtisadi göstəricilər arasında fərqliliklərin az olması analizin ümumiləşdirilə bilmə qabiliyyətini aşağı salır. Arranz və Arroyabe [3] Avropa birliyi çərçivəsində institutsional nəzəriyyənin müddəalarına baxıb və istehlakçı ilə bağlı siyasətin institutların təyziqi əsasında daha səmərəli olub, iqtisadi proseslərdəki dövrüliyi saxladığını vurğulayıblar. Formal olmayan institutların belə iqtisadi proseslərdəki rolu ekonometrika vasitəsi ilə Athari və digərləri [4] kimi araşdırmaçılar tərəfindən analiz edilib və nəticələr deyir ki, zəif institutlara malik Asiya ölkələrində firmalar riskləri azaltmaq üçün kağız pulları özlərində saxlamağı tərcih edirlər, bu da öz-özündə maliyyə institutlarının inkişafına maneə olaraq mümkün ola biləcək iqtisadi inkişafın sürətini zəiflədir. Təkcə 989 dənə Asiyada yerləşən firmanın nəzərə alınması və araşdırma müddətinin 2008-ci ildən 2020-ci ilə qədərki dövrü əhatə etməsi qərəzli ümumiləşdirməyə səbəb ola bilər, həmçinin region daxili fərqliliklər firmalar üzərində aparılan araşdırmada nəzərə alınmayıb.

Ayana və həmkarları [5] isə Sub-Saxarada iqtisadi inkişaf və dövlət gəlirləri arasındakı əlaqəni araşdıraraq institutların bu təsirdəki rolunu aydınlaşdırmağa çalışıblar, əlbəttə GMM və panel analiz kimi metodlara müraciət olunub. Maraqlısı odur ki, dövlət gəlirləri institutlar keyfiyyətli deyilsə, iqtisadi inkişafa ziyanlı, əks halda isə xeyirli olduğu aşkar edilmişdir. Yəni institutların keyfiyyəti əldə olunan gəlirlərin inkişafa keçməsi üçün önəmli olduğu görünmüşdür. Amma analiz müddətində ölkələrin gəlirləri üzrə qruplaşdırılmaması nəticələrin səhv ümumiləşdirilməsinə səbəb ola bilər və vaxt müddəti seçilmiş 43 ölkə üçün çox az, on il seçilib. Həm Avropada olmuş, həm də qeyri-formal institutdakı prosesin ekonometrik analizi Azzolini [6] tərəfindən aparılıb. Araşdırma instituta olan təsiri

araşdırır və göstərir ki, yüksək işsizlik sosial inam kimi qeyri-formal instituta pis təsir edir. Baxmayaraq ki, burda panel analiz və region ölkələrin qruplaşdırılması nəzərə alınmayıb, institutlarda iqtisadi göstəricilərdən təsirlənmə amili yaxşı formada təsvir edilib. Danta və Rath [7] Asiya regionu üçün institutların keyfiyyətinin innovasiyalara təsiri olub-olmasını yoxlamışdılar. Nəticə göstərir ki, effektiv işləyən dövlət orqanları və inkişaf etmiş zehni mülkiyyət qanunu kimi institutların innovasiyaya əhəmiyyətli pozitiv təsiri var. Lakin institutların keyfiyyətini ifadə edə biləcək komponentlərin sayı daha çox ola bilərdi və daha müxtəlif indikatorlar ola bilərdi, həmçinin innovasiyanı ifadə etmək üçün müxtəlif üsullar istifadə oluna bilərdi və daha detallı mənzərəyə yiyələnmək mümkün olardı. Kitessa və onun həmkarları [8] bir daha Sub-Sahara ölkələri üçün iqtisadi inkişafa nail olmaqda institutların keyfiyyətinin rolunu birbaşa yox, dolaysı yolla təhlil ediblər. Çox keyfiyyətli dinamik panel qiymətləndiriciləri ilə aparılmış analiz və mövzular ayrı regionlar üçün olsa da bir-birinə yaxınlığı bu araşdırmanı modellərin qurulmasında lazım olacaq nəzəri çərçivə üçün olduqca uyğun edir. Nəticələr göstərir ki, institutların keyfiyyətli olması mövcud pul dövriyyəsinin istehlaka yox, iqtisadi inkişafa yönələcəyi ortamın formalaşması deməkdir. Regional fərqliliklərin nəzərə alınmaması və institutların keyfiyyətini ifadə edən indikatorların az istifadəsi bir qədər mənzərəni korlayır. Araşdırılan firmalar kapitalizatsiyasına və ixtisaslaşmasına görə qruplaşdırılıb və nəticələr bizə deyir ki, kiçik və yüksək texnoloji həllər təklif edən firmalar institutlardan daha çox bəhrələnir. Çünki effektiv institutlar biznes proseslərin axıcılığı üçün əsas şərtlərdən biridir. Sadəcə 5 illik bir müddətin və ancaq Qərbi Avropadakı manufaktura sektorunda olan firmaların nəzərə alınması nəticələrin ümumişləkliyinə maneə olur.

Təhlil edilən araşdırmalardakı tədqiqatçılar həmfikirdirlər ki, institutların keyfiyyətli olması dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmaqda mühüm rol oynayır. Lakin araşdırmaların əksəriyyətində müxtəlif regionlar arasında mövcud olan institusional fərqlər yetərinə diqqətlə nəzərdən keçirilməyib. Həmçinin, tədqiqatlarda daha geniş məlumat bazalarından istifadə edilməsinə ehtiyac var. Əlavə olaraq məlumatların toplama prosesinin daha əhatəli olmasına və təhlil metodlarının daha kompleksləşdirilməsinə fikir verilməlidir ki, institutların iqtisadi inkişafa olan təsirindəki fərqli qanunauyğunluqlar tam olaraq aşkar oluna bilsin.

Açar sözlər: İnstitusionalizm, idarəetmə keyfiyyəti, təsisat islahatları.

Ədəbiyyat

1. Abban, O.J., Rajaguru, G. & Acheampong, A.O. (2025). The spillover effect of economic institutions on the environment: A global evidence from spatial econometric analysis. *Journal of Environmental Management*, 373, 123645. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2024.123645>
2. Ahmed, F., Kousar, S., Pervaiz, A. & Shabbir, A. (2022). Do institutional quality and financial development affect sustainable economic growth? Evidence from South Asian countries. *Borsa Istanbul Review*, 22(1), 189-196. <https://doi.org/10.1016/j.bir.2021.03.005>
3. Arranz, C.F.A., Arroyabe, M.F. (2023). Institutional theory and circular economy business models: The case of the European Union and the role of consumption policies. *Journal of Environmental Management*, 340(3), 117906. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2023.117906>
4. Athari, S.A., Teneng, R.C., Çetinkaya, B. & Bahreini, M. (2024). Country risk, global uncertainty and firms' cash holdings: Do the role of law, culture and financial market development matter? *Heliyon*, 10(5), e26266. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e26266>
5. Ayana, I.D., Demissie, W.M. & Sore, A.G. (2024). On the government revenue on economic growth of Sub-Saharan Africa: Does institutional quality matter? *Heliyon*, 10(2), e24319. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e24319>
6. Azzollini, L. (2023). Scar effects of unemployment on generalised social trust: The joint impact of individual and contextual unemployment across Europe. *Social Science Research*, 109, 102787. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2022.102787>
7. Danta, S., Rath, B.N. (2024). Do institutional quality and human capital matter for innovation in case of Asian region? *Innovation and Green Development*, 3(3), 100141. <https://doi.org/10.1016/j.igd.2024.100141>

8. Delessa, K., Alemu, T. & Bane, J. (2024). Remittances inflow and economic growth nexus in Sub-Saharan Africa: Do institutional quality and macroeconomic stability matter? *Heliyon*, 10(3), e25690. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e25690>
9. Ganau, R., Rodríguez-Pose, A. (2019). Do high-quality local institutions shape labour productivity in Western European manufacturing firms? *Papers in Regional Science*, 98(4), 1633-1667. <https://doi.org/10.1111/pirs.12435>

QARABAĞ HƏQİQƏTLƏRİ: DÜNƏN, BU GÜN, SABAH

Türkan Qasimova

Bakı Dövlət Universiteti

turkan.qasimova.90tn@list.ru

Tarixi və kökləri. Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri mürəkkəb, müxtəlif tarixi, etnik, siyasi və coğrafi amillərlə bağlı bir mövzudur. Münaqişənin dərinləşdirilməsini başa düşmək üçün onun müxtəlif dövrlərini təhlil etmək lazımdır. Qarabağ qədim zamanlardan strateji əhəmiyyətə malik bir region olub. Bu ərazi Alban dövlətinin tərkibində olmuş və burada qədim albanlar yaşamışdır. Sonralar xristianlıq, daha sonra isə İslam dini bölgədə geniş yayılıb. Regionun etnik tərkibi müxtəlif dövrlərdə dəyişmişdir. Orta əsrlərdən etibarən türklərin, xüsusən də azərbaycanlıların bölgəyə köç etməsi ilə Qarabağın əsas əhalisi müsəlman-türk mənşəli olub. Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri XIX əsrə, Çar Rusiyası dövründə demoqrafik dəyişikliklərə əsaslanır, belə ki, bölgəyə ermənilərin kütləvi köçürülməsi etnik balansını dəyişdirmişdir [1, s.19]. 1813 və 1828-ci illərdə Rusiya ilə Qacarlar arasında imzalanan Gülüstən (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri nəticəsində Qarabağ Rusiyanın nəzarətinə keçdi. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Çar Rusiyası İrandan və Osmanlı imperiyasından xeyli sayda erməni ailəsini Qarabağa və digər Azərbaycan ərazilərinə köçürdü. Bu, bölgənin etnik quruluşuna təsir etdi və sonrakı qarşıdurmaların zəminini hazırladı. Qarabağ xanlığının ləğvi: Rusiya Qarabağ xanlığını ləğv edərək bölgəni inzibati idarəetmə sisteminə daxil etdi. Bu, yerli azərbaycanlı feodalların nüfuzunun azalmasına səbəb oldu [2, s.26].

1918-1920-ci illər. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə Qarabağ ətrafında Azərbaycan və Ermənistan arasında gərginliklər artdı. Ermənilər Qarabağ üzərində öz iddialarını irəli sürürdülər, lakin bölgə, əsasən, Azərbaycan nəzarətində idi. Sovet dövründə (1923) Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycanın tərkibində yaradıldı. Ermənistan tərəfi zaman-zaman Qarabağa iddialar irəli sürürdü. 1988-ci ildə ermənilərin Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək cəhdləri münaqişəni alovlandırdı. 1991-1994-cü illər arasında Azərbaycanla Ermənistan arasında genişmiqyaslı müharibə baş verdi. Bunun nəticəsində Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və 7 ətraf rayonunu işğal etdi. 1994-cü il atəşkəs sazişindən sonra münaqişə dondurulmuş vəziyyətdə qaldı, lakin ara-sıra gərginliklər davam etdi [3, s.155].

İkinci Qarabağ müharibəsi və nəticələri. 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın qələbəsi ilə nəticələndi. 10 noyabr 2020-ci il üçtərəfli bəyanat ilə Ermənistan məğlubiyyəti qəbul etdi və Azərbaycan 30 ilə yaxın işğalda olan torpaqlarını azad etdi.

Müharibənin səbəbləri:

1. 1991-1994-cü illərdəki birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistan tərəfindən Dağlıq Qarabağ və 7 ətraf rayon işğal edilmişdi. Bu, 1 milyondan çox azərbaycanlının qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi ilə nəticələnmişdi.

2. ATƏT-in Minsk Qrupu çərçivəsində aparılan sülh danışıqları 30 il ərzində konkret nəticə verməmişdi. Ermənistanın status-kvonu qorumağa çalışması və kompromisə meyilli olmaması gərginliyi artırırdı.

3. 2020-ci ilin iyulunda Tovuz döyüşləri və Ermənistanın münaqişənin həlli əleyhinə bəyanatları, eləcə də sərhədyanı təxribatlar vəziyyəti daha da qızışdırırdı.

27 sentyabrda Ermənistanın atəşkəs rejimini pozması ilə başlayan müharibədə Azərbaycan ordusu əks-hücum əməliyyatlarına başladı.

Əsas əməliyyatlar cənub (Füzuli-Cəbrayıl istiqaməti) və şimal-şərq (Kəlbəcər-Laçın istiqaməti) cəbhələrində baş verdi. Şuşanın azad edilməsi. Azərbaycanın bölgədəki hərbi üstünlüyü, müasir texnologiyadan istifadə etməsi, həmçinin Türkiyənin dəstəyi münaqişənin nəticələrində əsas rol oynadı. Azərbaycan ordusu müasir silahlardan, xüsusilə pilotsuz uçuş aparatlarından (PUA) geniş istifadə etdi. Bu, düşmənin hərbi texnikasını məhv etməkdə mühüm rol oynadı. Türkiyə və İsrail istehsalı olan PUA-lar müharibədə böyük üstünlük qazandı. Azərbaycan ordusunun bölmələri oktyabrın ortalarında uğurlu əməliyyat nəticəsində Hadrut qəsəbəsi və ətraf kəndləri işğalçılardan azad etmişdilər. Onlar daha sonra şimala doğru irəliləyərək meşələri və dağ keçidlərini aşdı, Şuşa rayonuna daxil olmuşdur.

Həm ərazi, həm də seçilən marşrut nəqliyyat vasitələri üçün uyğun olmadığından Azərbaycan qüvvələri beş gün Şuşa istiqamətində piyada davam etməli idi. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev daha sonra bunu təkrar vurğulayaraq Azərbaycan əsgərlərinin Şuşa şəhərinə çatmaq üçün yarğanları, meşələri və dağları keçdiklərini qeyd etmişdir. Erməni komandanlığı Azərbaycan qoşunlarına Qırmızı Bazar ətrafında müqavimət göstərməyi hesablamışdı, oradan Şuşakəndə yol gedir, sonra isə həmin yol Şuşaya qalxır. Ermənistan ordusunun Azərbaycan qoşunlarının Şuşaya həmləsini gözlədiyi ikinci istiqamət isə Laçın istiqaməti idi. Lakin Azərbaycan ordusunun komandanlığı öz miqyasına, planına və ardıcılığına görə misli görülməmiş qərar verir. Şuşaya sıx Qarabağ meşələrindən istiqamət götürür. Azərbaycan qoşunları Çanaqqı kəndini işğaldan azad etmiş, ardından da noyabrın 4-də strateji Şuşa-Laçın yolunun bir hissəsinin nəzarətini ələ keçirmişdir. Noyabrın 6-da yüngül silah-sursat ilə təchiz edilmiş, hərəsi 100 nəfərdən ibarət olan dörd qrupa bölünmüş 400 nəfərlik Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələri Şuşanın sıldırımlarına iplərlə dırmaşaraq səhər saatlarında şəhərə dörd tərəfdən daxil olmuş və şəhərdə dərhal döyüşlər başlamışdır. Yüzlərlə itki verən erməni silahlıları günortadan sonra şəhərdən tam çıxarılmışdır. Şəhərə nəzarəti yenidən bərpa etmək məqsədi ilə ermənilərin Şuşaya hücum cəhdləri boşa çıxmış, Azərbaycan ordusunun ciddi müqaviməti nəticəsində erməni silahlıları geri oturdulmuşdu. Noyabrın 7-də Şuşaya Ermənistan tərəfindən qadağan olunmuş İsgəndər-M ballistik raketləri atılsa da, bu döyüşün taleyini dəyişə bilməmişdir. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev noyabrın 8-də xalqımıza Şuşanın azad edilməsi müjdesini verdi [4, s.78]. Ali Baş Komandan xalqa müraciət edərək demişdir: *“Bu gün şəhər Ermənistan silahlı qüvvələri bir neçə istiqamətdən müxtəlif növ silahlardan, o cümlədən ağır artilleriyadan istifadə edərək bizim yaşayış məntəqələrimizi, eyni zamanda hərbi mövqelərimizi atəşə tutmuşdur. Düşmən atəşi nəticəsində mülki əhali və hərbiçilərimiz arasında itkilər, yaralananlar var. Allah şəhidlərimizə rəhmət eləsin! Onların qanı yerdə qalmayacaqdır. Azərbaycan Ordusu hazırda düşmənin hərbi mövqelərinə atəşlər, zərbələr endirir və bu zərbələr nəticəsində düşmənin bir çox hərbi texnikaları sıradan çıxıb. Bu, erməni faşizminin növbəti təzahürüdür”* [5].

Prezident İlham Əliyevin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılması uğrunda diplomatik fəaliyyəti, həyata keçirdiyi ordu quruculuğu, Vətən müharibəsində ordumuzun uğurlu hərbi əməliyyatları, əsgərlərimizin qəhrəmanlıqları Zəfər sənəməsinin şanlı səhifələrindəndir. Bu gün işğaldan azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı yenidənqurma işləri aparılır. İnfrastruktur bərpa olunur, keçmiş məcburi köçkünlərin geri qayıtması üçün hazırlıqlar görülür.

Qarabağın gələcəyi və sülh perspektivləri. Qarabağın gələcəyi və sülh perspektivləri mürəkkəb, lakin eyni zamanda ümidverici bir mövzudur. Bu, bir çox daxili və beynəlxalq faktorların təsirinə məruz qalır və tərəflərin razılaşma iradəsinə bağlıdır. Mövcud vəziyyəti təhlil edərək bəzi əsas məqamları vurğulamaq olar [6, s.81]:

1. Regionun yenidən qurulması
 - Azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələrinin həyata keçirilməsi [8, s.55].
 - Qarabağda kənd təsərrüfatı, turizm və sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi.
2. Ermənistanla münasibətlərin normallaşması
 - Azərbaycanın təklif etdiyi sülh müqaviləsi və qarşılıqlı tanınma məsələləri.

- Ermənistanın revanşist siyasətdən imtina edib bölgədəki əməkdaşlığa qoşulması ehtimalı.

3. Bölgədə geosiyasi vəziyyət

- Rusiya sülhməramlılarının fəaliyyəti və gələcək taleyi.
- Türkiyə, Rusiya və İranın regionda maraqlarının balanslaşdırılması.
- Zəngəzur dəhlizi layihəsinin həyata keçirilməsi.

4. Azərbaycanın məqsədləri

- Qarabağın tam integrasiyası və məcburi köçkünlərin tam qayıdışı.
- Ermənistanla uzunmüddətli sülhün əldə olunması.

5. Risklər və çətinliklər

- Ermənistanın müharibənin nəticələrini tanımaqdan imtina etməsi.
- Separatçıların fəaliyyətləri və beynəlxalq təzyiqlər.

6. Siyasi həll

– Qarabağ məsələsinin uzunmüddətli həlli üçün Ermənistan və Azərbaycan arasında siyasi dialoqun davam etdirilməsi vacibdir. Beynəlxalq vasitəçilər, xüsusən də ATƏT-in Minsk Qrupu və digər regional güclər bu prosesi dəstəkləyə bilər. Siyasi həllin əsas şərtləri:

- Suverenlik və ərazi bütövlüyünə hörmət;
- Qarabağda yaşayan erməni və azərbaycanlı əhalinin hüquq və təhlükəsizliyinin təmin olunması;

- Qarşılıqlı güzəştlərin qəbul olunması.

7. Sosial-iqtisadi inkişaf

– Sülhə nail olunması üçün Qarabağda və ətraf bölgələrdə iqtisadi inkişafın təmin edilməsi mühümdür. İnfrastrukturun bərpası, yeni iş yerlərinin yaradılması və əhalinin rifah səviyyəsinin artırılması regionda sabilliyin möhkəmlənməsinə töhfə verə bilər. Bu, həm də qaçqın və məcburi köçkünlərin öz torpaqlarına qayıtmasını asanlaşdırır.

8. Humanitar tədbirlər

– Qarabağ münaqişəsi nəticəsində hər iki tərəf böyük insan itkiləri verib. Əhalinin bərabərləşdirilməsi və etimadın bərpa olunması üçün humanitar təşəbbüslər vacibdir:

9. Beynəlxalq dəstək

– Qarabağın gələcəyi ilə bağlı davamlı və ədalətli sülh üçün beynəlxalq cəmiyyətin fəal iştirakı lazımdır. Həm maliyyə, həm də texniki yardım vasitəsilə regionun yenidən qurulmasına dəstək göstərilə bilər.

10. Regional əməkdaşlıq

– Qarabağın uzunmüddətli sülhü regionun digər ölkələri ilə əməkdaşlıqdan da asılıdır. Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya və İran arasında iqtisadi və nəqliyyat layihələrinin inkişafı bölgədəki gərginliyi azalda bilər.

Tarixi qarşıdurmaların və qarşılıqlı etibarsızlığın aradan qaldırılması asan olmayacaq. Beynəlxalq və regional güclərin maraqlarının toqquşması sülh prosesinə maneə ola bilər. Qarabağın yerli əhalisinin hüquqları və təhlükəsizliyinə dair konsensusun tapılması vaxt apara bilər. Qarabağda davamlı sülhün əldə olunması Azərbaycan və Ermənistan üçün yeni inkişaf imkanları açır. Əgər tərəflər kompromisə hazır olarsa, bu, regionda daha geniş sabilliyə və rifaha gətirib çıxara bilər [7, s.121]. Münaqişənin həlli ilə bölgədə yeni geosiyasi realiaqlar yaranmışdır. Azərbaycan sülh müqaviləsi təklif etməklə Ermənistanla münasibətləri normallaşdırmaq istəyir. Gələcəkdə əsas məqsəd Qarabağın tam integrasiyası və regionun inkişafıdır. Bu, yalnız iqtisadi və sosial inkişaf deyil, həm də Ermənistanla uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi ilə mümkündür. Zəngəzur dəhlizi kimi layihələr bölgədə iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirə bilər. Lakin revanşist yanaşmalar və separatçılıq kimi problemlər risk olaraq qalır. Qarabağ münaqişəsinin həlli Azərbaycanın hərbi, siyasi və diplomatik gücünü təsdiqlədi. Dünənin dərsləri Azərbaycanın bu günə nail olmasında, bu günün uğurları isə gələcəyin qurulmasında əsas rol oynayır. Qarabağın sabahı Azərbaycanın inkişaf, əməkdaşlıq və sabitlik siyasətinə bağlıdır.

Açar sözlər: Qarabağ, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, Zəfər Günü, Şuşa, Xocalı faciəsi, sülh prosesi, diplomatiya, mədəni irs.

Ədəbiyyat

1. *Qarabağ: Real Tarix, Faktlar və Sənədlər*. Bakı, Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının nəşri. 2011, 500.
2. Nəcəf, Ə. (2021). *44 Gün: İkinci Qarabağ Müharibəsinin Tarixi*. Bakı, 431.
3. Əliyev, N. (2021). *Vətən Müharibəsində Azərbaycanın Qələbəsi*. Bakı: AFpoligrAF, 1096.
4. Hüseynova, İ.M. (2021). *İlham Əliyev və Zəfər Tariximizin Şanlı Səhifələri*. Bakı: Füyuzat, 224.
5. <https://azerbaijan.az/related-information/304>
6. *Şuşa: Qələbənin Simvolu*. Bakı, Azərbaycan Respublikasının nəşri, 2022, 250.
7. Məmmədov, F. (2023). *Qarabağ Sabah: Bərpa və İnkişaf Strategiyası*. Bakı, 300.
8. Əliyev, Z. (2021). *Post-Müharibə Dövründə Qarabağın İqtisadi İnkişafı*. Bakı, 100.

ASIYA ÖLKƏLƏRİNDƏ RİYAZİYYAT TƏDRİSİNİN METODOLOJİ YANAŞMALARI VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİNİN AZƏRBAYCAN KONTEKSTİNDƏ TƏTBİQİ İMKANLARI

Emil Qasimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

emilqasimovn1@gmail.com

Asiya ölkələri, əsasən, strukturlaşdırılmış kurikulumların, təcrübəyə əsaslanan öyrənmə və problemlərin həllinə diqqət yetirdikləri üçün Program for International Student Assessment (PISA) və Trends in International Mathematics and Science Study-də (TIMSS) ardıcıl olaraq üstünlüklər. Çin, Yaponiya və Cənubi Koreya kimi ölkələr daha çox tələbə mərkəzli Qərb yanaşmalarından fərqləndirən konseptual anlayışa və prosedur rəvanlığına diqqət yetirirlər. Əsas tövsiyələrə kurikulumun strukturunun təkmilləşdirilməsi, problemin həlli üsullarının integrasiyası və Asiya ölkələrindəki müəllim seçimi və davamlı inkişaf modelinə bənzər müəllim hazırlığının gücləndirilməsi daxildir.

Asiya ölkələri, xüsusilə Sinqapur, Çin, Yaponiya və Cənubi Koreya riyaziyyat tədrisinin effektiv metodları və yüksək nailiyyətləri ilə tanınır. Bu ölkələrin təhsil sistemlərində istifadə olunan metodoloji yanaşmaların Azərbaycanda tətbiqi milli kontekstdə riyaziyyat tədrisinin inkişafına müsbət təsir göstərə bilər.

Asiya ölkələrində riyaziyyat tədrisi, əsasən, aşağıdakı metodoloji yanaşmalara əsaslanır:

1. Sinqapur riyaziyyatı modeli

- Problem əsaslı öyrənmə (Problem-Based Learning - PBL): Şagirdlərə riyaziyyat problemləri real həyat kontekstində təqdim edilir və onların həlli bacarıqları inkişaf etdirilir.

- Vizual və modelləşdirmə üsulları: Riyazi konseptlər şəkillər, diaqramlar və modellərlə izah edilir.

- Qabaqcıl və sistemli təkrar: Mövzuların mərhələli və dərin mənimsənilməsi üçün sistemli təkrarlar həyata keçirilir.

2. Çin riyaziyyatı metodikası

- Sistemlik və ardıcıl tədris: Çin təhsil sistemi riyaziyyat dərslərinin strukturlaşdırılmış və təkrarlanan məzmun üzərində qurulmasını nəzərdə tutur.

- Integrasiya olunmuş praktiki tətbiqlər: Riyazi məsələlər gündəlik həyat situasiyaları ilə əlaqələndirilir.

- Memoriza və təkrarlama əsaslı metod: Riyaziyyat qaydaları və həll üsulları dərinləşdirilmiş şəkildə öyrədilir.

3. Yaponiya riyaziyyat tədris modeli

- Dərs tədqiqatı (Lesson Study): Müəllimlər dərslərin keyfiyyətini artırmaq üçün birlikdə dərs planlaşdırır, tətbiq edir və təhlil edirlər.

- Məntiqi düşünmə və təhlil: Şagirdlərə problemi özləri anlamaq və həll etmək üçün imkan verilir.

- Riyaziyyat fəlsəfəsi və yaradıcı düşüncə: Şagirdlərə yalnız cavab tapmaq deyil, həm də düşünmə və əsaslandırma bacarıqları öyrədilir.

4. Cənubi Koreya riyaziyyat tədris yanaşması

- Texnologiyadan geniş istifadə: Riyaziyyatın öyrədilməsi prosesində rəqəmsal vasitələr, animasiyalar və süni intellekt əsaslı proqramlardan istifadə edilir.

- Şagird-mərkəzli yanaşma: Riyaziyyat dərslərində interaktiv və iştirakçı yanaşmalar tətbiq olunur.

- Güclü riyazi hesablama bacarıqlarının inkişafı: Şagirdlərə riyazi əməliyyatları yüksək sürətlə və dəqiqliklə həll etmək öyrədilir.

Asiya ölkələrində riyaziyyat təhsili TIMSS və PISA kimi beynəlxalq qiymətləndirmələrdə yüksək reytinglərdə əks olunduğu kimi, effektivliyi ilə qlobal miqyasda tanınıb. Bu ölkələrdə, tədris metodologiyaları strukturlaşdırılmış öyrənmə, nizam-intizam və fundamental riyazi anlayışların mənimsənilməsini vurğulayan mədəni və təhsil ənənələrindən dərinlən təsirlənir [2].

Asiyada riyaziyyatın tədrisinin əsas xüsusiyyətləri: Asiya təhsil sistemləri sistematik biliklərin əldə edilməsinə və prosedur rəvanlığına üstünlük verir. Məsələn, Çində kurikulum tələbələrin möhkəm təməl qurmasını təmin edərək fundamental riyaziyyat bacarıqlarını gücləndirmək üçün qurulub. Yaponiya, Çin və Cənubi Koreyada tələbələrə problemin həlli üçün müxtəlif yanaşmaları araşdırmaq və konseptual anlayışlarını möhkəmləndirmək imkanı verən variasiyaya əsaslanan tədris strategiyası tətbiq edilir [3].

Azərbaycanda olduğu kimi Filippində də isə müəllim namizədi olan tələbələr bakalavr pilləsinin sonuncu kursunda praktikaya gedərək öz biliklərini dərinləşdirirlər. Belə ki, onlar məktəblərdə sinfin necə idarə olunması və şagirdlərə yanaşma metodlarını daha dərinlən öyrənirlər. Finlandiya ilə müqayisədə Filippində müəllim hazırlığı daha az strukturlaşıb və müəllimlərin ömürboyu öyrənmə prinsipinə çox az önəm verilir [1].

Asiya ölkələrinin metodoloji yanaşmalarını Azərbaycan riyaziyyat tədrisinə uyğunlaşdırmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər görülməli bilər:

1. Dərslik və kurikulum yenilənməsi

- Problem əsaslı öyrənmə metodlarının artırılması: Azərbaycan dərsliklərində riyazi məsələlərin daha çox real həyat problemləri üzərində qurulması təmin edilməlidir.

- Dərin təlim (Deep Learning) yanaşmasının tətbiqi: Mövzuların səthi yox, məzmun baxımından dərin mənimsənilməsi üçün yeni təlim metodları hazırlanmalıdır.

- Riyaziyyatın texnologiya ilə inteqrasiyası: Müasir rəqəmsal resurslar, süni intellekt və interaktiv tətbiqlərdən istifadə genişləndirilməlidir.

2. Müəllim hazırlığı və peşəkar inkişaf

- Lesson Study modelinin tətbiqi: Müəllimlərin birgə dərs planlaşdırması və təhlili üçün müvafiq təlim proqramları təşkil olunmalıdır.

- Müasir pedaqoji texnikalar üzrə ixtisasartırma kursları: Asiya ölkələrinin riyaziyyat tədris metodologiyasını mənimsəmək üçün Azərbaycan müəllimləri üçün beynəlxalq seminarlar və treninqlər təşkil edilməlidir.

3. Texnologiya və innovasiyaların tətbiqi

- Rəqəmsal dərs vəsaitlərinin inkişafı: Azərbaycan məktəblərində interaktiv e-dərsliklər və riyazi simulyatorlardan istifadə artırılmalıdır.

- Süni intellekt əsaslı fərdi öyrənmə platformaları: Şagirdlərin səviyyəsinə uyğunlaşdırılmış fərdi tədris metodlarının inkişaf etdirilməsi vacibdir.

4. Riyaziyyat tədrisində şagirdlərin tənqidi və məntiqi düşüncəsinin inkişafı

- Məntiqi yanaşmanın gücləndirilməsi: Riyazi problemlərin həllində daha çox tənqidi təfəkkür və analitik düşünmə strategiyalarına üstünlük verilməlidir.

- Təcrübə əsaslı öyrənmə: Riyaziyyat dərsləri laboratoriya şəraitində və real layihələr üzərində qurulmalıdır.

5. *Şagirdlərin riyaziyyata motivasiya edilməsi*

- Riyaziyyat yarışları və olimpiadalar: Şagirdlərin beynəlxalq olimpiadalarda iştirakını artırmaq üçün xüsusi hazırlıq proqramları hazırlanmalıdır.

- STEM təhsilinin genişləndirilməsi: Riyaziyyatın elm, texnologiya və mühəndislik fənləri ilə integrasiyasını artırmaq üçün STEM mərkəzləri yaradılmalıdır.

Asiya ölkələrinin riyaziyyat tədrisində istifadə etdiyi effektiv metodlar Azərbaycanın təhsil sisteminə uğurla integrasiya oluna bilər. Bunun üçün problem əsaslı öyrənmə, dərslər tədqiqatı (Lesson Study), texnologiyanın təhsilə integrasiyası və müasir pedaqoji yanaşmalar geniş tətbiq olunmalıdır. Bu dəyişikliklər riyaziyyat tədrisinin keyfiyyətini artıraraq, Azərbaycan şagirdlərinin beynəlxalq riyaziyyat yarışlarında və elmi sahələrdə daha uğurlu olmasına imkan yarada bilər.

Açar sözlər: Riyaziyyat təhsili, metodoloji yanaşmalar, kurikulum islahatı, problemin həlli bacarıqları.

Ədəbiyyat

1. Kilag, O.K.T., Zarco, J.P., Zamora, M.B., Caballero, J.D., Yntig, C.A.L., Suba-an, J.D. & Sasan, J.M. (2023). How does Philippines's education system compared to Finland's. *Basic and Applied Education Research Journal*, 4(1), 19-27.
2. Leung, F.K., Park, K., Shimizu, Y. & Xu, B. (2015). Mathematics education in East Asia. In *The Proceedings of the 12th International Congress on Mathematical Education: Intellectual and Attitudinal Challenges*, 123-143. Springer International Publishing.
3. Xiong, Z. (2024). Global comparison of education systems. In *Education in China and the World: Achievements and Contemporary Issues*, 331-388. Singapore: Springer Nature Singapore.

MİFOLOJİ YARADILIŞ VƏ İNSAN ŞÜURU

Aytac Qaziyeva

Azərbaycan Universiteti

aytaj.gaziyeva@au.edu.az

Mifologiya bəşər təfəkkürünün ilkin mərhələlərində yaranmış və insanların təbiət hadisələrini, həyatın mənşəyini və kainatın quruluşunu anlamağa çalışdıqları bir düşüncə sistemidir. Bu düşüncə tərz, zamanla müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli formalarda inkişaf etmiş və cəmiyyətlərin mədəni irsinin əsasını təşkil etmişdir. Miflərin insan şüurunun formalaşmasında və bədii təfəkkürün inkişafında rolu əvəzsiz olmaqla yanaşı insanların ətraf aləmi anlamaq və izah etmək üçün yaratdıqları simvolik hekayələr və obrazlar vasitəsilə düşüncə tərzini də zənginləşdirir. Bu baxımdan, mifologiyanın öyrənilməsi həm tarixi, həm də mədəni kontekstlərdə insan təfəkkürünün təkamülünü anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əliyev [3] mifoloji şüurun özəlliyini “uydurma-həqiqət” müstəvisində səciyyələndirərək qeyd edir ki, mif insanın təbiət və onun hadisələrinə yanaşma üsuludur, gündəlik təmasda insanların qarşısına çıxan hər hansı hadisə və əşyanın fantastik yozumudur. O, sonradan bizə uydurma görünə də, öz zamanında həqiqi biliklər sistemini təşkil etmişdir. Başqa sözlə, “mif ona inananların şüurunda mif olsa da, mifoloji obrazlar maddiləşdirilmiş şəkildə əsl realıq kimi təsəvvür olunur”. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, insanın bütün yaşamı boyu miflər həyatımızda daim əks-səda doğurur. Gündəlik həyatda qarşılaşdığımız hadisələr, yaşadığımız bütün həyat tərz, insan şüurunda miflərin əvəzsiz rolunun olduğunu ortaya qoyur.

Miflərin fəlsəfi yükü onların sadəcə nağıllardan ibarət olmadığını, əksinə, insanlığın dərin düşüncələrini, inanclarını və təcrübələrini əks etdirən mürəkkəb strukturlar olduğunu göstərir. Bu səbəbdən miflərin analizi yalnız mədəniyyətin deyil, eyni zamanda insanın özünü anlamağa yönəlmiş

bir yol təqdim edir. Bir düşüncə fəlsəfəsi kimi mifin, düşüncə sistemi kimi mifologiyanın mahiyyəti ilkin yaradılışla bağlıdır. Mifologiyada yaradılış fasiləsiz prosesdir. Mifoloji təsəvvürlərdə dünya iki hissədən - kosmos və xaosda ibarətdir. Mifoloji yaradılış bu hissələrin qarşılıqlı münasibətinin nəticəsidir. Mifoloji yaradılış xaosdan kosmosun yaranması deməkdir. Burada kosmos və xaos durmadan bir-birini əvəz edir. Rzasoy [2, s.72] qeyd edir ki, xaosdan kosmosun yaranması, sonra kosmosun öz mövcudluq ritmini başa vuraraq yenidən xaosla çevrilməsi, daha sonra həmin xaosdan yeni kosmosun yaranması, başqa sözlə, “xaos-kosmos-xaos-kosmos” ardıcılığı ritmik prosesdir. Elmin müasir inkişaf səviyyəsi mifoloji materiyyaya məxsus bu mövcudluq dinamikasının təkə mif dünyasına aid olmadığını, həm də müasir şüurla mənimsənilən gerçək dünyanın öz təbiəti olduğunu ortaya qoymuşdur.

Mifologiya bir sıra ictimai şüur formaları və elm sahələri ilə sıx əlaqədardır. Bu elm ilk növbədə din, tarix, ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfə, dilçilik və s. ilə bağlıdır. Yung tərəfdarları deyir ki, “miflər əvvəlcədən bilinməyən psixikanın orijinal açıqlamalarıdır, qeyri-ixtiyari ifadələrdir. Həqiqi bir mifin elmi araşdırılması arxeologiya, tarix və müqayisəli din tədqiqatları ilə başlamalıdır, psixoterapevtin qəbul otağında deyil”.

Müasir dövrdə miflər bədii ədəbiyyatda, kinoda və digər sənət sahələrində yeni kontekstlərdə təsvir olunur. Şekspirin əsərlərində bir çox miflər və mifoloji elementlər istifadə olunur. Bu miflər əsərlərin dərinliyini artırmaqla yanaşı, onların mövzularını, xarakterlərini və simvollarını zənginləşdirir. Şekspirin bəzi əsərlərində istifadə olunan simvol və miflərdən bir neçəsinə nəzər salsaq görürük ki, “Hamlet” əsərində çiçək simvolizmi xüsusi yerə malikdir. Çiçəklər, əsasən, qadın obrazlarının simvolu kimi istifadə olunur. Mifoloji kontekstdə çiçəklər yaşam, ölüm və sevgi mövzularını əks etdirir. Digər tərəfdən, Orestes və Avlisdəki əfsanələr ilə “Hamlet”dəki intiqam mövzusu Yunan mifologiyasındakı Orestes hekayəsi ilə paralellik təşkil edir.

Xarici ədəbiyyatda olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatına da miflərin təsiri yan keçməmişdir. Azərbaycanda tarixi abidələrdən biri sayılan Qız qalası haqqında bir çox rəvayətlər mövcuddur. Bir çoxları onu bir gözəl qızın hekayəsi ilə bağlayır ki, o, sevdiyi oğlanı qurtarmaq üçün özünü qəsrin zirvəsindən atır. Biz “Hamlet” əsərində çiçəklərin üç amilə təsirinin şahidi olduq. Real olaraq çiçəklər bizim həyatımızda, yəni doğuşdan başlayaraq, sevgi yolumuzda, ölənə qədər rol oynayır. Yəni insan dünyaya göz açanda onun çiçəklə qarşılandığı, sevgi həyatında çiçəklərin rol aldığı, onu dəfn edərkən məzarına çiçəklərin düzüldüyü həqiqi bir dünyada yaşayırıq. Bundan başqa, Qız qalası rəvayəti özünü qəsrə ataraq sevgilisi üçün fəda etməsi onun mübarizə üsuludur.

Yunan mifologiyası Qərb ədəbiyyatına, sənətinə, fəlsəfəsinə və psixologiyasına dərin təsir göstərmişdir. O, qədim faciələrdən müasir romanlara və filmlərə qədər sayısız əsərlərə ilham vermişdir. Yunan mifləri və əfsanələri bugün, əsasən, Yunan ədəbiyyatından tanınır; buna Homerin “İlliada” və “Odiseya”, Hesiodun “İşlər və Günlər” və “Teogoniya”, Ovidin “Metamorfozlar” daxildir. Miflər tanrıların və dünyanın yaradılışı, tanrılar arasında hakimiyyət mübarizəsi və Zeusun qələbəsi, tanrıların sevgi macəraları və mübahisələri, eləcə onların macəralarının və güclərinin ölümlü dünya üzərindəki təsirləri ilə o cümlədən, fırtınalar və ya fəsillər kimi təbii hadisələrlə bağlı bağlantıları, kultik yerlər və rituallarla əlaqələri ilə məşğuldur.

“İlliada” - Troya Müharibəsi zamanı baş verən Aşilin qəzəbi hekayəsindən bəhs edir. “Odiseya” isə Odiseusun müharibədən evə səyahətini təsvir edir. Bu iki epik əsər Klassik dövrdə Yunan təhsili və mədəniyyətinin əsasını təşkil edib və Avropa ənənəsindəki ən əhəmiyyətli şeirlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Onların tərtib üsulu uzun müddət müzakirə mövzusu olub. Bugün də əsərin ideyası müasir dünyamıza inteqrasiya edib və əsər oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Qeyd etməliyik ki, Yunan mifologiyası yalnız maraqlı hekayələr toplusu deyil, eyni zamanda qədim Yunanistanın dəyərləri, inamları və mədəniyyəti haqqında bir pəncərədir, bu da ədəbiyyat və incəsənət ənənələrinin formalaşmasına kömək etmişdir və bugün də rezonans doğurur.

Miflər, müasir dünyamızda hələ də aktiv rol oynayır. Onlar, insanın düşüncə tərzini, davranışını və mədəni identifikasiyasını formalaşdıran dərin strukturlardır. Miflərin müasir cəmiyyətdəki yeri, onların sadəcə keçmişin bir hissəsi olmadığını, əksinə indiki zamanda da aktual

olduğunu göstərir. Bu səbəbdən miflərin analizi, müasir cəmiyyətin dinamikalarını anlamaq üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

Açar sözlər: İnsan şüuru, mifologiya, xaos, kosmos.

Ədəbiyyat

1. Qaliboğlu, E. (2020). *Yaradılış Mifləri və Azərbaycan Əfsanələri*. Bakı, Elm və təhsil, 180.
2. Rzasoy, S. (2008). *Mifologiya və Folklor: Nəzəri-Metodoloji Kontekst*. Bakı: Nurlan, 25.
3. Əliyev, R. (1992). *Azərbaycan Nağıllarında Mifik Görüşlər*. Bakı: Elm, 35.
4. Graves, R. (1955). *The Greek Myths*. Penguin Books, 382.

POST-MÜHARİBƏ ƏRAZİLƏRİNİN YENİDƏNQURMA PROSESLƏRİNƏ BANK INVESTİSİYALARININ QLOBAL TƏCRÜBƏSİ

Gövhər Qəmbərova
Azərbaycan Universiteti

Müharibədən sonrakı ərazilərin bərpası və yenidənqurma işlərinin icrası üçün bank sektorundan cəlb edilən investisiyalar, iqtisadi inkişafın təmin olunması və davamlı dayanıqlığın formalaşdırılması baxımından ən əhəmiyyətli maliyyə resurslarından biri kimi çıxış edir. Silahlı münaqişələr nəticəsində ciddi zərər görmüş infrastrukturun yenilənməsi, iqtisadiyyatda çökmüş sahələrin bərpası və sosial həyatın yenidən canlandırılması məqsədilə beynəlxalq maliyyə institutlarının və müxtəlif bank qurumlarının iştirakı ilə həyata keçirilən investisiya strategiyaları real və müsbət nəticələr vermişdir. Müxtəlif coğrafi məkanlarda fərqli bank modelləri əsasında gerçəkləşdirilən yenidənqurma layihələri yalnız qısa müddətdə iqtisadi sabitliyi bərpa etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda uzunmüddətli və dayanıqlı inkişaf perspektivlərini nəzərə alan sistemli və kompleks yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Buna görə də, qlobal təcrübədə bank sektorunun dəstəyi ilə reallaşdırılan yenidənqurma layihələri, Azərbaycan üçün post-müharibə dövründə zərər görmüş ərazilərin dirçəldilməsi və sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması sahəsində mühüm və öyrənilməli nümunələr təqdim edir. Aşağıdakı cədvəl, post-müharibə şəraitində ərazilərin bərpasına yönəlmiş bank investisiyalarının beynəlxalq praktikasına dair müxtəlif nümunələri özündə əks etdirir.

Cədvəl 1. Post-müharibə ərazilərinin yenidənqurma proseslərinə bank investisiyalarının qlobal təcrübəsi

Ölkə/Region	İcra edilən strategiyalar	Nəticələr
Almaniya (II Dünya Müharibəsi sonrası)	Kreditləşmə və infrastruktur investisiyaları; xüsusi sektor dəstəyi	Sürətli sənayeləşmə və iqtisadi yüksəliş
Yaponiya (1945 sonrası)	Yapon banklarının kredit genişləndirməsi və istehsalatın dəstəklənməsi	Sürətli texnoloji inkişaf və beynəlxalq rəqabət üstünlüyü
Bosniya və Herseqovina	İnfrastruktur layihələri, kiçik bizneslərin maliyyələşdirilməsi	Sosial integrasiya və iqtisadi dirçəliş
Kosovo	İş yerlərinin açılması və kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi	İşsizliyin azaldılması və kənd təsərrüfatının inkişafı
Əfqanıstan	Təhsil və səhiyyə infrastrukturunun genişləndirilməsi	İctimai xidmətlərin bərpası və inkişafı
Rusiya (Çeçenistan)	İnfrastrukturun təmir edilməsi və iş yerlərinin təmin olunması	Sosial rifahın yaxşılaşdırılması və regional sabitlik
Vyetnam	Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı və sənaye sektorunun bərpası	Uzunmüddətli kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı və sənaye inkişafı

Almaniya (II Dünya Müharibəsi sonrası). İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Almaniyanın iqtisadi və infrastruktur dirçəlişi üçün ABŞ-ın Marshall Planı çərçivəsində genişmiqyaslı maliyyə yardımı ayrıldı. Bu dövrdə əsas rolu Alman bankları oynayaraq sənayenin bərpasına, iş yerlərinin açılmasına və iqtisadi canlanmaya töhfə verdi [2]. Bu model Azərbaycanda məşğulluğun artırılması

və iri infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması üçün uyğunlaşdırıla bilər, çünki tətbiq edilən kreditləşmə mexanizmi iqtisadi dinamikanı sürətləndirdi və davamlı inkişafa zəmin yaratdı.

Yaponiya (1945 sonrası). İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ-dan alınan maliyyə yardımları və yapon banklarının fəal iştirakı ilə ölkənin sənaye və texnologiya sahələri sürətlə inkişaf etdi [3]. Bank sektorunun dəstəyi ilə texnoloji innovasiyalar tətbiq edildi və Yaponiya global bazarda güclü rəqabət qabiliyyəti qazandı. Azərbaycanda bu model texnologiya sektoruna yatırımların artırılmasının və yerli bankların innovativ layihələrə maliyyə ayırmasının əhəmiyyətini vurğulayır, çünki sənaye inkişafı ilə iqtisadi artım təmin oluna bilər.

Bosniya və Herseqovina (1990-cı illər sonrası). Müharibədən sonra Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (EBRD) tərəfindən həyata keçirilən maliyyələşdirmə proqramları, əsasən, infrastrukturun bərpası və kiçik bizneslərin inkişafına yönəldildi. Bu model Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün istifadə oluna bilər, çünki kiçik bizneslər iqtisadiyyatda uzunmüddətli sabitliyin təmin olunmasına və sosial inteqrasiyanın gücləndirilməsinə xidmət edir.

Kosovo (2000 sonrası). Müharibədən sonra Beynəlxalq Valyuta Fondu və EBRD tərəfindən maliyyələşdirilən layihələr kənd təsərrüfatının inkişafına və iş yerlərinin açılmasına yönəldildi [4]. Kosovo təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatına investisiya qoyulması iqtisadi sabitliyi və məşğulluğu artırır. Azərbaycanda bu model kənd təsərrüfatı sektorunun genişləndirilməsi və post-müharibə bölgələrinin iqtisadi fəaliyyətə cəlb edilməsi üçün uyğun ola bilər.

Əfqanıstan. Müharibə sonrası dövrdə beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə ABŞ, əsasən səhiyyə və təhsil sektorlarının bərpasına maliyyə ayırdı [1]. Əfqanıstan modeli sübut edir ki, sosial infrastrukturun yenilənməsi insan kapitalının inkişafına və uzunmüddətli sabitliyə töhfə verir. Bu təcrübə Azərbaycanda sosial xidmətlərin gücləndirilməsi üçün nəzərə alın bilər.

Rusiya (Çeçenistan müharibəsi sonrası). Rusiya dövlət banklarının dəstəyi ilə iş yerləri yaradıldı, infrastruktur bərpa olundu və iqtisadi fəaliyyət canlandırıldı [6]. Bu təcrübə göstərir ki, işsizliyin azaldılması və iqtisadi canlanma sosial sabitliyi təmin edir. Azərbaycanda işğaldan azad edilən ərazilərin iqtisadi dirçəlişi üçün bu model tətbiq oluna bilər.

Vyetnam müharibəsi sonrası. Beynəlxalq banklar tərəfindən kənd təsərrüfatı və sənayenin inkişafı üçün ayrılan maliyyə vəsaitləri ölkənin uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığını təmin etdi [5]. Bu yanaşma Azərbaycanın kənd təsərrüfatının inkişafı üçün nümunə ola bilər, çünki ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və istehsal sahələrinin gücləndirilməsi uzunmüddətli iqtisadi sabitliyə şərait yaradır.

Bank investisiyaları infrastrukturun bərpası, sosial xidmətlərin inkişafı və iqtisadi fəaliyyətin genişləndirilməsi üçün əsas maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir. Müharibədən sonrakı dövrdə tətbiq edilən kredit mexanizmləri işsizliyin azalmasına, sosial sabitliyin qorunmasına və strateji sektorların inkişafına yönəldilmişdir. Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində bu modellərin uyğunlaşdırılması iqtisadi dayanıqlılığı artırmaq və uzunmüddətli inkişaf strategiyalarını gücləndirmək üçün effektiv ola bilər.

Açar sözlər: Bank investisiyaları, post-müharibə yenidənqurması, infrastrukturun bərpası, iqtisadi dirçəliş, sosial sabitlik.

Ədəbiyyat

1. Barakat, S. (2004). Reconstructing war-torn societies: Afghanistan. *Third World Quarterly*, 23(5), 977-995.
2. Eichengreen, B. (1996). Institutions and economic growth in postwar Europe: Evidence and conjectures. *World Development*, 24(4), 689-705.
3. Johnson, C. (1982). *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975*. Stanford University Press.
4. Knaus, G., Martin, F. (2003). Travelling for Peace: Lessons from the Balkans for Kosovo. CEPS.
5. Kolko, G. (1985). *Vietnam: Anatomy of a Peace*. Routledge.
6. Lieven, A. (2007). Russia and the West's most dangerous issue.

İNGİLİS DİLİNDƏKİ XƏBƏR DİSKURSUNDA ŞƏXSİN METAFORLAR VASİTƏSİLƏ KONSEPTUALLAŞMASI

Xəyalə Qənbərova
Azərbaycan Dillər Universiteti
gambarovaxayala@gmail.com

Şəxsin media diskursun müxtəlif janrlarında konseptuallaşması prosesində məcazlar, xüsusilə də linqvistik metafor və metonimiyalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İşdə linqvistik metaforlar diqqət mərkəzində olacaq. Bununla bağlı fərziyyə bundan ibarətdir ki, tədqiqatçıların diqqətini ən çox cəlb edən media diskurs janrlarından olan xəbər diskursunda şəxsin konseptuallaşmasında iştirak edən linqvistik metaforlar həm pragmatik (lakoniklik, inandırma və təsiretmə vasitəsi kimi), həm də koqnitiv (konseptuallaşmada rolu) baxımdan çox mühüm funksiya yerinə yetirir. Beləliklə, tezisdə məqsədimiz ingilis dilindəki xəbər mətnlərində tez-tez işlənən linqvistik metaforları müəyyənləşdirmək, onların şəxsin konseptuallaşmasında oynadıqları rolu aydınlaşdırmaq, şəxsin metaforik söz və ifadələrlə xəbər diskursunda konseptuallaşması prosesinin bu janra aid diskursdakı iştirakçılara təsirini öyrənməkdir.

Koqnitiv dilçilik tədqiqatlarında ənənəvi olaraq metaforlar konseptual və linqvistik kimi qruplaşdırılır. Konseptuallaşmada məcazların, xüsusilə də metaforların rolunu daha aydın başa düşmək üçün məşhur “Konseptual Metafor” [3] və “Genişlənmiş Konseptual Metafor Nəzəriyyəsinə” [4] müraciət faydalı ola bilər. Bu istiqamətdə tədqiqatların əsasını koqnitiv dilçiliyin formalaşmasında mühüm rol oynayan Lakoff və Consonun [2] “Yaşadığımız metaforlar” əsəri qoymuşdur. Hesab olunur ki, konseptual metafor, linqvistik metafor və yaxud metaforik ifadədən fərqli olaraq dil ilə deyil, düşüncə ilə bağlıdır. Linqvistik metaforların isə əsas rolu ondan ibarətdir ki, onlar konseptual metaforları dil vasitəsilə ifadə edirlər. Məhz bu nəzəriyyələr sayəsində linqvistik metaforlardan istifadə nəticəsində konseptlərin və konseptual metaforların necə formalaşdığı müəyyənləşir. Koqnitiv dilçilik sahəsində mühüm xidmətləri olan macar alimi Kovecses [4, s.2-3] 2020-ci ildə nəşr olunmuş “Genişləndirilmiş konseptual metafor nəzəriyyəsi” adlı kitabda məsələyə tam aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, “*lingvistik metafor vasitəsilə konseptual metafor dildə ifadə oluna bilər*”.

“Diskursda metaforlar” adlı kitabın müəllifi Semino [7, s.1] əsərin başlanğıcında yazır: “*Metafor dedikdə mən bir şey haqqında digər bir şey baxımından danışılan və potensial olaraq düşünüülən bir hadisəni nəzərdə tuturam*”.

Kitabda müəllif metaforları müxtəlif diskurs tipləri və janrları (məsələn, bədii, siyasi, elm və təhsil) əsasında nəzərdən keçirir. Beləliklə, məsələyə daha çox dilçilik nöqteyi-nəzərindən yanaşan tədqiqatçılar metaforları (başqa sözlə konseptual metaforları) və linqvistik metaforları diskurs səviyyəsində araşdırmağa başlamışlar. Bunun üçün isə ilk növbədə linqvistik metaforların müəyyənləşdirilməsi meyarları və prinsiplərinin işlənilməsi zərurəti yarandı. Bir neçə tanınmış tədqiqatçıdan ibarət Praguejazz [6] adlı qrupun söyləri nəticəsində yeni bir metod “Metafor və Simvol” adlı jurnalda dərc olundu. Sonralar bu metod Stin və həmkarları [8] tərəfindən genişləndirilib-təkmilləşdirilərək kitab şəklində çap olunmuşdur. Kitabda müəlliflər linqvistik metaforları müəyyənləşdirmək üçün mətnə istifadə olunan leksik vahidlərin və yaxud sözlərin hərtərəfli təhlilə cəlb olunması zərurətini vurğulayırlar. Bunun üçün isə ilk addım kimi leksik vahidin birbaşa və yaxud əsas mənasının aşkarlanması ön plana çıxır. Onlar qeyd edirlər ki, “*Birbaşa mənə, adətən, müxtəlif kontekstlərdə işlənir və konkret olur. Əgər leksik vahid digər kontekstlərdə konkret kontekstdən daha əsas mənaya malikdirsə, kontekstual mənənin əsas mənadan fərqlənməsinə, lakin onunla müqayisədə başa düşülə biləcəyinə qərar verir*” [8, s.5-6]. Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflər öz təhlilini, əsasən, xəbər diskursunda aparırlar. Onlar bunu “*...xəbər diskursunun təbii olaraq məcaz dili baxımından xüsusilə zəngin mənbəyə malik olması*” ilə izah edirlər [18, s.43].

Xəbər diskursu bizi məcaz dilini təhlil etmək üçün geniş və zəngin materialla təmin edə bilər. Bununla əlaqədar C. Stin və həmkarlarının təqdim etdiyi metoddan istifadə edərək xəbər diskursunda şəxsin konseptuallaşmasında linqvistik metaforların rolu nəzərdən keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, eqosentrik modelə [1] uyğun olaraq şəxsin diskursda konseptuallaşması zaman və məkanla həmahəng baş verir. Məmmədov və Məmmədova [5, s.138] görə, *“Zaman, məkan və şəxs mənalar üçün ənənəvi olaraq kateqorial çərçivə rolunu oynamışlar”*. Onlar daha sonra qeyd edir ki, *“Bu dildə ifadə olunur, çünki şəxs söz və metaforik işlənən ifadələr vasitəsilə mənanı anlama qədər genişləndirərək zamanı, məkanı və özünü konseptuallaşdırır”* [5, s.138]. İstifadə etdiyimiz metoda əsasən, birinci addım təhlil olunan söz və ifadələrin kontekstual mənalarını müəyyənləşdirməkdir. Daha sonra *“növbəti addım kontekstual mənadan daha birbaşa və yaxud əsas olan mənanın mövcudluğunu aşkarlamaqdır”* [8, s.45].

Şəxsin konseptuallaşması prosesində linqvistik metaforlardan istifadə xəbər diskursunu, xüsusilə də başlıqları yalnız lakonik və effektiv deyil, həmçinin auditoriya üçün həddən artıq maraqlıdır. Bu baxımdan oxşarlığa əsaslanan linqvistik metafordan istifadə çox simptomatikdir. “BBC” televiziyasında yayımlanan aşağıdakı xəbər başlıqlarını nəzərdən keçirək:

“BBC News”, 12 October, 2024.

Fifth peacekeeper wounded in southern Lebanon, UN says

A UN peacekeeper has been wounded in southern Lebanon after being hit by gunfire, the UN Interim Force in Lebanon (Unifil) has said, the fifth member of the multinational force to be injured in recent days.

In a statement on Saturday, Unifil said the peacekeeper was injured at its headquarters in the southern city of Naqoura on Friday night amid “ongoing military activity nearby”, though added that it did not know the origin of the fire.

“He underwent surgery at our Naqoura hospital to remove the bullet and is currently stable”, it said.

Və:

“BBC News”, 13 October, 2024

A luxury hotel, a mini bar and a relentless feud between “soccer wives”

It’s a saga worthy of a soap opera, as Coleen Rooney and Rebekah Vardy’s dispute returned to court.

Bu başlıqlarda diqqəti cəlb edən *“peace”* və *“keeper”* sözlərindən yaranan *“peacekeeper”* mürəkkəb sözü, *“soccer”* və *“wives”* sözlərindən ibarət *“soccer wives”* ifadəsidir. Birinci nümunədə şəxslə heç bir birbaşa bağlılığı olmayan *“peace”* sözü *“er”* şəkilçisi sayəsində şəxsi konseptuallaşdıran *“keeper”* ilə mürəkkəb söz çərçivəsində birləşərək metaforik işlənir. Şəxsi konseptuallaşdıran bu linqvistik metafor da köçürmənin nəticəsində yaransa da, bu başlıqdakı köçürmənin mənbəyi olan şəxs eksplisit deyil, implisit şəkildə mövcuddur. Başlıqdan sonrakı xəbər mətnində işlənən *“He”* şəxs əvəzliyi metaforik köçürmə mənbəyi kimi çıxış edir. İkinci nümunədə də şəxslə heç bir birbaşa bağlılığı olmayan *“soccer”* sözü şəxsi konseptuallaşdıran *“wives”* sözü ilə bir ifadə çərçivəsində birləşərək metaforik işlənir. Birinci nümunədən fərqli olaraq burada köçürmənin mənbəyi olan şəxslər həmin başlıq çərçivəsindəki növbəti cümlədə şəxs adları vasitəsilə eksplisit şəkildə konseptuallaşır. Hər iki halda bu söz və ifadə yeni kontekstual məna əldə edir.

Beləliklə, linqvistik metaforlar və yaxud metaforik işlənən söz və ifadələr şəxsin xəbər diskursunda konseptuallaşmasında bilavasitə iştirak edir. Onlardan istifadə nəticəsində xəbər mətnləri qısa, lakonik və eyni zamanda auditoriyaya təsiretmə baxımından effektiv olur. Şəxsin xəbər diskursunda konseptuallaşması prosesində linqvistik metaforlar leksik-qrammatik vasitələrlə həmahəng iştirak edirlər. Bu konseptuallaşmanı həm pragmatik, həm də koqnitiv baxımdan daha səmərəli edir. Nəticədə, müxtəlif dil vasitələrinin məna və anlamı necə yaratdıqları aşkar olunur.

Açar sözlər: İngilis dili, şəxs, konseptuallaşma, xəbər diskursu, linqvistik metaforlar.

Ədəbiyyat

1. Dijk, van T. (2008). *Discourse and Context*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Lakoff, G. (1980). *Metaphors We Live by*. Chicago: University of Chicago Press.
3. Lakoff, G. (2003). *Metaphors We Live by*. Chicago-London: University of Chicago Press.
4. Kovecses, Z. (2020). *Extended Conceptual Metaphor Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Mammadov, A. (2019). Contextualizing and conceptualizing time, space and person in political discourse. *International Review of Pragmatics*, 11, 137-152.
6. Pragglejaz Group. (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol*, 22(1), 1-39.
7. Semino, E. (2008). *Metaphor in Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Steen, G.J., Dorst, A.G., Krennmayr, T., Kaal, A.A. & Herrmann, J.B. (2010). *A Method for Linguistic Metaphor Identification*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

SOSIAL MEDİANIN MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN TƏKAMÜLÜNƏ TƏSİRİ

Arifə Qocayeva, Könül Ağayeva

EDU Company Təhsil Mərkəzi

arifa.gojayeveva@gmail.com

İngilis dili sosial media vasitəsilə daha çevik və dinamik bir hala gəlmiş, eyni zamanda, ənənəvi yazı qaydalarının bir hissəsi arxa plana keçmişdir. Bu dəyişikliklər bir tərəfdən dili daha anlaşılqı və əlçatan etsə də, digər tərəfdən bəzi dilçilər və mütəxəssislər tərəfindən dilin rəsmi üslubunun zəifləməsi və klassik qrammatik qaydaların unudulması kimi dəyərləndirilir. Bundan əlavə, sosial media ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi mövqeyini daha da gücləndirmiş və müxtəlif dillərdə danışan insanların gündəlik leksikonuna ingilis sözlərinin daxil olmasına səbəb olmuşdur.

Müasir texnologiya və sosial medianın inkişafı ilə insanların ünsiyyət qurma tərzində əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Sosial media yalnız gündəlik əlaqələr üçün bir vasitə deyil, həm də dilin inkişafına və yenilənməsinə təsir edən mühüm amil halına gəlib.

İngilis dili də bu təsirə məruz qalmışdır. Sosial media vasitəsilə gündəlik dilə yeni ifadələr daxil olur, yazı qaydaları dəyişir və qrammatik strukturlar sadələşir. Bu dəyişikliklər dilin çevikliyi və adaptasiya gücünü göstərsə də, ənənəvi dil qaydalarının da unudulması riskini artırır. Sosial media təkcə gündəlik ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də dilin yenilənməsi və zənginləşməsi üçün mühüm bir platformaya çevrilmişdir. Yeni ifadələr, qısaltmalar, slenqlər və qeyri-rəsmi üslub sosial medianın təsiri ilə geniş yayılmış və nəticədə ingilis dilinin sintaktik və qrammatik strukturlarına müəyyən dəyişikliklər etmişdir.

Son illərdə sosial media platformalarının (Twitter, Instagram, TikTok, Telegram və s.) populyarlığının artması ilə insanlar arasındakı ünsiyyət formaları və dil istifadəsi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. İngilis dili bu yeni kommunikasiya vasitələrindən təsirlənərək təkamül edir. Sosial media yalnız məlumat paylaşmaq üçün deyil, həm də fərqli mədəniyyətləri birləşdirmək, yeni ifadələr yaratmaq və ya köhnə sözlərə yeni mənalar qazandırmaq üçün güclü bir platformaya çevrilib. Bu inkişafı dili daha rəngarəng və çoxşaxəli etsə də, bəzi ənənəvi dil qaydalarının zəifləməsinə də səbəb olur.

Dilçilər sosial medianın dil üzərində təsirini iki fərqli bucaqdan təhlil edir: bir tərəfdən, sosial media yeni terminologiya və qısaltmalar gətirərək dilin zənginləşməsinə səbəb olur; digər tərəfdən isə, ənənəvi qaydaların itirilməsi riskini artırır. Bu baxımdan, sosial medianın təsiri müasir dilçiliyin diqqət mərkəzindədir və bu dəyişikliklər gələcəkdə dilin inkişafına yol açan əsas amillərdən biri olaraq görülür. Sosial media vasitəsilə dil mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi olaraq daha çox istifadə olunur və fərqli qruplar arasında ünsiyyəti asanlaşdırır.

Sosial medianın təsiri ilə ingilis dilində qrammatik qaydalara riayət etməmək adı hala çevrilib. Cümlələrin sadələşməsi, böyük hərflərin və nöqtələmə işarələrinin azaldılması sosial media ünsiyyətini daha sürətli və rahat edir. Məsələn, “I am going to” ifadəsi çox vaxt “gonna” olaraq yazılır. Bu yazı üsulu daha asan və qeyri-rəsmi görünsə də, bəzi dilçilər ənənəvi yazı qaydalarının unudulması ilə əlaqədar narahatlıq keçirir. Bu dəyişikliklər dilin rəsmiliyini itirməsinə səbəb ola bilər, ancaq bu da sosial media vasitəsilə yaranan yeni bir ünsiyyət üslubudur [3, s.2].

Sosial mediada gündəlik istifadəçilər, bloqqlar və məşhurlar yeni sözlər yaradırlar. Selfie, hashtag, vlog kimi ifadələr sosial media terminologiyasından doğaraq gündəlik ingilis dilinə daxil olmuşdur. Bu kimi yeni terminlər müəyyən hadisələri, davranışları və ya texnoloji anlayışları ifadə etmək üçün yaranmışdır və onların populyarlığı ilə bu sözlər lüğətlərə daxil edilmişdir.

Sosial media platformalarında sürətli ünsiyyət tələb olunur, buna görə qısaltmalar və slenglər getdikcə populyarlaşır. Onlayn platformalarda istifadə edilən dil formaları, ingilis dilinin söz ehtiyatının və üslubunun təkamülündə əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, məhdud simvol sayına görə yaranan qısaldılmış ifadələr və internet şərtlərində daha qısa cümlələr işlətmək ehtiyacı yazı və üslub standartlarına yeni bir forma qazandırır. Bu səbəbdəndə qısaltmalar və slenglər getdikcə populyarlaşır. Buna misal olaraq, “LOL” (laugh out loud) və “BRB” (be right back) qeyd etmək olar. Bu abbreviaturalardan yalnız onlayn platformalarda deyil, hətta gündəlik danışqda da geniş istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu qısaltmalar həm mətni qısaldır, həm də duyğu ifadələrini daha asan göstərməyə imkan verir [1, s.45].

Sosial media, əsasən, qeyri-rəsmi ünsiyyət mühiti kimi qəbul olunsa da, onun təsiri rəsmi dilə də yayılmışdır. Məsələn, jurnalistika, reklam, hətta akademik məqalələrdə sosial mediadan yaranan ifadələr və qısaltmalar getdikcə daha çox istifadə olunur. Bəzi hallarda bu, dili daha dinamik və müasir edir, lakin eyni zamanda bəzi akademik və peşəkar sahələrdə dilin rəsmi üslubunun zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Sosial media ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət dili kimi güclənməsinə kömək edir. İngilis dili dünya üzrə sosial platformalarda dominant dil olduğuna görə, fərqli dillərdə danışan insanlar ingilis söz və ifadələrini öz gündəlik nitqlərinə daxil edirlər. Bu proses, bəzi yerli dillərin zəifləməsinə səbəb olsa da, eyni zamanda müxtəlif mədəniyyətlərin ingilis dili vasitəsilə əlaqə qurmasına şərait yaradır.

Sosial medianın qlobal miqyasda yayılması, ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət dili olaraq mövqeyini gücləndirmişdir. Bir çox sosial media platforması, ingilis dilində fəaliyyət göstərdiyindən, bu dil dünya miqyasında daha çox insan tərəfindən istifadə edilib, öyrənilir.

Sosial medianın rəsmi və qeyri-rəsmi ingilis dilinə təsiri, həm dilin strukturlarında, həm də istifadəsində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Qısaltmaların və slenglərin yayılması ilə ingilis dili daha sürətli və daha sərbəst bir üslubda istifadə olunmağa başlanmışdır. Eyni zamanda, sosial medianın qlobal yayılması ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət dilinə çevrilməsinə və dilin qlobal miqyasda daha geniş yayılmasına şərait yaratmışdır. Sosial medianın təsiri həm dilin inkişafı, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələr baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial media müasir İngilis dilinə yeni bir dinamika gətirərək onu inkişaf etdirir. Dilə əlavə olunan yeni sözlər, qısaltmalar və qeyri-rəsmi üslub dilin dəyişməsinə şərait yaradır. Lakin bu dəyişikliklər ənənəvi qaydalara uyğun yazının azalmasına, bəzən isə dilin düzgün ifadə edilməməsinə səbəb ola bilər. Sosial media ingilis dilini daha çox insanın başa düşə biləcəyi formaya gətirsə də, dilçilərin diqqətinə səbəb olacaq qədər dəyişikliklərə məruz qoyur. Nəticədə, sosial media ingilis dilinin təkamülündə güclü rol oynayır və dilin gələcək inkişafını müəyyən dərəcədə formalaşdırır. Günümüzdə sosial media yalnız ünsiyyət üçün vasitə deyil, həm də dilin dəyişməsi və təkamülü üçün mühüm bir faktor kimi çıxış edir.

Bu dəyişikliklər ingilis dilinin zənginləşməsinə, qlobal miqyasda daha geniş yayılmasına və müxtəlif dillərdə danışan insanların ortaq ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsinə töhvə vermişdir. Bununla belə, sosial medianın təsiri bəzi ənənəvi dil qaydalarının zəifləməsinə və bəzi rəsmi yazı normalarının ikinci plana keçməsinə səbəb ola bilər. Xüsusilə qrammatik qaydalara daha az riayət olunması və

qeyri-rəsmi ifadələrin rəsmi ünsiyyətdə də istifadə olunmağa başlaması bəzi dilçilər tərəfindən dilin rəsmi strukturunun pozulması kimi qiymətləndirilir.

Gələcəkdə sosial medianın ingilis dilinə təsirinin daha da güclənəcəyi gözlənilir. Texnologiyanın inkişafı və ünsiyyətin daha da sürətlənməsi nəticəsində yeni sözlər, ifadələr yaranmağa davam edəcək. Bununla yanaşı, süni intellekt və avtomatik tərcümə texnologiyalarının təsiri ilə dilin daha da sadələşməsi mümkündür. Bütün bu faktorlar ingilis dilinin qloballaşmasını daha da sürətləndirəcək və onu dünyanın ən geniş istifadə olunan ünsiyyət vasitələrindən biri olaraq saxlayacaqdır. Sosial medianın təsiri altında ingilis dili dəyişməyə davam etsə də, bu dəyişikliklərin müsbət və ya mənfi olması istifadəçilərdən və dilin necə qorunub-saxlanılacağından asılıdır. Dilin təbii inkişafını nəzərə alaraq, həm yenilikləri qəbul etmək, həm də ənənəvi qaydaları qoruyaraq balanslı yanaşma olmalıdır.

Açar sözlər: Sosial media, kommunikasiya vasitələri, ünsiyyət üslubu.

Ədəbiyyat

1. Crystal, D.(2011). *Internet Linguistics: A Student Guide*. Routledge, 208.
2. Tagliamonte, S.A., Denis, D. (2008). Linguistic ruin? LOL! Instant messaging and teen language. *American Speech*, 83(1), 3-34.
3. Saha, K. (2019). The impact of social media on language. *International Journal of English Learning & Teaching Skills*, 2(2), 1080-1091.
4. Wahaj Ahmed (2024). *The Influence of Social Media on the Evolution of English Vocabulary: Trends and Implications*. Easy Chair Preprint, 5.
5. https://www.researchgate.net/publication/379124307_Impact_of_social_media_on_the_evolution_of_English_semantics_through_linguistic_analysis

ÇAĞDAŞ MACAR ƏDƏBİYYATINDA MƏRKƏZİ-ŞƏRQİ AVROPA ƏNƏNƏLƏRİ

Leyla Qocayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

leyla_qocayeva@inbox.ru

Xüsusi geosiyasi və mədəni mühiti ilə müəyyən bir bölgəyə mənsub olmaq düşüncəsi müasir Macar nəsrinin ən maraqlı mövzularından biridir. Bu düşüncə nostalji intonasiyalarda (Avstriya-Macar monarxiyası ilə əlaqəli olduqda) ifadə edilə və absurd motivlərdə kəskinləşə (söhbət sosializm quruculuğunun utopik eksperimentindən gedirsə) və demokratiya yolundakı çətinlikləri haqqında düşüncələrə səbəb ola bilər (yazıçılar postsosializm dövrü haqqında düşünəndə). Bu mövzunun həllinin xüsusiyyətləri müasir nəsrimizin görünüşünü bir çox aspektdən müəyyən edən üç macar nasirinin: Peter Esterhazi, Laslo Krasnahorkai və Lazlo Darvaşinin yaradıcılığının materialından istifadə edərək araşdırılmışdır. Müxtəlif nəsillərə mənsub olmaqla və müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyata gələrək özləri ilə müxtəlif həyat təcrübələri gətirirdilər ki, bu da istedadın fərdi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, mövzuya müxtəlif bədii yanaşmaları da müəyyənləşdirirdi. Beləliklə, Esterhazidə absurd elementləri, Krasnahorkaidə - reallığın bir növ mifologiyası, Darvaşidə - tarixi və milli baxımdan stilizasiya üstünlük təşkil edir. Bu müxtəlif bədii düşüncə tərzı birlikdə Macarıstanın bölgədəki yerini daha yaxşı anlamağa kömək edir. İndiki düşüncə tərzimizdə insanın özünüidentifikasiyasında qeyd olunur ki, fərd özü və ətrafdakı cəmiyyətlə münasibətləri haqqında kifayət qədər aydın təsəvvürə malikdir, yəni insan özünü müəyyən əraziyə, sosial, emosional və psixoloji mühitə “yazılmış” dərk edir, milli və dövlət mənsubiyyətini (bundan irəli gələn nəticələri) tanıyır [1, s.368]. 18-ci əsrin sonlarına qədər ədəbiyyatda özünüidentifikasiya problemi yalnız müstəsna hallarda yaranırdı, çünki cəmiyyət ciddi şəkildə ierarxik idi və fərdin özünü dərk etməsi, bir qayda olaraq, bu iyerarxiyadan irəli gəlirdi. Bununla belə, qədim müxalifət “dost və ya düşmən” kimi son dərəcə mühüm rol oynamağa davam edirdi. XVIII əsrin sonlarından etibarən ədəbi personajların özünü əks etdirməsi

artdıqca, qəhrəmanın özünüidentifikasiyası problemi getdikcə daha təkidlə ədəbi əsərlərin mərkəzinə keçməyə başlayır və onun taleyi çox vaxt ciddi şəkildə bu problemi necə həll etməsindən (və ya həll etməməsindən) asılı vəziyyətə salınır. Puşkinin “Qaraçılar” əsərində Alekonun, Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” əsərində Raskolnikovun taleyi bu cürdür. Müəyyən şərtlərə görə adları çəkilən qəhrəmanlar cəmiyyətin sosial iyerarxiyasından “düşürlər”, ona meydan oxuyurlar və sonra tamamilə müvəffəqiyyətsizliyə uğrayırlar.

XX əsrin əvvəllərindəki alman ekspressionizmi şəxsi özünüidentifikasiya probleminin mürəkkəbləşməsinin və kəskinləşməsinin ilk dəhşətli əlaməti idi. Macar ekspressionistlər təkcə cəmiyyətin iyerarxiyasının məhvini deyil, həm də cəmiyyətin özünün müvəffəqiyyətsizliyini də hiss edir və çatdırırdılar. Bundan başqa, ekspressionizm sənətin məzmununun reallıqdan asılılığını nəinki kəşf etdi (hətta ifşa etdi), həm də bunu birbaşa öz formasında ifadə etdi [3, s.49]. Ekspressionizmdə formanın təhrif edilməsi və dağıdılması o demək idi ki, fərd nəinki öz identifikasiyasını, həm də ümumilikdə sosial və təbii-kosmik məkanda hər cür əlamətdarlığını itirdi.

XX əsrdə macar və serb ədəbiyyatının sonrakı inkişafı Almaniyada həm cəmiyyəti ölümçül döyüşən qruplara (kommunistlər) parçalayan sosial və siyasi təlatümlər (və hətta 1990-cı ilə qədər ADR və Almaniya Federativ Respublikasının ayrıca mövcudluğu) səbəbindən xüsusilə mürəkkəbləşən özünüidentifikasiya üçün ağırlı axtarışın müstəsna parlaq nümunəsidir. Tezisdə XX əsrin macar və serb ədəbiyyatının ən təmsilçi müəlliflərinin və əsərlərinin nümunəsindən istifadə edərək ədəbi personajların özünüidentifikasiya axtarışının ən mühüm anları təhlil edilir. Müəlliflərin əsərlərində avanqarda özünü çoxdan tükətməmiş, məqsədlərinə çatma bilməyən və tamamilə iflasa uğramış bədii və ideoloji proqram kimi tarixi hadisə kimi baxan geniş yayılmış fikir mübahisələndirilir. Bu mövqə hətta müasir neo-avanqardda da yalnız hansısa səthi, köksüz dəb görməyə can atan və bununla da onu ciddi təhlil obyektləri dairəsindən çıxarmağa çalışanlar üçün çox münasibdir [2, s.42]. Bu mövqeyə qarşı ən əhəmiyyətli sübut neo-avanqardın fəaliyyəti deyil, daha çox reseptiv-sosioloji sferada baş verən əsas dəyişikliklərdir ki, bu da bizim indi neo-avanqardın təzahürlərinə XX əsrin əvvəllərində qədim ənənələrin klassik avanqarda qarşı göstərdiyi reaksiyadan fərqli reaksiya göstərməyimizə səbəb olur. Avanqard sənət dünyasını kökündən dəyişdirdi; ancaq bu dəyişiklik tək onda olmadı. Onun tapdığı üsulların öz orijinal formasında hələ də dar mədəni elitənin mülkiyyəti olaraq qalmasına baxmayaraq, bu üsullar gündəlik həyatımıza, məsələn, reklamda (montaj, həndəsi abstraksiya, sözlə oyun və s.), kütləvi mədəniyyətdə (burada onlar informasiya texnologiyalarının nailiyyətləri ilə birləşdirildi) daxil oldu. İki məqamı qeyd etmək lazımdır ki, son iki əsrdə macar ədəbiyyatının inkişafını ən müasir tendensiyalar müəyyən edir. Birincisi, bu, “tam” adlanan ədəbiyyatlara, yəni ümumavropa nəsr və poeziyasına xas olan bütün əsas mərhələlərdən keçmiş ədəbiyyatlara aiddir. Bununla əlaqədar olaraq, onun inkişaf dinamikasını “sürətlənmiş” kimi deyil, “müqavilə” kimi müəyyən etmək olar. İkincisi, nəzərdən keçirilən dövr üçün ədəbi əlaqələrlə bağlı mühüm amil siyasi səbəblərə görə Macarıstanın Almaniya ümumi mədəni oriyentasiyasıdır ki, bu da bizim nöqtəyi-nəzərimizdən macar ədəbiyyatşünaslarının əsərlərində kifayət qədər öz əksini tapmamışdır. Bizim orta əsrlər və intibah dövründə macar ədəbiyyatının inkişafı haqqında yazan ədəbiyyatçılar hər hansı təfərrüatda konkret macar dünyasının təsviri ilə kifayətlənməmişdir. Yalnız güclü italyan təsirini (Latın dilində gözəl macar poeziyasının dalğalanması ilə ifadə olunur), Fransa və Almaniya (Macar Barokosu və Rokoko) erkən oriyentasiyanı qeyd edək. XVIII əsrdə macar dilində ədəbiyyatın - poeziyanın, dramaturgiyanın, nəsrin intensiv inkişafını qeyd etməmək qeyri-mümkündür ki, bunun nəticəsində təxminən eyni vaxtda Qərbi Avropada olduğu kimi Macarıstan incəsənətində də romantik meyllər dominant mövqə qazanmışdır. Böyük romantiklər Petofi və Hayne məhz bu dövrün şairləridir.

Mərkəzi Şərqi Avropa xüsusilə macar ədəbiyyatında bu prosesin özünəməxsusluğu var idi. Avanqardın damğalandığı və hətta qadağan edildiyi, realizmlə sıxışdırıldığı onilliklər ona xüsusi bir aura və onun gizli nüfuzuna yeni töhfə verdi. Eyni səbəbdən, 60-cı illərdə avanqard bir çox yazıçı və sənətkarın yaradıcılığına təsir edərək xüsusi cəlbədicilik qazandı. Sistemin dəyişməsi bütün qadağaları aradan qaldırdı və avanqard və neo-avanqard, modernizm və postmodernizm bir anda ərsəyə gəlməyə başladı.

Açar sözlər: Avancardizm, kütləvi mədəniyyət, ədəbi diskurs, üslubi priyomlar, ekspressionizm.

Ədəbiyyat

1. Дарваш й, От старого Открытия Венгрии до нового. Пути художественного прогресса. Литературно-художественная критика в ВНР. Москва, Прогресс, 1978, 368.
2. Тихомиров, А.Н. (1961). *Искусство Венгрии XIX - XX Веков*. Москва, 42.
3. Werner, A. (1964). Budapest, Arts, 49.
4. http://hungarianreview.com/article/in_the_current_of_impressionism

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏHSİL MARKETİNQİ ÜZRƏ İSTİFADƏ OLUNAN ƏSAS KONSEPSİYALAR

Aytən Quliyeva

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində marketinq sahəsində bir sıra əsas konsepsiyalar və nəzəriyyələr əsas götürülür ki, bunlar ali təhsil müəssisələrinin tələbələrini cəlb etmək, onlara xidmət göstərmək və təhsilin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə istifadə edilir. Aşağıda ali pedaqoji təhsil müəssisələrində təhsil marketinqin əsas konsepsiyaları və nəzəriyyələri haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir:

1. *Təhsil Marketinqi* - ali pedaqoji təhsil müəssisələrində təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatların, yəni (institutlar, universitetlər, kurslar və s.) təhsil xidmətlərini tanıtdırmaq, tələbə cəlb etmək və onların əsas təhsil ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə istifadə etdikləri marketinq fəaliyyətlərini ifadə edir. Bu sahə ənənəvi biznes marketinqindən çox fərqlənir, çünki burada məhsul təhsil xidmətləridir və müştəri tələbələrdir [1].

2. *4P Marketinq Modeli* - Təhsil marketinqində əsas konsepsiyalardan biri də *4P modelidir* (Product, Price, Place, Promotion), bu modelin təhsil sahəsində necə tətbiq olunduğuna baxaq:

- *Product (Məhsul)*: Təhsil xidmətləri və proqramları (bakalavr və magistr təhsil proqramları, kurslar, xüsusi təlimlər, simpoziumlar və s.).
- *Price (Qiymət)*: Təhsil xidmətlərinin qiyməti (ödənişlər, təqaüdlər, müxtəlif ödəniş planları, sertifikatlı və ödənişli təlimlər və s.).
- *Place (Yerləşmə)*: Ali pedaqoji təhsil müəssisəsinin fiziki və ya onlayn yerləşməsi (kampuslar, yataqxana və yeməqxana mərkəzləri, təhsil mərkəzləri, onlayn platformalar).
- *Promotion (Təqdimat)*: Təhsil xidmətlərinin tanıtılması (reklam, sosial media, sərgilər, açıq qapı günləri, təhsil saytı və s.) [2].

3. *SWOT Analizi* - Ali təhsil marketinqində istifadə edilən *SWOT analizi* (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats) ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin öz güclü və zəif tərəflərini, təhsil bazarında mövcud olan imkanları və təhlükələri qiymətləndirməyə kömək edir. Bu analiz nəticəsində, ali pedaqoji təhsil müəssisələri daha yaxşı marketinq strategiyaları və inkişaf planlarını yarada bilərlər.

4. *Tələbə Mərkəzli Yanaşma* - Təhsildə marketinqin əsas qayəsi, prinsipidir. Bu yanaşma, ən vacib olan təhsil xidmətlərini və marketinq strategiyalarını tələbələrin təhsil ehtiyaclarına və maraqlarına uyğun olaraq tənzimləməkdən ibarətdir. Məsələn, tələbələrin müasir təlim texnologiyalarından istifadə etməyə üstünlük verdiklərini nəzərə alaraq onlara onlayn təhsil imkanını yaratmaq [3].

5. *Təhsil Markası* - ali pedaqoji təhsil müəssisəsinin nüfuzunu və tanınmasını ifadə edir. Bu, ali pedaqoji təhsil müəssisəsinin misilsiz təkliflərini, uğurlarını və dəyərlərini əks etdirən bir identifikator kimi fəaliyyət göstərir. Güclü bir marka, universitetlər və institutlar üçün tələbə cəlb etməyə sövq edir və bu da tələbələr üçün üstünlük yaradır.

6. *Tələbə Təcrübəsi* - təkcə tələbənin təhsil müddətindəki dərsləri deyil, həmçinin tələbənin universitetdə və ya təhsil platformasında keçirdiyi ümumi vaxtı, sosial fəaliyyətləri və akademik olmayan təcrübələrini də əhatə edir. İnnovativ tələbə təcrübəsi ali pedaqoji təhsil müəssisəsinin imicini müsbət istiqamətdə gücləndirə bilər [4].

7. *Digital Marketing* - Müasir dövrdə təhsil marketinqinin böyük bir hissəsi *digital marketing* yəni (rəqəmsal marketinq) sahəsinə keçir. Bu, sosial media platformaları, veb-saytlar, e-poçt kampaniyaları və digər rəqəmsal alətlər vasitəsilə təhsil xidmətlərinin tanıtılmasını əhatə edir. Rəqəmsal marketinq, daha çox ali pedaqoji təhsil müəssisələri üçün geniş auditoriyaya çatmaq və tələbə cəlb etməkdə effektiv bir vasitədir.

8. *Təhsil İstiqamətində İnovasiya* - Ali təhsildə marketinqin bir digər əsas konsepsiyası *inovasiyadır*. Ali pedaqoji təhsil müəssisələri, rəqabətə davamlı qalmaq üçün yeni tədris metodları, onlayn təhsil imkanları, yeni texnologiyaları tətbiq edərək innovativ yanaşmalar tətqdim edə bilərlər.

Ali pedaqoji təhsil müəssisələri təhsil marketinqinin xidmətlərindən istifadə edərkən hər bir konsepsiyadan maksimum şəkildə istifadə etməyə diqqət göstərir, çünki bu konsepsiyalar universitetlərin müsbət imicini inkişaf etməyində böyük təşəbbüs göstərir.

Açar sözlər: Təhsil marketinqi, marketinq modeli, konsepsiya, təhsil markası.

Ədəbiyyat

1. Bennett, R. (2003). Changing marketing practices in UK higher education.
2. Brennan, R., Harris, L. (2008). The influence of marketing on student choice.
3. Cabbarov, R.H. (2005). *Təhsil Müəssisələrinin İdarə Edilməsində Metodik Xidmətin Təşkili və Planlaşdırılması*. Bakı.
4. Cabbarov, R.H. (2001). *Təhsil Müəssisələrinin İdarəetmə Məsələləri*. Bakı.

İKİDİLLİLİYİN KOMMUNİKATİV PROSESLƏRƏ TƏSİRİ

Fatimə Quliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

fatimaglyv@icloud.com

İkidillilik (bilinqvizm) fərdin iki və ya daha çox dildə ünsiyyət qurma qabiliyyətinə malik olmasıdır. Müasir dünyada qloballaşma, miqrasiya və təhsil sistemindəki dəyişikliklər nəticəsində ikidillilik geniş yayılmış bir fenomenə çevrilmişdir. İkidillilik, təkcə dil bilikləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda fərdin ünsiyyət üslubuna, sosial münasibətlərinə və mədəni kimliyinə də təsir göstərir.

İnsan ünsiyyətinin əsas komponentlərindən biri kommunikativ proseslərdir. Bunlar salamlama, vidalaşma, gündəlik qısa dialoqlar, bədən dili və jestlər kimi sosial qarşılıqlı təsirlərdən ibarətdir. İkidilliliyin kommunikativ proseslərə təsiri müxtəlif aspektlərdən təhlil edilməlidir:

1. İkidilliliyin növləri və təsir mexanizmləri;
2. Kommunikativ proseslərin mahiyyəti;
3. İkidilliliyin kommunikativ proseslərə təsiri;
4. Potensial çətinliklər və üstünlüklər;
5. Nəticə və gələcək perspektivlər.

İkidillilik müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər. Onun təsiri fərdin hansı şəraitdə və nə dərəcədə ikidilliliyə yiyələndiyindən asılıdır. İkidilliliyin bir sıra növləri vardır:

- Koordinativ ikidillilik - Hər iki dil fərqli kontekstdə və paralel şəkildə öyrənilir. Məsələn, bir şəxs evdə bir dildə, məktəbdə isə başqa dildə danışır.

- Kompozit ikidillilik - Hər iki dil eyni anda və eyni kontekstdə öyrənilir. Bu zaman fərdin zehni strukturunda dillər bir-biri ilə sıx əlaqəli olur.

- Subtraktiv və Additiv ikidillilik - Subtraktiv ikidillilik zamanı yeni dil öyrənilərkən ana dilin rolu zəifləyir. Additiv ikidillilikdə isə hər iki dil inkişaf edir və bir-birini tamamlayır.

İkidilliliyin ünsiyyətə təsiri müxtəlif formalarda təzahür edir. Bunlar kod dəyişmə (code-switching), dil seçimi, sosial və mədəni uyğunlaşma, qeyri-şifahi ünsiyyət və emosional ifadələrdir. Kod dəyişmə zamanı ikidilli fərdlər ünsiyyət zamanı tez-tez bir dildən digərinə keçid edirlər. Onlar bəzən bir cümlədə iki fərqli dildən istifadə edirlər. Dil seçimi ünsiyyət mühitinə və qarşı tərəfə uyğun olaraq fərdin hansı dili seçəcəyini formalaşdırır. Sosial və mədəni uyğunlaşma fərqli dillərdə ünsiyyət quraraq fərdin sosial çevikliyini artırır. İkidillilər sosial adaptasiya baxımından üstünlüklərə malikdirlər. Onlar fərqli mədəni ünsiyyət qaydalarına uyğunlaşa bilirlər. Qeyri-şifahi ünsiyyət və emosional ifadələrlə fərqli dillərdə ünsiyyət zamanı jestlər, mimikalar və səs tonu dəyişə bilər. Hər dilin özünəməxsus jestləri və mimikaları olduğu üçün ikidillilər fərqli dillərdə ünsiyyət zamanı bədən dillərini tez dəyişə bilirlər. Kommunikativ proseslərin mahiyyəti gündəlik ünsiyyətin əsas elementlərini təşkil edir. Bunlar fərdlərarası münasibətlərin qurulması və sosial bağların formalaşmasında mühüm rol oynayır.

İkidilliliyin kommunikativ proseslərə təsiri çoxşaxəlidir. Bu fenomen həm sosial, həm də psixoloji aspektlərdə fərqli nəticələrə gətirib çıxarır. Üstünlükləri ilə yanaşı, müəyyən çətinlikləri də mövcuddur:

- Dil seçimi problemi - Hansı dili istifadə etməli olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik yaşaya bilərlər.
- Kod qarışması və anlaşılmazlıq - Hər iki dildə söz və ifadələrin qarışdırılması qarşı tərəf üçün çətinlik yarada bilər.
- Mədəni identiklik problemi - İkidillilər bəzən özlərini iki mədəniyyət arasında "sıxışmış" hiss edə bilirlər.

İkidilliliyin sosial və psixoloji təsirləri daha dərinlən araşdırılmalı və onun ünsiyyət strategiyalarına təsiri daha ətraflı öyrənilməlidir. İkidilliliyin effektiv idarə olunması üçün təhsil və sosial mühitdə dil balansının qorunması vacibdir.

Açar sözlər: İkidillilik, kommunikativ proseslər, sosial uyğunlaşma, dil seçimi, mədəniyyətlərarası uyğunlaşma, psixoloji testlər, kommunikasiya və mədəniyyət, ikidilli şəxsiyyət.

Ədəbiyyat

1. Auer, P. (1998). *Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity*. Routledge.
2. Baker, C. (2011). *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Multilingual matters.
3. Gardner-Chloros, P. (2009). *Code-Switching*. Cambridge University Press.
4. Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and Reality*. Harvard University Press.
5. Gumperz, J.J. (1982). *Discourse Strategies*. Cambridge University Press.
6. Heller, M. (1988). *Codeswitching: Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*. Walter de Gruyter.
7. Milroy, L., Muysken, P. (1995). *One Speaker, Two Languages: Cross-Disciplinary Perspectives on Code-Switching*. Cambridge University Press.
8. Myers-Scotton, C. (1993). *Social Motivations for Code-Switching: Evidence from Africa*. Oxford University Press.
9. Poplack, S. (1980). Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español: Toward a typology of code-switching. *Linguistics*, 18(7-8), 581-618.
10. Wei, L. (2000). *The Bilingualism Reader*. London: Routledge.

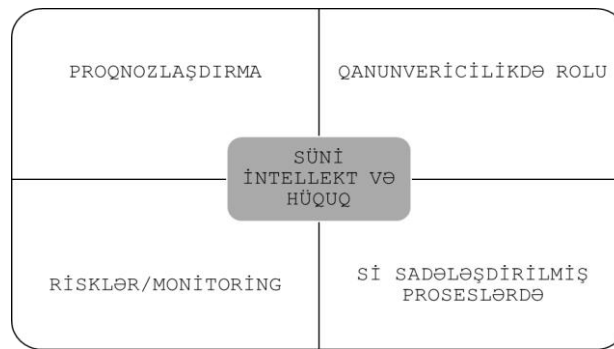
SÜNİ INTELLEKT TEXNOLOGİYASI VƏ HÜQUQ: MÜASİR DÖVRÜN ÇƏTİNLİKLƏRİ

Fatimə Quliyeva, Nəzrin Əlizadə

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

fatimaquliyeva2305@gmail.com

Beşinci sənaye inqilabı, rəqəmsallaşma və qloballaşma iqtisadi və hüquqi sistemlərdə dərin dəyişikliklərə səbəb olur. Yüksək texnologiyalar elmi irəliləyişi stimullaşdırır və insan intellektual fəaliyyətinin nəticələri ilə rəqabət aparır. Süni intellektin hüquqi tətbiqi mövzusunda üç əsas məsələ müzakirə olunur: robotlaşdırılmış sistemlərin hüquqi şəxsiyyəti, hüquqi proseslərin robotlaşdırılması və süni intellektin müasir hüquqi tətbiqi. Süni intellektin inkişafı bir neçə elmi sahədən - biologiya, neyrofiziologiya və fəlsəfədən ilham alır, insan beyninin mexanizmlərinin daha dərinə anlaşılmalarını tələb edir. Lakin bu sahədəki inkişaf hələ də gözlənilən səviyyəyə çatmayıb, çünki mövcud biliklərlə texnoloji imkanlar arasında uyğunsuzluqlar mövcuddur. Süni intellektin hüquqi tətbiqi, hüquqi rutinləri sürətləndirib dəqiqləşdirsə də, hüquqi şəxslərin yaranmasına səbəb olmayacaqdır. Bu da süni intellektin tətbiqinin hüquqi və etik aspektlərini, xüsusilə informasiya hüququ və mülkiyyət hüququ kontekstində qorunmasını vacib edir.

Şəkil 1. Süni intellekt və hüquq

Cinayətlərin Süni İntellektlə Proqnozlaşdırılması. Süni intellekt cinayətləri proqnozlaşdırmaq üçün məlumat təhlili və maşın öyrənməsi istifadə edir. Cinayət statistikasi, davranış nümunələri və tarixi məlumatlar əsasında cinayət ehtimallarını təxmin edir. Hüquq mühafizə orqanları bu məlumatlardan cinayət zonalarını müəyyənləşdirmək və resursları daha effektiv bölgü etmək üçün istifadə edir. Lakin bu texnologiya şəxsi məlumatların qorunması və qərəzli nəticələr yarada bilər. Süni intellekt hüquqi prosesləri sürətləndirir, amma etik və hüquqi risklər də yaradır. Məsələn, “Prokuror, Tomas Lubangi Diyo qarşı” işində süni intellekt faktlara əsaslanaraq obyektiv qərar verə bilər, amma əxlaqi və sosial aspektləri nəzərə almadan nəticələrə səbəb ola bilər. Məlumatların təhlükəsizliyi və şəxsi azadlıqların pozulması riski də mövcuddur.

Süni intellektin qanunvericilikdə rolu. Süni intellekt (Sİ) hüquqi sənədlərin hazırlanmasında avtomatlaşdırmanı təmin edir, səhv ehtimalını azaldır və qanun tətbiqindəki uyğunsuzluqları aşkar edir. Azərbaycanda məhkəmə qərarlarının optimallaşdırılması və yeni normativ aktların hazırlanmasında Sİ istifadə olunur. Bu texnologiya, həmçinin korrupsiya və iqtisadi cinayətləri izləyərək aşkarlamağa kömək edir. Sİ-nin hüquq sahəsində istifadəsi, vətəndaşların hüquqlarına, alqoritmlərin tənzimlənməsinə və məhkəmə ədalətinə dair müzakirələrə səbəb olur. Şəxsi məlumatların qorunması və alqoritmlərin şəffaflığı mühüm məsələlərdir. Azərbaycanda bu sahədə qanunvericilik təkmilləşdirilir, lakin yeni təşəbbüslər tələb olunur.

Təhlil göstərdi ki, süni intellektin hüquqi tənzimlənməsi müxtəlif məsələləri əhatə edir. Bəziləri artıq həll edilib, bəziləri mövcud hüquqi mexanizmlərlə tənzimləyə bilər, bəziləri isə yeni yanaşmalar tələb edir. Süni intellektin hüquq sahəsində tətbiqi mürəkkəbləşir, çünki bu texnologiya

hüquqa və cəmiyyətə dərin təsir göstərir. Bu səbəbdən yeni yanaşmalar və unifikasiya vacibdir. Süni intellektin tətbiqi ilə bağlı hüquqi risklər, məsələn, avtomatlaşdırılmış qərarların məsuliyyəti və şəxsi məlumatların qorunması ciddi diqqət tələb edir. Bu risklərin qiymətləndirilməsi və müvafiq tədbirlərin alınması vacibdir. Eyni zamanda, süni intellektin fəaliyyətinin monitorinqi hüquq pozuntularının qarşısını almağa kömək edəcəkdir. Son olaraq, süni intellektin hüquq sahəsində tətbiqini daha şəffaf və tənzimlənmiş etmək üçün genişlənmiş standartlar və unifikasiya mexanizmləri hazırlanmalıdır. Bu yanaşmalar həm hüququn inkişafında, həm də texnologiyanın düzgün tətbiqində mühüm rol oynayacaqdır.

Açar sözlər: Süni intellekt, insan və süni intellektin qarşılıqlı əlaqəsi, süni intellekt sistemlərinin standartlaşdırılması, süni intellektin hüquq sahəsinə tətbiqi, risklər və monitorinq.

Ədəbiyyat

1. Рассел, С. (2007). *Искусственный Интеллект. Современный Подход*. И.Д. Вильямс.
2. Решение МУС по делу Прокурор против Томаса Лубанги Дийло.
3. Harvard Law Review (2020). The Risks of Artificial Intelligence.
4. Coeckelbergh, M. (2021). AI for climate: Freedom, justice and other ethical and political challenges. *AI and Ethics*, 1(1), 67-72.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİYƏ MƏXSUS ARXIVİN ELMİ TƏSVİRİ

Günel Quliyeva

AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

gunelramizqizi90@gmail.com

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində görkəmli ədiblərimizin ərəb, fars, türk dillərində qələmə aldıkları müxtəlif məzmunlu 40 minə yaxın nüsxələri qorunub-saxlanılmaqdadır. Həmin xəzinədə dövrümüzün minilliklərinə söykənən milli mədəniyyətimiz öz əksini tapmışdır. Əlyazmalar İnstitutunun fondunda yazılı abidələrin kolleksiyası ilə bərabər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz töhfələrini vermiş görkəmli nümayəndələrin şəxsi arxivləri də mühafizə edilir. Azərbaycanın görkəmli xadimi, klassik ədəbiyyatımızın söz dühası hesab edilən Seyid Əzim Şirvaninin “5 saylı Fond” adı altında şəxsi arxivi qorunub-saxlanılır. Seyid Əzim Şirvaninin həyatı, ədəbi-ictimai fəaliyyəti şairin Şəxsi Fondunda toplanılmışdır. Seyid Əzim Şirvaninin keçdiyi həyat yolu, ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti tədqiqatçılarımız tərəfindən araşdırılmışdır.

Seyid Əzim Şirvaninin zəngin irsindən bizə gəlib çatan Azərbaycan dilində olan bir, fars dilində olan iki böyük külliyyatı qalmışdır. Şair 1875-ci ildən bir sıra dövrü mətbuatlarda çıxışlar etsə də sağlığında əsərlərinin böyük bir qismi çap olunmamışdır. Bu illər ərzində Seyid Əzim Şirvani müxtəlif Şərq müəlliflərinin əsərlərinə müraciət etmiş, tərcümə sahəsində misilsiz işlərə imza atmışdır. Şair rus ədəbiyyatının görkəmli xadimi İ. Krilovun bir neçə təmsilini tərcümə etmiş, Sədi Şirvazi, Hafiz, Məhəmməd Füzuli kimi şairlərin şeirlərinə nəzirələr yazmışdır [3].

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən Seyid Əzim Şirvaniyə məxsus şəxsi fond 80 saxlama vahidindən ibarətdir. Həmin arxivə 960 ədəd adi vərəq, həmçinin karoçkalarla yazılmış 2 bağlama formasında olan izahlı qeydlər daxil edilmişdir [1, s.4]. Seyid Əzim Şirvaninin arxivinin tam təsvirinin əldə edilməməsinin başlıca səbəblərindən biri vərəqlərin dağınıq vəziyyətdə olması, digər səbəb isə xəttin oxunaqlı vəziyyətdə olmamasıdır.

Bildiyimiz kimi Seyid Əzim Şirvani ana babası Molla Hüseynədən ilk ruhani təhsilini almış, bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirdikdən sonra doğma şəhəri Şamaxıya qayıdaraq ruhani təhsilini burada davam etdirmişdir. 1869-cu ildə şair yeni üsul məktəb açmış və ömrünün sonuna qədər burada müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmişdir. Seyid Əzim Şirvani mədrəsə şagirdləri üçün “Rəbiül-ətfal”, “Şəriət”, “Təcül-kütub” adlı üç dərslik yazmışdır [2]. Seyid Əzimin Şirvaninin “Rəbiül-ətfal”

dərslərinin avtoqraf nüsxəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılır.

Seyid Əzim Şirvaniyə məxsus sənəd və materiallar aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

Külliyyat, təzkirə, divan, qəzəl, həcv, qəsidə, müxtəlif səpkili şeirlər, Seyid Əzim Şirvaninin yazışmaları, qeydlər, Seyid Əzim Şirvaniyə aid sənədlər, nəslə yazılmış əsərlər.

Saxlama vahidlərinin bir neçəsinə nəzər salaq:

Saxlama vahidi 1: Şeir parçasıdır, Azərbaycan dilində latın əlifbası ilə qələmə alınmışdır, yarımçıq sayə vərəqdə, bənövşəyi mürəkkəb ilə yazılmışdır. Tarixi məlum deyil. Bir vərəq həcmindədir. Ölçüsü 19x14 sm-dir. Lirik şeirdir.

Başlanır: Nigarım arzum tair zülfündən əyan eylər

Bitir:.... Salar bir fitnə canım qorxuram axırda qan [1, s.7].

Saxlama vahidi 2: Beytlər başlığı ilə qeyd olunmuşdur. Latın əlifbası ilə, sayə vərəqdə adi qələmlə yazılmışdır. 1891-ci ildə yazıldığı ehtimal olunur. Ölçüsü 16x25 sm, həcmi 6 vərəqdır.

Başlanır: Təccübdür ki, Məcnun qılıb zində hicri Leyladə...

Bitir:.....Axır doluya düşər güzəri [1, s.7].

Saxlama vahidi 3: Qəzəldir, latın əlifbası ilə, adi sayə vərəqdə qələmə alınmışdır. 1901-ci ildə Bakıda yazılmışdır, qəzəlin son hissəsində dairəvi möhür var. Bir vərəq həcmindədir, 16x25 sm ölçüsündədir.

Başlanır: Əzəldən çünki mən meyxaneyi-bəzmi-əbəş oldum...

Bitir:.....Yetişdim rütbeyi-ülyayə, fikir etmə ki, pəst oldum [1, s.7-8].

Saxlama vahidi 10: Əli Əsgər bəyə və Nəsir bəyə mənzum məktub kimi ünvanlanmışdır. Məktubun 5 vərəqi latın əlifbası, 1 vərəqi isə ərəb əlifbası ilə qələmə alınmışdır. Latın əlifbası ilə yazılan hissələr sayə və sadə kağızla, ərəb əlifbası ilə yazılan mətn hissəsi isə düz xətləri olan dəftər vərəqində yazılmışdır. Təxmin edilir ki, latın əlifbası ilə yazılan hissə 1891-ci ilə məxsusdur. Latın əlifbası ilə yazılan mətnin ölçüsü 16,5x23 sm, ərəb əlifbasında olan vərəq isə 17x21,5 sm ölçüsündədir.

Sonuncu saxlama vahidi 80-dir. Adı - "Həcvlər"dir. Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Nə vaxt yazıldığı məlum deyil. Həcmi 46 vərəq, ölçüsü 12x17 sm-dir.

Başlanır: Ey Hüseyn nökrinə həcv deyən ibn köpək...

Bitir: ...Bəd əz an min atı cövlan elə hər yan Asi [1, s.10].

Uşaqlar üçün qələmə alınmış "Rəbiül-ətfal" (Uşaqların baharı) adlı dərslikdə ibrətamiz hekayələr, peyğəmbərlər haqqında, Adəm və Həvvanın cənnətdən qovulması, digər dini mövzularla əlaqədar Seyid Əzim Şirvaninin yazdığı risalələr yer almışdır.

Açar sözlər: Arxiv, nüsxə, Əlyazmalar İnstitutu, külliyyat, "Rəbiül-ətfal", dərslik.

Ədəbiyyat

1. Yarməmmədov, N. (2023). Seyid Əzim Şirvani arxivinin təsviri. Bakı: Ecoprint, 60.
2. https://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2017/dekabr/567580.htm
3. <https://seyidazimshirvani.wordpress.com/2020/07/29/s-%C9%99-sirvaninin-h%C9%99yati/>

KLASTERLƏŞMƏNİN İQTİSADIYYATIN RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİNƏ TƏSİRİ

Nərminə Quliyeva

İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu

narmina.cabbarova@gmail.com

Rəqabətqabiliyyətlilik ölkənin və ya regionun təbii resurslardan, həmçinin insan və kapitaldan uzunmüddətli olaraq məhsuldarlıqla istifadə etməsi kimi müəyyən edilir. Əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi və regionun inkişafı üçün yalnız rəqabət yox, məhsuldar rəqabət aparılması vacibdir. Çünki məhsuldarlığın yüksək olması iş yerlərinin və əməkhaqqının artmasına və nəticədə həyata səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur [4].

Ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyi onun aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur [2]:

- Daxili və xarici tələbatı ödəyən keyfiyyətli məhsul istehsalına malik olunması;
- Yüksək əmək məhsuldarlığına nail olunması;
- Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksək olması;
- Balanslaşdırılmış iqtisadi artımın əldə edilməsi;
- Ölkənin malik olduğu təbii ehtiyatlardan və digər resurslardan səmərəli istifadə edilməsi;
- İstehsalatda innovasiyanın sürətli tətbiq edilməsi və s.

Nəzərə alsaq ki, müəssisələrin rəqabət qabiliyyəti yalnız onların keyfiyyətli məhsul və xidmətlər istehsal etməsindən və ya yüksək məhsuldarlıqdan deyil, oxşar sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən digər müəssisələrlə qurulan əməkdaşlıqlardan da asılıdır. Bu əməkdaşlıq əlaqələri özünü tədqiqat, xammal, maliyyə əlaqələri, məsləhət xidmətləri şəklində göstərə bilər. Belə əlaqələrin genişləndirilməsi və rəqabətqabiliyyətinin artırılması yollarından biri də klasterlərin yaradılmasıdır. Klasterlər müəssisələr arasında həm şaquli, həm də üfüqi əlaqələrin güclənməsinə və nəticədə müəssisələrin fəaliyyətinin uğurlu olmasına, onların güclənməsi və rəqabətin artırılmasına təsir etdiyi üçün klaster daxilində fəaliyyət göstərən müəssisələr təkbaşına fəaliyyət göstərən müəssisələrə nisbətən daha rəqabətqabiliyyətli olurlar [1].

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı müxtəlif sənaye sahələrinin və regionların səmərəli inkişafından asılıdır. Bu sahələrdə iqtisadi inkişafa nail olunması iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində sübut olunub ki, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması müxtəlif sahələrdə innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsi və xüsusilə klasterləşmənin tətbiqi ilə mümkündür. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın inkişafında klasterləşmənin formalaşması mühüm rol oynayır.

Klasterlər rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasına müxtəlif istiqamətlərdə təsir edirlər [3]:

- Yeni müəssisələrin və biznes sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi ilə;
- Klaster daxilində yerləşən müəssisələrin məhsuldarlığının artırılması ilə;
- Məhsuldarlığın artırılması üçün innovasiya proseslərinin gücləndirilməsi ilə.

Klasterlərin istehsal olunan məhsulun keyfiyyətinin artırılmasına səbəb olur. Bu da global bazarlarda rəqabətə davamlı məhsul istehsalını gücləndirir. Klasterlərin iqtisadi göstəricilərin artmasına səbəb olması onun fəaliyyətinin səmərəliliyi, innovasiyanın tətbiqi, investisiyaların cəlb edilməsi, əməkdaşlığın genişləndirilməsi, xammaldan və işçi qüvvəsindən ortaqların istifadəsinin təmin edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Klasterləşmə dövlət və özəl qurumlar arasında münasibətləri artırdığı üçün onun fəaliyyəti öz növbəsində tədqiqat, elm, təhsil, texniki dəstək, məlumat mübadiləsi və ixtisaslaşmaya da dəstəyi artırır.

Klasterləşmənin yaranması xüsusilə kiçik və orta müəssisələr üçün əlverişli olur. Çünki belə müəssisələrin rəqabət şəraitində "həyatda qalmaq" imkanları zəif olur və onların beynəlxalq bazarlara çıxış imkanları daha da çətindir. Klaster daxilində fəaliyyət göstərmək isə onlara bu imkanlara çatmağa kömək edir.

Klaster daxilində müəssisələr özləri də sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Ortaq işçi qüvvəsindən, texnologiyadan, xammaldan istifadə həm istehsal xərclərinin azaldılmasına, həm də risklərin bölüşdürülməsinə səbəb olur. Xüsusilə regional klasterlərin yaradılması yerləşdiyi regionun inkişafının təmin edilməsi, məşğulluğun artırılması, investisiyaların cəlb edilməsi baxımından faydalıdır.

Açar sözlər: Rəqabətqabiliyyətlik, klaster, iqtisadi inkişaf, iqtisadiyyat.

Ədəbiyyat

1. Doncheva, D. (2016). Cluster-way for increasing the competitiveness of regions. *Trakia Journal of Sciences*, 14(3), 275-279.
2. Пилипенко, И.В. (2009). Конкурентоспособность регионов и кластерная политика в России. *Модернизация Экономики и Глобализация*, 285-293.
3. Какава, Л.О., Унанов, Г.Г. (2017). Роль кластеров в формировании конкурентоспособности современных производственных структур. *Известия Санкт-Петербургского Государственного Экономического Университета*, 1-2(103), 83-86.
4. Michael, E.P. (2012). *Regional Competitiveness: The Role of Clusters*. Toronto Region Economic Summit, Canada.

MÜSTƏQİLLİYİN BƏRPASINDAN SONRA AZƏRBAYCAN-ÖZBƏKİSTAN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Növrəstə Quliyeva

Azərbaycan Universiteti

novrasta.guliyeva@au.edu.az

İki ölkə arasında qarşılıqlı əlaqələr qədim tarixi dövrə təsadüf edir, onları ortaq ümumi dil, din, yaxın milli adət-ənənələr birləşdirir. Uzun müddət hər iki dövlət SSRİ-in tərkibində olmuş, ötən əsrin 30-cu illərində kütləvi şəkildə həyata keçirilən repressiyalar zamanı çoxlu sayda azərbaycanlı Özbəkistanda özünə sığınacaq tapmışdır. Bu isə hər iki ölkə arasında olan əlaqələri daha da yaxınlaşdırır.

SSRİ-in süqutundan sonra Azərbaycan Respublikası və Mərkəzi Asiya dövlətləri, həmçinin Özbəkistan Respublikası arasında əlaqələr yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu əlaqələr təkcə siyasi sahə ilə məhdudlaşmayıb, mədəni sahədə də uğurla inkişaf etməyə başladı və qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında yeni perspektivlər açdı. Qarşılıqlı mədəni əlaqələrin inkişafında 1996-cı ildə Özbəkistanda Azərbaycanın, 1998-ci ildə isə Bakıda Özbəkistanın səfirliklərinin açılması növbəti töhfə oldu [1].

İkitərəfli mədəni tərəfdaşlıq çərçivəsində 21-22 oktyabr 1996-cı il tarixində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Türkdilli Dövlətlər Başçıları'nın IV Forumunda və görkəmli dövlət xadimi Əmir Teymurun 660 illik yubiley mərasimində iştirak etmək üçün Daşkənddə səfəri məhsuldar keçmiş, səfər zamanı Heydər Əliyev dövlət başçıları'nın Forumunda çıxış edib. Bu zaman Prezident Heydər Əliyev demişdi: "Türkdilli dövlət başçıları'nın müntəzəm görüşləri bu ölkələr arasında əməkdaşlığın inkişafına, mədəni və mənəvi əlaqələrin genişlənməsinə, onların müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə kömək edir" [2].

Prezident Heydər Əliyevin dövründən mövcud olan ikitərəfli mədəni əlaqələr Prezident İlham Əliyevin dövründə də uğurla davam etdirilməkdədir. Daşkənddə 2010-cu il sentyabrın 27-də Azərbaycanın Özbəkistandakı səfirliyinin nəzdində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Özbəkistanın ozamankı Baş naziri - hazırkı dövlət başçısı Şavkat Mirziyoyevin iştirakı və xeyir-duaları ilə Heydər Əliyev adına Mədəniyyət Mərkəzi fəaliyyətə başlayıb. Burada, həmçinin Heydər Əliyev muzeyi, Azərbaycanın dövlətçilik tarixi muzeyi, Azərbaycanın və Özbəkistanın müştərik tarixi muzeyi təşkil olunub. Bu muzeylərin hər birində sərgilənən tarixi sənədlər, nadir

eksponatlar ölkələrimiz arasında qədim tarixi və mədəni əlaqələri özündə əks etdirməklə böyük əhəmiyyətə malikdir [3].

Azərbaycan-Özbəkistan mədəni əlaqələrinin inkişafında Azərbaycan Mərkəzlərinin genişmiqyaslı fəaliyyəti mühüm yer tutur. Genişmiqyaslı fəaliyyət planı çərçivəsində 2016-cı ildə Özbəkistan Dövlət Konservatoriyasında Üzeyir Hacıbəyli adına Özbək-Azərbaycan musiqi mədəniyyəti mərkəzinin, 2017-ci ildə Səmərqənd Dövlət Universitetində Özbəkistanda məşhur Azərbaycan maarifçi, pedaqoq, nəşir Seyid Rza Əlizadənin adını daşıyan Azərbaycan-Özbəkistan Dostluğu mərkəzinin, 2018-ci ildə Özbəkistanın İncəsənət və Mədəniyyət İnstitutunda Azərbaycanın dahi bəstəkarı olan Qara Qarayev adına Azərbaycan Mədəniyyəti və İncəsənəti mərkəzinin, 2019-cu ildə Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetində Məhəmməd Füzuli adına Azərbaycan Mədəniyyəti, Təhsil və Tədqiqat mərkəzinin, 2021-ci ildə "Turon" Kitabxana-İnformasiya Mərkəzində "Qarabağ Azərbaycan Mədəniyyətinin incisidir" adlı güşənin, eyni ildə Qarakalpaqstan Respublikasındakı Acınıyaz adına Nukus Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Hüseyn Cavid adına Azərbaycan Mədəniyyəti və Ədəbiyyatı Mərkəzinin, 2022-ci ildə Termiz Dövlət Universitetində Xurşidbanu Natəvan adına Azərbaycan Ocağının, 2023-ci ildə Urganc Dövlət Universitetində Azərbaycan yazıçısı Yusif Vəzir Cəmənzəminli adına Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı Mərkəzinin və həmin ildə Daşkənd Dövlət Şərqşünaslıq Universitetində Heydər Əliyev adına Azərbaycanşünaslıq Mərkəzinin açılışı olmuşdur [4].

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra da iki ölkə arasında mədəni sahədə tərəfdaşlıq uğurla davam etdirilməkdədir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə aparılan quruculuq çərçivəsində Özbəkistan Respublikası öz dəstəyini göstərmiş, rəsmi səfəri zamanı Füzulidə Özbəkistan tərəfindən inşa edilmiş 960 şagird yerli məktəb binasının açılışı, yeni tikilmiş bir sıra obyektlər və yeni layihələrlə tanış olmuşdur [1]. Hər iki xalq arasında mədəni əməkdaşlıq inkişaf etməklə yanaşı, onlar vaxtaşırı bir-birinin mədəniyyətindən bəhrələnilir ki, buda qarşılıqlı mədəni əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərir. Azərbaycan musiqi nümunələri Özbəkistanda kifayət qədər tanınır, özbək musiqiçilər öz repertuarlarında milli musiqilərimizə geniş yer verirlər. 2022-ci ildə mədəni əlaqələrin inkişafında xidmətlərinə görə Nəsimə Abdullayevaya Azərbaycanın "Xalq artisti" adı verildi. Həmçinin, bir sıra özbək və azərbaycanlı musiqiçilər "Dostluq" ordeni və "Xalq artisti" fəxri adı ilə mükafatlandırılıb. Bu ilin oktyabr ayında Özbəkistanın Daşkənd, Buxara və sair şəhərlərində "Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı" günləri keçirilib [5].

Azərbaycan Respublikası və Özbəkistan Respublikası, eləcə də digər Mərkəzi Asiya ölkələri arasında möhkəmlənən mədəni əlaqələr həm ölkələrimizin, həm də bütün türk dünyasının inkişafına mühüm töhfə verməkdədir.

Açar sözlər: Azərbaycan-Qazaxıstan mədəni əlaqələri, ikitərəfli əməkdaşlıq.

Ədəbiyyat

1. <https://apa.az/ru/foreign-policy/azerbaidzано-uzbekskie-otnoseniyavesomyi-vklad-v-edinstvo-tyurkskogo-mira-532058>
2. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/9379476.html>
3. <https://respublika-news.az/news/umummilli-lider-heyder-eliyevin-tarixi-xidmetleri-qardas-ozbekistanda-ehtiramla-xatirlanir>
4. https://azculture.uz/azerbaycan.php?link=azermerkez_ocqlar#section2
5. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/qedim-tarixe-yaxin-adet-enenelere-esaslanan-azerbaycan-ozbekistan-munasibetleri-yeni-dovrun-cagirislarina-uygun-olaraq-inkisaf-edir-1668079659>

DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ASPEKTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Sayalı Quliyeva

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

msayali@mail.ru

Dil insanların bir-birilə ünsiyyət qurmasına imkan verən, həmçinin mədəniyyətin, düşüncənin və sosial əlaqələrin formalaşmasında mühüm rol oynayan vasitədir. Dil həm də insanların duyğularını ifadə etməsinə və təcrübələrini gələcək nəsillərə çatdırmasına xidmət edir. Dil öyrənmənin nəzəri və praktiki aspektləri mövcuddur, onlar bir-biri ilə sıx əlaqəli olsa da, fərqli yanaşmalar və tədqiqat sahələri ilə fərqlənir. Nəzəri aspektlər dilin necə öyrənildiyini və öyrənilməsinin əsas prinsiplərini araşdırır, praktiki aspektlər isə bu nəzəri prinsiplərin real həyatda, təcrübədə necə tətbiq olunduğunu izah edir. Ayırı-ayrı tədqiqatlarda dilin fərqli aspektləri araşdırılmış və onun insan düşüncəsi, cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilmişdir [2; 3]. Müasir yanaşmalar, dilin sadəcə sözlərdən ibarət olmadığını, daha geniş bir sosial, mədəni, və koqnitiv sistemin tərkib hissəsi olduğunu göstərir [7]. Müasir dövrdə dil eləcə də sürətlə dəyişən və inkişaf edən sahə kimi diqqəti cəlb edir.

Dilçilikdə dil səriştəliliyi və dilin mənimsənilməsi məsələlərinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu iki anlayış arasında fərqlər olsa da, onların hər ikisi dil öyrənmə və ondan istifadə prosesini izah etməyə xidmət edir. Başqa sözlə desək, onlar bir-biri ilə əlaqəli olsa da, dilə fərqli istiqamətlərdən yanaşır. Hər hansısa bir dilə yiyələnməzdən əvvəl bu anlayışların məzmununu anlamaq, onlar arasındakı əlaqəli və fərqli cəhətləri öyrənmək vacib şərtidir.

Dil öyrənmənin nəzəri və praktik tərəflərindən danışarkən dil bilikləri və dil bacarıqları anlayışları da qeyd olunmalıdır. Bu iki termin bəzən bir-biri ilə qarışdırılır. Dil biliyi və dil bacarıqları dil öyrənmə prosesində mühüm rol oynasa da, dilin öyrənilməsi və istifadə edilməsinə fərqli tərəflərdən yanaşır. Dilin mənimsənilməsində dil bacarıqlarının və dil biliklərinin rolu əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən bu anlayışlar dərindən təhlil olunmalı, onların əsas mahiyyəti aydınlaşdırılmalıdır.

1. *Dil səriştəliliyi və dilin mənimsənilməsi.*

Dil səriştəliliyi və dilin mənimsənilməsi, dilin tədrisi, öyrənilməsi və istifadə edilməsi ilə bağlı bir sıra nəzəri və praktik məsələləri əhatə edir. Bu iki anlayış müxtəlif səviyyələrdə dil bacarıqları və biliklərinin əldə edilməsi və istifadəsi ilə əlaqədardır.

• *Dil Səriştəliliyi (Language Proficiency)*

Dilin düzgün və məqsədli şəkildə istifadə olunması dil səriştəliliyi hesab olunur. Bu, sadəcə dilin qaydalarını bilməkdən ibarət deyil; həm də bu qaydaları düzgün və effektiv şəkildə tətbiq etməyi nəzərdə tutur [7]. Dil səriştəliliyi dedikdə, insanın müəyyən bir dil üzrə bilik və bacarıq səviyyəsi nəzərdə tutulur. Xomski [3] tərəfindən irəli sürülmüş bu anlayış dilin qarşılıqlı əlaqələri, qrammatik qaydaları və dil ilə bağlı bilikləri əhatə edir. Xomski öz tədqiqatlarında dilin “təbii” öyrənmə qabiliyyəti olduğunu vurğulayaraq, insanların müəyyən bir dilin qaydalarını öyrənmək üçün bioloji olaraq proqramlaşdırıldığını qeyd edir. Bu isə öz növbəsində dilin istifadəçi tərəfindən düzgün və effektiv şəkildə başa düşülməsi, yazılması, danışılması və oxunması bacarıqlarını əhatə edir. Dil səriştəliliyi müxtəlif səviyyələrdə təyin edilə bilər:

✓ *Başlangıç səviyyəsi*: Dilin əsas anlayışlarını anlama və sadə cümlələrin qurulması bacarığı;

✓ *Orta səviyyə*: Daha mürəkkəb ifadələri başa düşmə və özünü daha sərbəst ifadə etmə qabiliyyəti;

✓ *Yüksək səviyyə*: Dilin qəliz struktur və funksiyalarını başa düşmə və dildən müxtəlif kontekstlərdə düzgün şəkildə istifadə etmə bacarığı.

Onu da qeyd edək ki, bugünkü dilin öyrənilməsi, dil bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi bu səviyyələr üzrə aparılır [1].

• *Dil Mənimsənilməsi (Language Acquisition)*

Dilin mənimsənilməsi fərdlərin bir dili necə öyrəndiklərini izah edən bir prosesdir. Bu, yalnız dilin qaydalarını öyrənməkdən ibarət deyil, eyni zamanda dili başa düşmək, tətbiq etmək və dilin

kontekstinə uyğun istifadə etməkdir. Dilin mənimsənilməsi həm bioloji, həm də sosial amillərin birləşməsindən yaranır. Bu, təbii bir prosesdir və əsasən, uşaq yaşlarında baş verir, amma eyni zamanda müxtəlif yaşda olan şəxslər də dil mənimsəməsi ilə rastlaşa bilər (ikinci dil öyrənmə və ya tədris prosesi).

Dilin mənimsənilməsi insanın bir dili öyrənməsi və təbii yollarla (yəni, tədris və ya formal təlim olmadan) dilin istifadə edilməsinə uyğunlaşması prosesidir. Bu, xüsusilə uşaq inkişafında vacibdir. Uşaqlar dili mənimsəmək üçün təbii olaraq ətrafdakılardan, valideynlərindən və digər şəxslərdən dinlədikləri və müşahidə etdikləri dilə əsaslanırlar. Dil mənimsənilməsi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Ən məşhur yanaşmalardan biri Xomskinin [3] "bioloji dil nəzəriyyəsi"dir. O, dilin bioloji bir instinkt olduğunu və insanların doğuşdan dil öyrənmə qabiliyyətinə malik olduqlarını irəli sürmüşdür. Lakin Vıqotski dilin mənimsənilməsini yalnız bioloji deyil, həm də sosial bir hadisə kimi qəbul edir. O, dilin mənimsənilməsinin sosial proses olduğunu, uşaqların ətraf mühətdən, valideynlərdən və digər insanlardan dili öyrənməsini təklif edir. Müasir dilşünaslar isə həm bioloji, həm də sosial yanaşmaların birləşməsinə diqqət yetirir. Koqnitiv dilçilik və sosial interaktiv yanaşmalar göstərir ki, dil yalnız beynin müəyyən strukturları ilə əlaqəli deyil, həm də insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri və mədəniyyətləri ilə formalaşır [6].

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, dil sərəştəliliyi, insanın dilin strukturunu və qaydalarını anlama qabiliyyətini əhatə edir və daha çox nəzəri bir anlayışdır. Dilin mənimsənilməsi isə praktik əhəmiyyət daşıyır, çünki o, insanların dil qabiliyyətlərini (sözləri, cümlə quruluşlarını, anlamaqlarını) real həyatda öyrənməsinə əsaslanan prosesidir.

2. Dil bilikləri və dil bacarıqları

Dil bilikləri və bacarıqları insanların gündəlik həyatında, qarşılıqlı sosial əlaqələrin qurulmasında və peşə fəaliyyətlərində əvəzolunmaz rol oynayır.

- *Dil bacarıqları (Language Skills)* dilin praktiki istifadəsi ilə əlaqəlidir. İnsanlar dilin müxtəlif aspektlərini istifadə edərək, müəyyən bacarıqları (oxuma, yazma, dinləmə, danışma) inkişaf etdirir. Dil bacarıqları, dil sərəştəliliyi ilə əlaqəlidir, çünki bir insanın dil biliklərinə yaxşı yiyələnməsi, dil bacarıqlarının inkişafına birbaşa təsir edir. Məsələn, dilin qrammatikasını və strukturlarını başa düşmək, danışmaq və yazı bacarıqlarının düzgün istifadəsini təmin edir [4].

- *Dil bilikləri (Language Knowledge)* insanların dilin strukturlarını başa düşməsi, dilin qanunlarını və qaydalarını mənimsəməsi ilə əlaqədardır. Dil biliyi, əsasən, dilin qrammatik, sintaktik və leksik tərəflərini əhatə edir. Dil biliyi, təkcə sözlərin mənalarını və düzgün istifadə qaydalarını öyrənməklə kifayətlənmir, həm də dilin sosial və mədəni kontekstlərdə necə tətbiq ediləcəyini başa düşməyi tələb edir. Bu bacarıqların inkişafı həm dilin tədrisi, həm də şəxsi inkişaf üçün mühüm rol oynayır [5].

Dilin öyrənilməsinin nəzəri və praktiki aspektlərini təhlil edərkən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, yuxarıda qeyd olunan dilin mənimsənilməsi və dil sərəştəliliyi, eyni zamanda dil bilikləri və dil bacarıqları kimi anlayışların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi çox güclüdür. Belə ki, dilin mənimsənilməsi dil sərəştəliliyini inkişaf etdirir; dil bilikləri dilin qrammatik və struktur əsaslarını təşkil edir, bu da dil bacarıqlarını tətbiq etməyə imkan verir. Dil bacarıqları isə bu bilikləri praktikada istifadə edərək, dilin təbii və effektiv istifadəsini təmin edir. Bir sözlə, bu anlayışların bir-birini tamamlaması və qarşılıqlı əlaqəsi, dil öyrənmənin effektivliyini təmin edir.

Açar sözlər: Dil, dil sərəştəliliyi, dilin mənimsənilməsi, bilik və bacarıqlar

Ədəbiyyat

1. Cambridge University Press (2013). *Introductory Guide to the Common European Framework of Reference (CEFR) for English Language Teachers*, 12.
2. Lehmann, C. (2008). Linguistic competence: Theory and empiry. *Folia Linguistica*, 41(3-4), 223-278.
3. Chomsky, N. (2006). *Language and Mind*, 3rd edition. Cambridge University Press.
4. Mayahi, N., Mayahi, F. (2014). Isn't it our fault? Teachers language knowledge and skills. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 98, 1119-1127.

5. Morehouse, K. (2017). What are the four language skills? <https://www.linguacore.com/blog/the-four-skills>
6. Chipman, S.E.F. (2017). *The Oxford Handbook of Cognitive Science*. Oxford University Press.
7. Spitzberg, B.H. (1988). Communication competence: Measures of perceived effectiveness. *A Handbook for the Study of Human Communication*, 67-105.

ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏLAVƏ TƏLİM MATERIALLARININ TƏTBİQİ

Səadət Quliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

seadet.quliyeva.00@mail.ru

Xarici dilin effektiv tədrisi haqqında danışarkən, əlavə təlim materiallarının əhəmiyyətini qeyd etmək vacibdir. Uğurlu təlim nəticələri əldə etmək üçün xarici dil müəllimləri dərş prosesində əlavə materiallardan istifadə etməyə üstünlük verirlər.

Əksər hallarda müəllimlər, əsasən, dərşliklərdən istifadə etsələr də, onların məhdudiyyətlərini də müşahidə edirlər. Belə ki, dərşliklər bəzən tələbələrin ehtiyaclarını tam qarşılıdır, nəticədə onların dil öyrənməyə marağı azalır. Bundan əlavə, yalnız dərşliklərə əsaslanan dərş yanaşması müəllimlərin yaradıcılıq potensialını da məhdudlaşdırır bilər. Bu problemin həllində əlavə təlim materiallarının seçilməsi mühüm rol oynayır. Əlavə materialların seçimi diqqətlə aparılmalıdır, çünki tədris prosesinin keyfiyyəti birbaşa bu materialların düzgün seçilməsindən və istifadəsindən asılıdır. Yaxşı seçilmiş materiallar tələbələrin xarici dil öyrənməyə marağını artırmaqla yanaşı, müəllimlərin tədris prosesini daha yaradıcı şəkildə təşkil etməsinə də şərait yaradır.

Bununla belə, əlavə təlim materiallarının seçimi zamanı tələbələrin yaş xüsusiyyətləri və qrupun ümumi səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif yaş qruplarındakı tələbələr eyni materiallara fərqli reaksiyalar göstərə bilərlər. Buna görə də, müəllimlər, həmçinin tədris prosesində istifadə edəcəkləri materialları qrupun yaş və bilik səviyyəsinə uyğunlaşdırmalıdırlar. Hər bir müəllim, dərşin məqsədlərini dəstəkləyəcək və təlim strategiyalarını tamamlayacaq əlavə materiallar seçməyə diqqət göstərməlidir [5, s.4].

Əlavə təlim materiallarının seçilməsi zamanı müəllimlər həm linqvistik, həm də psixoloji aspektləri nəzərə almalıdırlar. Linqvistik aspektlər dedikdə, materialların nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə yaxşı qurulması və nitq komponentlərinin bir-biri ilə əlaqəli olması nəzərdə tutulur. Əlavə təlim materialları söz ehtiyatını zənginləşdirmək, qrammatik bilikləri artırmaq və düzgün tələffüzü inkişaf etdirmək baxımından mühüm rol oynamalıdır. Lakin linqvistik məsələlər yalnız lüğət, qrammatika və tələffüzlə məhdudlaşmamalı, müəllimlər bu materialların tələbələrdə dinləmə, danışmaq, oxu və yazı kimi nitq fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün necə istifadə ediləcəyini də nəzərdən keçirməlidirlər. Təəssüf ki, bir çox xarici dil dərşliklərində bu bacarıqların inteqrasiya olunması kifayət qədər təmin edilmir. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün əlavə təlim materialları müəllimlər üçün mühüm dəstək vasitəsi ola bilər.

Psixoloji aspektlərə gəldikdə, müəllimlər tələbələrin motivasiyasını, maraq dairələrini, fərdi öyrənmə üsullarını və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdırlar. Həmçinin, müəllimin öz tədris üslubu, dil bacarığı və təcrübəsi də bu prosesdə əhəmiyyətlidir. Əlavə təlim materiallarının tələbələrin psixoloji vəziyyətinə təsirini araşdırmaq müəllimin vəzifələrindən biridir. Tələbələrin maraqlarına uyğun seçilmiş materiallar onların öyrənməyə motivasiyasını artıran əsas faktorlardan biridir. Fəal təlim metodlarında motivasiya dərşin ən vacib mərhələlərindən biridir və dərşin sonrakı gedişatı üçün möhkəm təməl yaradır. Xarici dilin tədrisində tələbələrdə maraq oyatmaq xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki maraq olmadan yüksək nəticələr əldə etmək mümkün deyil. Dərş zamanı motivasiyanın rəngarəngliyi tələbələri ruhlandırır, onları prosesdə daha aktiv iştirak etməyə sövq edir. Bunun nəticəsində tələbələrin öyrəndikləri mövzuya marağı artır və onlar öz fikirlərini ifadə etməyə daha çox meyl göstərirlər.

Motivasiya mərhələsində dərstdə tədqiq edilən mövzu ilə bağlı problem ortaya qoyulur və müəllim tərəfindən tədqiqat sualı səsləndirilir. Bu sual dərslin məqsədindən irəli gəlir və dərslin uğurla həyata keçirilməsinə xidmət edir. Tədqiqat sualı tələbələrin marağını artırmaqla yanaşı, dərslin mənimsənilməsinə və mövzu ilə bağlı konkret nəticələrə gəlmələrinə imkan yaradır. Qruplarla iş təşkil edildikdə, suallar elə formada qurulur ki, onlar tədqiqat sualını daha yaxşı araşdırmağa və dərslin əsas məqsədinə nail olmağa kömək edir. Qrup işi tələbələrdə bir-birinin fikirlərini dinləmək, müzakirələr aparmaq və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bununla yanaşı, bu yanaşma düşünmə, dərk etmə və təhlil qabiliyyətlərini də stimullaşdırır. Ən zəif səviyyədə olan tələbə belə, problem həllinə cəlb edilir, öz fikirlərini ifadə etməyə və prosesdə fəal iştirak etməyə çalışır [1, s.8].

Müasir tədris prosesində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) istifadəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alman dili dərslərində İKT-in tətbiqi dərslərin daha rəngarəng və maraqlı etmək, tədris materiallarını zənginləşdirmək, həmçinin tələbələrin fəallığını artırmaq baxımından böyük üstünlüklərə malikdir. Texniki vasitələrdən istifadə edən tələbə keçilən materialı daha asan mənimsəyir, dərslə zamanı aktiv iştirak edir və öyrəndiklərini müxtəlif formalarda tətbiq etmək imkanı əldə edir. Bu yanaşma tədris materiallarının daha dərinlən qavranılmasına və yadda qalmasına şərait yaradır. Buna görə də, tədris prosesində texniki vasitələrdən səmərəli istifadə vacibdir.

Xüsusilə, alman dili dərslərində texniki vasitələrin istifadəsi zamanı filmlərdən faydalanmaq həm mədəni məlumatların ötürülməsi, həm də dil bacarıqlarının inkişafı üçün əla bir üsuldur. Məsələn, tələbələrə Almaniya aid film göstərildikdə, bu filmə ölkənin adət-ənənələri, bayramları və görməli yerləri haqqında məlumat verilir. Film izləmə zamanı prosesin daha məhsuldar olması üçün aşağıdakı addımlar tətbiq edilə bilər: 1) yeni sözlərin öyrənilməsi; 2) film hissələrinin müzakirəsi; 3) məzmunla bağlı suallar; 4) mədəni müqayisə.

Bu yanaşmalar dərsləri həm maraqlı, həm də səmərəli edir. Lakin texniki vasitələrdən istifadə planlı və məqsəduyğun şəkildə həyata keçirilməlidir. Əgər dərslə məqsədsiz və strukturlaşdırılmamış şəkildə təşkil edilərsə, nə müəllim, nə də tələbə müsbət nəticə əldə edə bilər. Buna görə də, dərslə prosesində texnologiyalardan düzgün istifadə uğurlu tədris üçün əsas şərtlərdən biridir. Xarici dil dərslərində tələbələr əlavə təlim materiallarına həmişə müsbət yanaşmaya bilərlər. Bunun qarşısını almaq üçün müəllimlər əlavə təlim materiallarını seçərkən onların real həyatla əlaqəli, tələbələrdə maraq oyadan, düşündürücü və motivasiyaedici olmasına diqqət etməlidirlər. Belə materiallar tələbələrin dərslə prosesinə aktiv şəkildə qoşulmasını asanlaşdırır.

Əgər müəllim dərslə səmərəliliyini artırmaq niyyətindədirsə, tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün şərait yaratmalıdır. Bu məqsədlə müəllim tədris etdiyi mövzunun xüsusiyyətlərini, auditoriyanın fərqli ehtiyac və bacarıqlarını nəzərə almalı, bunları dərslə planında əks etdirməlidir. Dərslə prosesinin hərtərəfli planlaşdırılması və əlavə təlim materiallarının məqsəduyğun şəkildə istifadəsi ilə uğurlu nəticələr əldə etmək mümkündür [4, s.70].

Nəticə olaraq, əlavə təlim materiallarının seçimi zamanı aşağıdakı məqamlara diqqət yetirmək vacibdir:

- Xarici dil dərsləklərindən istifadə əlavə təlim materiallarının tətbiqini məhdudlaşdırmamalıdır;
- Seçilmiş əlavə təlim materialları tələbələrin bacarıqlarına, dil səviyyəsinə, maraq dairəsinə və ehtiyaclarına uyğun olmalıdır;
- Dil aspektlərinin və nitq bacarıqlarının inteqrasiyasına əlavə təlim materiallarında geniş yer verilməlidir.

Açar sözlər: Təlim materialı, aspekt, bacarıq, yaradıcılıq, motivasiya.

Ədəbiyyat

1. Qədimova, X.H. (2003). *İnteraktiv Təlim Metodları və Onların Tətbiqi Yolları*. Bakı, 30.
2. Гальскова, Н.Д. (2003). *Современная Методика Обучения Иностранному Языку*. Пособие для учителя. Москва, 192.
3. Суворова, Н.А. (2005). *Интерактивное Обучение: Новые Подходы*. Москва, 167.

4. Щукин, А.Н. (2008). *Современные Интенсивные Методы И Технологии Обучения Иностранному Языку*. Учебное пособие. Москва, 188.
5. Marin, C., Vinicio, M., Cansino, C. & Carino, M. (2012). *The Use of Supplementary Materials for Teaching Children in EFL Classes*. Loja University Center Quito, 12.

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ FORMAL VƏ QEYRİ-FORMAL LİDERLİYİN ROLU VƏ QARŞILIQLI MÜQAYİSƏSİ

Hacı Quliyev

Azərbaycan Universiteti
haciquliyev24@gmail.com

Təhsil sistemində liderlik yalnız rəsmi vəzifə daşıyan şəxslərlə məhdudlaşmır. Liderlik anlayışı geniş mənada, insanları istiqamətləndirən, motivasiya edən və onlara nümunə olan fərdlərin təsir dairəsini əhatə edir. Təhsil müəssisələrində bəzi insanlar təşkilati struktur daxilində formal rəhbər kimi çıxış edirlər, digərləri isə heç bir rəsmi vəzifəyə malik olmadan kollektivdə təsir gücünə sahib olurlar. Bu iki liderlik növü - formal və qeyri-formal liderlik - təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında, inkişafında və sosial münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təhsil prosesində liderlik təkcə akademik və inzibati funksiyaları yerinə yetirməkdən ibarət deyil. Liderlər həm də innovasiyaların tətbiqinə kömək edir, təhsil alanları və müəllim kollektivini motivasiya edir, onların yaradıcılığını və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün şərait yaradırlar. Bu baxımdan, formal liderlər təşkilati qaydalara və inzibati çərçivəyə əsaslanaraq fəaliyyət göstərsələr də, qeyri-formal liderlər sosial nüfuz və fərdi keyfiyyətlər əsasında təsir imkanlarına malik olurlar [1]. Təhsil sisteminin effektivliyi üçün bu iki liderlik formasının bir-biri ilə uyğunlaşması və qarşılıqlı əlaqəsi vacibdir.

Formal liderlik rəsmi olaraq müəyyən edilmiş və idarəetmə strukturuna daxil olan liderləri əhatə edir. Bu liderlər - direktorlar, dekanlar, kafedra müdirləri, digər rəhbər şəxslər - müəyyən qanunvericilik və təşkilati qaydalara əsaslanaraq fəaliyyət göstərilir. Təhsil müəssisələrinin idarəetməsində əsas söz sahibi olan bu şəxslər təşkilati nizam-intizamın qorunmasını təmin edir, akademik və inzibati prosesləri idarə edirlər. Formal liderlərin əsas vəzifələri arasında təhsil müəssisəsinin ümumi fəaliyyətini istiqamətləndirmək, strateji qərarlar qəbul etmək, pedaqoji heyət və tələbələr arasında nizam-intizamı qorumaq, təhsil strategiyasını təyin etmək və bu strategiyanın icrasını təmin etmək yer alır. Bundan əlavə, onlar təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün resursları səmərəli idarə edir, müəllimlərin və tələbələrin ehtiyaclarını nəzərə alaraq yeni təşəbbüslər irəli sürürlər. Təhsil müəssisələrinin inkişaf planları məhz formal liderlərin rəhbərliyi altında hazırlanır və həyata keçirilir. Formal liderlər, əsasən, təhsil müəssisəsinin strateji məqsədlərinə yönəlmiş qərarlar qəbul edirlər [2]. Onların fəaliyyətinə nəzarət və hesabatlılıq mexanizmləri tətbiq olunur ki, bu da idarəetmənin sistemli və nizamlı şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Bu nəzarət sistemi onların fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq üçün vacib olsa da, eyni zamanda bəzi məhdudiyyətlər də yaradır. Bununla yanaşı, formal liderliyin bəzi məhdudiyyətləri də mövcuddur. Onlar bəzən təşkilati qaydalar çərçivəsində hərəkət etmək məcburiyyətində qalır və kollektivin sosial dinamikasını tam şəkildə anlaya bilmirlər. Rəsmi prosedurlar bəzən innovativ ideyaların tətbiqini ləngidə bilər. Çünki formal liderlər hər bir qərarı müəyyən qaydalara əsasən, qəbul etməli, müxtəlif təsdiqlərdən keçirməli və institutun ümumi strategiyasına uyğunluğunu təmin etməlidirlər. Eyni zamanda, formal liderlər təkcə başına bütün problemləri həll edə bilməzlər. Onların uğurlu olması üçün qeyri-formal liderlərlə əməkdaşlıq etməsi, müxtəlif kollektiv üzvləri ilə dialoq apararaq onların fikirlərini nəzərə alması vacibdir [3]. Səmərəli idarəetmə üçün formal liderlərin yalnız inzibati qərarlarla kifayətlənməməsi, təhsil müəssisəsinin mədəniyyətini və sosial mühitini də inkişaf etdirməyə çalışması lazımdır. Bu səbəbdən, formal liderlik təkcə inzibati nəzarət mexanizmi kimi deyil, həm də kollektivin ümumi inkişafını və harmoniya içində fəaliyyət göstərməsini təmin edən bir proses kimi dəyərləndirilməlidir.

Bu yanaşma həm təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, həm də müəllim və tələbələrin motivasiyasının artırılmasına kömək edir.

Qeyri-formal liderlər təhsil müəssisəsində vəzifə daşımasalar da, kollektiv daxilində böyük nüfuza malik şəxslərdir. Onlar müəllim, tələbə və ya işçi heyətinin üzvləri ola bilərlər. Qeyri-formal liderlər, adətən, güclü ünsiyyət bacarıqlarına, geniş dünyagörüşünə və insanların etibarını qazanan xüsusiyyətlərə sahib olurlar [4]. Bu cür liderlər rəsmi qaydalardan kənar olaraq kollektivin ruhunu formalaşdırır, əməkdaşlıq və həmrəyliyi təşviq edirlər. Məsələn, bir müəllim həmkarları və tələbələri arasında hörmət qazanaraq qeyri-rəsmi şəkildə motivasiyaedici rol oynaya bilər. Eləcə də tələbələr arasında nüfuz sahibi olan bir şəxs qrup yoldaşlarını müsbət istiqamətə yönləndirə bilər. Qeyri-formal liderliyin əsas üstünlüyü onun çevikliyidir. Belə liderlər sərt qaydalara bağlı olmadan daha səmimi və spontan şəkildə qərarlar qəbul edə bilərlər. Onlar təhsil sistemində yaradıcı yanaşmaların təşviq olunmasına və innovativ metodların tətbiqinə kömək edə bilərlər [5]. Bununla yanaşı, qeyri-formal liderlər üzərlərinə rəsmi məsuliyyət götürmədikləri üçün onların təsir imkanları dəyişkən ola bilər. Bəzi hallarda bu cür liderlər təşkilatın ümumi məqsədləri ilə uyğun gəlməyən istiqamətlərdə fəaliyyət göstərə bilərlər.

Xüsusiyyət	Formal liderlik	Qeyri-formal liderlik
Səlahiyyət mənbəyi	Təşkilat tərəfindən rəsmi olaraq təyin edilir	Təbii olaraq sosial mühitdə yaranır
Kommunikasiya üsulu	Rəsmi kanallardan istifadə edir	İncəliklə, qeyri-rəsmi yollarla həyata keçir
Məsuliyyət dairəsi	Müəyyən edilmiş iş çərçivəsində	Mütləq məsuliyyət daşımaq məcburiyyəti yoxdur
Məqsəd	Təşkilatın məqsədlərinə nail olmaq	Fərdi və ya qrup maraqlarını inkişaf etdirmək

Təhsil müəssisəsində ən effektiv idarəetmə modeli, formal və qeyri-formal liderlərin birgə fəaliyyət göstərdiyi modeldir. Formal liderlər təşkilati strukturu qoruyur və strateji hədəfləri müəyyən edirlər, qeyri-formal liderlər isə kollektivin sosial dinamikasını idarə edir və əməkdaşlığı təşviq edirlər. Məsələn, bir universitetin rəhbərliyi yeni təhsil strategiyasını tətbiq edərkən, qeyri-formal liderlər bu prosesin kollektiv tərəfindən dəstəklənməsinə kömək edə bilərlər. Müəllimlər və tələbələr arasında güvən qazanmış qeyri-formal liderlər, dəyişikliklərin daha rahat qəbul olunmasına və yeniliklərin sürətlə həyata keçirilməsinə şərait yarada bilərlər.

Formal və qeyri-formal liderlik, təhsil sistemində bir-birini tamamlayan iki əsas liderlik formasıdır. Formal liderlər sistemin idarə olunmasını, təhsil müəssisələrinin strateji istiqamətini müəyyən edərək onların inkişafını təmin etməyə çalışırlar. Onlar inzibati qərarlar qəbul edir, təşkilati qaydaların icrasına nəzarət edir və təhsil müəssisəsinin qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmasına yönəlmiş fəaliyyətləri həyata keçirirlər. Bu liderlər qanunvericilik və idarəetmə prinsiplərinə əsaslanaraq qərarlar qəbul etdikləri üçün onların fəaliyyəti daha strukturlu və uzunmüddətli perspektivə hesablanmış olur.

Digər tərəfdən, qeyri-formal liderlər kollektivin motivasiyasını və sosial münasibətləri tənzimləyir, bu isə təhsil müəssisələrində əməkdaşlıq və komanda ruhunun inkişafına töhfə verir. Onlar, əsasən, fərdi nüfuz və güclü sosial əlaqələr sayəsində kollektivdə təsir gücünə malik olurlar. Bu liderlər tələbələr və müəllimlər arasında ünsiyyət körpüsü yaradır, innovativ ideyaların yayılmasına kömək edir və komanda daxilində harmoniyanın qorunmasına şərait yaradırlar. Beləliklə, qeyri-formal liderlər təhsil sisteminin daha çevik və sosial baxımdan daha dinamik bir mühitə sahib olmasına dəstək verirlər.

Hər iki liderlik növünün balanslaşdırılmış şəkildə tətbiqi təhsil sisteminin effektivliyini artırır və daha güclü akademik mühitin formalaşmasına töhfə verir. Formal liderlər təşkilati sabitliyi və davamlı inkişafı təmin edərkən, qeyri-formal liderlər sosial əlaqələrin gücləndirilməsi və kollektiv motivasiyanın artırılması baxımından mühüm rol oynayırlar. Bu iki liderlik formasının uyğun və effektiv şəkildə əməkdaşlıq etməsi, təhsil müəssisələrinin idarəetməsində həm nizam-intizamın, həm də yaradıcı və sosial dinamikliyin qorunmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: Liderlik, idarəetmə, motivasiya, sosial münasibətlər, akademik mühit.

Ədəbiyyat

1. Northouse, P.G. (2021). *Leadership: Theory and Practice*, 9th edition. SAGE Publications.
2. Bush, T. (2018). *Theories of Educational Leadership and Management*, 5th edition. SAGE Publications.
3. Leithwood, K., Jantzi, D. (2006). Transformational school leadership for large-scale reform. *Journal of Educational Administration*, 44(4), 362-379.
4. Spillane, J.P. (2005). Distributed leadership. *Educational Researcher*, 34(4), 3-13.
5. Harris, A. (2003). Teacher leadership as distributed leadership: Heresy, fantasy or possibility? *School Leadership & Management*, 23(3), 313-324.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ İSRİLİN MÖVQEYİ

Səbuhi Quliyev

Bakı Dövlət Universiteti

quluyevsebuhi67@gmail.com

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə İsrailin mövqeyindən bəhs edərkən Azərbaycan və İsrail arasında ikitərəfli münasibətlərin yaranma tarixinə toxunmaq vacibdir. 1991-ci il 18 oktyabr tarixində dövlət müstəqilliyini elan edən Azərbaycanı ilk tanıyan dövlətlərdən biri də məhz İsrail olmuşdur. 7 aprel 1992-ci ildə İsrailə Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik münasibətlər qurulmuş, 1993-cü il avqust ayının 29-da İsrailin Bakıda daimi səfirliyi açılmışdır. İsrail 80-ci illərin ortalarında erməni terror təşkilatlarının Türkiyə diplomatlarına qarşı təşkil etdiyi sui-qəsdlərin və eləcə də, Azərbaycana qarşı beynəlxalq arenada və mövcud sərhədlər daxilində təşkil olunan terror aktlarının əleyhinə olmuşdur. 90-cı illərin əvvəllərində ermənilərin növbəti əsassız ərazi iddiaları ilə üzləşən Azərbaycanı dəstəkləyən ölkələrdən biri də İsrail idi. Mövcud münaqişədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinin təmin olunmasını müdafiə edərək, BMT qətnamələrinin (822, 853, 874, 884) dərhal yerinə yetirilməsini, qanunsuz erməni hərbi birləşmələrinin Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağdan çıxarılmasını tələb etmişdir.

1990-cı illərin ortalarında İsrail və Azərbaycan arasında əməkdaşlıq daha da dərinləşmişdir. Hər iki ölkə yüksək səviyyədə təmaslarını davam etdirərək müdafiə sənayəsi və enerji sahəsində strateji əlaqələr qurmuşlar. Hazırda Azərbaycan İsrailin enerjiyə olan ehtiyacının təqribən 50%-i təmin edir. Azərbaycan-İsrail arasında ikitərəfli münasibətlər Ümumilli lider Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə formalaşmış və hazırda dövlətlərarası əlaqələr cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Müxtəlif istiqamətlərdə iki ölkə arasında davam etdirilən əlaqələrin inkişafı gedişində Azərbaycan, həmçinin ABŞ-dakı erməni lobbisinin beynəlxalq hüquqa əsaslanmayan, qeyri-konstruktiv, tarixən təhrif olunmuş iddialarına qarşı yəhudi lobbisinin dəstəyindən yararlanmışdır [4, s.255]. Amerikada Yəhudi təşkilatlarının Azərbaycanı dəstəkləməsində bir neçə vacib məqamları qeyd etmək lazımdır:

1. Azərbaycanda millətlərarası münasibətlərin yüksək səviyyəsi, milli azlıqlara azərbaycanlılarla birgə bərabərhüquqlu yanaşılması;
2. Ölkənin əlverişli strateji coğrafi mövqeyə malik olması;
3. Rəsmi Bakının İsrailə dostluq münasibətlərinin olması.

2012-ci ildə iki ölkə arasında PUA, raket əleyhinə sistemlər və zenit silahlar üzrə 1.5 milyard dollarlıq müqavilə imzalanmışdır. İsrailin Baş naziri Benyamin Netanyahu 2016-cı ildə Azərbaycana səfər edərək bir sıra əhəmiyyətli müqavilələri təsdiq etmiş, səfər əsnasında iki ölkə arasında təhlükəsizlik və hərbi əməkdaşlığın gələcək inkişaf perspektivləri, Azərbaycanda milli azlıq olan yəhudilərin vəziyyəti və təhlükəsizliyi, on milyardlarla dollarlıq ticarət əməkdaşlığı haqqında müqavilələr imzalandı. Baş nazirin səfərindən dərhal sonra Prezident İlham Əliyev İsrailə 5 milyard dollarlıq təhlükəsizlik avadanlığı və silah alınması məqsədilə uzun dövrü əhatə edən müqavilə

bağladığını açıqlamışdır. İki ölkə arasında enerji sahəsində də əməkdaşlıq inkişaf etdirilmiş, İsrail Azərbaycandan neft almağa başlamışdır [1, s.112].

İsrailin Cənubi Qafqaza- Ermənistan-Azərbaycan münqaişəsinə fəal mövqe sərgiləməsinin bir sıra maraqları vardır:

1. Yuxarıda qeyd olunan enerji, təhlükəsizlik və iqtisadi sahədə Azərbaycanla artan əməkdaşlıq, əldə olunan böyük mənfəət;
2. İranın region ölkəsi olaraq Cənubi Qafqazda artan təsiri, nüvə layihəsi;
3. “Bir millət, iki dövlət” devizi altında Türkiyənin Azərbaycanın haqlı mübarizəsində daim yanında olması və bundan Türkiyə ilə mövcud soyuq əlaqələrin aradan qaldırılmasından istifadə etmək.

Hər iki Qarabağ müharibəsində Azərbaycanı dəstəkləyən İsrail münəqişənin sülh yolu ilə, erməni silahlı birləşmələrinin işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından çıxarılmasını, BMT-nin müvafiq qətnamələrinin yerinə yetirilməsinin vacibliyini qeyd etmişdir. Hələ 2018-ci ildə İsrailin nüfuzlu “The Jerusalem Post” Dağlıq Qarabağ probleminə həsr olunan məqalə yayınlamışdır. Həmin məqalədə 30 ildən artıqdır ki, bu problemin davam etdiyini, ancaq hələ də həll olunmadığını qeyd olunaraq, BMT müvafiq qətnamələrinin Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən yerinə yetirilmədiyini, laqeyd yanaşıldığını, 1 milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin öz yerlərinə qaytarılmadığını qeyd etmişdir. Hətta həmin mətbuat orqanında Ermənistanın qətnamələrə, beynəlxalq hüquq mexanizmlərinə əməl etmədiyinin nəticəsiz qalması və ona qarşı hər hansı bir cəza tətbiq edilmədiyinin səbəb və məqsədləri vurğulanmışdır. Ermənistan danışıqlar prosesini uzadaraq vaxtaşırı Azərbaycan torpaqlarında terrorçuluqla məşğul olması, mülki insanları və dinc yaşayış yerlərini atəşə tutması orada qeyd olunmuşdur. Bununla yanaşı Avropanı mövcud münəqişənin həllində vasitəçilik səyi göstərməyə, münəqişənin təkə Cənubi Qafqazın deyil eyni zamanda Avropanın təhlükəsizliyinə bilavasitə maneə olduğunu bir sıra faktlarla diqqətə çatdırmışdır. Eyni zamanda İsrailin bu informasiya məkanında ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyəti də tənqid olunmuş, hələ 2008-ci il 14 mart tarixində Azərbaycanın təşəbbüsü ilə BMT Baş Assambleyasında 62/243 nömrəli qətnamənin (həmin sənəddə erməni hərbi birləşmələrinin işğal altındakı Azərbaycan ərazilərindən dərhal, tam, qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunurdu) qəbulunda 39 ölkə leyhinə, 7 ölkə əleyhinə səs vermiş. Əleyhinə səs verən ölkələrdən 3-ü məhz Minsk qrupu həmsədrləri olduğu göstərilmişdir [5].

2020-ci il 27 sentyabr tarixində Azərbaycan növbəti erməni kəşfiyyat-diversiya qrupunun təxribatına cavab olaraq bütün cəbhə böyü əks-hücum əməliyyatına başlamış, 44 gün ərzində işğal altındakı torpaqlarını azad etmiş, Ermənistanı məğlub olaraq kapitulyasiya aktını bağlamağa məcbur etmişdir. Müharibə dövründə İsrail hökumətinin Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləməsi Ermənistan rəhbərliyində və mətbuatında neqativ qarşılanmış, Ermənistan Baş naziri Tel-Əvivdəki səfirini geri çağırmışdır. Buna baxmayaraq İsrail daim Azərbaycanın haqq işini dəstəkləmiş, qanunsuz separatçı qruplaşmaların bölgədən çıxarılmasını tələb etmişdir. Bu amil isə İsrailin Ermənistanı o qədər də önəmsəmədiyini və münəqişə bölgəsində Azərbaycanın yanında olduğunu bir daha göstərmiş oldu [8].

Dövlətlərarası əlaqələrin yaranması və sonrakı inkişafı tərəflər arasında imzalanmış enerji, təhlükəsizlik və silah satışı ilə bağlı müqavilələrlə daha da inkişaf edərək strateji məna kəsb etmişdir. Ölkə rəhbərlərinin qarşılıqlı səfərləri və imzalanan müqavilələrin təsdiqlənməsi, regionda təhlükəsizlik məsələlərinin müzakirəsi münasibətlərə böyük töhvə vermişdir. İsrail Qarabağ münəqişəsində Azərbaycanın haqlı mövqeyini daim müdafiə etmiş, işğal olunan Azərbaycanın əzəli torpaqlarının geri qaytarılmasını, BMT müvafiq qətnamələrinin icrasını tələb etmişdir. Qarşılıqlı fayda əldə etmək prinsipi əsasında qurulan dövlətlərarası münasibətlərdə İsrail özünə lazım olan enerji ehtiyaclarını ödəyir, Azərbaycan isə hərbi avadanlıq və müasir silahlarla öz hərbi potensialını artırır. İsraildən alınan müasir silahlar 44 gün ərzində düşmənin hərbi avadanlıqlarını, zenit-raket sistemlərini yüksək dəqiqliklə yerini təsbit etmək və məhv etməkdə böyük rol oynadı. Həmçinin münəqişənin davam etdiyi dövəmdə 2020-ci il 6 oktyabr tarixində İsrailin sabiq müdafiə naziri

Libermanın Qarabağın tarixən Azərbaycana məxsus olduğunu bəyan etməsi Azərbaycan-İsrail ikitərəfli əlaqələrin miqyasını göstərmiş oldu.

Açar sözlər: Azərbaycan, İsrail, BMT, Qarabağ, Cənubi Qafqaz, Bakı, Türkiyə.

Ədəbiyyat

1. Attar, A. (2021). *Qarabağ Zəfəri - 44 Günün Pərdəarxası*. Bakı, Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi, 159.
2. Shaffer, B. (2022). *Israel role in the Second Armenia-Azerbaijan War and Its Implications for the Future*. Sweden, The Central Asia-Caucasus ANALYST, 16.
3. Gafarlı, T., Arnold, M. (2021). *The Karabakh Gambit: Responsibility for the Future*. İstanbul, TRT World Research Centre, 248.
4. Əzizov, E., Şükürov, K. (2021). *Vətən Müharibəsi Tarixi: Şəxsiyyət Faktoru*. Bakı, Şərq-Qərb, 444.
5. <https://www.bakupost.az/qaraba-munaqisesi-niye-hele-de-hell-olunmayib-israil-metbuatinin-arasdirmasi> Müraciət tarixi: 25.01.2025.
6. <https://www.politico.eu/article/azerbaijan-launch-anti-terror-operation-nagorno-karabakh-armenia/> Müraciət tarixi: 10.01.2025.
7. <https://www.middleeasteye.net/opinion/azerbaijan-israel-quiet-friend> Müraciət tarixi: 04.02.2025.
8. <https://jamestown.org/program/azerbaijans-defense-minister-visits-israel-as-bilateral-ties-growthstronger/> Müraciət tarixi: 23.01.2025.

HEYDƏR ƏLİYEVİN AĞCAKƏND NİTQİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANIN ETNİK TƏMİZLƏNMƏ PROSESİNƏ KONSEPTUAL BAXIŞ

Mirvari Qurbanova

Bakı Dövlət Universiteti

mirvariqurbanova@mail.ru

Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlı əhalinin deportasiyası, onların etnik təmizləməyə məruz qalması ilə bağlı məsələlər ümummilli lider Heydər Əliyevin ayrı-ayrı illərdə imzaladığı fərman və sərəncamlarda, etdiyi nitq və çıxışlarında mərkəzi yerlərdən birini tutmuşdur. Ulu Öndər 1988-1991-ci illərdə baş verən bu prosesi XIX əsrin əvvəllərindən etibarən xalqımıza qarşı yürüdülmən sistemli imperialist siyasətin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmişdir. Qərbi Azərbaycandan soydaşlarımızın deportasiyası ilə bağlı onun konseptual baxışlarının əks olunduğu nitqlərindən biri 2002-ci ilin sentyabr ayının 13-də Goranboy rayonunda yeni salınmış Aşağı Ağcakənd qəsəbəsinin açılışındakı çıxışıdır. Bu nitqi mahiyyət etibarilə Qərbi Azərbaycana qayıdısa dair Ağcakənd bəyanatı da adlandırmaq olar. Həmin çıxışında Heydər Əliyev Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımıza müraciət edərkən XX əsrin 80-ci illərinin sonunda Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünün başlaması ilə paralel olaraq Qərbi Azərbaycanda qatı millətçi qüvvələrin etnik təmizləmə prosesi apardıqlarını göstərmişdir. O, Ağcakənd nitqində Qərbi Azərbaycanı - indiki Ermənistanı cəsarətlə azərbaycanlıların əsrlər boyu yaşadıkları doğma vətəni, doğma torpağı adlandırmış, bu prosesləri ermənilərin həmin ərazilərin yerli sakinlərinə - azərbaycanlılara qarşı təcavüz hərəkətlərinin son mərhələsi adlandırmışdı. Ağcakənd nitqində Heydər Əliyev Qərbi Azərbaycandan soydaşlarımızın deportasiyası tarixinə dair müstəqillik dövründə qəbul edilmiş ən mühüm və fundamental sənəd - 1998-ci il fərmanı barədə bəhs edərkən demişdi:

“Siz bilirsiniz ki, bir neçə il bundan öncə, 1998-ci ildə mən ermənilərin indiki Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı ədalətsiz hərəkətləri, azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya olunması ilə əlaqədar fərman vermişdim. Bu deportasiyanın 50 illiyi münasibətilə öz fikirlərimi bildirmişdim. Amma bu deportasiya, azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası ilk hadisə deyildi. İndiki Ermənistanın ərazisində əhalinin əksəriyyətini həmişə

azərbaycanlılar təşkil ediblər. Ermənistanın paytaxtı olan İrəvanda əsrlər boyu azərbaycanlılar çoxluq təşkil ediblər. Bu hələ çar hökumətinin statistikasında da var. Bunu heç kəs inkar edə bilməz. Ancaq təəssüflər olsun ki, o illərdə də, XX əsrin əvvəllərində də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik münasibəti, azərbaycanlılara qarşı təcavüzü tədricən həyata keçirilirdi” [1].

Göründüyü kimi, bu çıxışı ilə ulu öndər məsələnin nəinki siyasi, həm də tarixi aspektləri ilə bağlı çox ciddi faktları və arqumentləri səsləndirmiş, Qərbi Azərbaycanın tarixi türk yurdu olmasını sübut edən inkar olunmaz mənbələrə istinad etmişdir. Həmin nitqdə Heydər Əliyev 1948-1953-cü illərdə xalqımıza - Qərbi azərbaycanlılara qarşı törədilən qanlı cinayətlərin mahiyyətini və məkrli xarakterini də açıqlamış, SSRİ-in guya iqtisadi inkişafı və əhali yerləşdirilməsini təmin etmək adı altında yürütdüyü ermənipərəst siyasətin əsas məqsədinin əslində nədən ibarət olduğunu vurğulamışdır. Nitqdə qeyd edilirdi ki, həmin illərdə deportasiya olunan insanlara öz mal-mülklərini də yığışdırmağa imkan verilməmişdir. Dağlıq yerdə yaşayan insanlar yük vaqonlarına doldurularaq, dəmir yolu ilə gətirilmiş, Azərbaycanın Muğan, Mil zonasına - çöllərə tökmüşlər. H. Əliyev Qərbi Azərbaycandan olan soydaşların vətən sevgisi, yurda bağlılığını göstərən bir məqamı da vurğulayaraq demişdi: *“Məlumdur ki, deportasiya olunanların bəzisi orada qırıldı, bəzisi sonra yenə də müəyyən yollarla öz torpaqlarına, öz evlərinə qayıtdı. Çünki ürəkləri davam gətirə bilmirdi” [1].*

İndi həmin illərin hadisə və proseslərini şahidlərin ifadələri əsasında tədqiq edərkən, o tarixi proseslərə şahidlik etmiş şəxslərin övladlarının baxışlarını və xatirələrini toplayarkən bu fikir bir daha öz təsdiqini tapır. Məlum olur ki, sözün əsl - fiziki mənasında da doğma yurd-yuvasından didərgin salınmış insanların əksəriyyəti həmin proseslərdən sonra məhz şəkərli diabet, ürək-damar xəstəlikləri ilə üzləşmişdilər.

Aşağı Ağcakəndin mərkəzi meydanındakı bu nitqində ümummilli lider 1988-ci ildən başlayaraq azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan çıxarılmasını qəddar düşmənçilik siyasətinin təzahürü, terrorçuluq hərəkətləri kimi xarakterizə etmişdi. O, Qərbi Azərbaycandan gələn soydaşların ilk illərdə qarşılaşdıqları çətinliklər, məskunlaşma problemləri, həmin məsələlərin meydana çıxmasını şərtləndirən amillərə də toxunmuşdu. O demişdi: *“...Ermənilər 1988-ci ildə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini başlayaraq, dərhal azərbaycanlıları Ermənistan ərazisindən tamamilə çıxartdılar. O cümlədən siz də, əziz qardaşlar, bacılar, həmin o vaxt ermənilərin azərbaycanlılara qarşı bu sonuncu qəddar, düşmənçilik siyasətinin və terrorçuluq hərəkətlərinin qurbanı oldunuz. Evinizi-əşiyinizi, varınızı-dövlətinizi itirdiniz, ata-baba yurdlarını tərk etdiniz, ulu babalarınızın qəbirlərindən ayrıldınız və Azərbaycana gəldiniz. O vaxt sizin məskunlaşmağınız üçün bəzi tədbirlər görülmüşdür. Ancaq bunlar lazımı qədər olmamışdır. Açıq deyək, o qədər imkan da yox idi, müharibə gedirdi. Ancaq get-gedə, ilbəl biz sizin məskunlaşmağınızla məşğul olduq” [1].*

Qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyətə gəldikdən sonra Heydər Əliyev Qərbi Azərbaycan torpaqlarından Ermənistan dövləti tərəfindən zorla köçürülmüş, qaçqın düşmüş insanların, soydaşlarımızın məskunlaşması məsələsi ilə bağlı taleyüklü qərarlar qəbul etmişdi. Bu proses neft gəlirlərinin ölkəyə axınının başlamasından sonra daha da sürətlənmişdi. Neft Fondundan Ermənistandan qaçqın düşmüş soydaşlarımızın məskunlaşması və Biləsuvar da ağır vəziyyətdə yaşayan Fizuli və Cəbrayıl qaçqınlarının yerləşməsi üçün 72 milyon dollar ayrılmışdı. Hələ SSRİ-də Siyasi Büronun üzvü olduğu vaxtda da öz milləti üçün çalışan bu dahi şəxsiyyətin zəhmli erməniləri qorxudurdu. İrəvan sakini olmuş İradə Rizazadə öz xatirələrində bu barədə qeyd edir: *“İrəvanın mərkəzində Siyasi Büronun üzvlərinin portretləri asılmışdı. Ermənilər Heydər Əliyevi göstərərək deyirdilər ki, “hələ ki, kefedim, o düşsə siz siz məhv olacaqsınız”.*

Ağcakənd nitqində Heydər Əliyev, həmçinin gələcəkdə reallaşacaq böyük qayıdışa dərin inamını ifadə etmişdi. Bu, elə bir dövr idi ki, Qarabağın belə Ermənistan işğalından qurtarılmasına insanlar arasında inamsızlıq və ümitsizlik mövcud idi. Danışqlar prosesinin yüz illərlə davam edə biləcəyini iddia edənlər var idi. Heydər Əliyev isə Qərbi Azərbaycana qayıdışdan bəhs edərək deyirdi:

“Dünya heç vaxt belə qalmayacaq, dünyada hər şey dəyişir. XX əsrin sonu, XXI əsrin ilk illəri bunu sübut edir və göstərir ki, dünyada çox böyük dəyişikliklər gedir. Bəli, heç bir şey bir yerdə durmur. Heç bir şey olduğu kimi qalmır. Mən inanıram, tam inanıram ki, bizim bölgədə hər şey ədalət naminə dəyişəcəkdir. Azərbaycan xalqının bu azab-əziyyətinə görə onun xeyrinə dəyişəcəkdir. Siz

gələcəkdə mütləq və mütləq gedib hələ öz gözəl Göyçə torpağınızı da görəcəksiniz, öz doğma dağlarınızı, bulaqlarınızı, çaylarınızı da görəcəksiniz. Ata-babalarınızın qəbirlərini də görəcəksiniz. Mən buna heç şübhə etmirəm. Mən buna inanıram...” [1].

Beləliklə, ümummilli lider Heydər Əliyevin Ağcakənd nitqinin sistemli təhlili onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycana qayıdış ideyası hələ o dövrdə mövcud olmuş, Azərbaycan dövləti bu ideyanın qorunması, inkişaf etdirilməsi və yaranacaq real vəziyyətdə konsepsiya şəklində ortaya qoymaq üçün məqsədyönlü iş aparmışdır və bu proses hal-hazırda Ulu Öndərin layiqli davamçısı olan İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Qərbi Azərbaycan, deportasiya, etnik təmizləmə.

Ədəbiyyat

1. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/57052493.html>

HASILAT QUYULARININ LƏĞVİ ZAMANI RAST GƏLİNƏN GEOLOJİ-TEXNİKİ PROBLEMLƏRİN TƏSNİFATI

Cəvahir Rəcəbli

FHN Azərbaycan Dövlət Əməyin Mühafizəsi və
Təhlükəsizlik Texnikası Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Neft-qaz quyularının istismar müddətinin sona çatması ilə onların ləğvi zərurəti yaranır. Bu prosesin düzgün icra olunmaması ciddi ekoloji, texniki və iqtisadi təhlükələr yarada bilər. Quyuların təhlükəsiz və effektiv şəkildə ləğvi neft-qaz sənayesinin davamlı inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqat hasilat quyularının ləğvi zamanı rast gəlinən geoloji və texniki problemlərin sistemli şəkildə təhlilini apararaq onların həlli yollarını müəyyənləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyur [1; 2].

Quyuların ləğvi prosesində müxtəlif geoloji və texniki problemlər meydana çıxır. Geoloji problemlər yataqların geoloji quruluşunun xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Məsələn, lay təzyiqinin qeyri-sabitliyi, qaz və ya neft sızması və geodinamik proseslərin aktivliyi ləğvetmə prosesini çətinləşdirir [3]. Texniki problemlər isə quyunun konstruksiyasının vəziyyəti, sementləmə keyfiyyəti, izolyasiya çatışmazlıqları və quyunun ağzında qaz yığılmalarının yaranması kimi faktorlarla əlaqədardır [4]. Bu problemlərin düzgün təsnif edilməsi və həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi quyuların daha təhlükəsiz və ekoloji cəhətdən təmiz şəkildə ləğvinə imkan yaradır.

Geoloji-Texniki Problemlərin Təsnifatı. Hasilat quyularının ləğvi prosesində rast gəlinən problemləri aşağıdakı kateqoriyalara bölmək olar:

1. *Lay Təzyiqi və Lay Sızması.* Uzunmüddətli istismar nəticəsində quyularda lay təzyiqi tarazlığı pozulur. Bu, qaz və neft flüidlərinin quyunun ağzına doğru hərəkət etməsinə səbəb ola bilər [5]. Bu problemin qarşısını almaq üçün çoxfazlı izolyasiya metodları tətbiq olunmalıdır.

2. *Korroziya və Materialın Deformasiyası.* Quyuların metal konstruksiyaları uzun illər ərzində korroziyaya uğrayaraq zəifləyir və struktur deformasiyalarına səbəb olur [2]. Bu, quyunun ləğvi zamanı təhlükəsizliyi azaldır. Antikorroziya materiallarından istifadə və daimi texniki nəzarət bu problemi minimallaşdırmağa bilər.

3. *Təbii Geodinamik Proseslər.* Yeraltı tektonik hərəkətlər, torpaq çökmələri və aktiv geodinamik zonalar quyunun strukturuna ciddi ziyan vura bilər [1]. Riskli zonaların əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi üçün geoloji monitorinqlər və seysmik araşdırmalar aparılmalıdır.

4. *Qaz Yığılmaları və Partlayış Təhlükəsi.* Ləğvetmə prosesi zamanı quyunun ağzında qaz qabarcıqlarının toplanması ciddi təhlükə yarada bilər [3]. Bunun qarşısını almaq üçün qaz əleyhinə avadanlıqlardan istifadə edilməli və qabaqlayıcı tədbirlər görülməlidir.

5. *Normativ-Texniki Uyğunluq Problemləri*. Mövcud normativ təlimatlar quyuların təhlükəsiz şəkildə ləğvi üçün tam yetərli olmaya bilər [4]. Beynəlxalq standartlara uyğun yeni qaydaların tətbiqi və yerli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi bu sahədə vacib addımlardan biridir.

6. *Ekoloji Problemlər*. Ləğvetmə prosesi zamanı neft və qaz sızması, su resurslarının çirklənməsi və torpağın çirklənməsi kimi ciddi ekoloji problemlər ortaya çıxmağa bilər [5]. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması üçün davamlı monitorinqlər və müasir texnologiyaların tətbiqi vacibdir.

Həll yolları və təkliflər:

- Quyuların ləğvi prosesində ixtisaslaşmış yeni qurumların yaradılması və peşəkar mütəxəssislərin cəlb olunması.
- Lay təzyiqi və sızmaların idarə edilməsi üçün yeni texnologiyaların tətbiqi və qabaqcıl izolyasiya metodlarının inkişaf etdirilməsi.
- Ləğvetmə prosesində beynəlxalq standartlara uyğun normativ və hüquqi bazanın yaradılması.
- Ekoloji risklərin azaldılması üçün müasir monitorinq sistemlərinin tətbiq edilməsi və qabaqcıl tədbirlərin gücləndirilməsi.
- Maliyyələşdirmə və investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.

Hasilat quyularının ləğvi zamanı qarşıya çıxan geoloji və texniki problemlərin təsnifi və dərin təhlili bu prosesin daha təhlükəsiz və effektiv icrası üçün vacibdir. Geoloji problemlərin təhlili və texniki maneələrin aradan qaldırılması üçün müasir texnologiyalardan istifadə olunmalıdır. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi və normativ-texniki bazanın təkmilləşdirilməsi bu sahənin davamlı inkişafını şərtləndirir [2]. Gələcəkdə aparılacaq tədqiqatlar quyuların ləğvi prosesinin daha təhlükəsiz və effektiv aparılmasına töhfə verəcəkdir.

Açar sözlər. Hasilat quyuları, ləğv olunmuş quyular, geoloji problemlər, texniki maneələr, lay təzyiqi, qaz sızması, ekoloji təhlükəsizlik, korroziya, izolyasiya, neft-qaz sənayesi.

Ədəbiyyat

1. Ahmed, T. (2018). *Reservoir Engineering Handbook*. Gulf Professional Publishing.
2. Dusseault, M.B. (2000). *Geomechanics of Petroleum Recovery*. Springer.
3. Bourgoyne, A.T., Chenevert, M.E., Young, F.S. & Hudgins, R.R. (1991). Applied drilling engineering. *Society of Petroleum Engineers*, 2.
4. Mitchell, R.F. (2017). Advanced well control. *Society of Petroleum Engineers*.
5. Bjørlykke, K. (2015). *Petroleum Geoscience. From Sedimentary Environments to Rock Physics*. Springer.

ŞAH I ABBASIN HƏRBİ VƏ İNZİBATİ İSLAHATLARININ NƏTİCƏLƏRİ

Məryəm Rəhimova

Azərbaycan Universiteti

mryam.rahmova@gmail.com

Şah I Abbas (1587-1629) Səfəvi imperatorluğunun ən güclü hökmdarlarından biri olmuşdur. O, hakimiyyətə gəldiyi dövrdə dövlət daxili və xarici çətinliklərlə üzləşirdi. Qızılbaş tayfa başçılarının həddən artıq güclənməsi mərkəzi hakimiyyəti zəiflətməmiş, Osmanlı və Özbək hücumları isə dövlətin ərazi bütövlüyü üçün təhlükə yaratmışdı. Bundan əlavə, iqtisadi geriləmə və korrupsiya dövlətin zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün Şah I Abbas hərbi və inzibati sahədə genişmiqyaslı islahatlar həyata keçirdi. Xüsusilə, hərbi sahədə həyata keçirdiyi islahatlar, ordunun təşkilatında etdiyi yeniliklər və müasir müharibə strategiyalarının tətbiqi, onun ən böyük uğurlarından hesab olunur. İnzibati sahədə isə dövlət idarəçiliyi mərkəzləşdirildi, vergi yığma

və məhkəmə sistemini təkmilləşdirdi. Bu islahatlar Səfəvi dövlətinin güclənməsinə, daxili sabitliyin təmin olunmasına və xarici düşmənlərə qarşı uğurlu mübarizəyə imkan yaratdı [1, s.231].

Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövlətinin əzəmətinin zirvəyə çatması onun uğurlu hərbi siyasəti ilə sıx bağlı idi. O, yalnız ənənələri izləməkdən ibarət olmayan, eyni zamanda dövrün reallıqlarını nəzərə alaraq yeni bir hərbi strategiya hazırlamağı bacardı. Bu siyasətin əsas məqsədi Səfəvi dövlətinin qorunması, daxili və xarici təhlükəsizliyin təmin edilməsi və səltənət daxilində dinc və inkişaf etdirici fəaliyyət üçün əlverişli şəraitin yaradılması idi. Səfəvi imperatorluğunun hərbi siyasətinin əsas prinsipləri, hələ Şah İsmayılın dövründə formalaşmışdı. Bu prinsiplər dövlətin möhkəmləndirilməsi, Səfəvi hakimiyyətinə qarşı hərbi təhdidlərin aradan qaldırılması və sərhədlərin toxunulmazlığının qorunması kimi vəzifələri əhatə edirdi. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün xüsusi qabiliyyət, təşkilatçılıq və idarəetmə bacarığı tələb olunurdu. XVI əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində başlanılan və Şah I Abbas tərəfindən həyata keçirilən hərbi yenidənqurma prosesləri, xüsusilə 1598-ci il Xorasan yürüşü ərəfəsində yekunlaşdırıldı. Bu islahatlar Səfəvi ordusunun müasirləşdirilməsi və Avropa tərzli hərbi strukturların tətbiqini hədəfləyirdi [4, s.451].

Qızılbaşlar (Qorçılar) - P. Delavella, Şah Abbasın fəaliyyəti ilə bağlı yazılarında qorçuların Səfəvi ordusunun ən güclü siniflərindən biri olduğunu vurğulayır. Onlar birbaşa şahın tabeçiliyində idilər və başqa liderlərə xidmət etmirdilər. Qorçuların sayı təxminən 12 min nəfər təşkil edir və onların maaşları şahın xəzinəsindən ödənilirdi. Delavellanın verdiyi məlumata görə, bu dövrdə qorçubaşı vəzifəsini Şah Abbasın damadı olan İsa xan yerinə yetirirdi.

Qulamlar - Hərbi islahatlar nəticəsində yaradılan qoşun siniflərindən biri qullar (qulamlar) sinfi idi. Bu sinif, qeyri-müsəlman döyüşçülərdən və Azərbaycanın, eləcə də İranın xaricində yaşayan müsəlmanlardan ibarət idi. Şah Abbasdan əvvəl də bu cür dəstələrin mövcudluğuna rast gəlinə də, onun dövründə bu elementi toplamaq, yetişdirmək və hərbi gücə çevirmək prosesi xüsusi bir inkişaf mərhələsinə çatdı. Bu dövrdə gürcülər, ermənilər, çərkəzlər və digər xalqlara mənsub döyüşçülərin bu sinfə daxil olduğu qeyd edilir. Şah Abbasın hərbi islahatları nəticəsində bu kontingent ayrıca bir struktur halına gəldi və Səfəvi ordusunun gücünün əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil etməyə başladı. Bu islahatlar, həm də dövlətin müstəqilliyi və hərbi qüvvəsinin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynadı [2, s.324].

Tüfəngçilər - Şah I Abbasın dövründə aparılan hərbi islahatların mühüm elementlərindən biri tüfəngçilər dəstəsinin yaradılması oldu. Bu islahat, ordunun müasir silahlarla təchiz edilməsini və döyüş gücünün artırılmasını hədəfləyirdi. Tüfəngçilərin ayrıca dəstə şəklində təşkil edilməsi, onlara xüsusi funksiyaları yerinə yetirmək imkanı verdi. Ordunun strateji gücü genişləndi, düşməne qarşı daha səmərəli mübarizə aparmağa şərait yarandı. Tüfəngçilərin döyüş meydanında müasir silahlardan istifadə etməsi, ordunun taktiki imkanlarını artırmış və bu islahat, Səfəvi dövlətinin xarici düşmənlərə qarşı mübarizəsini gücləndirmişdi. Nəticə etibarilə, tüfəngçilər müasir müharibə anlayışında əhəmiyyətli rol oynamağa başladılar. Bu dəyişiklik, Şah I Abbasın hərbi strategiyalarının effektivliyini artırdı. Hərbi islahatlar, Səfəvi dövlətinin möhkəmlənməsinə və mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə səbəb oldu [4, s.453].

I Şah Abbas yalnız dövlət idarəçiliyi aparatını inkişaf etdirərək gücləndirmədi, həm də ölkənin inzibati bölgüsündə dəyişikliklər apardı. 1593-cü ildə I Şah Abbas ilk dəfə rəsmi şəkildə Ərdəbilə gəldi. Şahı müşayiət edənlər qarşısında çıxış etməyə cürət etməyən Şahverdi xan Qaracadağı tərk edərək Osmanlı imperiyasına sığındı. Onun yerinə yeni rəhbər təyin olundu. Qaracadağ, Ərdəbil iqamətgahı olmaqla yeni yaradılmış Azərbaycan bəylərbəyliyi tərkibinə daxil edildi. XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbas tərəfindən Xorasanın Şeybanilərdən və işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının Osmanlılardan geri qaytarılması yeni inzibati islahatların aparılmasını zəruri etdi. Qızılbaşlar tərəfindən azad edilmiş ərazilərdə yeni bəylərbəyliklər təşkil olundu və bəylərbəyilər təyin edildi. I Şah Abbas dövründə Səfəvi imperiyası Ərəbistan, Luristan, Gürcüstan və Kürdüstan valiliyinə və 13 bəylərbəyliyə bölündü: 1. Qəndəhar; 2. Şirvan; 3. Herat; 4. Azərbaycan; 5. Çuxursəd; 6. Qarabağ; 7. Astrabad; 8. Kuh-Quliyə; 9. Kirman; 10. Mərv Şahicahan; 11. Qələmrov-i Əlişəkər ölkəsi (Həmədan); 12. Məşhəd və 13. Darüssəltənəy-i Qəzvin. Vilayətlər, valilər tərəfindən

idarə olunurdu. Onlar hər il şah üçün hədiyyələr gətirməli və Səfəvi dövlətinin sərhədlərini qonşu ölkələrin hücumlarından qorumaqda məsul idilər. Bəylərbəyiliklərə mülki və hərbi hakimiyyətə malik Qızılbaş əmirləri və tanınmış qulamlar təyin olunurdular. Bəylərbəyi hərbi və mülki işlərlə məşğul olurdu, həmçinin bəylərbəyliyin qoşununa rəhbərlik edirdi. Bəzən Azərbaycan bəylərbəyliyi bəylərbəyi, sipəhsalar rütbəsi ilə Səfəvi ordusunun baş komandanı təyin edilirdi. Bəylərbəyi vəzifəsi irsi deyildi; şah istənilən anda bəylərbəyini bu vəzifədən kənarlaşdıra bilərdi. I Şah Abbas bəylərbəyilərin hakimiyyətini məhdudlaşdırsa da, Qızılbaş əmirlərindən təyin edilmiş bəylərbəyilər, o vilayətdə yaşayan tayfa üzvlərinə arxalanaraq onlara torpaq paylamaq hüququna malik olduqları üçün, onları özlərinə asılı vəziyyətdə saxlayaraq lazım olan hərbi qüvvəni toplaya bildilər. Bəylərbəyilərin sərəncamında yerli idarəçilik aparatı mövcud idi. Buraya vilayət vəzirləri və maliyyə idarəsinin rəhbəri olan mustovfi daxil idi. Onlar vergilərin toplanmasına nəzarət edirdilər. Vilayət vəziri, mərkəzi dövlət aparatında olan vəzirə təbə idi [3, s.451].

Şah I Abbasın hərbi və inzibati islahatları Səfəvi dövlətinin güclənməsində həlledici rol oynadı. Onun hərbi islahatları nəticəsində dövlətdə müasir və güclü bir ordu yaradıldı. Bu ordu Osmanlılar və Özbəklər kimi güclü düşmənlərə qarşı uğurla mübarizə apararaq itirilmiş əraziləri geri qaytara bildi. Ordunun modernləşdirilməsi sayəsində Səfəvilər öz xarici düşmənlərinə qarşı daha effektiv döyüş taktikasına malik oldular və regionda hərbi güc balansını dəyişdirdilər. İnzibati islahatlar isə mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə və dövlət idarəçiliyinin daha sistemli hala gəlməsinə səbəb oldu. Feodal bəylərinin müstəqilliyi məhdudlaşdırıldı, vergi sistemi mərkəzləşdirildi və korrupsiyaya qarşı mübarizə aparıldı. Ticarət yollarının və infrastrukturun inkişafı ölkənin iqtisadi gücünü artırdı və Səfəvi dövləti beynəlxalq ticarət sistemində mühüm yer tutmağa başladı.

Açar sözlər: Səfəvi imperatorluğu, Şah I Abbas, islahat, ordu, inzibati idarəetmə.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Tarixi Yeddi Cildə*, III cild. Bakı, Elm nəşriyyatı, 590.
2. İsgəndər, B.M. (2010). *Dünyanı Bəzəyən Abbasın Tarixi*, II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 1109.
3. Qurbanov, C.X. (2011). *Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas (1587-1629)*. Bakı, Zərdabi LTD MMC, 175.
4. Süleymanov, M.S. (2023). *Səfəvilər VIII cild: I Şah Abbas*. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 832.

UŞAQLARIN PROBASİYA PROSESİNDƏ REABİLİTASIYASI

Xuraman Rəsulova

Azərbaycan Universiteti

Khuramanrasulova@gmail.com

Sosial iş sahəsi uşağa və onu əhatə edən sosial mühit sferasına bütövlükdə mikro, mezo və makro müdaxilə mərhələlərinin sosial rollarını düzgün təyin edə bilməyən fərdləri və ailələri müəyyənləşdirib, gücləndirmək məqsədi daşıyır. Probasiya təcrübəsi cinayət ədliyyə sistemi çərçivəsində həyata keçirilərək, sosial işin müdaxilə mərhələlərini təyin edir. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs dedikdə yaşı on səkkizə çatmayan şəxsi aid etsək də, qanunvericiliyə əsasən, tənzimlənməsində yaşı on dördədən yuxarı olan şəxslər də cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur. Bu isə aşağıdakı hallarda baş verir:

- Qəsdən adam öldürmə;
- Oğurluq və ya soyğunçuluq;
- Zorakılıq;
- Qəsdən əmlaka zərər vurma;
- Narkotik maddədən istifadə.

Uşaqlar ən həssas qrup olduğundan onların müdafiəsi cəmiyyət üçün əsas prioritet olmalıdır və cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxslər cinayət ədliyyə sisteminə daxil olmaqdan qorunmalı, keçmiş cinayəti ilə bağlı damğalanmanın qarşısını almaq üçün tədbirlər görülməlidir [6].

Yetkinlik yaşına çatmayan gənc cinayətkarların əməllərində ortaya çıxan ciddi davranış pozuntuları, incik davranışı özündə ehtiva edən və saxlayan mürəkkəb, interaktiv, onu əhatə edən ətraf mühit sferasının nəticəsidir. Effektiv müalicənin əsas diqqəti kriminogen ehtiyacların və gəncin gəldiyi çoxsaylı “sistemlərin” həllinə yönəldilməlidir. Son tədqiqatlar göstərir ki, gənc cinayətkarlar və ictimaiyyət üçün yaxşı nəticələrin əldə edilməsində həbsxana alternativ olaraq icma əsaslı və empirik dəstəklənən müdaxilə təcrübələrindən ibarətdir [5].

Uşaqların probasiya xidməti, ümumilikdə hüquqlara hörmət, ləyaqət və şəxsiyyətə alçaldıcı davranışlarının qarşısının alınması, onların islah edilməsi, sosial reabilitasiyası və adaptasiyasına yönəlmiş kompleks sosial-hüquqi, tərbiyəvi mahiyyətli tədbirlər sistemindən ibarətdir. Yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarlarla işləyən sosial mütəxəssislər mütləq məxfilik hüququna, müdafiə hüququna, müxtəlifliyə hörmət, ayrı-seçkiliyin olmamasına düzgün riayət etməlidirlər. Habelə sosial iş mütəxəssisləri yetkinlik yaşına çatmayanların sosiallaşmasında fəal iştirak etmələrinə zəmin yaratmalı, təhsil almasında, peşəyə yiyələnməsində həvəsləndirici rolları olmalıdır. Bu şəxslərə 5 növ cəza tətbiq olunur:

- Cərimə (müəyyən miqdarda məbləğin tələb olunması);
- İctimai işlər (təyin edilmiş vaxt ərzində təhsil və ya asudə vaxtın düzgün keçirilməsində həyata keçiriləcək tapşırıqlar sistemi);
- İslah işi (şəxsin qazancından təyin edilmiş vaxt müddətində müəyyən məbləğin tutulması);
- Azadlıqdan məhrumetmə (məhkəm rejimində qızlar və ya oğlanlar üçün tərbiyə müəssisəsində azadlıqdan məhrum edilməsi);

Probasiya sistemində fəaliyyət göstərən və çalışan mütəxəssis və ya işçi cinayətkarın hal-hazırda olan durumunun qiymətləndirilməsini düzgün təyin etməli və ilk bundan başlamalıdır. O, sosial iş sahəsinə tətbiq edilən müdaxilə yanaşmasını və metodlarını bilərək, uşağın və onun ailəsinin hazırkı vəziyyətini, resurslarını, ehtiyaclarını, dəstək mexanizmlərini və ya problemlərini, güclü və zəif tərəflərini, çatışmazlıqlarını real şəkildə müəyyənləşdirib, ayırd etməlidir. Dəyişiklik prosesi uşağın və ailənin ilkin qiymətləndirilməsi aparıldıqdan sonra mümkün olur. Planlaşdırılan dəyişiklik prosesinə praktikada reallaşdırıldığı zaman bəzi prinsiplərə diqqət yetirməlidir.

Açıq tipli cəza müəssisələrində xarici baxımdan müdafiə olunmasa da, qaçmağa qarşı cəza tədbirləri vardır. Bunun əsas məqsədi, məhkumların cəmiyyətə inteqrasiyasını gücləndirmək, onların təhsil almasında, müəyyən peşəyə yiyələnməsində dəstəyin göstərilməsidir. Çölə çıxmasında isə mühafizəçinin nəzarəti altında mümkündür. Qapalı tipli cəza müəssisələrində isə onların təyin edilmiş müddət ərzində azadlıqdan məhrum edilməsidir.

Probasiya sisteminə daxil edilə bilən ailə əsaslı müdaxilə üsulları və metodları xüsusilə uşaq və gənclərin güclü və zəif tərəflərini öyrənib, güclü tərəflərini inkişaf etdirmələri baxımından olduqca əhəmiyyətli yer tutur. Ailə müdaxilə üsullarının daxilinə effektiv və sübuta əsaslanan bir çox funksional ailə terapiyaları aiddir və bu proqramların əhəmiyyətli olması üçün inteqrasiyası ilə bağlı təklifləri irəli sürmək, bölüşmək lazımdır.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üçün probasiya prosesinin ən başlıca məqsədi məhz fərdin sosial davranışı və ya onun fərdi təzahürlərinin qiymətləndirilməsi, korreksiya edilməsi, habelə sosial cəhətdən əlverişli mühit yaradılaraq şəxsiyyət dəyişikliklərinin formalaşmasına fokuslanmış tədbirlər kompleksi olan probasiya xidmətlərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Müvafiq məhkəmə orqanlarının verdiyi qərarlar struktur bölməsindən ibarət olan mərkəzə təqdim edilir və bu qərara əsasən, sektor əməkdaşları məhkumu ilk növbədə çağırır, onu ya cəza çəkmə, ya da şərti cəzadan azad etmə qaydası və şərtləri ilə tanış edərək yetkinlik yaşına çatmayanların risk, resurs və ehtiyaclarının qiymətləndirilməsini nəzərə alınmaqla fərdi plan üzrə ictimai-maarifləndirici işlər aparılır [4].

Aparılan araşdırmalar sübut etmişdir ki, cəzaçəkmə müəssisəsində yetkinlik yaşına çatmayan gənc cinayətkarların qarşısında probasiya prosesində iki əsas hədəfi var: məhkumun düzgün monitorinqi və cinayətin təkrar törədilməməsi üçün həyata keçirilən reabilitasiya prosesləri. Cinayətkarın qarşılaşdığı problemlərin psixososial yöndə müxtəlif üsullarla həlli, hüquqi, sosial və

tərbiyəvi yardımların göstərilməsi, habelə cinayətkarın cəmiyyətə adaptasiya və inteqrasiya olunmasında, onun cəmiyyət daxilində reabilitasiyası önəmlidir.

Açar sözlər: Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər, probasiya xidməti, cəza müəssisələri, reabilitasiya.

Ədəbiyyat

1. Karataş, Z. (2017). Çocuklara yönelik denetimli serbestlik uygulamalarında sosyal hizmet müdahalesinin önemi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-20.
2. Karaman, A.G.H., Kesgin, S. D. (2024). Denetimli serbestlik alanında sosyal hizmet uygulamaları. *Sosyal Hizmet Uzmanının Uygulama Kılavuzu: Bütüncül Bir Rehber*, 185.
3. Eryalçın, M., Eryalçın, T. & Duyan, V. (2022). Denetimli serbestlik sisteminde aile temelli müdahale yöntemleri. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 16(2), 434-446.
4. Khrystych, I. (2021). Problems of recidivism prevention juvenile probation. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, 29-32.
5. Lambie, I., Randell, I. (2013). The impact of incarceration on juvenile offenders. *Clinical Psychology Review*, 33(3), 448-459.
6. Dlamalala, C.N. (2018). The role of a probation officer in diversion of children from the criminal justice system: A penological perspective. Master's thesis, University of South Africa.
7. <https://www.e-huquq.az/az/news/maariflendirme/63835.html>

DISASTER COMMUNICATION: PUBLIC RESPONSE TO THE SOCIAL MEDIA IN INDONESIA

Reza Aprianti, Rina Pebriana, Gita Astrid, Sonia Nurprameswari

Baku State University

reza.aprianti@bsu.edu.az

Disaster communication through social media is used by Regional Disaster Management Agencies in 38 provinces in Indonesia. Information about disasters is important because Indonesia is included in a country with high disaster-prone conditions. The effectiveness of disaster communication will be effective if the message conveyed gets a response that is in accordance with the purpose of communication. This study examines the community's response as a social media user to the official account of the Regional Disaster Management Agency in 10 provinces with the highest disaster potential in 2024. Qualitative methodology by looking at the distribution of response data on the official social media accounts of the Regional Disaster Management Agency, including Facebook, Instagram and X. The data obtained shows that Instagram is the social media most widely used by the Regional Disaster Management Agency to convey disaster information with an average of one thousand posts and followed by the number of followers which also reaches thousands. So that the communication process between the government (communicator) to the community (communicant) regarding disaster information can run effectively. Meanwhile, Facebook is not well utilized by the Regional Disaster Management Agency despite having a large number of followers. Social media X is not popular as a medium for delivering disaster messages in Indonesia.

Keywords: Disaster communication, social media, response, Indonesia.

VERGİ DƏRƏCƏLƏRİNİN VƏ STRUKTURLARININ İQTİSADİ ARTIM GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİ: NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Aidə Rufiyeva
Azərbaycan Universiteti

Vergi siyasətinin iqtisadi inkişafa təsiri ilə bağlı yanaşmalar, əsasən, iki istiqamətdə qruplaşdırılır: təklif yönlü və tələb yönlü iqtisadi modellər. Təklif yönlü yanaşmaya görə, aşağı vergi dərəcələri investisiya, məşğulluq və sahibkarlığı stimullaşdırır, iqtisadi artımı sürətləndirir [2]. Laffer əyrisi bu yanaşmanın əsas elementlərindən biridir və göstərir ki, çox yüksək vergi dərəcələri istehsal və investisiyanı azaldaraq dövlət gəlirlərini aşağı sala bilər [3]. Digər tərəfdən, tələb yönlü yanaşmalar isə progressiv vergi sistemlərinin gəlir bərabərsizliyini azaltmaq və dövlət xərcləri vasitəsilə iqtisadi sabilliyi təmin etmək baxımından üstünlük təşkil etdiyini vurğulayır [1].

Empirik tədqiqatlar göstərir ki, vergi dərəcələrinin iqtisadi artıma təsiri sektoral və regional faktorlarla müəyyən olunur. Bəzi araşdırmalara görə, vergi dərəcələrinin aşağı salınması ÜDM artımına səbəb olsa da, bu təsirin uzunmüddətli dayanıqlılığı fiskal intizam və büdcə gəlirlərinin tarazlanması ilə sıx bağlıdır [4]. Xüsusilə korporativ vergi dərəcələri biznes mühitinə təsir edən əsas faktorlar arasındadır. Aşağı korporativ vergi dərəcələri xarici investisiyaları cəlb edə bilər, lakin eyni zamanda vergi rəqabəti beynəlxalq bazarda qeyri-bərabər şəraitin yaranmasına səbəb ola bilər [5].

Gəlir vergisi dərəcələri əmək bazarına və istehlak vərdislərinə təsir göstərir. Progressiv gəlir vergisi sistemi yüksək gəlirli fərdlər üçün iş motivasiyasını azalda bilər, lakin sosial bərabərliyi qorumaq və dövlət xərclərini dəstəkləmək baxımından əhəmiyyətli ola bilər [1]. Digər tərəfdən, istehlak əsaslı vergilər, məsələn, ƏDV (əlavə dəyər vergisi), dövlət gəlirlərinin artırılmasında təsirli olsa da, aşağı gəlirli ailələr üçün daha yüksək maliyyə yükü yaradır [3].

Vergi strukturunun iqtisadi artıma təsiri, həmçinin vergi inzibatchılığının səmərəliliyi və kölgə iqtisadiyyatının payı ilə də müəyyən edilir. Vergi qanunvericiliyinin mürəkkəbliyi və inzibati çətinliklər sahibkarları qeyri-rəsmi iqtisadiyyata yönləndirə bilər ki, bu da dövlətin fiskal sabitliyini zəiflədir [4]. Sadələşdirilmiş və şəffaf vergi sistemləri vergi ödəmə səviyyəsini yüksəldir və uzunmüddətli iqtisadi inkişafı dəstəkləyir.

Müxtəlif ölkələrdə tətbiq edilən vergi modellərinin müqayisəsi göstərir ki, aşağı vergi dərəcələri qısamüddətli iqtisadi artımı stimullaşdırır, lakin uzunmüddətli fiskal dayanıqlılıq üçün dövlət gəlirlərinin səmərəli idarə edilməsi vacibdir. Nəticə etibarilə, optimal vergi siyasəti iqtisadi təşəbbüskarlığı qoruyaraq dövlət gəlirlərini artırmalı və iqtisadi tarazlığı təmin etməlidir.

Cədvəl 1-də vergi növlərinin iqtisadi artıma təsiri və onların tətbiqi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər göstərilmişdir. Korporativ verginin aşağı olması investisiya və xarici kapitalın cəlb olunmasına töhfə versə də, bu, vergi rəqabətinə və dövlət gəlirlərinin azalmasına səbəb ola bilər [5]. Gəlir vergisinin progressiv strukturu sosial bərabərliyi qorumaq üçün əlverişli olsa da, yüksək gəlirli fərdlərin motivasiyasını azalda və vergi ödəyicilərinin vergi optimallaşdırma yolları axtarmasına gətirib çıxara bilər.

Cədvəl 1. Vergi strukturlarının iqtisadi artıma təsiri

Vergi növü	İqtisadi inkişafa təsiri	Çətinliklər
Korporativ vergi	İnvestisiya və xarici kapitalı cəlb edir	Vergi rəqabəti, kapital axını riski
Gəlir vergisi	İşçi motivasiyasına və istehlaka təsir edir	Yüksək gəlirli fərdlər üçün disinsentiv
Ədv	Effektiv gəlir toplama mexanizmi	Aşağı gəlirli ailələr üçün regresiv təsir
Əmlak vergisi	Maliyyə sabilliyini gücləndirir	Daşınmaz əmlak investisiyalarını məhdudlaşdırır
Varislik vergisi	Gəlir bərabərsizliyini azaldır	Yığılma və sərmayəni zəiflədə bilər

Mənbə: Müəllif tərəfindən araşdırma əsasında tərtib edilmişdir

ƏDV geniş tətbiq olunan və səmərəli vergi toplama aləti kimi qəbul edilsə də, onun aşağı gəlirli əhali üçün əlavə maliyyə yükü yaratması sosial problemlərə səbəb ola bilər. Əmlak və varislik vergiləri isə fiskal sabitliyə müsbət təsir göstərsə də, sərmayə axınını məhdudlaşdırır və uzunmüddətli iqtisadi dinamikanı zəiflədə bilər.

Vergi siyasəti iqtisadi inkişafın əsas tənzimləyici alətlərindən biridir və müxtəlif vergi modellərinin təsiri sektoral, institusional və fiskal faktorlarla müəyyən olunur. Əldə edilən nəticələr göstərir ki, aşağı vergi dərəcələri qısamüddətli dövrdə iqtisadi canlanma yarada bilər, lakin uzunmüddətli dayanıqlılıq üçün dövlət gəlirlərinin idarə edilməsi və fiskal intizam mühüm rol oynayır. Həmçinin, vergi strukturunun səmərəliliyi inzibatçılıq, şəffaflıqla sıx bağlıdır və düzgün idarə olunan vergi sistemi iqtisadi sabitliyi dəstəkləyə bilər.

Açar sözlər: Vergi siyasəti, iqtisadi artım, gəlirlərin yaradılması, fiskal sabitlik, vergi strukturu.

Ədəbiyyat

1. Atkinson, A.B., Stiglitz, J.E. (1976). The design of tax structure: Direct versus indirect taxation. *Journal of public Economics*, 6(1-2), 55-75.
2. Barro, R.J. (1990). Government spending in a simple model of endogeneous growth. *Journal of Political Economy*, 98(5), S103-S125.
3. Mankiw, N.G. (2013). *Macroeconomics*, 8th edition. Worth Publishers.
4. Slemrod, J. (2007). Cheating ourselves: The economics of tax evasion. *Journal of Economic Perspectives*, 21(1), 25-48.
5. Devereux, M.P., Lockwood, B. & Redoano, M. (2008). Do countries compete over corporate tax rates?. *Journal of Public Economics*, 92(5-6), 1210-1235.

KİBERMƏKANIN DÖVLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏKİ ROLU: ƏMƏKDAŞLIQ VƏ SİYASİ RƏQABƏT

Murad Rüstəmov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

murad_rustemov@yahoo.com

Müasir dünya texnoloji tərəqqinin sürətlə inkişaf etdiyi, informasiyaya əlçatanlığın asanlaşdığı və sosial qarşılıqlı təsirin virtual məkanlarda artdığı bir dövrə qədəm qoyub. Kiberməkan, dövlətlərarası münasibətlərin yenidən müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır, əməkdaşlıq və siyasi rəqabət dinamikalarını dərinləşdirərək ölkələrarası qarşılıqlı təsirlərin təbiətini dəyişir. Bu yazıda kiberməkanın beynəlxalq münasibətlərə təsiri, eləcə də dövlətlərarası əməkdaşlıq və rəqabət kontekstində təsiri müzakirə ediləcəkdir.

Kiberməkan, coğrafi sərhədləri olmayan, lakin özündə dinamik və mübahisəli münasibətləri əks etdirən bir mühitdir. Bu mühitin özəllikləri arasında informasiyanın tez yayılması, yeni kommunikasiya formatlarının yaranması və dövlətlərin informatik resurslarının təhlükəsizliyinin önəmi ön plana çıxır. Bu xüsusiyyətlər, kiber mühitin dövlətlərarası münasibətlərdə strateji əhəmiyyətini artırır [1].

Əvvəlcə, kiberməkanın xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin və sosial media platformalarının geniş yayılması, dövlətlərin xarici siyasətlərinə birbaşa təsir edir. Kiberməkan, məlumatların sürətli və məhdudiyyətsiz şəkildə yayılmasına imkan yaradır və fərdlərin və qrupların dövlətlər üzərində təsirini artırır. Bu yeni məkanda dövlətlər öz mənafeələrini qorumaq və güclərini artırmaq üçün müxtəlif strategiyalar inkişaf etdirmək məcburiyyətindədirlər. Bu mərhələdə kiberməkanın dövlətlərarası münasibətlərdə əməkdaşlıq və siyasi rəqabətdəki rolu aydın olur.

Şübhəsiz ki, kiberməkan dövlətlərarası əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar təqdim edir. Dövlətlər, kiber təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq edərək hədəflərinə daha asan çatırlar. Məsələn, beynəlxalq təşkilatlar, kiber hücumlara qarşı birgə mübarizə aparmaq məqsədiylə dövlətlər arasında məlumat mübadiləsi həyata keçirirlər. Bu əməkdaşlıqlar, həmçinin kiber risklərin minimuma endirilməsinə də kömək edir [2].

Dövlətlərarası əməkdaşlıq kiberməkanda müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Xüsusilə kibertəhlükəsizlik sahəsində ölkələr, ortaq təhdidlərə qarşı mübarizə aparmaq və informasiya mübadiləsi üçün əməkdaşlıq edirlər. Məsələn, kiberhücumlar dövlətlərin kritik infrastrukturunu hədəf alaraq milli təhlükəsizliyi təhdid edə bilər və bu, dövlətlər arasında əməkdaşlığa ehtiyac yaradır. Avropa İttifaqı kimi beynəlxalq təşkilatlar kibertəhlükəsizliklə bağlı ortaq standartlar inkişaf etdirir və üzvlər arasında informasiya mübadiləsini təşviq edir. Bu əməkdaşlıqlar yalnız təhlükəsizlik sahəsində deyil, eyni zamanda iqtisadi inkişaf və innovasiya mövzusunda da dövlətlər arasında güclü həmrəylik yaradır.

Eyni zamanda, kiberməkan, ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər açır. Rəqəmsal ticarət, startaplar və innovativ layihələr, dövlətlərin iqtisadi maraqları naminə bir araya gəlmələrini təmin edir. Məsələn, Avropa İttifaqı, rəqəmsal mühitdə ticarət qaydalarını tənzimləməklə üzv dövlətlər arasında əməkdaşlığı gücləndirir [3].

Bununla yanaşı, kiberməkanda dövlətlərarası münasibətlər yalnız əməkdaşlıqla məhdudlaşmır; eyni zamanda rəqabət də artır. Ölkələr kiberməkanda hakimiyyətlərini artırmaq, məlumat mənbələrinə nəzarət etmək və texnologiyı yarışda ön plana çıxmaq üçün bir-birləri ilə rəqabət aparırlar. Bu rəqabət xüsusilə böyük güclər arasında intensivləşir; ABŞ, Rusiya və Çin kimi ölkələr kibersahələrini inkişaf etdirmək üçün böyük sərmayələr qoyur və strateji addımlar atırlar. Kiber cəsusluq, məlumat oğurluğu və kiberhücumlar bu rəqabətin bariz nümunələridir. Bu vəziyyət, beynəlxalq münasibətlərdə yeni gərginlik mənbəyi yaradır və diplomatik münasibətlərə təsir edir.

Kiberməkan müharibəsi, dövlətlərin hərbi strategiyalarına da təsir etmişdir. Silahlı qüvvələr, kiber müharibə kontekstində yeni taktika və strategiyalar inkişaf etdirirlər. Bu yanaşma, dövlətlərin milli təhlükəsizliyini təmin etmək və öz müstəqilliklərini qorumaq məqsədini güdür [4].

Kiberməkanda əməkdaşlıq və rəqabət arasındakı tarazlığın qorunması beynəlxalq münasibətlər üçün vacibdir. Dövlətlər kibertəhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı kollektiv yanaşma inkişaf etdirmədikcə, virtual məkanda baş verə biləcək qarşıdurmaların qarşısının alınması çətinləşəcək. Digər tərəfdən, rəqabətçi yanaşmalar beynəlxalq səviyyədə qeyri-sabitlik və etibarsızlıq yarada bilər. Bu nöqtədə beynəlxalq cəmiyyətin kiberməkanda yaranan problemləri həll etmək üçün birlikdə işləməsi və ortaq normalar inkişaf etdirməsi zəruridir.

Kiberməkanın dinamikası, onun tənzimlənməsi məsələlərini də aktuallaşdırır. Dövlətlər, kiber mühitdəki fəaliyyətlərini tənzimləmək məqsədiylə yeni qanunvericilik və diplomatik yanaşmalar hazırlayırlar. Məsələn, BMT kiberməkanın tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq standartların yaradılması üçün vasitəçi rolunu üzərinə götürməkdədir [5].

Nəticə olaraq, kiberməkan dövlətlərarası münasibətlərin dinamikasına təsir edən mürəkkəb bir məkan təqdim edir. Əməkdaşlıq və siyasi rəqabət bu məkanda bir-birini tamamlayıcı və eyni zamanda ziddiyyətli anlayışlardır. Dövlətlərin kibertəhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı təşviq edərək ortaq təhdidlərə qarşı durmaları və rəqabətçi strategiyalarını diqqətlə idarə etmələri beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Gələcəkdə kiberməkanda inkişaf edən əməkdaşlıqlar və rəqabət dinamikalarının beynəlxalq münasibətlərdə daha təyinedici rol oynayacağı gözlənilir. Buna görə də bu sahədəki inkişafların diqqətlə izlənməsi vacibdir.

Açar sözlər: Kiberməkan, dövlətlərarası münasibətlər, əməkdaşlıq, siyasi rəqabət, kibertəhlükəsizlik, kiberhücumlar, informasiya mübadiləsi, beynəlxalq münasibətlər, texnologiyı yarış, kiber cəsusluq, informasiya oğurluğu, Avropa İttifaqı, milli təhlükəsizlik, kollektiv yanaşma.

Ədəbiyyat

1. Castells, M. (2000). *The Rise of the Network Society*. Blackwell Publishers, 3-12.

2. Kello, L. (2017). Cyber logic: A new framework for the study of cyber conflict. *Journal of Strategic Studies*, 40(1), 1-34.
3. Zysman, J., Walter, A. (2018). The future of digital trade: Towards a value-based agenda. *Harvard Business School Working Paper*, 5-22.
4. Libicki, M.C. (2009). *Cyberdeterrence and Cyberwar*. RAND Corporation, 10-30.
5. UN General Assembly. (2015). The right to privacy in the digital age. A/RES/69/166, 1-6.

İSMAYIL ŞIXLININ “DƏLİ KÜR” ROMANINDA İSTİFADƏ OLUNMUŞ TAMAMLIQLARIN QRAMMATİK VƏ STRUKTUR-SEMANTİK FUNKSİYALARI

Aysu Rzayeva

Azərbaycan Universiteti

rzayevaaysu1309@gmail.com

Tamamlıqlar Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində mühüm yer tutan cümlə üzvlərindən biridir və onların funksional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dilin struktur-semantik imkanlarının tədqiqi baxımından əhəmiyyətlidir. Cümlə daxilində feilin tələb etdiyi obyektlər kimi çıxış edən tamamlıqlar mətnin məna yükünü artırır və onun ifadəliliyini gücləndirir. İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanı zəngin dil və üslub xüsusiyyətlərinə malik olub, sintaktik quruluş baxımından araşdırılması vacib olan nümunələrdən biridir. Romanda işlənmiş tamamlıqların formaları, onların qrammatik xüsusiyyətləri və mətn daxilindəki funksional rolu əsərin bədii ifadəliliyini təmin edən əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Onun “Dəli Kür” romanı yaradıcılığının ən əhəmiyyətli nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilir.

Həmin romanda işlənən tamamlıqlardan ibarət bir nümunəyə baxaq:

“Həyətləri birləşdirib çarpaz yola çıxan, sonra da sahildəki çəmənliyi çalın-çarpaz doğrayıb Kürə enən cığırları ot basmış, kəndin üst tərəfindəki təpələrin rəngi dəyişmişdi” [1, s.5].

Bu nümunədə çəmənliyi, cığırları, təpələrin rəngi söz və söz birləşmələri tamamlıq vəzifəsində verilmişdir. Bu sözlər və ifadə mühit təsviri ilə əlaqəlidir, oxucuya məkanın yaxud da peyzajın təsvirini verən detallardır. Bütün bu kəlmələrin birlikdə istifadəsi oxucunun məkanı və atmosferi daha yaxından təsəvvür etməsinə kömək edir və təsvir olunan mühiti daha canlı şəkildə görməsinə imkan verir. Bunlar da İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının və dil üslubunun özünəməxsusluğudur.

Tamamlıq cümlənin xəbər hissəsinə aid olur. Əksərən feili xəbərə, bəzən də zərf, say, sifətlər ilə ifadə edilən ismi xəbərə aid olur [2, s.119].

“Şamxal xəncəri siyirdi” [1, s.13].

“Şamxal əlini gözünün üstünə qoyub Kürün şaxələnməmiş qollarına, eninə-uzununa yayılan bu nəhən çayın ortasındakı xırdaca adalara tamaşa etdi [1, s.16].

Romandan götürülmüş bu cümlələrdə tamamlıq feili xəbərə aiddir.

“Cavanlar ona qəzəbli idi” [1, s.46].

Burada isə tamamlıq ismi xəbərə aiddir.

Mübtədə kimi tamamlıq da isimlə, sifətlə, sayla, əvəzliliklə, feili sifətlə, məsdərlə, zərflə, təyini söz birləşmələri ilə, feili sifətlə və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur.

“Dəli Kür” romanında isimlə ifadə olunan tamamlıqlara nəzər yetirək:

“Baqqallar, xırdavatçılar və dükançılar nə qədər çalışsalar da quşları qova bilmirdilər” [1, s.51].

“Kəhəri ağaca bağlayıb, xurcunu götürdü” [1, s.52].

Əvəzliliklə ifadə olunan tamamlıqlar:

“Mələyin əmisi evinə getməsi ehtimalı onu o qədər də həyəcanlandırmırdı” [1, s.53].

“Alverçilər onu mehribançılıqla qarşıladılar” [1, s.52].

“Şəhərdə ləngidiyinə və bir həftədən bəri karvansarada qumara başı qarışdığına görə özünü

danlayırdı” [1, s.53].

Feili sifətin, feili sifət tərkiblərinin, işarə əvəzliyinin, sifətin, sayın tamamlıq olması üçün isimləşməlidirlər:

“Yaşlı kişilər həmin torpaq yolla çox karvanların gəlib keçdiyini söyləyirdilər [1, s.128].

“Birdən yulğunluqların o tərəfində, yarğanın dibində qarğa-quzğun dolaşdığını gördü” [1, s.59].

“Allahyar əvvəllər buna o qədər də fikir verməmişdi” [1, s.58].

Burada birinci və ikinci cümlədə tamamlıq feili sifət tərkibləri ilə, ikinci cümlədə isə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur.

Tamamlıq ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə də işlənir:

“Təpələrdən əsib gələn bahar küəlyi onun üzünə vurdu” [1, s.72].

“Onun gözünün yaşını azmı axıtmışdı” [1, s.58].

Tamamlıqlar quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur. Sadə tamamlıq bir leksik vahidlə ifadə olunur. Məsələn:

“Güləsər səhəngi suya basıb doldurdu” [1, s.84].

Mürəkkəb tamamlıqlar isə məsdər və feili sifət tərkibləri, eləcə də ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur [1, s.121]:

“Güləsər köksünü ötürdü və ondan xeyli aralanan atasının yorğun görkəminə tamaşa etdi” [1, s.75].

“Şamxal arada tüfəngi buraxıb, xəncəri siyirməyi ağılından keçirdi” [1, s.116].

Obyektlə hərəkət arasındakı əlaqənin xarakterinə əsasən, tamamlıq vasitəsiz və vasitəli olmaqla iki cür olur. Vasitəsiz tamamlıqdan danışarkən, bilavasitə hərəkətlə əlaqəli bir əşya və ya obyekt nəzərdə tutulur. Vasitəsiz tamamlıq təsirli feili xəbər ilə ifadə edilən işin icrasının nəticəsi olaraq yeni yaranan tam və qismən dəyişikliklərə məruz qalan, obyekt, əşyanı bildirir. Vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik halında olan sözlər və birləşmələr ilə ifadə edilir. O da məlumdur ki, təsirlik hal iki yerə bölünür: müəyyən və qeyri-müəyyən. Bu səbəbdən də vasitəsiz tamamlıq da iki növə bölünür: müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik ifadə edən vasitəsiz tamamlıqlar. Məsələn:

“Eyvanın divarından dəmir qutu asdılar” [1, s.129] (qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq).

“Aleksy Osipoviç hələ dörd il əvvəl Qori seminariyasının pedaqoji şurasında olan mübahisəni xatırladı” [1, s.141] (müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq).

Vasitəli tamamlıq hərəkətlə birbaşa deyil, dolay yolla əlaqəli olan obyekt və əşyanı bildirir. Vasitəli tamamlıqlar ismin çıxışlıq, yerlik, və yönük hallarında olan sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə edilir. Eyni zamanda, vasitəli tamamlıqlar *barasında, haqqında, ilə, qarşı, görə, ötrü, üçün* və s. qoşmaların əlavə olunduğu sözlər və birləşmələr ilə də işlənir [2, s.125]. Məsələn:

“Yalnız Çərkəzgilin ucqardakı evlərindən işıq gəlmirdi” [1, s.85].

“Mühəndislər də buna inandıqları üçün yeni çəkilən xır yolunu körpü ilə birləşdirirlər” [1, s.129].

Göründüyü kimi, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” əsərində müxtəlif tamamlıqlar işlənmişdir. İ. Şıxlı dilin zənginlikləri və ifadənin qüvvəti ilə yazmağa olan məhəbbəti ilə tanınır. Bu da onun əsərlərində müxtəlif təsvirlər və məzmunlar ətrafında zəngin və rəngarəng bir dilin yaradılmasına gətirib çıxarır. Tamamlıqlar Şıxlının əsərlərində oxuculara mühüm məqamların, obrazların, mühiti təsvir edən elementlərin və digər önəmli detalların daha dəqiq təsviri üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Bu tamamlıqlar, oxucuları təsvir olunan mühitləri və obrazları daha yaxından hiss etməyə səbəb olur və onlara mühüm məqamları daha dəqiqliklə anlamaq imkanı verir.

Açar sözlər: İsmayıl Şıxlı, “Dəli Kür” romanı, cümlə, tamamlıq, semantika.

Ədəbiyyat

1. Şıxlı, İ. (2014). *Dəli Kür*. Bakı, Qanun, 512.
2. Xəlilov, B. (2017). *Müasir Azərbaycan Dili*. Bakı, Adiloğlu, 428.

CONATAN SAFRAN FOYERİN “BURADAYAM” ƏSƏRİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülınar Rzayeva
Azərbaycan Universiteti
gulnar.rzayeva@au.edu.az

Conatan Safran Foyer (*Jonathan Safran Foer*) müasir Amerika ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biridir. Onun 2016-cı ildə nəşr olunan “Buradayam” (*Here I Am*) əsəri, həm hekayə quruluşu, həm də mürəkkəb mövzuların işlənməsi baxımından bədii ədəbiyyatda əhəmiyyətli bir yer tutur. Foyer bu əsərində ailə, kimlik, mədəniyyət və müasir cəmiyyətin mövcudluğu ilə bağlı dərin fəlsəfi suallar irəli sürür.

“Buradayam” əsəri bədii xüsusiyyətlər baxımından çoxşaxəli və çoxqatlıdır. Əsərdə çoxsaylı personajlar, fərqli zaman çərçivələrindəki paralel hekayələr, həmçinin həm realist, həm də postmodern elementlər sinkritik şəkildə verilir. Foyer oxucusuna axıcı bir hekayə təqdim etməklə yanaşı, həm də müasir cəmiyyətin problemlərini, ailə və şəxsi həyatla bağlı çətinlikləri, eləcə də insanın mənəvi və emosional dünyasında baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Bu baxımdan “Buradayam” əsərinin bədii xüsusiyyətlərinin, onun dil və üslub xüsusiyyətləri, strukturu, mövzuları və personajlarının inkişafı ilə bağlı təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Əsərin mərkəzində olan əsas mövzulardan biri, müasir cəmiyyətdə fərdi və ailə kimliyinin axtarışdır. Baş qəhrəmanlar Ceykob və Culiya ailə həyatlarında ciddi böhran keçirirlər. Foyer bu mövzuda, hər iki personajın daxili mübarizələrini çox detallı və əhatəli şəkildə təqdim edir. Ceykobun şəxsi böhranı onun həyatının mənasını və kimliyini tapmaqla bağlı səyahəti əsərin əsas hekayə xəttini təşkil edir. Culiya ilə olan münasibətindəki çətinliklər və Ceykobun öz kimliyi ilə bağlı suallar, əsərin ən əsas mövzularını təşkil edir. Foyer bu mövzuda çox mürəkkəb və çoxqatlı təsvirlər istifadə edir. Personajların qarşılıqlı münasibətləri, yalnız şəxsi, ailəvi deyil, həm də mədəni və dini baxımdan əks olunur. Əsərdə, həmçinin, Ceykobun yəhudi kimliyinin onun daxili mübarizələrində necə bir rol oynadığına dair bir neçə səhnə var. Əsərin əvvəlində Ceykobun yəhudi kimliyi ilə əlaqədar çətinlikləri vurğulanır: “*Ceykob həyatının çox hissəsini yəhudi olmasından qaçaraq keçirdi... O, heç vaxt bunun ağırlığını, qaçılmaz olana qədər hiss etməmişdi*” [1]. Bu sitat Ceykobun öz kimliyini anlamaması və qəbul etməməsi ilə bağlı mübarizəsini göstərir, bu da əsərin ana mövzularından biridir. Foyerin kimlik, ailə və zamanla bağlı mürəkkəb əsəri postmodern üslubun elementlərindən istifadə edərək müasir insanın daxili mübarizələrini və həyati suallarını mükəmməl şəkildə təqdim edir. Bu əsərin dil, struktur və simvolizm baxımından mürəkkəbliyi həm oxucuya dərin bir düşüncə təcrübəsi təqdim edir, həm də bədii ədəbiyyatın inkişafında mühüm bir addım kimi qiymətləndirilir [2].

Foyer “Buradayam” əsərinin quruluşunu kompleks və çoxqatlı şəkildə işləyib. Əsərdə müxtəlif zaman çərçivələrində baş verən hadisələr, paralel hekayələr və personajların həyatına dair geri dönüşlər birləşdirilir. Romanın başlanğıcı hər şeyin mükəmməl olduğu bir anı təsvir edir, lakin zamanla hadisələr fırlanır və ailə həyatının çətinlikləri, fərdi böhranlar gündəmə gəlir. Bu, əsərin struktural baxımdan postmodern üslubda olduğunu göstərir, çünki müəllif zaman və məkan arasında sərhədləri pozur, oxucunu keçmiş və gələcək arasında keçid etməyə məcbur edir [3].

Foyerin istifadə etdiyi ən vacib bədii üsullardan biri də zamanın qeyri-xətti təqdimatıdır. Əsər boyunca müxtəlif zaman dövrlərində baş verən hadisələr birləşir və bu keçidlər oxucuya personajların keçmişi ilə bu günün əlaqəsini başa düşməyə imkan verir. Bu üsul həm də personajların həyatlarının və qərarlarının dərinləşməsinə təmin edir. “*Keçmiş yad bir ölkədir, Ceykob düşündü və bir vaxtlar onun bir parçası olduğunuzu unutmaq asandır*” [1]. Bu sitat zamanın və keçmişin necə unudulmaz şəkildə insanın həyatına təsir etdiyini göstərir və əsərin zaman quruluşunun əsas xüsusiyyətlərindən biri olan xatirələrin və keçmişin önəmini vurğulayır.

Foyer “Buradayam” əsərində dil və üslub baxımından zəngin və təsirli bir texnika istifadə edir. Maraqlıdır ki, əsərin dili həm realist, həm də postmodern elementləri özündə birləşdirir. Hər iki üslub arasında keçid edən müəllif, oxucuya həm real həyatın mürəkkəbliyini, həm də bədii ədəbiyyatın imkanlarını təqdim edir. Əsərin dili bəzən sadə və axıcı olur, bəzən isə daha mürəkkəb və abstrakt ifadələrlə qarşılaşırıq. Foyerin stilində dilin müxtəlif qatlarının istifadəsi xüsusilə vacibdir. Onun dilindəki zənginlik, çoxsaylı metaforalar, simvollar və hisslərin dəqiq şəkildə əks etdirilməsi əsərin mövzusunə uyğun gəlir. Məsələn, əsərdə Ceykobun ailəsi ilə münasibətlərində yaşadığı qırılma və tənhalıq belə təsvir edilir: “*O insanlarla əhatə olunmuşdu, lakin özünü azmış, ətrafla əlaqəsi kəsilmiş, izdihamlı otaqda axına qoşulan bir adam kimi hiss etdi*” [1]. Bu Foyerin daxili dünya və emosional vəziyyətləri dili ilə necə təsvir etdiyini və oxucuya hansı həssas bir ruh halını ötürdüyünü göstərir.

Həmçinin “Buradayam” əsərində çoxsaylı simvollar və metaforalar istifadə olunur. Əsərin əsas simvolu, bəlkə də, Ceykobun keçmişi ilə əlaqəli müxtəlif təcrübələridir. Onun yəhudi kimliyi, ailə münasibətləri və həyatının dəyişən dövrləri əsərin simvolik yükünü təşkil edir. Əsərin digər simvolik elementlərindən biri də evin dağıntıya məruz qalmasıdır. Ceykob və Culiyanın evinin zədələnməsi, yalnız fiziki bir məkanın dağılmasını göstərmir, eyni zamanda onların münasibətlərinin və daxili dünyalarının da parçalanmasını simvollaşdırır. “*Ev dağılırdı, amma heç kim bunun fərqində deyildi. Hələ ki*” [1]. Bu sitat həm evin fiziki vəziyyətini, həm də Ceykob və Culiya arasında qırılmaların artıq başlayacağını göstərir.

Beləliklə, Conatan Safran Foyerin “Buradayam” əsəri müasir ədəbiyyatın ən diqqətəlayiq nümunələrindən biridir. Bu əsər ailə, kimlik, mədəniyyət və fərdi böhranlar mövzusunda dərin düşüncələr və kompleks strukturlar təqdim edir. Foyerin bədii xüsusiyyətləri arasında dilin zənginliyi, zamanın qeyri-xətti istifadəsi, simvolların və metaforaların geniş tətbiqi, oxucunu həm mədəni, həm də emosional baxımdan dərin bir səyahətə aparır. Həmçinin, əsərdəki şəxsiyyətlərin qarşılıqlı münasibətləri və daxili mübarizələri oxucuda güclü bir empatiya və düşüncə oyandırır. Bu əsər yalnız fərdi həyatın deyil, həm də müasir cəmiyyətin və ailə institutlarının mürəkkəbliyini əks etdirən bir bədii nümunə olaraq ədəbiyyatın inkişafında mühüm yer tutur.

Açar sözlər: Conatan Safran Foyer, kimlik, ailə, postmodernizm.

Ədəbiyyat

1. Foer, J.S. (2016). *Here I Am*. London: Penguin Books.
2. Gillespie, A. (2018). *Narrative and Identity in Jonathan Safran Foer's Here I Am*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Smith, C. (2007). *Postmodernism and the American Novel: A Critical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

FRAZEOLÖGİYANIN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ. AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ SOMATİK FRAZEOLÖGİYANIN YERİ

Elzadə Sadiqova, Ceyran Salahova

Azərbaycan Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti

elzada.sadigova@au.edu.az

Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən təkcə sözlər deyil, frazeoloji vahidlərin də zənginləşmədə özünəməxsus rol oynaması danılmazdır. Dilçiliyin digər bölmələrindən fərqli olaraq frazeologiya ən yeni sahələrdən hesab olunur. Frazeologiya sahəsində bir çox həllini tapmayan məsələlərin olması, mübahisəli məqamlar dilçilərin məhz bu bölməyə yenidən dönüş etmələrinə səbəb olur. Tezisdə Azərbaycan dilində mövcud olan somatik frazeoloji vahidlərin yaranma və formalaşma məsələlərinin araşdırılması, semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Somatik frazeoloji

vahidlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi də tədqiqatın məqsədinə xidmət edir. Qeyd olunan məqsədin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməsi zəruridir:

- Dildə frazeoloji vahidlərin yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək;
- Frazeologizmlərin yaranmasında somatik vahidlərin rolu məsələsinə aydınlıq gətirmək;
- Azərbaycan dilində somatik frazeoloji vahidlərin təsnifini vermək, semantik və qrammatik cəhətdən təhlil etmək;
- Xarici və daxili bədən üzvlərinin adı ilə yaranan somatik frazeologizmlərin məna qruplarını müəyyənləşdirmək.

Məlumdur ki, frazeologizmlər dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrinin inkişafı nəticəsində yaranır. Məhz bu səbəblərə görə də dilin frazeoloji vahidlərini mükəmməl səviyyədə mənimsəmək, dilin qayda və qanunlarını öyrənmək məsələsi dilçilikdə daima öz aktuallığı ilə seçilmişdir.

Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərlə dilin sistemi arasında daima qarşılıqlı əlaqə var. Bu səbəbdən də hər hansı bir dilin frazeologiyası dil sistemindən ayrı şəkildə mövcud ola bilməz. Dilçilikdə bəzən “sistem” anlayışı düzgün şəkildə anlaşılmır. Dilin sistem təşkil etməsi fikrini ilk dəfə olaraq F.de Sössür irəli sürmüş olsa da, digər dilçilər bu fikri daha da inkişaf etdirərək, yeni elmi biliklərə yol açmışlar. Belə ki, dil sistemlər sistemidir. Həmin sistemin daxilində olan bütün elementlər üç rəqurs üzrə (məzmun, forma, funksiya) özlərini aşkara çıxarırlar. Dil sistem olaraq özü də digər sistemlərdən təşkil olunub. Burada sistem anlayışını parametrlə bağlamaq olar. Dil sistemində mövcud olan bütün vahidlər forma, məzmun, funksiya baxımından həm eyniləşirlər, həm də fərqlənirlər. Buna da uyğun olaraq dil sistemində müxtəlif sayda səviyyə müəyyən olunur. Buradan onda belə bir nəticə çıxır ki, sistem anlayışı səviyyə anlayışı ilə birbaşa bağlı olaraq vəhdət təşkil edir. Səviyyə müəyyən vahidlərin forma, məzmun, funksiya baxımından oxşarlığı və digər vahidlərdən fərqlənməsi deməkdir. Dildə “fonem”, “leksem”, “morfem” və s. səviyyələr var. Əgər biz hər hansı bir səviyyənin vahidinin sayını müəyyən etməyə çalışsaq, müəyyən qədər çətinlik çəkəcəyik. Məsələn, bunu fonem səviyyəsində müəyyən edə bilsək də, digər səviyyələrdə bunu həyata keçirmək mümkünsüzdür. Bütün bunlar əslində frazeologiyanın hədudlarının düzgün müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhz bu səbəbdən frazeologiya ilə bağlı məsələlər dəfələrlə müxtəlif alimlər tərəfindən tədqiqata cəlb edilib. Sabit və sərbəst söz birləşmələri arasındakı sərhədlərin araşdırılması məhz tədqiqata cəlb olunan məsələlər sırasındadır. Sabit yaxud sərbəst söz birləşmələri ətrafında olan mübahisəli məsələlərin, o cümlədən onların əmələgəlmə yolları və özünəxas xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına ehtiyac vardır. Beləliklə, dilçilər tərəfindən araşdırılmaya cəlb edilən frazeoloji vahidlər müxtəlif prinsiplər əsasında tədqiqata cəlb olundu. Sərbəst söz birləşmələri sintaksisin əsas obyektidir. Sərbəst söz birləşmələri sabit söz birləşmələrindən fərqli olaraq birləşmə yaradan zaman sözlər öz müstəqil mənalarını qoruyub saxlayır, ancaq sabit söz birləşmələrində isə sözlər mənaca müstəqil olmurlar. Belə ki, sərbəst söz birləşmələri insanların ünsiyyəti zamanı, dilin qayda-qanunlarına əsasən, meydana çıxdığı halda, sabit söz birləşmələri dildə hazır şəkildə mövcud olurlar.

Somatik frazeologizmlər dilimizdə üstünlük təşkil edən frazeologizmlərdəndir. Ümumxalq tərəfindən yaradılmış, hamı tərəfindən anlaşılan və işlədilən ifadələrdir. Bu ifadələr demək olar ki, bütün xalq tərəfindən anlaşılır və milli səciyyə daşıyırlar. Onların yaradıcıları məlum deyil. Bu ifadələr xalqın çoxillik axtarışlarının nəticəsi olaraq, ağızdan-ağıza keçərək cıalanmış və dilin lüğət tərkibində özünəməxsus yer tutmuşdur. Biz düşünürük ki, bunları ümumi somatik frazeologizmlər adlandırsaq yanlışdır. Məsələn, ürəyi getmək, gözü götürməmək, üzü gülmək, baş vermək və s. Dildə işlədilər digər somatizmlər isə ümumi somatik frazeologizmlərdən fərqli olaraq xüsusi səciyyə daşıyırlar. Müxtəlif şair və yazıçıların yaradıcılığında rast gəlinərək, müəyyən üslubi məqamda işlədilən frazeoloji vahidlər xüsusi somatik frazeologizmlər adlanırlar. Bir çox yazıçı və şairlər özlərinə xas olan somatik ifadələr işlədərək dilimizin frazeoloji sistemini daha da zənginləşdirirlər. Dilimizdə mövcud olan xüsusi somatizmlərin müəllifləri bəllidir. Dünyanın əksər dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də somatizmlər zəruri ehtiyac nəticəsində yaranıb-formalaşmışdır. Bu gün də onların zənginləşməsi prosesi daha geniş vüsət alır. Somatik frazeoloji birləşmələr Azərbaycan

dilinin lüğət tərkibində ən qədim dil vahidləri sırasındadır. Dilimizin lüğət tərkibindəki frazeoloji birləşmələrin ən qədim olanı və böyük əksəriyyətini təşkil edən somatik frazeologizmlərdir. Frazeoloji birləşmələrin bir qolu olan somatik frazeologizmlər də mənsub olduğu xalqın milli mentalitetini, dəyərlərini, mədəniyyətini özündə əks etdirərək, bir dildən başqa dilə eynilə tərcümə oluna bilmir, digər dildə onun qarşılığı ola bilər. Onlar bədən üzvlərinin icra etdiyi funksiyalar əsasında yaransa da, müxtəlif xalqlarda, dillərdə fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Beləliklə, frazeologizmlərin tədqiqi və araşdırılması dilçilik elmi və bədii dil üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Frazeologizmlər dildə sabitləşmiş, möhkəmlənmiş, dilin ən qədim layını təşkil edən dil vahidləridir. Frazeoloji vahidlərin dilimizdə yaratdığı zənginlik, obrazlılıq, ekspressivlik, ahəngdarlıq nitqimizi daha da gözəlləşdirir. Onlar dildə hazır şəkildə işlənərək, tarixən formalaşmış, sabitləşmiş, məcazi mənalar ifadə edən birləşmələrdir. Frazeoloji vahidlərin komponentləri ilkin mənalarından uzaqlaşaraq birləşmə daxilində nominativ mənalarından asılı olmayaraq yeni obrazlı mənə kəsb edərək bütövlükdə bir tam mənə ifadə etməyə başlayırlar. Frazeologizm yaratmaqda daha məhsuldar olan somatik vahidlər Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi digər türk dillərində də üstünlük təşkil etdiyinə şahidi olur.

Açar sözlər: Frazeologiya, frazeologizm, sabit söz birləşməsi, sərbəst söz birləşməsi.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, H. (1978). *Azərbaycan Dilinin Frazeologiyasının Əsasları*. Bakı, Maarif, 174.
2. Cəfərov, S. (1982). *Müasir Azərbaycan Dili*. Bakı, Maarif, 274.
3. Həsənov, H. (2005). *Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası*. Bakı, Nurlan, 396.
4. Mirzəliyeva, M. (2009). *Türk Dillərinin Frazeologiyası*. Bakı, Nurlan, 146.

BƏZİ AQROTEKNİKİ TƏDBİRLƏRİN “MAURIZIO” YUMŞAQ BUĞDA SORTUNA TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Elcan Sadıqov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

elcansadiqov@icloud.com

Dünya sivilizasiyasının bütün tarixi inkişaf mərhələlərində insanların taxıl məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi strateji əhəmiyyətli çox vacib məsələ kimi ön plana çəkilmiş və hazırda istənilən ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən əsas göstərici kimi dəyərləndirilir. Bu ilk növbədə insanların ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi ilə əlaqədardır [3].

Yaxın şərq ölkələrində yaşayan əhalinin qidasının 70-80%-ni çörək təşkil edir. Ümumiyyətlə dünya ölkələrinin 53%-də insanların ərzağa olan tələbatının 50%-i çörəyin hesabına ödənilir. Bununla əlaqədar son beş ildə dünyada taxıl istehsalında 640 milyon ton dən məhsulu artımının əldə edildiyi göstərilir [4].

BMT-nin məlumatına görə hazırda dünyada sayı bir milyarda çatan insanlar ərzaq çatışmazlığından aclıq vəziyyətində yaşayır. İnsanların sayının ildən-ilə artması və qlobal iqlim dəyişiklikləri nəticəsində bəzi hallarda məhsul istehsalında istənilən nəticənin əldə edilməsinin mümkünsüzlüyü bu problemi çoxaldır.

Bununla əlaqədar Azərbaycanda taxıl istehsalını artırmaq üçün bir neçə istiqaməti əhatə edən tədbirlər həyata keçirilir. O cümlədən, Azərbaycanda suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün Dünya İnkişaf Bankının ayırdığı 80 milyon dollar kredit hesabına qurutma - suvarma şəbəkəsi sistemləri yaratmaqda yanaşı taxılçılıqla məşğul olan fermerlərə yanacaqın və mineral gübrələrin güzəştli qiymətlərlə verilməsi, onların əkdikləri hər hektar sahə üçün birdəfəlik əvvəlcə 40 manat, sonra isə 80 manat məbləğində vəsaitin ayrılması məhsulun bazar münasibətlərinə uyğun fermerlərə sərfəli qiymətlərlə alınması üçün hüquqi əsasların müəyyən edilməsi istiqamətində tədbirlər görülmüşdür.

Son vaxtlar ölkəmizdə qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməklə dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artıran tədbirlər görülür.

Bu tədbirlər içərisində əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin yaradılmasını təmin edən taxılçılığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində aparılan işlərə daha çox diqqət yetirilir. Hazırda qarşıda duran əsas məsələ əhalinin çörəyə olan tələbatını ödəmək üçün xaricdən gətirilən 1,5 milyon ton ərzaqlıq buğdanın yerli istehsal hesabına ödənilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir və bu problemin həlli milli, iqtisadi, sosial, demoqrafik və ekoloji faktorların geniş spektrini əhatə etməklə bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirir. Ərzaq təhlükəsizliyi istənilən ölkədə iqtisadiyyatın elə bir vəziyyətini özündə əks etdirir ki, mövcud imkanlar hesabına əhalinin sağlam həyat tərzini keçirməsi üçün tələb olunan ərzaq məhsullarına olan tələbatlarını ödəmək mümkün olsun [4].

Hazırkı dövrdə əhalinin ərzaqla təminatı bəşəriyyətin ən global problemlərindən biridir. Bu məsələnin həllində taxılçılığın inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Taxılçılıq aqrar sənaye kompleksinin digər sahələri üçün sistem yaradan əlaqələndirici rol oynayır.

İnsanların çörəyə olan tələbatı, əsasən, taxılçılığın inkişaf etdirilməsi hesabına mümkündür. Ona görə də taxılçılığın inkişaf səviyyəsi dövlətin iqtisadi qüdrətinin artırılmasının əsas mənbələrindən biri olmaqla müntəzəm olaraq artırılmalıdır.

Azərbaycan respublikasının müstəqillik əldə etdiyi ilk dövrlərdə ölkədə əhalinin ərzaq məhsullarına, xüsusilə çörəyə olan tələbatının ödənilməsində ciddi çətinliklər yaranmışdır. Həmin illərdən başlayaraq dövlət və hökumət səviyyəsində aparılan çoxsaylı tədbirlər nəticəsində bu məsələ tədricən öz həllini tapmışdır. Yəni, kənd təsərrüfatının bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə xalqın rifahının yaxşılaşdırılması və ilk növbədə onların ərzaq məhsullarına tələbatının ödənilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasında suvarılan torpaqlar əsas ehtiyat mənbəyi sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada əkin üçün istifadə edilən torpaqların yalnız 15%-i suvarılındır və istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının yarısı bu torpaqlardan əldə edilir.

Tədqiqat işinin tarla təcrübəsi aşağıdakı variantlarda yerinə yetirilmişdir:

1. I variant 4,0
 - a. Nəzarət (gübrəsiz)
 - b. N60P60K30
2. II variant
 - a. 4,5 Nəzarət (gübrəsiz)
 - b. N90P90K60
3. III variant
 - a. 4,5 Nəzarət (gübrəsiz)
 - b. N120P120K90

Səpindən cücərilərin alınmasına qədər tələb olunan günlərin sayı sortun bioloji xüsusiyyətindən, torpağın istilik rejimindən və nəmlənmə dərəcəsindən asılı olaraq dəyişir. Bitki sıxlığı və gübrə normalarından asılı olaraq payızlıq buğdanın toxumunun cücərmə müddətinin dəyişməsi bizim tədqiqatın nəticələrində özünü büruzə vermişdir.

Mineral və üzvi gübrələr müəyyən edilmiş müddətdə, normada, lazımi dərinliyə və səmərəli üsulla verildikdə payızlıq buğdanın məhsuldarlığını kifayət qədər yüksəltmək olar. Müəyyən edilmişdir ki, hektara orta hesabla 1,0 sen. mineral gübrə səpildikdə payızlıq buğda sahəsindən 3-4 sen/ha əlavə dən məhsulu əldə edilir [1].

Vaxtaşırı olaraq hektara 20 ton peyin və 4 sen. mineral gübrə verildikdə payızlıq buğda sahəsinin hər hektarından orta hesabla 25,4 sen. dən məhsulu götürülür. Düzgün gübrələnmiş az münbit torpaqlarda belə həmin nəticənin əldə edilməsi mümkündür.

Kompleks aqrotexniki tədbirlərdən düzgün istifadə etməklə gübrələmə sisteminin tətbiqi əsasında buğdanın məhsuldarlığını kifayət qədər artırmaq olar. İstifadə edilən mineral gübrələr bitkilər tərəfindən asan mənimsənilən olmalıdır. Çünki səpilən gübrələr birinci ildə tam istifadə

olunmur və sonrakı illərdə də öz təsirini davam etdirir. Təcrübələr göstərir ki, Azərbaycan şəraitində buğda bitkisi fosfora daha çox tələbat göstərir. Fosfor gübrəsi şum altına və ya toxumla birlikdə verildikdə onun səmərəsi daha çox artır [2].

Açar sözlər: Buğda, sort, gübrə, bitki sıxlığı, sünbül.

Ədəbiyyat

1. Avazov, A.Ş. (2001). Üzvi və mineral gübrə normalarının verilmə müddətlərinin payızlıq buğda bitkisinin qida maddələrini aparmasına təsiri. *Aqronomluq Fakültəsinin Elmi Əsərlər Toplusu*. Bakı.
2. Əliyeva, N.E., Hacıyev, C.Ə. (2013). Mütərəqqi becərmə texnologiyalarının yeni buğda sortlarının toxum keyfiyyətinə təsiri. *ADAU-nun elmi əsərləri*. Gəncə.
3. Hüseynov, M.M., İbrahimov, A.Q. & Həsənova, A.O. (2015). *Aqronomiyanın Əsasları*. Bakı, Araz nəşr.
4. Hümətov, H.S., Məmmədov, Q.Y. & Nəzəraliyeva, E.H. (2023). *Bitkiçiliyin Nəzəri Əsasları*. Bakı, Elm və Təhsil, 204.

ELEKTRON HÖKÜMƏTDƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK

Fərid Sadıxzadə

Qərbi Kaspi Universiteti

feridsadikhzade@gmail.com

Texnologiyanın sürətlə inkişafı və rəqəmsallaşma, dövlət idarəetməsindən biznes fəaliyyətlərinə qədər bir çox sahədə yeni imkanlar yaratmışdır. Bu inkişafı yanaşı, dövlət strukturları da dəyişir və ənənəvi idarəetmə sistemləri yerini elektron hökumətə (e-hökumət) verir. Eyni zamanda, texnoloji mühitdə təhlükəsizlik məsələləri önə çıxaraq kibertəhlükəsizlik sahəsində ehtiyacları artırır. Həm elektron hökumət, həm də kibertəhlükəsizlik müasir dövlət və ictimai münasibətlərdə mühüm yer tutmaqdadır.

Elektron hökumət - dövlət vətəndaş münasibətlərini daha rahat, şəffaf və əlçatan etmək üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) istifadəsinə əsaslanan bir sistemdir. E-hökumət konsepsiyası dövlət idarəetmə proseslərini rəqəmsal formata keçirməklə vətəndaşların dövlət xidmətlərindən daha rahat və operativ istifadə etməsini təmin edir. Elektron hökumətin əsas məqsədi dövlət xidmətlərinin effektivliyini artırmaq, bürokratik maneələri azaltmaq və vətəndaşların dövlətlə əlaqəsini sadələşdirməkdir [4].

Elektron hökumət sistemində əsas komponentlər:

- *Məlumatların rəqəmsal bazaları:* Dövlət orqanlarının məlumatları və vətəndaşların müraciətləri mərkəzi məlumat bazasında toplanır.
- *Online xidmətlər və platformalar:* Dövlət xidmətlərinin elektron formada təqdim edilməsi və müxtəlif müraciətlərin internet üzərindən həyata keçirilməsi.
- *Elektron vətəndaş iştirakçılığı:* İctimai məsləhətləşmələr, qanun layihələrinin müzakirəsi, elektron sorğular kimi interaktiv üsullarla vətəndaşların idarəetmədə iştirakı.

Kibertəhlükəsizlik - kompüterlər, mobil cihazlar, elektron sistemlər, şəbəkələr və məlumatların zərərli hücumlardan qorunmasını təmin edən bir sahədir. Müasir dövrdə dövlətlərdən tutmuş fərdi istifadəçilərə qədər hamı kibertəhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olmaq məcburiyyətindədir. Elektron hökumət sistemlərində də kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi son dərəcə vacibdir, çünki bu sistemlərdə vətəndaş məlumatlarının qorunması və məlumat sızmalarının qarşısının alınması əsasdır.

Kibertəhlükəsizlikdə əsas istiqamətlər:

- *Şəbəkə təhlükəsizliyi:* Kompüter şəbəkələrini və məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tədbirlər.

- *Məlumat təhlükəsizliyi*: Məlumatların məxfiliyinin və bütövlüyünün təmin edilməsi.
- *Tətbiq təhlükəsizliyi*: Proqramların təhlili və təhlükəsiz şəkildə hazırlanması.
- *Fövqəladə bərpa və biznes davamlılığı*: Hücum və ya digər fəvqəladə hallarda sistemin fəaliyyətini bərpa etmək üçün qaydalar.

Elektron hökumət sistemlərinin geniş yayılması ilə kibertəhlükəsizlik məsələləri də aktuallaşmışdır. Dövlətin müxtəlif məlumatları rəqəmsal formatda saxlaması, onlara kibercinayətkarların marağını cəlb edir. Məlumat sızmalarının qarşısını almaq üçün kibertəhlükəsizlik tədbirləri dövlət idarəçiliyində əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Bu yanaşma həm də vətəndaşların dövlətə olan inamını qoruyur [2].

Məsələn, Azərbaycanda e-hökumət portalı (e-gov.az) vasitəsilə vətəndaşlara təqdim edilən xidmətlər təhlükəsizlik tədbirləri ilə qorunur. Eyni zamanda, açıq məlumat bazalarının yaradılması (məsələn, data.gov.az) kibertəhlükəsizlik üçün xüsusi yanaşmalar tələb edir.

Müasir dövrdə məlumatların sızması, şəxsiyyət oğurluğu və zərərli proqramlarla edilən hücumlar geniş yayıldığı üçün dövlət və özəl sektor kibertəhlükəsizlik tədbirlərini inkişaf etdirməlidir. Məsələn, dövlət qurumlarında istifadəçilər üçün maarifləndirmə tədbirləri keçirilməlidir ki, zərərli e-poçt və əlavələrdən qorunsunlar. Bu cür maarifləndirmə tədbirləri şəxsi səhvlərin qarşısını alır və təhlükəsizliyə dəstək verir.

Dünyada kibertəhlükəsizlik sahəsinə böyük sərmayələr qoyulmaqdadır. Gartner-in proqnozlarına görə, 2023-cü ildə kibertəhlükəsizlik sahəsinə xərclər 188 milyard ABŞ dollarına çatacaq. Azərbaycanda da informasiya təhlükəsizliyi milli təhlükəsizlik konsepsiyasının bir hissəsidir və dövlət qurumları bu sahədə addımlar atmaqdadır.

Azərbaycanın kibertəhlükəsizlik sahəsində əsas fəaliyyətləri:

- *Kibertəhlükəsizlik Mərkəzi*: Bu mərkəz dövlətin kibertəhlükəsizlik siyasətini həyata keçirir.
- *Şəbəkə Təhlükəsizliyi və Qanunvericilik*: Dövlət idarələrinin informasiya mübadiləsi və fərdi məlumatların qorunması təmin edilir.
- *Maarifləndirmə*: Dövlət sektorunda çalışan işçilərin və ictimaiyyətin kibertəhlükəsizlik haqqında məlumatlandırılması.

Elektron hökumət və kibertəhlükəsizlik müasir dövrdə dövlət idarəetməsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Dövlət vətəndaşlarla daha açıq və şəffaf münasibət qurarkən kibertəhlükəsizliyi gücləndirərək məlumatların qorunmasını təmin etməlidir. Azərbaycan və digər ölkələr kibertəhlükəsizliyə xüsusi əhəmiyyət verir və bu sahənin inkişafı üçün müxtəlif strategiyalar tətbiq edir. Elektron hökumət və kibertəhlükəsizlik sahələrinin inkişafı həm dövlət idarəetməsində effektivliyi artırır, həm də vətəndaşların dövlətə olan inamını qoruyur.

Açar sözlər: Elektron hökumət, kibertəhlükəsizlik, rəqəmsallaşma, İKT (İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları), kibercinayətkarlıq.

Ədəbiyyat

1. Anderson, R. (2020). *Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems*, 3rd edition.
2. Əliyev, R.X. *İnformasiya Təhlükəsizliyi və Elektron Hökumət*.
3. Jaeger, P.T., Bertot, J.C. (2010). Designing, implementing and managing e-government services. *International Journal of Electronic Government Research*, 6(2), 1-17.
4. Layton, R. (2016). *E-Government Security*.
5. Məmmədov, F.R. *Elektron Hökumət və İnformasiya Təhlükəsizliyi*.

ƏNƏNƏVİ ETİKETİN TRANSFORMASIYASI: AZƏRBAYCANDA SOSIAL DAVRANIŞIN VƏ TEXNOLOJİ İNKİŞAFIN TƏSİRİ

İlahə Səriyeva

Bakı Dövlət Universiteti

sariyevailahe74@gmail.com

Azərbaycanda ənənəvi etiket dərin köklərə malikdir və əsasən, mədəni, dini və tarixi normalara əsaslanır. Son illərdə, xüsusilə qloballaşma, texnoloji inkişaf və sosial dəyişikliklər nəticəsində bu ənənəvi davranış qaydaları transformasiya etməkdədir. Ənənəvi etiketdən rəqəmsal və daha müasir etik qaydalara keçid, Azərbaycanda sosial davranış tərzinin dəyişməsi və yeni normaların yaranması ilə nəticələnir. İşdə Azərbaycanda ənənəvi etiketin transformasiyası və bu dəyişiklikləri izah edən elmi yanaşmalar təhlil edilmişdir.

Rəqəmsal Etiketnin Yaranması. Azərbaycanda internet və sosial medianın geniş yayılması ilə ünsiyyət formaları dəyişmişdir. Ənənəvi söhbətlər, məktublaşmalar və telefon danışqları yerini mesajlaşma tətbiqlərinə, e-poçtlara və sosial şəbəkələrdə yazışmalara vermişdir [6]. Bu dəyişikliklər “Media Richness Theory” (Media zənginliyi teoriyası) və “Social Presence Theory” (Sosial mövcudluq teoriyası) çərçivəsində təhlil edilə bilər:

1. Sosial media və ünsiyyət qaydaları: Facebook, Instagram, WhatsApp kimi platformaların geniş istifadəsi nəticəsində yazışmalar daha qeyri-formal xarakter almışdır. Azərbaycanda insanlar mesajlaşmalarda daha çox emoji və qısaltmalar istifadə etməyə başlamış, bu isə ünsiyyət tərzinin sadələşməsinə səbəb olmuşdur.

2. Özünü təqdim etmə: Profil şəkilləri, paylaşımalar və “story”lər vasitəsilə fərdlər özlərini cəmiyyətə necə təqdim etdiklərinə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu, insanların sosial statuslarının və qəbul edilən təəssüratlarının formalaşmasına təsir edir.

Geyim Etiketində Dəyişikliklər. Azərbaycanda ənənəvi geyim qaydaları ailə, cəmiyyət və dini normalara əsaslanmışdır. Ancaq müasir dövrdə xüsusilə gənclər arasında bu qaydalar transformasiyaya məruz qalır və fərdi ifadə tərzində daha çox ön plana çıxır [1]:

1. Korporativ geyimdə dəyişiklik: Ənənəvi iş mühitlərində kostyum və qalstuk kimi rəsmi geyimlər normativ sayılırdı. Lakin son illərdə, xüsusilə startaplar və texnologiya şirkətlərində daha rahat “business casual” stil qəbul edilir. Bu dəyişiklik iş yerlərində qeyri-formal mədəniyyətin geniş yayılmasına gətirib çıxarır.

2. Mədəniyyətlərarası təsir: Qərb ölkələrinin moda trendlərinin və populyar mədəniyyətin təsiri altında gənclər arasında daha rahat və müasir geyimlərə maraq artmışdır. Geyimdə gender neytral elementlərin istifadəsi də geniş yayılmağa başlamışdır.

İş Etiketinin Təkamülü. Azərbaycanda ənənəvi iş etiketinə uyğun olaraq rəhbərliklə rəsmi münasibətlər və geyim kodeksi ciddi qaydalarla müəyyən olunurdu. Ancaq global dəyişikliklər, pandemiya və yeni iş modellərinin tətbiqi bu qaydaları yenidən formalaşdırmışdır [2].

1. Uzaqdan və hibrid iş modelləri: Pandemiya dövründə onlayn iş görüşmələri və uzaqdan iş formaları geniş yayılmışdır. Bu isə iş görüşmələrində daha qeyri-rəsmi geyimlərin qəbul edilməsinə və iş prosesində daha çox rahatlığa yol açmışdır.

2. Gənc nəsil və iş mühitində dəyişiklik: Yeni nəsil işçilər daha az formal davranış qaydalarını və qeyri-rəsmi ünsiyyəti normaya çevirir. Gənclər arasında rəhbərliklə daha dostyana və açıq ünsiyyət qurmağa meyil müşahidə olunur.

Azərbaycanda sosial normalar ailə və cəmiyyət dəyərlərinə əsaslanır. Ancaq qloballaşma və texnoloji inkişaf nəticəsində bu dəyərlər də dəyişir. Xüsusilə gənc nəsil arasında yumşaq etiket norması daha çox yayılmışdır.

1. Yumşaq etiketin genişlənməsi: Azərbaycanda ənənəvi qonaqpərvərlik və hörmət göstəriciləri hələ də qorunub-saxlanılır. Lakin bu qaydalar daha az sərt şəkildə tətbiq olunur. Məsələn, gənclər arasında qonaqlıq zamanı ənənəvi formal prosedurlar yerinə daha qeyri-formal yanaşmalar qəbul edilir.

2. Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir: Xarici ölkələrə səfərlər və müxtəlif mədəniyyətlərlə təmaslar nəticəsində azərbaycanlılar fərqli ünsiyyət qaydalarını mənimsəyirlər. Bu isə ənənəvi davranış normalarının dəyişməsinə və yeni, daha universal etiket qaydalarının formalaşmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycanda ənənəvi etiket transformasiyaya məruz qalaraq müasir sosial və texnoloji reallıqlara uyğunlaşır. Rəqəmsal texnologiyalar, qloballaşma və sosial dəyişikliklər nəticəsində yeni davranış normaları yaranır. Bu transformasiya, insanların bir-biri ilə qarşılıqlı təsir tərzini yenidən formalaşdırır və daha rahat, qeyri-formal ünsiyyət qaydalarını normaya çevirir [5]. Azərbaycanda bu dəyişikliklər, milli mədəniyyətin xüsusiyyətləri və qloballaşmanın təsiri ilə formalaşan yeni etiket anlayışının yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, müasir Azərbaycan cəmiyyəti ənənəvi dəyərləri qorumaqla yanaşı, qloballaşan dünyanın təsirinə uyğunlaşaraq, etik davranış qaydalarını yenidən formalaşdırır və daha çox şəxsiyyətə yönəlmiş, dinamik və dəyişkən bir sosial norma sistemi yaradır.

Açar sözlər: Sosial norma, ənənəvi etiket, ənənəvi dəyərlər.

Ədəbiyyat

1. Kəngərli, M. (2022). *Azərbaycanda Rəqəmsal Davranış və Etiket: Sosial Medianın Təsiri*. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı.
2. Hübətova, G. (2021). *Qloballaşma və Milli Mədəniyyət: Azərbaycan Təcrübəsi*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
3. Knapp, M.L., Hall, J.A. (2010). *Nonverbal Communication in Human Interaction*. Wadsworth Cengage Learning.
4. Goffman, E. (1956). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.
5. Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
6. Turkle, S. (2011). *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. New York: Basic Books.

AZƏRBAYCANIN DİNİ PLÜRALİZMİ: XRİSTİAN MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN TURİZMƏ TƏSİRİ

Riad Səfərli

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

riad.seferli@mail.ru

Plüralizm cəmiyyət anlayışının kökü çox əvvəllərə gedib çıxsada, bir məfhum kimi onun yaranması nisbətən yenidir. Plüralizm anlayışına maraq II dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə ölkələrin müstəqil olma istəkləri, müstəmləkəçilikdən azad olma prosesləri ilə artmışdır. Plüralist cəmiyyət anlayışı ilk dəfə J.S. Fernival tərəfindən qeyd edilib.

Dini plüralizmin həm deskriptiv, həm də normativ mənalara var:

1. Deskriptiv mənada - dini ənənələrin müxtəlifliyi, onların əlaqəsi və müasir dini reallıqlar başa düşülür.

2. Normativ mənada - müxtəlif dinlər arasında tolerantlıq, inanclar arasında qarşılıqlı hörmətin yaradılması və s. başa düşülür [8].

Azərbaycan Respublikasında din və dini qurumlar dövlətdən ayrı şəkildə fəaliyyət göstərir və onun fəaliyyətinə qarışılmır. Hər bir din və dini qurum qanun qarşısında bərabər hüquqa malikdir və heç biri digərinə üstünlük edə bilməz. Ölkəmizdə çox sayda məscidlər, pravoslav, katolik, lüteran, alban kilsələri, sinaqoqlar fəaliyyətdədir [8].

Təmali Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan dövlət-din münasibətləri günümüzdə də öz eyniliyini qoruyub saxlayır. Müstəqillikdən sonrakı illərdə ölkəmizdə yaşayan müxtəlif dinin

nümayəndələrinə dövlət tərəfindən qayğı göstərilir və ibadət yerləri olan məscidlər, kilsələr, sinaqoqların təmir və bərpa işlərinə diqqət yetirilir. Günümüzdə işğaldan azad edilən rayonlarımızda da quruculuq işləri aparılır və burada yerləşən dini ibadətgahlar təmir və bərpa edilir. Artıq alban-udin icması düşməndən azad edilən ərazilərdə yerləşən xristian məbədlərinə qayıdıb [7].

Ölkəmizdə dinə göstərilən qayğının təzahürü olaraq prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təmir edilən “Xilaskar” kilsəsində təşkil olunan konsert tədbiri və Azərbaycan Bibliya Cəmiyyəti və Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin təşkil etdiyi və Pasxa bayramına həsr edilən konsert-görüşü bu sahəyə xüsusi diqqətin ayrıldığını göstərir. Müxtəlif din xadimləri tədbir zamanı ölkəmizdə dini bayramların yüksək səviyyədə qeyd olunması və dini tədris müəssisələrinin rahat şəkildə fəaliyyəti haqqında müsbət fikirlər söyləmiş və Azərbaycanın multikulturalizm və tolerantlıq nümunəsi olduğunu qeyd ediblər [9].

Dünyanın bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin qurulmasında Azərbaycanda multikulturalizmin bir siyasət kimi yaradılması böyük rol oynayır. Həmçinin, turizm sektorunun inkişaf etdirilməsində də multikulturalizmin təsiri danılmazdır. Hər il ölkəyə gələn turistlərin sayının artması, yüksək səviyyəli qonaqlama və turizm növlərinin rəngarəngliyi gələn turistlərin razı qalmasına və turizmin Azərbaycanda inkişafına əyani sübutdur [4].

Azərbaycanın şimal-qərb rayonları - Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki və Qəbələ rayonlarının turizm potensialı araşdırılan zaman ingiloyların, ləzgilərin, avarların, udinlərin və saxurların yaşadıkları kəndlərdə bir çox Alban kilsələri öyrənilmişdir. Həmin bölgədə yerləşən Alban xristian abidələrinin gürcü alimləri tərəfindən gürcü abidələri kimi qələmə verilməsi halları çoxalır. Bununla yanaşı alban tayfası olan gellər, “Kürmükoba” bayramı da gürcülər tərəfindən özününküləşdirilmişdir. Bunun səbəbi 1844-cü ildən bəri bölgədə aparılmış xristianlaşdırma siyasəti idi [6].

Günümüzdə, Alban-Udi xalqı və Oğuz şəhərində yaşayan Alban-Udi xristian dini icması Azərbaycanda rəsmi statusa malikdirlər. Alban kilsəsinin bərpası üçün xristianlıq ənənələri ilə bağlı bir sıra dini vəzifələr yerinə yetirilmişdir. Gəncəsarlı II Sergeyin öldürülməsindən sonra Alban kilsəsinin avtokefal ənənəsi pozulmuşdu. 2008-ci ildə Alban-Udi dini icmasının bir neçə nümayəndəsi Qüds Patriarxatlığından xeyir-dua aldı və İordan çayında vəftiz edildi. Bununla da Alban-Udi dini icmasının müstəqilliyi bərpa edildi [3].

Ölkəmizdə xristian memarlıq abidələri pir kimi də istifadə olunur. Belə ki, Oğuz rayonunun Qarabulaq kəndində yerləşən Qarabulaq kilsəsinin daxilində və ətraf ərazilərində bitən ağaclara müsəlman sakinlər tərəfindən cürbəcür rəngli parçalar və yaylıqların bağlanması müşahidə olunmuşdur [2].

Bununla yanaşı, Nic udinləri ilə birlikdə müsəlman sakinləri də Nuxa kəndində yerləşən Şeşpərbaba ocağına gedib niyyət edirlər. Başqa bir ərazi isə Qəbələ rayonunda Komurad adlanan ərazidir ki, burada yerləşən pir həm müsəlmanlar, həm də udinlər tərəfindən müqəddəs sayılır və ziyarət olunur [2].

Azərbaycanda islam dini hakim olsa da, ölkəmizdə müxtəlif xristian icmaları fəaliyyət göstərir. Rus Pravoslav Kilsəsi və gürcü pravoslav kilsəsi ölkəmizdə mövcud olan xristian təriqətlərindəndir. Bundan başqa, katolik və protestan xristian icmaları da Azərbaycanda fəaliyyət göstərir [5].

Açar sözlər: Xristianlıq, plüralizm, kilsələr, turizm.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın dini pluralizm nümunəsi. (2017). Olaylar qəzeti, 317, 15.
2. Alışov, N. (2014). Azərbaycan Albaniyasının Xristian abidələri. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiya avtoreferatı, Bakı, 21.
3. Gurbanov, R. (2019). *Non-Muslim Religious Minorities in Azerbaijan*. Baku, Tuna Publishing, 31.
4. <http://multikulturalizm.gov.az/az/post/771/azerbaycanda-multikulturalizm-ve-onun-olkenin-sosial-iqtisadi-inkisafinda-rolu.html>

5. <https://ati.az/en/blog/christian-heritage-of-azerbaijan>
6. <https://az.trend.az/azerbaijan/culture/3374866.html>
7. <https://report.az/dini-xeberler/azerbaycanda-dovlet-din-munasibetleri-mehriban-seraitde-birgeyasayis/>
8. https://www.elibrary.az/docs/QAZET/qzt2017_1642.htm
9. <https://www.scara.gov.az/az/xeber/ictimaiyyetle-elageler/meqale/dinlerarasi-harmoniyanin-azerbaycan-modeli>

GÖZƏTÇİ QALASI: İMİŞLİ RAYONUNUN ARXEOLoji MİRASI VƏ ONUN AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏKİ ROLU

Reyhanə Səfərova

Azərbaycan Universiteti
safarovareyhane@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının cənub-şərqində yerləşən İmişli rayonu, zəngin tarixə və mədəni irsə malikdir. Bu rayonumuz həm arxeoloji tapıntılar, həm də tarixən mühüm rol oynamış abidələr baxımından diqqətə layiq olan ərazidir. İmişli rayonu ərazisində Qızıltəpə, Muxortəpə, Qaratəpə, Yeddi Qurqan, Dəyirman yeri, Qalaça yeri və s. tarixi abidələr yerləşir.

İmişli hələ qədim zamanlardan yaşayış məskəni olmuşdur, bunu 2019-cu ildə Qızıltəpədə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş, ən azı 3 min ildən çox yaşı olan saxsı məişət əşyaları təsdiq edir. Qızıltəpə dəniz səviyyəsindən 7 metr yüksəklikdə yerləşən, iki hissədən ibarət 5 hektarlıq ərazini əhatə edir. Abidənin uzunluğu təxminən 25 metrdir və hər tərəfi su hövzəsi ilə əhatə olunmuşdur [1, s.15]. Bu ərazidə Şirvanşahlar, Səfəvilər, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu dövlətləri zamanı da intensiv yaşayış məskənləri mövcud olmuşdur. Monqol yürüşləri zamanı bu ərazilər dağıntıya məruz qalsa da, Əmir Teymurun yürüyüşü zamanı yenidən bərpa edilmişdir. Qızıltəpə yaşayış məskənində qazıntı zamanı Gözətçi qalasının izləri üzə çıxmışdır [3]. Bu tezisdə, Gözətçi qalasının İmişli rayonunun arxeoloji irsindəki yeri və onun Azərbaycan tarixindəki rolu araşdırılmışdır.

Gözətçi qalası, İmişli rayonunun Qızılkənd kəndində, Mingəçevir su anbarının yaxınlığındakı ərazidə yerləşir. Belə strateji mövqedə yerləşməsi, qalanın həm müdafiə, həm də iqtisadi əlaqələr baxımından əhəmiyyətini olduqca artırmışdır. Bu ərazi ilk dəfə XX əsrin ortalarında arxeoloji tədqiqatlara cəlb edilib. Qalanın yerləşdiyi ərazidə arxeoloji qazıntılara ilk təşəbbüs Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən həyata keçirilib. Mikayıl Mustafayevin başçılıq etdiyi arxeoloji tədqiqat qrupu 2019-cu ildən Qızıltəpə yaşayış məskənində tədqiqatlara başlayıb, 2020-ci ildə isə Gözətçi qalası aşkar edilib.

Qalanın tikilməsi dövrü hələ tam dəqiq məlum olmasa da, buradan tapılan keramika qalıqları və arxeoloji tapıntılar qalanın Orta əsrlərə aid olduğunu göstərir. Arxeoloji qazıntılar zamanı gil və bişmiş kərpiclərdən ibarət olan hörgülər də aşkar edilmişdir. Qala yalnız müdafiə məqsədi güdməmiş, həm də dövrün iqtisadi və mədəni əhəmiyyətli ərazisi olmuşdur [4]. Qala ticarət yolları üzərində yerləşdiyi üçün ticarət məqsədi ilə də istifadə olunmuşdur. Qala ətraf ərazilələrlə, həmçinin uzaq bölgələrlə ticarət əlaqələrinin inkişafına müsbət təsir etmişdir. Qalanın tədqiqatları göstərir ki, buradakı yerli sakinlər ticarət və sənətkarlıqla məşğul olmuşdur. Ərazidə xeyli sayda mətbəx əşyaları, yemək alətləri, ticarət məhsulları, keramika parçaları, silahlar, metal əşyalar, sikkələr tapılmışdır. Qalada aşkar edilmiş tapıntılar gündəlik həyat və sosial münasibətlər barəsində mühüm məlumatlar verir. Aşkar edilmiş tapıntılar, Azərbaycanın Orta əsr mədəniyyəti və iqtisadiyyatı haqqında da məlumatlar verir.

Qala divarları müdafiə məqsədiylə yüksək keyfiyyətli möhkəm daşlardan istifadə edilərək tikilmişdir. Divarların qalınlığı və möhkəmliyi qalanın hərbi məqsədlər üçün istifadə olunduğunu təsdiq edir. Qalanın strukturu yüksək təhlükəsizlik və nəzarət məqsədilə inşa edilmişdir. Qalanın tikinti texnologiyası dövrünün qabaqcıl inşaat metodlarını özündə əks etdirir. Mikayıl Mustafayevin

2020-ci il tədqiqatları zamanı məlum olub ki, qalaya yalnız bir istiqamətdən daxil olmaq mümkündür. Bu məlumata əsasən, deyə bilərik ki, bura ciddi şəkildə qorunan bir qala olub [2, s.21].

Gözetçi qalası, hələ də tam şəkildə tədqiq olunmamışdır və əhatəli tədqiqatına ehtiyac olan bir abidə olaraq qalır. Gələcək tədqiqatların, qalada daha çox tapıntı əldə etməyə, bu abidənin daha geniş bir tarixi və mədəni kontekstdə qiymətləndirilməsinə köməyi olacaqdır. Arxeoloji tədqiqatlar davam etdikcə, Gözetçi qalasının sosial, iqtisadi mədəni və müdafiə xüsusiyyətləri daha da dərinlən öyrəniləcəkdir.

Açar sözlər: İmişli rayonu, Qızılkənd, Qızıltəpə, arxeoloji abidə, Gözetçi qalası.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, X., Mustafayev, M. (2024). *Mil-Muğan Mədəni İrsi: İmişli Rayonunun Arxeoloji Abidələri*. Bakı, Mütərcim, 32.
2. Mustafayev, M. (2020). *İmişli Rayonunun Arxeoloji Abidələri*. Bakı, 149.
3. <https://imishli-ih.gov.az/az/news/620.html>
4. https://azertag.az/xeber/imislide_orta_esre_aid_gozetchi_qalasinin_izleri_askar_olunub_foto_v_ideo-1578625

LEXICAL INNOVATION THROUGH ABBREVIATIONS AND INITIALISMS

Emma Seidova

Odlar Yurdu University

emmaseidova68@gmail.com

Lexical innovation is a process which forms and feeds the study of language change. It is also considered to be a constituent of modern linguistics along with sociolinguistics. A number of studies were conducted by Hughes (1988), Milroy (1992), Labov (2001), Hickey (2003), Aitchison (2005) regarding the so-called issue. One of the means of lexical innovation occurs through acronyms and abbreviations which are often seen in social media.

Language change is a complex and unpreventable process which is the result of innovation and spread. Both occur as a result of social change. Actually, lexical innovation patterns source by the individual user while other language users spread by propagating them in society. The spread is usually possible by social networking sites as Instagram, TikTok, Facebook, Twitter, StumbleUpon, searching systems as Youtube, Google and the agents of mass media such as television, radio and newspaper. Lexical innovation can also be spread by advertising posters. Some innovations are supposed to break the norms of language. The success of innovation is measured with acceptance and usage by more language users [5].

There are usually two types of changes in the language in terms of inclusion of lexical innovations in it: short-term changes and long-term changes. And the speaker functions as the catalyst for change. Language change at the levels of innovation and spread is based on the interplay of internal, external and extra-linguistic factors. Recent interaction between language and digital technology caused by social and cultural changes was triggered by communication globalization. Digital technology which stimulates the language change is also a vehicle for change. Numerous social slangs have appeared as a result of this change [2].

Abbreviations emerge by combining letters, most often the first letter or the two initial letters, of multi-word sequences to generate a new word. The terms of “abbreviations” and “acronyms” are sometimes confused. Quirk labels abbreviations as “acronyms”. However, Denning (2007) call them as “initialisms”. Unlike Quirk and Denning, Marchand and Bauer classify them as “letter-words” and “alphabet based formations” respectively [4].

The similarity between acronyms and abbreviations is that both can be written with capital and lower-case letters. Some abbreviations can be classified as an acronym and as an initialism. To

differ acronym and initialism, we can claim that an acronym consists of parts of the phrase it stands for and is pronounced as a word however initialism is a type of acronym which is pronounced as individual letters. For example: NASA is pronounced as [nasa] though DNA is uttered as [di en ei]. In another example, initialism is pronounced as sounds: EU [e: ju:]. In the meanwhile, acronyms and initialisms can be confused. Since both words are registered in the dictionaries and both are the contracted form of organization names. It means that acronyms differ from initialisms only in pronunciation.

Abbreviation is the contracted form of a word or a phrase intended to accelerate the speech or use fewer letters to speed up writing. For instance, using “ad” instead of “advertisement” both speeds up communication and writing [3].

Acronym is a type of abbreviation which uses the first initial letters of words in a phrase to generate a new word. For example, “laser” is an acronym for “light amplification by the stimulated emission of radiation”. If the word is registered in the dictionary, it is already considered to be a new word. Hence, the word “laser” can be found in any dictionary only in shortened form, usually not in full form. Only explanatory dictionaries give its explanation in the full form.

Initialism is a type of abbreviation which uses the initial letters of words in a phrase to create a new term. In most cases, as mentioned above, initialisms are not pronounced as a new word. However, it is possible to encounter the cases when they are pronounced as words. For example, FBI is pronounced as [ef bi ai] though SOS has two types of pronunciations such as [sos] or [es ou es]. In colloquial speech, it is sometimes pronounced as [sos].

Abbreviations can sometimes be intermingled with elisions. In elisions, the words are also shortened but they don't aim to form a new word. For example: “e'er” is the shortened form of “ever”. Sometimes, the letter “v” is omitted in the middle of the word. Another example for the same omission may be “o'er” for “over”. This rule can also refer to the word “ma'am” which is the contracted form of the word “madam”. This word is usually used without a name which is considered to be a form of polite and respectful address to a woman. Acronyms are not usually used with apostrophe though they are also contracted as elisions. In this respect, Babayev Javid differs elisions from contractions [3, p.60]. Such kind of contracted words are not registered in dictionaries though some of them can be exceptions. The word “madam” is a French word and it is also a borrowing. This word has been nativized by eluding it as “ma'am”. This word is found in some dictionaries as it is. But it does not mean that all the words of this type can easily be found in dictionaries. Besides, elisions are characteristic for literary and colloquial language while acronyms, abbreviations and initialisms are mainly used in academic or scientific language. As elisions are the output of colloquial and literary language, they are found in poems and public messaging. Such kinds of words are not registered in dictionaries.

Another example for elision is the omission of the final “g” from the end of the verbs as callin' instead of “calling”. Sometimes, initial letters can be omitted as “tis” instead of “It is”. As obvious, elision does not form any word though stylistically it can be considered innovation [6].

Consequently, we can claim that abbreviations, acronyms and initialisms create new words which are registered in dictionaries while elisions are not registered in dictionaries. Since, elisions are the products of colloquial and literary language.

Keywords: Elision, acronym, abbreviation, lexical innovation, initialism, dictionary.

References

1. Babayev, J.S. (2022). Efficiency in teaching and learning vocabulary. In *Современная Наука: Актуальные Вопросы, Достижения и Инновации*, 82-84.
2. Babayev, J. (2022). Slang and its characteristic features. In *European research*, 152-154.
3. Babayev, J. (2022). The usage of elision in English lexicology. *German International Journal of Modern Science*, 29, 60-61.

4. McMahon, M. (2023). What is the difference between an acronym, alphabetism and initialism?. Language Humanities. <https://www.languagehumanities.org/what-is-the-difference-between-an-acronym-alphabetism-and-initialism.htm>
5. Renouf, A., L. Bauer (2000). Contextual clues to word-making. *International Journal of Corpus Linguistics*, 5, 231-258.
6. Ritter, R.M. (2005). *New Hart's Rules*. The handbook of style for writers and editors. Oxford University Press, USA.

Abbreviaturalar və inisializmlər vasitəsilə leksik innovasiya

Tezisdə abbreviaturalar vasitəsilə leksik innovasiyalardan bəhs olunur. Burada abbreviatura, akronim və inisializmlərin oxşar və fərqli cəhətləri incələnməmişdir. Bundan başqa, eliziyanın da adı çəkilən leksik innovasiya törədicilərindən fərqi vurğulanmışdır. Eliziyanın abbreviaturalardan fərqi odur ki, burada məqsəd yeni söz yaratmaq deyil, sadəcə üslubi cəhətdən sözün formasını dəyişməkdir. Eliziyaya çəkilmiş nümunələrə lüğətlərdə rast gəlinmir. Akronim, inisiallar və abbreviaturalar isə lüğətdə qeydiyyatda alınır. Eliziya və onlar arasındakı əsas fərqlərdən biri də məhz budur. Eliziya apostrofla işləndiyi halda abbreviaturalar, akronimlər və inisiallar apostrofla işlənir. Bundan başqa, eliziya bədii və məişət üslubuna xas olduğu halda abbreviaturalara, akronimlərə və inisiallara elmi üslubda rast gəlinir.

ЭКСТРАДИЦИЯ И ПРИВЛЕЧЕНИЯ К УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЦ, СОВЕРШИВШИХ ХОДЖАЛИНСКИЙ ГЕНОЦИД

Лейла Салимова

Бакинского Государственного Университета

lleylasalimova@gmail.com

В современный период геноцид, преступления против человечности и военные преступления, являясь наиболее тяжкими преступлениями, вызывают серьезную озабоченность международного сообщества. Эти зверские по своей природе преступления могут оказывать длительное дестабилизирующее воздействие в течение десятилетий после их совершения. В настоящее время международное сообщество твердо придерживается позиции, что поимка, расследование и судебное преследование лиц, совершивших эти преступления имеет исключительное значение для утверждения международного правопорядка. Так, в соответствии со ст.1 Европейская конвенция о выдаче от 13 декабря 1957 года государства обязались выдавать друг другу всех лиц, в отношении которых компетентные органы запрашивающей стороны осуществляют судопроизводство в связи с каким-либо преступлением или которые разыскиваются указанными органами для приведения в исполнение приговора или постановления об аресте. Однако Европейская конвенция о выдаче от 13 декабря 1957 года дает широкие основания и для отклонения запросов о выдаче. Самым же серьезным среди них является совершение “политического преступления”, которому традиционно в государствах даются различные интерпретации. В Типовом договоре о выдаче (экстрадиции), принятом Генеральной Ассамблеей ООН 14 декабря 1990 г., указывается, что выдача не разрешается, если правонарушение, в отношении которого поступает просьба о выдаче, рассматривается запрашиваемым государством как правонарушение политического характера. Данное положение нашло свое отражение и в ст. 3 Европейской конвенции о выдаче от 13 декабря 1957 года, в соответствии с которым выдача не осуществляется, если преступление, в отношении которого она запрашивается, рассматривается запрашиваемой стороной в качестве политического преступления или преступления, связанного с политической деятельностью.

При наличии таких общих международно-правовых предписаний об экстрадиции наличие четкой формулировки положений национального законодательства помогает избежать ряд практических трудностей при выдаче лиц, совершивших такое тяжкое международное преступление как геноцид. В этом смысле считаем образцовой конструкцией ст.3.1.3 Закона Азербайджанской Республики “О выдаче (экстрадиции) лиц, совершивших преступление” от 15 мая 2001 года, где после положения “Если являющееся основанием для выдачи действие, совершенное лицом, выдача которого запрашивается, признано Азербайджанской Республикой преступлением политического характера”, в примечании указывается, что “При применении статьи 3.1.3 настоящего Закона следующие действия не считаются преступлением политического характера преступления против человечества, предусмотренные Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций в Конвенции “О предотвращении преступления, связанного с геноцидом, и его наказании” от 9 декабря 1948 года” [1].

Несмотря на это правоохранительные органы Азербайджанской Республики продолжают свою деятельность по поимке и привлечению к ответственности участников Ходжалинского геноцида 1992 года. Так, 23 ноября 2020 года Азербайджанская Республика объявила в международный розыск одного из палачей жителей Ходжалы, бывшего министра обороны Республики Армения Сейрана Оганяна. В отношении него было возбуждено уголовное дело по статье 103 (геноцид) Уголовного кодекса Азербайджанской Республики. Решением Бакинского военного суда в отношении С. Оганяна была избрана мера пресечения в виде заочного ареста и он был объявлен в международный розыск. Сегодня С. Оганян, как военный преступник, уже не может свободно перемещаться по территории третьих странах, так как руководители соответствующих органов этих стран обязаны задержать С. Оганяна, провести расследование его деятельности и решить вопрос о его выдаче [2].

С учетом того, что в современных условиях Интерпол является ведущей организацией по борьбе с международной преступностью, для эффективной реализации требований статья VII Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года, предлагается внести следующее дополнение в ст. 3 Устава Интерпола: после предложения “Организации категорически запрещается осуществлять какое-либо вмешательство или деятельность политического, военного, религиозного или расового характера” дополнить статью следующим предложением: “Не рассматриваются как политические преступления: геноцид; заговор с целью совершения геноцида; прямое и публичное подстрекательство к совершению геноцида; покушение на совершение геноцида; соучастие в геноциде”.

Ключевые слова: Геноцид, преступление, розыск, экстрадиция, ответственность, наказание.

Литература

1. Газета Азербайджан (19 июня, 2001). Закон Азербайджанской Республики. О выдаче (экстрадиции) лиц, совершивших преступление.
2. <https://zerkalo.az/sejran-oganyan-mozhet-byt-vydan-azerbajdzhanu/>

Xocalı soyqırımını törətmiş şəxslərin ekstradisiyası və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi

Müasir dövrdə ən ağır cinayətlər kimi tanınan soyqırım, insanlığa qarşı cinayətlər və müharibə cinayətləri beynəlxalq ictimaiyyəti ciddi narahat edir. Öz vəhşiliyi və qəddarlığı ilə seçilən bu cinayətlər uzun müddət ərzində sabitliyi pozmaq təsirinə malikdir. Hazırda beynəlxalq ictimaiyyət bu cinayətləri törətmiş şəxslərin həbs edilməsi, mühakimə olunmasının vacibliyini dərk edir və bu istiqamətdə ciddi addımlar atır. Bu baxımdan Xocalı soyqırımını törətmiş şəxslərin həbs edilməsi və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün ekstradisiya institutuna aid məsələlərin dərinədən

araşdırılması olduqca aktualdır. Bununla əlaqədar işdə Xocalı soyqırımını törətmiş şəxslərin ekstradisiyası ilə bağlı mühüm beynəlxalq müqavilələrin və milli qanunvericilik aktlarının müddəaları tədqiq olunur. Qeyd olunur ki, ekstradisiya barəsində mükəmməl hüquqi göstərişlərin mövcudluğu soyqırım kimi ağır beynəlxalq cinayəti törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi və ya məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş cəzanın icrası üçün verilməsi zamanı çətinliklərin qarşısını alır. Bildirilir ki, Ekstradisiya haqqında 13 dekabr 1957-ci il tarixli Avropa Konvensiyası şəxslərin təhvil verilməsi barədə sorğular üzrə imtina cavablarının verilməsi üçün geniş əsaslar nəzərdə tutur. Belə ki, həmin Konvensiyanın üzvü olan dövlət sorğu verən ölkədə ölüm hökmü mövcud olduqda, cinayət onun öz ərazisində törədildikdə, verilən sorğu hərbi cinayətlərə aid olduqda və s. əsaslara görə xarici ölkənin müvafiq sorğusunun təmin olunmasından imtina edə bilər. 1990-cı il dekabrın 14-də BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş Ekstradisiya (ekstradisiya) haqqında Nümunəvi Müqavilədə göstərilir ki, ekstradisiya zamanı müvafiq cinayət sorğu edilən dövlət tərəfindən siyasi xarakterli cinayət hesab edilərsə, ekstradisiyaya icazə verilmir. Bu isə Xocalı soyqırımını cəlladlarının cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün ciddi maneələr yaradır. Bununla əlaqədar bəzi problemlərin aradan qaldırılması üçün tezisdə ağır beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslərin cəzadan yayınmasına şərait yaradan hüquqi aktların (o cümlədən beynəlxalq hüquqi müqavilələrin müddələrinin) dəyişdirilməsinə dair təkliflər verilmişdir.

BÜDCƏ XƏRCLƏRİNİN İQTİSADİ ARTIMA QEYRİ-XƏTTİ TƏSİRİ

Cavid Seyfullalı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

cavidseyfullali1@gmail.com

Amerikalı iqtisadçı Robert Barro tərəfindən irəli sürülən [5] və fiskal siyasətin iqtisadi artıma təsirinin qeyri-xətti xarakter daşdığını iddia edən elmi mülahizə bu gün iqtisad elmində geniş müzakirə olunan mövzulardandır. Azərbaycanda fiskal siyasətlə iqtisadi artım arasında əlaqələrin qiymətləndirilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlara baxış onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizdə fiskal siyasət və iqtisadi artım arasında qeyri-xətti əlaqələrin tədqiqi aparılmamışdır.

Dövlət xərcləri iqtisadi artım üçün o vaxta qədər faydalı ola bilər ki, onun faydaları bu xərcləri maliyyələşdirmək üçün alınan vergilər və borclanmanın yaratdığı fəsadları üstələsin. Beləliklə, Barro ölkədə dövlət xərclərinin ÜDM-də payının optimal çəkisinin olduğunu iddia etmişdir. Dövlətin iqtisadiyyatda çəkisi bu nöqtəyə çatana qədər, məhsuldar dövlət xərcləri iqtisadi artımı dəstəkləyəcək, hədd nöqtəsindən sonra isə dövlət xərclərinin artırılmasının faydaları dövlət xərclərini maliyyələşdirmək üçün alınan vergi və borcların yaratdığı fəsadları üstələyə bilməyəcək [5]. İqtisad elmində bu fenomen BARS əyrisi kimi təqdim olunur.

Müxtəlif ölkələrdə aparılmış tədqiqatların ziddiyyətli nəticələri BARS əyrisinin hər bir ölkədə işlək olduğunu deməyə əsas vermir. Afonso və Furceri İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı və Avropa Birliyi ölkələrində tədqiqat apararaq bu ölkələrdə BARS əyrisi üçün statistik əhəmiyyətli sübutları aşkarlaya bilməmişdir [3]. Bir sıra tədqiqatlarda isə bu modelin mövcudluğunu təsdiqləyən sübutlar aşkarlanmışdır [4; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12].

Fiskal siyasət və iqtisadi artım arasında qeyri-xətti əlaqəyə dair nəzəri-empirik müddəaların təhili aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

1. Bütçə xərclərinin ÜDM-də payının (dövlətin iqtisadi ölçüsü) optimal həddi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha böyükdür - bu hal inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlətin istehsal və sosial infrastruktur investisiyalarına daha çox ehtiyac olması ilə bağlı ola bilər.

2. Bütçə xərclərinin ÜDM-də payı optimal həddən böyük olduqda, dövlət xərclərinin iqtisadi artıma mənfi təsiri inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha böyük olur.

3. Büdcə xərclərinin ÜDM-də payı optimal səviyyədən yüksək olduqda, idarəetmənin keyfiyyəti iqtisadi artım üçün həlledici amilə çevrilir.

4. Təbii ehtiyatların fiskal siyasət və iqtisadi artım arasındakı əlaqəyə təsiri ölkənin institusionallaşma səviyyəsindən asılıdır. Formalaşmış institutları olan inkişaf etmiş ölkələr təbii resurslardan daha yaxşı istifadə edə bilirlər.

2-ci, 3-cü və 4-cü nəticələr fiskal siyasətin dinamikası və iqtisadi artım üçün idarəetmənin keyfiyyətinin vacibliyini bir daha vurğulayır.

Azərbaycanda dövlət xərcləri və iqtisadi artım arasında əlaqənin qeyri-xətti təbiətinin mövcudluğunu aşkarlamaq üçün daha kiçik nümunə sayı ilə stasionar və qeyri-stasionar zaman sıralarına tətbiq edilə bilən, dəyişənlər arasında uzun və qısa müddətli dövrlər üçün əlaqələri qiymətləndirmək qabiliyyətinə malik olan Avtoregressiv Paylanmış Gecikmə Sərhədləri Testindən (ARDLBT) [13] istifadə edilmişdir. Bu məqsədlə modelə aşağıdakı dəyişənlər daxil edilmişdir.

Cədvəl 1. BARS əyrisi üçün uzunmüddətli regressiya nəticələri və modelin keyfiyyət göstəriciləri

Asılı dəyişən, real ÜDM-in artımı	
Panel A	
Müstəqil dəyişənlər	Model
<i>OILPRCG</i> - neft qiymətlərinin rüb üzrə dəyişməsi, Federal Ehtiyatlar Sisteminin və Mərkəzi Bankın [1] məlumatlar bazasından istifadə edilməklə müəyyən edilir.	0.418*** (0.10)
<i>GOVEXPTOGDP</i> - büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin [2] məlumatları əsasında hesablanır)	0.591 (1.76)
<i>GOVEXPTOGDP</i> ² - büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbətinin kvadratı	-2.055 (-3.07)
<i>CAPINV</i> - real kapital qoyuluşları (ölkə iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların həcmi modelə loqarifmik ifadədə daxil edilir)	0.283** (0.11)
Panel B - Modelin etibarlılıq göstəriciləri	
Determinasiya əmsalı (R^2)	0.70
Korrektə edilmiş determinasiya əmsalı	0.61
Müşahidələrin sayı	70
Serial korrelyasiya (LM)	$X^2_{sc} = 3.46$ (0.18)
Heteroskedastiklik (BP)	$X^2_{sc} = 16.57$ (0.15)

Mənbə: Müəllif hesablamaları

Qeyd: ***, ** və * müvafiq olaraq 1%, 5% və 10% səviyyələrində statistik əhəmiyyəti ifadə edir.

Panel A-da mötərizədə olan ədədlər standart xətanı təmsil edir.

Panel B-də mötərizədə olan ədədlər isə P-dəyərini göstərir.

Modelin avtokorrelyasiya, heteroskedastiklik, qalıqların normal paylanması və sabitliyi testləri alınan nəticələrin etibarlı olduğunu göstərir. Bu nəticələr neft qiymətləri və real kapital qoyuluşlarının Azərbaycanda iqtisadi artıma müsbət təsir göstərməsini təsdiqləyir, dövlət xərcləri ilə iqtisadi artım arasında tərs U-şəkilli (qeyri-xətti) əlaqə üçün isə statistik əhəmiyyətli sübutların olmadığını deməyə əsas verir. Qeyd edilən nəticə aşağıdakı mülahizələri irəli sürməyə imkan verir:

- Azərbaycanda büdcə xərclərinin həcmi hələ də optimal həddə çatmayıb;
 - Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturu BARS əyrisinin özünü doğrultmasına imkan vermir.
- Hər iki mülahizənin yoxanılması üçün əlavə tədqiqatların aparılmasına ehtiyac var.

Açar sözlər: BARS əyrisi, fiskal siyasət, iqtisadi artım.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatları. www.cbar.gov.az

2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. www.stat.gov.az
3. Afonso, A., Furceri, D. (2010). Government size, composition, volatility and economic growth. *European Journal of Political Economy*, 26(4), 517-532. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2010.02.002>
4. Asimakopoulou, S., Karavias, I. (2016). The impact of government size on economic growth: A threshold analysis. *Economic Letters*, 139, 65-68. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2015.12.010>
5. Barro, R. (1990). Government spending in a simple model of endogenous growth. *Journal of Political Economy*, 98(5), 103-125. <https://doi.org/10.1086/261726>
6. de Mendonça, H.F., Cacicedo, T. (2014). Size of government and economic growth in the largest Latin American country. *Applied Economics Letters*, 22(11), 904-910, <https://doi.org/10.1080/13504851.2014.987909>
7. Durucan, A. (2022). Testing the validity of BARS curve for Turkey. *Economic Annals*, 67(232), 153-192. <https://doi.org/10.2298/EKA2232153D>
8. Hajamini, M., Falahi, M.A. (2018). Economic growth and government size in developed European countries: A panel threshold approach. *Economic Analysis and Policy*, 58, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2017.12.002>
9. Herath, S. (2010). The size of the government and economic growth: An empirical study of Sri Lanka. Institute for Regional Development and Environment Vienna, Austria: University of Economics and Business. <https://ro.uow.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1976&context=buspapers>
10. Kim, D., Lin, S. & Wu, Y. (2018). Heterogeneity in the effects of government size and governance on economic growth. *Economic Modelling*, 68, 205-216. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2017.07.014>
11. Marioli, F.A., Fatas, A. & Vasisht, G. (2024). Fiscal policy volatility and growth in emerging markets and developing economies. *International Review of Economics & Finance*, 92, 758-777. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2024.01.041>
12. Olaoye, O.O., Eluwale, O.O., Ayesha, A. & Afolabi, O.O. (2020). Government spending and economic growth in ECOWAS: An asymmetric analysis. *The Journal of Economic Asymmetries*, 22, e00180. <https://doi.org/10.1016/j.jeca.2020.e00180>
13. Pesaran, M.H., Shin, Y. & Smith, R.J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>

DİL VƏ KİMLİK

Şəbnəm Seyidzadə

Azərbaycan Universiteti

Shabnam.Seyidzade@au.edu.az

Nelson Mandelanın müdrik sözləri ilə desək, “Əgər bir insanla onun başa düşdüyü dildə danışsan, bu, onun beyninə doğru istiqamətlənir. Əgər onun ana dilində danışsan, bu, onun birbaşa ürəyinə gedir” [5]. Dil sadəcə sözlərin bir yığını deyil, insanı ailəsinə, kimliyinə, mədəniyyətinə, musiqisinə, inanc və hikmətinə bağlayan bir reallıqdır. O, bir nəsildən digərinə tarix, ənənələr, adətlər və folkloru daşıyan bir konseptdir. Dil olmadan heç bir mədəniyyət öz mövcudluğunu davam etdirə bilməz. Bizim dilimiz bizim kimliyimizdir.

Dil olmadan insanlar digər canlılardan fərqlənməzdi. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil; o, insan kimliyinin və inkişafının vacib bir hissəsidir. J. Gumperz kimi dilçi alimlərin dediyi kimi, ünsiyyət təcrid olunmuş şəkildə öyrənilə bilməz, o, sosial kontekstdə başa düşülməlidir və bu, kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır [3].

İşdə məqsəd yazı, dil və kimlik arasındakı əlaqəni araşdırmaq və dil istifadəsinin kimlik formalaşmasına necə təsir etdiyini göstərməkdən ibarətdir. Ədəbiyyat icmalı və keyfiyyətli

araşdırmalar dilin bu günkü cəmiyyətdə şəxsi və kollektiv kimliyin müəyyənləşdirilməsində necə əsas rol oynadığını ortaya qoyur.

Kimlik və Dilin Tərfi

Kimlik anlayışı, fərdlərin müxtəlif sosial şəraitlərdə kim olduqlarını ifadə edir. Dil - istər şifahi, istər qeyri-şifahi – olmasaydı, insanlar digər canlılardan fərqlənməzdi. Dil ünsiyyətə imkan yaradır və bu, kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İnsanlar aid olduqları sosial qrupların dilindən istifadə edərək ünsiyyət qururlar, bu qruplar kiçik (məsələn, yaxın əlaqələr və ya dostluqlar) və ya böyük (məsələn, millətlər, regionlar) ola bilər. Kiçik bir qrupun “gizli” dili ilə böyük bir ölkənin danışq dili arasında fərq olsa da, hər iki dil eyni dilin müxtəlifliyidir və hər ikisi də kimliyin formalaşmasında əsas rol oynayır.

Maykl Byram kimi alimlər, kimliyin təcrid olunmuş şəkildə mövcud olmadığını vurğulayır. Kimlik sosial olaraq qurulur və sosial qruplar kontekstində müəyyən edilir. Bir insan bir qrupa (məsələn, ailə, şirkət, millət) aid olur və bu qrup tərəfindən qəbul edilir. Bu qarşılıqlı əlaqədir: kimlik həm şəxsin özünü necə dərk etməsi, həm də ətrafı necə qavradığı ilə müəyyən edilir [1]. Məsələn, bir qız evdə qız uşağı, məktəbdə isə sinif nümayəndəsi ola bilər. Hər iki rolda fərqli davranışlar və dil istifadə olunur, çünki insanlar müxtəlif sosial kimliklərə uyğunlaşırlar.

M. Byram, həmçinin sosial qrupların dil müxtəlifliyini necə əldə etdiklərini izah edir. Bu proses təbii və şüursuz olur. Uşaqlar doğularkən ana dilini şüursuz şəkildə öyrənirlər və həyatları boyunca yeni sosial qruplara qoşulduqda və ya fərqli ölkələrə getdikdə dil müxtəlifliklərini öyrənirlər [1]. Məsələn, Çində böyüyən bir uşaq Çincə danışacaq, çünki o, heç bir Amerikan sosial qrupunun üzvü deyil.

Təhsil və Kimlik Formalaşması

Təhsil mühitlərində dil öyrənmək yalnız oxumaq və yazmaqla bağlı deyil, həm də yeni kimliklər qəbul etməklə əlaqəlidir. Xarici dil siniflərində, tələbələr yalnız oxumağı və yazmağı öyrənmir, həm də müəyyən bir xarici dil ilə özlərini ifadə etməyə məcbur olurlar. Bu halda tələbələr, öz kimliklərini unutmağa və yeni bir xarici kimliklə ifadə etməyə təşviq edilir. Digər tərəfdən, həm də yerli və milli kimliklərini qorumağa motivasiya edilə bilərlər. Miqrant tələbələr bu vəziyyətdə daha çox çətinliklərlə qarşılaşırlar, çünki onlar, yaşadıkları cəmiyyətin dil qaydalarına uyğun davranmağa təhrik edilir və öz milli kimliklərini unudurlar. Multikultural siniflərdə bu məsələnin doğru adaptasiyası müəllimlərin üzərinə düşür, çünki onlar fərqli mədəniyyətlər və kimliklərlə gələn tələbələrlə işləyirlər. Bununla yanaşı, xarici dil müəllimlərinin əsas məsuliyyətlərindən biri, müxtəlif kimliklərə uyğun şəkildə öyrətməyi təmin etməkdir.

Kristina Bratt Paulston qeyd deyir ki, müəllimlər tələbələrini yalnız dil qaydaları ilə deyil, həm də sosial qaydalarla tanış etməlidirlər. Effektiv tədris, tələbələrə sosial və dil qaydalarının necə dəyişdiyini başa düşməyə təşviq etməkdən ibarətdir. Bu, eyni mövzu ilə bağlı fərqli vəziyyətlərdə danışarkən formallığın necə dəyişdiyini göstərir [6]. Dil istifadəsi iştirakçılarının sosial kimliklərinə görə formalaşır, buna görə də xarici dil siniflərində tələbələrə sosial kontekstə uyğun olaraq dil istifadə etməyi öyrətmək vacibdir.

Mədəni Kimlik və Dil

Mədəniyyət və dil ayrılmazdır; dil, mədəni kimliyin əsas bir hissəsidir. Dil vasitəsilə mədəniyyətimizi və kimliyimizi nəsildən-nəslə ötürürük. K. Gibson bu əlaqəni belə izah edir: “Dil, birinin kimliyinin daxili və xarici şərhləri arasında mürəkkəb bir rəqsdir”. Dil, insanların həyat təcrübələrini müəyyənləşdirən və formalaşdıran gücə malikdir [2]. Dil, həmçinin insanların ətrafdakı dünyanı necə qəbul edib təhlil etdiklərini müəyyən edir. Biz dünyanı təsvir edərkən sözlərdən istifadə edirik. Bəzən düşüncə və hisslərimizi ifadə etməyimiz, istifadə etdiyimiz sözlərlə məhdudlaşır. Bəzi sözlər bir dildə mövcud deyil, digərlərində isə eyni vəziyyəti təsvir etmək üçün bir çox söz var.

Dil, kimlik kimi bir-birini tamamlayan bir prosesdir. Sözlər, kimliyi bir hekayəni oxuyana çatdıran vasitələrdir. Dil özümüzü başqalarına təqdim etmək üçün əsas vasitədir. Bir şəxs ilk dəfə tanışdığına istifadə etdiyi sözlər, onun haqqında ilk təəssürat yaradır. Bu prosesi “Danış və mən sən kim olduğunu deyərəm” deyə ifadə etmək olar. Çünki dilin istifadəsi kimliyimizin bir göstəricisidir və yeni dillər öyrənmək kimliyin inkişafında vacib rol oynayır.

Dil və Kimlik Qazanma Prosesinin Dinamikliyi

Əvvəlki bölmələrdə qeyd olunduğu kimi, dil və kimlik qazanma prosesi dinamik və davamlı bir prosesdir. İnsanlar ömür boyu yeni kimliklər və dillər və ya dil müxtəliflikləri əldə edirlər və bu proses daha çox qeyri-iradi şəkildə baş verir. Məsələn, müəyyən bir insan öz nitqində bir dildən digərinə keçərkən kimlik də dəyişir. Bu “şüurlu çoxdilli” olmaq prosesi müəllimlər tərəfindən təşviq edilməsi hal-hazırkı qloballaşan dünyada 21-ci əsr müəlliminin əsas vəzifələrindən biridir.

Nəticə olaraq, dil və kimlik arasındakı əlaqə mürəkkəb və bir-birinə sıx bağlıdır. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də kimliyin formalaşmasında və ifadə edilməsində əsas bir elementdir. Bizim danışığımız, istifadə etdiyimiz sözlər və həyat boyu öyrəndiyimiz dil müxtəliflikləri, kimliyimizi təyin etmək və başqaları tərəfindən necə qəbul olunduğumuzu göstərir. Bu davamlı dil öyrənmə və uyğunlaşma prosesi şəxsi və sosial kimlik inkişafının əsas hissəsidir.

Açar sözlər: Sosial kimlik, milli kimlik, sosial qrup, dil və kimlik arasındakı əlaqə.

Ədəbiyyat

1. Byram, M. (2006). *Developing Intercultural Competence in Practice*. Multilingual Matters.
2. Gibson, K. (2004). Language, identity and the globalization of language. *International Journal of Language and Society*, 15(2), 18-35.
3. Gumperz, J.J. (1997). *Language and Social Identity*. Cambridge University Press.
4. Hymes, D. (1974). *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. University of Pennsylvania Press.
5. Mandela, N. (1995). *Long walk to freedom. The autobiography of Nelson Mandela*.
6. Paulston, C.B. (1992). *Linguistic and Communicative Competence: Topics in ESL*. Multilingual Matters.

ANALYSIS OF THE ROLE OF CRITICAL THINKING AMONG INTERNATIONAL STUDENTS AT BAKU STATE UNIVERSITY IN SOCIAL AWARENESS AND CONCRETE ACTIONS IN THE SOCIAL ENVIRONMENT

Sofiana Afifah Jamil

Baku State University

sofianaafifahjamil@bsu.edu.az

This study aims to analyze the role of critical thinking among international students at Baku State University in relation to social awareness and concrete actions within their social environment. Critical thinking, as the ability to analyze information objectively and rationally, is considered a fundamental basis for the development of students' social awareness. This research will explore how critical thinking skills influence students' understanding of social issues, their ability to evaluate information, and their level of empathy toward others.

Additionally, this study will examine how a high level of social awareness encourages international students to take concrete actions in their social environment. The forms of concrete actions to be studied include advocacy for change, community organizing and providing assistance to those in need. Furthermore, the study will evaluate the role of Baku State University in developing international students' critical thinking skills through its curriculum, academic environment and support for social activities. A qualitative research method will be employed, involving surveys, interviews and document analysis. The findings of this study are expected to provide a deeper understanding of the relationship between critical thinking, social awareness and concrete actions among international students. Additionally, this research aims to offer recommendations for Baku State University and other educational institutions in their efforts to enhance students' critical thinking skills and encourage their involvement in social activities.

Keywords: Critical thinking, social awareness, concrete actions, international students, Baku State University.

ИСЛАМ В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ: ВЬЕТНАМ

Камалья Софиева

Бакинский Государственный Университет

kemalesofiyeva@gmail.com

Вьетнам расположен в регионе, где встретились культурные потоки многих народов и цивилизаций. Географически это место с влажным муссонным тропическим климатом и богатой и разнообразной природой. За свою историю вьетнамский народ во всем полагался на природу, и потому в его сознании постепенно возникло много богов. Вьетнамцы активно принимали и адаптировали мировые религии, чтобы приспособить их к местным представлениям и религиям.

Вьетнам - многонациональная страна, основу ее составляют вьеты, сплотившие вокруг себя другие народности. В настоящее время во Вьетнаме насчитывается более 90 миллионов жителей, после освобождения от французского владычества в 1945 г. численность населения увеличилась в несколько раз. Вьетнам относится к странам дальневосточного культурного региона. Соседство с китайской империей, политические и культурные контакты с ней сформировали ряд особенностей вьетнамской культуры [2, с.11].

Религиозная деятельность в общественной жизни Вьетнама очень разнообразна и богата; она связана со многими сферами человеческой жизни. Длительный процесс формирования и развития верований и религий во Вьетнаме способствовал формированию их неповторимых и ярких особенностей, проявляющихся как в религиозной практике, так и в государственном управлении [3, с.118]. По данным Правительственного комитета по делам религий Вьетнамское государство признало правовой статус 42 религиозных организаций, во Вьетнаме действуют 16 религий с участием почти 56 тысяч высокопоставленных лиц и более 26 миллионов верующих, что составляет 27% населения Вьетнама [4, с.67].

Если говорить о появлении мусульман во Вьетнаме, то нужно копнуть очень глубоко и далеко в прошлое. Историки полагают, что впервые ислам появился здесь ещё задолго до XI века. Такой вывод специалисты сделали после обнаружения куфических надписей на могильном камне, которые датированы 1035 годом. Существуют предположения, что третий халиф Усман ибн Аффан в 650 году отправил во Вьетнам и Китай своё посольство [1].

По стране рассредоточены около 80 тыс. мусульман (из них около 40% сунниты; остальные 60% исповедуют ислам Бани) [3, с.119]. Большая часть мусульман-суннитов на юге страны придерживаются шафиитского мазхаба. Подавляющее большинство мусульман представители этнической группы тям, исповедующих местную вариацию ислама [1].

Во Вьетнаме в основной массе ислам исповедуют тямы. Государство Тямпа исчезло в 1471 г., а ислам распространился среди тямов в середине XVII в. В середине XIX века многие тямы-мусульмане переехали в дельту Меконга из Камбоджи, что также увеличило присутствие адептов этой религии в стране. Вьетнамские мусульмане оставались несколько изолированными от исламского мира, и это привело к определенному доктринальному синкретизму. К примеру, тямы молятся только по пятницам, обрезание не проводится [5, с.43].

Тямов во Вьетнаме можно разделить на три категории: индуистские тямы, бани-исламские тямы и тямы, исповедующие ортодоксальный ислам. Хотя между этими тремя группами Тямов есть много различий, их этническая идентичность, объединяет их как народ. Их неортодоксальная версия местного ислама сильно отличается от ортодоксального ислама, поскольку они также отличаются от индуистских тямов [6, с.24].

Бани - это синкретическое течение, вобравшее в себя исламские и индуистские традиции. К примеру, если ортодоксальные мусульмане постятся в Рамадан, как и положено, в течение всего месяца, то бани постятся лишь три дня. Если у традиционных мусульман сохраняется патриархат, то у бани - матриархат. Поскольку ислам запрещает своим последователям вступать в брак с язычниками, тямы-мусульмане в течение веков не смешивались с тьями-индустами и поэтому отличаются от них внешне [7].

Есть в Хошимине (или Сайгоне, как его ещё называют) построенная в 1935 мечеть. Изначально это здание служило приютом для индийской общины мигрантов, большая часть из которых бежала в Хошимин ещё до воссоединения Вьетнама в 1975 году. Исторически сложилось, что на севере Вьетнама количество мусульман было очень небольшим, что остаётся неизменным и сегодня. В Ханое, столице Вьетнама, и по сей день стоит мечеть, которая, правда, требует реставрации [1]. Самая большая мечеть страны была открыта в январе 2006 г. в Суанлоке, провинция Донгнай; частично строительство спонсировалось пожертвованиями из Саудовской Аравии [5, с.43].

Религиозная культура во Вьетнаме способствует формированию современных особенностей вьетнамской культуры по сравнению со многими другими культурами мира. Многие религии в процессе проникновения во Вьетнам соединяются с местными верованиями и совместно развивают или создают эндогенные религии с вьетнамскими нюансами.

Ключевые слова: Вьетнам, религиозная деятельность, Ислам, тямы, Ислам бани.

Литература

1. Гафиятуллина, И. (2019). Мусульмане Вьетнама: Кто они и какова их история? <https://russia-isrlworld.ru/in-world//musulmane-vetnama-kto-oni-i-kakova-ih-istoria/>
2. Кнорозова, Е.Ю. (2020). *Духовная Культура Вьетнама. Традиционные Религиозно-Мифологические Воззрения Вьетнамцев*. Санкт-Петербург: БАН, 507.
3. Кыюнг, Н.А., Тхюи, Ч.Т.Н., Няк, Д.В. & Ань, Н.Х. (2021). Особенности верований и религиозной жизни во Вьетнаме. *Вьетнамские Исследования*, 2(1), 118-138.
4. Нгуен, Ш.Н. (2022). Возникновение и развитие права на свободу вероисповедания во Вьетнаме. *Научный Вестник Омской Академии МВД России*, 1(84), 67-73.
5. Современный Вьетнам (2015). Справочник. М., ИД ФОРУМ, 368.
6. Phu, B.T. (2008). Bani Islam Cham in Vietnam. CIAS discussion paper No.3: Islam at the Margins: The Muslims of Indochina, 3, 24-33.
7. <http://islamofera.ru/chamy-neobychnye-musulmane-vetnama/>

Cənub-Şərqi Asiyada İslam: Vyetnam

Tezis Vyetnam müsəlmanlarına həsr olunmuşdur. Burada qeyd olunur ki, Vyetnamda islam dininə etiqad edənlər, əsasən, tyamlardır. Vyetnam müsəlmanlarının islam dünyasından təcrid olmaları sinkretik bir təlimin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ VƏ TƏHLİLİ

Ləman Sultanlı

Azərbaycan Universiteti
lemansultan1@gmail.com

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində şirkət və müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin effektiv idarə edilməsi strategiyasının əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır. Ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçidi, bütün regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrə maliyyə-təsərrüfat səlahiyyətlərini artırmaq və öz maliyyə resurslarını inkişaf etdirərək mənfəət əldə etmək imkanları yaratmışdır. Bu prosesin

müsbət nəticələrindən biri, müəssisələrin müxtəlif qiymətli kağızlara investisiya etmə hüququ əldə etmələri ilə əlaqədardır. Bu yazıda, Azərbaycanı fəaliyyət göstərən “Sevimli Dad” və “Azər Süd” zavodlarının maliyyə hesabatları əsasında, müəssisələrdə maliyyə menecmentinin müasir vəziyyəti təhlil ediləcəkdir.

İstehsalın əsas məqsədi müsbət maliyyə nəticələrinin əldə olunmasıdır ki, bu da müəssisələrin davamlı fəaliyyətinin təmin edir. Mənfəət, müxtəlif ehtiyat fondlarında toplanaraq malların bazarda satış ilə risklərin azaldılmasına imkan verir.

Mövzunun müxtəli aspektlərində şirkət və müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması strategiyası ilə bağlı bir çox məsələlər əhatə olunub. Ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçidi, bütün regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat səlahiyyətlərini artırmağa şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı, həmin müəssisələr öz maliyyə resurslarını inkişaf etdirmək və mənfəət əldə etmək imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Müstəqil maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti hüququna malik olan müəssisələr, əsas təsərrüfat sahələrindən əldə etdikləri maliyyə vəsaitlərini müxtəlif qiymətli kağızlara investisiya etmək imkanı qazanmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın əsas məqsədi müsbət maliyyə nəticələrinin əldə olunmasıdır. Mənfəət, müəssisənin gələcəkdə fəaliyyətini davam etdirməsi üçün müəyyən zamanət təmin edir. Çünki mənfəətin müxtəlif ehtiyat fondları şəklində toplanması, malların bazarda satışı ilə risklərin təsirini azaltmağa imkan verir. Mənfəət, həmçinin müəssisənin dəyər artımı potensialı yüksək olan sahələrdə investisiya etməsi üçün stimül rolunu oynayır. Bazar münasibətlərinin əsas göstəricisi kimi mənfəət aşağıda sadalanan funksiyaları yerinə yetirir:

- Müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəsini xarakterizə edir;
- Müəssisənin maliyyə resurslarının əsasını təşkil edir;
- Müxtəlif səviyyəli büdcələrin formalaşması üçün mənbə rolunu oynayır

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən sənayeyönlü iki səhmdar cəmiyyətin - “Sevimli Dad” Müəssisəsi və “Azər Süd” Zavodunun maliyyə hesabatları əsasında, bu müəssisələrdə maliyyə menecmentinin müasir vəziyyətini təhlil edilmişdir.

Cədvəl 1. Sevimli Dad Müəssisəsi və Azər Süd Zavodunun balans aqreqatlarının strukturu, min manat (2021-2024-cü illər)

Balansın maddələri	“Sevimli Dad” Müəssisəsi		“Azər Süd” Zavodu	
	2021	2024	2021	2024
Dövriyyə kapitalı	304.8	325.4	297.5	325.4
Əsas kapital	158.7	376.5	119.0	376.5
Xüsusi kapital	306.4	212.9	200.4	215.1
Pul vəsaitləri	142.2	191.1	129.0	191.1
Öhdəliklər	214.7	183.2	226.1	183.2
Həmçinin:				
uzunmüddətli öhdəliklər	-	-	154,9	-
qısamüddətli öhdəliklər	190,1	120,2	81,4	75,2
Sair Öhdəliklər	115,1	254,1	140,2	156,5
Məhsul satışından gəlir	1601,3	1990,6	590,6	2098,5
İstehsal xərcləri	340,4	1270,2	381,5	1468,4
Mənfəət	192,6	180,5	121,8	286,6

Mənbə: Sevimli Dad Müəssisəsi və Azər Süd Zavodunun statistik hesabatlarına əsasən, müəllif tərəfindən tərtib olunub

Cədvəl 1-dəki statistik məlumatlar səhmdar müəssisələrin maliyyə əməliyyatları üzrə artım göstəricilərini əks etdirir. Eyni bazar şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrə baxmayaraq, bu müəssisələr maliyyə resurslarını müxtəlif üsullarla idarə edirlər. Şəxsi kapitalın borc kapitalına olan nisbəti, hər bir şirkətin maliyyə idarəetməsini necə təşkil etdiyini müəyyən edir. “Sevimli Dad” Müəssisəsi ilə müqayisədə “Azər Süd” Zavodu öz fəaliyyətində borc kapitalından daha az istifadə etmişdir. Konkret olaraq, 2021-cü ildən 2024-cü ilə qədər “Sevimli Dad” Müəssisəsinin ümumi kapitallaşmasında borc kapitalının payı 70,6 faiz, “Azər Süd” Zavodunda isə 57,2 faiz olmuşdur. Bununla yanaşı, 2024-cü

ildə səhmdar müəssisələrdə xüsusi kapitalın mütləq həcmi və xüsusi çəkisi 2024-cü illə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu müsbət dinamika, məhsul satışından əldə edilən mənfəətdən müəssisələrin inkişafı üçün əhəmiyyətli maliyyə vəsaitlərinin ayrılmasına şərait yaratmışdır.

Cədvəl 2. Sevimli Dad Müəssisəsi və Azər Süd Zavodunun kapital strukturu (2021-2024-cü illər)

Əmsallar	“Sevimli Dad” Müəssisəsi		“Azər Süd” Zavodu	
	2021	2024	2021	2024
Ümumi kapital:	487,5	575,6	485,2	536,5
Xüsusi kapital	141,9	303,4	173,4	223,4
Borc kapital	315,6	272,2	311,8	313,1

Mənbə: Sevimli Dad Müəssisəsi və Azər Süd Zavodunun statistik hesabatlarına əsasən, müəllif tərəfindən tərtib olunub

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstərici rentabellikdir. Borc kapitalının mövcudluğu, adətən, müəssisənin öhdəliklərini yerinə yetirməsini çətinləşdirir. “Sevimli Dad” Müəssisəsinin öhdəlikləri 2021-ci ildə 214,7 min manat, 2024-cü ildə isə 183,2 min manat təşkil etmişdir. “Azər Süd” Zavodunda bu rəqəmlər müvafiq olaraq 226,1 min manat və 183,2 min manat olmuşdur. Təcrübədə müəssisənin ödəmə qabiliyyəti onun mühasibat balansının likvidlik səviyyəsinə əsasən, qiymətləndirilir.

Təhlil göstərir ki, 2024-cü ildə 2021-ci illə müqayisədə təhlil edilən hər iki müəssisədə satışların və səhmdar kapitalın rentabelliği əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bununla yanaşı, borc kapitalı və xüsusi kapitalın rentabelliğində isə müxtəlif azalmalar müşahidə edilmişdir. Kommersiya səmərəliliyinə müəssisənin kommersiya fəaliyyəti ciddi təsir göstərir. İşgüzar fəaliyyət bir sıra keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə əsaslanaraq qiymətləndirilir. Kəmiyyət göstəriciləri satış bazarlarının genişliyi, müəssisənin kommersiya imici, məhsuldarlığı və müştərilərin sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Keyfiyyət göstəricilərinə isə hazır məhsul, mallar, işlər və xidmətlərin həcmi, mənfəət və kredit kapitalı daxildir.

Maliyyə menecmentinin effektiv təşkil edilməsi üçün əməliyyat levereci və maliyyə leverecinin birgə təsirini hesablamaq mühümdür. Bu yanaşma, müəssisənin ümumi risklərini dəyərləndirməyə və satış həcmi 1% dəyişməsi halında səhmlərin xalis mənfəət payındakı dəyişiklik faizini müəyyən etməyə imkan verir. Təhlil göstərir ki, maliyyə böhranı riski daha çox “Sevimli Dad” Müəssisəsində müşahidə olunur. Bununla yanaşı, “Azər Süd” Zavodunda əməliyyat levereci və maliyyə leverecinin birgə təsiri əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir ki, bu da zavodun maliyyə menecmentinin yüksək səviyyədə təşkil edildiyini sübut edir.

Açar sözlər: Bazar, iqtisadiyyat, kommersiya, müəssisə, məhsul, satış.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, E.Y. (2014). Müasir dövrdə istehlak mallarını bazarının formalaşması və böyüməsi ilə bağlı çətinliklər. Bakı.
2. Abdullah, R.B. (2016). Finansal və idarəetmə analizi. *Girişimçilik və İnkişaf Dergisi*, 8(2), 79.
3. Çetin, A.C., Akyüz, Y. & Genç, E. (2011). Küresel kriz sürecin de imalat sanayi işletmelerinin finansal sorunlarının değerlendirilmesi (uşak ili örneği). *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 101-118.
4. Tilly, C. (2011). *The Economic Environment of Housing: Income Inequality and Insecurity*. Temple University Press.

ПРИМЕНЕНИЕ НАНОСЕПТИКИ ДЛЯ РАЗРАБОТКИ КРЕМОВ

Гульшан Сулейманова, Камилла Микаилова

Бакинский Государственный Университет

mikailovakamilla18@gmail.com

Нанотехнология - область фундаментальной и прикладной науки и техники, включающая теоретическое обоснование, практические методы исследования, анализа и синтеза, а также методы производства и применения продуктов с заданной атомной структурой путём контролируемого манипулирования отдельными атомами и молекулами. В переводе с греческого слово “нано” означает карлик. Один нанометр (нм) - это одна миллиардная часть метра (10^{-9} м). Размер объектов, с которыми имеют дело нанотехнологи, лежат в диапазоне от 1 до 100 нм. Интерес к серебряным наночастицам был обусловлен возможностью их использования в качестве антибактериальных агентов [2].

В небольших концентрациях наночастицы серебра безопасны для клеток млекопитающих, но губительно для большинства бактерий и вирусов, поэтому получило широкое распространение для обеззараживания воды и пищи в быту и в борьбе с инфекциями при лечении людей. Бактерицидные (антисептические) свойства серебра связаны с его медленным окислением и высвобождением ионов Ag^+ в окружающую среду. На данный момент уже используются серебряные наночастицы в спреях для горла, дабы предотвратить развитие болезнетворных микроорганизмов. Моя работа же основана на том, чтобы создать максимально безопасный и действующий крем, который собственно и будет обладать антисептическим, противомикробным действием [1; 3; 5].

Целью работы является найти оптимальные показатели для синтеза серебряных наночастиц, меняя: температуру, концентрацию вещества, сам экстракт, а также и его концентрацию. Затем присутствовать к переводу полученного результата из жидкости в парашокообразное вещество. Это нужно для того чтобы при смешивании веществ раствор был гомогенным и легко диффундировал [4].

Ключевые слова: Серебряные наночастицы, крем.

Литература

1. Пул, Ч., Оуэнс, Ф. (2020). *Синтез Наночастиц*.
2. Горелкин, П., Калинина, Н., Лав, А., Макаров, В., Тальянский, М. & Яминский, И. (2012). Синтез наночастиц с использованием растений. *Наноиндустрия*, 7, 16-23.
3. Матюшкин, Л.Б., Рыжов, О.А., Александрова, О.А. & Мошников, В.А. (2016). Синтез наночастиц металлов и полупроводников в потоке несмешивающихся жидкостей. *Физика и Техника Полупроводников*, 50(6), 859-862.
4. Макаров, В.В., Лав, А., Сеницына, О.В., Макарова, С.С., Яминский, И.В., Тальянский, М.Э., & Калинина, Н.О. (2014). «Зеленые» нанотехнологии: Синтез металлических наночастиц с использованием растений. *Acta Naturae (русскаяязычная версия)*, 6(20), 37-47.
5. Негматов, С.С., Кабулов, Б.Д., Шарипов, Х.Т. & Абед, Н.С. (2017). *Нанотехнологии: Получение и Применение Наночастиц, Наноматериалов*.

Nanoseptiklərin krem inkişafında tətbiqi

Nəticə olaraq, dənli bitki ekstraktlarından istifadə etməklə nanoseptik kremlərin hazırlanması effektiv antiseptik məhsulların inkişafında perspektivli bir yanaşmadır. Antioksidantlar və bioaktiv birləşmələrlə zəngin olan dənli bitkilər kremlərin antimikrob xüsusiyyətlərini gücləndirərək dərini infeksiyalardan qorumağa kömək edə bilər. Bu yanaşma yalnız daha təhlükəsiz və effektiv məhsulların yaradılmasına töhfə vermir, eyni zamanda təbii resurslardan istifadə edərək sağlamlıq və

rifahın yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar bitki mənşəli ekstraktların kosmetika və tibb sahəsində tətbiqi üçün yeni imkanlar açır.

TEKNOLOGİYALARIN SOSIAL MÜNASİBƏTLƏRDƏ ROLU

Zümrüd Süleymanova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

zumrud.dnr@gmail.com

Sosial əlaqələr həmişə dinamik olub, müxtəlif mədəni, texnoloji və iqtisadi amillərin təsiri altında formalaşmış. XX əsrdə radio və televiziya kimi kütləvi informasiya vasitələrinin ortaya çıxması ictimai rəyi və sosial normaları formalaşdırdı. Lakin rəqəmsal inqilab sosial münasibətləri əsaslı şəkildə yalnız XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində dəyişdirdi [1].

Fərdi kompüterlərin, daha sonra isə smartfonların ortaya çıxması və internetin geniş yayılması anı qlobal ünsiyyəti mümkün etdi. Texnoloji inkişafı ilə yanaşı sosial münasibətlərin mahiyyəti də təkamül etdi. XXI əsrin əvvəllərində sosial media platformalarının meydana gəlməsi əsaslı bir dəyişiklik yaratdı və insanlara qlobal miqyasda əlaqə qurmaq, paylaşmaq və qarşılıqlı ünsiyyət imkanları təqdim etdi. Bu tarixi kontekst müasir texnologiyaların, sosial münasibətlərin mürəkkəb quruluşuna necə təsir etdiyini dəyərləndirməyə əsas yaradır [2].

Müasir dövrdə texnologiya sosial münasibətlər sahəsində şübhəsiz ki, müsbət dəyişikliklər yaradıb. O, ünsiyyəti asanlaşdırır, informasiyaya çıxışı artırır, uzaq məsafəli münasibətləri qorumağı mümkün edir və icma inkişafını təşviq edir. İlk növbədə, texnologiya qlobal əlaqələri tamamilə dəyişdirərək coğrafi sərhədləri aradan qaldıraraq, insanlara fərqli mənşə və baxış bucaqlarına malik insanlarla ünsiyyət qurmaq imkanı yaradıb. Sosial media, anı mesajlaşma və video konfranslar vasitəsilə virtual körpülər qurulub, bu da qlobal əlaqə hissini gücləndirib. Bu artan əlaqəlilik sosial dairələri genişləndirməklə yanaşı, daha inklüziv və qlobal şüura malik bir cəmiyyətin formalaşmasına töhfə verir [3].

Texnologiya, oxşar düşüncəyə malik insanlara bir araya gəlmək və ortaq maraqlarını müzakirə etmək imkanı yaradaraq icmaların inkişafını təşviq edir. Forumlar, sosial şəbəkələr və əməkdaşlıq platformaları vasitəsilə onlayn icmalar formalaşma bilər ki, bu da ənənəvi oflayn mühitlərdə mümkün olmayan əlaqələrin qurulmasına şərait yaradır. Lakin nəzərə alınmalı və həll edilməli olan mənfi təsirlər də mövcuddur. Texnologiyaların geniş inteqrasiyası, insanların rəqəmsal mühitdə qarşılıqlı münasibətini inqilabi şəkildə dəyişdirməklə yanaşı, üz-üzə ünsiyyətə də dərin təsir göstərir, həmçinin qeyri-verbal ünsiyyətdə dəyişikliklərə və rəqəmsal yayındırmalara səbəb ola bilər. Bu yayındırmalar, üz-üzə ünsiyyətin keyfiyyətini azaltmaqla yanaşı, laqeydlilik və uzaqlaşma hissələrini daha da gücləndirir. Bu da öz növbəsində rəqəmsal platformalardan həddindən artıq istifadə nəticəsində artan sosial təcrid hissini ön plana çıxarır. Artan bağlılıq və sosial təcridin paradoksal şəkildə bir arada mövcud olması, texnologiyanın insan münasibətləri üzərindəki təsirini dərinlən anlamağın vacibliyini göstərir. Üz-üzə ünsiyyəti təşviq etmək üçün rəqəmsal əlaqənin üstünlükləri ilə anı yaşamağın vacibliyi arasında balans tapmaq zəruridir. Kiber zorakılıq və onlayn təqib texnologiyanın insan münasibətlərinə mənfi təsirinin başqa bir ciddi aspektini təşkil edir. Bu cür mənfi qarşılaşmaların artması emosional gərginliyə səbəb ola və həm onlayn, həm də oflayn sosial mühitlərdə mövcud olması lazım olan təhlükəsizlik və rifah hissini zəiflədə bilər. Texnologiyanın mental sağlamlığa təsiri ilə bağlı narahatlıq artır, çünki araşdırmalar uzun müddət ekran qarşısında qalmağın depressiya və narahatlıq kimi problemlərlə əlaqəli olduğunu göstərir. Sosial müqayisələr, diqqətlə formalaşdırılmış onlayn kimliklərə davamlı məruz qalma və rəqəmsal standartlara uyğunlaşmaq təzyiqi stres səviyyəsini artırır. Bundan əlavə, rəqəmsal dövrdə şəxsi məxfiliyin azalması bir sıra etik və sosial dilemmalar yaradır. Sosial media, onlayn əməliyyatlar və nəzarət texnologiyaları vasitəsilə şəxsi məlumatların toplanması və paylaşılması insanların məxfiliyini

təhlükə altında qoyur. Bu gün hər bir insan başqalarının hesablarından onların həyatına dair bir çox təfərrüatları asanlıqla tapa bilər.

Texnologiyanın sürətli inkişafının sosial münasibətlərə gələcək təsirləri həm mürəkkəb, həm də maraqlıdır. Yeni texnologiyaların integrasiyası cəmiyyətin fəaliyyət proseslərini köklü şəkildə dəyişdirmə potensialına malikdir. Əşyaların interneti (IoT), virtual realıq (VR) və süni intellekt (AI) insanların gələcəkdə qarşılıqlı əlaqə qurma tərzini formalaşdıran əsas amillərdən olacaq. Virtual realıq coğrafi sərhədləri aşan və istifadəçilərə virtual mühitlərdə varlıq hissi verən immersiv sosial qarşılıqlı əlaqələr yarada bilər. Lakin bu texnologiyaların integrasiyası eyni zamanda alqoritmik qərəz, məlumat məxfiliyi və onlayn qarşılıqlı əlaqələrdə şəxssizləşmə kimi etik məsələləri gündəmə gətirir. Bu texnologiyaların sosial münasibətlərə doğru integrasiyası üçün onların etik aspektlərinin araşdırılması vacibdir [4].

Sosial münasibətlərin gələcəyini pozitiv istiqamətdə formalaşdırmaq üçün inkişaf edən texnologiyanın üstünlükləri ilə insan mərkəzli dəyərlərin qorunması arasında tarazlıq yaratmaq, cəmiyyətdəki davamlı dəyişiklikləri anlamaq vacibdir. Bundan əlavə, insanlar rəqəmsal etiketin çətinliklərini idarə etməyi öyrəndikcə, gələcəkdə sosial normalar yenidən formalaşa bilər. Sosial münasibətlərin müsbət istiqamətdə davam etməsini təmin etmək üçün rəqəmsal asılılıq, dezinformasiya və məlumat təhükəsizliyi kimi məsələlər həll edilməlidir.

Açar sözlər: Texnologiya, sosial münasibətlər, kiber zorakılıq, sosial təcrid, məlumat təhlükəsizliyi.

Ədəbiyyat

1. <https://2012books.lardbucket.org/books/a-primer-on-communication-studies/s15-media-technology-and-communicat.html>
2. Madouni, A. (2020). The social interaction in virtual media. *Technium Social Sciences Journal*, 11, 417.
3. <https://www.khaama.com/the-positive-negative-impacts-of-social-media-on-our-new-generation-9025/>
4. Sobhani, S.R., Armaghan, N., Haghir, S. & Garmaroodi, A.A. (2022, June). The Impact of interactive technology by using artificial intelligence on the formation of social interactions: A study in tourism industry 4.0. In *2022 IEEE 28th International Conference on Engineering, Technology and Innovation (ICE/ITMC) & 31st International Association for Management of Technology (IAMOT) Joint Conference*, 1-7. <https://doi.org/10.1109/ICE/ITMC-IAMOT55089.2022.10033162>

STARTAPLARIN İNKİŞAFI ÜÇÜN VENÇUR MALİYYƏLƏŞDİRMƏ MEXANİZMLƏRİ

Süleyman Süleymanzadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

snzade98@gmail.com

Vençur maliyyələşdirməsi innovativ biznesin inkişafının maliyyə təminatı üçün ən effektiv alətlərdən biridir. Startapların və ayrı-ayrı innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsi üzrə aparılmış tədqiqatların əsas məqsədləri vençur maliyyələşdirmənin üstünlük verilən metodlarını və meyarlarının seçilməsi alətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Hazırda fəaliyyətin müxtəlif sahələrində müəssisələrin yaradılması və inkişafı proseslərinin maliyyələşdirilməsi üçün geniş metod və alətlər spektrindən istifadə olunur. İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin ən geniş yayılmış metodlarına uzunmüddətli maliyyə kreditləşməsi, lizinq, kraudinvestinq, kraudfandinq və biznes-agentlərin cəlb edilməsi daxildir [1; 2].

“Vençur maliyyələşdirməsi gənc layihələrə və startaplara edilən investisiyalar olub, yüksək risk səviyyəsi ilə xarakterizə edilir” [3]. Başqa sözlə desək, vençur maliyyələşdirməsi - investorların yüksək inkişaf potensialına malik innovativ, lakin riskli müəssisələrə kapital yatırımı etməsi,

innovasiyaları dəstəkləməsi və iqtisadi artımı stimullaşdırması məqsədini güdən maliyyə strategiyasıdır.

Bu tərifdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, vençur maliyyələşdirməsinin başlıca məqsədi sürətli inkişaf potensialına və əhəmiyyətli gəlir əldə etmə perspektivinə malik startapların və ya şirkətlərin axtarışı və onların maliyyələşdirilməsidir.

Vençur maliyyələşdirməsinin effektivlik meyarlarının seçilməsi maliyyələşdirilən obyektin (startap və ya ayrı-ayrı innovativ layihə), maliyyələşdirilən müəssisənin həyat dövrü mərhələsinin və maliyyələşdirmə üzrə prioritet vəzifələrin xüsusiyyətlərindən asılıdır [4]. Elmi ədəbiyyatda təqdim olunan vençur maliyyələşdirmə effektivliyi meyarlarının sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi [6] əsasında aşağıdakı göstəriciləri ayırd etmək məqsədəuyğundur:

1. *İnvestisiyaların gəlirliliyi*: Vençur investorları öz investisiyalarının gəlirliliyini də qiymətləndirirlər [5]. Bu, ROI (Return on Investment - İnvestisiya Gəlirliliyi) və ya IRR (Internal Rate of Return - Daxili Gəlirlilik Norması) kimi göstəricilər vasitəsilə ölçülə bilər.

2. *Risk səviyyəsi*: Vençur maliyyələşdirməsi yüksək risk səviyyəsi ilə müşayiət olunur. Buna görə də effektivlik risklərin minimallaşdırılması dərəcəsinə əsasən, ölçülə bilər. Bu zaman investorun itki risklərinin hansı həddə çata biləcəyini qiymətləndirmək və risklərin azaldılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin təsirini nəzərə almaq olduqca vacibdir.

3. *Ekosistemə təsir*: Vençur maliyyələşdirməsi innovasiya ekosisteminin inkişafına, startapların dəstəklənməsinə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və digər sahələrə təsir göstərə bilər. Startaplara yatırılan investisiyaların həcmi, yaradılan yeni iş yerlərinin sayı və uğurlu çıxış edən şirkətlərin (exit) sayı kimi göstəricilər vençur maliyyələşdirməsinin effektivliyinin ölçülməsi üçün əsas meyarlardan biri ola bilər [7].

4. *Layihə komandasının kompetensiyası və təcrübəsi*: Komandanın yüksək səviyyəli bacarıqları və təcrübəsi layihənin uğurlu reallaşdırılması şanslarını artırır və eyni zamanda vençur investorlarının qarşılaşa biləcəyi riskləri azaldır.

Aparılan təhlillərin nəticəsi olaraq vençur maliyyələşdirməsinin aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə fərqləndiyini qeyd etmək olar:

- Vençur kapitalının aparıcı rolu və idarəetmə resurslarının diversifikasiyası ön plandadır;
- Zəminlik və girov təminatlarına ehtiyac yoxdur;
- İnvestisiyanın geri qaytarılması üçün zəmanət təqdim edilmir;
- Yüksək mənfəət əldə olunması üçün yüksək risk səviyyəsi mövcuddur;
- Müəyyən müddət keçdikdən sonra təqdim edilən kreditlər çox vaxt səhmlərə çevrilir;
- Birjalarda səhmlərin ilkin yerləşdirilməsi (IPO) və səhmlərin geri alınması prosedurları emissiya mexanizmlərindən istifadə etməklə həyata keçirilə bilər.

Vençur maliyyələşdirməsi startaplara yeni texnologiyaların işlənilib-hazırlanması və sınaqdan keçirilməsi, prototiplərin yaradılması, məhsulun bazara çıxarılması və biznesin genişləndirilməsi üçün zəruri kapitalı cəlb etməyə imkan yaradır.

Vençur maliyyələşdirməsi mexanizmi maliyyələşdirmə metodlarının və alətlərinin adekvat və effektiv seçilməsinə, eləcə də investisiya risklərinin azaldılmasına töhfə verməlidir.

Açar sözlər: Startap, kiçik biznes, innovativ ideyalar, layihə, vençur investoru.

Ədəbiyyat

1. Баранов, А.О., Музыко, Е.И. (2022). *Теория и практика Венчурного Финансирования Инновационных Проектов*. Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 272.
2. Малюга, К.А. (2016). Реальные опционы как инструмент управления финансовыми рисками инвестиционного проекта. Москва, 24.
3. Мусостов, З.Р., Дудаев, Т.А. & Сайдулаева, Д.М. (2020). Венчурное финансирование как источник развития инновационной деятельности предприятий. *Вестник Алтайской Академии Экономики и Права*, 12-2, 362-367.
4. Рогова, Е.М., Ткаченко, Е.А. & Фияксель, Э.А. (2011). *Венчурный Менеджмент*. Москва: ВШЭ, 440.

5. Колмыкова, Т.С. (2015). *Инвестиционный Анализ*. Москва: ИНФРА-М, 207.
6. Музыко, Е.И. (2020). Оценка эффективности финансирования инновационных проектов: анализ экономической литературы на основе базы данных EconLit. *Экономика и Предпринимательство*, 9, 841-845.
7. Музыко, Е.И. (2011). Анализ развития подходов к трактовке экономической сущности категории реальный опцион. *Экономический Анализ: Теория и Практика*, 36(243), 12-17.

BAHARLI VƏ TEYMURİ QARŞIDURMASI

Aytac Şahbalayeva

Azərbaycan Universiteti

aytacshahbalayeva@gmail.com

XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində olduqca mürəkkəb və keşməkeşli dövrlərdəndir. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanın şimalında Şirvanşahlar (861-1538) Şəki hakimliyi (XIV əsr - 1551) cənubundan isə Cəlairilər (1340-1410) hökmranlıq edirdi. Lakin Cəlairi Şeyx Üveysin ölümündən sonra bölgədə vəziyyət gərginləşdi. XIV əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycan uğrunda mübarizə aparan əsas qüvvələr Teymurilər, Qızıl Ordu, Baharlılar və Cəlairilər idi.

XIV əsrin 70-ci illərindən etibarən Bayram Xoca Cəlairi Sultan Üveysin nüfuzlu əmirlərindən biri olmuş, Van gölünün şimalındakı Ərciş bölgəsində Qaraqoyunlu bəyliyi yaratmışdı. O, hakimiyyətini Ərzincana, Sivasa və Şərqi Anadolunun bir hissəsinə yaymağı bacarmışdı. Bayram Xocanın oğlu (bəzi mənbələrdə qardaşı oğlu olduğu yazılır) Qara Məhəmməd mərkəzi Van şəhəri olan Qaraqoyunlu feodal hakimliyini yaradır. O, Azərbaycan və Təbriz uğrunda mübarizəyə qoşuldu, lakin bu yolda onun üçün ən böyük əngəl Əmir Teymur idi.

Orta Asiya feodal hakimi Teymurləng (Əmir Teymur) (1370-1405) əvvəlcə müxtəlif feodalların “muzdlu tutulmuş dəstə başçıları”nın rəhbəri kimi yüksəlmiş, sonra isə Səmərqəndi, Buxaranı, Amu-Dərya və Sır-Dərya arasındakı geniş bir ərazini ələ keçirərək böyük Cığatay islam dövləti yaratmış, istiləçilik siyasəti yeritmişdir [3, s.363]. Onun işğalçılıq siyasətinə Qafqaz və Ön Asiya da daxil idi.

Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətlərinin kəskinləşməsi.

Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətlərinin kəskinləşməsinə dair tarixçilər fərqli fikirlər irəli sürür. Buna nümunə olaraq tarixçi Əbdürrəhim Şərif bəyin fikrinə görə XIV əsrin 80-ci illərində Ərzurum, Van, Əhlət və Muş bölgələrini öz nəzarəti altında saxlayan Qaraqoyunlu Qara Məhəmmədlə Əmir Teymurun arasındakı münasibətlərin kəskinləşməsinin səbəbini Qara Məhəmmədin Teymuri ordusuna hücum etmək cürətində görmüşdü [4, s.127]. Tarixçi Ə.Ə. Xamneyni isə Əmir Teymurla Qara Yusif arasındakı münasibətlərin düşmənçilik səviyyəsinə çatmasının səbəbini məzhəb fərqliliyində, yəni onların İslamın sünni və şiə məzhəbində olması ilə bağlayır. Müəllif eyni zamanda Qaraqoyunlularla Teymurilər arasındakı münasibətlərin pisləşməsinin səbəbi kimi onların dini məzhəb ayrılıqları ilə yanaşı, Qaraqoyunluların Cəlairilərlə qohum olmasında görmüşdür [4, s.131]. Lakin bəhs olunan dövrdə Qaraqoyunluların İslamın şiə məzhəbinə mənsub olmasına dair hər hansı bir məlumata rast gəlinmir.

Azərbaycan Əmir Teymurun birinci yürüşünə 1386-cı ilin baharında məruz qaldı. 1387-ci ildə Teymur Naxçıvandan Qaraqoyunlular üzərinə hücumu keçir. Bunu eşidən Qara Məhəmməd Çapaqcur dairəsinə gəldi və burada sərt keçidləri tutaraq Teymuri qüvvələrini darmadağın etdi [3, s.375]. Qara Məhəmməd Ərzurum-Çapaqcur zəfəri zamanı Teymurun ordusu üzərində əzmkar qələbə qazanmış və bununla da Qaraqoyunlu-Teymuri düşmənçiliyinin əsası qoyulmuşdu. Qaraqoyunlular XIV-əsrin 80-ci illərində yaranmış siyasi qarışıqlıqdan istifadə edərək 1388-ci ildə Təbrizi ələ keçirmiş və bununla da Azərbaycan uğrunda mübarizəyə qoşulmuşdu. Qara Yusifin dövründə də (1389-1420) bu mübarizə davam etmişdi. 1391-1392-ci illərdə Təbriz yenidən ələ keçirilsə də, şəhərdə möhkəmlənə

bilmirdi. Qara Yusif Teymurilərə qarşı mübarizədə Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədlə ittifaq bağlayır, Ağqoyunlu Qara Yuluq Osman bəy isə müttəfiqlik təklifini qəbul etmirdi.

Qara Yusif 1392-ci ildə Təbrizə doğru irəliləyir və Şənbi-Qazanda düşərgə salır. Qara Yusif şəhəri tutsa da, 1 aydan sonra Teymurun yaxınlaşdığını görüb şəhəri tərk etmişdir. 1392-ci ildə Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının mərkəzi olan Van şəhəri Teymurilər tərəfindən tutulur. 1394-cü ildə Bağdad yaxınlığında Teymurilərlə Qaraqoyunlu Qara Yusif və müttəfiqi Cəlairi Sultan Əhməd arasında döyüş Teymurilərin qələbəsi ilə nəticələndi [3, s.376]. Bundan sonra müttəfiqlər Osmanlı sultanı İldırım Bəyazidə sığınmışdı. Əmir Teymur İldırım Bəyaziddən Qara Yusifi qaytarmağı tələb etsə də, sultan bu tələbi rədd etmişdi. Bundan sonra müttəfiqlər Misir sultanına pənah aparır. Lakin Misir sultanı Teymurun tələbi üzərinə onları həbs etdirir. Yalnız 1405-ci ildə Əmir Teymurun ölümündən sonra həbsdən azad olaraq Azərbaycan uğrunda mübarizəni davam etdirə bilmişdilər.

1406-cı ildə Sultan Əhməd Təbrizi tutdu. Lakin tezliklə Teymuri Əbu Bəkr Mirzənin qoşunu Təbrizə yaxınlaşdı. Bununla da Sultan Əhməd Bağdada qaçdı. Buna baxmayaraq Əbu Bəkr Qara Yusifin öhdəsindən gələ bilmədi. Qara Yusiflə Teymuri Əbu Bəkr arasında ilk savaşı 1406-cı ilin oktyabrın 14-də Naxçıvanın qərbində Araz çayı sahilində oldu. Döyüş Qara Yusifin qələbəsi ilə başa çatdı. Bu məğlubiyyət Əbu Bəkrin atası Miranşaha ağır təsir etdi. Odur ki, 1408-ci ilin aprelin 21-də Cənubi Azərbaycanda Sədrud adlı yerdə Qara Yusifin qüvvələri ilə Miranşahın qüvvələri arasında döyüş baş verdi. Döyüş Qaraqoyunluların qələbəsi ilə başa çatdı və Miranşah öldürüldü [3, s.378].

Qara Yusifin Əbu Bəkr üzərindəki ikinci qələbəsinin mühüm tarixi əhəmiyyəti vardır. Bundan sonra Azərbaycanda Teymurilərin ağalığına son qoyuldu. Teymurilər imperiyasının böyük bir hissəsi metropoliyadan ayrılmış və bu ərazidə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti (1410-1467) yaranmışdı [2, s.72]. Lakin bu Baharlı-Teymuri qarşılıqlılaşmasının sonu deyildi. XV əsrin 20-30-cu illərində Baharlı sülaləsi Azərbaycanda möhkəmlənmək uğrunda Teymuri Şahruxla vuruşmalı olur. Şahruxun Azərbaycana yürüşünün əsas səbəbi Qaraqoyunlu dövlətinin yüksəlişindən narahat olması və Qara Yusifin Sultaniyyə və Qəzvinə Teymurilərdən geri alması idi. Bu zaman Şahruxun əsas müttəfiqi Şirvanşahlar dövləti və Ağqoyunlu feodal hakimiyyəti idi. Şahrux 1420-ci ilin yayında 200 minlik qoşunla Azərbaycana tərəf hərəkət edir. Qara Yusifin qoşunlarının sayı isə 50 mindən çox deyildi [2, s.73]. Buna baxmayaraq Qara Yusif müharibəyə yaxşı hazırlanmışdı. Lakin hər şey planlandığı kimi baş tutmur. Qara Yusif yolda ikən qəfil vəfat edir. Bu, Qaraqoyunlu sarayında böyük qarışıqlığa səbəb olur. Yaxınlaşan Teymuri qoşunundan vahiməyə düşmüş Qaraqoyunlu əmirləri ordugahdan qaçdılar [2, s.73]. Beləliklə, heç bir müqavimətə rast gəlməyən Şahrux Azərbaycanı zəbt etdi. Lakin bu Qaraqoyunluların sonu deyildi. Şahrux Azərbaycana ikinci səfərini 100 minlik ordu ilə 1429-cu ildə başladı. İki gün davam edən Salmas vuruşması Şahruxun qələbəsi ilə başa çatdı [2, s.74].

Qaraqoyunlu şahzadələri arasında baş verən münaqişələr 1435-ci ildə Şahruxun üçüncü dəfə yürüş etməsinə səbəb oldu. O, Təbriz yaxınlığında döyüşdə qalib gələrək İsgəndəri taxtdan saldı və Azərbaycanın idarəsini Qara Yusifin kiçik oğlu Cahan şahə tapşırırdı (onun vassal olması şərti ilə). Cahan şah 1447-ci ildən sonra, yəni Şahruxun ölümündən sonra ölkəni müstəqil idarə edir. Cahan şah Teymurilərlə mübarizəni davam etdirmiş və XV əsrin 50-ci illərində Teymuri şahzadələri arasındakı çekişmələrdən istifadə edərək İranın mərkəzini və şərqini ələ keçirmişdi. 1458-ci ildə Heratı tutaraq Teymurilərin taxtında əyləşdi. Lakin Təbrizdə və Bağdadda qiyamların qalxması onu 1459-cu ildə Teymuri Əbu Səidlə sülh bağlayıb, təzminat alaraq geri qayıtmasına səbəb oldu. Nəticədə hər iki dövlətin siyasi ambisiyaları və hərbi qarşılıqlılaşmaları bölgənin siyasi xəritəsini dəyişdirmiş eyni zamanda bu ərazilərin gələcəkdəki taleyinə də təsir göstərmişdir. Qaraqoyunlular Teymurilərlə rəqabətdə qalib gəlmiş, lakin sonrakı dövrlərdə Şirvanşahlar və Ağqoyunlular kimi digər qüvvələrlə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Açar sözlər: Baharlılar, Teymurilər, Cəlairilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyərli, S.S. (2009). *Azərbaycan Tarixi*. Bakı, Çıraq, 872.
2. Əfəndiyev, O. (2007). *Azərbaycan Tarixi*, yeddi cildə, III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. Elm, 592.

3. Bünyadov, Z.M., Yusifov, Y.B. (2007). *Azərbaycan Tarixi*, 1-ci cild. Dərslik. Bakı, Çıraq nəşriyyatı, 720.
4. Nəcəfli, T.H. (2012). *Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətləri (Müasir Türkiyəyə Tarixşünaslığında)*. Bakı, Çaşıoğlu, 604.

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ SOSIAL İNFRASTRUKTURUN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT-ÖZƏL SEKTOR TƏRƏFDAŞLIĞININ ƏHƏMİYYƏTİ

Ramil Şahhüseynli

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

ramil.sahhuseynli@gmail.com

Sosial infrastrukturлар dövlət xidmətlərinin göstərilməsini effektiv şəkildə təmin edən və dəstəkləyən əsas dayaqlardan biridir. Bunlara əhalinin rifahı üçün zəruri olan bütün xidmətləri, o cümlədən səhiyyə müəssisələri, təhsil müəssisələri, sosial mənzillər, yaşıl infrastrukturları və s. göstərmək olar [7, s.88]. XX əsrin 90-cı illərində DÖST effektiv idarəetmə mexanizmi statusu alır və müstəqil idarəetmə kateqoriyası kimi bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən tədqiq edilir [1, s.41]. Onun mahiyyətini və əsas prinsiplərini müəyyən etmək üçün bir neçə yanaşma işlənilib hazırlanmışdır:

- Klein və Teisman DÖST-ü mal və xidmətlərin istehsalı, habelə xərclərin, risklərin və faydaların bölüşdürülməsi üçün dövlət və özəl sektor arasında davamlı əməkdaşlıq kimi müəyyən edir. Bu yanaşma tərəflər arasında vəzifələrin bölüşdürülməsini vurğulayır [5, s.85]

- Cənab Cerrard öz növbəsində vurğulayır ki, DÖST özəl investisiyaları səfərbər etməklə dövlət xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi daşıyır. O, təkid edir ki, dövlət birbaşa prosesə qarışmır, əldə olunan nəticələrə diqqət yetirir [3, s.445].

İqtisadi və sosial inkişafın hazırkı mərhələsində DÖST Azərbaycan üçün mühüm mexanizmə çevrilir. Münaqişədən sonrakı dövrdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial infrastrukturunun yenidən qurulması prosesi əhəmiyyətli dövlət investisiyaları tələb edir ki, təbii sərvətlərdən əldə olunan gəlirlər artıq bu layihələrin reallaşdırılması istiqamətində əsas maliyyə mənbəyi sayıla bilməz. Bu kontekstdə DÖST səmərəli və davamlı inkişafı təmin etmək üçün innovativ idarəetmə modelini təklif edən mühüm həll yolu kimi görünür.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sosial infrastrukturun inkişafı istiqamətində DÖST dövlət və özəl sektor arasında strateji əməkdaşlığa əsaslanır və bu, resursların daha yaxşı idarə olunmasına, layihələrin daha səmərəli həyata keçirilməsinə imkan verir. Həmçinin bu əməkdaşlıq sosial infrastrukturun yenidən qurulmasında mühüm rol oynamaqla layihələrin daha tez tamamlanmasına və tikinti müddətlərinin azalmasına səbəb olur. Bundan əlavə, özəl şirkətlərin cəlb edilməsi əlavə maliyyələşdirmə ilə dövlətin üzərinə düşən maliyyə yükünü azaldır ki, bu da iddialı layihələrin həyata keçirilməsini stimullaşdırır.

Uğurlu Dövlət-Özəl Sektor Tərəfdaşlıq proqramının əsas xüsusiyyətləri bunlardır [6, s.30]:

- Siyasi iradə: DÖST layihələrinin həyata keçirilməsi üçün hökumət və qərar qəbul edən şəxslər güclü siyasi dəstəyə və qətiyyətə malik olmalıdırlar.

- Adekvat hüquqi baza: DÖST layihələrinin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün möhkəm, aydın və tətbiq edilə bilən hüquqi bazaya malik olmaq vacibdir.

- Əhəmiyyətli ilkin investisiyalar və uzunmüddətli texniki xidmət planları: Uzunmüddətli dayanıqlığı təmin etmək üçün yalnız layihələrin ilkin quraşdırma xərcləri deyil, həm də onların saxlanması və işləkliyi prosesləri nəzərə alınmalıdır.

- Müvafiq miqyaslı layihələr: Layihələrin ölçüsü yaxşı müəyyən edilməlidir. Çox böyük layihələr yüksək xərclər səbəbindən riskli olsa da, çox kiçik layihələr özəl sektor üçün cəlbedici olmaya bilər. Buna görə də xərclərin mütənasib olması və səmərəliliyin təmin edilməsi vacibdir.

- Aydın xidmət tələbləri: Aydın şəkildə müəyyən edilmiş xidmət tələbləri və sabit uzunmüddətli istifadəsi olan obyektlər.

- Ardıcıl və proqnozlaşdırıla bilən layihələr: Özəl sektorun DÖST layihələrinə sərmayə qoymağa hazır olması üçün layihələr ardıcıl olaraq planlaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir. Layihələr qeyri-müntəzəm və ya qeyri-müəyyəndirsə, özəl sektor investisiya qoymaqdan çəkinə bilər. Buna görə də, davamlı DÖST ekosistemi yaratmaq üçün davamlı layihələr ardıcılığı təmin edilməlidir.

- Dövlət sektoru kifayət qədər institusional potensiala malik olmalıdır: DÖST layihələrini uğurla idarə etmək üçün dövlət qurumları texniki biliklərə, təcrübəyə və idarəetmə qabiliyyətinə malik olmalıdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial infrastrukturun effektiv yenidən qurulmasını təmin etmək üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıq ilə bağlı beynəlxalq təcrübənin araşdırılması bizə onun əhəmiyyətini anlamaqda yardımçı olacaqdır. Məsələn, əlverişli mənzil, təhsil və sosial xidmətlər üçün strateji maliyyələşdirməni əhatə edən Kanada yanaşması infrastrukturun inkişafı, inklüziv və dayanıqlı inkişafı təşviq edən model kimi xidmət edir, Cənubi Koreya yanaşması, həmçinin özəl sektorun iştirakını optimallaşdırmaq üçün şəffaf idarəetmənin və çevik monitorinq mexanizmlərinin vacibliyini vurğulayır. Böyük Britaniyanın yanaşması davamlı investisiyaları təmin etmək üçün möhkəm hüquqi və institusional bazanın vacibliyini vurğulayır ki, bu da azad edilmiş ərazilərdə sosial infrastrukturun yenidən qurulması üçün dərs ola bilər [2, s.4]. ABŞ-da DÖST ilə inkişaf etdirilən San-Fransisko Körpüsü və Trans-Alyaska Boru Kəməri kimi böyük layihələr kritik infrastruktur ehtiyaclarını qarşılımış və iqtisadi artımı dəstəkləmişdir. Taylandda nəqliyyat layihələri üçün DÖST-dən istifadə şəhərlərarası hərəkətliliyi asanlaşdırıb və ölkənin iqtisadi inkişafına təkan verib. Bundan əlavə, Çində enerji və nəqliyyat layihələri, Pakistanda hava limanı layihələri, Malayziyada nəqliyyat infrastrukturunu layihələri və Filippində DÖST modeli vasitəsilə elektrik enerjisi istehsalı və magistral yolların genişləndirilməsi kimi layihələrin reallaşdırılması Asiyada infrastrukturun inkişafına mühüm töhfələr verib. Bu layihələr, regional inkişafı təşviq etmək və iqtisadi inteqrasiyanı dəstəkləmək məqsədilə uğurla həyata keçirilmişdir [4, s.103].

Bu nümunələr göstərir ki, azad edilmiş ərazilərin sosial infrastrukturunun inkişafında dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı həyati əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, burada dövlət zəruri olan prioritetləri və qaydaları müəyyən etməklə onların müəyyən çərçivə daxilində həyata keçirilməsinə nəzarət edir, özəl sektor isə vətəndaşların ehtiyaclarını nəzərə alaraq yeniliklər təqdim etməklə, sürətli və keyfiyyətli xidmət göstərir və eyni zamanda müasir texnologiyaların istifadəsini təmin edir. Bu əməkdaşlıq köçkün əhəlinin geri qayıtması üçün zəruri olan əsas xidmətlərin canlanmasını sürətləndirməklə yanaşı, davamlı investisiyalar hesabına yerli iqtisadiyyatı canlandırır. Beləliklə, dövlət özəl sektor tərəfdaşlığı struktur və sosial uzlaşmanı təşviq edir, məşğulluq yaradır, sosial birliyi gücləndirir və inklüziv inkişafın əsaslarını qoyur. Bir sözlə, bu model xərcləri optimallaşdırmaq və riskləri bölüşməklə işğaldan azad edilmiş ərazilərin sürətlə yenidən qurulması və çiçəklənməsi istiqamətində problemləri fərsətlərə çevirərək bu regionları dayanıqlı və ortaq rifah mərkəzlərinə çevirmək planını həyata keçirir.

Açar sözlər: Sosial infrastruktur, dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı, yenidənqurma, dayanıqlı inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Quliyeva, A. (2022). Dövlət idarəetmə mexanizmi kimi dövlət-özəl tərəfdaşlığının metodoloji təhlili. *Sivilizasiya*, 11(4), 37-43.
2. Oktavianus, A., Meifrinaldi, M.A. (2018). Global review of public-private partnerships: Trends and challenges for social infrastructure. *MATEC Web of Conferences*, 147, 6001.
3. Gerrard, M.B. (2001). Public-private partnerships: What are public private partnerships and how do they differ from privatization. *Finance and Development*, 38(3), 441-451.
4. Varnalı, T. (2024). Kamu-özəl işbirliyi modellerinin altyapı yatırımlarındaki rolü: Küresel analiz, Türkiye örneği ve başarılı uygulama örnekleri. *Uluslararası Sosyal Siyasal ve Mali Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 99-117.

5. Osborne, S.P. (2000). *Public-Private Partnerships: Theory and Practice in International Perspectiv*. London: Routledge, 366.
6. Yescombe, E.R. (2007). *Public-Private Partnerships: Principles of Policy and Finance*. London: Elsevier, 350.
7. World Economic Forum (2012). *Strategic Infrastructure: Steps to Prioritize and Deliver Infrastructure Effectively and Efficiently*, 94.

YUXU PROSESİNDƏ FORMALAŞAN ETİK DİLEMMALAR VƏ İNTROSPEKSİYA

Dünya Şəmilova

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

dunya.shemilova@icloud.com

Real həyatın xaricində baş verən hadisələri, zamanı, varlıqları və məkanları cəmləşdirən yuxu ruh və bədən arasında harmoniya yaradan təbii dövrüdür. Etik və əxlaqi mülahizələrin iç üzünü açan yuxu insan şüuraltı dünyasının aynasıdır desək yanlışdır. Etik qərarlar isə insanın ətraf aləmə və özünə dair münasibətlərini təmsil edir.

Günlük və ya keçmiş təcrübələrdən, daxili düşüncə və arzulardan doğan narahatlıqlara əsaslanan yuxularda verilən etik qərarlar insanın daxili əxlaqi ölçülərini sınadığı sehrli aləmdir. Əxlaqi düşüncə sistemlərinin və insanın daxili aləminin dərinəndən anlaşılması üçün yuxu və yuxuda etik qərarların təhlili mühüm məsələdir. İşin məqsədi yuxuda etik qərarların və dəyərlərin necə formalaşdığını, bu qərarların fəlsəfi-etik əsaslarını və onların insan həyatına təsirini araşdırmaqdır.

İnsanın fiziki, psixoloji və emosional sağlamlığı üçün xüsusi əhəmiyyətə sahib olan yuxu bədənə yenilənməsi, immun sisteminin güclənməsi kimi bir çox fizioloji prosesləri dəstəkləyir. Yuxu prosesi beynlə bilavasitə əlaqəli olub, beynin fəaliyyətini tənzimləyir, yaddaşı möhkəmləndirir, əqli funksiyaları optimallaşdırır [5].

Yuxu fəlsəfi, psixoloji və etik aspektdən yanaşıldıqda mürəkkəb və çoxqatlı struktura malik mistik aləmdir. İntuitiv qərarların və etik dəyərlərin şüur prosesində təsirini araşdırmaq üçün yuxu xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yuxu zamanı vicdani məsuliyyətdən, daxili mübarizədən azad olan insan subyektiv və məna yüklü emosional təcrübə yaşayır. Nevroloji və psixoloji proseslərin birləşməsini özündə ehtiva edən yuxular beynin məlumat emalı, yaddaşın qurulması, bədən enerjisinin yenilənməsi kimi müsbət təsirlərlə yanaşı psixoloji sağlamlığın təminatı üçün də xüsusi rol oynayır [1].

Etika üçün yuxu və onun etik qatları insan mənəviyyətinə təsir göstərən, subyektiv gözləntiləri, əxlaqi seçimləri və mənəvi dəyərləri təmsil edən geniş araşdırılmamış mövzulardandır. Yuxular təbiəti etibarlı ilə insanların etik qərarlarını, ətraf-aləmə münasibətini, seçimlərini təhlil etməyə xidmət edir. Əxlaqi seçimlərlə qarşı-qarşıya qalan insanın hansı davranışın doğru olması ilə bağlı şüurlu seçim etmədən hərəkət etməsi yuxu prosesində etik məsələlərə daha dərinəndən diqqət yetirməyi tələb edir [2].

Etik dilemmalar yanlış və doğrunu ayırmaq üçün yaranan, real həyatda daha çox ideal həll yolunu axtararkən formalaşan çətinlikləri ifadə edir. Yuxularda isə etik dilemmalar şəxsin daxili dünyasındakı mübarizəni və ya gündəlik həyatda üzləşdiyi gərginliklərin fərqli formada təzahürünü təmsil edir. Yuxu prosesində etik dilemmalarla qarşılaşan şəxsin qəbul etdiyi etik qərarlar mütləq yanlış və ya mütləq doğru olaraq nəticələnir. Çünki bu qərarlar subyektiv olub, şüurdan, əxlaq normalarından asılı olmayaraq formalaşır və insanın mövcud psixoloji vəziyyətinin təzahürüdür. Lakin bəzən yuxular reallıqda qarşılaşmadığımız məsələlərlə də bağlı ola bilər.

Real həyatda üzləşdiyi etik dilemmalarda insan yalnız fərdi əxlaqi prinsipləri deyil, həm də cəmiyyətin, yəni kollektiv şüurun qəbul etdiyi dəyər və normaları da nəzərə almalı olur. Bu prosesdə mentalitet, ailə dəyərləri, mədəni prinsiplər ön plana çıxır və bəzən şəxsin müstəqil qərar verməsinə təsir edir. Yuxuda qəbul edilən etik qərarlar isə cəmiyyətin insan qarşısına qoyduğu etik öhdəliklər və

məsuliyyətdən arınmaqla insanın daxili dünyasına aid eksperiment kimi çıxış edir. Bəzən yuxuda qəbul edilmiş qərarlar cəmiyyətin ortaqlarına uyğun gəlsə də, bəzi hallarda həmin dəyər və tələbləri rədd edərək fərdi və müstəqil qərar olaraq təzahür edir. Bu, yuxuların insan etikasındakı rolunu, yuxu prosesində qəbul edilmiş etik qərarların fəlsəfi, psixoloji və sosial kontekstdə necə təzahür etdiyini araşdırmaq imkanı yaradır.

Yuxu prosesi insan şüurunun fəaliyyətini müəyyən müddət ərzində dayandırması fonunda şüuraltı amillərin təsiri ilə formalaşan və elm aləmi üçün bir çox sualları hələ də cavabsız qoyan məsələdir. Şəxsin yuxuda qarşılaşdığı hadisələrin, bu hadisələr fonunda qəbul etdiyi qərarların və yuxuda formalaşan təəssüratlarının əsas mənbəyi insan qəlbindəki qeyri-müəyyənlik, qorxu və arzulardır. Psixanalitika sahəsinin ən məşhur simaları Ziqmund Freyd və Karl Qustav Yunqun [7] araşdırmalarında yuxu bilavasitə şəxsin gündəlik həyatındakı proseslər, keçmiş təcrübə və şüuraltı amillərdən doğan duyğuların sərbəst buraxılmış təzahürü kimi təqdim olunur. Bu səbəblə də yuxuda qəbul edilən qərarlar şəxsi istək və arzularla əlaqələndirilir. Həmçinin daxili etik mühakimənin çərçivəsində qərar qəbulu limitlənərək daha subyektiv hala gəlir.

Yuxu zamanı etik düşüncənin formalaşması beyindəki nevroloji mexanizmlərlə sıx bağlıdır. Müasir nevroloji tədqiqatlar sübut edir ki, beyin etik qərarları yuxu vasitəsilə dəyişə bilər. Prefrontal korteks beyində qərar qəbulu və etik mülahizələrin təmsil edildiyi, yuxu zamanı fəaliyyət dəyişikliyi müşahidə edilən əsas hissələrdən biridir [4]. Bütün bunlar sübut edir ki, yuxunun gerçək həyatdakı introspeksiya üzərində mühüm təsiri vardır.

Həç şübhəsiz ki, yuxular insan etik aləminin təkamülündə fəlsəfi və psixoloji cəhətdən xüsusi önəm kəsb edir. Bu təhlilin nəticəsi yuxuda baş verən hadisələrin, həmçinin qəbul edilən etik qərarların real həyatdakı təhlilinin şəxsin etik şüuruna, cəmiyyətlə münasibətlərinə, daxili inkişaf prosesinə necə əhəmiyyətli təsiri olduğunu fəlsəfi, psixoloji aspektlərdən dərinləşdirərək izah edir:

1. Yuxularda etik qərarların qəbulu şüurun iştirakı olmadan baş verir;
2. Yuxuda etik dilemmalarla qarşılaşmış şəxsin verdiyi qərarlar mütləq doğru, yaxud mütləq yanlış hökmü daşımır.
3. Yuxu prosesində tabulaşmış sosial və etik normaların aktiv təsiri azalır;
4. Yuxu prosesi yalnız şüuraltı və ya keçmiş təcrübələrə əsaslanmayıb daha geniş fəzalara sahib "səyahət" təsiri bağışlayır.
5. Yuxu prosesində baş verən hadisələr şəxsin real həyatı, etik dəyərləri üzərində mühüm təsirə sahibdir.
6. Keçmişdə dərk edilməyən və gələcəklə bağlı dərk edilməmiş bir çox faktor yuxular vasitəsilə dərk edilə bilər.

Açar sözlər: Etika, yuxu, etik dilemma, mədəni inkişaf, etik qərar.

Ədəbiyyat

1. Duska, R., Whelan, M. (1975). *Moral Development: A Guide to Piaget and Kohlberg*. Paulist Press, 128.
2. Whitmont, E.C., Perera, S.B. (2013). *Dreams, a Portal to the Source*. Routledge, 208.
3. Rodriguez-Apple, R. (2018). Simone de beauvoir: ethics of ambiguity. Doctoral dissertation, Florida Atlantic University Boca Raton, FL.
4. Raichle, M.E., Snyder, A.Z. (2007). A default mode of brain function: A brief history of an evolving idea. *Neuroimage*, 37(4), 1083-1090.
5. Goldstein, A.N., Walker, M.P. (2014). The role of sleep in emotional brain function. *Annual Review of Clinical Psychology*, 10(1), 649-674.
6. Varol, Y. (2011). *Spinoza, Benedictus (Baruch), Etika*. Ankara, 342.
7. Freud, S. (2014). *Yuxuların Yozumu*. Tərcüməçi Nadir Qocabəyli. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 580.

İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNDƏ AUTENTİFİKASIYA VƏ AVTORİZASIYA SİSTEMLƏRİNİN TƏHLÜKƏSİZLİK YANAŞMALARI

Aynurə Şirinova
Qərbi Kaspi Universiteti
aynura.dev.shirinova@gmail.com

Müasir rəqəmsal dünyada autentifikasiya və avtorizasiya sistemləri istifadəçi məlumatlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və onlayn xidmətlərə rahat girişin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər gün milyonlarla istifadəçi fərqli platformalara daxil olmaq və həmin platformalarda müxtəlif əməliyyatlar aparmaq üçün autentifikasiya və avtorizasiya sistemlərindən istifadə edir. Bu kontekstdə *OpenID* və *OAuth* kimi açıq standartlar, veb-servislərdə istifadəçilərin kimliklərini təsdiqləmək və digər tətbiqlər tərəfindən həmin istifadəçilərə müəyyən hüquqların verilməsini təmin etmək üçün geniş tətbiq olunurlar.

OAuth - istifadəçinin bir xidmətindəki resurslarına başqa bir tətbiqin giriş icazəsini təmin edən bir səlahiyyətlənmə protokolidir. Bu protokol tətbiqə birbaşa istifadəçinin istifadəçi adı və şifrəsini verməyə ehtiyac yaratmadan, məhdudlaşdırılmış giriş hüquqları təklif edir.

OpenID - açıq identifikasiya (autentifikasiya) protokolidir, hansı ki, istifadəçiyə müxtəlif veb-saytlarda və ya xidmətlərdə eyni istifadəçi hesabı vasitəsilə daxil olmağa imkan verir. İstifadəçinin autentifikasiyası dedikdə, bir tərəfin (yoxlayanın) autentifikasiya prosesindən istifadə etməklə digər tərəfin tam eyniliyinə əmin olması başa düşülür [1]. Bu protokol istifadəçinin öz məlumatlarını bir yerdə saxlayıb, digər xidmətlərə məxfiliyini qoruyaraq həmin məlumatlarla daxil olmasını təmin edir. OpenID vasitəsilə, istifadəçi bir veb-saytda qeydiyyatdan keçdikdə və ya daxil olduqda, həmin veb-sayt (yəni istifadəçi daxil olmaq istədiyi sayt) OpenID provayderinə sorğu göndərir. OpenID provayderi (məsələn, Google, Facebook və s.) istifadəçinin kimliyini təsdiqləyir və bu məlumatı həmin sayta geri göndərir. Bu təsdiq nəticəsində veb-sayt istifadəçinin həmin şəxs olduğunu anlayır və ona giriş hüququ verir.

OpenID və OAuth arasındakı fərqlər: OpenID istifadəçini identifikasiya etmək üçün nəzərdə tutulub. Bu texnologiya vasitəsilə müəyyən bir xidmət (məsələn, bir sayt) istifadəçinin kim olduğunu təsdiqləyir. Məsələn, OpenID vasitəsilə bir xidmət anlayır ki, istifadəçi həqiqətən də mail.ru-dan Ramin Novruzovdur. Gələcəkdə həmin xidmət, həmin istifadəçinin yenidən daxil olduğunu görəndə onun eyni şəxs olduğunu müəyyən edəcək. OAuth isə səlahiyyətlənmə protokolidir. Bu protokol bir xidmətə (məsələn, tətbiqə) istifadəçinin adından müəyyən əməliyyatlar aparmaq hüququ verir.

OAuth 2.0, əvvəlki versiyası kimi, HTTP sorğuları və yönləndirmələr kimi veb texnologiyalarına əsaslanır. Bu texnologiya sayəsində OAuth hər hansı internetə çıxışı və brauzeri olan platformalarda istifadə oluna bilər: saytlar, mobil tətbiqlər, masaüstü proqramlar və ya brauzer əlavələri kimi.

OAuth 1.0-dan əsas fərqi onun sadəliyindədir. Yeni versiyada mürəkkəb imzalama sxemləri yoxdur və səlahiyyətlənmə üçün tələb olunan sorğuların sayı azaldılıb.

OAuth istifadə edən bir tətbiqin ümumi iş prinsipi belədir:

- İcazənin əldə edilməsi
- Qorunan resurslara müraciət

İcazənin nəticəsi olaraq *access token* adlanan xüsusi bir açar əldə edilir. Bu açar qorunan resurslara girişi təmin edir. Ən sadə halda, həmin resurslara HTTPS sorğusu vasitəsilə, əldə edilən *access token* başlıqda və ya parametrlər olaraq təqdim edilir.

Protokolda müxtəlif səlahiyyətlənmə üsulları təsvir olunur və onlar müxtəlif hallara uyğunlaşdırılıb:

- Server tərəfi olan tətbiqlər üçün (əsasən, veb-saytlar və veb-tətbiqlər)
- Tamamilə müştəri tərəfində olan tətbiqlər üçün (mobil və masaüstü tətbiqlər)
- İstifadəçi adı və şifrə ilə səlahiyyətlənmə

- Əvvəlki səlahiyyətlənmənin bərpası

Avtorizasiya səhifəsinə yönləndirmə: İstifadəçi avtorizasiya səhifəsinə yönləndirilir və həmin səhifədə ona müəyyən hüquqların verilməsi üçün razılıq sorğusu təqdim olunur. İstifadəçi bu hüquqları təsdiq edərsə, brauzer avtorizasiya səhifəsini açarkən göstərilən URL-ə yönləndirilir və bu URL-ə xüsusi bir açar - *authorization code* GET parametrləri kimi əlavə olunur.

Tətbiqin serveri əldə olunan *authorization code* ilə POST sorğusu yerinə yetirir. Bu sorğunun cavabında isə *access token* qaytarılır.

Bu avtorizasiyanın ən mürəkkəb variantıdır, lakin yalnız bu üsul xidmətin tətbiqi düzgün müəyyən etməsinə imkan verir. Bu, serverlər arasında baş verən son addımda olan əlaqə vasitəsilə baş verir. Digər hallarda avtorizasiya tamamilə müştəri tərəfində həyata keçirilir, bu da bir tətbiqin özünü başqa tətbiq kimi göstərməsinə imkan verə bilər. API-lərdə OAuth avtorizasiyasını tətbiq edərkən bu məqamı nəzərə almaq vacibdir.

OAuth 2.0-in təhlükəsizliyi, əsasən, SSL üzərində qurulub. Bu yanaşma tətbiqi asanlaşdırsa da, əlavə hesablama resursları və inzibətçilik tələb edir. Bu xüsusilə yüksək yüklənməyə malik layihələr üçün nəzərə alınmalı məqamdır.

OAuth internetin əsas prinsiplərinə söykənən sadə bir səlahiyyətlənmə standartıdır, bu da onu istənilən platformada tətbiq etməyi mümkün edir. Ən iri platformalar bu texnologiyamı dəstəkləyir və onun populyarlığının artacağı gözlənilir.

Açar sözlər: Autentifikasiya, avtorizasiya, təhlükəsizlik, OAuth 2.0, SSL/TLS, access token, API təhlükəsizliyi.

Ədəbiyyat

1. Jeloka, S. (2021). *Oracle Database Management System Advanced Security Administrator's Guide*, 320.
2. Smith, J. (2022). *Modern Approaches to Cybersecurity in Cloud Environments*. Tech Publishing, 400.
3. White, T., Garcia, L. (2021). *Securing API Architectures: Best Practices and Protocols*. CyberSecurity Press, 350.
4. Zhao, Y., Thompson, R. (2021). *Machine Learning Applications in Cybersecurity*. Wiley, 380.

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN DÖVLƏTİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

Aygün Tağıyeva

UNEC Qida Sənayesi Kolleci

tagiyeva.aygun.1984@gmail.com

Büdcə maliyyə münasibətlərini əks etdirən tarixi iqtisadi kateqoriyadır. Onun yaranması və inkişafı dövlətin yaranması və formalaşması ilə bilavasitə əlaqədardır. İstənilən ölkənin büdcəsi onun cəmiyyətinin və hər bir fərdinin iqtisadi, sosial, siyasi problemlərini əks etdirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində büdcə dövlətin sosial-iqtisadi proseslərinin tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Dövlət büdcəsinin formalaşması qanunauyğunluğu büdcə gəlirləri və xərcləri hesabına baş verir. Dövlət öz funksiyalarını büdcə gəlirləri hesabına reallaşdırır. Onlar pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması prosesində yaranmış iqtisadi münasibətləri əks etdirir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin öyrənilməsi hər zaman prioritet məsələlərdən biri hesab edilir. Bu, eyni zamanda dövlət gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Gəlirlərin xərclərdən çox olması, dövlət büdcəsinin ideal surətdə icra edilməsi deməkdir. Xərclər gəlirlərdən çox olduqda isə büdcə kəsiri əmələ gəlir. Büdcə kəsiri dövlət borcları hesabına aradan qaldırılır. Lakin bu, büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasının yeganə yolu deyildir. İnkişaf etmiş ölkələrin çoxunda qızıl pul tədaviyindən kağız pul tədaviyünə keçildiyi dövrdən büdcə kəsirinin əlavə pul emissiyası vasitəsilə aradan qaldırılması sahəsində müsbət təcrübə toplanmışdır.

Dövlətin büdcə öhdəliklərinin icrası, büdcədə yaranan kəsirinin və dövlət borclarının idarə olunması maliyyə-büdcə siyasətinin mühüm istiqamətlərini təşkil edir. Bu siyasətin effektiv şəkildə aparılması həqiqi iqtisadiyyata çox böyük təsir edir. Bu səbəbdən də əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası aparılan maliyyə-büdcə tənzimlənməsinin səmərəlilik meyarı kimi çıxış edə bilər.

Ölkəmizdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar dövlət büdcəsində də kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Büdcənin gəlirlərdən ibarət olan hissəsi cəmiyyət üçün maliyyə-pul vəsaiti bazasıdır, xərclər bölməsi ümumdövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün vasitədir. Büdcə vergilərdən və qeyri-vergi gəlirlərindən təşkil olunur ki, burada vergilərin xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edir.

Vergilər cəmiyyətdə bölgü və yenidən bölgü münasibətlərini, yəni dəyərin onu yaradan subyektlərdən dövlətə doğru hərəkətini əks etdirən çox mühüm iqtisadi kateqoriyadır. Bu proses obyektiv münasibətlərə əsaslanır, çünki mülkiyyətçilərin gəlirlərinin bir hissəsinin ümumdövlət istifadəsi üçün alınması, cəmiyyətin həyatı əhəmiyyətli ehtiyaclarının təmin olunması zəruriliyindən yaranır.

Sosial-iqtisadi hadisə kimi, vergilər dövlət və yerli hakimiyyət orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasındakı qarşılıqlı prosesi əks etdirir. Vergilər vasitəsilə milli gəlirin bir hissəsi məcburi qaydada dövlət büdcəsinə cəlb edilir. Onların bölgüsü və istifadəsi nəticəsində dövlətin iqtisadi tələbatları təmin edilir, makro və mikro səviyyədə təkrar istehsal prosesinin tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə verginin ictimai istehsalın iştirakçılarına təsiri cəmiyyət üzvlərinin gəlirlərinin bölgüsündə və iqtisadi subyektlərin təsərrüfat davranışında baş verən dəyişikliklə səciyyələnir. Vergilərin iqtisadi məzmunu təsərrüfat subyektlərinin, habelə fiziki şəxslərin dövlətin maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması sahəsindəki qarşılıqlı münasibətlərində ifadə olunur.

Digər tərəfdən vergilərin məzmunu onların funksional təyinatı ilə müəyyən edilir. Vergilər stimullaşdırıcı, tənzimləyici, bölüşdürücü, fiskal, uçot nəzarət, məhdudlaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirir ki, dövlət də onların vasitəsilə iqtisadi proseslərə təsir göstərir.

Vergitutmanın prinsipləri ilk dəfə olaraq A. Smit tərəfindən formalaşdırılmışdır. O, qeyd edir ki, hər bir şəxsin ödəməli olduğu vergi dəqiq müəyyən edilməlidir. Ödəniş müddəti, ödəniş üsulu, ödəniş məbləği vergi ödəyənlər və digər şəxslər üçün aydın olmalıdır. Hər bir vergi elə düşünülməli və hazırlanmalıdır ki, xalqdan dövlət xəzinəsinə ayrılan hissə mümkün qədər az olsun.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin vergi sistemi ictimai istehsala, onun strukturuna, iqtisadi resursların səmərəli bölüşdürülməsinə, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə iqtisadi təsir mexanizmi kimi çıxış edir.

Büdcənin formalaşmasında vergilərdən daxilolmalarla yanaşı qeyri-vergi gəlirləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu gəlirlərə mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər, büdcə təşkilatının xüsusi vəsaitlərindən daxilolmalar, maliyyə və qeyri-maliyyə müəssisə və idarələrindən vergi olmayan daxilolmalar, qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən gəlirlər, qeyri-maliyyə dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən alınmış büdcə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi, qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən alınan dividendlər, maliyyə təşkilatlarından gəlirlər, Milli Bankın mənfəətindən daxilolmalar, maliyyə təşkilatları tərəfindən alınmış büdcə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi, xarici dövlətlərdən mülkiyyətlə bağlı gəlirlər, xarici qeyri-dövlət strukturlarından mülkiyyətlə bağlı gəlirlər, daxili xüsusi sektordan daxil olan mülkiyyətlə bağlı gəlirlər, mülkiyyətdən daxil olan sair gəlirlər, inzibati tədiyyələr, dövlət rüsumları, cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar aid edilir.

Eyni zamanda, fiziki və hüquqi şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar və xarici dövlətlərin hökumətləri tərəfindən əvəzsiz köçürülən vəsaitlər də büdcə gəlirlərinə daxildir. Büdcə gəlirləri, həmçinin qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə əvəzsiz köçürmələr hesabına da ola bilər. Qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vergi və büdcə qanunvericiliklərində dəyişikliklər aparılması ilə əlaqədar büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında vəsaitlərin verilməsi, büdcə haqqında qanunda nəzərdə tutulmayan xərclərin maliyyələşməsi üzrə səlahiyyətlərin və ya gəlirlərin verilməsi üzrə əməliyyatlar da daxildir.

Bazar münasibətləri sistemində büdcə siyasəti dövlət siyasətinin ən vacib və lazımi bir ünsürüdür. Büdcə siyasətində büdcə gəlirləri mənbələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi gəlirlərin vaxtında və tam toplanmasının vacib şərtidir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında maliyyə-büdcə sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun hüquqi bazasının ərsəyə gətirilməsi, güzəştlərin və vergi yükünün azaldılması nəticəsində vergitutma bazasının genişləndirilməsi, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun həvəsləndirilməsinə, xırda və orta sahibkarlıq ucun əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilən siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətində reallaşdırılmış mühüm işlər hazırda Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfində uğurla davam etdirilməkdədir. Dövlət büdcəsinin təkmilləşdirilməsi və onu tənzimləyən normativ aktların beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması məqsədilə bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir.

Açar sözlər: Büdcə, iqtisadiyyat, Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti, gəlir, ictimaiyyətlə əlaqələr.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
2. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. Vəliyev, Z. (2012). *Büdcə Sistemi*. Bakı.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/nalogi-kak-istochnik-dohodov-byudzheta>
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-nalogooblozheniya-v-formirovanii-byudzheta>

THE EMERGENCE OF CAUCASIAN MUSLIM IMMIGRANT SOCIETIES IN TURKEY AND THEIR ACTIVITY DIRECTIONS

Leyla Talibova

Azerbaijan State Pedagogical University

leyla.talibova@adpu.edu.az

In the 19th and 20th centuries, the region saw numerous wars, inter-imperial conflicts and political events that were strongly associated with the rise of Caucasian Muslim immigrant populations in Turkey. The Ottoman Empire and Turkey were the destinations of thousands of Caucasian Muslims who fled the Russian Empire's occupation policies in the Caucasus and the repressions that followed throughout the period of the Soviet Union.

To protect their cultural and national identity and to stand out for their political and social rights, these immigrants established a variety of communities. Political struggle, creative and academic achievements, religious organization, social help and the development of international contacts were the main fields of work. These groups not only kept white immigrants together, but they also had an effect on the political and social life of Turkey.

The governments of the Ottoman and Russian Empires came to an agreement in 1865 to relocate many Caucasian peoples to Turkey. The desire of the mountain peoples of the Caucasus to relocate to a Muslim nation following the Caucasian War (1817-1864) was fulfilled by this agreement. The relocation went on for a number of years [1, p.105].

The mass exodus of Circassians, Chechens, Dagestanis, Azerbaijanis and other Muslim communities, particularly after World War I and World War II led to the establishment of various immigrant organizations in Turkey. These societies played an essential role in preserving national identity, fostering social integration within Turkish society.

The Caucasian Muslims organizations were established in Republican Turkey following the country's change to a multi-party administration system in 1945. The first North Caucasian society was founded in Istanbul in 1946 under the name of the Mutual Aid Society "Friendly Hand" (Dosteli Yardımlaşma Cemiyeti). The Caucasus Cultural Society (kafkas kültür derneği) was the new

name given to the society only in 1952. The majority of its founders were born and raised in Turkey, having been introduced by the diasporic elite. In 1953, the magazine “Kafkas” was launched under the sponsorship of this society. “Society is charitable and does not have a political orientation”, the organization's charter stated. Its objectives include fostering solidarity, mutual aid and support among its members, raising their cultural level and fostering the growth of their talent resource [2, p.115].

In order to start his efforts in Turkey, M.E. Rasулzade made the decision to establish a completely cultural organization. M.E. Rasулzade was chosen honorary chairman of the Azerbaijan Cultural Society during its constituent conference, ACS (Azerbaijan Kùltür Derneđi), on February 1, 1949. The organization's charter has made it clear that ACS is not involved in politics and that its primary responsibilities are to study and promote Azerbaijani culture and history, publish books, periodicals and newspapers about the subject, organize cultural events and provide material and moral support to Azerbaijani emigrants in need [3, p.233].

During this period, M.E. Rasулzade is also engaged in creative activities, continuing his literary, cultural and historical studies, which resulted in the result of the 40s-early 50s of work: “Wreaths of Azerbaijani Culture” (“Azerbaycan Kùltür Gelenekleri”, “Modern Azerbaijani History” (“Çağdaş Azerbaycan Tarixi”) and (“Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı”). Since the 1970s, the association became more interested in general issues of Turkishness and the Turkic world and achieved some effectiveness in improving the interest and sensitivity of the Turkish public to these issues through its publications and other activities [4, pp.234-235].

The concept of the “common Caucasian house” did not abandon Caucasian emigration representatives. Emigrants from Georgia, Azerbaijan and the North Caucasus founded a new group called the Caucasian Liberation Committee, also known as the General Caucasus Center, on December 11-16, 1952. Additionally, the opponents of N. Zhordania, M.E. Rasулzade, Halil Hasmamedov, Shafi Rustambayli, F. Emirjan, G.K. Quintadze, Z. Avalishvili, Sh. Carumzade and others formed organizations based on the idea of a free Caucasus, bringing together around the significant emigrant from the North Caucasus, Heydar Bammат [5, p.167].

During the 19th and 20th centuries, historical conflicts, forced migrations and geopolitical changes in the Caucasus influenced the formation of Muslim immigrant societies in Turkey. Circassians, Chechens, Dagestanis and Azerbaijanis made up the majority of these societies, which were essential to their integration into Turkish culture, preservation of their cultural identity and support of political objectives. Caucasian Muslim immigrant cultures in Turkey have remained cultural and social groups, preserving historical and linguistic connections to their homelands in spite of governmental obstacles. In addition to maintaining the historical memory of forced migrations and diaspora struggles, their legacy continues to play a crucial role in determining Turkey's relations with the Caucasus.

Keywords: Caucasian Muslims, Turkey, immigrants, muhajirism immigrant communities.

References

1. Алиева, С.И. *Взаимоотношения Азербайджана И Народов Северного Кавказа (XIX – начало XX вв.)*. Баку: ИПО Турхан, 454.
2. Ramazan, M. (1997). *Bir Kafkas Göçmeninin Anıları*. İstanbul, 243.
3. Ягублу, Н. (2015). *Мамед Эмин Расулзаде*, 233. Москва, Маска.
4. Ягублу, Н. (2015). *Мамед Эмин Расулзаде*, 234-235. Москва, Маска.
5. Ибрагимли, Х. *История Мухаджирство Азербайджана*.

Türkiyədə Qafqaz müsəlman mühacir cəmiyyətlərinin yaranması və onların fəaliyyət istiqamətləri

Türkiyədə Qafqaz müsəlman mühacir cəmiyyətlərinin yaranması XIX-XX əsrlərdə bölgədə baş verən siyasi hadisələr, müharibələr və imperiyalararası münaqişələrlə sıx bağlı olmuşdur. Rusiya imperiyasının Qafqazda apardığı işğal siyasəti və sonrakı Sovet dövründəki repressiyalar nəticəsində minlərlə Qafqaz müsəlmanı Osmanlı imperiyasına və daha sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Bu mühacirlər öz milli-mədəni kimliklərini qorumaq, siyasi və sosial hüquqlarını müdafiə etmək məqsədilə müxtəlif cəmiyyətlər yaratmışlar. Onların əsas fəaliyyət istiqamətləri siyasi mübarizə, mədəni-maarifçilik, dini təşkilatlanma, sosial yardım və beynəlxalq əlaqələrin qurulması olmuşdur. Bu cəmiyyətlər təkcə Qafqaz mühacirlərinin birliyini təmin etməmiş, eyni zamanda Türkiyənin siyasi və ictimai həyatına da müəyyən təsir göstərmişdir.

MÜASİR QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İNFORMASIYA TERRORİZMİ ANLAYIŞI

Elvin Talışinski

Azərbaycan Universiteti

elvin.talishinsky@au.edu.az

Müasir sivilizasiya bir sıra global problemlər ilə xarakterizə olunur: ekoloji təhlükələr, iqtisadi problemlər, nüvə müharibəsi təhlükəsi və s. Onların arasında bəşəriyyət üçün ən təhlükəli və ən mühüm problem olaraq qalan beynəlxalq terrorizmdir. Bu hər bir dövlət üçün problem böyük təhlükə və global əhəmiyyət kəsb edir. Əgər əvvəllər terrorizm, əsasən, milli sərhədləri əhatə edən ictimai-siyasi hadisə kimi mövqe tuturdusa, bu gün beynəlxalq münasibətlərin bütün iştirakçılarının üzləşdiyi global problem kimi səciyyələndirilir.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünyada dövlət və siyasi xadimlərə qarşı hücumların artması, xaricdən təşkil edilən təxribatçı anti-hökumət aksiyaları, günahsız insanların qətlamları, sabitliyə və təhlükəsizliyə xələl gətirən sui-qəsd cəhdləri ilə səciyyələnən müasir beynəlxalq terrorizm dövrünün başlanğıcı oldu.

Beynəlxalq terrorizm konkret regionun sosial-iqtisadi, siyasi, dini və digər şərtlərindən asılı olaraq daim dəyişməyə meylli olan çoxşaxəli hadisədir. Bu səbəbdən terrorizmlə mübarizə üsullarının öyrənilməsi və beynəlxalq təhlükəsizlik problemlərinin həlli bu gün bütün beynəlxalq siyasətin ən mühüm məsələlərindən biridir. Təəssüf ki, dünya ictimaiyyəti üçün çox mürəkkəb və son dərəcə aktual olan bu suallara dəqiq cavablar yoxdur. Aydınır ki, heç bir dünya dövlətinin nə maddi resursları, nə də qabaqcıl texnologiyaları müasir terrorizm üzərində qələbəyə zəmanət verə bilməz.

“Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 18 iyun tarixli Qanununda terrorçuluğun aşağıdakı tərfi verilmişdir: “terrorçuluq - ictimai təhlükəsizliyi pozmaq, əhali arasında vahimə yaratmaq, yaxud dövlət hakimiyyət orqanları və ya beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qərar qəbul edilməsinə təsir göstərmək məqsədi ilə insanların həlak olması, onların sağlamlığına zərər vurulması, əhəmiyyətli əmlak ziyanının vurulması və ya başqa ictimai təhlükəli nəticələrin baş verməsi təhlükəsi yaradan partlayış, yanğın və ya digər hərəkətlər (terror aktı) törətmə, habelə həmin məqsədlə bu cür hərəkətlərin törədiləcəyi ilə hədələmədir” [1].

Dünyada artan qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin formalaşması şəraitində terrorizm ölkələrin dövlətçiliyini və bütövlüyünü, beynəlxalq sabitliyi təhdid edən müstəqil amil kimi çıxış etməyə başlayıb. Hazırda müasir terrorizmə qarşı mübarizənin səmərəliliyi təkcə ayrı-ayrı dövlətlərin daxili siyasətində deyil, beynəlxalq təhlükəsizlik sferasında da artır.

XXI əsrin əvvəllərində terrorizm nəinki ən təhlükəli və proqnozlaşdırılması çətin olan hadisələrdən birinə çevrildi, həm də cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə nüfuz etdi və çoxlu müxtəlif formalar aldı. Terrorizmin bəşəriyyət üçün ən təhlükəli növləri kimyəvi, bioloji və nüvə terroru hesab edilsə də, siyasi, iqtisadi, ideoloji, etnik və ya milli terrorizm kimi “sfera” növləri də dövlətlər üçün

aktual problemlərdən biridir. Şübhəsiz ki, müasir dövrün tələblərindən irəli gələrək bu gün hər bir dövlətin siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri həm müharibə, həm də sülh dövründə baş verə biləcək informasiya terrorizminə qarşı mübarizədir.

Qeyd edək ki, informasiya terrorizmi müasir texnologiyaların sürətli inkişafı nəticəsində yaranıb. Informasiya terrorizmi fiziki vasitələrdən istifadə edilmədən psixoloji təzyiq və təsir kimi qiymətləndirilə bilər. Əsas məqsəd qorxu yaratmaq və əhalini qorxu içində saxlamaqla düşməyə təsir etməkdir. Məşhur ingilis dövlət xadimi Edmund Burk qorxu haqqında belə demişdir: “Heç bir emosiya yoxdur ki, qorxu kimi insan şüurunu bütün hərəkət və düşüncələrdən məhrum etsin” [2, s.88].

Informasiya terrorizmi ideya mübarizəsinin getdiyi siyasi, fəlsəfi, hüquqi, dini və digər komponentləri birləşdirən mənəvi sferada həyata keçirilir. Informasiya texnologiyalarının mövcudluğu və sərbəst istifadəsi belə terrorizm riskini xeyli artırır. Beləliklə, cəmiyyət nə qədər çox məlumatlıdırsa, kütləvi psixoloji terrorun nəticələrinə bir o qədər həssasdır.

Psixoloji təsir, adətən, media vasitəsilə həyata keçirilir və bu effektdə nail olmaq üçün istifadə olunan məlumat asanlıqla həzm oluna bilən olmalıdır. Bu məqsədlə xüsusi hazırlanmış proqramlar insana istənilən məlumatı asanlıqla mənimsəmək və düşünmədən ona inanmaq bacarığını aşılır. Hərtərəfli toplanmış məlumat ictimai rəyi və insanların şüurunu manipulyasiya etmək məqsədi daşıyır. Onu mənimsəmək üçün fizioloji və psixoloji üsullardan, məsələn, xüsusi hazırlanmış mətndən, müəyyən tempdən və dilin modulyasiyasından istifadə olunur.

Informasiya terrorizmini iki növə bölmək olar. İlk növbədə, bu, kiberterrorizmdir. Kiberterrorizmin əsas məqsədi kompüter şəbəkələrindən kritik milli infrastrukturları: enerji, nəqliyyat, idarəetməni pozmaq, hökumətləri və mülki insanları qorxutmaq vasitəsi kimi istifadə etməkdir. Kompüter cinayətləri və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində aparıcı ekspertlərdən biri, Corctoun Universitetinin professoru Doroti E. Denning “Aktivizm, haktivizm və kiberterrorizm: İnternet xarici siyasətə təsir vasitəsi kimi” kitabında yazır: “Kiberterrorizm dövlət orqanlarını siyasi və ya sosial məqsədlərini dəyişməyə məcbur etmək üçün kompüterlərə və şəbəkələrə qanunsuz hücum etmək cəhdidir” [3].

Informasiya terrorizminin digər növü internetdən terrorçu qrupların bilavasitə terror aktları törətmək üçün deyil, onların fəaliyyətinə əmlak, maliyyə, informasiya və digər təsir etmək məqsədilə istifadə etməsidir. Məşhur amerikalı terror sahəsini araşdıran ekspert Qabriel Veyman terrorçuların internetdən istifadə etmələrinin səkkiz üsulunu müəyyən edir: 1) psixoloji müharibə aparmaq; 2) məlumat axtarışı; 3) terrorçuların hazırlanması; 4) vəsaitlərin yığılması; 5) təbliğat; 6) işə cəlb etmək; 7) şəbəkənin təşkili; 8) terror fəaliyyətinin planlaşdırılması və əlaqələndirilməsi [4].

Açar sözlər: Qloballaşma, informasiya müharibəsi, terrorizm.

Ədəbiyyat

1. Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 18 iyun tarixli Qanunu. № 687-IQ. <http://e-qanun.az/framework/3855>
2. Бёрк, Э. (1979). *Философское Исследование о Происхождении наших Идей Возвышенного и Прекрасного*, 237. Москва, Искусство.
3. Талышинский, Э.Б. (2020). Информационный терроризм как форма международного терроризма. In *Философия и Культура Информационного Общества*, 251-253.
4. Вейман, Г. Как современные террористы используют Интернет. Специальный Документ No.116. <http://scienceport.ru/library/-literature/5170-spetsialnyiy-doklad-№-116-kak-sovremennyye-terroristy-ispolzuyut-internet/>

METAFORLARIN DİLDƏ STRUKTUR MODELLEŞDİRİLMƏSİ VƏ TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

Hüsniyyə Tanrıverdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
husniyya.tanriverdiyeva@gmail.com

Metaforlar dilin və düşüncənin ayrılmaz hissəsidir. Onlar sadəcə poetik vasitə deyil, eyni zamanda insanların dünyanı dərk etmə formasını əks etdirən koqnitiv alətlərdir. Metaforları struktur olaraq modelləşdirmək dilçilik, psixologiya, sosiologiya və informatika sahələrində yeni yanaşmaları formalaşdırır.

Metaforlar bir çox hallarda “mənbə sahəsi” (source domain) və “hədəf sahəsi” (target domain) arasında olan konseptual oxşarlıqları qurur. Məsələn, “həyat bir səyahətdir” metaforu insanın həyatı səyahət konsepti vasitəsilə əsaslandırıdığını göstərir. Bu tip metaforları struktur şəkildə analiz edərkən aşağıdakı *əsas elementlər nəzərdən keçirilir*:

Konseptual xəritələmə: Mənbə sahəsindəki anlayışların hədəf sahəsindəki anlayışlara uyğunluğunu təhlil edir. Bu uyğunluq, mənbə sahəsində mövcud olan struktur və xüsusiyyətlərin hədəf sahəsində necə tətbiq edildiyini müəyyənləşdirir. Məsələn: mənbə sahəsi, hədəf sahəsi.

Metaforik əlaqələr: Mənbə və hədəf sahələri arasında yaranan əlaqələrin növü təhlil olunur. Əlaqələr oxşar, ziddiyyətli, tamamlayıcı formalarda ola bilər.

Dilçi struktur: Metaforların dilə necə inteqrasiya olunduğunu araşdırır. Bu, metaforun dil səviyyəsində ifadə formalarına və funksiyasına diqqət yetirir. Məsələn, ifadə səviyyəsində, termin səviyyəsində, struktur səviyyəsində. Bu prinsiplər metaforların mənəvi, dilçi və mədəniyyət kontekstində necə formalaşdığını və qəbul edildiyini anlamağa imkan verir.

Metaforları başa düşmək və təhlil etmək üçün müxtəlif elmi yanaşmalar mövcuddur. Aşağıda bu yanaşmaların əsas prinsipləri təqdim olunur:

1. *Koqnitiv dilçilik*: Lakoff və Johnson kimi tədqiqatçıların ortaya qoyduğu koqnitiv yanaşma, metaforları beynin konseptual strukturunun bir hissəsi kimi izah edir. Bu yanaşma çərçivəsində, metaforların insanların ətraf aləmi necə qavradıqlarını və anlamlandırdıqlarını göstərən bir mexanizm kimi qəbul edilir. Metaforlar, yalnız dilin bəzəyi deyil, həm də düşüncə tərzini formalaşdıran əsas komponentlərdir. Məsələn, “həyat bir səyahətdir” metaforu, insanın həyatını bir yol və istiqamət olaraq qavramasına kömək edir və bu anlayış, müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə inkişaf edə bilər [1, s.73].

2. *Semiotik model*: semiotik yanaşma metaforları simvolların və onların mənalarının təhlili üzərində qurulur. Burada, metaforlar yalnız dilin mənasına deyil, həm də həmin simvolların mədəni və psixoloji funksiyalarına işarə edir. Metaforların mənəvi düynləri bu yanaşmanın əsasını təşkil edir. Yəni, bir metafor, bir neçə mənənin birləşdiyi və bir-birini tamamladığı bir struktura çevrilə bilər. Məsələn, “dünyanın axını” kimi ifadə, həm fiziki hərəkətləri, həm də həyatın sürətlə dəyişən dinamikalarını təmsil edir [2, s.172].

3. *Riyazi modelləşdirmə*: Riyazi yanaşma, metaforları formal modellər şəklində ifadə edərək, onları riyazi və ya kompüter alqoritmlərinə daxil etməyə imkan verir. Bu yanaşma, xüsusilə texnologiya sahəsində, məsələn, süni intellekt və dil prosesləmə texnologiyalarında geniş istifadə olunur. Metaforların məntiqi strukturunu və əlaqələrini riyazi modellərlə təhlil etmək, onların analitik baxımdan daha dəqiq və təsirli olmasına imkan verir. Bu yanaşma, həm də alqoritm dizaynında metaforaların necə istifadə oluna biləcəyini göstərir, məsələn, dilin təbii işlənməsi və anlayışı sahələrində [4, s.58].

Bu üç yanaşma, metaforların müxtəlif səviyyələrdə təhlilinə və onların insan düşüncə, mədəniyyət və texnologiya ilə əlaqəsini başa düşməyə imkan verir.

Metaforların struktur modelləşdirilməsi, yalnız dil və düşüncə ilə əlaqəli deyil, eyni zamanda bir çox müxtəlif sahədə tətbiq edilərək geniş potensiala malikdir. Aşağıda metaforların struktur

modelləşdirilməsinin bəzi mühüm sahələrdə necə istifadə olunduğu haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Təhsil sahəsində metaforik metodlar, dərs materiallarını daha anlaşılan və maraqlı şəkildə təqdim etmək üçün geniş şəkildə istifadə olunur. Metaforalar təhsil prosesində kompleks anlayışların sadələşdirilməsi və şagirdlərin düşüncə tərzini stimullaşdırmaq üçün çox faydalıdır. Məsələn, “həyat bir səyahətdir” metaforu, şagirdlərin həyatın müxtəlif mərhələlərini və onların qarşılaşacağı çətinlikləri anlamağa kömək edə bilər. Eyni zamanda, müəyyən konseptləri və mövzuları daha vizual və əyani şəkildə şagirdlərə çatdırmaq üçün istifadə oluna bilər. Beləliklə, təhsil metodlarında metaforalar dərslərin daha dinamik və interaktiv olmasına imkan tanıyır.

Psixologiyada metaforalar, insanların emosiya və düşüncə sistemlərini analiz edən test və terapiya metodlarının inkişafına təkan verir. Metaforik yanaşma, psixoloji müalicələrdə və analizlərdə istifadə edilən güclü bir alət kimi çıxış edir. Məsələn, “emosiyalar bir dəniz kimi dalğaları” kimi metaforalar, xəstələrin duyğusal vəziyyətlərini daha yaxşı başa düşmələrinə kömək edə bilər. Metaforik terapiya, insanların həyatlarında və psixologiyalarında dəyişikliklər yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuş bir üsul olaraq, onların daxili dünyalarına dair yeni perspektivlər təqdim edir. Bununla yanaşı, metaforalar psixoloji testlərdə də istifadə olunur, məsələn, insanların emosional vəziyyətlərini təhlil etmək üçün spesifik metaforik ifadələrdən istifadə edərək onlarla daha dərinləndirən əlaqə qurulması mümkündür.

Marketing sahəsində metaforik əlaqələr istehlakçıların diqqətini cəlb etmək və məhsulun tanınmasında effektiv rol oynayır. Bir brend yaratmaq və onu bazarda tanıtmək üçün metaforik düşüncələr çox mühüm yer tutur. Məsələn, bir avtomobil markasının “yolun kralı” olaraq təqdim edilməsi, həm məhsulun prestijini vurğulayır, həm də müştərilərin məhsulu qəbul etmə üsulunu formalaşdırır. Metaforalar brendlərin və məhsulların istehlakçılarla emosional bağ qurmasına kömək edir, çünki onlar istehlakçılara tanış olan anlayışlar və obrazlar vasitəsilə məhsulu təqdim edir. Bu yanaşma istehlakçıların təcrübələrini və tələblərini nəzərə alaraq daha effektiv reklam və marketing strategiyalarının yaradılmasına imkan verir [3].

Süni intellekt sahəsində, metaforik düşüncələrin modelləşdirilməsi daha təbii dillə ünsiyyət quran proqramların yaradılmasında mühüm rol oynayır. Metaforalar təbii dilin işlənməsində istifadə edilərək, süni intellekt sistemlərinə insan dilini daha effektiv başa düşmə və istifadə etmə qabiliyyəti qazandırır. Metaforik modellər, robotların və ya virtual köməkçilərin insanlarla daha uyğun və təbii şəkildə əlaqə qurmasına imkan verir. Məsələn, “robot mənim köməkçimdir” metaforu, bir süni intellekt sisteminin istifadəçi ilə olan münasibətini və funksiyasını başa düşməyə kömək edir. Süni intellekt sistemləri, metaforalar vasitəsilə, istifadəçinin niyyətini daha dəqiq təyin edə bilər və daha müsbət bir istifadəçi təcrübəsi təmin edir. Bu, xüsusilə virtual köməkçilər, chatbotlar və digər interaktiv süni intellekt sistemləri üçün çox faydalıdır.

Metaforaların struktur modelləşdirilməsi bu sahələrdə yalnız nəzəri deyil, həm də praktik tətbiq sahələrində geniş istifadə oluna bilər. Hər bir sahə, metaforaların dilin və düşüncənin təşkilindəki əhəmiyyətini daha dərinləndirən başa düşərək, onları daha təsirli və effektiv şəkildə istifadə edir.

Metaforaları struktur modelləşdirilməsi prosesinin araşdırılması dil, düşüncə və texnologiyaları bir araya gətirərək yeni imkanlar yaradır. Bu tədqiqat sahəsi, sadəcə dilçilik deyil, eyni zamanda koqnitiv elmlər, informasiya texnologiyaları və sosial elmlər üçün də tətbiq edilə biləcək əsaslar təklif edir.

Açar sözlər: Metafora, koqnitiv dilçilik, semiotik yanaşma, struktur modelləşdirmə.

Ədəbiyyat

1. Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live by*. University of Chicago Press.
2. Gibbs, R.W. (2008). *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge University Press.
3. Steen, G. (2011). *A Method for Linguistic Metaphor Identification: From MIP to MIPVU*. John Benjamins Publishing.

4. Fauconnier, G., Turner, M. (2002). *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. Basic Books.

PSIXOLOJİ ASPEKTDƏN ERKƏN ANALIQ

Təranə Təhməzli

Azərbaycan Universiteti

taranatahmazli29@gmail.com

Ana olmaq qadınlar üçün artan həssaslıq və əhəmiyyətli çətinlikləri də özü ilə bərabər gətirir. Erkən ana olmaq daha çox mənfi nəticələr - psixi sağlamlıq problemləri ilə əlaqələndirilir. Bu, gənc analar üçün vəziyyəti daha da çətinləşdirir, çünki erkən ana olanlar bu dövrdə əlavə məsuliyyət daşımalı olurlar. Yeniyetmələrin hamiləliyi global əhəmiyyət daşıyan və həllini tapmayan ictimai sağlamlıq məsələsi olaraq qalır. Bu hamiləliklərin əksəriyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş versə də, inkişaf etmiş ölkələrdə də sosial-iqtisadi cəhətdən əlverişsiz vəziyyətdə olan yeniyetmələr erkən analıq baxımından ümumi əhaliyə nisbətən daha yüksək risk faizi daha yüksək olan qrupu təşkil edirlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hesabatına görə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hər gün 18 yaşına çatmamış 20.000 qız uşaq dünyaya gətirir [4].

Validəyn olmaq hər yaşda çətin olsa da, gənc analar əlavə çətinliklərlə üzləşirlər ki, bu da onların psixi sağlamlığını pisləşdirir və onlara əlavə çətinliklər yarada bilər. Onlar yetkinlik dövrünün sosial vəzifələrinə, fiziki dəyişikliklərinə uyğunlaşmaq və körpə böyütmək məcburiyyətində qalırlar. Erkən ana olmaq, əsasən, stres və təcrid olunma nəticəsində bir sıra psixi sağlamlıq problemlərinə səbəb olur. Gənc analar tez-tez qorxu, utanc və qeyri-müəyyənlik hissləri ilə əlaqədar narahatlıq və depressiya yaşayırlar. Sosial damğalanma bu simptomları daha da pisləşdirir. Əgər hamiləlik cinsi zorakılıq və ya təzyiq nəticəsində baş veribsə, post-travmatik stress pozuntusu (PTSD) inkişaf edə bilər ki, bu da təkrarlanan xatirələr, kabuslar və emosional yüklənmə ilə nəticələnə bilər. Yeniyetmə olmaq və ana olmanın məsuliyyətləri arasındakı münaqişə özünəinamı zəiflədə və şəxsiyyətin formalaşmasını əhəmiyyətli dərəcədə əngəlləyə bilər. Sosial təcrid olunma da geniş yayılmışdır, çünki yeniyetmə analar dost qruplarını və sinif yoldaşlarını itirirlər və nəticədə bu da yalnızlığı artırır, depressiyaya meyillilik faizini yüksəldir. Çoxları ana olma məsuliyyəti ilə əlaqədar çətinlik çəkir və həyatın bu mühüm keçid dövründə sosial dəstəyin zəif olması və ya ümumiyyətlə olmaması mövcud çətinliyin artmasına səbəb olur. Həmçinin, erkən hamiləliyin təzyiqi, sosial rədd edilmə və ya dəstək çatışmazlığı, intihar düşüncələrinin və davranışlarının riskini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. İntihar yeniyetmə analar arasında ən çox yayılmış ölüm səbəblərindən biridir. Evlilikdən kənar hamilə qalan yeniyetmə analar arasında bu risk daha yüksəkdir və onlar intiharı həll olunmamış problemlərin çıxış yolu kimi görürlər. Yeniyetmə anaların sosial əlaqələrinin, iqtisadi və sağlamlıq şəraitlərinin yaxşılaşdırılması intihara meyilli davranışları azalda bilər. Məhz bu səbəbdən ailə üzvləri, sosial işçilər, icma liderləri, səhiyyə işçiləri və siyasətçilər daxil olmaqla maraqlı tərəflərin birgə səyləri ilə iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması və səhiyyə mərkəzlərinə çıxışın yolları tapmalı, həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə özünə qəsdin qarşısının alınması strategiyaları hazırlanmalıdır.

Erkən analarda rast gəlinən psixi pozuntulara aşağıdakılar aiddir :

- Doğuş Sonrası Depressiya (PPD);
- Qayğı Pozuntusu;
- Major Depressiv Pozuntu (MDD).

Doğuş Sonrası Depressiya bütün yeni ana olmuş qadınlara təsir edən ümumi və ictimai sağlamlıq problemi olsa da, erkən ana olmuş fərdlərin bu psixi vəziyyətə düşmə ehtimalı digər fərdlərə nisbətən iki dəfə daha çoxdur [3]. Doğuşdan sonrakı depressiya təkcə anaya deyil, həm də ətrafındakı hər kəsə təsir edən vəziyyətdir. Analığa keçid bir çox bioloji, fizioloji və psixoloji dəyişikliklər ilə xarakterizə olunur. Yeniyetmə analarda bu problem daha da mürəkkəb xarakter daşıyır. Yeniyetməlik özlüyündə əhəmiyyətli inkişaf və davranış dəyişikliklərini əhatə edən dövrdür.

Yeniyyətlər yetkinləşdikcə və inkişaf etdikcə beyinləri əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Bu inkişaf dəyişiklikləri yeniyyətləri və xüsusən də yeniyyətə anaların depressiyaya düşmə riskini artırır. Körpənin gəlişi ilə yeniyyətə analar digər həyat rollarına (məsələn, övlad, tələbə və s.) əlavə olaraq, yeni ana roluna daha tez uyğunlaşmağı məcbur olurlar.

Qayğı Pozuntusu əlamətləri gündəlik fəaliyyətə maneə olan ümumi psixi pozuntu olub, qlobal miqyasda bütün qadınların 20%-də doğuşdan sonrakı ilk 12 ay ərzində özünü göstərdiyi halda, bu göstərici ümumilikdə erkən ana olan fərdlərin 50%-də özünü bürüzə verir və onların təxminən 70% - nə diqanoz qoyulmadığından müvafiq dəstək almırlar [5]. Postnatal dövrdəki simptomlara əsəbilik, narahatlıq, qorxu, yorğunluq və tək qalmaq qorxusu daxildir.

Major Depressiv Pozuntuya erkən ana olan fərdlərdə, xüsusilə yeniyyətə hamiləliklərində tez-tez rast gəlinir. Hamilə yeniyyətlərdə depressiyanın mənfi nəticələrinə suicidal davranışlara meyillilik, vaxtından əvvəl doğuş, ana və körpə əlaqəsinin zəif olması, körpəyə zərər vermə daxildir.

Bütün bunlar sübut edir ki, yeniyyətə valideynlər arasında sosial dəstəyin vacibliyi danılmaz faktdır. Yeniyyətə valideynlər və onların uşaqları üçün psixi çətinlikləri azalda biləcəkdir, lakin hələ tam öyrənilməmiş amillər var. Texasda "Mama Club" adı altında fəaliyyət göstərən yeniyyətə valideynlərə dəstək təşkilatının üzvləri ilə aparılan sorğuda "başqaları ilə ünsiyyət" və "dostluq etmək" kimi fəaliyyət növlərinin analar üçün uşaq bezi, paltar və yemək almaqdan daha vacib amillər olduğu müəyyən edilmişdir [2, s.21-36]. Bundan başqa ABŞ-da yeniyyətə valideynlər ilə bağlı aparılan araşdırma göstərir ki, sosial dəstək valideynlik effektivliyinin artması ilə nəticələnmişdir [1, s.67-73].

Açar sözlər: Yeniyyətə analar, erkən hamiləlik, psixi sağlamlıq, sosial dəstək, postnatal dövr, sorğu, inkişaf etməkdə olan ölkələr.

Ədəbiyyat

1. Angley, M., Haven, N. & Kershaw, T. (2016). Pregnancy in adolescent parents. *Acog*, 19(1), 67-73. <https://doi.org/10.1007/s10995-014-1496-x.Social>
2. Smith, M.L., Gilmer, M.H., Salge, L.E., Dickerson, J.B. & Wilson, K.L. (2013). Who enrolls in teen parent education programs? An emphasis on personal and familial characteristics and services received. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 30, 21-36.
3. <https://www.healthline.com/health/pregnancy/teenage-pregnancy-effects>
4. <https://www.unfpa.org/adolescent-pregnancy>
5. <https://bmcbglobalpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s44263-024-00080-3>

THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN RESOURCES MANAGEMENT STRATEGY AND THE ORGANIZATION'S BUSINESS IN AZERBAIJAN: IN THE PUBLIC AND PRIVATE SECTORS

Tunzala Teymurlu

Azerbaijan University

Tunzala.Teymurlu@student.au.edu.az

Human Resource Management (HRM) plays a crucial role in ensuring organizational success and enhancing long-term performance. HRM aims to align employee performance and development with the organization's goals and objectives [1]. These approaches are applied differently in the public and private sectors. In the Azerbaijani context, the implementation of HRM strategies in both sectors has a different impact on organizational performance. By implementing effective human resource management strategies, organizations can improve employee motivation and optimize workforce performance [2].

In the competitive economy of Azerbaijan, integrating HRM with business goals is necessary. The achievement of goals and results in the public (Azerbaijan Railways) and private (Azercell)

sectors are examined in this abstract.

Azerbaijan Railways (Public Sector): The HRM strategy of “Azerbaijan Railways” CJSC is influenced by government policies that focus on workforce stability and employee development. The goal of the 2022 personnel restructuring plan is to increase operational effectiveness, however, obstacles including bureaucratic hold-ups and restricted flexibility still exist [4]. Over 2,000 people were upskilled in 2023 because the organization introduced a digital training platform for its technical team. Azerbaijan Railways' “Flaqman” leadership program develops and encourages high-potential employees via education, career advancement and mentoring. Although it encourages internal mobility, its market flexibility may be hampered by inflexible public sector organizations [4].

Azercell (Private Sector): Azercell is exhibiting a more dynamic approach to human resource management, emphasizing employee engagement, technology innovation and performance-based rewards. The organization's AI-powered talent management solution has greatly enhanced hiring procedures and staff retention [6]. By offering specialized training in line with the organization's strategic goals, Azercell's “Future Leaders” program demonstrates its dedication to staff development. In addition to improving worker satisfaction, this program assists Azercell in maintaining its edge over competitors in the market.

These case studies show how the private sector (Azercell) prioritizes more creative and flexible, market-based solutions, whereas the state sector (Azerbaijan Railways) prioritizes stability and conformity.

Comparative Analysis: The HRM strategies of Azerbaijan Railways and Azercell highlight key differences:

1. Strategic Alignment:

- Azerbaijan Railways aligns its HRM strategy with government policies, focusing on stability and compliance [4].
- Azercell integrates its HRM strategy with business goals, prioritizing agility and market competitiveness [6].

2. Technology Adoption:

- Azerbaijan Railways faces challenges in adopting advanced technologies due to budgetary and regulatory constraints [4].
- Azercell leverages AI and data analytics to enhance HR processes and decision-making [6].

3. Employee Engagement:

- Azerbaijan Railways emphasizes job security and traditional training methods [4].
- Azercell fosters innovation and employee growth through modern development programs and performance-based rewards [6].

The analysis underscores the importance of aligning HRM strategies with organizational goals. While Azerbaijan Railways focuses on compliance and stability, Azercell demonstrates the benefits of innovation and adaptability in HRM. Both approaches offer valuable insights into optimizing HR practices for different organizational contexts.

Keywords: Human Resources Management (HRM), business strategy, public sector, private sector, strategic HRM, HR Practices, Azerbaijan Railways, comparative analysis, Azercell.

References

1. Boxall, P., Purcell, J. (2016). *Strategy and Human Resource Management*, 4th edition. Palgrave.
2. Armstrong, M. (2021). *Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice*, 15th edition. Kogan Page Publishing.
3. Sharma, A., Chawla, D. (2018). Human Resource management in public and private sector organizations: A comparative analysis. *International Journal of Human Resource Studies*, 8(4), 92-105. <https://doi.org/10.5296/ijhrs.v8i4.13827>
4. Azerbaijan Railways Annual Report. (2023). www.ady.az
5. Ministry of Transport, Azerbaijan (2022). Workforce restructuring in public enterprises.

www.transport.gov.az

6. AzerCell HR Report. (2023). www.azercell.com

7. Lepak, D.P., Shaw, J.D. (2020). Strategic HRM in the public and private sectors. *Academy of Management Perspectives*, 34(1), 42-59. <https://doi.org/10.5465/amp.2018.0079>

Azərbaycanda insan resurslarının idarə edilməsi strategiyası və təşkilatın biznes strategiyası arasındakı əlaqə: Dövlət və özəl sektorda

İnsan resurslarının idarə edilməsi (HRM) əməkdaşların fəaliyyətini təşkilati məqsədlərlə uyğunlaşdırmaq üçün vacib rol oynayır. Bu tədqiqat “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC və “AzerCell” nümunələri əsasında HRM strategiyalarının dövlət və özəl sektorlardakı tətbiqini müqayisə edir. “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC işçi stabilliyi və tənzimləyici uyğunluğu prioritet hesab edir, lakin çeviklik və texnologiya tətbiqində çətinliklərlə üzləşir. Buna qarşılıq olaraq, “AzerCell” süni intellektə əsaslanan istedad idarəetməsi və performans əsaslanan təşviq sistemləri ilə daha dinamik HRM yanaşması tətbiq edir. Müqayisəli təhlil strateji uyğunlaşma, texnologiyadan istifadə və əməkdaşların motivasiyası baxımından əsas fərqləri vurğulayır və sektor spesifik HRM yanaşmalarının əhəmiyyətini göstərir.

SU NİŞANLAMA TEXNOLOGİYALARININ PİRATÇILIQLA MÜBARİZƏDƏ ROLU

Abdurahman Vaqifli

Azərbaycan Texniki Universiteti

avaqifli77@gmail.com

Son illərdə rəqəmsal medianın inkişafı nəticəsində informasiya yayımı asanlaşmış, lakin bu, müəllif hüquqlarının qorunmasında yeni problemlər yaratmışdır. Xüsusilə musiqi və kino sənayesi üçün piratçılıq ciddi iqtisadi təsirə malikdir. Beynəlxalq musiqi sənayesi 2023-cü il üzrə pirat məzmunundan dolayı milyardlarla dollar itki verdiyini bildirmişdir [2]. Bu problemin həll yollarından biri rəqəmsal su nişanlama texnologiyasıdır. Su nişanlama, məzmunun istifadəsi və yayılmasını izləməyə imkan verən bir metod olub, müəllif hüquqlarının qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır [5]. Forensic Watermarking kimi texnologiyalar su nişanlama sahəsində mühüm yer tutur və piratçılığa qarşı güclü həllər təklif edirlər [4].

Su nişanlama texnologiyalarının inkişafı

Su nişanlama texnologiyalarının inkişafı, rəqəmsal məzmunun qorunması üçün müasir yanaşmalar təqdim edir. İntellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunmasında bu texnologiyalar daha çox tətbiq olunmağa başlanmışdır. Ən geniş istifadə olunan texnologiyalar arasında LSB (Least Significant Bit), DCT (Discrete Cosine Transform) və DWT (Discrete Wavelet Transform) metodları var. Bu metodlar, məzmunu gizlətmək və manipulyasiya hallarında daha da davamlı və etibarlı olmasını təmin etmək üçün geniş istifadə edilir [1]. Yenilikçi texnologiyalar arasında Blokçeyn və Süni İntellekt də su nişanlama metodlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Blokçeyn texnologiyası məlumatların təhlükəsizliyini təmin edir və məzmunun qeyri-qanuni istifadəsini izləməyə imkan verir. Süni İntellekt isə su nişanlamanın aşkarlanması və pozulmuş məzmunun bərpası kimi sahələrdə istifadə olunur. Bu texnologiyaların birləşməsi, piratçılıqla mübarizədə daha güclü və davamlı həllərin yaranmasına səbəb olacaqdır.

Piratçılıqla mübarizədə su nişanlama

Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, piratçılıq hələ də ciddi problem olaraq qalır. Statistikalara əsasən, hər il pirat videolar 230 milyard dəfədən çox izlənilir. Bundan əlavə, qlobal piratçılığın 80%-dən çoxu qeyri-qanuni yayım xidmətləri vasitəsilə həyata keçirilir [2]. ABŞ-da rəqəmsal video piratçılığının iqtisadiyyata vurduğu zərər 29,2 milyard dollardan 71 milyard dollara

qədər qiymətləndirilir. Bu da göstərir ki, su nişanlama texnologiyası təkcə müəllif hüquqlarının qorunması üçün deyil, həm də iqtisadi itkilərin qarşısını almaq üçün əhəmiyyətlidir.

Qanunsuz məzmunun izlənməsi

Netflix, müəllif hüquqlarını qorumaq üçün geniş təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirir. Platforma Digital Rights Management (DRM) texnologiyasından istifadə edərək məzmunun şifrələnməsini təmin edir və yalnız lisenziyalı istifadəçilərə giriş imkanı yaradır. Bundan əlavə, Viewer-Based Watermarking metodu vasitəsilə hər bir istifadəçi üçün unikal görünməz su nişanı əlavə edilir ki, bu da qanunsuz yayım halında mənbənin müəyyən olunmasını asanlaşdırır. Android sistemlərində Google SafetyNet, iOS cihazlarında isə Apple FairPlay DRM mexanizmləri istifadə edilir ki, bu da platformanın təhlükəsizliyini artırır. Netflix, həmçinin Geo-Restriction funksiyasından istifadə edərək, məzmunun regionlara görə əlçatanlığını tənzimləyir. Bu yanaşma, müəllif hüquqlarının qorunması və piratçılığın qarşısının alınması üçün kritik əhəmiyyət daşıyır [3].

Bununla yanaşı, Forensic Watermarking texnologiyası piratçılıqla mübarizədə effektiv vasitələrdən biridir. Bu metod su nişanlarını media faylının fərqli yerlərində gizlədərək, onun mənbəyini izləməyi mümkün edir. Məsələn, kinostudiyalar bu texnologiyadan istifadə edərək, qeyri-qanuni yayılan filmlərin ilk sızdırıldığı mənbəni müəyyən edə bilirlər. Forensic Watermarking, rəqəmsal media sənayesində piratçılığın qarşısını almaqda mühüm rol oynayır və hüquq-mühafizə orqanlarına mənbə izləmə imkanı yaradır [4].

Sübut kimi hüquqi əhəmiyyəti

Hindistanın müəllif hüquqları qanunvericiliyi çərçivəsində rəqəmsal su nişanlama texnologiyalarının tətbiqi geniş araşdırılmışdır. Hindistan hökuməti, 1957-ci il Müəllif Hüquqları Qanununa əsasən, rəqəmsal məzmunun qorunması üçün texnoloji tədbirlərin görülməsini dəstəkləyir. 2012-ci ildə bu qanuna edilən dəyişikliklər çərçivəsində su nişanlama texnologiyalarının müəllif hüquqlarının qorunmasında sübut kimi istifadəsi qanuniləşdirilmişdir [10]. Bu kontekstdə, Hindistanın məhkəmə təcrübəsində su nişanlama texnologiyalarının müəllif hüquqlarının müdafiəsi üçün istifadəsi artmaqdadır. Məsələn, Hindistan Ali Məhkəməsi, müəllif hüquqları pozuntusu hallarında su nişanlamanın sübut kimi qəbul edilməsini təsdiq etmişdir. Bu, rəqəmsal media sənayesində piratçılıqla mübarizədə əhəmiyyətli bir addım hesab edilir [7].

Yeni texnologiyalar

Süni intellekt (Sİ) və Blokçeyn texnologiyaları, rəqəmsal su nişanlama sahəsində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olur. Hər iki texnologiya, su nişanlamanın effektivliyini və etibarlılığını artırmaqla yanaşı, məzmunun qorunmasını və izlənməsini təmin edir. Sİ, su nişanlarının yerini optimallaşdırmaq, gizlətmək və dəyişiklikləri tanımaq üçün istifadə olunur. Blokçeyn isə qeyri-pozulmaz məlumat bazası yaradaraq, su nişanlarının etibarlılığını və orijinallığını təmin edir [6]. Sİ texnologiyalarının su nişanlama sahəsindəki əsas tətbiqlərindən biri dərin öyrənmə (Deep Learning) metodlarının istifadə edilməsidir. Bu metod, su nişanlarının qeyri-görünən şəkildə yerləşdirilməsini və zəif, sıxılmış məlumatlarda belə aşkar edilməsini təmin edir. Ayrıca, Sİ su nişanlarının pozulması və ya manipulyasiya edilməsi hallarında, zərərverici hücumları aşkarlayaraq avtomatik bərpa proseslərini idarə edə bilir.

Blokçeyn texnologiyası isə su nişanlarının izlənməsi və orijinallığının təmin edilməsi üçün etibarlı bir çərçivə təqdim edir. Məzmunun hüquqları və yayım şərtləri blokçeyn üzərində qeydə alınır və hər bir əməliyyat şifrələnərək etibarlı şəkildə təsdiqlənir. Blokçeyn vasitəsilə, su nişanı olan faylların izlənməsi təmin olunur, qeyri-qanuni istifadə hallarının qarşısı alınır və hüquq pozuntuları daha sürətli aşkar edilir. Bu texnologiya, həmçinin smart müqavilələr vasitəsilə məzmunun istifadəsi ilə bağlı şərtləri dəqiq şəkildə müəyyənləşdirir və icra edir [6]. Sİ və blokçeyn texnologiyalarının birgə tətbiqi, su nişanlamanın həm qorunmasını, həm də hüquqların idarə edilməsini daha da inkişaf etdirir. Bu texnologiyalar bir-birini tamamlayaraq, su nişanlarının optimallaşdırılması və müdaxiləyə qarşı dayanıqlılığını artırır, eyni zamanda məzmunun tam doğruluğunu, hüquqi təhlükəsizliyini təmin edir.

Forensic Watermarking kimi texnologiyalar müəllif hüquqlarının qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Süni intellekt və blokçeyn kimi yeniliklərin bu texnologiya ilə integrasiyası gələcəkdə müəllif hüquqlarını qorumaq üçün daha effektiv vasitələr yaradacaqdır.

Açar sözlər: Su nişanlama, müəllif hüquqları, piratçılıq, rəqəmsal media, blokçeyn, süni intellekt.

Ədəbiyyat

1. Li, H., Guo, X. (2018). Embedding and extracting digital watermark based on DCT algorithm. *Journal of Computer and Communications*, 6(11), 287-298.
2. <https://dataprot.net/statistics/piracy-statistics/>
3. <https://bytescare.com/blog/how-does-netflix-protect-its-movies-from-piracy#:~:text=aiored%20to%20each%20viewer%2C%20these,linked%20back%20to%20their%20account>
4. Adimoolam, M., John, A. & Gunashanthi, M. (2013). Anti-piracy for movies using forensic watermarking. *International Journal of Computer Applications*, 63(4).
5. Saini, L.K., Shrivastava, V. (2014). A survey of digital watermarking techniques and its applications. *International Journal of Computer Science Trends and Technology (IJCT)*, 2(3).
6. Evsutin, O., Meshcheryakov, Y. (2020). The use of the blockchain technology and digital watermarking to provide data authenticity on a mining enterprise. *Sensors*, 20(12), 3443.
7. Santhiya, K., Danusa, T. (2024). A cross-jurisdictional analysis of legal frameworks: Digital watermarking and copyright protection. *Indian Journal of Integrated Research in Law*, 4(6), 384-400.

ARAZ ƏHMƏDOĞLUNUN “SON TÜFƏNG” HEKAYƏSİNDƏ QARABAĞ MÖVZUSU

Aytən Vəlizadə

AMEA N. Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

aytenvelizade@mail.ru

Araz Əhmədoğlunun “Son Tüfəng” əsəri müəllifin ədəbiyyatımızda mühüm yer tutan əsərlərindən biridir. Bu əsər oxucusuna güclü və dərin mesajlar vermək, müasir cəmiyyətin məsələlərini ələ almaqla yanaşı, insanın daxili dünyasına, psixologiyasına da işıq salmağa çalışır. “Son tüfəng” əsəri həm dövrün, həm də fərdi həyatın reallıqlarını nəzərə alaraq yazılmış bir hekayədir. Azərbaycan türkcəsində, ingilis və fars dillərində yazdığı hekayələrdən ibarət “Son tüfəng” adlı kitabındakı eyniadlı hekayəsi Araz Əhmədoğlu Qarabağ savaşına, mənfur niyyətli Ermənistanın Azərbaycana qarşı uzun illərdən bəri apardığı işğalçı müharibəyə münasibətini böyük ürək yangısı ilə sərgiləyib [2, s.13]. Araz Əhmədoğlu burada özünəməxsus üslubla təsvir yaradır və insanın daxili çəkişmələrini dərinlən təhlil edir. Əsərin mövzusu insanların günahsız yerə öz yurd-yuvalarından didərgin salan, günahsız insanların ölümünə, faciəsinə səbəb olan Qarabağ müharibəsinə, Xocalı faciəsinə həsr olunub. Əsərdə konkret məkan, zaman adı çəkilməsə də, müəllifin təsvir etdiyi hadisələrdə 1992-ci ildə Xocalı faciəsi zaman xalqımızın başına gətirilən müsibətlər gözümüzün önündə canlanır.

Əsərin əsas mərkəzində yer alan Qarabağ münaqişəsi, bu müharibənin yaratdığı dağıntılar, travmalar və insanlar üzərindəki təsirləri dərinlən işlənib. Əsərdə nənə, nəvə və gəlin obrazlarının təmsalında Xocalı faciəsi zamanı insanların yaşadığı faciəni duymaq, hiss etmək mümkündür. Qışın soyuq çağında öz balasını qorumaq üçün qarın, şaxtanın soyuğuna dözərək düşməne təslim olmamaq arzusuyla irəliləyən bir qadının təmsalında öz missiyasını sona qədər yetirməyə nail olan ana obrazını görürük: “Səngərdən göyə bir an qalxıb sönən o işıq ilə sönmüşdü o qadının ümid çırağı, amma nəyin bahasına olursa, olsun yerinə yetirməli idi ərinin əmanətini. Meşənin ortasından kənd görünməsə də

o təpə görünürdü. Son kez olaraq təpənin başına doğru baxdı “Bir az dayan, gəlirəm əzizim”, deyib çaya doğru yollandı. Daha gücü qalmamışdı. Qanı donmuşdu. Qönçə dodaqları solmuşdu” [1, s.22].

Hekayə eyni zamanda simvolik bir ruh üzərinə köklənmişdir; belə ki, yaşıl işıq və boz qurd simvolikası qəhrəmanların son anda dadına çatan fəvqəltəbii qüvvələr kimi təqdim olunur [3, s.271]. Qurdlar onu aralarına alıb tulalar kimi güzüldəyirdilər. “Bəs siz niyə ağlayırsız, Allahın heyvanları? Bəlkə siz də öz gözünlə gördünüz o kəndin başına gələnəri? Niyə ağlayırsınız? Kim nə biləcək bu kəndin adamına qurdların yığışib ağlaşmasını ...?” [1, s.12].

Araz Əhmədovlu “Son tufəng” əsərində xalqımızın əsrlər boyu yaşadığı ağır sınaqlara baxmayaraq, milli kimliyini qoruyub-saxladığını vurğulayır. Müəllif bu əsərdə Qarabağ mövzunu milli birliyin və həmrəyliyin vacibliyi üzərində qurur. Milli dəyərlərimizi və qəhrəmanlıq ruhunu təbliğ edir. Qarabağ müharibəsində qazanılan qələbənin bünövrəsi yalnız hərbi güc deyil, milli və mədəni birliyimizi qoruyan, ruhlandırان bədii əsərlərlə də gücləndirilir. Araz Əhmədovlunun “Son Tufəng” əsəri də belə əsərlərdən biri kimi əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Araz Əhmədovlu, povest, müharibə, Qarabağ.

Ədəbiyyat

1. Əhmədovlu, A. (2014). *Son Tufəng. Öykülər, Üç Dildə Yazılmış Öykülər - Türkcə, İngiliscə, Farsca*. Bakı, Elm və təhsil, 116.
2. Fuad, E. (2022). Son çağın Güney Azərbaycan nəsr. 525-ci qəzet, 13.
3. Mehdiyeva, M. (2024). *Cənubi Azərbaycan Nəsr Son Yüz İldə*. Bakı: Optimist MMC, 332.

ПЧЕЛИНЫЙ ПРОПОЛИС (*APIS PROPOLIS*), БИОЛОГИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ, ПЕРСПЕКТИВЫ В МЕДИЦИНЕ И КОСМЕТОЛОГИИ

Айнур Халилова, Нармина Абдуллаева

Бакинский Государственный Университет

aynur.khalilova.01@mail.ru

Медоносная пчела (*Apis mellifera*), как и продукты её жизнедеятельности выполняя важную роль в природе и жизни человека, является актуальным объектом для научных исследований. Пчёлы во много раз увеличивают урожайность важных сельскохозяйственных растений, имеют огромное значение в природных экосистемах. В последнее время, численность пчёл резко уменьшается по не до конца изученным причинам. Сейчас, когда вопросы безопасности продуктов питания приобретают глобальное значение, развитию пчеловодства и пчелопродуктам в мире уделяется особое внимание [4].

Апитерапия - один из видов натуротерапии, которое использует медоносную пчелу и продукты её жизнедеятельности (прополис, мед, воск, пчелиный яд, цветочная пыльца, забрус, перга и т.д.) в качестве средства лечения. От современных синтезированных лекарств препараты, полученные на основе продуктов жизнедеятельности пчелы, отличаются мягким эффектом действия, не нарушают баланс в организме, аккумулируют в своём составе великое множество комбинаций веществ растительного происхождения губительно действующих на грибки, бактерии, вирусы, защищающих пчелу от воздействий различного рода мутагенных воздействий, а также обладают выраженным противоопухолевым воздействием [2].

Прополис - продукт жизнедеятельности пчел, получаемый из смолистых веществ растений, однако представляет собой более сложный комплекс. В прополисе находятся секреты пищеварительных желез пчёл, которые попадают в него в момент сбора смолистых веществ с растений и при переработке их в улье. Следовательно, его надо рассматривать как комплексное соединение, состоящее с одной стороны из веществ растительного, с другой - животного происхождения. Благодаря своим многочисленным биологически активным компонентам, таким как флавоноиды, смолы, эфирные масла и витамины, прополис обладает

рядом незаменимых свойств. Известен своими антисептическими, противовоспалительными, антимикробными и антиоксидантными действиями, что делает его ценным и уникальным продуктом для медицины и косметологии [3; 5]. Эффективно борется с инфекциями, устраняет воспаление, ускоряет заживление тканей и поддерживает иммунную систему. Также является мощным антиоксидантом, замедляющим процессы старения клеток [1].

Прополис имеет бурый или серый, тёмно - зеленый с жёлтым или коричневым оттенком цвет, горький на вкус и характерный смолистый запах. При хранении продолжает густеть и постепенно твердеет, превращаясь в хрупкую массу, напоминающую тёмную канифоль. Более эффективный прополис растворяется в смесях эфира и этанола, хлороформа и этанола, толуола и этанола. В прополисе содержится около 55% смол и бальзамов, 10% эфирных масел, 30% воска и 5% пыльцы [5]. Температура плавления прополиса 80-100°C, при охлаждении ниже 15°C становится твердым.

Прополис в современной медицине и ветеринарии является одним из самых востребованных средств. В виде настоек, мазей, аппликаций прополис применяется при лечении аллергических заболеваний, болезней органов пищеварения, при ожогах, опухолях, также используется для повышения естественной резистентности организма. У препаратов прополиса определены противовирусные свойства, особенно против вируса герпеса. Описаны случаи лечения лишая местными аппликациями 5% раствора прополиса. Также успешно применяется при лечении бородавок, при вирусных инфекциях мочеполовой системы различной этиологии. Прополис активно используется в медицинской практике для лечения множества заболеваний:

- применяется для лечения заболеваний верхних дыхательных путей (ангина, бронхит), а также для борьбы с инфекциями кожи и слизистых оболочек;
- помогает при лечении ожогов, порезов, язв и других повреждений кожи, ускоряя процессы заживления;
- используется для лечения заболеваний желудка и кишечника благодаря своим антисептическим и противовоспалительным свойствам;
- оказывает терапевтическое воздействие при раке молочной железы. Неморосон, основное действующее вещество кубинского коричневого прополиса оказывает эстрогенное, губительное воздействие на клетки опухоли молочной железы, на клетки колоректального рака [1; 3; 5].

Как показывают многочисленные исследования экстракты прополиса оказывают противоопухолевое воздействие при опухолях кишечника, желудка, простаты, печени и др. Антипролиферативные и ротивоопухолевые свойства прополиса связывают с такими фенольными веществами как, хризином пинобанксином, метоксифлавоном, кофейной, р-кумаровой и феруловой кислотами [2].

Прополис активно используется в косметических средствах, таких как крема, маски, сыворотки по уходу за кожей. Помогает снижать воспаления и предотвращать акне, улучшать текстуру и тонус кожи, замедлять процессы старения, укреплять волосы и улучшать их состояние.

Перспективы использования прополиса в будущем связаны с его возможностями в лечении хронических заболеваний, а также в разработке новых косметических продуктов. Продолжаются исследования для улучшения методов экстракции и стандартизации состава прополиса, что открывает новые возможности для его использования в фармацевтике и косметологии.

Ключевые слова: Прополис, пчелиный клей, флавоноиды, биологическая активность.

Литература

1. Суханова, Л.В., Канарский, А.В. (2014). Прополис как биологически активный продукт. *Вестник Казанского Технологического Университета*, 17(4), 198-203.
2. Омаров, Ш.М. (2009). *Апитерапия: Продукты Пчеловодства в Мире Медицины*. Ростов

н/Д: Феникс, 351-359.

3. Aufschnaiter, A., Kohler, V., Khalifa, S., Abd El-Wahed, A., Du, M., El-Seedi, H. & Büttner, S. (2020). Apitoxin and its components against cancer, neurodegeneration and rheumatoid arthritis: Limitations and possibilities. *Toxins*, 12(2), 66.
4. Bava, R., Castagna, F., Musella, V., Lupia, C., Palma, E. & Britti, D. (2023). Therapeutic use of bee venom and potential applications in veterinary medicine. *Veterinary Sciences*, 10(2), 119.
5. Gu, H., Han, S.M. & Park, K.K. (2020). Therapeutic effects of apamin as a bee venom component for non-neoplastic disease. *Toxins*, 12(3), 195.
6. Guha, S., Ferrie, R.P., Ghimire, J., Ventura, C.R., Wu, E., Sun, L., ... & Wimley, W.C. (2023). Applications and evolution of melittin, the quintessential membrane active peptide. *Biochemical Pharmacology*, 193, 124-137.

Arı Propolisi (Apis Propolis), bioloji aktivliyi. Tibbdə və kosmetologiyada istifadəsi və perspektivləri

Propolis qiymətli bioloji aktiv arıçılıq məhsuludur, müasir tibbdə və baytarlıq elmində ən çox tələb olunan məhsullardan biridir. Propolisdən hazırlanan preparatlar insan xəstəliklərinin müalicəsində və bitkilərin zərərli orqanizmlərdən qorunmasında effektiv olur. Propolis ekstraktları antioksidant və şiş əleyhinə xüsusiyyətlərə malikdir. Propolis qida əlavələri və kosmetika istehsalı üçün perspektivlidir. Anestezik, selektiv antimikrob və dezodorasiya təsirinə görə propolis həm də müalicəvi kosmetika və gigiyena məhsullarının istehsalı üçün istifadə olunur.

AİLƏDƏ SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN UŞAQLARIN İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ ŞAĞİRDİLƏRƏ MÜNƏSİBƏTLƏRƏ HAZIRLANMASI AMİLLƏRİ

Aysel Xəlilova

Bakı Dövlət Universiteti

khalilova111@gmail.com

Uşağın tərbiyəli böyüməsi üçün sağlam və möhkəm ailə lazımdır. Uşaqların inkişaf və tərbiyəsində ailənin rolunun getdikcə artdığı bir dövrdə ailənin genetik və sosial-psixoloji sağlamlığı mühüm məsələyə çevrilib. Ona görə də son illərdə istər pedaqoji, itərsə də psixoloji yanaşmalarda gənc nəslin tərbiyəsində ailənin roluna xüsusi yer verilir. Təəssüf ki, ailə heç də həmişə ondan tələb olunan səviyyədə övladların sosial müdafiəsini təmin edə bilmir. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri var: valideynlərdən övlada bir sıra genetik mənşəli xəstəliklərin ötürülməsi, uşağın sağlam inkişafında və təlim-tərbiyəsində öz məsuliyyətini dərk etməməsi, yaxud onların özlərinin xəstəlik, işsizlik səbəbindən bu imkanlardan məhrum olması, valideynlərdən birinin vəfat etməsi, boşanma, ailədən ayrı yaşamağa məcbur olma və s. Müasir şəraitdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların böyüdükləri ailələrin demoqrafik mühitinə öyrənilməsi aktual problemlərdən biridir. Məlum olduğu kimi, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların fiziki və psixi inkişafında nöqsanlar özünü göstərir. Bir çox hallarda əqli inkişafın ləngiməsi, emosional zəmində özünəməxsus pozuntuların əmələ gəlməsi və s. müşahidə olunur. Ailə üzvləri daim onun qayğısına qalmalı, himayə etməli olurlar. Ona görə də bütövlükdə ailənin sosial müdafiəyə ehtiyacı yaranır. Hazırda dünyanın hər bir ölkəsində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaq və yeniyetmələrin hüquqlarını qorumaq, onları cəmiyyətin fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam üzvü kimi yetişdirmək sosial institutların qarşısına mühüm vəzifə kimi qoyulur.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin ailələrinin demoqrafik vəziyyətinin təhlili göstərir ki, onun inkişafını çətinləşdirən amillər sırasında ilk və əsas yerlərdə ailənin sosial vəziyyəti durur: "Həyat şəraiti uşağa bilavasitə deyil, dolayı yolla - uşağın həyat şəraitinə münasibətindən asılı

olaraq təsir göstərir. L.S. Vıqotski bu faktları təhlil edərək elmə yeni anlayış - “sosial inkişaf şəraiti” anlayışını gətirmişdir”.

Əgər inklüziv təhsilə “məllim-şagird-valideyn” münasibətləri fonunda baxsaq, o halda şagirdlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinə daha əhatəli yanaşmış oluruq. Bu əlaqələrdə də məhz inklüziv sinifdə təhsil alan şagirdin özünün sağlamlıq vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Bu halda biz onunla bağlı olan məsələlərə daha əhatəli yanaşa bilirik.

Müşahidələrdən aydın olur ki, SİM şagirdlər həm problemin yaratdığı çətinliklər, qüsurlar və çatışmazlıqlar, həm də ailədə qarşılıqlı münasibətlərin düzgün qurulmaması səbəbindən yaşadıkları ilə əlaqə qurmaqda çətinlik çəkirlər. Səbəb odur ki, SİM şagirdlər yaşadıkları ailələrin üzvləri, xüsusən valideynlər özlərinin normal həyatını yaşaya bilmirlər. Hər bir ailə üzvü vaxtının bir çox hissəsini problemli uşağın qayğılarına, ona xidmət göstərməyə, təhlükəsizliyini qorumağa və sair məsələlərə ayırmaqlı olur. Yaxud, böyük uşağın SİM olduğu ailələrdə o, kiçiklər üçün də yükə, maneəyə çevrilir. Bu mənada biz inklüziv təhsildə öz yaşadıkları ilə yaxşı münasibət qura bilməyən şagirdin çətinliklərini yalnız uşağın tələbatının olmaması kimi baxa bilmərik. Bu problem ailənin SİM uşaqla bağlı çətinliklərinin onlarda yaratdığı neqativ əhval-ruhiyyə, münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı məlumatsızlıq, təcrübəsizlik və başqa amillərlə əlaqələndirə bilərik. Məsələn, L.Ş. Əmrəhli və O.B. Əlizadə bununla bağlı olaraq diqqəti ailədəki qarşılıqlı münasibətlərin autizmlı uşaqlara təsirinə yönəldirlər: “Ailə münasibətlərinin yaratdığı psixi gərginlik psixi funksiyalara təsir göstərərək bu nəticələrə səbəb ola bilər: emosional - neqativ emosiyalar, fobiyalar, stres vəziyyəti və onların təsiri ilə davranış pozuntusu yaranır; perseptiv gərginlik - qavrayışda çətinliklər əmələ gəlir; intellektual - məsələlərin həllində çətinliklər əmələ gəlir; iradi gərginlik - özünüidarəetmə çətinləşir; motivasiya - motivlərin mübarizəsi nəticəsində münasibətli vəziyyət yaranır.

Uşaqda əsəb-psixi gərginliklər bu hallarda artır: daimi psixoloji təzyiq göstərdikdə, çətin, çıxılmaz vəziyyətə saldıqda; onun üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən hissələrini təzahür etdirməyə maneə olmaqla, tələbatlarını ödəməməklə və s.

Hazırda inklüziv məktəblərdə həyata keçirilən proqramları əsas tutaraq SİM şagirdlər üçün məktəblərdə “Ailəyə dəstək” adı altında şagirdlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində proqramın tətbiqinə zəruri ehtiyac yaranıb. Bu proqramda valideyn-məllim əməkdaşlığı əsasında valideynlər və məllimlərin şagirdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində birgə çalışmaq yolları müəyyən edilir. Valideyn-məllim işbirliyinin faydaları isə bundan ibarət olur ki, onlar bu prosesə təsir edə biləcək insanlar olduqlarından komanda qura bilirlər. Bu komandanın həyata keçirəcəyi məhsuldar işlər isə çoxdur. Bundan başqa, məllimlər analarla yaxından əməkdaşlıq edərək ataları da bu prosesə cəlb edə bilirlər. Nəticədə SİM şagirdlərdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində vərdis və bacarıqlara yiyələnmək üçün harmonik əlaqə yaranır. Valideynləri bu prosesə cəlb edərək öz bacarıqlarına inandırmaq, sosial mühitlə, əsasən, məllimlərlə, peşəkar mütəxəssislərlə əlaqə qurmağa istiqamətləndirmək də proqramın məzmununda əhatə edilir. Valideynlərlə aparılan işdə övladların da öz vəziyyətlərindən yaranan bədbinlik, günahkarlıq, şübhəlilik, qısqancılıq, həsəd, paxıllıq, özüninamsızlıq və sair hissələrin qarşısını almaq üçün qarşılıqlı tədbirlər görmək, bu sahədə ailə tərbiyəsində müntəzəm iş aparmaq, bunun üçün real planlar hazırlamaq da nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: Əlillik, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar, inklüzivlik, inklüziv təhsil, cəmiyyətə inteqrasiya.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. (2010). *Pedaqogika*. Bakı: Mütərcim.
2. Autizm üzrə vəsait. Bakı: Səhiyyə Nazirliyi, 2006.
3. Aslanova, S.R. (2015). *İnklüziv siniflərdə münasibətlərin qurulması. Xüsusi Qayğıya Ehtiyacı Olan Uşaqların Cəmiyyətə İnteqrasiyası və Sosial Adaptasiyası adlı Respublika Elmi Konfransının Materialları*. Bakı: ADPU.
4. Azərbaycanda Sağlamlıq İmkanları Məhdud olan Uşaqlara Təhsil Xidmətlərinin Göstərilməsi Haqqında Tədqiqat. Təhsil Nazirliyi.

SUAL CÜMLƏLƏRİNDƏ PROTOTİPİK SÖZ SIRASI VƏ ONUN QRAMMATİK CƏHƏTDƏN MƏQBUL SÖZ SIRASI DƏYİŞMƏLƏRİ: KOQNİTİV YANAŞMA

Gülınar Xəlilova
Odlar Yurdu Universiteti

Sual cümlələrində prototipik söz sırasının qrammatik cəhətdən məqbul dəyişməsi müvafiq qaydalar əsasında baş verir. Bir tərəfdən praqmatikadan asılı olaraq sual cümlələrində söz sırasının fərqli variantları, digər tərəfdən inversiya nəticəsi kimi fərqli söz sırasının meydana çıxması bu sahə ilə maraqlanan tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Aparılan tədqiqatlara görə, sual cümlələrində prototipik söz sırasının belə dəyişilməsi praqmatik-kommunikativ məsələlərlə bağlıdır. Digər tərəfdən rematikləşmənin təzahürü kimi özünü göstərir.

Dünya dilləri içərisində elə dillər vardır ki, prototipik söz sırasının morfoloji yolla hansısa funksiyasını müəyyənləşdirmək olmur (məsələn, Danimarka dilindəki kimi). Bu halda söz sırası morfoloji çatışmazlığı kompensasiya edir və tam qrammatik funksiya yerinə yetirir. Dünya dillərində normal standart sual cümlələrinin quruluş xüsusiyyətlərində nə qədər oxşarlıq olsa da, onlar arasında müəyyən fərqlər də vardır. Ümumən götürdükdə isə standart normal sual cümlələrində prototipik söz sırası universal səciyyə daşıyır. Bunu insanın ətraf dünyanı dil vasitəsilə qavraması prosesindəki universalılıqla izah etmək olar.

Dil tipologiyasının son illərdə əldə etdiyi nailiyyətlərdən biri də cümlələrdə söz sırası problemidir. Dünya dilləri içərisində elə bir canlı dil tapmaq olmaz ki, onlarda hansısa qaydaya tabe olan və ya o qaydanın təsiri altında cümlədə sözlər sıralanmasın. Əgər dünya dilçiliyində bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlara müraciət etsək, görərik ki, dünya dillərində söz sırası linqvistik və ekstralinqvistik təsirlər altında formalaşır və inkişaf edir. Formalaşanlar artıq dildə öz yerini tutmuş söz sırasıdır; onlar da sabit və qeyri-sabit adı altında iki yerə bölünür. Bu binarlıqda bir həyati məntiq mövcuddur.

Nəzəri dilçilikdə sübut olunmuşdur ki, sintetik dillər - türk, rus, yapon, fin, latın, yunan və s. dillərdə mətn praqmatikasının verilməsində cümlə strukturları daha əlverişlidir və mətn praqmatikasının verilməsi tələblərinə yüksək səviyyədə cavab verir. Bütün bunlarla yanaşı, dünya dillərində sabit və qeyri-sabit söz sıraları ilə yanaşı, o ölçülərdən kənarda qalan sıralanmalara da rast gəlinir. Dillərdə epizodik, bəzən də bir az çox rast gəlinən söz sırası faktları həmin dövrün söz sırası mənzərəsini tam yaratmır. Əlimizdə olan germanistlərin tədqiq etdiyi abidələr və müxtəlif yazışmalar sonrakı dövrlərin nümunəsi hesab oluna bilər. Bizim tez-tez müraciət etdiyimiz "SOV" və ya "SVO" söz sırası quruluşu artıq German dillərinin "yeni dövrü"nün nümunələridir. Məsələ o xaosdan müəyyənliyə doğru inkişafın mərhələlərini görməkdən ibarətdir. Çox güman ki, "xam materiallar", variantlar onda daha fəal olmuşdur. Həmin nümunələrin sistem sferasına düşməsi - sistem yaratması dilin qlobal qanunları ilə tənzimlənir. Bu mövzu ilə bağlı Ə. Cavadov sintaktik tipologiyada cümlədə söz sıralanmasını daha qlobal hadisə kimi qəbul edir və dillərin təsnifində ümumi qanunlarla idarə olunduğunu qəbul edir: *"Dilin ayrı-ayrı sistemləri əhatə edən ümumi qanunları dil tipologiyasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Heç təsadüfi deyil ki, dillərin tipoloji təsnifatında ümumi qanunlar, birinci növbədə sıralanma bir amil kimi özünü göstərir"*.

Bir çox dillərdə standart söz sırası suallar yaratmaq və ya vurğu vasitəsi kimi pozula bilər. Bu, remalaşma ilə bağlıdır. O'odham və Macar dillərində bütün mümkün cümlə dəyişmələri qrammatikdir, lakin onların hamısından istifadə edilmir [2, s.68]. Macar dilində isə sual cümlələrinin müxtəlif söz sırasına malik olmasından bəhs olunur. Həmin modellər universal səciyyə daşıyır [3, s.63].

Hale [1, s.22] cümlədə söz sırasının koqnitiv əsasları barədə yazır: "Bir müddətdir ki, dünya dillərinin əksəriyyəti üçün fəle nisbətə subyekt və obyektin "əsas" sırasının müəyyən edilə biləcəyi və digər dil faktları ilə birləşdirildikdə, "əsas" sıra dilləri tiplərinin öyrənilməsinə faydalı üsulunu təmsil edəcəyinə inanırdılar. Tədqiqatçılar qrammatik münasibətlərin müəyyən bir sırasını əsas kimi

təyin etməyin çox fikir verilmədiyi dillərlə qarşılaşdıqda “əsas”ın (əsas meyarın) müxtəlif tərifləri üzərində yeni mübahisələr yarandı. Söz sırasının dəyişməsinin əsasını təşkil edən izahedici amillər sintaktik amillərdən kənara çıxır və idrakın formaları onları necə qrammatikləşdirməsi, məlumatı emal etməsi və dinləyicilərin digərini-informasiyaya daxil olan mental təsəvvürləri deyil, deyil, birini qurmaq cəhdlərinin nitq aktı nəzəriyyəsini nəzərdən keçirdiyi tədqiqatlarda tapıla bilər. Beləliklə, sıra dəyişikliyi başa düşərkən üç sahəni ayırd etmək lazımdır: *sintaktik, koqnitiv və pragmatik*. Bu cilddəki məqalələr bu iddianın müxtəlif aspektlərini araşdırır”.

İngilis dili, alman dilindən fərqli olaraq, ciddi söz sırasına malikdir. Alman dilində söz sırası müstəqil cümlədəki tərkib hissəni cümlənin əvvəlinə keçirərək vurğulamaq üçün istifadə edilə bilər. Məsələnin bir xüsusiyyəti də onunla bağlıdır ki, ingilis və alman dillərində “bəli-yox” suallarında mübtəda-feil inversiyasından istifadə olunur. Lakin ingilis dilində köməkçi sözlərdən başqa, feillərdən də suallar yaratmaq üçün istifadə olunur. Alman dilində isə belə bir məhdudiyyət yoxdur və hətta leksik fəllərdən belə suallar yaratmaq üçün inversiyadan istifadə olunur.

Beləliklə, sual cümlələrinin meydana gəlməsinin universal xüsusiyyətləri vardır. Standart sual cümlələrində prototipik söz sırası, əsasən, semantik-sintaktik funksiya daşıyır. Məsələn, german və roman dillərində inversiya tipli sual cümlələrində morfoloji kompensasiya müşahidə olunur. Əslində bu cür inversiya hadisəsi prototipik mahiyyət daşıyır. Təsdiq cümlələrinə xas standart söz sırası isə prototipiklikdən sapma kimi qiymətləndirilə bilər. Bu xüsusiyyət Azərbaycan, eləcə də digər türk dillərində az müşahidə olunur.

Açar sözlər: Qrammatika, standart sual cümləsi, prototipik söz sırası, söz sırası dəyişmələri, koqnitiv proseslər.

Ədəbiyyat

1. Hale, K.L. (1992). *Typological Studies in Language*, 22.
2. Dryer, M.S. (1992). The Greenbergian word order correlations. *Language*, 68(1), 81-138. <https://doi.org/10.1353/lan.1992.0028>
3. Hale, K. (1992). Basic word order in two “free word order” languages. *Pragmatics of Word Order Flexibility*, 22, 63-82. <https://doi.org/10.1075/tsl.22.03hal>

CORC SONDERS YARADICILIĞININ AMERİKA SATİRİK ƏDƏBİYYATININ DİNAMİKASININ TƏCƏSSÜMÜ KİMİ

Şəbnəm Xəlilzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

khalilzade90@inbox.ru

XX əsr Amerika ədəbiyyatı əsrin özü kimi müxtəlif yönəli və ziddiyyətli olmuşdur. XX əsrin ikinci yarısında Amerika ədəbiyyatı postmodernizm ədəbiyyatının inkişafı ilə əlamətdar olmuşdur. Ədəbi yaradıcılıqda yeni dövrə xas olmayan - ironiya, magik realizm və digər intermətnlərlə xarakterizə olunan dövr başlamışdır. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrdə Amerika ədəbiyyatı qeyri-ənənəvi süjetlərin eksperimenti ilə xarakterizə olunur.

Amerika satirik yaradıcılığının kökü çox uzaqlara gedir. Xalq yaradıcılığında, folklorda satirik elementlərə kifayət qədər rast gəlinir. XX əsrdə ümümlilikdə Amerika Birləşmiş Ştatlarında satira janrı çox intensiv şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır. II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Amerika ədəbiyyatında satira janrındakı atmosfer əlverişsiz, qeyri-münasib olsa da, satira ənənələri yeni məzmununda davam edirdi. XX əsrin 50-ci illərində mübaliğəli, gülünc formada meydana çıxan satirik əsərlər kütlə mühitindən kənara çıxmaqla fərdi olaraq simasızlığı, məsuliyyətsizliyi qabartmağa başlamışdır. Ceyms E. Karona görə satiranın qızıl dövrü hesab edilən son 20 ildə ABŞ-da müasir satira, yazılanlar metanarrativlərə qarşı etiqadsızlıq, eləcə də insan cəmiyyətinin bütün

sahələrinə texnologiya və elmin təsirinin məhsuludur [1, s.154]. Cəmiyyətdəki ziddiyyətlər, təzad və narazılıqlar, kontrastlar satiraya zəngin materiallar verməyə başlamışdır.

Müasir Amerikalı yazıçı, esseist və ssenarist Corc Sonders Amerika ədəbiyyatında satira janrında yazan yazıçılar siyahısındadır. O, qeyri-adi təhkiyə üslubuna, ənənəvi roman janrından fərqli yazı manerasına, texnikasına malik yazıçılardan biridir. Bir ədəbiyyatçı, yazıçı kimi əsərləri 30 yaşından sonra çap olunmağa başlasa da, Sondersin yaradıcılıq yolu çox sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

Corc Sonders 1958-ci ildə Amerikanın Texas Ştatının Amarillo şəhərində anadan olmuşdur. 1981-ci ildə geofizika ixtisası üzrə bakalavr dərəcəsi almışdır. Təhsilini başa vurduqdan sonra kampaniyaların birində bir müddət mühəndis-geofizik vəzifəsində çalışmışdır. O, kampaniyada ətraf mühitin qorunması sahəsində bir sıra metodların işlənməsində iştirak etmişdir. Sonders yazıçılığa başlamamışdan öncə neft yataqlarının axtarışı, kəşfi üzrə ixtisaslaşan gəmilərin birində ekipaj üzvü olmuş və bu sahə üzrə tədqiqat işlərində fəaliyyət göstərmişdir.

Corc Sonders 1988-ci ildə isə Sirakyuzi Universitetində ədəbi yaradıcılıq üzrə magistr dərəcəsi almışdır və 1997-ci ildən universitetdə yazıçılıq sənətindən mülahizələr oxumağa başlamışdır. Yazıçı on iki kitabın müəllifidir. Onlardan biri "Linkoln Bardoda" romanıdır. Sonders bu romana görə 2017-ci ildə Buker mükafatına layiq görülmüşdür. Digər kitablar hekayələr və esselər toplusundan ibarətdir. Sonders ilk romanını yazana qədər hekayələr ustası kimi tanınmışdır.

Yazıcının bu günə qədər işıq üzü görmüş kitabları bunlardır: "Pastoraliya" (hekayələr toplusu), "Yağışda gölməçədə üzmə"(esselər), "Milləti inandırmaqda" (hekayələr toplusu), "Qurtuluş günü"(hekayələr toplusu), "Fripin inadkar gəncləri (müasir nağıl)", "Filin dəhşətli qısa hökmranlığı (novella)", "Vətəndaş müharibəsi diyarı tənəzzüldə"(6 hekayə və 1 novella), "Tülkü 8" (qısa hekayə), "Yeri gəlmişkən, təbriklər"(xeyirxahlıq haqqında bəzi fikirlər), "Beyinsiz meqafon"(esselər), "10 dekabr"(hekayələr toplusu), "Linkoln Bardoda" (roman).

Sondersin yaradıcılığının əsas məqamları, hekayələri, esseləri və hələlik yeganə romanı olan "Linkoln Bardoda" hər zaman təhlil obyektı olmuşdur. Onun yaradıcılığı, əsasən, korporativ mədəniyyətin və istehlakın, eyni zamanda kütləvi informasiya vasitələrinin bu sahədə rolunun absurdluğuna yönəlmişdir. Bir çox mütəxəssislər, mədəniyyət məsələlərini qaldırdığına görə Sondersin yaradıcılığındakı satirik eyhamları, ironiyı təqdir edirdilər.

Sonders bir yazıçı kimi, baş verən prosesləri analiz edərək qələmə aldığı mətnlərdə insanları düşündürən problemləri işıqlandırır, bu problemləri özünəməxsus tərzdə, bir qədər ironiya ilə bir qədər satirik priyomlarla çatdırmağa çalışır. David Rando "Corc Sonders və Postmodern işçi sinfi" kitabında C. Sonders hekayələrinin cəmiyyətdə gücün dominant strukturlarına qarşı həssas olan marjinal qruplara meyli haqqında yazmışdır. O, Corc Sondersin əsərlərini məzlumların, ehtiyac içində yaşayanların həyatını, eləcə də şöhrət və sərvət hərisi olanların özlərini tarix səhnəsində qalib kimi aparmalarını özünəməxsus bir dildə təsvir etmək baxımından yüksək qiymətləndirmişdir [2, s.149].

Sonders 1994-cü ildən yazmağa başlamış və ilk hekayələr toplusu kitabı olan "Vətəndaş müharibəsi diyarı tənəzzüldə" 1996-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Sonrakı iyirmi il ərzində yazıçı daha səkkiz kitab yazmışdır. Öz sevimli yazıçıları sırasında Sonders rus klassikləri Qoqolun, Tolstoyun, Çexovun, Turqenyevin də adlarını çəkir. Yeddi essedən ibarət "Yağışda gölməçədə üzmə" kitabı həmin rus klassiklərin yaradıcılığına həsr edilmişdir.

"Yağışda gölməçədə üzmə" esselər toplusunda Çexovun 3, Tolstoyun 2, Qoqol və Turqenyevin hər birinin bir hekayəsi təhlil edilir. O, bu təhlillər əsasında yazı sənətinin sirləri barədə maraqlı, özünəməxsus fikirlər söyləyir. Yazıçı adı çəkilmiş yazıçıların əsərlərini yüksək qiymətləndirmiş və yaradıcılığa yeni başlayan yazıçılara onları öyrənməyi tövsiyə etmişdir. O, bu barədə obrazlı şəkildə demişdir ki, gənc yazıçıların bu rus yazıçıların hekayələrini oxuması, yaradıcılığa yeni başlamış bəstəkarların Bax sənətini öyrənməsi kimidir.

Corc Sondersin yaradıcılığına müraciət edərkən satira, onun prinsiplərinin rəngarəngliyi və bir çox xüsusiyyətlərlə rastlaşırıq. Onun bir yazıçı kimi yetişməsi və formalaşması bütün əsərlərində diqqəti cəlb edir. Sondersinin yaradıcılığı yaşadığı dövrün mühüm məqamlarını, baş verən hadisələrin cəmiyyətə təsirini geniş işıqlandırır.

Sondersin öz əsərlərində məhz ədəbiyyat və tarixi gerçəklik problemlərinin postmodernist üslubda və təhkiyədə qələmə alması müasir sənət adamlarının, tənqidçilərin nəzər-diqqətini cəlb edir, müxtəlif müzakirələrə səbəb olur. Ədəbi sferada mütəxəssislər, ədəbiyyatşünaslar, eləcə də oxucular tərəfindən onun yaradıcılığı da birmənalı qarşılanmamışdır.

Sonders yaradıcılığında satira janrının əhəmiyyətli dərəcədə yer aldığını təhlil etmək, yazıçının yaradıcılığında magik realizmin yer almasını önə çəkmək bütün tədqiqatçıların araşdırmalarında əsas yer alır. Sonders satira ilə bağlı belə demişdir: “Satira mənə görə həyatı, hadisələri aydın görməyə təşviq etmək üsuludur” [3, s.57]. Postmodernizm cərəyanının ənənələrinə uyğun olaraq, onun əsərlərində ironiya, absurdluq və bu cərəyanın mahiyyətindən qaynaqlanan qara yumor üstünlük təşkil edir. Onun “Linkoln Bardoda” romanı “menippe satira” janrına aid edilir. Bu isə romanın çoxqatlı xarakterə malik olmasını xarakterizə edir. Burada din, fəlsəfə, fantastika, reallıq və tarixi gerçəklik, qondarma personajların varlığı, uydurulmuş məkan və s. bir süjetdə, bir müstəvidə birləşdirilir.

Yazıçı qurduğu, yaratdığı fantastik, qeyri-adi məkanlarda təsvir etdiyi hadisələri incə bir yumorla, müxtəlif baxış bucağından və təhkiyə texnikasıyla çatdırmağın ustasıdır. Onun yaratdığı obrazların anlaşılmazlıqlarla dolu daxili aləmi “ciddi komik” formada təsvir edilir. Bu üsulla yazıçı eyni zamanda insan qəlbinin qapılarını da taybatay açıb göstərir, reallıqları göstərməyə çalışır. Mistik aləmin yaşantıları vasitəsilə əslində real həyatı əks etdirir.

Sondersin yaradıcılığı barədə Azərbaycan oxucusu az məlumatlıdır. Yazıçının iki əsəri “Linkoln Bardoda” romanı və “10 dekabr” hekayələr toplusu - ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Dünya ədəbiyyatında Corc Sondersin yaradıcılığı haqqında tədqiqatlar azlıq təşkil edir.

Açar sözlər: Corc Sonders, Amerika ədəbiyyatı, satira, ironiya, janr, magik realizm.

Ədəbiyyat

1. Caron, J.E. (2016). The quantum paradox of truthiness: Satire, activism and the postmodern condition. *Studies in American Humor*, 2(2), 153-81.
2. Rando, D.P. (2012). George Saunders and the postmodern working class. *Contemporary Literature*, 53(3), 437-460.
3. Wylie, J.J. (2001). Interview with George Saunders. *The Missouri Review*, 24(2), 54-67.
4. www.literary_criticism.academic.ru
5. www.wikipedia.org

TƏLİMDƏ ESTETİK TƏRBİYƏNİN İNKİŞAFINA DƏSTƏK VERƏN YANAŞMA VƏ İSTİQAMƏTLƏR

Fəridə Xudiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Şəxsiyyətin inkişafında estetik tərbiyə insanın emosional və mənəvi dünyasını genişləndirir, onun ətraf mühitə və sosial münasibətlərə olan yanaşmasını formalaşdırır. İncəsənətin müxtəlif formaları - musiqi, rəsm, ədəbiyyat, teatr və sair vasitəsilə şəxsiyyətin həm fərdi inkişafı təmin edilir, həm də onun sosial əlaqələrə daha duyarlı olması üçün şərait yaradılır. Bu proses nəticəsində insan ətrafında baş verənləri dərin qavramağa, müxtəlif mədəniyyət və dəyərləri anlamağa daha açıq olur. Estetik tərbiyə, həmçinin insanın daxili harmoniyasını təmin edir, mənəvi və ruhi sağlamlığına müsbət təsir göstərir. Bu komponent, insanın özünüdərk etmə prosesində mühüm yer tutur və onu öz ətrafında olan gözəllikləri qiymətləndirməyə həvəsləndirir. Beləliklə, estetik tərbiyə şəxsiyyətin zəruri inkişaf komponenti kimi yalnız fərdin daxili dünyasını zənginləşdirmir, həm də onun cəmiyyətlə sağlam münasibətlər qurmasına və mənəvi dəyərlərə əsaslanan bir həyat tərzini sürməsinə kömək edir. Estetik tərbiyə, insanların gözəllik və incəsənət dəyərlərini anlamaq, onları

qiymətləndirmək və bu dəyərləri öz şəxsi inkişafına inteqrasiya etmək qabiliyyətini artırmaq məqsədilə tətbiq edilən tərbiyəvi bir yanaşmadır. Bu tərbiyə növü yalnız incəsənət əsərlərini anlamaq və dəyərləndirmək bacarığını formalaşdırmaqla qalmır, həm də insanın duyğu dünyasına, yaradıcılıq qabiliyyətinə və əxlaqi dəyərlərinə müsbət təsir göstərir. Estetik tərbiyənin əsas məqsədi, fərdin ruhunun zənginləşdirilməsi, onun həyatına gözəllik hisslərinin daxil edilməsidir ki, bu da onun həm fərdi, həm də sosial inkişafına töhfə verir.

Estetik tərbiyənin məqsədi insanlara gözəlliyi dərk etmək və estetik dəyərlərə qarşı həssas yanaşma qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir. Bu yanaşmanın tərbiyə proqramlarına daxil edilməsi cəmiyyətin ümumi mədəni səviyyəsinin artırılmasına, insanların özləri və ətraf mühitlə daha dərin əlaqələr qurmasına şərait yaradır. Estetik tərbiyə prosesində fərdlər incəsənətin müxtəlif növləri, təbiətin gözəlliyi, insan davranışları və digər estetik komponentlərə qarşı maraq və sevgi hissi qazanırlar [4].

Estetik tərbiyə insanların sosial, emosional və intellektual inkişafına da mühüm təsir göstərir. Sosial səviyyədə estetik tərbiyə fərdin cəmiyyətdəki münasibətlərini estetik dəyərlərə əsaslanan davranışlar çərçivəsində formalaşdırmasına kömək edir. Emosional səviyyədə isə bu tərbiyə növü, insanların öz hisslərini ifadə etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, onların yaradıcılıq potensialını artırır və empatiya bacarıqlarını gücləndirir [1].

Estetik tərbiyə, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında zəruri komponent olaraq qəbul edilir. Fərdin inkişaf prosesində gözəllik anlayışının dərk edilməsi və estetik dəyərlərə açıq olması onun duyğusal zənginliyini, həssaslığını və yaratma qabiliyyətini genişləndirir. Məsələn, musiqi dinləmək, rəsm çəkmək və ya poeziya oxumaq şəxsiyyətin öz hisslərini ifadə etmə və başqalarının hisslərinə hörmət göstərmə bacarığını artırır. Bu isə şəxsiyyətin inkişafında estetik tərbiyənin əvəzsiz rolunu göstərir [2].

Estetik tərbiyə, həmçinin insanların mənəvi və əxlaqi dəyərlərinə təsir edir. Estetik dəyərlərin mənimsənilməsi, insanların ədalət, doğruluq, mərhəmət və hörmət kimi əsas əxlaqi dəyərləri qəbul etmələrini asanlaşdırır. Bu dəyərlər insanın hərəkətlərində, sosial münasibətlərində və ümumiyyətlə həyat fəlsəfəsində öz əksini tapır.

Estetik tərbiyə, insanın gözəllik anlayışını və estetik dəyərləri qavrama qabiliyyətini formalaşdırmağa yönəlmiş pedaqoji prosesdir. Bu tərbiyə forması, insanın ətraf mühitə və özünə estetik baxımdan yaşamasını, həmçinin zövq, harmoniya və yaradıcılıq hisslərini inkişaf etdirməyi məqsəd qoyur. Estetik tərbiyə yalnız incəsənət və gözəlliklə əlaqəli deyil; bu, fərdlərin dünyanı mənəvi şəkildə qavramaq və həyatlarında estetik dəyərləri tətbiq etmək qabiliyyətini də gücləndirir [6].

Estetik tərbiyə konsepsiyası, əsasən, gözəllik və incəsənət vasitəsilə insanın mənəvi inkişafını və daxili dünyasını zənginləşdirməyə yönəlmişdir. Bu konsepsiya, təhsil prosesinin müxtəlif sahələrində həyata keçirilə bilər və estetik tərbiyənin dəyəri müasir təhsil nəzəriyyələrində geniş qəbul olunmuşdur. Estetik tərbiyənin konseptual əsasları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *Gözəllik Anlayışının İnkişafı*: Estetik tərbiyə, insanın ətraf mühitdə gözəlliyi görmə və onu qiymətləndirmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Fərd təbiətdə, incəsənət əsərlərində və gündəlik həyatda gözəlliyi dərk edərək, özündə harmoniya və estetik zövq hissini gücləndirir.

2. *Duyğu və Qavrama Qabiliyyətinin Təkmilləşdirilməsi*: Estetik tərbiyə fərdlərdə duyğusal həssaslığı və qavrama qabiliyyətini inkişaf etdirir, onlara incəlik və harmoniya ilə dolu həyat tərzi aşılayır. Bu tərbiyə forması yalnız vizual estetikadan deyil, həm də musiqi, ədəbiyyat, teatr kimi incəsənətin digər sahələrindən də istifadə edir.

3. *Yaradıcılıq Potensialının İnkişafı*: Estetik tərbiyə fərdlərdə yaradıcı yanaşma və orijinallıq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Estetik təcrübə, fərdin özünü ifadə etməsinə imkan yaradır və onun yaradıcı potensialını stimullaşdırır.

4. *Daxili Harmoniya və Əxlaqi İnkişaf*: Estetik tərbiyə, fərdlərin mənəvi və əxlaqi inkişafını da dəstəkləyir. Gözəllik və incəsənət dəyərlərini dərk etməklə, fərd öz daxili harmoniyasını və cəmiyyətə qarşı mənəvi məsuliyyətini formalaşdırır.

5. *Təhsil sahəsində* estetik tərbiyə problemi müasir pedaqogikanın və təhsil nəzəriyyələrinin diqqət mərkəzində olan mühüm məsələlərdən biridir. Estetik tərbiyə, yalnız incəsənət dərsləri ilə məhdudlaşmayıb, ümumilikdə təhsil prosesinin ayrılmaz bir hissəsi olaraq qəbul edilir. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün estetik tərbiyənin tədris proqramlarına inteqrasiya olunması tələb olunur. Estetik tərbiyənin təhsil sahəsində tətbiqi və bununla bağlı yaranan problemlərin həlli üzrə nəzəri yanaşmalar isə bu istiqamətin daha dərin təhlilini və düzgün tətbiqini təmin edir [3].

Estetik tərbiyənin əsas məqsədi təhsil alan şəxsin gözəllik anlayışını inkişaf etdirmək, onun həyatına estetik dəyərləri daxil etmək və bu dəyərlərə qarşı həssas münasibət formalaşdırmaqdır. Təhsildə estetik tərbiyənin tətbiqi yalnız şagirdlərin estetik zövqlərinin inkişafı ilə kifayətlənmir; bu, onların mənəvi dünyalarını, sosial bacarıqlarını və yaradıcılıq qabiliyyətlərini də zənginləşdirir. Estetik tərbiyə sayəsində şagirdlər ətraf mühitə, cəmiyyətə və özlərinə qarşı daha həssas və mədəni yanaşırlar [7].

Təhsil prosesində estetik tərbiyə, şagirdlərin incəsənət əsərlərinə, təbiətə və gündəlik həyatda gözəllik anlayışına qarşı maraq göstərmələrini təmin edir. Bu tərbiyə növü, şagirdlərə dərin düşünmək, estetik dəyərləri dərk etmək, empatiya qabiliyyətini gücləndirmək və şəxsi mənəvi dəyərlərini inkişaf etdirmək imkanı verir. Bu mənada estetik tərbiyə, təhsilin hər bir mərhələsində zəruri bir komponent kimi qəbul edilməlidir.

Estetik təhsil meyarları, estetik tərbiyənin məqsədlərinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən kriteriyalar toplusudur. Bu meyarlar, estetik tərbiyənin səmərəliliyini qiymətləndirməyə kömək edir və tədris prosesində estetik inkişafı təmin etmək üçün əsas göstəricilərdir. Bu formalar və metodlar estetik tərbiyənin həyatın hər sahəsində əhəmiyyətli rol oynamasına və fərdlərin daha incə, yaradıcı və həssas olmalarına səbəb olur.

Açar sözlər: Tərbiyə, qabiliyyətlər, cəmiyyət, həyat tərz, təhsil.

Ədəbiyyat

1. Aslanov, K. (2021). *Estetik Dəyərlərin Formalaşması və Məktəbdə Tədrisi*. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Əliyev, Ə. (2020). *Təhsildə Estetik Təlim Metodları*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
3. Hüseynova, M. (2022). *Estetik Təlim: Nəzəriyyə və Metodika*. Bakı: AzMİU Nəşriyyatı.
4. Məmmədov, A. (1998). *Estetik Tərbiyənin Nəzəri Əsasları*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
5. Həsənov, Ə. (2005). *Azərbaycan Estetikası: Nəzəri və Tətbiqi Problemlər*. Bakı: Elm və Təhsil.
6. Süleymanov, F. (2010). *Estetik Tərbiyə və İncəsənət Tədrisi*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
7. Quliyev, M. (2013). *Azərbaycan Məktəblərində Estetik Tərbiyənin Təşkili*. Bakı: Elm və Təhsil.

КАК ХОРОШО РАССКАЗЫВАТЬ КИТАЙСКИЕ ИСТОРИИ В НОВОЙ МЕДИА-СРЕДЕ?

Ян Сюэ

Бакинский Государственный Университет

2425415100@qq.com

В настоящее время, когда глобализация углубляется, рассказ о хорошем Китае является не только важным способом распространения китайской культуры, но и ключевым звеном в укреплении мягкой власти страны и создании сообщества человеческой судьбы. В частности, в новой среде сми, скорость распространения информации, ее масштабы и интерактивность предоставляют беспрецедентные возможности и задачи для того, чтобы рассказать хорошие китайские истории. “Новые медиа” - это множество постоянно меняющихся, постоянно развивающихся интерфейсов, влияющих на окружающий нас мир [1].

Во-первых, углубить содержание истории и выбрать характерные темы, включая глубокое исследование и яркое представление элементов традиционных фестивалей, исторических историй, фольклора, природных ландшафтов Китая. Посредством тонких мазков

кисти и глубоких размышлений, эти элементы интегрируются в историю, чтобы читатель ощутил глубину китайской культуры, насладившись ею. В то же время, обратите внимание на разнообразие и инклюзивность историй. Китай - многонациональная страна, предлагающая множество точек зрения, привлекающая аудиторию с разным культурным происхождением и демонстрирующая многообразие Китая. Мы должны учитывать духовный и культурный подтекст традиционной китайской культуры и укреплять культурную уверенность в себе [2].

Во-вторых, постоянно внедряя инновационные способы выражения, Китай обладает многовековой историей и блестящей культурой в течение пяти тысячелетий, бесценным ресурсом для того, чтобы рассказать хорошие китайские истории и представить их с помощью разнообразных методов. Это включает в себя живые изображения, живые диалоги, искусные методы ведения сюжета, а также современные технологические средства, такие как мультимедийные средства, виртуальная реальность и т.п., персонализированное содержание истории, которое повышает целенаправленность и эффективность распространения, в зависимости от интересов и предпочтений аудитории. Китайская нация существует уже 5 тыс. лет [3]. Кроме того, можно использовать передовые международные навыки и идеи распространения, объединяя китайские истории с международными горизонтами, усиливая международное влияние и зараженную силу историй.

В-третьих, выберите подходящие каналы распространения, включая книги, кино, сети, международные культурные обмены, туризм и т.д. В то же время можно использовать веб-платформы, такие как социальные сети, веб-сайты и т.п., для распространения истории в более удобном, интерактивном виде. Усиление участия пользователей, стимулирование взаимодействия между зрителями, может создать хэштег на тему, побудить пользователей делиться своими историями, сделать из них носителей.

В-четвертых, полностью играть роль молодежной группы и стимулировать их творческий потенциал. В Интернетемолодой человек приобретает возможность общения с практически безграничным количеством людей и посещения сообществ по интересам со всевозможными типами личностей, познает множество историй, обменивается мнениями и обсуждает возникающие вопросы [4]. Молодые группы обладают такими особенностями, как их идеологическая активность, способность принимать новые вещи, способность использовать новые медиа-платформы, которые поощряют активное участие молодых групп в создании и распространении китайской истории. В то же время, проводя такие мероприятия, как лекция, обучение и другие, они повышают свои культурные качества и эстетические способности и более уверенно рассказывают историю Китая.

Умение рассказывать истории Китая в новой медийной среде - это не только способ распространения китайской культуры, но и важный способ содействия международным культурным обменам и повышения уверенности нации в себе. Только адаптируясь к особенностям новых медиа, мы сможем лучше рассказывать китайские истории в глобальном контексте, улучшить понимание и признание Китая в мире и позволить большему количеству людей понять и полюбить китайскую культуру. Давайте вложим наши силы в создание сообщества единой судьбы человечества!

Ключевые слова: Китайские истории, Китайская культура, Новая медиа-среда.

Литература

1. Дружинин, А.М. (2018). Новые медиа в информационно-коммуникационной среде. *Век Качества*, 3, 76-84.
2. Чжаохуэй, Л. (2023). Вызовы и стратегии распространения китайской культуры в русскоязычных странах в контексте новой эпохи. *Столыпинский Вестник*, 5(11), 5099-5110.
3. Сяо, Л., Чжао, Л. (2022). Мягкая сила Китая: Культура и спорт. *Социально-Политические Науки*, 12(2), 127-133.
4. Ярыгина, И.И. (2018). Влияние интернета на процесс социализации подростков. *Гаудеамус*, 17(37), 57-62.

Yeni media mühitində Çin tarixini necə yaxşı anlatmalıyıq?

Yeni media mühiti Çin tarixini yaxşı izah etmək üçün imkanlar və çətinliklər yaradır. Qloballaşma kontekstində Çin tarixini yaxşı izah etmək Çin mədəniyyətini yaymaq, ölkənin gücünü artırmaq və bəşəriyyət üçün ortaq gələcəyi olan bir cəmiyyət qurmaq üçün çox vacibdir. Çin tarixini yaxşı anlatmaq təkcə mədəniyyəti yaymır, həm də beynəlxalq mübadilələri təşviq edir və qlobal kontekstdə Çinin imicinə töhfə verir.

CONTENT MARKETING STRATEGIES: KEY DRIVES OF MARKETING DEVELOPMENT

Gulshad Yahyayeva

Azerbaijan University

Gulshad.Yahyayeva@student.au.edu.az

The overview of content marketing strategies. Content marketing is a format for creating and sharing content to attract customers. It has come to be used to spread the word about a brand and assistance to build its reputation. Content marketing can be classified into two phases or types based on time period:

1. Traditional Content Marketing: Traditional content marketing comprehend, all forms of content marketing that were used before the advent of the internet and various online technologies. For example, magazines, brochures, editorials, newspaper advertisement. In traditional content marketing practices, companies attempt to persuade clients to buy by directly communicating information about the products or services they are selling.

2. Modern Content Marketing: Modern content marketing can be called as “digital content marketing” because it is done through digital media. Blogs, websites, videos, social media posts, web pages, search engine optimization, review sites, etc. to consumers involves providing relevant content through digital media sources. In today's digital content marketing, however, companies do not directly sell products or services, but instead provide all relevant and useful information that will help customers solve their problems. In this way, companies create brand attentiveness [2; 4].

Some examples of early content marketing include Benjamin Franklin's idea and it dates back to 1732. At that time, Franklin was the owner of a printing press and the literacy rate in the United States was only 50-60% of the population. This posed a problem for Franklin, as fewer illiterates meant fewer book sales. To solve this problem, he decided to publish a mass publication focusing on contemporary issues. His aim was to create a publication that was “both entertaining and useful” so that the Almanac would be in great demand. Indeed, the Almanac became in great demand, so much so that Napoleon famously ordered thousands of copies to be distributed throughout the French and Italian colonies. As the circulation of Franklin's publication grew, so did its influence on its regular readers. By this example it seems that creating high-quality content is a continuous learning process and requires constant evaluation of content that connects with the target audience [1].

Content marketing and associated marketing synergy

If we explore the general aims of content marketing firstly, content design must meet the needs of the user. A key element of high-quality content is that it creates value for customers, not just promoting a company's products and services. Good content never focuses on products, but instead focuses on helping customers solve their problems and providing advice on issues that customers may feel distressed with. In other words, the content produced by the company may not even mention the company and its products, but only focus on a specific topic in which the company is an expert. In this sense, in order to create valuable and relevant content, the company must know the information needs of its customers and this is done by actively listening through collecting customer feedback and social media monitoring. According to Du Plessis [1] the content marketing

strategy is characterized by 6 elements:

1. Middle element (character of the platform for the content);
2. Strategic element (strategic attitude used to develop content);
3. Formative element (building brand image through content);
4. Internal element (the natural affair of content)
5. The communication element (the techniques applied to extend the content);
6. The inference element (it desired consequences with the content) [3; 4].

A strategic content marketing basis is offered to guide companies new to content marketing strategies. This framework guides marketers vertically through the strategic elements of content marketing and horizontally through content marketing development and execution pathways. This model presents the key elements of a content marketing strategy based on a company's level of maturity with respect to its content marketing observes. This difference was determined based on the type of content used by the analyzed companies, the number of active social media platforms, the budget spent on content marketing, the extent to which companies reduce sales-oriented content, the presence of educational content in their strategy and whether the content strategy is recognized or not. Thus, it has been concluded that as companies' growth in content production, they obtain more knowledge about content marketing practices; the increase in the number of types of content has helped to shift attention away from sales-oriented content and educational content has increased; Companies where the process has progressed have allocated more budgets to content marketing, which has resulted in articulating and documenting a content strategy. The model thus provides a way for companies to conduct, simplify, optimize and accelerate their content marketing. After defining the content to be published, the company must select where it will be published. Content marketing on social media allows the brand to have a closer relationship with the consumer because it is a less formal environment. Content marketing is increasingly linked with social media, with significant statistics highlighting this trend. For instance, 73% of content marketers utilize social media for their strategies and 66% of social media marketers find humor to be the most effective content type. Additionally, 80% of businesses prefer social media for product launches, showcasing its vital role in marketing efforts [2; 5; 6].

According to NYT Licensing reports using a successful content marketing strategy can be extremely effective for any business. As a whole, 90% of all organizations are used in marketing strategies. In addition, marketing channels are 62% less likely to convert from these potential buyers by 6 times. activity marketing works so well that 73% of B2B marketers and 70% of B2C marketers use it as part of their overall marketing strategy [5].

Content marketing is a marketing practice that consumers are not directly influenced to buy a certain product or service, but as an alternative these are presented them with valuable content that provides solutions to problems faced by consumers, which creates approachability about the product or service through media, which may or may not be digital. When content marketing is done through digital media, it is called digital content marketing, which is popular nowadays. Content marketing can be generally classified into two types: the first is traditional content marketing, which was mostly used before the digital era and the second one is modern content marketing, which is used today through various forms of digital media.

Keywords: Digital marketing, content marketing, content marketing strategy.

References

1. Du Plessis, C. (2015). An exploratory analysis of essential elements of content marketing. In *Proceedings of the Second European Conference on Social Media*, 122-129. <https://doi.org/10.4102/sajim.v19i1.866>
2. Gurjar, P., Kaurav, R.P.S. & Thakur, K.S. (2019). Content marketing: Concepts and its relevance in the tourism industry. In *Proceedings of 10th International Conference on Digital Strategies for Organizational Success*.
3. Lopes, A.R., Casais, B. (2022). Digital content marketing: Conceptual review and

recommendations for practitioners. *Academy of Strategic Management Journal*, 21(2), 1-5.

4. <https://www.tslmarketing.com/blog/ben-franklins-secrets-to-powerful-marketing>
5. <https://nytlicensing.com/latest/trends/impressive-content-marketing-statistics/>
6. <https://www.semrush.com/blog/content-marketing-statistics/>

Məzmun marketinqi strategiyaları: marketinqin inkişafının əsas istiqamətləndiriciləri

Hal-hazırda rəqəmsallaşma dövrü ilə əlaqədar rəqəmsal marketinq strategiyaları artmışdır. Məzmun marketinqi rəqəmsal marketinqin mühüm komponentlərindən biridir. Bu strategiya xüsusi auditoriyanı cəlb etmək üçün əlaqəli və ardıcıl məzmun yaratmaq və paylaşmağa yönəlib. Əsas məqsəd müştərilərin gəlirli hərəkətlərini təşviq etməkdir. Zamanın tələbindən asılı olaraq, şirkətin onlayn kommunikasiyasının uğuru və ya itkisi əhəmiyyətli dərəcədə onun məzmun marketinq strategiyasının keyfiyyətindən asılıdır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ RUSİYA FEDERASIYASI ARASINDA İDXAL-İXRAC MÜNASİBƏTLƏRİ: EKONOMETRİK TƏHLİL

Röya Yuniszadə
Bakı Dövlət Universiteti
roya.yuniszade@mail.ru

Tezisdə 1992-2023-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında idxal-ixrac göstəriciləri arasında əlaqənin formal ekonometrik modeli qurulmuş, uyğun zaman sıralarının stasionarlığı ekonometrik testlərlə yoxlanılmış, kointeqrasiya əlaqələrinin mümkünlüyü müxtəlif spesifikasiyalarda araşdırılmış və səhvlərin korreksiyası modeli qurulmuşdur.

Modelləşdirmə zamanı müxtəlif metodlardan: genişləndirilmiş Dickey-Fuller vahid kök testi, Granger səbəbiyyət testi, Engle-Johansen kointeqrasiya testləri, vektor səhvlərin korreksiyası modeli korrekt istifadə edilmişdir. Stasionarlıq, səbəb əlaqəsi və kointeqrasiya testləri bütün nümunədə 10% əhəmiyyətlik səviyyəsində aparılmışdır.

Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasındakı ticarət münasibətləri hər iki ölkənin iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayır. Coğrafi yaxınlıq, tarixi əlaqələr və strateji əməkdaşlıq bu ticarət əlaqələrinin güclənməsinə təkan verən əsas amillərdir. Azərbaycanın Rusiya ilə idxal və ixrac balansına isə bu iqtisadi münasibətlərin inkişaf dinamikasını və qarşılıqlı asılılıq səviyyəsini müəyyən edir.

[1-4] tədqiqat işləri, əsasən, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin kointeqrasiya əlaqəsi üzərində qurulub. İşlərdə ölkələrin ÜDM göstəricilərinin qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinə təsiri, iqtisadi asılılıq və uzunmüddətli tarazlıq əlaqələri araşdırılıb. Kointeqrasiya və səbəbiyyət testləri nəticəsində iqtisadi dəyişikliklərin ticarət əlaqələrinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi müəyyən edilib.

EvIEWS 12 proqram paketi vasitəsilə çoxdəyişənli reqressiya modelinin ƏKKÜ metodu ilə qiymətləndirməsi (1) tənliyində göstərilmişdir:

$$\text{IMPORT\_RUS} = 0.655601959405 * \text{EXPORT\_RUS} + 0.542720393097 * \text{IMPORT\_RUS}(-1) - 0.448623239051 * \text{EXPORT\_RUS}(-1) - 152800.75003 + \underline{36711.389244 * @TREND} \quad (1)$$

Qurulmuş modeldə determinasiya əmsalı $R^2=0.95$ və Durbin-Watson statistikasının qiyməti $d=2.0003$ olduğundan əhəmiyyətlidir. Modeldə dinamik iqtisadi əlaqələri əks etdirmək, avtokorrelyasiyanı azaltmaq, gecikmiş təsirləri aşkar etmək və proqnoz dəqiqliyini artırmaq üçün

gecikmiş dəyişənlər daxil edilmişdir. (1) tənliyindən görünür ki, ixraca 1 vahid artım idxalda 0,66 vahid artıma səbəb olur. Bu statistik olaraq əhəmiyyətlidir.

Eviews 12 proqram paketinin Diki-Fuller testi Augmented Dickey-Fuller (genişlənmiş Diki-Füller testi) əsasında zaman sıralarının stasionarlığı yoxlanılmışdır. Nəticədə zaman sıralarının birinci tərtib fərqləri stasionar olması alınmışdır. Səbəb əlaqəsi üçün Granger causality testi $m=1, 2, 3, 4$ gecikmələri üçün 10% əhəmiyyətlik səviyyəsində birtərəfli əlaqələrin mövcudluğunu aşkar etmişdir. Testin nəticələrinə görə IMPORT_RUS dəyişəninin keçmiş dəyərləri EXPORT_RUS dəyişəninə səbəbiyyət verir, EXPORT_RUS dəyişəninin keçmiş dəyərləri isə IMPORT_RUS dəyişəninə təsir göstərmir. Bu, o deməkdir ki, Azərbaycan-Rusiya ticarətində idxal (IMPORT_RUS) dinamizmi ixracı (EXPORT_RUS) öncədən proqnozlaşdırmaqda əhəmiyyətli məlumat verir, lakin əks istiqamətdə belə bir təsir müşahidə olunmur.

İxrac və idxal göstəriciləri arasında kointeqrasiyanı müəyyən etmək üçün Johansen kointeqrasiya testindən istifadə edilmişdir, bu da verilənlərin deterministik tendensiyaya malik olduğu spesifikasiya üçün ən azı bir kointeqrasiya əlaqəsinin olduğunu göstərir. Səhvlərin korreksiyası modelinin tənliyi aşağıdakı kimidir:

$$D(EXPORT\_RUS) = -0.540381023044 * (EXPORT\_RUS(-1) - 0.461820783897 * IMPORT\_RUS(-1) + 6107.353987) + 0.236247771526 * D(EXPORT\_RUS(-1)) + 0.605712276758 * D(EXPORT\_RUS(-2)) - 0.227744898781 * D(IMPORT\_RUS(-1)) - 0.211405877883 * D(IMPORT\_RUS(-2)) + 51796.8265973 \quad (2)$$

$$D(IMPORT\_RUS) = -0.608937864024 * (EXPORT\_RUS(-1) - 0.461820783897 * IMPORT\_RUS(-1) + 6107.353987) + 0.498230126269 * D(EXPORT\_RUS(-1)) + 0.760559362401 * D(EXPORT\_RUS(-2)) - 0.657759710831 * D(IMPORT\_RUS(-1)) - 0.616400713124 * D(IMPORT\_RUS(-2)) + 174280.396633 \quad (3)$$

Bu halda kointeqrasiya əlaqəsi aşağıdakı formaya malikdir:

$$Coint_t = EXPORT\_RUS_t - 0.461820783897 * IMPORT\_RUS_t + 6107.353987 \quad (4)$$

IMPORT_RUS təxminən 1 il 7 ay ərzində, EXPORT_RUS isə təxminən 1 il 12 ay müddətinə tarazlıq vəziyyətinə qayıdır. Model qısamüddətli dinamik təsirləri və uzunmüddətli tarazlığı izah edir.

İşdə Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası ilə iqtisadi münasibətlərində idxal və ixrac arasında güclü əlaqə olduğunu, idxalın ixraca daha çox təsir etdiyini və uzunmüddətli tarazlıq mövcud olsa da, qısamüddətli dəyişikliklərin düzəliş mexanizmi ilə tənzimləndiyini göstərir. İdxaldan asılılığı azaltmaq üçün yerli istehsal gücləndirilməli, Rusiya Federasiyası ilə ticarət əlaqələri digər ölkələr ilə balanslaşdırılmalıdır ki, iqtisadi asılılıq riski azalsın.

Açar sözlər: Stasionar zaman sıraları, kointeqrasiya, səhvlərin korreksiyası modeli.

Ədəbiyyat

1. Orudzhev, E., Alizade, A. (2021). Cointegration analysis of the impact of Azerbaijan and Ukraine GDPs on the trade turnover between these countries. *Journal of International Studies* 14(3), 274-290. <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2021/14-3/18>
2. Alizade, A. (2023). On joint changes in GDP by purchasing power parity per capita of Ukraine and the Republic of Azerbaijan. *The Problems of Economy*, 3(57), 5-14. <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2023-3-5-14>
3. Yuniszada, R. (2024). Cointegration analysis of GDP indicators per capita between the Republic of Azerbaijan and Turkey on purchasing power parity. *Scientific Collection «InterConf+»*, 44(197), 29-41. <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.04.2024.003>

4. Yuniszada, R. (2024). The cointegration analysis of per capita trade turnover between the Republic of Azerbaijan and Turkey and the GDPs of these countries. *The Problems of Economy*, 4(62), 15-24. <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2024-4-15-24>
5. www.stat.gov.az

ЭВОЛЮЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНА ОТ СССР К НЕЗАВИСИМОСТИ

Джавид Юсубов

Академия Государственного Управления При
Президенте Азербайджанской Республики
javidyusubov1@gmail.com

После обретения независимости политическая система Азербайджана вступила в новый этап развития, однако наследие прошлого сыграло значительную роль в ее формировании. Принципы управления советского периода, организация политических институтов и распределение власти продолжали оказывать влияние и в постсоветский период. Это наследие проявилось как в механизмах административного управления, так и в политической культуре. После распада СССР политическая система Азербайджана вступила в фазу серьезной трансформации. Восстановление независимости страны сделало необходимым реформирование системы управления, и в этом направлении были проведены последовательные реформы. Одним из главных архитекторов азербайджанской государственности стал Гейдар Алиев. После прихода к власти в 1993 году он предпринял масштабные реформы, направленные на обеспечение политической стабильности и формирование новых государственных институтов. Позднее, в период президентства Ильхама Алиева, эти реформы вступили в новый этап, охватив процессы модернизации и цифрового управления.

Влияние наследия СССР на политическую систему Азербайджана

Одной из ключевых особенностей, унаследованных от СССР, является сильная централизованная модель управления. В советский период решения в основном принимались центральной властью, а местные исполнительные структуры выполняли в большей степени контролирующую функцию. Этот подход сохранялся и после обретения независимости, что можно рассматривать как фактор, препятствующий полной реализации принципа разделения властей. Другим важным аспектом является направление развития политических институтов. В Советском Союзе политическая система была основана на однопартийном управлении, и хотя в период независимости произошел переход к многопартийной системе, следы прошлого сохранились в политической культуре. Роль партий, организация избирательной системы и особенности общественно-политической активности формировались под влиянием советского наследия. Еще одним проявлением советского наследия стала правовая и законодательная сфера. В первые годы независимости нормативно-правовая база страны в значительной степени основывалась на советском законодательстве. Несмотря на проведенные правовые реформы, влияние прежней системы все еще ощущается в некоторых законодательных и административных традициях [2].

Реформы в направлении обновления политической системы

С возвращением Гейдара Алиева к власти в Азербайджане была восстановлена политическая стабильность. В 1993 году страна находилась под влиянием политического хаоса, экономического кризиса и сепаратистских движений. В первую очередь, Гейдар Алиев предпринял важные шаги по укреплению политических институтов и созданию правовой базы. Принятая в 1995 году Конституция Азербайджана определила правовые основы системы государственного управления [1]. Эта конституция утвердила президентскую форму

правления, усилив исполнительную власть и отдав предпочтение централизованной модели управления. Одновременно был определен статус парламента (Милли Меджлиса) и судебной власти. Одной из важных реформ, проведенных Гейдаром Алиевым, стало формирование законодательной базы для политических партий. Тем самым были заложены правовые основы многопартийной системы в стране. Кроме того, значимыми мерами в обновлении политической системы стали внедрение профессиональной кадровой политики в государственном управлении, создание системы государственной службы и проведение реформ, направленных на либерализацию экономики.

После избрания президентом в 2003 году Ильхам Алиев уделил особое внимание модернизации политической системы страны и построению управления на основе технологических решений. В этот период реформы охватывали несколько ключевых направлений. Под руководством Ильхама Алиева в Азербайджане была расширена система электронного правительства (e-gov). Создание центров "ASAN Xidmət" внесло новые подходы в отношения между государством и гражданами, повысив прозрачность и оперативность управления. Эта система способствовала снижению бюрократии и облегчению доступа граждан к государственным услугам [3]. В 2022 году был принят новый Закон «О политических партиях», который установил новые правила регистрации, финансирования и деятельности партий [4]. Этот закон был направлен на структурирование политической системы и обеспечение прозрачности в деятельности партий. Были предприняты шаги по модернизации правовой системы. С 2019 года ускорились реформы в судебно-правовой сфере, направленные на борьбу с коррупцией, повышение оперативности судебных решений и укрепление независимости судей. После парламентских выборов 2020 года были приняты важные меры по обновлению законодательной власти. Состав парламента был омоложен за счет привлечения технократических кадров. Кроме того, была усилена законодательная база для реализации новых экономических и социальных реформ. Одним из наиболее значительных изменений в политической системе при Ильхаме Алиеве стало усиление стратегии регионального развития. Были укреплены механизмы контроля за деятельностью исполнительных органов власти, а также активизирована борьба с коррупцией.

Наследие СССР оказало влияние на политическую систему Азербайджана как в структурном плане, так и на уровне политической культуры. Однако со временем политические институты страны были обновлены, правовая база приведена в соответствие с современными требованиями, а в политической системе проведены оперативные реформы. Хотя этот процесс не привел к полному освобождению от наследия прошлого, он создал условия для развития политической системы в направлении, отвечающем современным вызовам. Реформы, проведенные в целях обновления политической системы Азербайджана, в разные периоды охватывали различные приоритеты. Если в эпоху Гейдара Алиева основными задачами были обеспечение политической стабильности и формирование государственных институтов, то в период президентства Ильхама Алиева реформы были сосредоточены на модернизации и цифровизации управления. В последние годы были предприняты важные шаги по повышению гибкости политической системы, усилению борьбы с коррупцией и совершенствованию законодательной базы. В результате этих процессов в азербайджанской политической системе были достигнуты значительные успехи в создании более функциональных и прозрачных механизмов управления.

Ключевые слова: Азербайджан, политическая система, реформы, модернизация, государственное управление.

Литература

1. <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Jabarov, J. (2023). Cultural relativism theory and Azerbaijan democracy. *International Journal of Multiculturalism*, 4(1), 25-38. 10.30546/2523-4331.2023.4.1.25
3. https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e39005_az.html

4. <https://e-qanun.az/framework/53163>

SSRİ-dən müstəqilliyə qədər Azərbaycanın siyasi sisteminin təkamülü

İşdə Azərbaycanın siyasi sisteminin sovet irsindən müasir idarəetmə modelinə keçidi təhlil edilir. SSRİ-in mərkəzləşmiş idarəetmə modelinin dövlət idarəçiliyinə, siyasi institutlara və qanunvericilik sisteminə təsiri araşdırılır. Xüsusilə Heydər Əliyev və İlham Əliyev dövründə aparılan islahatlara diqqət yetirilir. Heydər Əliyev dövründə əsas hədəf siyasi sabitliyin təmin edilməsi və dövlət institutlarının formalaşdırılması olmuş, daha sonra İlham Əliyev modernləşmə, idarəetmənin rəqəmsallaşdırılması və korrupsiya ilə mübarizə proseslərini təşviq etmişdir. Son illərdə isə siyasi sistemin şəffaflığını və çevikliyini artırmaq üçün mühüm addımlar atılmışdır. Bu islahatlar nəticəsində Azərbaycan daha effektiv dövlət idarəçiliyinə nail olmuşdur.

TURİZMİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLU VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Əmrəh Zeynallı

Azərbaycan Universiteti

amrahzeynal@gmail.com

Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatda önəmli bir rol oynayır və əksər ölkələr üçün iqtisadiyyatın mühüm hissəsini təşkil edir. Bu sahə təkcə iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaqla kifayətlənmir, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələri gücləndirir, sosial sabitliyi artırır və yeni iş imkanları yaradır. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr turizmin müsbət təsirlərindən faydalanmağı hədəfləyir. O, yalnız əyləncə sektoru kimi deyil, eyni zamanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə təsir göstərən güclü bir vasitədir. Turizm sektorunun inkişafı milli gəlirin artmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və xidmət sektorunun genişlənməsinə imkan yaradır. Azərbaycanda da turizmin inkişafı qeyri-neft sektorunun əsas istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilir. Son illərdə dövlətin həyata keçirdiyi islahatlar, infrastruktur layihələri və beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi turizmin inkişafına təkan vermişdir.

Turizmin iqtisadiyyata təsiri bir neçə əsas aspektdə özünü göstərir. Birincisi, turizm sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin gəlirləri birbaşa ölkə iqtisadiyyatına töhfə verir. Mehmanxana, restoran, nəqliyyat, turizm agentlikləri və digər xidmət sahələrinin fəaliyyəti bu sektorda milyonlarla insanın məşğulluğunu təmin edir. İkincisi, turizm sektorunun inkişafı infrastrukturun genişləndirilməsinə səbəb olur ki, bu da yol, nəqliyyat, kommunikasiya və enerji sektorlarının inkişafına təsir göstərir.

Dövlət Gəlirləri və vergi iqtisadiyyatı - Turizm sektoru, dövlət büdcəsinə əhəmiyyətli gəlir gətirən sahələrdən biridir. Həm daxili, həm də xarici turistlərdən alınan vergi və haqlar, dövlətin sosial və iqtisadi fəaliyyətlərinə sərmayə qoymaq üçün istifadə edilir. Beynəlxalq səviyyədə keçirilən bir çox araşdırmalar göstərir ki, turizm sektoru inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əsas vergi mənbələrindən biri halına gəlmişdir. Üstəlik, turizm iqtisadiyyatı dövriyyə vergi sisteminə əhəmiyyətli töhfələr verir [1].

Məşğulluq və sosial inkişaf - Turizm sektoru, həmçinin məşğulluğun artırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Turizm xidmətləri sektoru (otellər, restoranlar, nəqliyyat şirkətləri, bələdçilər, turizm agentlikləri) geniş iş imkanları yaradır və əhəlinin sosial rifahını artırır. Turizmin artması ilə yeni iş yerlərinin yaradılması, iqtisadiyyatda ümumi istehsalın artmasına da müsbət təsir göstərir. Dünya Səyahət və Turizm Şurası (WTTC) hesab edir ki, turizm sektoru 300 milyon iş yeri ilə qlobal məşğulluqda əhəmiyyətli rol oynayır. Bu isə ölkələrin sosial və iqtisadi sabitliyini artırır [5].

İxrac və ticarət - Turizm yalnız xidmətlərdən əldə edilən gəlir ilə məhdudlaşmır, həm də ölkə iqtisadiyyatına əlavə ixracat gəlirləri gətirir. Xarici turistlər ölkəyə gəldikdə, onlar yerli məhsul və xidmətləri də alır, bu isə yerli iqtisadiyyatın ixracını artırır. Gössling et al. (2021) qeyd edir ki, turizm

sektoru kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sahələrində istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazara çıxmasını təmin edərək, ölkənin ümumi ixrac potensialını artırır. Bu da ölkə iqtisadiyyatına yeni bazar imkanları və gəlir mənbələri açır [3].

Bundan əlavə, turizm ölkəyə xarici valyuta axınını artırır və iqtisadi stabilliyi gücləndirir. Xüsusilə, turizm sənayesinə sərmayə qoyuluşu iqtisadi artıma birbaşa təsir edir. Məsələn, son illərdə Azərbaycanda turizm sektoruna edilən investisiyalar nəticəsində yeni mehmanxanalar, istirahət mərkəzləri və kurort kompleksləri istifadəyə verilmişdir. Bu da ölkəyə gələn turistlərin sayının artmasına və iqtisadi dövriyyənin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Ölkənin zəngin təbii ehtiyatları, tarixi abidələri və mədəni irsi turizm sahəsinin inkişafını stimullaşdıran əsas amillərdəndir. Xüsusilə, ekoturizm, aqroturizm, sağlamlıq turizmi və qış turizmi kimi yeni sahələr üzrə inkişaf strategiyaları hazırlanmaqdadır. Şahdağ, Qəbələ və Naftalan kimi turizm məkanları dünya səviyyəsində tanınmaqda və beynəlxalq turistləri cəlb etməkdədir [2]. Azərbaycan hökuməti turizmin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Bunlara viza rejiminin sadələşdirilməsi, turizm sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün vergi güzəştləri, yerli və xarici sərmayədarlar üçün investisiya imkanlarının yaradılması daxildir. Bundan əlavə, beynəlxalq turizm sərgilərində ölkənin təbliği və turizm sahəsində çalışan insan resurslarının inkişafı sahəsində ciddi addımlar atılır.

Gələcəkdə Azərbaycanın turizm potensialını daha da genişləndirmək üçün rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi də vacib amillərdən biridir. İnternet üzərindən brondlama sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, turizm obyektlərinin rəqəmsal platformalarda təqdim edilməsi və süni intellekt əsasında fərdi turizm təkliflərinin yaradılması sektorda böyük dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Turizm sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm hissəsini təşkil edir və onun davamlı inkişafı üçün strategiyalar uğurla həyata keçirilməlidir. Dövlətin həyata keçirdiyi turizm layihələri, beynəlxalq əməkdaşlıqlar və infrastrukturun inkişafı nəticəsində Azərbaycan gələcəkdə regional turizm mərkəzinə çevrilə bilər. Bununla yanaşı, xidmət keyfiyyətinin artırılması, turizm məhsullarının şaxələndirilməsi və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi vacibdir [7].

Açar sözlər: Turizm, iqtisadiyyat, inkişaf, məşğulluq, investisiya, infrastruktur, rəqəmsal texnologiya.

Ədəbiyyat

1. UNWTO (2023). World Tourism Barometer. Madrid.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti (2016). Azərbaycan Respublikasında Turizmin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, Bakı.
3. Smith, M.K., Richards, G. (2020). *The Routledge Handbook of Cultural Tourism*. London: Routledge, 191.
4. Dövlət Statistika Komitəsi (2020). Azərbaycanın turizm sektoruna dair statistik göstəricilər, Bakı.
5. Holloway, J.C., Humphreys, C. (2019). *The Business of Tourism*. Pearson.
6. World Bank (2021). *Tourism Development and Economic Growth*. Washington, DC.
7. Azərbaycan Turizm Assosiasiyası (2023). *Azərbaycanın Respublikasının Turizm Strategiyası 2023-2026*. Bakı.

MÜASİR RƏQƏMSALLAŞDIRMA ŞƏRAİTİNDƏ VERGİ NƏZARƏTİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ

İlqar Zeynalov

Azərbaycan Universiteti

ilgar.zeynalov@student.au.edu.az

Vergi inzibatçılığının lazımı effektivlik şərti vergi nəzarətidir. Dövlət nəzarəti növlərindən olan vergi nəzarəti maliyyə nəzarətinin tərkib hissəsidir.

İqtisadi idarəetmənin ən vacib funksiyalarından sayılan uçot və nəzarət bazar münasibətləri şəraitində daha aktual xarakter daşıyır. Maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi üzərində nəzarət tənzimləmə sisteminin ayrılmaz hissəsidir.

Maliyyə sisteminin sabitləşdirilməsi, büdcənin ardıcıl olaraq gəlirlərlə təmin edilməsi, fiziki və hüquqi şəxslərin dövlət qarşısında vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin keyfiyyət göstərici vergi intizamının gözlənilməsi kimi tələblər dövlət maliyyə nəzarətinin yeni bir istiqamətinin – vergi nəzarətinin meydana çıxmasını şərtləndirir.

İstənilən ölkənin maliyyə-büdcə sisteminin formalaşması üçün əsas şərt maliyyə vəsaitlərinin formalaşmasıdır. Dövlət büdcəsinin formalaşmasının əsas mənbəyi vergilərdir və onların yığılması vergi ödəyicilərinin nə dərəcədə intizamlı olmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Vergi orqanları vergilərin tam və vaxtında yığılmasını təmin etmək məqsədilə vergi nəzarətini həyata keçirirlər [3].

Vergi nəzarəti vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi qanunvericilik normalarına riayət olunması, vergi öhdəliklərinin tam və vaxtında yerinə yetirilməsi haqqında informasiyanın alınması məqsədilə, vergi adminstrasiyasının səlahiyyətli orqanları tərəfindən həyata keçirdikləri fəaliyyət növüdür.

Vergi nəzarəti - ödəniləcək vergilərin düzgün hesablanması, vaxtında və tam məbləğdə büdcəyə köçürülməsini, vergi qanunvericiliyinə riayət edilməsini təmin edən, qanunla nəzərdə tutulmuş üsul və tədbirlərin məcmusudur.

Vergi nəzarəti - dövlət idarəçiliyinin funksiyalarından biri olmaqla vergi ödəyicilərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin optimallaşdırılması, vergi ödəyiciləri və vergitutma obyektlərinin uçotu, vergi qanunvericiliyinə riayət olunması və dövlət büdcə gəlirlərinin formalaşması üzərində həyata keçirilən vahid nəzarət sistemidir.

Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı şəraitində sahibkarlıq subyektləri tərəfindən vergi öhdəliklərinin müəyyən olunmasını çətinləşdirən yeni rəqəmsal texnologiyanın tətbiqi ilə əlaqədar vergi qanunvericiliyinin pozulmasının qarşısının alınması, vergi bazasının azaldılması və vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması üçün vergi sisteminin transformasiyası və vergi nəzarətinin modernləşdirilməsi məsələsi daha da aktuallaşır.

Məhz bu məqsədlə qarşıda aşağıdakı vəzifər qoyulmuşdur:

- Rəqəmsallaşdırma və rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışlarının dəqiqləşdirilməsi;
- Vergi nəzarətinin modernləşdirilməsini ləngidən problemlərin müəyyənləşdirilməsi;
- Vergi nəzarətinin modernləşdirilməsi problemlərinin həlli yollarının təklif olunması.
- “Rəqəmsallaşdırma” və “rəqəmsal iqtisadiyyat” anlayışlarının dəqiqləşdirilməsi.

Bu gün cəmiyyətimiz rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində daha tez formalaşır, virtual rejimdə dövlət və vətəndaşlar üçün əlçatan olan metodların sayı getdikcə artır ki, bu da dövlət orqanlarının işini və vətəndaşların bəzi məsələlərini əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşdirir. Bu metodlardan biri kimi məsafədən vergi nəzarəti formasını nümunə göstərmək olar. Məsafədən vergi nəzarəti vergi bazasının müəyyən edilməsi, hesablanması və təhlili, həmçinin risklərin tərtibi və perspektivlərin müəyyən edilməsi üzrə qarşılıqlı surətdə aslı olan inzibati funksiyalardır.

Ölkə başçısı cənab İ.H. Əliyevin “Cəmiyyətdə informasiyanın inkişafı strategiyası” haqqında sərəncamına müvafiq olaraq informasiya cəmiyyətinin inkişafına, milli maraqların təmin olunmasına və strateji milli prioritetlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sferasında daxili və xarici siyasətin məqsəd, vəzifə və realizə olunması üzrə tədbirlər müəyyən edilmişdir.

Vergi nəzarətinin əhəmiyyəti nizama salınmış vergi hüquq münasibətlərinə nail olunmasıdır. Vergi orqanları vergi nəzarəti mexanizmlərinin köməkliyi ilə vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi qanunvericiliyinə riayət olunması yoxlayır, yol verilmiş hüquq pozuntuları aşkar edilir, vergi borclarının, tətbiq olunmuş pensiya və cərimələrin ödənilməsinə görə tələblər göndərir. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi hüquq münasibətləri münaqişəli sferadır, çünki vergi ödənişləri prizmasından dövlətin əsas vəzifəsi vergi ödəyicilərinin özlərinin vergi ödənişlərini maksimum azaltmaq niyyətlərinə zidd olması səbəbindən fiskal orqanlarla vergi subyektlərinin maraqları üst-üstə düşür. Məhz bu səbəbdən dövlət tərəfindən vergi nəzarətinə xüsusi önəm verilir, çünki büdcə gəlirlərinin əsas maliyyələşmə mənbəyi vergi ödənişləridir [5].

Hazırkı mərhələdə respublikamızda formalaşmış vergi nəzarəti sistemi iki formada həyata keçirilir: kameral və səyyar vergi yoxlamaları. Cədvəl 1-də vergi orqanlarının həyata keçirdikləri nəzarət fəaliyyəti nəticəsində vergi daxilolmaları haqqında məlumatlar verilmişdir.

Cədvəl 1. Səyyar və kameral yoxlamaların səciyyəvi xüsusiyyətləri

Göstəricilər	Kameral yoxlama	Səyyar yoxlama
Kim yoxlayır	Yerli fiskal orqanların əməkdaşları	Müxtəlif səviyyəli fiskal orqanların əməkdaşları
Nə yoxlanılır	Yalnız hesabat dövrünün sənədləri	Maksimum 3 təqvim illinin sənədləri
Yoxlamanın səbəbi	Tələb olunmur	Tələb olunmur
Müntəzəmlik	Bəyannamələr daxil olduqca	Seçmə yolu ilə
Harda yoxlanılır	Nəzarət xidmətinin yerləşdiyi yerdə	Yoxlama subyektinin yerləşdiyi yerdə
Kimi yoxlayırlar	Bütün vergi ödəyiciləri	Yalnız hüquqi şəxslər
Nə edilir	Təqdim edilmiş sənədlərin təhlili	Qanunvericilikdə icazə verilmiş bütün hərəkətlər

Hazırkı rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində fiskal orqanların fəaliyyətinin əsas məqsədi yeni qabaqcıl texniki imkanlardan istifadə etməklə vergi ödəyicilərinə kontaktsiz nəzarətin inkişaf etdirilməsidir. Fəaliyyətin strategiyası bütün biznes kateqoriyaları ilə işləmək imkanı verən alətlərin yaradılmasıdır. Buna misal olaraq “gözə görünməz” inzibatçılıq kimi vergi monitorinqini misal göstərmək olar.

Vergi monitorinqi - ənənəvi auditi qarşılıqlı fəaliyyətlə əvəz etmək imkanı verən vergi nəzarətinin yeni formasıdır. Vergi orqanları bu nəzarət forması vasitəsilə vergi ödəyicisinin informasiya sistemlərinə, onun vergi və mühasibat uçotlarına daxil olur ki, bu da ödəyicilərə planlaşdırılan və həyata keçirilən əməliyyatların vergiyə cəlb edilməsi üzrə vergi orqanları ilə öz mövqelərini müəyyənləşdirmək imkanı verir.

Açar sözlər: Vergi nəzarəti, rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiya, vergi monitorinqi, rəqəmsallaşdırma, məsafədən nəzarət.

Ədəbiyyat

1. Адвокатов, А.С. (2020). *Налоговый Контроль в Условиях Модификации Отношений Налоговых Органов и Налогоплательщиков*. Монография. Москва, 348.
2. Бабкин, А.В. (2017). Формирование цифровой экономики в России: Сущность, особенности, техническая нормализация, проблемы развития. *Экономические Науки*, 10(3), 9-25.
3. Кирова, Е.А., Кожебаткина, А.В. (2020). Модернизация налогового контроля в условиях цифровизации экономики. *Вестник Университета*, 9, 94-99.
4. Кучеров, И.И., Судаков, О.Ю. & Орешкин, И.А. (2010). *Налоговый Контроль и Ответственность за Нарушение Налогового Законодательства*. Москва: НОРМА, 321.
5. Иванов, В.В., Малинецкий, Г.Г. (2017). Цифровая экономика: От теории к практике. *Инновации*, 12.
6. Шохин, С., Кудряшова, Е. & Шашкова, А. (2021). Налогообложение цифровой экономики конец оптимизма. *Международные Процессы*, 19(2), 138-150.